

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНА В ЄВРОПІ: пошуки спільного майбутнього

*Керівник авторського колективу і науковий редактор
доктор історичних наук, професор А.І. Кудряченко*

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Київ
„Фенікс”
2009

УДК [327+339.922](477+4)

ББК 66.4(4Укр)

У45

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту європейських досліджень НАН України
(протокол № 8 від 27 жовтня 2009 р.)**

*За повного або часткового відтворення матеріалів монографії
посилання на видання обов'язкове*

Рецензенти:

Левенець Ю.А., доктор політичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАН України;

Даниленко В.М., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Колективна монографія науковців Інституту європейських досліджень НАН України та інших академічних інститутів, дослідницьких установ та викладачів вищих навчальних закладів є узагальнюючим результатом фундаментальних досліджень актуальних проблем сходження незалежної Української держави в колі європейських країн, аналізу її можливостей, викликів і перспектив. Здійснений на широкому історичному матеріалі ретроспективний аналіз існування й визнання України як європейської держави, дослідження політико-правових, економічних, світоглядних і духовно-культурних засад нинішніх взаємин України з далекими і близькими сусідами по спільному європейському домі, їх становлення, трансформації і сучасного стану нададуть читачеві можливість панорамного бачення вітчизняних європерспектив та покликані сприяти формуванню концептуальних засад ствердження нашої держави на Європейському континенті.

Монографічне дослідження становить інтерес та стане в нагоді для науковців — політологів, істориків, фахівців з міжнародних відносин і державного управління, культурологів, філософів, для політиків і дипломатів, а також для широкого кола читачів.

ISBN 978-966-651-774-9

© Інститут європейських
досліджень НАН України, 2009

Склад авторського колективу:

Кудряченко А.І., доктор історичних наук – передмова, розділи 2.2, 2.4, 3.3, післямова; Білий О.В., доктор філологічних наук – розділ 4.4; Богданович І.І., кандидат економічних наук – розділ 3.5; Бульвінський А.Г., кандидат історичних наук – розділ 1.3; Горенко О.М., кандидат історичних наук – розділ 4.6; Горелов М.Є., кандидат історичних наук – розділ 1.4; Держалюк М.С., доктор історичних наук – розділ 2.7; Калінічева Г.І., кандидат історичних наук – розділи 1.1, 3.7; Кремень В.Г., доктор філософських наук, дійсний член (академік) НАН України – розділ 4.3; Кубальський О.Н., кандидат філософських наук – передмова, післямова; Лендзель М.О., кандидат історичних наук – розділ 3.9; Мартинов А.Ю., доктор історичних наук – розділ 3.6; Метельова Т.О., кандидат філософських наук – розділ 4.2; Мітрофанова О.О., кандидат політичних наук – розділ 2.5; Мітряєва С.І., кандидат історичних наук – розділ 3.10; Михальченко М.І., доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України – розділ 4.1; Моця О.П., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України – розділ 1.2; Мхитарян Н.І., кандидат політичних наук – розділ 2.9; Перепелиця Г.М., доктор політичних наук – розділ 3.11; Реєнт О.П., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України – розділ 1.5; Рудич Ф.М., доктор філософських наук – розділ 2.1; Рудяков П.М., доктор філологічних наук – розділ 3.9; Солошенко В.В., кандидат історичних наук – розділ 3.4; Степанов В.А., кандидат історичних наук – розділ 3.2; Ткаченко В.М., доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України – розділ 4.3; Філоненко Р.Ю., кандидат політичних наук – розділи 2.2, 3.1; Харченко І.І., кандидат історичних наук – розділ 3.9; Чекаленко Л.Д., доктор політичних наук – розділ 2.3; Чорногор Я.О., кандидат історичних наук – розділ 2.8; Шморгун О.О., кандидат філософських наук – розділ 4.5; Юрген М.Б., здобувач дипломатичної академії України при МЗС України – розділ 2.7; Яковенко Н.Л., доктор історичних наук – розділ 2.6.

ЗМІСТ

Передмова	14
Частина I. Україна і Європа: особливості історичного поступу в X—XX ст.	23
1.1. Україна — Європа: стан наукової розробки проблем взаємовідносин	23
1.2. Київська Русь в системі взаємовідносин середньовічних європейських держав	82
1.3. Еволюція європейської парадигми розвитку України в XIV—XIX ст.	95
1.4. Україна в геополітичних комбінаціях європейських держав у першій половині XX ст.	111
1.5. Історичні долі українських регіонів: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі	126
Частина II. Незалежна Україна у колі європейських держав і народів	146
2.1. Україна крізь призму трансформаційних перетворень у країнах Центральної та Східної Європи.	146
2.2. Еволюція українсько-російських відносин	164
2.3. Україна і Польща: особливості партнерських взаємин	181
2.4. Українсько-німецькі відносини в контексті глобальних зрушень на континенті	194
2.5. Україна — Франція: спектр взаємодії.	211
2.6. Українсько-британські відносини в період історичних змін	226
2.7. Україна — Угорщина: співробітництво в інтересах Європейського континенту	244
2.8. Україна і країни Балтії: розвиток партнерства.	261
2.9. Україна та Туреччина: шлях до Євросоюзу	272

Частина III. Україна в сучасних євроінтеграційних процесах	286
3.1. Досягнення та виклики європейської інтеграції.	286
3.2. Регіональна інтеграція в Європейському Союзі: сучасні виміри і перспективи	301
3.3. Стратегічні засади входження України до європейського простору.	315
3.4. Підтримка Німеччиною євроінтеграційних прагнень України	331
3.5. Економічні виміри євроінтеграції України.	347
3.6. Спільна зовнішня і безпекова політика Європейського Союзу та можливості України	362
3.7. Європейська система забезпечення якості вищої освіти та механізми її імплементації в Україні	380
3.8. Євроінтеграційні перспективи України у світлі реформування Євросоюзу.	396
3.9. Трансформація влади в Україні в контексті європейських стандартів.	409
3.10. Україна і стратегії розвитку єврорегіонів	425
3.11. „Східне партнерство” і можливості для країн — учасниць	433
Частина IV. Європейська культурно-цивілізаційна визначеність України	443
4.1. Цивілізаційна визначеність України: сутність, проблеми, перспективи	443
4.2. Європейський культурно-світоглядний простір та його українські конотації: аксіологічний вимір	462
4.3. Солідаризм: європейський досвід суспільної консолідації для України	477
4.4. Конституційний процес і легітимізація влади: європейський контекст	496
4.5. Досвід становлення європейської демократії і формування моделі політичної влади в Україні	510
4.6. Перспективи європейського цивілізаційного діалогу	522
Післямова	537
Відомості про авторів колективної монографії „Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього”	539

Украина в Европе: поиски общего будущего

*Рекомендовано к печати Ученым советом
Института европейских исследований НАН Украины
(протокол № 8 от 27 октября 2009 г.)*

*При полном или частичном использовании материалов монографии
ссылка на издание обязательна*

Рецензенты:

Левенец Ю.А., доктор политических наук, профессор,
действительный член (академик) НАН Украины;
Даниленко В.М., доктор исторических наук, профессор,
член-корреспондент НАН Украины

Коллективная монография ученых Института европейских исследований НАН Украины и других академических институтов, исследовательских учреждений и преподавателей высших учебных заведений является обобщающим результатом фундаментальных исследований актуальных проблем становления независимого Украинского государства в кругу европейских стран, анализа его возможностей, вызовов и перспектив. Осуществленный на широком историческом материале ретроспективный анализ существования и признания Украины как европейской державы, исследование политико-правовых, экономических, мировоззренческих и духовно-культурных основ нынешних взаимоотношений Украины с далекими и близкими соседями по общему европейскому дому, их становления, трансформации и современного состояния предоставят читателю возможность панорамного видения отечественных европерспектив и призваны благоприятствовать формированию концептуальных основ утверждения нашего государства на Европейском континенте.

Монографическое исследование представляет интерес и будет полезным для ученых — политологов, историков, специалистов по международным отношениям и государственному управлению, культурологов, философов, для политиков и дипломатов, а также для широкого круга читателей.

Состав авторского коллектива:

Кудряченко А.И., доктор исторических наук – предисловие, разделы 2.2, 2.4, 3.3, послесловие; Билый О.В., доктор филологических наук – раздел 4.4; Богданович И.И., кандидат экономических наук – раздел 3.5; Бульвинский А.Г., кандидат исторических наук – раздел 1.3; Горелов Н.Е., кандидат исторических наук – раздел 1.4; Горенко О.Н., кандидат исторических наук – раздел 4.6; Держалюк Н.С., доктор исторических наук – раздел 2.7; Калининичева Г.И., кандидат исторических наук – разделы 1.1, 3.7; Кремень В.Г., доктор философских наук, действительный член (академик) НАН Украины – раздел 4.3; Кубальский О.Н., кандидат философских наук – предисловие, послесловие; Лендзел М.А., кандидат исторических наук – раздел 3.9; Мартынов А.Ю., доктор исторических наук – раздел 3.6; Метелёва Т.А., кандидат философских наук – раздел 4.2; Митрофанова О.А., кандидат политических наук – раздел 2.5; Митряева С.И., кандидат исторических наук – раздел 3.10; Михальченко Н.И., доктор философских наук, член-корреспондент НАН Украины – раздел 4.1; Моця А.П., доктор исторических наук, член-корреспондент НАН Украины – раздел 1.2; Мхитарян Н.И., кандидат политических наук – раздел 2.9; Перепелица Г.Н., доктор политических наук – раздел 3.11; Реент А.П., доктор исторических наук, член-корреспондент НАН Украины – раздел 1.5; Рудич Ф.М., доктор философских наук – раздел 2.1; Рудяков П.Н., доктор филологических наук – раздел 3.9; Солошенко В.В., кандидат исторических наук – раздел 3.4; Степанов В.А., кандидат исторических наук – раздел 3.2; Ткаченко В.Н., доктор исторических наук, член-корреспондент АПН Украины – раздел 4.3; Филоненко Р.Ю., кандидат политических наук – разделы 2.2, 3.1; Харченко И.И., кандидат исторических наук – раздел 3.9; Чекаленко Л.Д., доктор политических наук – раздел 2.3; Черногор Я.А., кандидат исторических наук – раздел 2.8; Шморгун А.А., кандидат философских наук – раздел 4.5; Юрген М.Б., соискатель Дипломатической академии Украины при МИД Украины – раздел 2.7; Яковенко Н.Л., доктор исторических наук – раздел 2.6.

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	14
Часть I. Украина и Европа: особенности исторического развития в X—XX вв.	23
1.1. Украина — Европа: состояние научной разработки проблем взаимоотношений	23
1.2. Киевская Русь в системе взаимоотношений средневековых европейских государств	82
1.3. Эволюция европейской парадигмы развития Украины в XIV—XIX вв.	95
1.4. Украина в геополитических комбинациях европейских государств в первой половине XX в.	111
1.5. Исторические судьбы украинских регионов: от территориальной сопредельности к соборности в независимом государстве	126
Часть II. Независимая Украина в кругу европейских государств и народов	146
2.1. Украина сквозь призму трансформационных изменений в странах Центральной и Восточной Европы	146
2.2. Эволюция украинско-российских отношений	164
2.3. Украина и Польша: особенности партнерских взаимоотношений.	181
2.4. Украинско-германские отношения в контексте глобальных изменений на континенте	194
2.5. Украина — Франция: спектр взаимодействия	211
2.6. Украинско-британские отношения в период исторических перемен	226
2.7. Украина — Венгрия: сотрудничество в интересах Европейского континента	244
2.8. Украина и страны Балтии: развитие партнерства	261
2.9. Украина и Турция: путь в Евросоюз	272

Часть III. Украина в современных евроинтеграционных процессах	286
3.1. Достижения и вызовы европейской интеграции	286
3.2. Региональная интеграция в Европейском Союзе: современные измерения и перспективы	301
3.3. Стратегические принципы вхождения Украины в европейское пространство	315
3.4. Поддержка Германией евроинтеграционных устремлений Украины	331
3.5. Экономические измерения евроинтеграции Украины	347
3.6. Общая внешняя политика и политика безопасности Евросоюза и возможности Украины	362
3.7. Европейская система обеспечения качества высшего образования и механизмы ее имплементации в Украине	380
3.8. Евроинтеграционные перспективы Украины в контексте реформирования ЕС	396
3.9. Трансформация власти в Украине в контексте европейских стандартов	409
3.10. Украина и стратегии развития еврорегионов	425
3.11. «Восточное партнерство» и возможности для стран — участниц	433
Часть IV. Европейский культурно-цивилизационный выбор Украины	443
4.1. Цивилизационный выбор Украины: суть, проблемы, перспективы	443
4.2. Европейское культурно-мировоззренческое пространство и его украинские коннотации: аксиологическое измерение	462
4.3. Солидаризм: европейский опыт общественной консолидации для Украины	477
4.4. Конституционный процесс и легитимизация власти: европейский контекст	496
4.5. Опыт становления европейской демократии и формирование модели политической власти в Украине	510
4.6. Перспективы европейского цивилизационного диалога	522
Послесловие	537
Сведения об авторах коллективной монографии „Украина в Европе: поиски общего будущего”	539

Ukraine in Europe: Search of Common Future

*Recommended by the Academic Board of NASU
Institute of European Research
(Protocol № 8 of October 27, 2009)*

This publication must be referred to in case of its reproduction or citing

Reviewers:

Prof. **Levenets Yu.A.**, Doctor of Political Science,
Full Member of NAS of Ukraine;
Prof. **Danylenko V.M.**, Doctor of Science (History),
Member of NAS of Ukraine

The collective monograph by the team of researchers of NASU Institute of European Research and other Academic Institutes, Research Centers, Professors of higher educational establishments is a concluding result of fundamental studies on topical issues concerning the position of Ukraine as an independent state among the family of European countries, assessment of its potentialities, challenges and prospects. Retrospective review of Ukraine as a European state, its development and recognition by world states, is carried out considering broad historical background, political, legal, economic factors, moral and cultural principles of Ukraine's current relations with EU. It is believed to give the reader a wide view of national prospects in Europe, and to form conceptual principles of further recognition of our state among other European countries.

This book may be used by the scholars — political scientists, historians, specialists in International Relations and State Administration, experts on culture, philosophers, politicians and diplomats, as well as a wide scope of readers.

Contributors:

Kudryachenko A.I., Doctor of Science (History) – Introduction, Chapters 2.2, 2.4, 3.3, Concluding Comments; Biliy O.V., Doctor of Science (Philology), – Chapter 4.4; Bogdanovich I.I., Candidate of Science (Economics) – Chapter 3.5; Bulvinsky A.G., Candidate of Science (History) – Chapter 1.3; Gorelov N.E., Candidate of Science (History) – Chapter 1.4; Gorenko O.M., Candidate of Science (History) – Chapter 4.6; Derzhalyuk M.S., Doctor of Science (History) – Chapter 2.7; Kalinicheva G.I., Candidate of Science (History) – Chapters 1.1, 3.7; Kremen V.G., Doctor of Science (Philosophy), Full Member of NAS of Ukraine – Chapter 4.3; Kubakskii O.N., Candidate of Science (Philosophy) – Introduction, Concluding Comments; Lendyel M.O., Candidate of Science (History) – Chapter 3.9; Martynov A.Y., Doctor of Science (History) – Chapter 3.6; Metelyova T.O., Candidate of Science (Philosophy) – Chapter 4.2; Mitrofanova O.O., Candidate of Political Science – Chapter 2.5; Mitryayeva S.I., Candidate of Science (History) – Chapter 3.10; Mikhalchenko M.I., Doctor of Science (Philosophy), Member of NAS of Ukraine – Chapter 4.1; Motsya O.P., Doctor of Science (History), Member of NAS of Ukraine – Chapter 1.2; Mkhitaryan N.I., Candidate of Political Science – Chapter 2.9; Perepelitsya G.M., Doctor of Political Science – Chapter 3.11; Reyent O.P., Doctor of Science (History), Member of NAS of Ukraine – Chapter 1.5; Rudich F.M., Doctor of Science (Philosophy) – Chapter 2.1; Rudyakov P.M., Doctor of Science (Philology) – Chapter 3.9; Soloshenko V.V., Candidate of Science (History) – Chapter 3.4; Stepanov V.A., Candidate of Science (History) – Chapter 3.2; Tkachenko V.M., Doctor of Science (History), Member of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine – Chapter 4.3; Filonenko R.Y., Candidate of Political Science – Chapters 2.2, 3.1; Kharchenko I.I., Candidate of Science (History) – Chapter 3.9; Chekalenko L.D., Doctor of Political Science – Chapter 2.3; Chornogor Y.O., Candidate of Science (History) – Chapter 2.8; Shmorgun O.O., Candidate of Science (Philosophy) – Chapter 4.5; Yurgen M.B., Researcher of Ukrainian Diplomatic Academy of Ministry of Foreign Affairs – Chapter 2.7; Yakovenko N.L., Doctor of Science (History) – Chapter 2.6.

CONTENTS

Introduction	14
Part I. Ukraine and Europe: particulars of historical development in the course of X—XX centuries	23
1.1. Ukraine and Europe: research of interrelation issues	23
1.2. Kievan Rus within the system of medieval European states	82
1.3. Evolution of European paradigm of Ukraine's development during XIV—XIX centuries	95
1.4. Ukraine in geopolitical combinations of European states in the first part of the XX centuries	111
1.5. Historical fortunes of Ukrainian regions: from territorial contiguity to conciliarism within the independent state	126
Part II. Independent Ukraine among European states and nations	146
2.1. Ukraine through the focus of transformations in Central and East European states	146
2.2. Evolution of Ukrainian – Russian relations	164
2.3. Ukraine and Poland: particulars of partnership relations	181
2.4. Ukrainian – German relations within the context of global changes on the European continent	194
2.5. Ukraine and France: scope of interrelation	211
2.6. Ukrainian and British relations in the period of historical changes	226
2.7. Ukraine and Hungary: cooperation for the benefit of the European continent	244
2.8. Ukraine and the Baltic states: development of partnership	261
2.9. Ukraine and Turkey: way to the European Union	272

Part III. Ukraine in the current processes of European integration	286
3.1. Achievements and challenges of European integration	286
3.2. Regional integration within the European Union: current issues and prospects	301
3.3. Strategic principles of Ukraine's entering the European space.	315
3.4. German support of Ukraine's eurointegrational aspirations	331
3.5. Economic dimensions of Ukraine's eurointegrational course.	347
3.6. EU Common and Security Policy and Ukrainian potentialities	362
3.7. European system of providing higher education quality and mechanisms of its implementation in Ukraine	380
3.8. Eurointegrational prospects of Ukraine within the context of EU reformation	396
3.9. Power transformation in Ukraine in terms of European standards	409
3.10. Ukraine and development strategies of European regions	425
3.11. «Eastern partnership» and opportunities for participants	433
Part IV. European cultural and civilizational determination of Ukraine	443
4.1. Civilizational determination of Ukraine: essence, problems, prospects	443
4.2. European cultural and outlook scope and its Ukrainian connotations: axiological aspect	462
4.3. Good citizenship: European experience of social consolidation for Ukraine.	477
4.4. Constitutional process and power legitimacy: European context.	496
4.5. European democracy experience and model formation of political power in Ukraine	510
4.6. Prospects for the European civilization dialogue	522
Concluding Comments	537
Notes on the contributors of „Ukraine in Europe: Search of Common Future”	539

Державна установа «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН України»

ПЕРЕДМОВА

Сходження Української держави стало яскравим уособленням величезних трансформаційних зрушень у Європі і світі. На очах нинішнього покоління радикально змінився й продовжує змінюватися світ і весь комплекс міжнародних відносин. З недавнім розпадом Радянського Союзу і так званого соціалістичного табору поринула в безодню холодна війна, довготривале двополюсне протистояння. Україна як одна з колишніх найбільших союзних республік зіграла важливу роль у розчленуванні геополітичного суб'єкта, яким був колишній СРСР. Водночас, вийшовши з тривалого спільного радянського минулого, Україна, на відмінну від багатьох пострадянських держав, прагне будувати своє майбуття, сповідуючи європейські демократичні цінності. Офіційний Київ зробив чіткий цивілізаційний вибір на користь європейської демократії, утвердження прав і свобод громадянина і, тим самим, суспільно-політичного повернення до Європи. Однак, незважаючи на глибоке європейське коріння українства, лише з часом з'ясувалося, яке непросте це завдання.

Сучасна Україна — це друга за величиною територією країна Європи після Російської Федерації. За чисельністю населення вона наближається до Франції, а за обсягом валового національного продукту — до Італії. Однак політично українці як нація вельми протяжний час не мали вагомого значення і на європейській арені, і на власних теренах. Політичні феномени Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Гетьманщини та національних формувань початку ХХ століття були наслідком недовготривалих сплесків державотворення. Впродовж багатьох століть право остаточного ухвалення рішень стосовно основних царин буття українців зосереджувалося здебільшого поза межами власної території, зокрема у Варшаві, Відні, Москві чи в столицях інших впливових держав. Водночас в Європі чимало виразно невеликих за чисельністю націй, які мають доволі протяжну політичну історію і власну державність.

Така історична доля була кричущою несправедливістю, навіть загадкою — і для самих українців найбільше. Адже маючи тисячолітню історію, глибоку, розвинену й самобутню національну культуру, виключно родючі чорноземи світового значення, багатющі поклади природних корисних копалин, помірний клімат — усі складники, що мали б сприяти українському державотворенню, Україна не мала власної держави, того політичного стержня, який убезпечував би її власний розвиток, зростання добробуту громадян та впорядкованості суспільних відносин. Така ретроспектива є, по суті, феноменальною в історії Європейського континенту, для більшості народів якого властивим було формування та зміцнення своєї державності. Численні невдачі українства на шляху здобуття, інституціоналізації та зміцнення своєї самостійності постають своєрідним маркером національного досвіду; вони вказують на те, що, окрім інших складових, йому часто бракувало національних провідників та патріотичної державотворчої еліти.

Належність України до Європи, з іншого боку, підтверджується тяглістю, усталеністю й наповненістю зв'язків та взаємовпливів українства й решти європейських народів. З давніх часів Україна перебувала в центрі політичного життя, що вирувало на європейських обширах. У середньовічній Київській Русі тогочасні українські землі складали осердя гідного подиву політичного, економічного та культурного об'єднання. Для Європи тієї доби ознакою престижу й могутності династії була готовність інших провідних династій вступити з нею в шлюбні зв'язки. За цим виміром князювання Ярослава Мудрого, якого називали „тестем Європи”, яскраво підтверджувало престиж київського престолу. Адже його дружиною стала шведська принцеса, з однією з його сестер взяв шлюб польський король, з іншою — візантійський царевич; троє його синів одружилися з європейськими принцесами, а три доньки вийшли заміж за французького, норвезького та угорського королів.

Київська Русь, будучи переможеною монголо-татарськими ордами в першій половині XIII століття, забезпечила решту Європи від цієї смертоносної навали. Тим самим, ціною вимушеного власного занепаду ранньосередньовічний Київ уможливив подальший природний розвиток європейських народів.

Повстання під проводом Богдана Хмельницького 1648 р. проти польської шляхти та його здобутки, їхній вплив на перебіг подій у рідному краї та на континенті іноземні історики порівнюють зі значенням діяльності таких гігантів XVII століття, як Кромвель в Англії та Валенштайн у Богемії. Богдан Хмельницький відновив національний політичний організм, постав у свідомості величезної більшості українців визволителем, який підняв широкі народні маси на шлях національного та соціально-економічного творення. Оцінюючи значення того етапу вітчизняної історії, академік В.А. Смолій наголошує, що внаслідок реалізації державотворчих ідей українській еліті на чолі з Б. Хмельницьким вдалося створити державу, перспективою якої поставало „досягнення повної незалежності” [1].

Починаючи із середньовіччя, Україна не один раз була в епіцентрі подій на континенті. Відчайдушні прагнення інкорпорувати не лише її територію, а й людність, у різний час були притаманні чи не всім сусідам — ближнім і далеким,— які пов'язували (часто не безпідставно) своє можливе піднесення й гіпотетичну велич з реалізацією таких намірів. Останнє свого часу стосувалося і Речі Посполитої, і Великого Князівства Литовського, і Російської та інших держав [2]. Нинішня територія України поставала полем запеклих воєнних зіткнень небачених масштабів у двох світових війнах XX століття. Однак і в цих битвах українці піднімалися до рішучої боротьби за власну державність, незважаючи на те — і це для них у роки Першої світової війни було найгіршим,— що представники українства перебували по обидва боки лінії фронту.

Практика національного державотворення того часу не пройшла даремно, хоча мети досягнуто не було. Яскравий вияв потягу українців до незалежності та державотворення у XX столітті змусив рахуватися з такими інтенціями навіть за наступної тоталітарної та командно-адміністративної епохи. Не лише визнанням величезних втрат, а й результатом її вагомого внеску в перемогу над гітлерівською коаліцією під час Другої світової війни був і той факт, що Україна ввійшла в коло держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй.

Однак лише в 1991 р. Україна здобула реальну державність, стала на шлях суверенного розвитку і формування рівноправних відносин як з пострадянськими, так і з європейськими державами та, зрештою, з усім світом. [3]. Молода держава взяла курс на демократизацію українського суспільства, дотримання прав людини і грома-

дянина, формування сучасної нації, модерної конкурентоспроможної економіки та ствердження й зміцнення європейських цивілізаційних і культурно-ціннісних засад суспільно-політичного життя. Забезпечення незворотності демократичних процесів, утвердження України в колі держав Європи й світу потребує пошуку спільних засад розвитку континенту та, власне, його спільного майбутнього. Це стосується розвитку відносин і з країнами СНД, зокрема Росією, і з державами ЄС. Україна, стверджуючись у світовій спільноті, прагне поповнити собою коло саме демократичних держав. Географічне розташування нашої країни на Європейському континенті доповнюється взятим політичним курсом офіційного Києва увійти до гурту держав об'єднаної Європи.

Зрозуміло, що ці прагнення не постали водночас, а є суттєвими складниками соціально-політичної історії України, що сягають глибини віків. За минулих епох державно-політичні утворення на вітчизняних теренах, добре відомі сучасним дослідникам, надихали не одне покоління вітчизняних мислителів і науковців на оптимістичне бачення майбутнього й слугували їм аргументом для обґрунтування сходження України як самостійної держави Європи. Одним з перших і доволі вагомим історико-політичним надбань, де відбилося таке бачення українством минулого й прийдешнього, була „Історія Русів”. У цьому трактаті невідомого автора кінця XVIII століття на широкому історичному матеріалі стверджується імперативна необхідність відновлення та утвердження національної свідомості, політико-правових засад життя українського народу та його природного права на державну незалежність й подальший суверенний поступ.

Розвиваючи патріотичний дух та державотворчі підходи „Історії Русів”, у XIX — першій половині XX століть свій вагомий внесок до розроблення проблематики політичного поступу, націотворення українського народу зробили М. Костомаров, В. Антонович, Д. Яворницький, М. Міхновський, Д. Багалій, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, І. Крип'якевич, С. Рудницький, Д. Донцов, Ю. Липа, С. Єфремов та інші вітчизняні мислителі. Їх хвилювали нагальні питання розвитку українського народу і принципові підходи до його державотворення. У працях цих мислителів і суспільно-політичних діячів в історико-політичному контексті розглядалися проблеми самоуправління народу й можливих форм реалізації влади, формувалася послідовна орієнтація на утвердження державної самостійності українського народу в колі країн європейської цивілізації.

Грунтовно й найповніше у другій половині XX ст. політичні засади сходження України систематизував і представив науковець української діаспори Іван Лисяк-Рудницький. Його творчим доробком і одночасно надбанням теорії державотворення було здійснення глибокого аналізу історії української політичної думки з другої половини XIX до середини 80-х років XX століття. Його аргументованими державотворчими висновками політичні виміри можливого сходження України були підняті на нову висоту.

Однак лише здобуття Україною державного суверенітету зумовило відверте й відкрите, і на цій основі потужніше, розроблення усього спектра минулих надбань і сучасних викликів національного державотворення, утвердження молоді держави в системі сучасних міжнародних відносин. Про солідні напрацювання сучасних вітчизняних науковців йдеться в науково-аналітичному огляді літератури нашої монографії. Упродовж сучасної доби незалежного сходження України вагомий внесок зробили не лише окремі відомі історики, філософи та політологи, а й цілі авторські колективи науковців академічних інститутів та вищих навчальних закладів.

Більшість наукових праць з кола досліджуваної проблематики переконливо доводить, що державотворча парадигма українства не лише належить до кардинальних питань історичного минулого нашого народу, а й є надійним дороговказом для сучасних і майбутніх поколінь. Минуле століття, з якого безпосередньо йдуть витoki вітчизняного державного поступу, свідчить про те, що воно привнесло вельми глибокі, порівняно з попередніми віками, суспільні зрушення для всіх народів планети. Поступальна прогресивність соціального розвитку ствердила новий спосіб життя, сучасну цивілізацію. Головними ознаками цивілізації є не лише її науково-технічні здобутки — радіо й телебачення, авіація, космонавтика, Інтернет тощо, а й витворення гуманістичнішого способу суспільного життя — утвердження та значне географічне розширення демократії, поширення демократичних засад за межі політичних структур і процесів на культурну й світоглядну сферу. Водночас саме в минулому столітті відбулися дві світові війни, існували жахливі тоталітарні режими, від яких українство не лише постраждало, а й саме його збереження й існування проблематизувалося.

Водночас рубіж XX — XXI століття уможливив для України перетворення її державності з мрії про майбутнє на реальну дійсність, довів, що українська нація — це не політичний міф. Саме протягом сучасної історичної доби український народ реалізував шанс поповнити світову спільноту власною державою і посісти своє місце в колі інших народів світу, які створюють власну державність. Український народ, як і багато інших народів, так званих молодих держав Європи й Азії, що постали останнім часом на політичній арені, переконливо доводить свої креативні можливості щодо власного державотворення.

Одвічна мрія про власну державність українського народу, прагнення до об'єднання її етнічних земель реалізувалися не відразу. Україна як цілісність упродовж вельми протяжного часу не існувала, вона була лише об'єктом політики сильніших сусідів. Нинішні територіальні межі землі України були сформовані під час перебування її у складі соціалістичної радянської держави. Вельми показово, що централізаторські й асиміляторські зусилля тоталітарного режиму стосовно українського народу, як з'ясувалося з плином часу, були малоефективними. Сили метрополії не змогли перемогти прагнення українства ствердити свою національну самобутність, свій інтелектуальний потенціал і державотворчий потяг.

Водночас політична історія й нинішнє сходження України є не лише справою етнічних українців, метаморфози історичного поступу України були уможливлені безпосередньою діяльністю всіх без винятку 134 етносів, які населяють нашу державу і складають живий організм української політичної нації. Вітчизняна політична і націєтворча практика — це рівнодіюча всіх складових широкого спектра найрізноманітніших політичних течій: від національно свідомих, що обіймають центристські позиції політичного спектру України, до крайніх лівих чи правих угруповань. Історико-політичний вітчизняний досвід переконливо засвідчує, що більшість далеко не завжди права, політичну та державотворчу цінність може мати й опозиційний рух. І це особливо справедливо тоді, коли складовими його ідеологічних засад є реалізація прагнення українства до власної держави та самостійного розвитку.

Зосереджуючись на аналізі непростих і багатотрудних процесів утвердження нинішньої України в Європі і світі і певною мірою спираючись на ретроспективний розгляд державотворчих надбань різних епох, авторський колектив прагнув висвітлити події в усій їх багатогранності, уникаючи категоричності та безапеляційності. Відійшовши від побутуючих за минулої історичної доби ідеологем, автори сповідують засади об'єктивного аналізу, історизму, вираженості та врахування

усіх складових державотворення в контексті європейських прагнень, зіставляючи ті з них, що існували в минулому, з поширеними в сучасну епоху.

Для утвердження України в Європі імперативно постають завдання не лише зміцнення й розвитку вітчизняних інституціональних та національно-культурних параметрів, а й потужного використання найновіших досягнень науки і техніки, всього людського і кадрового потенціалу, формування стратегій інноваційного розвитку як дієвих засобів відчутного соціально-економічного зростання майбутнього суспільства і набуття ним реальних рис.

Авторський задум підготовки цієї монографії втілюється у висвітлення зв'язків України з Європою та пошуки спільного майбутнього, викладені в історико-політичному ракурсі в чотирьох логічно поєднаних частинах. У першій з них не лише проведено прискіпливий аналіз зробленого вітчизняними науковцями в царині визначення європейських вимірів України, а й здійснено серйозний розгляд взаємодії попередніх державних утворів українства з європейськими народами; проаналізовано еволюцію європейської парадигми України впродовж наступних століть; досліджується бачення європейськими державами українських перспектив у контексті геополітичних комбінацій першої половини ХХ століття та їхня інтерпретація видатними українськими провідниками; а також розглядаються історичні долі українських регіонів від їхньої територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. Автори єдині в аргументації того, що сходження України як незалежної держави у кінці ХХ століття стало хоч і запізнлим, проте цілком закономірним підсумком її національних надбань попередніх історичних епох.

Другу частину монографії присвячено розгляду низки питань, успіхів та перспектив України як суверенної держави в контексті її двосторонніх відносин з колом європейських держав так званої сталої і молоді демократії. Аналізуючи утвердження України в колі європейських держав, її безпосередніх сусідів, фахівцями-країнознавцями подається широке, панорамне бачення перебігу подій у постбіполярний період. Українські реалії розглядаються з огляду на реалізацію трансформаційних перетворень у країнах Центральної та Східної Європи. Дослідники окремо аналізують еволюцію парадигми українсько-російських відносин у контексті втілення курсу Києва на європейську інтеграцію. У розділі наголошується, що відносини України з ЄС не можуть протиставлятися її взаєминам з Росією. Натомість взаємовигідні відносини Києва з РФ лягають у площину його євроінтеграційних прагнень. Не залишилася поза увагою дослідників практика відносин України з, так би мовити, важковговиками євроінтеграційного розвитку та з більшістю безпосередніх країн-сусідів, її нові можливості та виклики, спричинені світовою фінансово-економічною кризою, коли обсяги зовнішньої торгівлі, приплив іноземного капіталу у вітчизняну економіку значно зменшилися.

При аналізі взаємовідносин України з кожною із країн окремо автори свідомо відмовляються від максимальної уніфікації способу висвітлення напрямів співпраці та форми подачі матеріалів кожного з розділів другої частини. Водночас, за дотримання принципу якнайширшого огляду всього спектру відносин, стильові та структурні особливості кожної з запропонованих наукових розвідок щораз відповідні авторському баченню. Іншими словами, кожний з дослідників, розглянувши політико-правові засади, договірну базу та рівень відносин крізь призму європейського стратегічного курсу України, самостійно розставляє пріоритети співпраці і за сучасних умов, і в майбутньому. Такі засади максимального розкриття тем і напрямів за авторським баченням характерні й для інших розділів та частин монографії.

Історія свідчить, що на політичні процеси в Україні завжди, й особливо в період переломних, доленосних подій, неабиякий вплив мав і нині має геополітичний чинник. Тому в матеріалах третьої частини монографії видається слушним аналіз сходження України в євроінтеграційному просторі в контексті геополітичних зрушень на континенті й у світі. Автори монографії однозначно підкреслюють, що геополітично вже кілька років нашому континенту властиві істотно нові реалії: подолання протистояння Схід — Захід, тотальна поразка комунізму, відчутне розширення географічних кордонів, у межах яких щодали більше поширюються і зміцнюються демократичні моделі суспільного співжиття європейського — і вужче — західноєвропейського зразка. За всього того зростає прихильне ставлення багатьох держав світу до соціальних і економічних досягнень Європейського Союзу.

У такому контексті нашій країні вельми необхідно оптимально вписатись у геополітичний простір Європейського континенту та й загалом світу в цілому. Не нехтуючи й песимістичним баченням майбутнього Європи і перспектив України в ній, автори більш схильні до того, що об'єднана Європа з новою силою утвердить свої власні геополітичні виміри. Зокрема, Європейський Союз спроможний стати лідером світового прогресу, ствердитись самостійним центром багатополюсного світу третього тисячоліття, поглиблюючи при цьому інтеграцію та зберігаючи унікальність своїх складових. Уже нині Євросоюз є вельми важливим геополітичним гравцем світової шахівниці. Особливо ж, з огляду на світову фінансово-економічну кризу, коли дієздатність ЄС не лише визначається його економічними параметрами, а й зміцнюється схваленням свого роду конституційних засад, відображених у Лісабонському договорі і спрямованих на поліпшення функціонування Європи-27 шляхом запровадження президента Євросоюзу, де-факто міністра закордонних справ, створення його дипломатичної служби тощо.

Аналізуючи досягнення і виклики, з якими зіштовхнулася об'єднана Європа, засади та практику реалізації євроінтеграційного курсу України, дослідники у відповідних розділах монографії з'ясовують не лише об'єктивні й суб'єктивні їх чинники, а й досвід трансформаційних перетворень інших країн молодого демократії, які нещодавно поповнили лави інтеграційного об'єднання, а також форми і шляхи нарощування взаємодії між ними. Це стосується як інтеграційних процесів у самому ЄС-27, так і існуючих та потенційно можливих підходів селективної підтримки окремими державами та відповідними структурами ЄС нашої держави щодо входження її до об'єднаної Європи. Окремо йдеться про досвід регіональної співпраці в Євросоюзі, оцінюються її сучасні виміри та перспективи.

Відповідно, окремі розділи присвячено з'ясуванню ролі підтримки з боку такої надпотуги, якою постає сучасна Німеччина, проаналізовано економічні та геополітичні виміри євроінтеграції України, можливості її залучення до формування спільної зовнішньої і безпекової політики Європейського Союзу, механізми імплементації європейської системи забезпечення якості вищої освіти, нові інструменти реалізації останніх ініціатив, зокрема політики сусідства, східного партнерства, розвитку єврорегіонів за участю нашої країни у світлі нових підходів ЄС та його реформування.

З огляду перспектив політики Євросоюзу щодо формування спільних для континенту просторів, у четвертій частині монографії автори прискіпливо аналізують особливості європейського культурно-світоглядного простору в його трансформаційних процесах, його українські конотації і аксіологічні виміри, з'ясовують цивілізаційну визначеність України, її сутність, проблеми та перспективи, розглядають

складові солідаризму і його роль у суспільній консолідації країн Європи як слушного досвіду для успішнішого сходження нашої країни. До них цілком виправдано додається аналіз вітчизняного конституційного процесу в аспекті легітимізації влади, характеристика особливостей формування антикризової моделі політичної влади в Україні в контексті досвіду становлення діяльній демократії європейського зразка, а також перелік засад і перспектив європейського цивілізаційного діалогу в географічних межах всього континенту.

Незалежна Україна, ставши одночасно дієвою спонукою і особленням геополітичних зрушень на континенті, обрала шлях демократичних перетворень, створення сучасної ринкової економіки, суспільства, що сповідує засади гуманізму, верховенства законів і дотримання прав людини. Саме цей шлях спроможний бути інтегруючим чинником діяльності всіх національних і етнічних складових української політичної нації, усіх її верств та прошарків.

Вітчизняна політична практика сучасної історичної доби кінця ХХ — початку ХХІ століття послуговує підтвердженням правильності обраного шляху. Тяглість властивих їй демократичних традицій можемо спостерігати і на початку 90-х років ХХ ст., коли страйки студентів мали неабиякий вплив на політичний перебіг вітчизняних подій, і 2004 — початку 2005 рр. під час президентських виборчих перегонів і так званої Помаранчевої революції. Показовим у цьому сенсі було свідоме прагнення широких верств українства змінити життя на краще. А заперечення суспільством бруталного ставлення владних інституцій до засад демократії змусило його громадян рішуче стати на захист права демократичного вибору нового глави держави. Саме врахування громадянами України уроків історії послужувало витокom нової якості нашого суспільства. Події того часу були не лише виявом широких протестних настроїв, а й обранням стратегії наступного розвитку країни. Без залучення широких верств громадян, належної їх активності перетворення України в економічно розвинену, європейську державу з високою політичною культурою та демократичними цінностями постає малоімовірним. З огляду на суспільне піднесення, нові виміри, які привнесла в розвиток української держави й суспільства Помаранчева революція та резонанс її у країнах Євросоюзу, євроінтеграційні прагнення України мали все більше реальних перспектив.

А проте цей кредит довіри новітні політичні лідери України не спромоглися плідно використати. Новопосталі якості держави й суспільства не були зміцнені й досить швидко набули фатаморганівських ознак. Це сталося через низку причин. По-перше, Україна не пішла шляхом поглиблення й зміцнення досягнутого — шляхом демократичних реформ; по-друге, єдність помаранчевих сил у боротьбі за владу не була доповнена єдністю творення після політичної перемоги й настав розбрат у їхніх лавах; по-третє, неадекватність зовнішньополітичної діяльності додала країні більше проблем, аніж преференцій.

Іншими словами, Україна й на цьому етапі не змогла впоратися з викликами історичної доби як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, вона переоцінила свої сили й можливості, а політична еліта країни опинилася знову не на висоті історичних задач. Помилки й розбрат помаранчевих сил, зміна внутрішньополітичних правил гри, а також прагнення України взяти невластиву для себе роль локомотива демократизації на пострадянських теренах — це складові одного ланцюга, який зашморгнув нові потенційні геополітичні можливості.

Аналіз набутого за роки незалежності досвіду підтверджує, що демократичний шлях розвитку країни — це не чергова модель кон'юнктурної стратегії та не праг-

нення лише однієї частини політичних керівних верств. За великим рахунком, для України — це цивілізаційний процес об'єктивного характеру. Добре відомо, що історія Європи після Другої світової війни свідчить про значне розширення географічних меж демократії, що демократичні засади постали цінністю внутрішньо-політичного й зовнішньополітичного життя держав, регіонів, та й більшої частини континенту. Це — глобальна тенденція розвитку людської цивілізації, коли нові країни, особливо ті, що пройшли етап тоталітаризму, досягають найбільших успіхів якраз завдяки демократизації всіх царин суспільного життя: політики, економіки, культури. Саме на шляху подальших демократичних перетворень, а не завдяки згортанню цих процесів, слід шукати подолання значної частини вітчизняних конфліктів, нерозв'язаних проблем в усіх сферах суспільного життя.

Перебіг подій останніх років свідчить, що в Україні стан демократії не може задовольнити ані демократично орієнтованих політиків, ані український народ, ані міжнародні організації, які спостерігають за становленням України як сучасної держави і бажали б бачити нас у колі демократичних країн. Дійсно, наші досягнення в цій сфері ще досить скромні. Свобода слова здебільшого зупинилася на етапі свободи висловлювання взаємних претензій, права людини реально не гарантовані владою, судом та іншими правоохоронними органами. Хоч як прикро констатувати, однак лишається фактом низька впливовість інститутів громадянського суспільства на вирішення животрепетних проблем людей.

Протягом тривалого часу різні владні інститути по-своєму трактують національні інтереси і свою роль у їх досягненні. На цій основі владні і партійні сили конфліктують між собою за політичний і економічний вплив на суспільні процеси та нерідко з різних позицій глумачуть інтереси Вітчизни нині та на досягну перспективу. Водночас на тлі такого стану справ рельєфніше вирізняються досягнення наших близьких і віддалених сусідів, що зробили свій цивілізаційний вибір. Перед Україною стоять величезні внутрішні перепони досягненню потенційно можливих історичних рубежів, ствердження себе в Європі і світі.

Курс на європейську інтеграцію став незмінним і головним стратегічним пріоритетом державної політики незалежної України. Одночасно він постає інструментом формування модерної української нації та держави, створення сучасної конкурентоспроможної економіки і утвердження високих соціальних та гуманітарних стандартів.

Водночас розширення та поглиблення інтеграції в самому Європейському Союзі перетворили його на один з найпотужніших та притягальних світових центрів. Усе це переконливо доводить успішність самого європейського інтеграційного проекту. Успіх розширення Євросоюзу на схід став показовим прикладом можливостей демократії в поєднанні з засадами ринкової економіки. Згідно дослідженням громадської думки „Євробарометр”, що проводиться на замовлення ЄК у країнах ЄС, за даними опитування осені 2009 р., тобто через рік після початку світової фінансово-економічної кризи, більше однієї п'ятої опитаних громадян вважають, що головним „борцем” з її наслідками є саме Євросоюз, а вже потім ідуть „держави двадцятки”, США та МВФ. З числа опитаних у середньому по ЄС 66% вважають, що об'єднана Європа має достатньо сил для захисту своїх інтересів на світовому рівні й при цьому 54% схиляються до того, що інтеграційна єдність уможливує країнам-членам отримати позитивні дивіденди від глобалізації [4]. Виходячи з таких міркувань, європейська модель суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку є найбільш ефективною для реалізації потенціалу нашої держави та забезпечення її поступального розвитку.

Вельми важливо владним інститутам України враховувати тенденції розвитку континенту і зуміти скористатися зростаючим прихильним ставленням широкого європейського загалу до перспектив його розширення задля плідної реалізації нових можливостей України, що виникають у такому контексті. Згідно з опитуванням громадської думки службою „Євробарометр” 2009 р. у країнах об’єднаної Європи, хоч відсоток прихильників подальшого розширення Євросоюзу дещо знизився у порівнянні з 2008 р., однак він є досить високим і складає нині понад 43%. А суспільна згода щодо вступу нових членів до об’єднаної Європи стосується переважно таких країн, як Норвегія, Швейцарія та Ісландія і складає понад 70% опитаних у 2008 р. Згідно цього ж опитування громадської думки громадян країн ЄС, у списку з запропонованих потенційних та можливих кандидатів на вступ серед 12 країн Україна посіла п’яте місце, значно випередивши країни Західних Балкан і Туреччину [5].

Тож, виходячи з усього цього, творчий задум проаналізувати історичне минуле та сутнісні процеси розвитку континенту сучасної історичної доби, зокрема — розширення демократії західноєвропейського зразка, з’ясувати особливе і спільне для поступу держав Європи з Україною включно, був рушієм розробки даного проекту. Аналіз вагомих складових демократичних цінностей, які сповідують провідні держави європейського континенту і яких вони чітко дотримуються у своїй кількочисельній практиці, стають для все більшого кола країн молодій демократії спонукальними мотивами діяльності з інтеграції останніх у європейський правовий і культурний простір.

Під час висвітлення непростих трансформаційних перетворень у нашій державі авторський колектив широко застосовував методи компаративістики й порівняльного аналізу з метою глибшого з’ясування суті процесів і виведення уроків з практики європейських країн, національних особливостей їх демократичного поступу для оптимального використання останніх у вітчизняній практиці.

Водночас саме ґрунтовний аналіз непростої, доволі звивистої історії та еволюції взаємин України з Європою, з її провідними акторами, в тому числі і з Європейським Союзом, і з Росією за останні неповні двадцять років, має наблизити як пересічного читача, так і фахівця-науковця, історика, політолога та політика до віднаходження відповідей на багаточисельні запитання стосовно перспектив нашого суспільства, демократії України у XXI столітті.

Посилання та література:

1. *Смолій В.* Проблеми української державності в середині XVIII ст. // Незалежність України: Історичні витоки та перспективи: матеріали наук. конф. 22 серпня 1996 р.— К., 1997.— С. 22.
2. *Субтельний О.* Україна. Історія. Видання третє, перероблене і доповнене.— К.: Либідь.— 1993.— С. 96—97.
3. *Українська дипломатична енциклопедія.* Т. 1.— К., 2006.— С. 117.
4. Eurobarometer 70. The European Union today.— October, 2009 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/eb/eb70.pdf
5. Eurobarometer 69. The European Union today and tomorrow.— November, 2008 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb69/eb69_part3_en.pdf

Частина I. Україна і Європа: особливості історичного поступу в Х—ХХ ст.

1.1. Україна — Європа: стан наукової розробки проблем взаємовідносин

Розбудова України як самостійної держави, суперечливі державотворчі процеси, що розгорнулися з початку 90-х років ХХ століття, формування зовнішньополітичного курсу та євроінтеграційні устремління молоді української держави визначили підвищену увагу вітчизняних дослідників до проблем набуття Україною власної європейської ідентичності. Науковий інтерес українських вчених, насамперед політологів і істориків, здебільшого зосереджувався на питаннях обґрунтування місця України в колі європейських держав та історичної обумовленості європейської та євроатлантичної інтеграції.

З огляду на ретроспективу подій та дотримання системного підходу при розгляді зазначеної теми, в аналітичному огляді літератури зосереджується увага на висвітленні стану наукових досліджень з наступних питань: 1) Наукові розробки вітчизняних дослідників з проблем суспільної трансформації та модернізації політичної системи України в контексті її європейського вибору; 2) Історіографія досліджень проблематики, пов'язаної з визначенням місця України в геополітичному просторі та міжнародних відносинах; 3) Наукові праці зі спектру проблем євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень української держави; 4) Дослідження зовнішньої політики та двосторонніх зв'язків України.

Враховуючи доволі значний масив публікацій із зазначеної у назві теми і окреслених нами питань, виявляється можливим і доцільним зосередити увагу здебільшого на колективних дослідженнях, монографіях, дисертаційних роботах, навчальних виданнях і зупинитися лише на окремих публікаціях у фахових часописах. Не претендуючи на вичерпне висвітлення цієї широкої теми, ми розглядаємо свою роботу як наближення до комплексного аналізу окремих її аспектів.

Наукові розробки вітчизняних дослідників з проблем суспільної трансформації та модернізації політичної системи України в контексті її європейського вибору. Одразу ж після проголошення державної незалежності Україною був зроблений європейський вибір. У Зверненні Верховної Ради України „До парламентів і народів світу” від 5 грудня 1991 р. була задекларована національна самоідентифікація України як європейської держави. Проте романтичні настрої та суспільна ейфорія щодо

швидкої європейської інтеграції під гаслом „Україна — європейська держава” тривалий час залишалися лише нереалізованим задумом. Серед численних причин гальмування переходу новоствореної незалежної європейської держави до лав країн сталої демократії та розвинених ринкових відносин — декларативний характер політичних заяв про європейську інтеграцію, суперечливі економічні й політичні реформи, нерозв’язані проблеми в соціально-економічній та політичній сферах, зрештою — українська ментальність.

Розпочаті в Україні на початку 1990-х рр. процеси політичної та суспільно-економічної трансформації зумовили необхідність з’ясування загальної і локальної специфіки соціальних, політичних, економічних, культурних процесів в українському суспільстві; визначення змісту та спрямованості модернізації соціальної і політичної систем України; дослідження еволюції ключових державно-владних інститутів, способів їх функціонування, механізмів стримувань та протитяг у контексті досягнення динамічної рівноваги вітчизняної політичної системи.

Огляд історіографічної бази в ракурсі сформульованої теми доцільно здійснити за наступними напрямками: 1) з’ясування змісту і завдань модернізації суспільно-економічної та політичної систем в незалежній Україні з огляду на європейський вибір; 2) визначення специфіки соціально-політичних та культурних процесів, що відбуваються впродовж останніх майже двадцяти років в українському суспільстві; 3) дослідження еволюції державно-владних структур та інституцій громадянського суспільства, способів їх ефективного функціонування в контексті європейського досвіду.

Упродовж всіх років незалежності України суспільствознавцями проводиться велика наукова робота, спрямована на аналіз причин і соціальних наслідків утворення незалежних держав в Центральній і Східній Європі; характеру форсованих реформ та соціальних наслідків їх втілення; соціокультурних проблем суспільно-політичної трансформації; місця суверенної України в оновленій Європі та відновлення давніх політичних економічних, культурних духовних зв’язків з європейською цивілізацією. Серед вітчизняних науковців, політичних та громадських діячів, до кола дослідницьких інтересів яких входять вищезазначені проблеми, назвемо таких авторів, як: В. Адамський, В. Алексєєв, Б. Андрєсюк, В. Андрущенко, А. Астаф’єв, В. Бабкін, Х. Банг, О. Бандурка, В. Барков, В. Безверхий, І. Бідзюра, О. Білий, А. Білоус, Є. Бистрицький, І. Бураковський, О. Бойко, Ф. Брецько, О. Бульба, І. Бутовська, Д. Видрін, О. Владик, В. Ворона, Б. Гаєвський, А. Гальчинський, О. Гарань, В. Геєць, Є. Головаха, С. Грабовський, В. Греченко, О. Грищенко, О. Данильян, Г. Дашутін, О. Дергачов, О. Дзьбань, А. Дрік, В. Горбатенко, Є. Головаха, О. Долженков, В. Журавський, Б. Зажигаєв, С. Катаєв, О. Кіндратець, А. Кінах, Є. Кіш, В. Кремень, І. Кресіна, А. Кудряченко, В. Кулик, І. Курас, О. Кучеренко, О. Куценко, І. Лосєв, О. Майборода, Л. Майор, С. Максимов, Т. Метельова, М. Михальченко, Л. Нагорна, С. Наумкіна, Н. Осипова, М. Панов, В. Полохало, Ю. Римаренко, Й. Рисіч, Ф. Рудич, А. Русначенко, С. Рябов, М. Рябчук, В. Сарапін, В. Селіванов, В. Семиноженко, В. Степаненко, Д. Табачник, В. Танчер, В. Тертичка, В. Ткаченко, В. Токовенко, П. Толочко, М. Томенко, В. Шамрай, Ю. Щербак [1].

Одним з перших комплексних досліджень, які вплинули на подальшу розробку питань суспільно-політичних трансформацій на посткомуністичному просторі і в Україні зокрема, стали монографії В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка „Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду” (1996) та „Україна: проблеми самоорганізації” (2003), Ткаченка В.М., Реєнта О.П. „Україна: на межі цивілізацій”

(1995), Ткаченко В.М., Реєнта О.П., Головатюка В.М. „Україна: проблеми самоорганізації: Начерки новітньої доби” (1996) та В. Кременя і В. Ткаченка „Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації” (1998) [2].

Серед ґрунтовних авторитетних досліджень проблем сходження України, її державотворчих процесів у ХХ столітті, суспільно-політичної трансформації та модернізації політичної системи, політико-правових, культурних і наукових аспектів інноваційного розвитку України варто назвати науковий доробок Національної академії наук України та установ: Інституту історії України [3], Інституту політичних та етнонаціональних досліджень (ІПЕНД)[4], Інституту держави і права [5], Інституту соціології [6], а також Національного інституту стратегічних досліджень [7], Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [8].

У комплексному дослідженні „Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності” (2008) за загальною редакцією В.М. Литвина, підготовленому фахівцями Інституту історії України НАН України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, вперше у вітчизняній історіографії зроблено вельми вдалий глибокий аналіз не лише тисячолітньої історії українського народу, а й політичних форм організації суспільства на різних історичних етапах його розвитку. Науковці цих провідних інститутів дослідили взаємовідносини між державою та суспільством, виявили загальне й особливе в історичній ретроспективі з тим, аби визначити основні закономірності функціонування політичних систем і дати об’єктивну оцінку сучасній ситуації в країні у контексті її вдосконалення [3].

Ґрунтовним аналізом суспільних процесів в Україні впродовж двох останніх століть вирізняються дві колективні монографії, підготовлені у ІПЕНД. Зокрема, особливістю дослідження: „Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі” (2007) (авторський колектив: Солдатенко В.Ф., Бевз Т.А., Бойко О.Д., Брицький П.П., Веденєєв Д.В.), в якому здійснено також комплексний аналіз суспільно-політичних процесів, є горизонтальний зріз відповідних політичних систем, за яких упродовж всього ХХ ст. довелося існувати українству. Важливе місце в роботі відведено аналізу суспільних трансформацій останніх років, дослідженню питань реформування політичної системи сучасної України, спробам подолати тоталітарні традиції і опанувати кращі цивілізаційні зразки державотворення. У колективній монографії ІПЕНД „Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій” (2009) (авторський колектив: Солдатенко В.Ф., Бевз Т.А., Горбатенко В.П., Кармазіна М.С., Кучер В.І., Любовець О.М.) простежується еволюція становлення української державності у ХХ столітті, зосереджується увага на перешкодах і труднощах, подолавши які, Україна приступила до розбудови власної держави, що об’єднала практично всю націю. Автори виявляють специфіку кожного історичного етапу. Ці особливості аналізуються через призму суспільно-політичних трансформацій у загальноприйнятих хронологічних межах: на початку ХХ ст. до 1917 р.; у 1917—1920 рр.; з 1920 до 1991 р.; з 1991 року до наших днів [4].

Продовженням цих досліджень стала двотомна колективна монографія „Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики” (2008) (авторський колектив: Шемшученко Ю.С., Копиленко О.А., Зайчук О.В., Оніщенко Н.М., Тарахонич Т.І.), підготовлена в Інституті держави і права НАН України. Ця оригінальна робота присвячена порівняльному аналізу (на прикладі країн Вишеградської групи та України) сукупності політико-правових інститутів та механізмів, під впливом яких перехідні суспільства набувають рис громадянського [5].

З огляду на вплив європейської інтеграції та її наслідків для національних наукових систем, а також в контексті входження України до загальноєвропейського наукового простору висвітлюється широке коло питань з досвіду функціонування НАН України у нових реаліях у монографії „Національна академія наук України: проблеми розвитку та входження в європейський науковий простір” (за ред. акад. О.С. Онищенко та проф. Б.А. Маліцького) [8].

Чільне місце серед вітчизняних суспільствознавчих досліджень посідають не лише монографічні праці, а й навчальні видання з проблематики вітчизняної політичної історії. Так, у шеститомному виданні „Політична історія ХХ століття” (2002—2003), підготовленому співробітниками Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України імені І. Кураса, на основі ретельного аналізу процесів і явищ політичного буття українського народу у ХХ ст. переконливо доводиться, що політична історія України є однією з ключових форм легітимації української нації. Зокрема, у шостому, завершальному томі висвітлюється процес саморозпаду радянської системи, який тривав від закінчення Другої світової війни у 1945 р. до початку 90-х років, а також перше десятиліття української незалежності, відтворюється ретроспектива національного руху і подолання гострих проблем державотворення [9].

Продовженням розпочатої цієї роботи став вихід монографії „Україна: Політична історія. ХХ — початок ХХІ століття” (2007), в якій розкрито сутність політичних процесів і явищ, визначальних для України протягом ХХ—ХХІ ст., розглянуто проблеми державотворення, пошуку теоретико-правових моделей національно-державної організації та способів їх втілення у суспільну практику. В дослідженні висвітлені матеріали щодо розпаду СРСР, становлення державної незалежності та політичні перетворення сучасного періоду. Наукова цінність вищезазначених видань, окрім фахової аналітики, полягає в залученні широкого кола різноманітних джерел: архівних документів, економічної статистики, соціологічних даних, публікацій преси, спогадів тощо [9].

Протягом 1995—2009 рр. вийшли друком кілька видань „Політичної історії України” — наукових монографій і навчальних посібників. Серед них варті особливої уваги „Політична історія України” (за редакцією В. Танцюри); „Політична історія ХХ століття”, де керівник авторського колективу В. Салабай; „Політична історія України ХХ століття” (автори: А.І. Кудряченко, Г.І. Калінічева, А.А. Костиря) тощо [9]. Дослідники політичної історії виділяють саме ХХ ст., оскільки воно уможливило для України перетворити її державність з мрії на реальну дійсність, довести, що українська нація — не політичний міф. Протягом цього століття український народ реалізував шанс поповнити світову спільноту власною державою і посісти своє місце в колі інших народів світу, які мають власну державність.

Серед монографічних видань, що заторкують кардинальні питання історичного минулого нашого народу та проблеми державотворчої парадигми українства, є видання з історії України. Враховуючи доволі потужний масив видань з вітчизняної історії, ми свідомо не акцентуємо уваги на підручниках і навчальних посібниках, одноосібних та колективних монографіях, збірках наукових праць з актуальних проблем історії України, а зосереджуємо увагу лише на окремих працях, яскравих, з нашого погляду [10].

Автори монографії „Цивілізаційна історія України” (Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О.) простежили розвиток протоцивілізацій та цивілізацій, що існува-

ли на території сучасної України з античних часів до виникнення давньоруської цивілізації Київської Русі, її трансформації у складі Литовсько-Польської держави та Речі Посполитої, створення козацької цивілізації і держави доби Богдана Хмельницького, функціонування української цивілізації у складі Російської імперії, Польщі, Австро-Угорщини, Радянського Союзу та виникнення сучасної української держави. Зібрані у книжці Ю. Шаповала „Доля як історія” праці написані переважно у жанрі історико-наукової публіцистики. Більшість статей присвячено долям конкретних політичних осіб у контексті подій ХХ ст. Розглядаючи доволі складні історичні проблеми, автор не схиляє читача до власної думки, а радше запрошує до конструктивної дискусії.

У названих вище працях [9; 10] викладено матеріали, пов'язані з політичними процесами в Україні на різних історичних етапах, їх особливості, з'ясовано логіку і причинно-наслідковий зв'язок, відмінності політичних режимів, політичних систем, а також внутрішню та зовнішню політику України чи ставлення до неї інших держав. Висвітлено також питання формування української державності, процеси сучасного державного поступу, роль у цих процесах людського фактора, зокрема політичних партій, рухів, політичних лідерів тощо.

Серед сучасних науковців, які аналізують актуальні проблеми українського сьогодення, відрізняються оригінальністю тлумачень, узагальнень, висновків та рекомендацій, варто назвати імена М. Михальченка, В. Андрущенка, Ф. Рудича, В. Горбатенка, Ю. Шемшученка [11].

Так, у полі зору М.І. Михальченка — видатного вченого та непересічної людини — політика, економіка, ідеологія, людський чинник, регіональний фактор, наука, освіта та інші детермінанти цивілізаційного становлення і розвитку України. В монографії „Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи” розглядаються загальні проблеми пізнання сучасних суспільств у світлі системно-цивілізаційної методології. Україна розглядається як новий, потенційно потужний гравець в Європі, доля якого ще визначається об'єктивними і суб'єктивними факторами світового і внутрішнього розвитку. У спільній з В.П. Андрущенком двохтомній монографії „Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії” здійснено історико-політичні та соціально-філософські дослідження сучасної доби. Автори вказують на роль політичних лідерів країни на окремих етапах розбудови незалежної України, дають оцінку діяльності таких суперечливих політичних фігур, як Л. Кравчук, Л. Кучма та В. Ющенко, здійснюючи ґрунтовний фаховий аналіз політичних, економічних і духовних процесів в Україні протягом останніх 20 років [11].

Серед численних наукових, навчально-методичних, публіцистичних робіт В.П. Андрущенка слід звернути увагу на монографію „Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу”, в якій обґрунтовано оригінальну модель суспільно-політичної організації в період переходу від тоталітаризму до демократії. „Організоване суспільство”, на думку автора, являє собою модель правового і морального порядку, що забезпечує оптимальну взаємодію вільних особистостей в процесі новітнього державотворення [11].

Науковий збірник Ф.М. Рудича вельми репрезентативний, про окремі колективні праці за його редакцією ще йтиметься далі. Ми хотіли б звернути увагу на одну з його оригінальних авторських робіт „Чи багато влади потрібно владі”, яка витримала кілька видань і щоразу мала нове звучання з огляду на актуальність питань, що

порушувались у ній та авторське бачення шляхів розв'язання існуючих проблем. На основі широкого масиву історичних і сучасних наукових джерел, розгляду реальних політичних процесів досліджуються актуальні проблеми становлення політичної системи та інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні. Застосування методу порівняльного аналізу сприяло висвітленню взаємозалежності інституцій соціально-правової держави та інститутів громадянського суспільства, показу загального й особливого в його розвитку в країнах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи [11].

В.П. Горбатенко є автором і співавтором численних наукових статей, монографій та навчальних посібників. Не втрачає актуальності й сьогодні монографія В. Горбатенка „Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть” (1999), в якій систематизовано здобутки теорії модернізації і сформульовано основні параметри реформування українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів та запропоновано прогностичне передбачення постсучасного поступу людської цивілізації. Охарактеризовано і гуманістичні детермінанти політики для України ХХІ ст. У спільній з В. Цветковим монографії „Демократія — Управління — Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства” (2001) висвітлено позитивні та негативні наслідки процесу модернізації українського суспільства та проаналізовано взаємодію фундаментальних політико-правових феноменів — демократії, управління та бюрократії. Автори вказують на перспективи еволюційної трансформації українського суспільства шляхом розвитку соціальної правової держави та громадянського суспільства, гуманізації суспільно-політичних процесів. У монографії „Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика” (2006) В. Горбатенком розкрито стратегію та тактику державного прогнозування, запропоновано різні варіанти соціально-політичного прогнозування майбутнього [11].

Перу Ю.С. Шемшученка належать понад 800 наукових праць, зокрема близько 30 індивідуальних і колективних монографій, присвячених актуальним проблемам конституційного, адміністративного, екологічного й аграрного права, історії держави і права України. „Національна державність союзної республіки” (1991); „Юридична наука і освіта на Україні” (1992); „Жертви репресій” (1993); „Академічна юридична думка” (1998); „Український парламентаризм: минуле і сучасне” (1999); „Державотворення і правотворення в Україні” (2001); „Гендерні паритети в умовах трансформації суспільства” (2005); „Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні” (2008) та інші наукові праці Ю.С. Шемшученка є значним кроком у пошуку нових шляхів ефективного вирішення суспільних проблем, розвитку правової системи України [11].

Протягом 1991—2009 років вітчизняними науковцями доволі ґрунтовно досліджувались питання, пов'язані з динамікою розвитку політичної системи України в контексті еволюції ключових державно-владних інститутів, способів їх функціонування, механізмів стримувань та противаг. Представники цього дослідницького напрямку переважно зосереджуються на з'ясуванні об'єктивних труднощів та суб'єктивної специфіки формування демократичної політичної системи; особливостей трансформації державних органів та гілок державної влади і механізмів стримувань та противаг.

Знаковою подією в політичній науці був вихід колективної монографії „Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку” (2002) та навчального посібника „Політична система та інститути громадянського суспільства

в сучасній Україні” (2008) за загальною редакцією професора Ф.М. Рудича. Ці роботи є результатом узагальнення і аналізу солідного масиву теоретичного і емпіричного матеріалу за останні роки незалежності України. На основі широкого кола історичних і сучасних наукових джерел, розгляду політичних процесів авторськими колективами досліджено актуальні проблеми становлення політичної системи та інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні [12].

Серед колективних монографій з проблем розбудови політичної системи в контексті європейського досвіду слід звернути увагу на працю „Політична система і громадянське суспільство: європейські та українські реалії” (2007) за редакцією професора А.І. Кудряченка. Це дослідження присвячене проблемам розвитку вітчизняної політичної системи та інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі трансформаційних перетворень. У роботі висвітлюються засади демократичного поступу європейських держав, з'ясовуються їхні традиції, інституційні особливості та реалії широкого спектра демократичної практики. Практичну значущість має розгляд еволюції конституційно-правового статусу інституту президентства, парламенту та уряду незалежної України, актуалізація питань удосконалення механізмів стабілізації вітчизняної політичної системи, взаємодії владних інститутів та оптимізації виборчої системи. Важливим, з огляду на євроінтеграційні прагнення України, є з'ясування сучасних вимірів роботи Європейського парламенту, діяльності європейських транснаціональних партій у контексті їхнього досвіду для України [12].

Упродовж доби української незалежності українськими дослідниками розроблено широке коло проблем розбудови українського суспільства та політичної системи в контексті модернізації та європейського вибору. Варті уваги монографії О. Бандурки, М. Дмитренка, Ю. Древалю, А. Білоуса, В. Журавського, Олени Реєнт, колективна монографія „Проблеми модернізації політичних систем сучасності” (2008), навчальний посібник „Політичні інститути і процеси в умовах трансформації українського суспільства” (2006), наукове дослідження В. Шатіла „Інститут президентства в системі державної влади України” (2004) та М. Кармазіної „Президентство: український варіант” (2007), колективна монографія „Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні” (2005) [13].

Так, у книзі М. Кармазіної аналізуються проблеми, пов'язані з походженням, розвитком та поширенням на планеті інституту президентства. Авторка особливу увагу приділяє становленню та розвитку цього інституту в пострадянській Україні, досліджує специфіку його функціонування в період президентства Л. Кравчука та Л. Кучми. У колективній монографії „Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні” досліджуються актуальні питання проведення адміністративної реформи в Україні в контексті реалізації Концепції адміністративної реформи та стратегічних цілей українського суспільства, з'ясовуються оптимальні напрями подальшого розвитку системи державного управління з урахуванням досвіду реформ публічного управління в країнах Центральної та Східної Європи [13].

Серед наукових робіт, в яких розглядаються проблеми суспільної трансформації та політичної модернізації, слід виділити дисертаційні дослідження О. Долженкова, В. Звіркової, Б. Зеленько, А. Коваленка, О. Категоренка, О. Кукуруза, О. Лисенка, Р. Офіцінського, Р. Павленка, Г. Палій, В. Пекарчука, Н. Сбігнєвої, О. Чемшита, А. Черній [14].

Європейська практика розвитку демократії свідчить, що ефективна політична система вітчизняного суспільства не може бути сформована без належного сходжен-

ня інституту громадянського суспільства, утвердження правової держави. Сама проблема складається з багатьох аспектів: загальних питань демократії, практики перебігу політичних процесів, сформованості відповідних інституцій громадянського суспільства та способів його взаємодії, усталеності демократичних процедур, традицій тощо.

У контексті розгляду специфіки становлення, тенденцій розвитку громадянського суспільства в Україні у світлі європейського досвіду маємо констатувати, що в Україні накопичено значний обсяг наукових праць різного ґатунку. Створено роботи, в яких теоретичні засади формування громадянського суспільства застосовуються як інструмент дослідження сучасного стану українського соціуму, його проблем та шляхів їх розв'язання на засадах європейської демократії.

Проблеми цього напрямку досліджують, зокрема: Б. Андресюк, Ю. Барков, В. Безродна, М. Бойчук, О. Власюк, В. Геєць, А. Грамчук, О. Задоянчук, Г. Зеленько, С. Кириченко, Т. Ковальчук, А. Колодій, В. Коляденко, В. Кратюк, Ю. Левенець, Т. Метельова, В. Моргун, І. Пасько, Я. Пасько, А. Пахарев, О. Полішкарлова, О. Резнік, Т. Розова, М. Рябчук, А. Сіленко, М. Стешико, С. Тимченко, М. Хилько, Р. Чернорог, О. Чувардинський, Г. Щедрова [15].

Попри велику чисельність наукових публікацій з досліджуваних питань, нам видається доцільним звернути увагу на наступні роботи вітчизняних науковців. Недостатньо вивчених в українській історіографії проблемі — ролі національної еліти у розбудові власної державності та соціального поступу — присвячена збірка наукових праць „Еліти і цивілізаційні процеси формування націй” (2006). У цьому науковому виданні вміщено статті, присвячені ролі елітних прошарків суспільства в різний час та в різних народів, що населяли землі сучасної України та суміжні території. Дедалі більшої актуальності набувають питання, пов'язані з визначенням місця української еліти у формуванні нових суспільних взаємовідносин на початку ХХ століття, які в оригінальній авторській постановці наведено у даній збірці [16].

У ґрунтовному науковому виданні „Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови” (2007), підготовленому колективом науковців у складі О. Білого, А. Богачова, М. Вішке, І. Голубович, О. Довгополової, А. Єрмоленка, висвітлено проблеми розбудови громадянського суспільства в Україні за умов глобалізації. Громадянське суспільство розглядається авторами через призму волі й уявлення, публічності як фундаментальної категорії, суспільних цінностей як регулятора трансформації соціального простору, громадянськості як способу суспільної консолідації. У роботі розкрито засади громадянського суспільства в українському контексті, показано роль освіти і правосвідомості та проведено порівняльний аналіз практик референдумів в Україні та Білорусі [16].

У 2008 р. вийшла друком колективна монографія за загальною редакцією Ф.М. Рудича „Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти”, в якій авторський колектив, ґрунтуючись на широкому масиві сучасних наукових джерел, спираючись на аналіз реальних політичних процесів, репрезентує власне бачення природи, концепцій та класифікації політичного лідерства в національному та регіональному аспектах, зокрема — формування феномену політичного лідерства в сучасній Україні в умовах незалежності та євроінтеграційного поступу. В монографії висвітлюється процес становлення політичних лідерів у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи,

вказується на загальні закономірності й специфічні риси в порівнянні з тим, як відбувається це в нашій державі [16].

Протягом 1991—2009 рр. вийшла друком значна кількість одноосібних та колективних монографій, в яких, спираючись на потужну джерельну базу, авторські колективи досліджують різноманітні актуальні проблеми становлення інституцій громадянського суспільства в сучасній Україні в контексті світового та європейського досвіду [17].

Цілий спектр різноманітних аспектів проблеми еволюційного розвитку українського суспільства в контексті цивілізаційного розвитку людства, впливу процесів глобалізації та інтеграції на соціальні практики висвітлюється в дослідженнях В. Багінського, В. Кочуєва, С. Кримського, Г. Носова, Ю. Павленка, Ю. Пахомова, В. Пилипенка, Б. Попова, О. Нельги, В. Фадєєва, Ю. Салюк, С. Цвілюка та інших наукових виданнях [18].

Нам видається цікавим науковий підхід С. Цвілюка в роботі „Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму” (2004), з огляду на його авторську спробу за допомогою соціокультурного аналізу дослідити актуальні соціально-політичні трансформації на глобальному і регіональному рівнях та визначити траєкторії розвитку українського суспільства впродовж найближчих років [18].

Колективна монографія „Соціальні практики в глобальному вимірі” (2009) присвячена дослідженню впливу глобальних трансформацій на соціальні практики. Автори доводять, що глобалізація спричиняє не лише поживлення дискусій навколо актуальних суспільних проблем, а й перегляд наявних соціальних теорій, зокрема і теорії соціальної практики. Так, у поле зору вчених дедалі частіше потрапляють аспекти соціального буття, детерміновані всепоглинаючими глобальними змінами, що в класичних теоріях належним чином не досліджувались (незворотність, спонтанність, конфліктність) [17].

У контексті проблем, що розглядаються, ми хотіли б звернути увагу на досить актуальні й широко обговорювані в Україні і за її межами питання, що певною мірою впливають на авторитет нашої держави у світі та темпи її інтеграції у європейську спільноту. Тут доцільно вказати на кілька публікацій, що заторкують питання корупції в Україні [19], наслідків так званої Помаранчевої революції [20], та феномену „кучмізму” [21].

Таким чином, огляд історіографічної бази, що стосується тематики, пов’язаної з процесами трансформації українського суспільства, проблемами розвитку і модернізації інститутів політичної системи і громадянського суспільства в контексті європейської інтеграції, засвідчує значні здобутки вітчизняних науковців у цій царині. Характерною ознакою переважної більшості досліджень вітчизняних вчених є обґрунтування необхідності інтеграції України в західну цивілізацію, яке спирається на необхідність встановлення з європейською спільнотою тісних контактів у політичній, соціальній, культурній сферах. Це, на думку науковців, надасть змогу ствердити самостійність української держави, відстояти національні інтереси в контексті визначеної геостратегічної парадигми.

Історіографія досліджень проблематики, пов’язаної з визначенням місця України в геополітичному просторі та міжнародних відносин. З огляду на євроінтеграційні прагнення та євроатлантичні устремління нашої держави, останнім часом у нашій країні інтенсивно досліджується проблематика геополітики та міжнародних

відносин. Ці проблеми є предметом досліджень і окремих науковців, і вчених та фахівців інститутів Національної Академії наук України, дослідницьких центрів та вищих навчальних закладів України. Так, в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України було виконано науковий проект „Україна — держави Центральної та Східної Європи у новому геополітичному просторі: варіанти політичної модернізації”. У провідних ВНЗ вийшли друком відповідні підручники, навчальні посібники, написані одноосібні та колективні монографії, опубліковані збірки документів і матеріалів з історії міжнародних відносин. Протягом останніх десяти років захищено чимало дисертаційних досліджень.

Аналіз літератури із зазначеної проблематики вбачається доцільним здійснити за наступними напрямками: 1) Україна у геополітичному просторі та визначення її геостратегічної парадигми; 2) зовнішня політика та міжнародні відносини України в ХХ—ХХІ століттях. Як і в попередній частині, ми обмежуємось висвітленням виключно монографічних і дисертаційних досліджень та окремих навчальних видань, залишаючи поза увагою величезний масив цікавих і ґрунтовних публікацій у періодичних часописах.

Одним з перших досліджень геополітичної стратегії молодой української держави можна вважати монографію (2000) та докторську дисертацію (2001) Василенко С.Д. „Геополітичні виміри України в загальноєвропейському процесі”, в яких розглянуто нову для політології галузь — геополітику, що за умов розбудови незалежної України набула особливо важливого теоретичного та практичного значення. На підставі залучення багатой і різнопланової теоретичної та емпіричної бази автором розглянуто витоки та сучасні виміри української геополітики в широкому загальноєвропейському контексті, обґрунтовано об’єктивну необхідність входження України у загальноєвропейський політичний процес. На думку С. Василенко, збереження незалежності України, консолідацію суспільства і розбудову правової цивілізованої держави може забезпечити лише проведення власного геополітичного курсу, що передбачає багатовекторність сучасної геостратегії та домінування її європейського вибору з пріоритетом загальнолюдських цінностей, ідеалів свободи та демократії. Дослідницею розроблено концепцію сучасної української геостратегії та обґрунтовано необхідність розвитку двосторонніх зв’язків з західноєвропейськими країнами, державами Центральної та Східної Європи в контексті європейського вибору незалежної України, а також проведено порівняльний політологічний аналіз співробітництва з країнами СНД у загальноєвропейському ракурсі [22].

Серед кандидатських дисертаційних робіт з геополітичних проблем, захищених протягом 2001—2009 рр., слід назвати дослідження Булгакова В.А., Гнатюка М.М., Ключка Д.Є., Панченко Ж.О., Снігир О.В., Черника П.П., Шмаленко Ю.І., Яхно О.М. [23].

У монографічних виданнях, що вийшли друком протягом останніх десяти років, розкривається достатньо широке коло питань з проблем геополітики та геостратегії України в нових політичних умовах. Серед перших комплексних робіт з геополітики України варті уваги роботи Д. Базіва „Геополітична стратегія України” (2000) та монографія М.С. Дністрянського „Україна в політико-географічному вимірі” (2000), в яких з’ясовано теоретико-методологічні засади геостратегії, основи та історія політико-географічних досліджень. М.М. Дністрянський також розглянув вузлові питання розташування України у контексті територіальних міжнародно-політичних відносин, проблеми організації державної території, становлення та функціонування державних кордонів. Значну увагу вчений приділив аналізу адміністра-

тивно-територіального устрою України та етнополітичної структури українського суспільства, висвітленню політико-географічних аспектів міжконфесійних стосунків, а також регіональних проблем функціонування політичних партій [24].

Знаковою подією в українській історико-політологічній історіографії можна вважати вихід друком колективної монографії „Україна в сучасному геополітичному просторі” (2002) за редакцією Ф.М. Рудича, в якій на основі широкого розмаїття геополітичних концепцій та визначальних наукових підходів світових шкіл геополітики, процесів сучасної політичної модернізації досліджуються актуальні проблеми геополітичного виміру сучасної України. Важливим є те, що ці проблеми висвітлюються в контексті відносин України з Росією, європейськими і євроатлантичними структурами, державами Центральної і Східної Європи. Авторським колективом, у складі Ф.М. Рудича, Р.В. Балабана, О.П. Дергачова, О.В. Заремби, Г.І. Зеленько, Є.Б. Кіш, Н.В. Кононенко, А.І. Кудряченка, Г.М. Ляшенко, М.М. Макарова, М.І. Михальченка, В.С. Огриска, А.Д. Пахарєва, В.О. Трипольського, Г.П. Щедрової, Е.В. Щербенка зроблено спробу сформулювати модель відносин України з її стратегічними партнерами і проаналізувати вплив на ці відносини суспільно-політичного устрою [24].

С. Лотоцький та С. Трохимчук у монографії „Україна у світовому геополітичному просторі” (2002) розглянули місце України у світовій геополітичній системі та висвітлили геополітичні стратегії Заходу, Росії та нашої держави. Науковцями визначено регіональні напрями та особливості геополітичної стратегії і зовнішньої політики України, а також здійснено аналіз відносин нашої країни зі США та співробітництва з державами Центральної Європи [24].

У монографії відомого фахівця, тогочасного директора Національного інституту стратегічних досліджень (2002—2005), доктора економічних наук Гальчинського А.С. „Україна — на перехресті геополітичних інтересів” (2002) проаналізовано питання складного комплексу геополітичних прагнень, що формуються у зв'язку з проголошенням та реалізацією євроінтеграційної стратегії України. Основну увагу вчений приділив трикутнику інтересів: країни ЄС — США — Росія та місцю в цьому трикутнику України [24].

Дослідження Андрущенко (Грицько) С.В. „Україна в сучасному геополітичному просторі” (2005) присвячене висвітленню проблем геополітики як наукової концепції на сучасному етапі. Авторкою здійснена спроба комплексно розглянути особливості сучасного геополітичного середовища та з'ясувати роль у ньому енергетичного чинника. Заслугує уваги авторський підхід до визначення місця регіонів Азії, Африки та Латинської Америки в українському геополітичному просторі [24].

У книзі відомого політика М.Д. Сироти „Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття” розглядається проблема необхідності усвідомлення і визначення ролі та місця України в сучасному світі, її міжнародних та внутрішніх пріоритетів. Лейтмотивом всієї роботи є авторська позиція щодо того, що ми впритул підійшли до того критичного стану, коли або зможемо спрямувати розвиток цивілізації в принципово нове річище, або просто втратимо майбутнє. Вирішення цього завдання, на думку М.Д. Сироти, потребує формування нової національної еліти, яка зможе досягнути фундаментальні процеси розвитку сучасного світу та буде здатна поєднати їх із власним національним історичним надбанням [24].

У збірнику наукових праць „Україна в глобалізованому світі” висвітлено широкий спектр актуальних питань геополітики і геостратегії. Зокрема, сформульовано

нову наукову концепцію глобалізації світового розвитку, проаналізовано питання політичної економії глобалізму, військової глобалізації й організованого насильства, особливості розвитку банківської системи за умов глобалізації, загрози й ризику нелегальної міграції, визначено місце України в глобальному економічному, політичному та інформаційному середовищі [24]. Геополітичні орієнтації українського населення узагальнено на підставі моніторингу громадської думки, здійсненої фахівцями Національного Інституту стратегічних досліджень (2003) та Інституту соціології НАНУ (2009) [24].

Варті уваги підручники і навчально-методичні посібники з геополітики та глобалістики, що вийшли друком упродовж 2000—2008 рр. [24]. Особливе місце у цьому переліку, за нашим баченням, посідають три видання: „Геополітика” В.О. Дергачова (2000), „Сучасна українська геополітика” (2003), підготовлена В.В. Мадіссоном та В.А. Шаховим, та „Геополітика” (2004), написана авторським колективом у складі А.І. Кудряченка, Ф.М. Рудича, В.О. Храмова [25].

Підручник В.О. Дергачова вміщує короткий курс традиційної (класичної) геополітики та новітньої цивілізаційної геополітики (геофілософії). Геополітика в авторському баченні розглядається як дисципліна, що долає географічний та економічний детермінізм завдяки розширенню набору базисних чинників, що визначають поведінку держави в міжнародних відносинах. У навчальному посібнику В.В. Мадіссона та В.А. Шахова висвітлено проблеми, пов'язані з аналізом і характеристикою геополітики як важливого чинника внутрішньої та зовнішньої політики, розкрито роль геополітики в міжнародному політичному процесі. Автори приділили увагу генезі становлення геополітичної думки в Україні та розкрили зміст сучасної української зовнішньої політики в контексті нинішніх геополітичних реалій. Підручник А. Кудряченка, Ф. Рудича, В. Храмова містить, окрім нормативних тем з геополітики, аналіз геополітики провідних країн світу, інформацію про геополітичний вимір Росії та геополітичну стратегію України на сучасному етапі. Окремо автори підручника з'ясовують складові геополітичних координат суверенної України з огляду на її зовнішньополітичну стратегію [25].

Теоретичні та практичні аспекти геополітики останнім часом є предметом наукових досліджень політологів та гострих дискусій політиків. Результатом цих пошуків є ствердження в академічних і політичних колах України думки про необхідність комплексного наукового підходу до з'ясування внутрішньо- і зовнішньополітичної стратегії держави. Проте, як свідчить вітчизняна практика, до цього часу так і не вирішене питання вироблення системної вітчизняної геополітичної концепції з урахуванням співвідношення і взаємозалежності її складових частин.

До вітчизняних напрацювань з проблем геополітики безпосередньо дотичні роботи з проблем національної безпеки та з проблематики міжнародних відносин, зовнішньої політики та дипломатії нашої країни. На нинішньому етапі суспільно-політичного розвитку домінантними пріоритетами в системі міжнародних відносин та зовнішньої політики визначені: європейська та євроатлантична інтеграція України як послідовний процес поступального економічного розвитку, утвердження цінностей демократії, прав та свобод людини. Розвиток взаємовигідних відносин із США, ЄС, РФ та іншими сусідніми державами доповнюється регіональними ініціативами Києва, а також активною участю в універсальних і регіональних міжнародних організаціях, насамперед ООН, ОБСЄ та РЄ, активізацією міжнародного наукового, культурного та освітнього співробітництва.

Історія міжнародних відносин та зовнішньої політики України в XX—XXI століттях, представлена в опублікованих монографіях [26], підручниках і навчальних посібниках [27], дисертаційних дослідженнях [28], наукових збірках, енциклопедичних виданнях, публікаціях фахових часописів [29] та матеріалах наукових форумів.

В монографії Д. Кулеби „Участь України в міжнародних організаціях. Правова теорія і практика” (2007) з’ясовано механізм участі України у міжнародних організаціях та висвітлено питання нормативно-організаційного забезпечення даного процесу. Автор розкриває особливості реалізації міжнародної правосуб’єктності держави шляхом участі в міжнародних організаціях, визначає специфіку їх впливу на національні правові системи. Д. Кулеба характеризує етапи формування та сучасний стан основних складових механізму участі України в міжнародних організаціях, розглядаючи найбільш значущі приклади її участі у конкретних організаціях, таких як Ліга Націй, Організація Об’єднаних Націй, Співдружність незалежних держав, Міжнародний кримінальний суд, Єдиний економічний простір, Організація Північноатлантичного договору (НАТО) та Європейський Союз [26].

У підручнику „Міжнародні відносини України: історія і сучасність” (2001) авторів Дециньського Л.Є. та Панюка А.В. розглянуто міжнародні зв’язки України від найдавніших часів до наших днів. Авторами висвітлено тернистий шлях боротьби українського народу за відновлення незалежності та територіальної цілісності, охарактеризовано міжнародні відносини Київської Русі-України та Галицько-Волинської держави, проаналізовано зовнішньополітичну діяльність України у період козацько-гетьманської держави, під час національної революції 1917—1920 рр., а також у період тоталітарної системи. Науковці акцентують увагу на питанні проголошення незалежності української держави та її утвердженні [27].

Авторський колектив підручника „Міжнародні відносини і євроатлантичне майбутнє України” (2008) за загальною редакцією В.В. Балабіна пропонує аналіз особливостей, тенденцій сучасного світового розвитку та ролі міжнародних організацій у процесі багатостороннього співробітництва держав. У виданні з’ясовано місце Організації Північноатлантичного договору в системі міжнародних відносин, висвітлено еволюцію і перспективи взаємин між Україною і цим союзом [27].

Привертає увагу двотомна, анотована історична хроніка „Україна і Європа (1990—2000 рр.)”, підготовлена авторським колективом Інституту історії України НАНУ. В першій частині на підставі узагальнення даних офіційних дипломатичних документів, міждержавних договорів, положень угод між країнами на урядових, міжвідомчих рівнях висвітлено сучасні тенденції міжнародних відносин у централь-но- та східноєвропейському регіоні, особливості розвитку дво- та багатостороннього співробітництва його держав, і, зокрема, України. Науковцями розглянуто напрями участі Болгарії, Боснії та Герцеговини, Білорусії, Естонії, Латвії, Литви, Македонії, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, України, Чехії, Хорватії, Югославії в загальноєвропейських і трансатлантичних інтеграційних процесах. Авторам вдалося здійснити комплексний системно-інформаційний аналіз діяльності міжнародних організацій та охарактеризувати персоналії найвідоміших державних і політичних діячів країн регіону [29]. Друга частина цього видання висвітлює історію розвитку процесів європейської інтеграції протягом останнього десятиріччя XX ст., що ознаменувалися радикальними змінами в системі міжнародних відносин, поглибленням об’єднавчих тенденцій на Старому конти-

ненті та заходами щодо розширення Євросоюзу. У збірці охарактеризовано історію становлення зв'язків України з ЄС та розвиток двостороннього співробітництва держави з ЄС-15. Авторами проведено також системно-інформаційний аналіз історичного дослідження, наведено додатки та персоналії найвпливовіших європейських політиків [29].

Наукові праці зі спектру проблем євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень української держави. Нині процес європейської інтеграції нашої країни посідає принципово важливе місце серед її пріоритетів у сфері зовнішньої політики. Євроінтеграційні прагнення України спрямовані на реалізацію унікальних можливостей її як країни, а також її громадян, що відкриваються завдяки розкриттю і утвердженню нашої європейськості.

Процес євроінтеграції охоплює весь спектр присутності нашої держави в європейській підсистемі міжнародних відносин, включаючи соціально-економічну інтеграцію, фінансову і підприємницьку кооперацію формування спільного простору, гуманітарно-цивілізаційну взаємодію. Євроінтеграційні устремління України мають спиратися на здійснення глибоких системних перетворень у державі, утвердження в ній демократії та верховенства права, модернізацію політичної системи для захисту прав людини формування цілісної демократичної ідентичності українського суспільства, поширення сучасних технологій політичного та економічного менеджменту, закріплення України як конкурентоспроможного та інвестиційно привабливого учасника глобальної економіки.

Євроінтеграційна стратегія нашої країни визначається переплетінням процесів європейської і євроатлантичної інтеграції. Взаємодія з відповідними структурами формує європейський вимір української зовнішньої політики, а стан практичних відносин з ЄС і Організацією Північноатлантичного договору віддзеркалює реальну картину наших зрушень на європейському напрямі.

Головним інструментом євроінтеграції України є її внутрішні перетворення, зміст яких визначають три вектори: політичний (розвиток демократичних інститутів для забезпечення верховенства права, свободи ЗМІ, дотримання прав людини тощо), економічний (створення конкурентоспроможної ринкової економіки) і правовий (адаптація українського законодавства до законодавства ЄС).

Характерною особливістю наукових розвідок більшості вітчизняних вчених з проблем реалізації європейського та євроатлантичного покликання України від початку 90-х рр. XX ст. стало обґрунтування необхідності інтеграції в європейську та євроатлантичну спільноту. Висвітлення реалізації євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень України у вітчизняній історіографії доречно диференціювати, спираючись на певні критерії класифікації, які відбивають окремі напрями євроінтеграційних та євроатлантичних зрушень. Огляд вітчизняної наукової літератури з питань європейської та євроатлантичної інтеграції ми здійснювали, орієнтуючись на класифікацію Тодорова І.Я. [30] та власні підходи.

Залежно від змісту окремих аспектів, що ставали предметом аналізу наукових досліджень, можна виокремити сім груп таких досліджень.

Першу складають роботи, в яких відображено процес розбудови української державності, модернізації політичної системи, становлення громадянського суспільства в контексті європейського вибору та приділяється певна увага у цьому зв'язку питанням зовнішньої політики, зокрема, європейській та євроатлантичній інтеграції [1–21].

Доречно вказати на роботи В. Авер'янова, О. Бандурки, Ф. Барановського, В. Баркова, С. Бульбенюк, О. Власюка, А. Гальчинського, В. Горбатенка, О. Дубаса, Ю. Кальниша, В. Кременя, В. Крисаченка, В. Литвина, М. Михальченка, М. Степико, Д. Табачника, В. Ткаченка, Ю. Шемшученка, присвячені різним аспектам вищезазначеної тематики [31].

Зокрема, в монографії Ф. Барановського „Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу” (2007) обґрунтовано концепцію існування взаємозв'язку та взаємозалежності європейської інтеграції та демократичного розвитку України. Автор проаналізував проблеми становлення вітчизняної політичної системи й інститутів громадянського суспільства перед викликами євроінтеграційних процесів, дослідив чинники та мотиви вступу країни до ЄС, особливості формування її європейської ідентичності та висвітлив досвід розвитку європейських демократій у контексті європейських прагнень України [31].

До другої групи слід віднести дослідження щодо становлення української зовнішньої політики, дипломатії, національної безпеки в контексті геополітичної стратегії незалежної України [22—29].

Науковий доробок, що складає третю групу, репрезентує дослідження з проблем європейської інтеграції загалом. З величезного масиву публікацій варто, у свою чергу, виділити роботи С. Василенко, В. Бігуна, А. Гальчинського, В. Горбатенка, І. Грицяка, Б. Гунського, Д. Дайнена, П. Демчука, Т. Зінчук, Є. Камінського, О. Ковальової, В. Копійки, О. Кресіна, Л. Луць, В. Манжолі, В. Посельського, В. Сиденка, І. Тодорова, С. Федунюка, О. Шниркова та інших [32].

О. Ковальова в монографії „Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України” (2003), ґрунтуючись на класичних теоріях європейської інтеграції та новітніх політологічних концепціях розширення Євросоюзу на Схід, розглянула спільні стратегії ЄС та інтеграційні стратегії країн Центральної та Східної Європи. Дослідниця узагальнила досвід відносин України з ЄС та висвітлила політичні аспекти співробітництва країн європейської співдружності, а також питання поглиблення політичної взаємодії, входження до атлантичного простору безпеки, зменшення політичних ризиків, запобігання негативним наслідкам, що виникають під час розширення ЄС [32].

У монографії Гунського Б.В. „Євроатлантична інтеграція України” (2003) висвітлено особливості сучасного входження України до світового господарства в контексті поглиблення глобалізації світової економіки. Автором визначено чинники, пов'язані з глобалізацією економічного простору, що спричинюють формування загрози економічній безпеці України. Науковець розглянув також перспективи інтеграції України в Європейський Союз, стан економічного співробітництва з країнами Євросоюзу та проаналізував можливі позитивні і негативні наслідки набуття членства у Світовій організації торгівлі [32].

Дослідження авторського колективу Інституту держави і права ім. В.М. Корецького „Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми” (2005) за редакцією В. Горбатенка зосереджене на висвітленні теоретико-методологічних проблем та особливостей практичної реалізації ідеї європейської інтеграції України. Науковцями схарактеризовано визначальні напрями розвитку держави в процесі забезпечення даного процесу та визначено сучасні політологічні і правові підходи до проблеми модернізації українського суспільства, гармонізації законодавства України та

ЄС, міжнародного досвіду забезпечення інтеграційної політики, правового регулювання важливих сегментів суспільного розвитку [32].

Донецький науковець І. Тодоров у своїй праці „Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти” (2006) розглянув історичне та геополітичне підґрунтя європейської й євроатлантичної інтеграції України, особливості її співробітництва з ЄС та НАТО в період 1991—2004 рр. На підставі широкої теоретичної та емпіричної бази автором проаналізовано роботу центральних органів законодавчої, виконавчої та судової влади України в напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції, досліджено місце і роль українських регіонів, політичних партій, недержавних громадських організацій у реалізації європейського вибору держави [32].

У монографії І. Грицяка „Європейське управління: теоретико-методологічні засади” (2006) проаналізовано історію та сучасний стан європейської інтеграції, зокрема концептуальні підходи щодо її процесу. Автором досліджено теоретико-методологічні засади європейського управління, проблеми формування інституційної системи ЄС як організаційної основи європейського управління та розвитку його багаторівневої системи, яку складають наднаціональний, національний, регіональний та місцевий рівні, а також розглянуто європейські підходи до вдосконалення державного управління в Україні [32].

Привертає увагу двотомна робота дослідника В. Сиденка „Глобалізація — європейська інтеграція — економічний розвиток: українська модель” (2008). У ній систематизовано методологічні підходи до вивчення процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України, з’ясовано її геополітичне й історичне підґрунтя. Вченим розкрито політичні та правові засади європейського та євроатлантичного вибору України, висвітлено природу проблем співробітництва України з Європейським Союзом, зокрема, характер процесу адаптації українського законодавства до права ЄС та виявлено й систематизовано основні підходи щодо співпраці з Організацією Північноатлантичного Договору. В. Сиденко проаналізував систему роботи центральних органів законодавчої, виконавчої та судової влади України у напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції, узагальнив досвід української системи освіти як особливого провідника політики європейської та євроатлантичної інтеграції. Автором досліджено місце та роль українських регіонів, регіональних органів виконавчої влади, регіонального та місцевого самоврядування в реалізації європейського покликання держави, а також проаналізовано програмні засади та діяльність українських політичних партій щодо державного курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію [32].

Дисертаційні дослідження з проблем європейської інтеграції представлені докторськими дисертаціями Ф. Барановського, О. Ковальнової, І. Тодорова та кандидатськими роботами Т. Авакяна, Т. Андрущенко, О. Деменка, О. Дікарева, О. Ляшенка, Ж. Панченко, О. Полторакова, А. Соболева, Р. Філоненка, О. Шеретюк, Д. Шпака [33].

Упродовж останніх п’яти років в Україні вийшли друком ґрунтовні підручники, навчальні посібники та навчально-методичні видання з євроінтеграційної політики України, підготовлені професорсько-викладацькими колективами провідних вітчизняних ВНЗ спільно з науковцями академічних установ [34]. Актуальні проблеми реалізації Україною стратегічного курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію постійно висвітлюються на шпальтах наукових часописів [35] та широко обговорюються науковою громадськістю на наукових конференціях [36].

Четверту групу складають наукові дослідження, в яких розкривається окремі аспекти і в цілому весь комплекс взаємин України з Європейським Союзом. Серед питань, що постали перед українськими дослідниками,— дослідження історії європейської цивілізації, особливості розвитку європейського економічного співтовариства, історія та етапи становлення Євросоюзу, актуальні проблеми розвитку його країн— членів, аналіз наслідків вступу до організації держав ЦСЄ, інтенсифікація двосторонніх відносин України з ЄС у пріоритетних сферах загальноєвропейського простору, створення внутрішніх передумов вступу України до Євросоюзу тощо. Ці та інші проблеми знайшли своє висвітлення у монографіях В. Бурдяк, Н. Ротар, Є. Кіш, В. Манжолі, В. Вдовенко, Є. Ситника, В. Андрійка [37], навчальних посібниках [38], докторських дисертаціях О. Брусилівської, Є. Кіш, Л. Луць, І. Піляєва [39] та кандидатських дослідженнях М. Алієва, Т. Будзинського, О. В'юницької, Т. Герасимчук, М. Кузьменка, О. Кукуруз, К. Меркотан, Д. Ченчика [40].

З'ясуванню питань розширення Європейського Союзу та вплив цього процесу на взаємовідносини європейських країн з Україною, правові аспекти європейської інтеграції, організаційно-економічні аспекти реалізації регіональної політики ЄС та багато інших проблем висвітлено в низці монографій вітчизняних науковців. Серед численного списку наукових праць доречно виділити науковий доробок В. Копійки, А. Мартинова, О. Горенка, М. Микиєвича, С. Писаренко, В. Посельського, П. Рудякова, О. Шниркова [41].

Вирішенню науково-дослідницьких завдань, пов'язаних з визначеннями політичних, правових, економічних, соціокультурних аспектів співпраці України з Євросоюзом у вітчизняній науковій літературі присвячені дослідження політологів, правознавців, економістів, соціологів, філософів управлінців, викладені в одноосібних і колективних монографіях та наукових збірках [42] і в навчальних та довідкових виданнях [43].

На нинішньому етапі співробітництва України і Європейського Союзу базується на дотриманні спільних цінностей і стандартів в усіх галузях, передусім у сфері демократії, верховенства права та прав людини. Євроінтеграційні устремління та розширення співробітництва з країнами Європейського Союзу дали поштовх для подальших розвідок в галузі політичних наук [44], юриспруденції [45], економічних наук [46] та обговорення на міжнародних наукових форумах [47].

П'яту групу наукових робіт складає широке коло публікацій, присвячених становленню та розвитку стосунків України з Організацією Північноатлантичного договору. Серед них слід виокремити науково-інформаційні, науково-аналітичні збірки, аналітико-рекомендаційні матеріали, монографії [48], дисертаційні дослідження К. Білої, В. Константинова, С. Ліпкевич, В. Орлик, О. Полторацького, О. Санжаревського, А. Соболева, Н. Стевенс, О. Томашевича [49], довідкові та навчально-методичні видання [50], матеріали міжнародних наукових конференцій [51] та оригінальні за своїм баченням публікації [52].

Шосту групу становлять дослідження, що віддзеркалюють процес державного управління євроінтеграційними процесами та участь різних гілок центральної української влади в здійсненні політики європейської та євроатлантичної інтеграції: монографічні і дисертаційні дослідження [53], навчальні посібники, збірки наукових праць та матеріали наукових конференцій [54].

До сьомої групи наукових досліджень ми віднесли роботи вітчизняних соціологів, де проаналізовано результати соціологічного моніторингу євроінтеграційних

та євроатлантичних устремлінь нашої держави, зроблено порівняльний аналіз європейського та українського досвіду в напрямку соціальних та політичних змін, дано оцінку громадській думці з багатьох суспільно значущих проблем, у тому числі й у світлі євроінтеграції, проаналізовано соціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності [55, 56]. Доречно звернути увагу на вихід друком таких робіт: „Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження” (2006), „Украинское общество в европейском пространстве” (2007), „Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами „Європейського соціального дослідження” (2008), „Соціальні зміни в Україні та Європі (результати „Європейського соціального дослідження 2005—2007 рр.)” (2008) [55]. Теоретичну і практичну значущість у контексті досліджуваної нами тематики мають матеріали у збірнику наукових праць „Соціальні виміри суспільства” [57] та публікації співробітників Інституту соціології НАНУ [58].

Таким чином, огляд історіографії з актуальних питань європейської та євроатлантичної інтеграції України дає підстави для висновку, що інтеграція України до об'єднаної Європи розглядається більшістю вітчизняних науковців як об'єктивний, однак суперечливий процес сучасного поступу України, що має свою історію, детермінанти об'єктивного та суб'єктивного вимірів, що цей процес стримують. При цьому маємо зазначити, що проблема європейської та євроатлантичної інтеграції України на рубежі ХХ — початку ХХІ ст. привертала увагу вчених переважно в контексті діяльності окремих суб'єктів державної влади. В цілому, огляд розглянутих наукових напрацювань з цієї проблематики свідчить про те, що українські науковці, використовуючи різні методологічні принципи та підходи, досягли певних успіхів у її вивченні.

Дослідження зовнішньої політики та двосторонніх зв'язків України. З давніх часів Україна прагнула розбудовувати та поглиблювати взаємовигідні відносини з сусідніми країнами та партнерами в усьому світі. Однак зовнішньополітична стратегія незалежної України далеко не завжди відзначалась послідовністю і виваженістю. Відсутність впродовж певного часу чітко сформованих ключових зовнішньополітичних пріоритетів, встановлених принципів забезпечення національних інтересів, конкретних методів досягнення основних коротко- та довготермінових завдань мала наслідком невпевнену поведінку держави на міжнародній арені, другорядність становища в міжнародній системі, відсутність ініціативності при вирішенні глобальних проблем, що постали перед світовим співтовариством.

Вищезазначені обставини детермінували необхідність встановлення та розвитку двосторонніх відносин з державами світу та започаткування співпраці з регіональними та міжнародними організаціями. Це слугувало поступовій розбудові процесу утвердження України як суб'єкта міжнародних відносин та виокремленню доволі неоднорідної за своїм складом групи держав та організацій, розвиток стосунків з якими став декларуватися в Україні як найбільш пріоритетний. Для характеристики розвитку цих відносин та з метою їх відокремлення від стосунків з іншими суб'єктами міжнародного життя в Україні став використовуватись термін „стратегічне партнерство”.

Критеріями стратегічного партнерства України визначалися: наявність кількох стратегічних сфер співробітництва між державами; однакове розуміння сторонами змісту відносин партнерства; наявність практики координації зовнішньополітичних дій держав на міжнародній арені та ін. Був час, коли число стратегічних партнерів

нашої держави сягало більше двадцяти країн. Проте у період з 2005 р. їх число значно скоротилося, причому стратегічними (особливими) партнерами України на даному етапі визначаються лише три держави — США, РФ та Польща, а також дві міжнародні організації — ЄС та НАТО. Однак випробовування викликами цього часу, стратегічність відносин витримали не всі.

Огляд літератури з цієї проблематики уможливує виокремлення двох груп наукової літератури: 1) наукові праці щодо двосторонніх відносин України з європейськими державами; 2) роботи, в яких досліджуються українсько-російські відносини.

Досить важливим, слід відзначити, є вихід друком роботи Л.В. Чекаленко „Зовнішня політика України” (2006), в якій досліджено теоретичні питання розвитку зовнішньополітичної концепції та втілення її в практичну сферу. Авторка розглядає двостороннє співробітництво як джерело забезпечення безпеки Української держави та висвітлює місце провідних країн світу в зовнішній політиці України, зокрема, Німеччини, Італії, Франції, Великої Британії, США, Канади. В підручнику охарактеризовано євразійський напрям зовнішньої політики України, зокрема наведено перспективи розвитку українсько-російських відносин та розкрито сутність міграційної політики країни [59].

Загальні проблеми стосовно формування стратегічного партнерства у зовнішній політиці незалежної України розглянуто в монографії „Зовнішня політика України в умовах глобалізації” (2004), дисертаційних дослідженнях І. Жовкви та А. Пивоварова [59].

В анотованій історичній хроніці „Зовнішня політика України в умовах глобалізації”, що складається з трьох частин, висвітлено історію української зовнішньої політики та сучасних міжнародних відносин, що розгортались на межі ХХ—ХХІ ст. Перша частина присвячена висвітленню процесу міжнародного визнання України та характеристикі етапів прийняття найважливіших актів вітчизняної зовнішньої політики; у другій частині розглядається діяльність України у міжнародних організаціях; третя частина висвітлює двосторонні відносини нашої держави майже зі 100 країнами світу та структурована за регіональним принципом [59].

Доволі значну кількість наукових публікацій з двосторонніх відносин нашої країни з європейськими державами складають праці з проблем українсько-польських взаємин. Це збірки наукових праць, монографії О. Бабак, К. Кіндрата, С. Трохимчука та інших науковців [60], дисертаційні роботи І. Афанасьєва, В. Гевко, Д. Горуна, Г. Зеленько, О. Знахоренко, Л. Ковач, В. Мельник, В. Моцока, С. Стоєцького та ін. [61], а також матеріали міжнародних наукових форумів [62]. Огляд літератури свідчить, що в ній українсько-польські відносини розглядаються в декількох стратегічно важливих сферах співробітництва: політичній, економічній, військовій, соціально-гуманітарній. Обидві держави вкладають однакове розуміння у відносини стратегічного партнерства одна з одною, відносини в цілому розвивались по висхідній. Винятком можуть бути 2001—2002 рр., коли двосторонні взаємини зазнали певного спаду через внутрішньополітичні проблеми в Україні та неврегульованість питань спільного історичного минулого.

З урахуванням стратегічного зовнішньополітичного курсу України, аналіз активізації двосторонніх відносин з європейськими країнами у більшості праць розглядається у контексті практичної реалізації завдань європейської та євроатлантичної інтеграції, а також виходу на новий рівень політичного і економічного спів-

робітництва. В вітчизняній науковій літературі знайшли висвітлення двосторонні відносини України з Угорщиною [63], Болгарією, Чехією, Словачією, Сербією [64], Румунією і Молдовою [65].

У низці наукових праць слушно обстоюється твердження, що найважливішим економічним партнером України в Європі та провідним інвестором національної економіки на нинішньому етапі постає Федеративна Республіка Німеччина. ФРН є для України сусідом з числа країн ЄС та важливим партнером на шляху до об'єднаної Європи. Україна для Німеччини — країна, з якою вона підтримувала зв'язки ще з часів Київської Русі.

Дослідженню українсько-німецьких відносин в різні історичні періоди присвячена солідна кількість наукових робіт, що дає підстави говорити про існування вітчизняної школи германістики. Центрами досліджень українсько-німецьких відносин в Україні є Київ, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса, Миколаїв. Аналіз двосторонніх українсько-німецьких відносин представлений численними роботами П. Барвінської, С. Бобильової, В. Газіна, Ю. Горбач, О. Дингеса, О. Іванькова, В. Кабанова, Г. Калінічевої, В. Клеца, М. Костока, Н. Кривець, А. Кудряченка, А. Мартинова, В. Солошенко, Г. Старостенко, І. Марченка, В. Химинця, Я. Чорногора, В. Яременко та інших вчених. Зокрема, українсько-німецькі відносини доби незалежної України репрезентовані в дисертаційних дослідженнях А. Мартинова, В. Солошенко, Г. Старостенко, В. Химинця та окремих наукових збірках [66].

Новий зміст відносин України з Францією визначається усвідомленістю владними верствами країн перспективи здійснення подальших конкретних кроків задля поглиблення двосторонніх відносин та в інтересах Європи в цілому. Хроніка україно-французьких відносин представлена монографічним і дисертаційними дослідженнями, навчальними виданнями та збірками публікацій за результатами наукових конференцій [67].

У реалізації двосторонніх відносин з країнами ЄС Україна на практиці демонструвала свою готовність до взаємовигідної партнерської співпраці. У числі вітчизняної наукової літератури є праці з історії співробітництва України з Австрією, Великобританією, Грецією, Італією, Туреччиною [68].

Великий масив публікацій висвітлює різні сторони широкого спектра відносин з Російською Федерацією. Чимало робіт, в яких дослідники прагнуть з'ясувати особливості характеру українсько-російських відносин, їх асиметрію та потенціал реального наповнення рівноправної та взаємовигідної співпраці, обопільного визнання та поваги суверенного права кожної з держав на здійснення внутрішньої та зовнішньої політики на основі власних національних інтересів та цілей державного розвитку.

Дослідження українсько-російських відносин останніх років проводяться в рамках системного аналізу новітнього процесу українського державотворення. Грунтовним академічним виданням з історії двосторонніх відносин між Україною та Росією є трьохтомна монографія Інституту історії України НАНУ „Україна і Росія в історичній ретроспективі” (2004). Двостороннє співробітництво незалежної України з Російською Федерацією розглянуто в третьому томі. У солідному науковому доробку проблема українсько-російських відносин вивчається під двома кутами зору — історичним і політологічним. Саме такий підхід, на думку авторів, дає змогу зрозуміти більшість з тих подій, свідками яких ми є нині [69].

Серед колективних публікацій, що вийшли друком, варті уваги роботи „Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива” (2001) і

„Україна та Росія на шляху до демократії: особливості перехідного періоду” (2007), „Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства. Історичні, соціокультурні та геополітичні чинники розвитку відносин між двома державами і народами” (2008). У кожній з цих праць в широкому міжнародному контексті аналізуються двосторонні відносини, розглядається не лише історія їх розвитку, а й політико-правова база, етапи сходження та проблеми і виклики, з якими стикаються дві держави у пострадянський період розвитку. Дослідники висвітлюють роль і місце України та Росії в сучасній системі міжнародних відносин, зважаючи на формування нових моделей світового співіснування. У роботі 2008 р. також розглянуто особливості впливу процесів державотворення в Росії та Україні на українсько-російські відносини, а також представлено прогнози розвитку двосторонніх відносин на перспективу [70].

Проблеми українсько-російських відносин перебувають у полі зору істориків, політологів, економістів, філософів, журналістів. Серед фахових студійовань слушно назвати роботи С.В. Кульчицького, А.І. Кудряченка, Г.М. Надтоки, М.П. Палютіна, Ю.М. Фролова. Зокрема, в публікації С.В. Кульчицького „Україна і Росія: переваги і небезпеки „особливих відносин”: Роздуми історика” (2004) видруковано п'ять статей, опублікованих газетою „Дзеркало тижня” в 2002—2004 рр. У них розглянуто проблеми українсько-російських відносин на сучасному етапі та з'ясовуються історичні уроки минулого. Вченим висвітлені питання національного суверенітету, визначення політичних прав та оптимальних умов взаємозв'язку з Росією, досліджено досвід українського народу щодо утвердження державної незалежності та політичних відносин з сусідніми державами в різні історичні періоди [71].

Серед дисертаційних досліджень, в яких розглянуто різноманітні аспекти українсько-російських відносин, доречно назвати науковий доробок В.В. Петровського та кандидатські роботи О. Мардаренко, В. Пасічника, С. Пилипенка, О. Романука, Ю. Седляр та ін. [72].

Актуальні проблеми розбудови взаємовідносин між Україною та Росією на різних етапах, зокрема за сучасної історичної доби, знайшли своє висвітлення також на сторінках наукових збірників [73] та в матеріалах міжнародних конференцій з означеної тематики [74].

Прагнучи у цьому аналітичному огляді подати і доробок українських соціологів, ми виходили з того, що наведено нижче праці прямо, або опосередковано, але виразно заторкують європейську тематику [55, 56, 57, 58]. Більшість із них — роботи фахівців Інституту соціології НАН України, в яких досить чітко прослідковуються уподобання і широкого загалом окремих політичних сил чи владних верств України.

З огляду на значущість для наукових досліджень такого важливого джерела, як виступи, мемуари державних і політичних діячів та дипломатів, видається доречним вказати на окремі книги А. Зленка, Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Литвина, Б. Тарасюка, В. Януковича [75]. В них можна почерпнути чимало цікавих і важливих уточнень або фактичних матеріалів, що доповнюють реальний перебіг подій. Ці матеріали наводяться у списку літератури. В нагоді стали і окремі офіційні видання [76], в яких прослідковується відповідна політична лінія владних інститутів та загалом української держави.

Навіть усвідомлюючи, що запропонований огляд літератури і відповідних джерел є далеко не повним, нам уявляється, що він стане у добрій нагоді більшості прискіпливих дослідників під час роботи над проблематикою відносин нашої країни з колом європейських держав і провідних об'єднань. З іншого боку, ці матеріали ма-

ють прислужитися наступності дослідницьких кроків з тим, щоб підвищити ефективність напрацювань і щоб вони були витребувані та сприяли подальшому і більш успішному сходженню України в європейській сім'ї держав і народів.

Література та джерела:

1. *Адамський В., Андресюк Б., Бистрицький Є., Білий О., Бураковський*. Українська державність у ХХ столітті: іст.-політологічний аналіз / О. Дергачов (ред.).— К.: Політична думка, 1996.— 435 с.; *Алексєєв Ю.М.* Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985—1999). Навч. пос./ Ю.М. Алексєєв, О.В. Кульчицький, А.Г. Слісаренко.— К.: ТОВ „УВПК” „Екособ”, 2000.— 296 с.; *Андрущенко В.П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу.— К.: Атлант ЮЕМСі, 2006.— 498 с.; *Астаф'єв А.О., Барков В.Ю., Бульба О.Ю., Власюк О.С., Гальчинський А.С.* Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Національний ін-т стратегічних досліджень / Валентин Семенович Крисаченко (ред.).— К.: НІСД, 2003.— 631 с.; *Бабкін В.Д., Селиванов В.Н.* Народ і власть: опыт системного исследования воззрений М.Е. Салтыкова-Щедрина.— К.: Манускрипт, 1996.— 448 с.; *Бабкін В.* Сучасна Україна: проблеми становлення та розвитку політичної системи // Віче.— 1998.— №12.— С. 144—149; *Бандурка О.М., Барков В.Ю.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития.— К.: Стилос, 1998.— 220 с.; *Барков В.Ю.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития / НАН Украины; Институт философии им. Г.С. Сковороды {Киев}.— К., 1998.— 196 с.; *Барков В.Ю.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития.— К.: Стилос, 1998.— 220 с.; *Бідзюба І.П.* Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть.— К.: Навчальна книга, 2004.— 189 с.; *Білоус А.О.* Політико-правові системи: світ і Україна.— К., 1997.— 200 с.; *Бойко О.Д.* Україна 1991—1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? Нариси з новітньої історії.— К.: „Магістр-С”, 1996.— 208 с.; *Бойко О.Д.* Україна в 1985—1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія.— К.: ПІЕНД, 2002.— 306 с.; *Бойко О.Д.* Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 — серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз: дис... д-ра політ. наук.: 23.00.02 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.— К., 2003; *Брецько Ф.Ф., Дрік А.А., Майор А.П.* Незалежна Україна: хроніка державотворчого процесу (1991—2009).— Ужгород: Гражда, 2009.— 264 с.; *Видрун Д.Г., Табачник Д.В.* Україна на порозі ХХІ ст.: політичний аспект.— К.: Либідь, 1995.— 294 с.; *Ворона В., Головаха Є.* Соціологія і політика у суспільстві, що трансформується // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.— 1998.— № 1—2.— С. 9—17; *Гавєський Б.А.* Філософія політики.— К.: Вища школа, 2005.— 158 с.; *Гальчинський А.* Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? — К.: Українські пропілеї, 1996.— 160 с.; *Гальчинський А.С.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: методологічні аспекти / Інститут стратегічних оцінок.— К.: Либідь, 2006.— 310 с.; *Гальчинський А.С., Гевець В.М., Кінах А.К., Семіноженко В.П.* Інноваційна стратегія українських реформ.— К.: Знання України, 2002.— 325 с.; *Головаха Є.І.* Стратегія соціально-політичного розвитку України (досвід перших років незалежності та нові орієнтири).— К.: Абрис, 1994.— 63 с.; *Горбатенко В.П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть.— К.: Академія, 1999.— 239 с.; *Горбатенко В.П., Бутовська І.О.* Політичне прогнозування / Міжрегіональна академія управління персоналом.— К.: МАУП, 2005.— 152 с.; *Горбатенко В.П.* Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.— К.: Генеза, 2006.— 396 с.; *Греченко В.А.* Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть / Університет внутрішніх справ.— Х., 2000.— 304 с.; *Дергачов О., Полохало В.* Метаморфози посткомуністичної влади // Політична думка.— 1996.— №1.— С. 3—11; *Дашутін Г.П., Ібрагімов Р.І., Метельова Т.О.* Незалежність чи самостійність? // Політика і час.— 1997.— № 1, 5—6.— С. 40—45, 38—42; *Ібрагімов Р.І., Метельова Т.О.* Сучасні політичні міфи в економіці України // Розбудова держави.— 1997.— № 2.— С. 3—7, № 3.— С. 3—8; *Дергачов О.* Геополітичні параметри моделей розвитку // Політична думка.— 1998.— № 3/4.— С. 3—12; *Дергачов О.* Гео-

політичні суперечності та національна безпека // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби.— К.: Політ. думка, 1991.— С. 441—469; *Долженков О.О.* Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз: дис... д-ра політ. наук.— Х., 2005.— 418 с.; *Журавський В.С.* Політичний процес в сучасній Україні: політологічний аналіз: дис... д-ра політичних наук.— К., 1996.; *Журавський В.С.* Український парламентаризм на сучасному етапі. Теоретико-правовий аспект.— К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001.— 248 с.; *Журавський В.С., Кучеренко О.Ю., Михальченко М.І.* Політична еліта України: теорія і практика трансформації / Українська академія політичних наук; Інститут соціології НАН України.— К.: Логос, 1999.— 262 с.; *Зажигаєв Б.В.* Политический процесс в Украине: реальность и тенденции эволюции государственности (1991—2005 гг.): монография.— К.: КиМУ, 2009.— 462 с.; *Катаев С.Л.* Модернизация общества и социокультурные процессы.— Запорожье: ЦНТИ, 1994.— 262 с.; *Катаев С.Л.* Социокультурна трансформація сучасного українського суспільства: дис. доктора соціолог. наук.— К., 1998; *Кіндратець О.М.* Формування суспільства сталого розвитку: проблеми і перспективи: монографія.— Запоріжжя: Вид-во Запорізької державної інженерної академії, 2003.— 383 с.; *Кіш Є.* Виклик демократії: політичні трансформації в Центрально-Східній Європі // Віче.— 1998.— № 5.— С. 12—19; *Кремень В., Ткаченко В.* Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації.— К.: Видавничий центр „Друк”, 1998.— 448 с.; *Кресіна І.О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз.— К.: Вища шк., 1998.— 392 с.; *Кудряченко А.І.* Східна Європа на шляху змін.— К.: Товариство „Знання” України, 1990.— 48 с.; *Курас І.Ф.* Суспільні трансформації і суспільні науки: проблеми методології // Пам'ять століть.— 2001.— № 1.— С. 3—11.; *Курас І.Ф.* Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу // Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформ та стратегія розвитку. Матеріали наукової конференції.— К.: НТУУ КПІ, 2001.— С. 23—28; *Медведчук В.В.* Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування.— К.: Україна, 1996.— 148 с.; *Метельова Т.О.* Місце України в загальнолюдській спільноті // Розбудова держави.— 1994.— № 6.— С. 58—63; *Метельова Т.О.* Недієздатна законодавча влада: спадщина минулого чи сучасний витвір? // Універсум.— 2000.— № 3—4.— С. 8—10; *Метельова Т.О.* Культурна ідентифікація та самоідентифікація України в контексті європейських процесів // Культурна трансформація з сучасного українського суспільства.— К.: ДАКіМ, 2009.— С. 34—38.; *Михальченко М.І.* Український експеримент на терезах гуманізму.— К.: Парламентське вид-во, 2001.— 335 с.; *Михальченко Н.И., Андрущенко В.П.* Беловежье. А. Кравчук. Украина 1991—1995.— К.: Укр. центр духовной культуры, 1996.— 536 с.; *Михальченко М.І., Банг Х.Х.* Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження.— К.: Абрис, 1999.— 30 с.; *Михальченко М., Журавський В., Танчер В.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору.— К., 1997.— 178 с.; *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні.— К.: ППіЕНД, 2002.— 272 с.; *Наумкина С.М.* Социально-политические аспекты управления.— Одесса, 1994.— 175 с.; *Панов М.І., Данильян О.Г., Максимов С.І., Осипова Н.П., Дзюбань О.П.* Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз / Національна академія України ім. Ярослава Мудрого / М. І. Панов (заг. ред.), О.Г. Данильян (заг. ред.).— Х.: Право, 2004.; *Полохало В.* Интеллектуали та влада в посткомуністичних суспільствах // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби.— К.: Політ. думка, 1997.— С. 205—233.; *Полохало В.* Политология посткоммунистических обществ в Украине и в России // Политические исследования.— 1998.— № 3.— С. 7—15; *Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Кер. авт. кол. В. Полохало.*— К.: Політична думка, 1995.— 368 с.; *Посткомуністичні трансформації: вектори, напрямлення, содержание / Под ред. О.Д. Кущенко; соредактор С.С. Бабенко.*— Харьков: изд. центр Харьк. Нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2004.— 418 с.; *Римаренко Ю.І.* Національний розвій України: проблеми і перспективи.— К.: Юрінком.— 1995.— 272 с.; *Римаренко Ю.І., Курас І.Ф., Шемшученко Ю.С., Картунов О.В., Шкляр Л.Є.* Національно-державне будівництво: концептуальні підходи, сучасна наукова літе-

ратура / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Юрій Іванович Рима-ренко (ред.)— К.: Довіра, 1999.— 559 с.; *Рудич Й.Л.* Парадигма демократії в Україні (політико-правовий аналіз) / Державна митна служба України; Академія митної служби України.— Д., 2001.— 174 с.; *Рудич Ф.М.* Чи багато влади потрібно владі?: (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи); навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів.— К.: Довіра, 1998.— 142 с.; *Рудич Ф.М., Безверхий В.Б.* Політичні структури та процеси в сучасній Україні. Політологічний аналіз.— К.: Наукова думка, 1995.— 266 с.; *Русначенко А.* Від імперії — до України.— К.: Українська видавнича спілка, 2009.— 366 с.; *Рябов С.Г.* Легітимність влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз): дис. ... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 1997; *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси заціпенілого націєтворення.— К.: Критика, 2000.— 304 с.; *Сарапін В.О.* Ідеологія системних реформ в контексті стабілізації соціально-економічного та політичного розвитку України на рубежі століть (політологічний аналіз): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2005; Становлення владних структур в Україні (1991—1996) / Ред. кол.: О. Гарань, В. Кулик, О. Майборода.— К.: Центр політичного аналізу газети „День”, 1997.— 178 с.; Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В.В. Танчера, В.П. Степаненка.— К.: Інститут соціології НАН України, 2004.— 244 с.; *Тертичка В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні.— К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2002.— 750 с.; *Тертичка В.В.* Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: дис. ... д-ра наук з держ. управління: 25.00.01 / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К., 2004; Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / За ред. А.С. Гальчинського.— К.: НІСД, 2003.— 328 с.; *Токовенко В.В.* Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01 / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України.— К., 2004; *Толочко П.П.* Украина: государство или страна? / Союз левых сил.— К.: Довіра, 2008.— 207 с.; *Томенко М.* Самоозначення України: від історії до політики.— К.: Заповіт, 1998.— 271 с.; *Шамрай В.В.* Преобразование общества: пределы возможного.— К.: Наукова думка, 1994.— 176 с.; *Щербак Ю.М.* Україна: виклик і вибір: Перспективи України в глобалізованому світі ХХІ століття.— К.: Дух і Літера, 2003.— 574 с.; Україна: уроки та перспективи ринкових реформ. Форум практичних економістів / Ред.: В. Кушерець.— К.: Т-во „Знання” України, 2000.— 342 с.

2. *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду).— К.: „ARC-UKRAINE”, 1996.— 793 с.; *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: проблеми самоорганізації: [В 2 т.] — К.: Промінь, 2003.; *Ткаченко В.М., Рєєнт О.П.* Україна: на межі цивілізацій: історико-політологічні розвідки / НАН України; Інститут історії України.— К., 1995.— 159 с.; *Ткаченко В.М., Рєєнт О.П., Головатюк В.М.* Україна: проблеми самоорганізації: начерки новітньої доби.— К., 1996.— 104 с.; *Кремень В., Ткаченко В.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації.— К.: Видавничий центр „ДруК”, 1998.— 448 с.

3. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк за ін.: Гол. ред. В.М. Литвин. / НАН України; Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса — К.: Ніка-Центр, 2008.— 988 с.; *Касьянов Г.В.* Україна 1991—2007. Нариси новітньої історії.— К.: Наш Час, 2008.— 428 с.; *Рєєнт О.* Україна соборна: Наукові розвідки і рецензії (до 15-річчя незалежності України) / НАН України; Інститут історії України.— К., 2006.— 132 с.; *Андрощук О.В., Бажан О.Г., Басафа Г.Б., Барановська Н.П., Бойко О.Д.* Україна: хроніка ХХ століття. Довід. вид. У 6 т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (голов. ред.)— К., 2006; Енциклопедія історії України / НАН України; Інститут історії України. У 5 т. / В.А. Смолій (голова редкол.)— К.: Наукова думка, 2005; Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії ХІ—ХVІІІ століть / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.)— К., 2000.— 2007 с.; *Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П., Рєєнт О.П., Грабовський О.В., Коломієць С.С.* Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) / НАН України; Інститут історії України.— К., 1999.— 255 с.

4. Солдатенко В.Ф., Бевз Т.А., Бойко О.Д., Брицький П.П., Веденєв Д.В. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.— К.: Парламентське видавництво, 2007.— 574 с.; Солдатенко В.Ф., Бевз Т.А., Горбатенко В.П., Кармазіна М.С., Уucher В.І., Любовець О.М. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.— К.: Парламентське вид-во, 2009.— 536 с.; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку.— К.: Парламентське вид-во, 1998.— 350 с.; Рудич Ф.М., Балабан Р.В., Дергачов О.П., Зеленько Г.І., Кудряченко А.І. Політика в особах: політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.— К.: Парламентське видавництво, 2008.— 352 с.; Наука. Влада. Політика / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса / М.І. Михальченко (голова ред.кол.).— К.: Знання України, 2008.— 240 с.; Зеленько Г.І. „Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України.— К.: „Критика”, 2003.— 215 с.; Курас І. Ф., Рудич Ф.М., Балабан Р.В., Клишченко О.В., Кононенко Н.В. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку; навч. посібник для студ. вищ. закл. освіти / За ред. Ф.М. Рудича.— К.: Парламентське видавництво.— 326 с.

5. Горбатенко В.П., Авер'янов В.Б., Бульбеньюк С.С., Дубас О.П., Кальниш Ю.Г. Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / В.П. Горбатенко (ред.).— К.: Юридична думка, 2006.— 248 с.; Цветков В.В., Горбатенко В.П. Демократія-Управління-Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства.— К.: Інститут держави і права ім. В.І. Корецького НАН України, 2001.— 248 с.; Кресіна І.О., Скрипнюк О.В., Коваленко А.А., Перегуда Є.В., Стойко О.М. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: монографія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / І.О. Кресіна (ред.).— К.: Логос, 2007.— 314 с.; Кресіна І.О., Матвієнко А.С., Оніщенко Н.М., Скрипнюк О.В., Балан С.В. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: монографія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / І.О. Кресіна (ред.).— К., 2006.— 303 с.; Оніщенко Н.М. Правова система і держава в Україні.— К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002.— 132 с.; Шемшученко Ю.С., Карпачова Н.І., Костецька Т.А., Воротіна Н.В., Суржиський М.І. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / Ю.С. Шемшученко (ред.).— К.: Юридична думка, 2008.— 251 с.; Шемшученко Ю.С., Копиленко О.А., Зайчук О.В., Оніщенко Н.М., Тараконич Т.І. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія: у 2 кн. / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / Ю.С. Шемшученко (заг. ред.).— К.: Юридична думка, 2008.

6. Головаха Є.І., Паніна Н.В. Українське суспільство 1992—2008: Соціологічний моніторинг.— К.: ІС НАНУ, 2008.— 91 с.; Паніна Н.В. Українське суспільство 1994—2005: соціологічний моніторинг.— К.: ІС НАНУ, 2005.— 157 с.; Українське суспільство 1992—2006: соціологічний моніторинг / За ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги.— К.: ІС НАНУ, 2006.— 578 с.; Українське суспільство 1992—2006: соціологічний моніторинг / За ред. Н.В. Паніної.— К.: ІС НАНУ, 2006.— 94 с.; Українське суспільство 1992—2007. Динаміка соціальних змін / За ред. Ворони В.М., Шульги М.О.— К.: ІС НАНУ, 2007.— 520 с.; Українське суспільство 1994—2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги.— К.: ІС НАН України, 2005.— 653 с.; Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг.— К.: ІС НАНУ, 2003.— 684 с.; Українське суспільство 1992—2002: соціологічний моніторинг / За ред. Н.В. Паніної.— К.: ІС НАНУ, 2003.— 116 с.; Українське суспільство 1992—2008: соціологічний моніторинг / За ред. Ворони В.М., Шульги М.О.— К., ІС НАНУ, 2008.— 656 с.; Українське суспільство 1994—2004; моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги.— К.: ІС НАНУ, 2004.— 705 с.; Українське суспільство 1994—2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н. Паніної.— К.: Заповіт, 2004.— 61 с.; Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994—2003 / За ред. Н.В. Паніної.— К.: ІС НАНУ, 2003.— 98 с.

7. Політична ситуація в Україні: кризові тенденції та шляхи їх подолання (2007р.— вересень 2008 р.): [зб. аналіт. матеріалів] / Національний ін-т стратегічних досліджень / В.М. Яблонський (ред.).— К.: НІСД, 2009.— 108 с.; *Рубан Ю.Д.* Україна. Времена испытаний: монографія.— К.: Аграрная наука, 2009.— 262 с.; Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціального розвитку: монографія / Національний ін-т стратегічних досліджень / Ю.Г. Рубан (голова редкол.).— К.: НІСД, 2007.— 538 с.; Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / Національний ін-т стратегічних досліджень / А.С. Гавришинський (ред.).— К.: НІСД, 2003.— 328 с.; *Здіорук С.І., Нагорний В.І., Гнатюк С.А., Карпенко М.М., Токман В.В.* Гуманітарна політика Української Держави в новітній період / Національний ін-т стратегічних досліджень / С.І. Здіорук (ред.).— К.: НІСД, 2006.— 403 с.; *Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т., Астаф'єв А.О., Бакальчук В.О.* Український соціум / Національний ін-т стратегічних досліджень / В.С. Крисаченко (ред. кол.).— К.: Знання України, 2005.— 792 с.; *Валевський О.Л.* Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження: монографія.— К.: НІСД, 2001.— 242 с.; Україна: крок у ХХІ століття (соціально-політичний аналіз) / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.І. Мостяєв, С.С. Теслюк, Б. Андрос, А. Астаф'єв, М. Бауер, В. Булгаков, О. Васюта, В. Головатюк; Нац. ін-т стратег. дослідж. при Адмін. Президента України, Ін-т філос. НАН України.— К.; Луцьк, 2002.— 288 с.

8. Національна академія наук України: проблеми розвитку та входження в європейський науковий простір” / За ред. акад. НАНУ О.С. Онищенко, д-ра екон. наук проф. Б.А. Маліцького.— К., 2007.— 680 с.

9. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / І.Ф. Курас (голов.ред.) — К.: Генеза, 2002—2003; політична історія. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 — 2002) / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін.— К., 2003.— 696 с.; *Баран В., Бойко О., Верстюк В., Віднянський С., Греченко В.* Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ століття / НАН України; Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса / В.А. Смолій (ред.), Ю.А. Левенець (ред.).— К.: Парламентське видавництво, 2007.— 1028 с.; *Бондарев Є.О., Горбатенко В.П., Греченко В.А., Танцюра В.І., Калініченко В.В.* Політична історія України: посібник / В.І. Танцюра (ред.).— К.: Видавничий центр „Академія”, 2002.— 488 с.; *Греченко В.А., Танцюра В.І., Калініченко В.В., Куліш С.М., Петровський В.В.* Політична історія України: навч. посіб. / В.І. Танцюра (ред.).— 2-е вид., допов.— К.: Академвидав, 2008.— 552 с.; *Салабай В.Ф., Панчук Л.О., Титаренко Я.А., Чуб М.П., Довганик Н.М.* Політична історія ХХ століття: навч. посібник / Київський національний економічний ун-т.— 2 вид., перероб. і доп.— К.: КНЕУ, 2001.— 376 с.; *Кудряченко А.І., Калінічева Г.І., Костиця А.А.* Політична історія України ХХ століття: підручник для студ. вищ. навч. закладів / Міжрегіональна академія управління персоналом.— К.: МАУП, 2006.— 696 с.; *Довганик Н.М., Дудко І.Д., Кульпинський В.Л., Маманчук О.І., Олійниченко А.М.* Політична історія ХХ століття: навч. посібник для студ. екон. спец. вищ. навч. закл. / ІСДО; Київський держ. економічний ун-т.— К., 1995.— 248 с.; *Швидько Г.К., Бородай П.Й., Василенко В.О., Витченко Л.Г., Галь Б.О.* Політична історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Національний гірничий ун-т; Інститут гуманітарних проблем / Г.К. Швидько (ред.).— Д.: Національна гірнича академія України, 2002.— 260 с.; *Маманчук О.І.* Актуальні проблеми політичної історії України / Київський національний економічний ун-т.— К.: КНЕУ, 2005.— 310 с.

10. *Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О.* Цивілізаційна історія України: нариси. / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; Інститут археології.— К.: ТОВ УВПК „ЕксОб”, 2006.— 631 с.; *Шаповал Ю.И.* Доля як історія.— К.: Генеза, 2006.— 448 с.; *Резніт О.* Україна соборна: Наукові розвідки і рецензії (до 15-річчя незалежності України) / НАН України; Інститут історії України.— К.: Генеза, 2006.— 156 с.; *Резніт О.П.* Україна ХІХ—ХХ століть. Роздуми та студії історика / відп. ред. В.А. Смолій.— Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І.С., 2009.— 486 с.; *Остафійчук В.Ф.* Історія України: сучасне бачення.— К.: Знання-Прес, 2007.— 424с.; *Дециньський Л.Є., Гаврилів І.О., Денисов Я.Я., Зінкевич Р.Д., Тарабан В.М.* Історія України та її державності: навч. посібник для студ. і викладачів вищих навч. закл. /

Науково-методичний центр вищої освіти Міністерства освіти і науки України / Леонтій Євгенович Дещинський (наук.ред.)— 3. вид., перероб. і доп.— Л.: Бескид Біт, 2005.— 368 с.; *Дубовис Г.А.* Нації без дураків: історія України и ее соседей.— Х.: Фолио, 2009.— 573 с.; *Мельник А.І.* Історія як предмет соціально-філософської рефлексії (український дискурс на рубежі століть): монографія.— Чернігів; К.: ЧДІЕУ, 2008.— 360 с.— Бібліогр.: с. 344—359; Україна Incognita / Л. Івшина (заг.ред.), В. Панченко (упоряд.)— К.: Видавництво „Українська прес-група”, 2004.— 400 с.; *Чабаненко В.А.* Українська Атлантида.— Запоріжжя, 2006.— 408 с.; *Белебега І.О.* Україна: шлях до воскресіння / Міжрегіональна академія управління персоналом.— К.: МАУП, 2007.— 520 с.; *Бойко Б.Ф.* Украина: последняя война за независимость: аналитическое исследование / В. Сизоненко (пер.)— 2. изд., доп.— Коростень: Редакция газеты „Вечерний Коростень”, 2005.— 192 с.; *Бойко Б.Ф.* Украина: остання війна за незалежність: Українська патріотична альтернатива тотальному космополітичному проекту.— Коростень: Редакция газеты „Вечерний Коростень”, 2005.— 158 с.; *Братко-Кутинський О.* Феномен України: наукове дослідження.— К., 2008.— 301 с.; *Шаповал Ю.І.* Доля як історія.— К.: Генеза, 2006.— 448 с.; *Пишк П.* Україна і світ відкритими очима і серцем українця в Америці: частина аналітичних спостережень і коментарів: листи, допити і есеї на різні теми.— Л.: Каменяр, 2007.— 320 с.; *Табачник Д.В., Попов Г.Д.* Українці зарубіжжя та Україна: довідник.— К.: Знання, 2007.— 399 с.; *Без'ятчук Ж.І., Білан І.А., Горобчишина С.А., Дацшин М.Б., Дуда А.В.* Розвиток демократії в Україні: 2001—2002 роки / Український незалежний центр політичних досліджень / Н. Лисюк (заг. ред.)— К., 2006.— 304 с.; *Гравовський С.І.* XX століття та українська людина. Виклики і відповіді.— К.: Стило, 2000.— 228 с.; *Скрипнюк О.В.* Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика).— К.: Логос, 2006.— 368 с.; Українці: світова нація перед викликами ХХІ століття: 36 статей конф. / Українська Всесвітня Координаційна Рада.— К.: Смолоскип, 2006.— 405 с.

11. *Михальченко М.І., Банг Х.Х.* Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження.— К.: Абрис, 1999.— 30 с.; *Михальченко М., Самчук З.* Україна доби межичасся: блиск та убозтво куртизанів.— Дрогобич: Відродження, 1998.— 241 с.; *Михальченко Н.І.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / НАН України; Інститут соціології {Київ}; АПН України; Інститут вищої школи {Київ}.— К., 2001.— 440 с.; *Михальченко М.І.* Україна як нова історична реальність: запальні граєць Європи.— Дрогобич: Відродження, 2004.— 488 с.; *Михальченко Н.І., Андрущенко В.П., Беловежье. А. Кравчук.* Украина 1991—1995.— К.: Укр. центр духовной культуры, 1996.— 636 с.; *Михальченко М.І., Андрущенко В.П.* Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії В 2-х т. / АН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса.— К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2009; *Андрущенко В.П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу.— К.: Атлант ЮЕмСі, 2006.— 498 с.; *Рудич Ф.М.* Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы): учеб. пособие для студ. вузов / Институт политических и этнонациональных исследований НАН Украины; Киевский ин-т туризма, экономики и права.— 2 изд., перераб. и доп.— К.: Довіра, 1999.— 199 с.; *Рудич Ф.М.* Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы: монография / НАН України; Інститут политических и этнонациональных исследований им. И.Ф. Кураса.— К.: Наукова думка, 2009.— 303 с.; *Горбатенко В.П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть — К.: Академія, 1999.— 239 с.; *Цветков В.В., Горбатенко В.П.* Демократія — Управління — Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства — К.: Ін-т держави і права ім. В.І. Корецького НАН України, 2001.— 346 с.; Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика: моногр. / В.П. Горбатенко; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.— К.: Генеза, 2006.— 395 с.; *Шемшученко Ю.С., Скрипнюк О.В., Кресіна І.О., Погорілко В.Ф., Ставнійчук М.І.* Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / Ю.С. Шемшученко (ред.)— К.: Інститут держави і

права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001.— 632 с.; *Шемшученко Ю.С., Оніщенко Н.М., Шевченко Я.М., Андрійко О.Ф., Кресіна І.О., Матвієнко О.В.* Гендерні паритети в умовах трансформації суспільства / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; Київський ун-т права / Наталія Миколаївна Оніщенко (заг. ред.), Н.М. Пархоменко (заг. ред.)— К.: Юридична думка, 2007.— 371 с.; *Шемшученко Ю.С., Картачова Н.І., Костецька Т.А., Вороніна Н.В., Суржинський М.І.* Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / Ю.С. Шемшученко (ред.)— К.: Юридична думка, 2008.— 251 с.

12. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф.М. Рудича.— К.: Парламентське вид-во, 2002.— 327 с.; Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: навч. посібник / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін.— К.: Либідь, 2008.— 440 с.; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.: Гол. ред. В.М. Литвин / НАН України; Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса— К.: Ніка-Центр, 2008.— 988 с.; Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / А.І. Кудряченко (заг. ред.)— К.: НІСД, 2007.— 396 с.

13. *Бандурка О.М., Древаль Ю.Д.* Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток / Університет внутрішніх справ.— Х., 1999.— 288 с.; *Білоус Д.О.* Політико-правові системи: світ і Україна.— К.: АМУПП, 2000.— 198 с.; *Дмитренко М.А.* Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова; Інститут оперативної діяльності та державної безпеки.— К.: Знання України, 2008.— 544 с.; *Древаль Ю.Д.* Парламентаризм у політичній системі України: політико-правовий аналіз.— Х.: Видавництво національного університету внутрішніх справ, 2000.— 280 с.; *Журавський В.С.* Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект)— К.: Парламентське видавництво, 1999.— 112 с.; *Журавський В.С.* Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми)— К.: Парламентське видавництво, 2002.— 344 с.; *Панов М.І., Герасіна А.М., Данильян О.Г., Дзюбань О.П., Клімова Г.П.* Проблеми модернізації політичних систем сучасності: монографія / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / А.М. Герасіна (заг. ред.), О.Г. Данильян (заг. ред.)— Х.: Право, 2008.— 320 с.; *Войтович Р.В., Гонюкова А.В., Дармограй Н.М., Кальниш Ю.Г., Логунова М.М.* Політичні інститути та процеси в умовах трансформації українського суспільства: навч. посібник / Національна академія держ. управління при Президенті України; Одеський регіональний ін-т держ. управління / А.М. Пойченко (заг. ред.), В.А. Ребкало (заг. ред.)— О.: Видавництво ОРІДУ НАДУ, 2006.— 414 с.; *Ревнт О.* Розвиток парламентаризму в Україні / НАН України. Ін-т історії України.— К., 2005.— 126 с.; *Шатіло В.А.* Інститут президентства в системі державної влади України / Український центр політичного менеджменту.— К., 2004.— 159 с.; *Кармазіна М.* Президентство: український варіант.— К. 2007.— 365 с.; *Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні: монографія / За заг. ред. В.Д. Бакуменка, В.М. Князева.*— К.: Вид-во НАДУ, 2005.— 172 с.

14. *Долженков О.О.* Трансформація політичних систем України та Білорусі: порівняльний аналіз: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Національний ун-т внутрішніх справ МВС України— Х., 2005.— 418 арк.; *Зайковська В.А.* Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку (політологічний аналіз): дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень.— К., 2002.; *Зеленько Г.І.* Україна і Польща: моделі політичної модернізації: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень.— К., 2001.— 190 арк.; *Категоренко О.І.* Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж.— К., 2004; *Коваленко А.А.* Становлення і розвиток виконавчої влади в Україні: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича.— К., 2003; *Кукуруз О.В.* Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації: порівняльний аналіз: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права

ім. В.М. Корецького — К., 2008.; *Лисенко О.М.* Становлення та функціонування органів державної влади України в контексті євроінтеграційних процесів (1991—2004 рр.): дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 2006; *Офіцинський Р.А.* Державотворчий процес в Україні 1991—2004 років (на матеріалах періодики Заходу): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. — К., 2005. — 409 арк.; *Павленко Р.М.* Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Національний ун-т „Києво-Могилянська академія”. — К., 2001. — 232 арк.; *Палій Г.О.* Становлення єдиної національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України: дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / Національний ун-т „Києво-Могилянська академія” — К., 2005. — 191 арк.; *Пекарчук В.М.* Законодавчо-розпорядчі інституції України в контексті трансформації соціуму (90-ті роки ХХ — початок ХХІ століття): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля — Луганськ, 2005; *Світнева Н.В.* Порівняльний вимір демократизації постколоніальних і постсоціалістичних держав: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Дипломатична академія України при МЗС України. — К., 2002. — 185 арк.; *Чемшист О.О.* Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Севастопольський національний технічний ун-т. — Севастополь, 2004; *Черній А.А.* Чинник кризовості у трансформованні суспільно-політичних систем перехідного періоду: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. — К., 2004.

15. *Андрєсюк Б.П.* На шляху до громадянського суспільства: європейський контекст суспільно-політичного розвитку України. — К.: ЗАТ „Видавництво „Політична думка”, 2000. — 135 с.; *Барков В.Ю.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития. — К.: Стило, 1998. — 220 с.; *Барков В.Ю.* Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 1999.; *Безродная В.И.* Особенности формирования гражданского общества в процессе политической модернизации Украины: дис... канд. полит. наук: 23.00.02 / Одесская национальная академия связи им. А.С. Попова. — О., 2003; *Бойчук М.А.* Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. — К.: Атлант ЮЕМСІ, 2007. — 207 с.; *Гець В.* Державність України. На шляху до громадянського суспільства // Віче. — 1995. — № 5. — с. 3—16; *Грамчук А.В.* Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеський держ. морський ун-т. — О., 2001; *Задоянчук О.І.* Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1999; *Зеленько Г.І.* Політична „матриця” громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України. — К.: Знання України, 2007. — 336 с.; *Кириченко С.О.* Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2001; *Ковальчук Т.І.* Громадянське суспільство: сутність і тенденції розвитку (порівняльно-правові аспекти): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 1995; *Колодій А.* Історична еволюція громадянського суспільства та уявлення про нього (Формування ідеалу) // І. — 2001. — № 21. — С. 6—33.; *Колодій А.Ф.* На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. — Львів: Видавництво „Червона Калина”, 2002. — 272 с.; *Кратюк В.В.* Громадянське суспільство в Україні: політико-правові аспекти розвитку системи демократичної влади: дис... канд. юрид. наук: 12.00.13 / Одеська національна юридична академія. — О., 2001; *Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С.* та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. — К.: НІСД, 2003. — 632 с.; *Крисаченко В.С., Хилько М.І.* Екологія. Культура. Політика: концептуальні засади сучасного розвитку. — К.: Знання, 2001. — 642 с.; *Левенець Ю.А.* Держава у просторі громадянського суспільства / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К.: Освітня книга, 2006. — 272 с.; *Метельова Т.О.* Топологія політичного простору в Україні: традиції і новації // Сучасність. — 1999. — № 3. —

С. 68—78; *Метельова Т.О.* Казковий вибір українського богатира: олігархія чи авторитаризм // Сучасність.— 2001.— № 7—8.— С. 86—101; *Моргул В.А.* Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект.— Донецьк: Донецький національний ун-т, 2003.— 431 с.; *Пасько І.Т., Пасько Я.І.* Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси / НАН України; Центр гуманітарної освіти.— Донецьк: Східний видавничий дім, 1999.— 184 с.; *Пахарев А.Д.* Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень.— К., 2003.; *Полішкарєва О.О.* Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: дис... канд. політ. наук.— Чернівці, 2002; *Резнік О.* Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / НАН України; Інститут соціології.— К., 2003.— 183 с.; *Розова Т.В., Барков В.Ю.* Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: монографія.— Одеса: Юрид. літ., 2003.— 336 с.; *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і „розбудова держави”.— К.: Критика, 2000.— 272 с.; *Сіленко А.О.* Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Південноукраїнський педагогічний ун-т ім. К.Д. Ушинського.— О., 2000; *Сіленко А.О., Коляденко В.А.* Соціальна держава: тернистий шлях до визнання. Світовий досвід і перспективи України / В.П. Горбатенко (наук. ред.).— К., 2002.— 357 с.; *Тимченко С.М.* Громадянське суспільство і права держава в Україні: монографія.— Запоріжжя: Юридичний інститут МВС України, 2002.— 193 с.; *Чернороз Р.А.* Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку: дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.— К., 2003; *Чувардинський О.Г.* Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку: дис... д-ра політ. наук: [23.00.02] / АПН України, Інститут вищої освіти.— К., 2008; *Щедрова Г.П.* Громадянське суспільство і соціальна, демократична, правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут національних відносин і політології.— К., 1996.

16. Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови / О. Білий, А. Богачов, М. Вішке, І. Голубович, О. Довгополова, А. Ермоленко; Міжнар. фонд „Відродження”, Ін-т лібер. сусп-ва, Ін-т філос. ім. Г. Сковороди НАН України.— К., 2007.— 317 с.; Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: В 2 т. 36. ст. / НАН України; Інститут політичних досліджень ім. І.Ф. Кураса; Українська академія політичних наук; Інститут політичних наук / О.О. Рафальський (голов. ред.).— К.: ТОВ УВКП „ЕксОб”, 2006.— Т. 1 — 496 с.; Т. 2.— 584 с.; Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти” / За заг. ред. Ф.М. Рудича.— К.: Парламентське вид-во, 2008.— 352 с.

17. *Амджадін А.М.* Політична та фінансова роль бізнесу в парламентських виборах в Україні 2002 р.: спроба соціального діалогу. Монографія.— К.: Стило, 2003.— 184 с.; *Бандурка О.М., Греченко В.А.* Влада в Україні на зламі II і III тисячоліть.— Х., 2000.— 304 с.; *Бєбик В.М., Бортників В., Дегтярьова Л., Кудряченко А.* Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі.— К., 2006.— 248 с.; *Варзар І.М.* Із контекстів минулих літ: Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах.— Кн. 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі.— К.: ФАДА, ЛТД, 2003.— 592 с.; *Вівчарик М.* Україна: від етносу до нації: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів.— К.: Вища школа, 2004.— 240 с.; *Войтенко Т.О., Гончарук О.С., Привалов Ю.О.* „Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання”.— К.: Стило, 2002; *Гарань О.В.* Убити дракона (з історії Руху до нових партій України).— К.: Либідь, 1993.— 200 с.; *Гарань О.В.* Від створення Руху до багатопартійності.— К.: Знання, 1992.— 48 с.; *Гарин І.І.* Что ждет Украину: оптимистические прозрения скептика.— Х.: ЧП „Торсинг плюс”, 2009.— 288 с.; *Готов Б.Б., Калитюк Л.О.* Етнополітичні процеси в сучасній Україні: навч. посіб. Дніпропетровський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президенті України.— Д.: ДРІДУ НАДУ, 2009.— 218 с.; *Головатий М.Ф.* Політична психологія: Підручник для студ. вищих навч. закл. / Міжрегіональна ака-

демія управління персоналом.— К.: МАУП, 2006.— 400 с.; *Головатий М.Ф.* Політичний менеджмент: навч. посіб. / Міжрегіональна академія управління персоналом.— К.: МАУП, 2005.— 264 с.; *Головатий М.Ф.* Професія — політик.— К.: Парламентське вид-во, 2000.— 87 с.; *Головатий М.Ф.* Класи і партії: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Міжрегіональна академія управління персоналом.— К.: Видавничий дім „Персонал”, 2008; Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення.— К.: „Логос”, 1997.— 123 с.; Громадянське суспільство в Україні: аналітичний звіт.— К.: „Видавничий дім „Козаки”, 2003.— 64 с.; Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича.— К.: Парламентське видавництво, 2006.— 412 с.; *Дашутін Г.* Політичний ідеал: світовий досвід і сучасна Україна.— К.: Академ-Прес, 2006.— 304 с.; *Жданов І., Кресіна І.О., Перегуда Є.В.* Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. Монографія.— К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2003.— 368 с.; *Журавський В.С.* Становлення політичних партій в суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту.— К.: Парламентське вид-во, 2002.— 108 с.; *Задоянчук О.І.* Громадянське суспільство.— К.: Знання, 1999.— 18 с.; *Здіорук С.І., Бічек В.В.* Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин.— К.: НІСД, 2001.— 432 с.; Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні / НАН України; Інститут історії України; Українська академія історичних наук / В.А. Смолій (голова ред. кол.).— К., 2000.— 224 с.; *Калмакан І., Бриндак О.* Виникнення і еволюція національної партійної системи в Україні ХХ ст. /— Одеса, 1997.— 188 с.; Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку / Упоряд.: І. Піддуська, Г. Усатенко, О. Боронь.— К.: Фонд „Європа ХХІ”.— 2003.— 288 с.; *Кормич Л.І.* Формування партійної системи сучасної України.— Одеса: Вид-во Тиврівського МП „Кобза”, 2000.— 192 с.; *Кочубей Л.О.* Виборчі технології: політичний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України): монографія.— К.: ТОВ „Видавництво „Юридична думка”, 2006.— 280 с.; *Кремень В., Базовкін Є.* Політичні партії: порівняльний аналіз програмних документів.— К.: НІСД, 1993.— Вип.18.— 90 с.; *Кресіна І.О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітологічний аналіз.— К.: Вища шк., 1998.— 392 с.; *Кресіна І.О., Перегуда Є.В.* Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: монографія.— К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2003.— 368 с.; *Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С.* та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка.— К.: НІСД, 2003.— 632 с.; *Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О.* Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: дослідження.— К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000.— 460 с.; *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці.— К.: Абрис, 1994.— 495 с.; *Найдьорова Л.А., Духневич В.М., Глазунова С.М., Гордієнко В.І., Циганенко Г.В., Тоба М.В.* Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості: [монографія] / АПН України; Інститут соціальної та політичної психології / В.П. Казміренко (наук.ред.).— К.: [Міленіум], 2008.— 359 с.; *Назорна Л.* Національна ідентичність в Україні.— К.: ІПіЕНД, 2002.— 272 с.; Настільна книга неприбуткових організацій / Інститут громадянського суспільства / А. Ткачук (ред.).— К.: Ін-т громадянського суспільства, 2000.— 274 с.; *Олійник В.В.* Парламент — 2002: час вибору.— К.: Логос, 2001.— 252 с.; *Пищулина О.М., Лавриненко С.І., Жаліло Я.А., Покришка Д.С.* Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / Національний ін-т стратегічних досліджень / Я.А. Жаліло (відп. ред.).— К.: НІСД, 2009.— 108 с.; Політичні науки. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: монографія / За ред. О. Кресіної.— К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007.— 313 с.; Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання / М.М. Рябець.— К.: НВК, 2001.— 360 с.; *Почепцов Г.Г.* Имидж политика, партии, президента.— К.: Адеф-Украина, 1997.— 136 с.; *Примуш М.* Історія і теорія політичних партій.— Донецьк: КИТИС, 2000.— 258 с.; *Примуш М.* Політико-правове регулювання діяльності політичних партій.— Донецьк, 2001.— 338 с.; *Резнік О.* Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / НАН України; Інститут соціології.— К., 2003.— 183 с.; *Римаренко Ю.І.* Національний розвій України: проблеми і перспективи.— К.:

Юрінком.— 1995.— 272 с.; *Римаренко С.Ю.* Права нації та права людини: між Сциллою та Харібдою.— К.: Світогляд, 2005.— 78 с.; Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) / Беренштейн Л.Ю., Панченко П. П., Реєнт О.П., Грабовський О.В., Коломієць С.С.— К., 1999.— 255 с.; *Романюк А.С., Шведа Ю.Р., Шумельда О.В.* Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна.— Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003.— 132 с.; *Саган О.Н., Пилипенко Т.І.* Європейські пріоритети державної етнонаціональної політики України: рамкова конвенція про захист прав національних меншин.— К., 2008.— 488 с.; *Табачник Д.В.* „Утиный суп” по-українски: беседи с українським політикумом: діалог с глухими.— Х.: Фоліо, 2008.— 508 с.; *Томенко М., Олійник В.* Партійна еліта України 2000.— К.: Логос, 2000.— 207 с.; Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи / Українська академія держ. управління при Президенті України / В.І. Луговий (заг. ред.), В.М. Князев (заг. ред.).— К.: Вид-во УАДУ, 2001.— 252 с.; *Цвих В.Ф.* Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: монографія.— К.: ВПЦ „Київський університет”, 2002.— 376 с.; *Шведа Ю.Р.* Теорія політичних партій та партійних систем: навч. посібник.— Львів: Тріада плюс, 2004.— 528 с.; *Шульга М.О.* Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога.— К.: ІС НАНУ, 2003.— 261 с.; *Яблонський В., Латко Я.* Сучасні політичні партії України.— К.: Альтпрес, 1999.— 227 с.

18. *Грабовський С.І.* ХХ століття та українська людина: Виклики і відповіді.— К.: Стилос, 2000.— 228 с.; *Кочуев В.І.* Українське суспільство в процесі еволюції: зб. ст. / Інститут демократії ім. Пилипа Орлика — Донецьк, 2005.— 140 с.; *Крымский С.Б., Павленко Ю.В.* Цивілізаційний розвиток людства.— К.: Фенікс, 2007.— 316 с.; *Крымский С.Б., Пилипенко В.Е., Салюк Ю.В.* Верифікація соціальних прогнозів (Методологічний аспект) / АН України. Ін-т соціології.— К.: Наук. думка, 1992.— 116 с.; *Пахомов Ю.П., Крымский С.Б., Павленко Ю.В.* Пути и перепутья современной цивилизации.— К: БФ НДЦ, 1998.— 432 с.; Соціальні практики в глобальному вимірі / Попов Б.В., Нельга О.В., Фадєєв В.Б., Багінський В.В., Носова Г.Ю.— К., 2009; Суспільство на порозі ХХІ століття: філософське осмислення плінного світу. Навчальний посібник // Відп. ред. Пазенок В.С.— К.: Укр. центр духовної культури, 1999.— 272 с.; Україна в універсумі. Актуальні проблеми сучасної України / Олег Романчук (заг. ред. упорядкув.).— Л.: Універсум, 2006.— 615 с.; Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри: зб. наук. пр. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства / В.І. Сергійчук (заг. ред.), І. Грабовська (упоряд.).— К.: Українська Видавнича Спілка, 2004.— 352 с.; Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи.— К.: МАУП, 2000.— 384 с.; Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / За ред. М.О. Шульги.— К.: ІС НАН України, 1999.— 337 с.; *Фадєєв В.* Соціокультурні тренди та українські перспективи.— К., Стилос, 2009.— 194 с.; *Цвілюк С.А.* Українізація України: тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму.— О.: Маяк, 2004.— 200 с.

19. *Журавський В.С., Михальченко М.І., Михальченко О.М.* Корупція в Україні — не політика / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.— К.: Фенікс, 2007.— 408 с.; *Невмержицький Є.В.* Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: [монографія] / Академія прокуратури України.— К.: КНТ, 2008.— 368 с.; *Невмержицький Є.В.* Корупція як соціально-політичний феномен: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.— К., 2009; *Савчук О.П., Бабич В.А., Бабич В.А.* Корупція: багатоаспектність явища: навч. посіб. для студ. ВНЗ / Державна податкова адміністрація України; Національний ун-т держ. податкової служби України.— Ірпіль: [Національний ун-т ДПС України], 2009.— 65 с.; Корупція і національна безпека: навч. посіб. / Є.В. Невмержицький, Ф.П. Шульженко; Київ. держ. лінгв. ун-т, Гуманіт. ін-т.— К., 2009.— 194 с.; *Штепа П.* Мафія і Україна.— Львів: ВПК „Глобус”, 2002.— 404 с.

20. *Виктор Ющенко: феномен или фантом? / И.В. Бессмертный (сост.).*— К.: Газета „2000”, 2004.— 302 с.; *Гальчинський А.С.* Помаранчева революція і нова влада / Інститут стратегічних оцінок.— К.: Либідь, 2005.— 367 с.; *Жулинський М.Г., Сліпушко О.М.* Віктор Ющенко: випробування владою.— Х.: Фоліо, 2005.— 415 с.; *Катеринчук М.Д.* Адвокати помаранчевої революції.— К.: Юстініан, 2005.— 295 с.; *Литвин В.М.* Право правди: заяви, звернення. Листи сто-

совно ситуації з виборами президента України. Виступи. Матеріали з прес-конференцій. Інтерв'ю. Статті.— К.: Видавничий дім „Лі-Терра”, 2005.— 400 с.; *Литвин В.М.* Україна — 2004. Події. Документи. Факти: У 3 т.— К.: 3 Медіа, 2005. Т. 1.— К.: 3 Медіа, 2005.— 592 с.; Т. 2.— К.: 3 Медіа, 2005.— 603 с.; Т. 3.— К.: 3 Медіа, 2005.— 416 с.; *Литвин В.* Україна 2004: Події. Документи. Факти [Електронний ресурс].— К.: ТОВ „3 Медіа”, 2005.— 1 електрон. опт. диск (CD-Rom) — Конфігурація комп'ютера: Операційна система: Windows 9x, 2000, XP; процесор: 1ГГц; пам'ять: 128 Мб; CD-ROM: 32x; відеокарта — 32 Мб; звукова карта; встановлені кодеки Div.; Оранжева революція: версії, хроніка, документи / М. Погребинский (сост.).— К.: Оптиміа, 2005.— 416 с.; Революції в Україні у XX—XXI століттях: співзвуччя епох (18—19 листопада 2005 р.): Матеріали І міжнар. наук. конф., Одеса, 18-19 листопада 2005 р. / Одеський юридичний ін-т Харківського національного ун-ту внутрішніх справ.— О./ОЮІ, 2005.— 298 с.; Україна, рік 2004. Шляхи розбудови / Східно-український біографічний ін-т; Міжнародна іміджева програма „Лідери XXI століття” / І. Серебряков (ред.).— Х.: Східно-Український біографічний ін-т, 2004.— 288 с.

21. *Голибард Є.І.* Кучмізм і кучмономіка. Документальна оповідь про афери корумпованої влади.— К.: Університетське видавництво „Пульсари”, 2005.— Ч. 1.— К.: Університетське видавництво „Пульсари”, 2005.— 512 с.; Ч. 2: Рука Москви в Україні.— К.: Університетське видавництво „Пульсари”, 2006.— 359 с.; *Грач Л.И.* Украина после Кучмы.— К.: Оріяни, 2005.— 223 с.

22. *Василенко С.Д.* Україна: Геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі.— О.: ОДМА, 2000.— 206 с.; *Василенко С.Д.* Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова; Інститут соціальних наук.— О., 2001.— 390 арк.

23. *Булгаков В.А.* Концептуальні засади визначення геополітичних пріоритетів України: дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Київський національний технічний ун-т будівництва і архітектури.— К., 2002.— 175 арк.; *Гнатюк М.М.* Україна в геополітичній стратегії Росії (1991—2008 рр.): політологічний аналіз джерел формування пріоритетів: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.— К., 2009.— 17 с.; *Ключко Д.Є.* Геостратегічна дилема України: теоретико-методологічний аналіз та інституціональні рішення: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна.— Х., 2005.— 203 арк.; *Панченко Ж.О.* Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції: дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2006.— 212 арк.; *Снігирь О.В.* Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка „об'єкт-суб'єктивних” відносин: автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / Нац. ін-т стратег. дослідж. Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки.— К., 2004.— 16 с.; *Черник П.П.* Геополітичне положення України в Центрально-Східній Європі: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Національний ун-т „Львівська політехніка” — Л., 2008.— 173 арк.; *Шмаленко Ю.І.* Геополітичні пріоритети України в сучасному світі: Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Одеська національна юридична академія — О., 2002.— 187 арк.; *Яхно О.М.* Україна в сучасному геополітичному просторі (політико-медійний аспект): дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики.— К., 2006.— 189 арк.

24. *Андрущенко (Гринько) С.В.* Україна в сучасному геополітичному середовищі.— К.: Логос, 2005.— 288 с.; *Базив Д.* Геополитическая стратегия Украины.— К., 2000.— 192 с.; *Гальчинський А.С.* Україна — на порозі геополітичних інтересів.— К.: Знання України, 2002.— 180 с.; Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / М.О. Шульга (упоряд.).— К.: ТОВ „Друкарня „Бізнесполіграф”, 2009.— 80 с.; Геополітичні орієнтації населення України: Результати опитування громадської думки / Національний ін-т стратегічних досліджень. Соціологічна служба.— К., 2003.— 37 с.; Глобалізація і безпека розвитку: Моногр. / О.Г. Білорус, Д.І. Лук'яненко та ін.— К., 2001; Глобальні трансформації і стратегії розвитку / За ред. О.Г. Білоруса.— К., 1998; *Дергачев В.А.* Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства) / НАН Украины; Інститут проблем рынка і економіко-екологіче-

ских исследований.— О.: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003.— 262 с.; *Дністрянський М.С.* Україна в політико-географічному вимірі / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка.— Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000.— 310 с.; *Лотоцький С., Трохимчук С.* Україна в світовому геополітичному просторі / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Факультет міжнародних відносин / М. Мальський (наук. ред.).— Л., 2002.— 192 с.; *Сирота М.Д.* Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття.— Вид. 2-ге — К.: Університетське вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007.— 216 с.; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: (Кол. моногр.) / За ред. Ф.М. Рудича.— К.: МАУП, 2002.— 488 с.; Україна в глобалізованому світі: зб. наук. пр. / Ред. О.Г. Білорус; НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського.— К., 2007.— 176 с.

25. *Бєбик В.М., Шершн С.О., Дегтерьова Л.О.* Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика: Навч. посіб. / Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини „Україна”.— К.: Університет „Україна”, 2006.— 208 с.; *Дєргачєв В.А.* Геополітика: Учеб. пособие для студ. гуманит. вузов, обуч. по спец. „Политология”, „Мировая экономика”, „Международ. отношения”, „Международ. право” — К.: ВИРА-Р, 2000.— 448 с.; *Когут О.В., Циганчук А.С.* Геополітичний вибір України: сучасний стан і перспективи розвитку: навчальний посібник / Національний ун-т водного господарства і природокористування.— Рівне: НУВГП, 2008.— 111с.; *Кудряченко А.І., Рудич Ф.М., Храмов В.О.* Геополітика: підруч. для студ. вищих навч. закл. / Міжрегіональна академія управління персоналом; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.— К.: МАУП, 2004.— 293 с.; *Лукашевич В.М.* Глобалістика: навч. посіб. для студ. ВНЗ.— 2-ге вид., доп. та випр.— Л.: Новий Світ-2000, 2007.— 438 с.; *Лукашевич В.М.* Глобалістика: навч. посібник для студ. вищих навч. закл.— 2 вид., доп. та випр.— Л.: Новий Світ-2000, 2005.— 440 с.; Політична глобалістика: навч.-метод. посіб. для студ. Ін-ту соціальних наук / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. Інститут соціальних наук. Кафедра світової політики / М.А. Шевчук (відп. ред.), Ю.В. Узун (уклад.).— О., 2003.— 43 с.; Сучасна українська геополітика: навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / В.В. Мадіссон, В.А. Шахов.— К.: Либідь, 2003.— 174 с.; *Яценко Б.П., Стафійчук В.І., Брайчевський Ю.С., Бородієнко О.В., Подольський А.О.* Політична географія і геополітика: навч. посіб. для студ. геогр. спец. вищ. навч. закл.— К.: Либідь, 2007.— 256 с.; Національна безпека в контексті євроатлантичної інтеграції України: нормативно-правові аспекти: наук.-інформ. зб. / Ред. В.П. Горбулін; Нац. центр з питань євроатлантич. інтегр. України.— К.: Євроатлантикінформ, 2005.— 286 с.; *Базиліюк Я.Б., Бодрук О.С., Веніковський Д.Ю., Власюк О.С., Вусатюк О.А.* Україна у системі міжнародної безпеки: монографія / Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки / О.С. Власюк (заг. ред.).— К.: Фоліант, 2009.— 572 с.; *Пєндюра М.М.* Національна безпека України в контексті сучасних європейських геополітичних трансформацій: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т внутрішніх справ.— К., 2006.— 215 арк.; *Хилько О.Л.* Теоретичні засади визначення загроз національній безпеці України та шляхів її забезпечення: дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004.— 202 арк.

26. *Відлянський С.В., Мартинов А.Ю.* Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем / НАН України; Інститут історії України; Всеукраїнська асоціація сприяння ООН.— К.: Генеза, 2006.— 240 с.; *Дацків І.Б.* Брест 1918: європейський прорив України: монографія.— Т.: Астон, 2008.— 253 с.; *Зленко А.М.* Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: виступи, промови, інтерв'ю та статті / Костянтин П. Єдусєєв (упоряд.).— К.: Преса України, 2001.— 369 с.; *Зленко А.М.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних перемєн / О.А. Кравец (пер. с укр.).— Х.: Фолио, 2004.— 559 с.; *Кузик П.* Націоналізм і шовінізм у міжнародних відносинах: монографія / Редкол.: Б. Якимович (голова) та ін.— Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002.— 220 с.; *Кулеба Д.І.* Участь України в міжнародних організаціях. Правова теорія і практика: [монографія] / Д.І. Кулеба; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т міжнар. відносин.— К.: Промєн, 2007.— 301 с.; *Раханський А.* Десять років в Парламентській асамблеї Ради Європи / Є.К. Козачук (заг. ред.), А.С. Корнійчук (заг. ред.).— К.: Фєнікс, 2006.— 272 с.; *Тарасюк Б.*

Зовнішня політика незалежної України: підсумки та перспективи / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Наукова бібліотека / Іван. Вакарчук (ред. кол.), Маркіян Мальський (уклад.).— Л., 2006.— 27 с.; Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика і безпека України: Людина — Суспільство — Держава — Міжнародні структури / Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки.— К.: НІПМБ, 2004.— 352 с.

27. Абрамов В.І., Голопатюк Л.С., Деменко О.Ф., Демчук П.О., Казенко П.О. Міжнародні відносини і євроатлантична інтеграція України: підручник для студ. вищ. навч. закл. / Національна академія оборони України / Л.С. Голопатюк (заг. ред.).— К.: НАОУ, 2005.— 404 с.; Балабін В.В., Безносюк О.О., Заруба О.Г., Коряк В.І., Компанцева Л.Ф. Сучасні міжнародні відносини і перспективи інтеграції України в євроатлантичну спільноту: підруч. / Військовий ін-т Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка / В.В. Балабін (заг. ред.).— К.: Інфодрук, 2007.— 300 с.; Балабін В.В., Плахотник О.В., Безносюк О.О., Коряк В.І., Компанцева Л.Ф., Ленков С.В. Міжнародні відносини і євроатлантичне майбутнє України: підручник / Військовий ін-т Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка / В.В. Балабін (заг. ред.).— К.: Інфодрук, 2008.— 358 с.; Василенко М.Д., Василенко С.Д. Україна: міжнародні зв'язки: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Одеська національна юридична академія; Одеська національна морська академія.— О.: Юридична література, 2004.— 168 с.; Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України: підруч. для студ. ВНЗ / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— 2-е вид., перероб.— К.: Київський ун-т, 2007.— 432 с.; Гузенко Ю.І. Історія міжнародних зв'язків України: навч. посіб. / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова; Миколаївський навчально-науковий ін-т. Кафедра українознавства.— Миколаїв: МННУ, 2005.— 184 с.; Демчук П.О. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції: навч. посіб. / Нац. акад. оборони України.— К.: ППП, 2004.— 251 с.; Дециньський Л.Є., Панюк А.В. Міжнародні відносини України: історія і сучасність / Нац. ун-т „Львів. політехніка”, Ін-т гуманіт. і соц. наук.— Л.: Вид-во Нац. ун-ту „Львів. політехніка”, 2001.— 424 с.; Дециньський Л.Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Науково-методичний центр вищої освіти Міністерства освіти і науки України.— 3 вид., доп.— Л.: Бескид Біт, 2004.— 320 с.; Міжнародні відносини та зовнішня політика: 1980—2000 роки: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Л.Ф. Гайдуков, В.Г. Кремень, Л.В. Губерський, М.М. Білоусов, В.С. Бруз, Б.М. Гончар, Б.І. Гуменюк, Є.Є. Камінський, О.А. Ковцель.— К.: „Либідь”, 2001.— 621 с.; Салабай В.Ф., Дудко І.Д., Чуб М.П., Борисенко М.В. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики XX—XXI ст.: навч.-метод. посіб. для самостійного вивчення дисципліни / Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана.— К.: КНЕУ, 2006.— 200 с.; Табачник Д.В. Українська дипломатія. Нариси історії. 1917—1990 рр.: навч. посіб. для студ. ВНЗ.— К.: Либідь, 2006.— 764 с.

28. Дударьов В.В. Зовнішня політика європейської середньої держави за умов глобалізації (на прикладі Великої Британії, Польщі і України): дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України — К., 2003.— 218 арк.; Ігнат'єв П.М. Співробітництво України з державами Співдружності Націй: проблеми становлення та розвитку: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин.— К., 2002.— 206 арк.; Стародуб Т.С. Процеси формування регіональної ідентичності України як чинник її зовнішньої політики в галузі безпеки: дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / Рада національної безпеки і оборони України. Національний ін-т проблем міжнародної безпеки.— К., 2005.— 161 арк.; Щерба О.В. Адаптація української дипломатичної служби до вимог сучасності в світлі досвіду країн Заходу: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2001.— 213 арк.; Ялова О.В. Імідж України на західному і російському векторах зовнішньої політики: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2006.— 190 арк.

29. Україна і Європа (1990—2000 рр.): анот. іст. хроніка. Ч. 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи / І.М. Мельникова, І.В. Євсеєнко, М.В. Знаменська, А.Ю. Мартинов, Д.І. Никифорок; НАН України. Ін-т історії України.— К., 2001.— 308 с.; Україна і Європа (1990—2000 рр.): анот. іст. хроніка. Ч. 2. Україна в міжна-

родних відносинах з країнами-членами Європейського Союзу / І.М. Мельникова, О.М. Горенко, А.Ю. Мартинов, Д.І. Никифорук; НАН України. Ін-т історії України.— К., 2001.— 124 с.; Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр. засн. 1991 р. / Відп. ред. С.В. Віднянський. НАН України. Ін-т історії України.— К., 1991—2009; *Віднянський С.В., Мельникова І.М., Мартинов А.Ю., Горенко О.М., Никифорук Д.І.* Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991—2003): Анотована історична хроніка міжнародних відносин / НАН України; Інститут історії України.— К.: Генеза, 2004.— 616 с.; *Бажан О.Г., Варварцев М.М., Видаш О.Я., Вівчарик М.М., Віднянський С.В.* Україна в міжнародних відносинах: енциклопедичний словник-довідник / НАН України; Інститут історії України / М.М. Варварцев (відп. ред.).— К.: Ін-т історії України НАН України, 2009; Україна в міжнародно-правових відносинах / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Ю.С. Шемшученко (відп. ред.), В.І. Акуленко (упоряд.), В.І. Акуленко (відп. ред.).— К.: Юрінком, 1996; Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин / Л.В. Губерський (голова ред. кол.).— К.: Знання України, 2004, 2006; Україна дипломатична. Науковий щорічник, видається з 2000 року / Гол. ред. А.В. Денисенко.

30. *Тодоров І.Я.* Європейська і євроатлантична інтеграція України: загальнонаціональний та регіональний виміри (1991—2004 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т.— Донецьк, 2007.— 38 с.

31. *Барановський Ф.В.* Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу: монографія / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.— Луганськ: Елтон-2, 2007.— 407 с.; *Бандурка О.М., Барков В.Ю.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития.— К.: Стило, 1998.— 220 с.; *Барков В.Ю.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития.— К.: Стило, 1998.— 220 с.; 2005.— 158 с.; *Гальчинський А.С.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: методологічні аспекти / Інститут стратегічних оцінок.— К.: Либідь, 2006.— 310 с.; *Гальчинський А.С.* Україна на перехресті геополітичних інтересів.— К., 2002; *Горбатенко В.П., Авер'янов В.Б., Бульбенюк С.С., Дубас О.П., Кальниш Ю.Г.* Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / В.П. Горбатенко (ред.).— К.: Юридична думка, 2006.— 248 с.; Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / Ю.С. Шемшученко (ред.).— К.: Юридична думка, 2008.— 251 с.; *Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М.* Україна: проблеми самоорганізації.— К., 2003; *Кремень В., Ткаченко В.* Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації.— К.: Видавничий центр „Друк”, 1998.— 448 с.; *Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С.* та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка.— К.: НІСД, 2003.— 632 с.; *Михальченко Н.И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / НАН Украины; Інститут соціології {Київ}; АПН України; Інститут вищої школи {Київ}.— К., 2001.— 440 с.; *Михальченко М.І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи.— Дрогобич: Відродження, 2004.— 488 с.; Український соціум / За ред. В.С. Крисаченка.— К., 2005; Україна: утвердження незалежної держави (1991—2001) / Під ред. В.М. Литвина.— К., 2001.

32. *Василенко С.Д.* Європейський вибір України / Одеська національна морська академія.— О.: „ВидавІнформ” ОНМА, 2003.— 212 с.; *Воронова Е.В.* Европейский выбор и формирование региональной политики Украины.— О.: Астропринт, 2002.— 143 с.; *Гальчинський А.С.* Стратегія євроінтеграції та питання участі України у формуванні єдиного економічного простору: Аналіт. оцінки / Національний ін-т стратегічних досліджень / О.О. Янішевський (відп. ред.).— К.: НІСД, 2003.— 23 с.; *Горбатенко В.П., Луць Л.А., Бігун В.С., Кресін О.В., Котійка В.В.* Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / В.П. Горбатенко (ред.).— К.: Юридична думка, 2005.— 329 с.; *Грицяк І.А.* Право та інституції Європейського Союзу: навч. посіб. / Нац. акад. держ. упр. при Президенті України.— К., 2006; *Грицяк І.А.* Європейське управління: теоретико-методологічні

засада.— К.: КІС, 2006.— 398 с.; *Гунський Б.В.* Євроатлантична інтеграція України / НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин.— К.: Логос, 2003.— 328 с.; *Дайнен Д.* Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції.— К., 2006; *Демчук П.О.* Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції.— К., 2004; *Європейська інтеграція і трансграничне співробітництво країн Чорноморського басейну: монографія / В.І. Топіха, В.В. Лагодієнко, І.В. Гончаренко, І.О. Іртищева, В.М. Ганганов.*— Миколаїв: МДАУ, 2007.— 300 с.; *Зінчук Т.О.* Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектору економіки: монографія / Ін-т економіки та прогнозування НАН України.— Житомир: ДВНЗ „Держ. агрокол. ун-т”, 2008.— 384 с.; *Камінський Є.Є.* Світ переможців і переможених. Міжнародні відносини і українська перспектива на початку XXI століття: монографія.— К.: Центр вільної преси, 2008.— 336 с.; *Ковальова О.О.* Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.— К., 2003.— 340 с.; *Копійка В.В.* Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу: монографія.— К., 2002.— 253 с.; *Манжоло В.А.* Ядерное оружие Франции и вопросы европейской безопасности.— К., 1989; *Манжоло В.А., Муравйов В.І., Філіпейко А.С., Савсай А.П., Копійка В.В.* Інтеграція України в європейські правові, політичні та економічні системи: монографія / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / *А.В. Губерський* (ред.).— К.: ВПЦ „Київський університет”, 2007.— 320 с.; *Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991—2000 років: зб. / НАН України: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / І.Ф. Курас (відп. ред.), О.М. Майборода (відп. ред.).*— К., 2002.— 374 с.; *Посельський В.* Європейський союз: інституційні основи європейської інтеграції.— К., 2002; *Прокотенко А.Л., Рудік О.М., Шумляєва І.Д.* Розвиток регіонального співробітництва України в контексті європейської інтеграції: монографія / Національна академія держ. управління при Президентові України; Дніпропетровський регіональний ін-т держ. управління.— Д.: ДРІДУ НАДУ, 2008.— 132 с.; *Савельєв Є.В.* Європейська інтеграція і маркетинг: наукові нариси / *С.І. Юрій* (наук. ред.).— Т.: Економічна думка, 2003.— 482 с.; *Саввов А.І., Борц Л.В., Петрова Е.А., Брудерер В., Гончарова Н.П.* Шлях до лідерства — європейський вибір України / *І.К. Бондар* (наук. ред.).— К.: ВД „Корпорація”, 2005.— 227 с.; *Сиденко В.Р.* Глобалізація — європейська інтеграція — економічне розвиток: українська модель = Глобалізація — європейська інтеграція — економічний розвиток: українська модель: в 2 т. / Інститут економіки і прогнозування НАН України.— К.: Фенікс, 2008.— Т. 1. Глобалізація і економічне розвиток.— К.: Фенікс, 2008.— 376 с.; *Світ Європа. Україна. Трансформація економіки та інтеграція: моногр. / Ю.В. Гончаров, Ю.О. Петін, О.М. Сальник; Ред. Ю.В. Гончаров.*— К.: Знання України, 2007.— 446 с.; *Тодоров І.Я.* Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти: монографія.— Донецьк, 2006.— 268 с.; *Топіха В.І., Лагодієнко В.В., Гончаренко І.В., Іртищева І.О., Ганганов В.М.* Європейська інтеграція і трансграничне співробітництво країн Чорноморського басейну: монографія.— Миколаїв: МДАУ, 2007.— 300 с.; *Федуняк С.Г.* Європейські виміри безпеки на пострадянському просторі. Формування інтегрованої системи Заходу і Нових незалежних держав.— Чернівці, 2005; *Шеретюк О.М.* Євроінтеграційні імперативи України.— Рівне: Видавець Зень О.М., 2006.— 138 с.; *Шнирков О.І.* Європейський Союз у глобальному інноваційному просторі: монографія / *О.І. Шнирков*; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка.— К., 2008.— 144 с.; *Штан В.Т.* Україна: від „російського комунізму” — до європейської інтеграції.— 2-вид., доп.— Черкаси: Брама, 2003.— 280 с.; *Україна на шляху до Європи / А.В. Юричко* (голов. ред. кол.), *В.І. Шкляр* (упоряд.), *А.В. Юричко* (упоряд.).— К.: Етнос, 2006.— 496 с.

33. *Барановський Ф.В.* Становлення демократичної політичної системи та процес європейської інтеграції України: фактори взаємовпливу: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.— К., 2009.— 32 с.; *Ковальова О.О.* Українська політика щодо євроінтеграційних процесів: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень.— К., 2003.— 462 арк.; *Тодоров І.Я.* Європейська і євроатлантична інтеграція України: загальнонаціональний та регіональний виміри (1991—2004 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т.— Донецьк, 2007.— 575 арк.; *Авакян Т.А.* Політика європей-

ської інтеграції як базовий компонент національної безпеки України: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського.— Сімф., 2009.— 19 с.; *Андрущенко Т.В.* Європейська політика України: проблеми формування та реалізації (політологічний аналіз): дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Інститут вищої освіти АПН України.— Х., 2003.— 184 арк.; *Деменко О.Ф.* Євроатлантична інтеграція України (політологічний аналіз): дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Національна академія оборони України.— К., 2004.— 212 арк.; *Дикарев О.І.* Єврорегіональний і транскордонний вимір європейської інтеграції: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— К., 2000; *Ляшенко О.О.* Інтеграція України у Європейські та Євроатлантичні структури (90-і роки ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2002.— 215 арк.; *Панченко Ж.О.* Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції: дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2006.— 212 арк.; *Полтораков О.Ю.* Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— К., 2004.— 199 арк.; *Соболев А.А.* Україна в європейському воєнно-політичному вимірі: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— К., 2004.— 198 арк.; *Філоненко Р.Ю.* Європейська інтеграція України в контексті її відносин з Російською Федерацією: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України.— К., 2008.— 215 арк.; *Шерстюк О.М.* Політичні імперативи євроінтеграційного курсу України: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— К., 2008.— 20 с.; *Шпак Д.Р.* Регіональні пріоритети євроінтеграційної політики України: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2007.— 217 арк.

34. *Артьомов І.В.* Проблеми і перспективи входження України в Європейський Союз: навч. посіб. / Закарпат. держ. ун-т. Навч.-наук. Ін-т філос. та євроінтерг. дослідж.— Ужгород: Ліра, 2007.— 384 с.; *Балабін В.В., Безносок О.О., Заруба О.Г., Коряк В.І., Компанцева А.Ф.* Сучасні міжнародні відносини і перспективи інтеграції України в євроатлантичну спільноту: підруч. / Військовий ін-т Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка / В.В. Балабін (заг. ред.).— К.: Інфодрук, 2007.— 300 с.; *Балабін В.В., Безносок О.О., Гречанинов В.О., Іващенко А.М., Коваль Ю.В.* Євроатлантична інтеграція України в контексті міжнародного досвіду: освітній пакет: підручник / Військовий ін-т Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка / В.В. Балабін (заг. ред.).— К.: Інфодрук, 2007.— 236 с.; *Балабін В.В., Плахотнік О.В., Безносок О.О., Коряк В.І., Компанцева А.Ф., Ленков С.В.* Міжнародні відносини і євроатлантичне майбутнє України: підручник / Військовий ін-т Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка / В.В. Балабін (заг. ред.).— К.: Інфодрук, 2008.— 358 с.; *Безносок О.О.* Актуальні аспекти євроатлантичної інтеграції України: кредитно-модульна система навчання: навч. посібник / Військовий ін-т Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка.— Вид. 2-е, доп.— К.: Інфодрук, 2008.— 253 с.; *Буряк П.Ю., Гупало О.Г.* Європейська інтеграція і глобальні проблеми сучасності: навч. посіб. / Львів. держ. фін. акад.— К.: Хай-Тек Прес, 2007.— 335 с.; *Воронкова В.Г., Кіндратець О.М., Жадько В.А., Катаєв С.Л., Резанова Н.О.* Політика європейської інтеграції: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / МОН України / В.Г. Воронкова (ред.).— К.: Професіонал, 2007.— 512 с.; *Гнаткович О.Д.* Євроінтеграція України: проблеми трансформації: науково-навч. видання.— Л.: ПАІС, 2005.— 80 с.; *Європейська інтеграція: регіональна політика Європейського Союзу. Короткий лексикон: [посібник] / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Факультет міжнародних відносин / С.В. Федонюк (уклад.), В.І. Галяс (уклад.).— Луцьк: Вежа, 2007.— 110 с.; *Карлін М.І., Колесник В.П., Коцан Н.Н., Шнирков О.І., Шнирков О.І.* Європейська інтеграція: навч. посібник / Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки / С.В. Федонюк (ред.), В.Й. Лажник (ред.).— Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки, 2008.— 760 с.; *Козак Т.М.* Європейська інтеграція та проблеми регіонів: навч. посібник / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка.— Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008.— 233 с.; *Кордон М.В.* Європейська та євроатлантична інтеграція України: навч. посіб.*

/ Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка.— К.: Центр учб. л-ри, 2008.— 172 с.; *Кратівін О.В., Тодоров І.Я.* Євроатлантична інтеграція України: навч. посібник для студ. спец. „Історія”, „Політологія”, „Журналістика” та „Міжнародні відносини” / Донецький національний ун-т; Науково-інформаційний центр міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці.— Донецьк: Вебер (Донецька філія), 2008.— 328 с.; Магістерська програма „Європейська політика”: навч. та робочі прогн. дисциплін / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. Кафедра міжнародних відносин і зовнішньої політики / В.В. Копійка (кер. прогн.).— К., 2006.— 228 с.; *Малиновська О.* Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС.— К.: Бланк-Прес, 2004.— 170 с.; *Офіцинський Р.А.* Європейська та євроатлантична інтеграція України. Соціальний аспект: навч. посіб. / Закарпатський держ. ун-т. Навчально-науковий ін-т філософії та євроінтеграційних досліджень.— Ужгород: Ліра, 2007; Світова та європейська інтеграція: навч. посібник / Державний комітет радіомовлення та телебачення України; Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили; Навчально-науковий центр з європейської та євроатлантичної інтеграції України; Миколаївська обласна організація Товариства „Знання” України / М.О. Багмет (голова редкол.).— Миколаїв: Видавництво МДГУ, 2008.— 340 с.; Світова та європейська інтеграція: організаційні засади: навч. посіб. / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка; Львівський філіал Української академії держ. управління при Президентові України. / ФІ. Малик (заг.ред.), М.З. Мальський (заг. ред.).— Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.— 402 с.

35. Актуальні проблеми реалізації Україною стратегічного курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію: громадська думка та експертні оцінки: наук.-інформ. зб. / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України / В.П. Горбулін (заг. ред.).— К.: Євроатлантикінформ, 2005.— 256 с.; Актуальні проблеми формування та реалізації державної політики України на євроатлантичному векторі: Науково-інформ. збірник / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України / В.П. Горбулін (заг. ред.).— К.: Євроатлантикінформ, 2005.— 216 с.; Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України: зб. наук. пр. / Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки / І.Я. Коцан (голова ред. кол.).— Луцьк: Вежа, 2008.— 264 с.; Економічна інтеграція України в Європейський Союз: Наук. рек. / Уклад.: Р. Айзен.— Т.: Екон. думка, 2003.— 185 с.; Європейська та євроатлантична інтеграція України: стан і перспективи: зб. наук. пр. / Закарпатський держ. ун-т. Навчально-науковий ін-т філософії та євроінтеграційних досліджень / Ф.Г. Вашук (голова редкол.), І.В. Артёмов (упоряд., відп. ред.).— Ужгород: Ліра, 2008.— 374 с.; *Коваль І.М., Глебов С.В., Дубовик В.А., Кузьмін Д.В., Худенко А.В.* Євроатлантична інтеграція України: глобальний та регіональний виміри: зб. аналіт. матеріалів / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. Інститут соціальних наук.— О.: Астропринт, 2008.— 144 с.; Південний вектор євроінтеграційної стратегії України: зб. статей / „Диалог.UA”, інтернет-часопис.— К.: ГО „Севастопольський форум”, 2006.— 201 с.; Проблеми економічної інтеграції України в Європейський Союз: європейські порівняльні студії / Ред.: З.В. Гуцайлюк.— Т.: „Екон. думка”, 2001.— 228 с.; Україна — Європа — Світ: міжнар. зб. наук. пр. / Ред.: А.М. Алексієвць; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка.— Т., 2008.— 360 с.

36. Актуальні аспекти реалізації євроінтеграційних прагнень України: збірник наук. праць за матеріалами науково-практичної конференції (м. Ужгород, 29—30 листопада 2007 р.) / Закарпатський держ. ун-т. Навчально-науковий ін-т філософії та євроінтеграційних досліджень / І.В. Артёмов (відп. ред.).— Ужгород: Ліра, 2008.— 390 с.; Актуальні проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції України: матеріали 3-ї регіон. науково-практ. конф., 18 травня 2006 р., м. Дніпропетровськ / Національна академія держ. управління при Президентові України; Дніпропетровський регіональний ін-т держ. управління / Л.Л. Прокопенко (голов. ред.).— Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006.— 284 с.; Актуальні проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції України: матеріали регіональної наук.-практ. конф. (17 травня 2004 р.) / Національна академія держ. управління при Президентові України; Дніпропетровський регіональний ін-т держ. управління / Л.Л. Прокопенко (голов. ред.).— Д.: ДРІДУ НАДУ, 2004.— 148 с.; Актуальні проблеми реалізації плану дій Україна—ЄС: зб. ст. за підсумками наук.-практ. конф.

/ Ред.: В.М. Кривцова; Д.В. Ягунов; Одес. нац. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Каф. європ. інтегр.— О.: Фенікс, 2007.— 314 с.; Зона вільної торгівлі Україна—Європейський Союз та європейська інтеграція: правові та економічні аспекти: зб. ст. Міжнар. наук.-практ. конф., 8 черв. 2007 р., Одеса / Ред.: М.П. Орзіх; Одес. нац. юрид. акад., Брит. Рада в Україні, Укр. асоц. європ. студій, Проект „Торг. політика України”.— О.: Фенікс, 2007.— 243 с.; Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем: матеріали міжнар. наук. конф., 17–20 жовт. 2000 р. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького.— К., 2000.— 411 с.

37. *Бурдяк В., Ротар Н.* Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича.— Чернівці: Рута, 2004.— 328 с.; *Киш Є.Б.* Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції: монографія / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— Ужгород: Ліра, 2008.— 440 с.; *Манжола В.А., Вдовенко В.М.* Нейтралітет та позаблоковість у європейській системі міжнародних відносин: монографія / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К.: Київський ун-т, 2007.— 166 с.; *Ситник Є.А.* Майбутнє об'єднаної Європи в світлі моєї теорії етноекономічних симбіозів.— Донецьк, 2005.— 72 с.; Правий екстремізм і толерантність: з досвіду України та Німеччини / Фонд ім. Фрідріха Еберта; Регіональне представництво в Україні та Білорусі / В.І. Андрійко (ред. кол.).— К.: Заповіт, 2008.— 76 с.

38. *Брусилівська О.І.* Посткомуністичні трансформації країн Східної Європи: навч. посібник для студентів / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. Інститут соціальних наук. Кафедра міжнародних відносин.— О.: Астропринт, 2007.— 360 с.; *Голуб В.Й., Коваленко Л.Т., Печениук І.С., Шевченко М.М.* Історія європейської цивілізації: навч. посібник / Національна академія оборони України; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України / Володимир Йосипович Голуб (ред.).— К.: НАОУ, 2007.— 294 с.; *Грицяк І.А.* Право та інституції Європейського Союзу: навч. посібник / Національна академія держ. управління при Президентові України. Центр правових та підприємницьких досліджень.— 2 вид., доп.— К.: К.І.С., 2006.— 300 с.; *Гудзь М.В., Гудзь П.В.* Загальний курс європеїстики: навч. посіб.— Донецьк: Юго-Восток, 2006.— 274 с.; Європейський Союз: словник-довідник / Марина Марченко (ред.-упоряд.).— Вид. 3-тє, оновлене.— К.: К.І.С., 2006.— 140 с.; *Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка.— К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2001.— 447 с.; *Мармазов В.Є., Піляєв І.С.* Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції: навч. посіб. / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / Ю.С. Шемшученко (ред.).— К.: Видавничий Дім „Юридична книга”, 2000.— 467 с.

39. *Брусилівська О.І.* Політико-системні трансформації в регіоні Східна Європа (1989–2004): автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— К., 2008.— 32 с.; *Киш Є.Б.* Країни Центральної Європи в системі міжнародних євроінтеграційних процесів (1991–2007 роки): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Державний вищий навчальний заклад „Ужгородський національний ун-т”.— Ужгород, 2008.— 36 с.; *Луць Л.А.* Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького.— К., 2005.— 32 с.; *Піляєв І.С.* Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— К., 2003.— 476 арк.

40. *Алієв М.М.* Створення системи європейських і євразійських транспортних коридорів у контексті політики розширення ЄС на схід (1991–2004 рр.): дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т.— Рівне, 2006.— 195 арк.; *Будзіньський Т.В.* Особливості розвитку європейського економічного співтовариства (1985–1992 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка.— Л., 2005.— 17 с.; *В'юнницька О.І.* Роль Ради Європи у зміцненні демократії у країнах Центрально-Східної Європи: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут

міжнародних відносин.— К., 2005.— 208 арк.; *Герасимчук Т.Ф.* Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989—2004 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02.— К., 2005.— 311 арк.; *Кузьменко М.О.* Самовизначення Європейської спільноти (в парадигмі соціального конструктивізму): автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2008; *Кукуруз О.В.* Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації: порівняльний аналіз: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького.— Ю., 2008; *Меркотан К.П.* Трансформація інституту багатопартійності країн Європи в умовах сучасного політичного процесу: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова.— К., 2008.— 231 арк.; *Ченчик Д.В.* Ідея об'єднаної Європи та пошук шляхів її реалізації у 1945—1952 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна.— Х., 2007.— 19 с.

41. *Бураковський І., Мовчан В., Вітер О., Лендбел М., Сушко О.* Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень „ЄвроРегіо Україна” / Г. Солоненко (ред. кол.).— К.: К.І.С., 2004.— 358 с.; *Головко-Гавришева О.* Правове регулювання соціальної політики у Європейському Союзі: теоретичні аспекти: монографія / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка.— Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2008.— 220 с.; *Гончаров Ю.В., Петін Ю.О., Сальник О.М.* Світ. Європа, Україна. Трансформація економіки та інтеграція / Ю.В. Гончаров (ред.).— К.: Знання України, 2007.— 504 с.; *Горенко О.М.* Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: концептуально-історичні підходи та політична практика / НАН України; Інститут історії України.— К., 2007.— 376 с.; *Грицяк І.А.* Управління в Європейському Союзі: теоретичні засади / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К.: Видавництво НАДУ, 2005.— 235 с.; Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України: Аналітичні оцінки / Національний ін-т стратегічних досліджень (Закарпатський філіал); Фонд ім. Фрідріха Еберта / В.І. Андрійко (ред. кол.).— Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2003.— 134 с.; *Журба І.Є.* Транскордонне співробітництво країн Центральної та Східної Європи в умовах розширеного ЄС (питання теорії та практики): [монографія].— Хмельницький: ХНУ, 2008.— 311 с.; Європейський Союз: політика, економіка, право / За ред. д-ра іст. н. Н. Антонюк.— Львів, 2005.; Європейський Союз: вчора, сьогодні, завтра=Die Europäische Union: gestern, heute, morgen, Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича / Ю.І. Макар (авт.-уклад.).— Чернівці: Рута, 2008.— 224 с.; *Ковриженко Д.С., Котляр Д.М., Євгенєва А.М., Асланян Г.П., Замніус В.М.* Парламентські вибори в Європейському Союзі.— К.: Міленіум, 2002.— 113 с.; Конституційні акти Європейського Союзу / Т. Качка (заг.ред.), Г. Друзенко (упоряд.).— К.: Юстініан, 2005.— 512 с.; Конституційні акти Європейського Союзу / Центр європейського та порівняльного права / Т. Качка (заг.ред.), Г. Зворітня (пер.).— К.: Центр європейського та порівняльного права, 2004.— 366 с.; *Котійка В.В.* Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К.: ВПЦ „Київський університет”, 2002.— 253 с.; *Лозо В.І.* Становлення і розвиток правових основ екологічної стратегії європейського союзу: монографія / Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого.— Х.: Право, 2008.— 251 с.; *Мартинович А.Ю.* Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу. (90-ті рр. XX ст. — 10-ті рр. XXI ст.). Погляд з України: монографія / Інститут історії України НАН України.— К.: Інститут історії України НАН України, 2009.— 262 с.; *Микієвич М.М.* Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка.— Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005.— 415 с.; *Микієвич М.М.* Міжнародно-правові аспекти співробітництва Європейського Союзу з третіми країнами / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка.— Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.— 200 с.; *Муравйов В.І.* Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика).— К.: Академ-Прес, 2002.— 425 с.; *Писаренко С.М.* Організаційно-економічний механізм реалізації регіональної політики Європейського Союзу / НАН України; Інститут регіональних досліджень.— Л.: ІРД НАН України, 2002.— 80 с.; *По-*

сельський В. Європейський союз: інституційні основи європейської інтеграції.— К.: Смоло-
скип, 2002.— 168 с.; *Рудяков П.* Європейський Союз після розширення: проблеми, перспекти-
ви, „український контекст”: наук. доп., виголошена на засіданні вченої ради Національного
ін-ту стратегічних досліджень 22 груд. 2004р.— К.: ТОВ УВПК „ЕксОб”, 2005.— 30 с.; *Чебанен-
ко О.Д., Гришук О.Ю., Колодяжна Н.В., Євгенєва А.М.* Референдуми в Європейському Союзі / Ла-
бораторія законодавчих ініціатив / Д.С. Ковриженко (ред.)— К.: ФАДА, АГД, 2007.— 186 с.;
Шнирков О.І., Копійка В.В., Муравйов В.І. Україна — Європейський Союз: економіка, політика,
право.— К.: ВПЦ „Київський ун-т”, 2006.— 268 с.; *Шнирков О.І.* Європейський Союз у глобаль-
ному інноваційному просторі: монографія / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевчен-
ка.— К.: ВПЦ „Київський університет”, 2008.— 144 с.; *Шнирков О.І.* Торговельна політика
Європейського Союзу / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К.: ВПЦ „Київ-
ський ун-т”, 2005.— 152 с.; *Шнирков О.І.* Конкурентна політика Європейського Союзу: моно-
графія.— К., 2003.

42. *Авер'янов В., Бондаренко І., Доля Л., Гега П., Захаров Є.* Посилення співпраці між Україною
та ЄС щодо утвердження верховенства права в Україні: аналіт. доп. та рек. / Міжнародний
фонд „Відродження”; Інститут відкритого суспільства — Брюссель / І. Солоненко (ред.)— К.:
К.І.С., 2006.— 159 с.; *Бараш Ю.Н., Ёжак О.І., Мерніков Г.І.* Європейський нейтралітет і невизна-
ченість України / Національний ін-т стратегічних досліджень. Дніпропетровський філіал /
А. Шевцов (ред.)— Д., 2002.— 166 с.; *Вовк Т., Водяницько О., Коноваленко І.* Податкові аспекти пра-
ва СОТ та acquis ЄС. Орієнтири податкової реформи в Україні / Центр європейського та по-
рівняльного права / Станіслав Шевчук (заг. та наук. ред.)— Х.: Консум, 2004.— 960 с.; *Вовк Т.,
Друзенко Г., Зуравий Г., Качка Т., Коноваленко І.* Регулювання сфери фінансових послуг у праві
Європейського Союзу та перспективи адаптації законодавства України / Центр порівняльного
права при Міністерстві юстиції України; Центр перекладів актів європейського права при
Міністерстві юстиції України / С. Шевчук (наук. ред.)— Х.: Консум, 2002.— 912 с.; Досліджен-
ня проблем оплати праці: порівняльний аналіз (Україна та країни ЄС): наук. звіт / Федерація
профспілок України, Конфедерація вільних профспілок України, Всеукр. об'єднання солідар-
ності трудівників.— К.: МОП, 2008.— 301 с.; Європейський Союз і НАТО — випробування
для України: зб. наук. статей.— К.: УНІСЕРВ, 2002.— 91 с.; Зона вільної торгівлі Україна —
Європейський Союз та європейська інтеграція: правові та економічні аспекти: зб. статей /
Одеська національна юридична академія; Британська Рада в Україні; Українська асоціація
європейських студій; Проект „Торговельна політика України” / М.П. Орзіх (відп. ред.)— О.:
Фенікс, 2007.— 243 с.; Зона вільної торгівлі Україна — Європейський Союз та європейська
інтеграція: правові та економічні аспекти: зб. статей / Одеська національна юридична ака-
демія; Британська Рада в Україні; Українська асоціація європейських студій; Проект „Торго-
вельна політика України” / М.П. Орзіх (відп. ред.)— О.: Фенікс, 2007.— 243 с.; *Качка Т.* Бо-
ротьба з відмиванням грошей: комплексний порівняльно-правовий аналіз відповідності за-
конодавства України acquis Європейського Союзу в сфері боротьби та запобігання легалізації до-
ходів, отриманих злочинним шляхом.— К.: Реферат, 2004.— 288 с.; *Кібенко О., Пендак А., Сар-
бах А.* Право товариств (company law): порівняльно-правовий аналіз acquis ЄС та законодавст-
ва України / О. Кібенко (наук. ред.), А. Пендак (аналітика), Ю. Мовчан (пер., глосарій).— К.:
Юстініан, 2006.— 491 с.; *Ковальова Т.М.* Комплексна статистика наукових досліджень на шляху
інтеграції України в ЄС: монографія.— К.: ДП „Інформаційно-аналітичне агентство”, 2008.—
240 с.; *Колот А.М., Куліков Г.Т., Поплавська О.М., Щетиніна Л.В., Блізнюк В.В., Монастирська Г.В.*
Дослідження проблем оплати праці: порівняльний аналіз (Україна та країни ЄС): монографія
/ Державний вищий навчальний заклад „Київський національний економічний ун-т ім. Вади-
ма Гетьмана”; Державна установа „Інститут економіки та прогнозування НАН України” /
А.М. Колот (заг. ред.), Г.Т. Куліков (заг. ред.)— К.: КНЕУ, 2008.— 274 с.; *Копійка В.В.* Єв-
ропейський Союз: Досвід розширення і Україна.— К.: Юридична думка, 2005.— 448 с.; *Крав-
чук І.В., Пирітан М.В.* Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / Центр єв-
ропейського та порівняльного права.— К.: Слово, 2004.— 320 с.; Легальна трудова міграція до
країн ЄС та попередження порушень трудових прав і трудової експлуатації. Україна = For legal

migration to EU member states on how to prevent labour abuses and labour exploitation. Ukraine: guide for labour migrants: посібник-довідник для трудових мігрантів / Міжнародна організація з міграції (МОМ).— К.: Міжнародна організація з міграції (МОМ), 2007.— 115 с.; *Литвин В.М.* Україна: Європа чи Євразія?— К.: Видавничий дім „Лі-Терра”, 2004.— 512 с.; *Матіюк О.* Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС.— К.: Бланк-Прес, 2004.— 172 с.; *Мельникова І.М., Горенко О.М., Мартинов А.Ю., Нікіфорук Д.І.* Україна і Європа (1990—2000 рр.): анотована історична хроніка / НАН України; Інститут історії України / С.В. Віднянський (відп. ред.).— К., 2001.— Ч. 2: Україна в міжнародних відносинах з країнами—членами Європейського Союзу.— К., 2001.— 123 с.; *Осташко Т.О.* Сільське господарство в умовах СОТ і ЄС.— К.: Інститут сільського розвитку, 2005.— 72 с.; *Попович М.В.* Європа — Україна — праві і ліві.— К.: Київське братство, 1997.— 108 с.; Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом: Парламентські слухання, 20 листоп. 2002 р. / Верховна Рада України. Комітет з питань Європейської інтеграції / О.В. Кулаков (підгот.).— К.: ЦТІ „Енергетика та електрифікація”, 2003.— 254 с.; *Рядчук М.* „Четверта свобода”: вільний рух людей між Україною та Європейським Союзом — проблеми і перспективи.— К.: Вид-во К.І.С., 2006.— 84 с.; *Трохимчук С.* За нову Україну в оновленій Європі: публіцистика, наук. ст. та доп. / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Факультет міжнародних відносин; Вищий навчальний заклад „Галицький ін-т”; Західноукраїнський регіональний ін-т громадського суспільства ім. Ярослава Мудрого; Товариство „Тернопільщина” у Львові — Л.: ЛНУ, 2005.— 236 с.; Україна — ЄС: від плану дій до посиленої угоди / Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова; Інститут Європи Університету Цюріха.— К.: Центр Разумкова, 2007.— 244 с.; Українська трудова міграція до країн Європейського Союзу у дзеркалі соціології / Н. Пархоменко (ред.), А. Стародуб (ред.).— К., 2005.— 128 с.; *Хуторян Н.М., Баранюк Ю.В., Дріжчана С.В., Гаращенко Л.П., Жорякіна І.І.* Гармонізація трудового законодавства України із законодавством Європейського Союзу: монографія / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Н.М. Хуторян (відп. ред.).— К.: Юридична думка, 2008.— 304 с.; *Черкаський І.Б.* Фінансове співробітництво України з Європейським Союзом.— К.: Науковий світ, 2001.— 247 с.; *Черняк Ю.В.* Інститут підсудності в міжнародному приватному праві країн Європейського Союзу та України: монографія.— К.: Прецедент, 2008.— 276 с.

43. *Артьомов І.В.* Проблеми і перспективи входження України в Європейський Союз: навч. посіб. / Закарпатський держ. ун-т. Навчально-науковий Інститут філософії та євроінтеграційних досліджень.— Ужгород: Ліра, 2007.— 384 с.; *Грицяк І.А.* Право та інституції Європейського Союзу: навч. посібник / Національна академія держ. управління при Президентові України. Центр правових та підприємницьких досліджень.— 2 вид., доп.— К.: К.І.С., 2006.— 300 с.; Європейський Союз: словник-довідник / М. Марченко (ред.-упоряд.).— 2 вид., оновлене.— К.: К.І.С., 2005.— 142 с.; Інститути ЄС і НАТО. Глосарій основних термінів і понять: довідник / Закарпатський держ. ун-т. Навчально-науковий ін-т філософії та євроінтеграційних досліджень / І.В. Артьомов (уклад.).— Ужгород: Ліра, 2007.— 220 с.; *Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка.— К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2001.— 447 с.; *Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.* Європейський Союз. Історія і засади функціонування: навч. посібник / Л.В. Губерський (ред.).— К.: Знання, 2009.— 751 с.; *Музикова Н.М., Пузірний В.Ф., Семиног Л.А.* Адаптація соціальної політики та трудового законодавства України до стандартів ЄС: навч. посіб. / Міжнародний фонд „Відродження”; Сіверський ін-т регіональних досліджень.— Чернігів: Деснянська правда, 2007.— 170 с.; *Соскін О.І., Матвійчук А.М., Матвійчук Н.О.* ЄС та місцеве самоврядування: досвід вишеградських міст та українська перспектива: науково-методичний посібник / О.І. Соскін (ред.).— К.: Інститут суспільної трансформації, 2008.— 56 с.; Європейський Союз: вчора, сьогодні, завтра = Die Europäische Union: gestern, heute, morgen: навч. посіб. / Уклад.: Ю. Маркар; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича.— Чернівці: Рута, 2008.— 224 с.

44. *Копійка В.В.* Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу: дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К.,

2004.— 479 арк.; *Буренко Н.М.* Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2004.— 215 арк.; *Вакулч В.М.* Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— К., 2001.— 165 арк.; *Винникова Н.А.* Інституційний вимір зовнішньої політики Європейського Союзу (політологічний аспект): дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна.— Х., 2007.— 197 арк.; *Врадій О.С.* Інституціональний вимір формування єдиної політичної системи Європейського Союзу: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— К., 2006.— 207 арк.; *Дем'янець В.І.* Інтеграційна політика владних органів країн Вишеградської групи щодо ЄС і НАТО у 1989—1999 рр.: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень.— К., 2001.— 204 арк.; *Костюк С.М.* Стан і перспективи співпраці України з Європейським Союзом: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича.— Чернівці, 2004.— 193 арк.; *Пристайко О.Б.* Політика Європейського Союзу стосовно України: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2004.— 192 арк.; *Семенюк О.А.* Спільна політика Європейського Союзу у сфері безпеки та оборони в умовах його розширення: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2007.— 222 арк.; *Снігур О.В.* Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка „об'єкт-суб'єктних” відносин: дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / Національний ін-т стратегічних досліджень.— К., 2004.— 178 арк.

45. *Вишняков О.К.* Апроксимація правового забезпечення цивільних майнових відносин в Україні до умов внутрішнього ринку Європейського Союзу: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Одеська національна юридична академія.— О., 2008; *Кібенко О.Р.* Сучасний стан та перспективи правового регулювання корпоративних відносин: порівняльно-правовий аналіз права ЄС, Великобританії та України: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.04 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого.— Х., 2006.— 526 арк.; *Микієвич М.М.* Правові засади організації та діяльності Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка.— Л., 2006.— 411 арк.; *Муравйов В.І.* Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2003; *Березовська І.А.* Правове регулювання відносин Європейського Союзу з асоційованими країнами: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин.— К., 2005.— 198 арк.; *Білозерська Т.О.* Адміністративно-правові засади співробітництва України та Європейського Союзу у сучасних умовах: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Національний ун-т біоресурсів і природокористування України.— К., 2009.— 24 с.; *Головко О.І.* Функції та компетенція органів Європейського Союзу у сфері соціальної політики: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка.— Л., 2003.— 195 арк.; *Довгань В.М.* Правовий статус Європейського Парламенту в системі органів Європейського Союзу: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка.— Л., 2006.— 197 арк.; *Каня О.М.* Органи внутрішніх справ України в умовах її інтеграції в Європейський Союз: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Київський національний ун-т внутрішніх справ.— К., 2007.— 213 арк.; *Коваль В.С.* Становлення та розвиток Європейського Союзу: історико-правовий аспект: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України.— К., 2003.— 199 арк.; *Куровська І.А.* Розв'язання проблем гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу як передумова інтеграції України до європейських співтовариств: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Інститут законодавства Верховної Ради України.— К., 2007.— 198 арк.; *Лаба О.В.* Проблеми співвідношення та гармонізації (1991—2004 рр.): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський ун-т права.— К., 2005.— 201 арк.; *Літінас І.* Правове регулювання відносин України та ЄС у сфері здійснення інвестицій: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2000.— 19 с.;

Микієвич М.М. Міжнародно-правові аспекти співробітництва Європейського Союзу з третіми країнами: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького.— К., 1996.— 16 с.; Москаленко О.М. Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Інститут законодавства Верховної Ради України.— К., 2006.— 17 с.; Смирнова К.В. Джерела права Європейського Союзу: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2005.— 228 арк.; Стрельцова О.В. Джерела права Європейського Союзу (теоретичні аспекти): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького.— К., 2008.—20 с.; Сюр Н.В. Права інтеграції України до Європейського Союзу: теоретико-правове дослідження: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т внутрішніх справ.— К., 2006.— 183 арк.; Фаялдієва А.Г. Правові аспекти становлення та розвитку виконавчих органів Європейського Союзу: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.— К., 2003.— 227 арк.; Хорольський Р.Б. Правові засоби вирішення міжнародних спорів у рамках Європейського Союзу: дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого.— Х., 2001.— 204 арк.; Черняк Ю.В. Інститут підсудності в міжнародному приватному праві країн Європейського Союзу та України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київ. національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2006.— 187 арк.

46. Атаманюк Ю.А. Формування валютно-фінансових відносин України з Європейським Союзом: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2008.— 20 с.; Дідковська Б.В. Прогнозування розвитку зовнішньоторговельних зв'язків України з ЄС: дис... канд. екон. наук: 08.00.01 / Державна установа „Інститут економіки та прогнозування НАН України”.— К., 2007.— 259 арк.; Кейданський К.Г. Регулювання процесів інтеграції національної економіки України до Європейського Союзу: дис... канд. екон. наук: 08.02.03 / Науково-дослідний економічний ін-т Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України.— К., 2002.— 234 арк.; Коломієць Ю.В. Механізм інтеграції України до Європейського Союзу і Єдиного Економічного Простору: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.05.01 / Донецький національний ун-т.— Донецьк, 2006.— 19 с.; Копистиря А.М. Тінюві економічні процеси в країнах Європейського Союзу: дис... канд. екон. наук: 08.05.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут міжнародних відносин.— К., 2003.— 230 арк.; Кульпінський С.В. Фінансова інтеграція країн Європейського Союзу як фактор економічного розвитку Європи: дис... канд. екон. наук: 08.05.01 / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України.— К., 1999.— 201 арк.; Матюх С. А. Удосконалення оплати праці в Україні на основі використання досвіду країн Європейського Союзу: дис... канд. екон. наук: 08.00.07 / НАН України; Інститут регіональних досліджень.— Л., 2007.— 262 арк.; Рилач Н.М. Особливості взаємодії України та Європейського Союзу у науково-технологічній сфері: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2008.— 22 с.; Рудой В.М. Адаптація адміністративного законодавства України у сфері охорони особистих прав громадян до норм Європейського Союзу: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Національний ун-т внутрішніх справ.— Х., 2004.— 214 арк.; Савчук І.Г. Суспільно-географічні засади розвитку зовнішньої торгівлі України з країнами-членами Європейського Союзу: дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / НАН України; Інститут географії.— К., 2004.— 258 арк.; Сіскос Е. Європейський союз і проблеми міжнародної економічної інтеграції України: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.05.01 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— К., 1998; Сущенко О.М. Фінансові пріоритети зовнішньоторговельних відносин між Україною та ЄС: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.08 / Державний вищий навчальний заклад „Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана”.— К., 2009.— 20 с.; Чіпа Н.Д. Європейська інтеграція як фактор розвитку промисловості України: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.07.01 / НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України.— К., 2005.— 21 с.; Черкаський І.Б. Механізм фінансового співробітництва з ЄС в системі міжнародних економічних пріоритетів України: дис... канд. екон. наук: 08.05.01 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— К., 2001.— 199 арк.; Штуль Ю.В.

Регулювання соціальних відносин в Європейському Союзі: дис... канд. екон. наук: 08.05.01 / Київський національний економічний ун-т.— К., 2004.— 224 арк.

47. Актуальні проблеми реалізації плану дій Україна — ЄС: зб. ст. за підсумками наук.-практ. конф. / Одеський національний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України. Кафедра європейської інтеграції / В.М. Кривцова (ред.), Д.В. Ягунов (ред.).— О.: Фенікс, 2007.— 315 с.; Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці?: матеріали міжнар. „круглого столу” експертів (м. Ужгород, 7—9 листопада 2002 р.) / Національний ін-т стратегічних досліджень (Закарпатський філіал); Фонд Фрідріха Еберта (Регіональне бюро в Україні, Білорусі, Молдові); Фонд „Європейський дім” / О.С. Власюк (голов. ред.).— І вид.— Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2002.— 180 с.; Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем: матеріали міжнар. наук. конф., 17—20 жовтня 2000 року / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького.— К., 2000.— 405 с.; Європа. Україна. Львів: Саміт 1999 / В. Базів (ред.), Н. Базів (ред.).— Львів: Світ, 1999.— 191 с.; Європейський Союз та Україна: стратегія відносин в контексті розширення: матеріали міжнар. конф., Київ, 23 верес. 2003 р. / EastWest Institute; Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень „ЄвроРегіо Україна” / І. Солоненко (розроб.).— К.: К.І.С., 2003.— 207 с.; На схід та південь від ЄС: проблеми формування спільного європейського економічного простору: збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 5—7 жовтня 2006 року / Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана; Фондація сприяння європейської інтеграції / Віктор Іванович Чужиков (відп. ред.).— К.: КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, 2006.— 272 с.; Нова Україна і нова Європа: час зближення: Матеріали міжнар. семінару, проведеного у Львові 3—6 листопада 1996 р. / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. Центр гуманітарних досліджень / М. Зубрицька (ред.).— Львів, 1997.— 240 с.; Перспективи співробітництва між ЄС та регіональними організаціями Чорноморського регіону: матеріали міжнар. конф., (Київ, 27 квітня 2007 року) / Національний ін-т проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України / Б.О. Парахонський (відп. ред.).— К.: НІПМБ, 2007.— 182 с.; По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції: За матеріалами міжнар. наук. семінару „Перед визнанням: Україна та Європа після Помаранчевої революції”, Київ, НаУКМА, 30 вересня 2005 р.: Зб. наук. ст. / Гейр Флікке (заг. ред.), С. Кисельов (заг. ред.).— К.: Атіка, 2006.— 227 с.; Проблеми гармонізації законодавства країн СНД та Європейського Союзу: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 16 квітня 2004 р. / Державна податкова адміністрація України; Національна академія держ. податкової служби України.— Ірпінь: Національна академія ДПС України, 2004.— 525 с.; Регіональна політика ЄС після його розширення. Аналітичні оцінки: матеріали міжнар. семінару / Національний ін-т стратегічних досліджень (Закарпатський філіал); Фонд Конрада Аденауера. Представництво в Україні / О.С. Власюк (ред. кол.).— Ужгород: Ліра, 2004.— 242 с.; Розширення Європейського Союзу: нові можливості та перспективи для України: матеріали засідання „круглого столу”, 17 грудня 2003 року / Національний ін-т стратегічних досліджень / П.М. Рудяков (наук.ред.).— К.: НІСД, 2004.— 80 с.; Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу: матеріали I Міжнар. наук.-метод. конф. [Вип. I] / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка; Одеська національна юридична академія; Хмельницький ун-т управління та права / В.М. Косса (заг.ред.).— Л.: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006.— 514 с.; Східний вимір політики ЄС: матеріали „круглого столу” (Київ, 27 вересня 2007 р.) / Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки / І.Є. Корнілов (ред. кол.).— К.: НІПМБ, 2008.— 160 с.; Україна—ЄС: на шляху до нового формату відносин: матеріали міжнар. „круглого столу” (Київ, 24 квітня 2008 р.) / Національний ін-т проблем міжнародної безпеки / Б.О. Парахонський (відп. ред.).— К.: НІПМБ, 2008.— 160 с.

48. Актуальні проблеми інтеграції України в НАТО: громадська думка та експертні оцінки: зб. науково-аналітичних матеріалів / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України. В 2-х ч. / В.П. Горбулін (ред.).— К.: Євроатлантикінформ, 2005. (Серія „Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України”); Вип. 4, ч. 1.— 224 с., Вип. 4, ч. 2.—

208 с.); *Бесчасний В.М., Тодоров І.Я., Субботін В.М., Філонов О.В., Бабін Б.В.* Україна і НАТО: органи державної влади, судової та правоохоронної системи як провідні учасники процесу європейської та євроатлантичної інтеграції: монографія.— К.: Четверта хвиля, 2008.— 168 с.; *Відносини Україна — НАТО: економічні аспекти / Інститут трансформації суспільства / О.І. Соскін (ред.)*.— К.: ІТС, 2003.— 119 с.; *Військово-технічна політика країн — членів НАТО: організаційні аспекти співробітництва України з Альянсом: наук.-інформ. зб. / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України / В.П. Горбулін (голов. ред.)*.— К.: Євроатлантикінформ, 2005.— 232 с.; *Демократичні трансформації в процесі підготовки до членства в НАТО. Досвід країн-кандидатів для України: аналітична доповідь / Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України / О. Сушко (ред.), О. Сушко (авт.-упоряд.), С. Сегада (ред.)*.— К., 2002.— 53 с.; *Дергачов О.П., Корендович В.С., Мітряєва С.І., Муляр Г.М., Мунтіян В.І.* Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / Національний ін-т стратегічних досліджень; Фонд ім. Фрідріха Еберта. Представництво в Україні / Г.М. Перепелиця (ред.)— К.: Видавничий дім „Стилос”, 2004.— 407 с.; *Джердж С.Ф.* Україна-НАТО: співробітництво заради безпеки / Товариство „Знання” України. Центр „Українознавство”.— К.: Товариство „Знання” України, 2007.— 96 с.; *Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України: зб. наук. праць / Державне підприємство „Науково-виробничий центр „Євроатлантикінформ” / В.П. Горбулін (заг. ред.)*.— К.: Євроатлантикінформ, 2007. Вип. 3: *Взаємодія України з НАТО: соціологічний та експертний аналіз*.— К.: Євроатлантикінформ, 2006.— 284 с.; *Економічні аспекти розширення НАТО / Українська Академія держ. управління при Президенті України; Інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів / Б. Лессер (ред.), І. Розпутенко (ред.)*.— К.: К.І.С., 2002.— 82 с.; *Євроатлантична інтеграція України: військово-політичні аспекти: моногр. / Т. Брежнева, О. Іжак, А. Шевцов*.— Дніпропетровськ, 2003; *Концептуальні підходи до членства в НАТО: досвід держав—членів Альянсу: науково-інформ. збірник / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України / В.П. Горбулін (заг. ред.)*.— К.: Євроатлантикінформ, 2005.— 208 с.; *Місце України в НАТО: матеріали опитування експертів / Фонд „Демократичні ініціативи”*.— К.: Центр „Демократичні ініціативи”, 2006.— 251 с.; *Молодь за Україну в об'єднаній Європі та НАТО: за результатами реалізації проекту „Майбутнє України в об'єднаній Європі: роль молоді в реалізації її євроінтеграційних устремлінь” / Всеукраїнська молодіжна громадська організація „Молодіжний Рух” / А. Вігрєнко (упоряд.)*.— К., 2006.— 130 с.; *Перепелиця Г. М., Голопатюк Л.С., Гончаренко М.Т., Гудима В.М., Карновале Марко К.* Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки / Національний ін-т стратегічних досліджень при Адміністрації Президента України; Королівський ін-т міжнародних справ / Г.М. Перепелиця (підгот.)— К.: Стилос, 2002.— 313 с.; *Проблеми НАТО в українському державотворенні / МОН України; НДІ українознавства*.— К.: НДІУ, 2008.— 98 с.; *Табачник Д.В.* Україна в НАТО чи НАТО в Україні: велика брехня про пріоритети державної безпеки.— К.: Друкарня „Бізнесполіграф”, 2008.— 39 с.; *Шлях до НАТО: вимір безпеки. Лідери думок про євроатлантичну інтеграцію України / В.В. Бадрак, С.Г. Згурець, М.М. Самусь та ін.*— К., 2006; *Україна — НАТО: майбутнє в руках минулого: зб. матеріалів / Л. Шангіна (ред. україномов. част.), Н. Партач (ред. україномов. част.)*.— К.: Заповіт, 2004.— 176 с.

49. *Біла К.О.* Особливе партнерство Україна—НАТО як проблема національної та європейської безпеки: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2002.— 197 арк.; *Константинов В.Ю.* Проблема європейської регіональної стабільності в контексті розширення НАТО (90-ті роки): дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин.— К., 2000.— 200 арк.; *Літкевич С.Я.* Історичний досвід входження колишніх членів Організації Варшавського Договору та держав Балтії до НАТО (в контексті перспектив України): дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний ун-т „Львівська політехніка”. Інститут гуманітарних та соціальних наук.— Л., 2007.— 211 арк.; *Орлик В.В.* НАТО в системі взаємовідносин Росії та США (1990-ті роки — початок XXI ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2005.— 209 арк.; *Полторацький О.С.* Роль НАТО у формуванні сучасної системи

міжнародної безпеки: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин.— К., 2003.— 211 арк.; *Санжаревський О.І.* Східноєвропейська політика НАТО кінця 80-х — середини 90-х років ХХ століття (на прикладі Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки.— Луцьк, 1998.— 186 арк.; *Соболев А.А.* Україна в європейському воєнно-політичному вимірі: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин.— К., 2004.— 198 арк.; *Стевенс Н.Г.* Військове співробітництво України з НАТО в 90-х роках ХХ — на початку ХХІ ст. (історико-аналітичний аспект): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького.— Черкаси, 2008.— 20 с.; *Томашевич О.* Програми партнерства НАТО наприкінці ХХ — початку ХХІ ст.: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2004.— 195 арк.

50. *Артемів В.Ю.* Порівняння організаційно-правових норм захисту інформації з обмеженим доступом країн — членів НАТО: навч.-метод. посіб. для студ. юрид. ф-тів вищ. навч. закладів України.— К.: КНТ, 2007.— 172 с.; *Бази НАТО в Україні: реалії і домисли* / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України; Товариство „Знання” України; Науково-дослідний центр правової інформатики Академії правових наук України / С.В. Кондратюк (підгот.).— К.: Товариство „Знання” України, 2007.— 24 с.; Використання нормативних документів НАТО в навчальному процесі: посібник / Національний авіаційний ун-т / О.Г. Водичиць (уклад.).— К.: НАУ, 2005.— 108 с.; *Для чого Україні вступ до НАТО?* / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України; Товариство „Знання” України; Науково-дослідний центр правової інформатики Академії правових наук України / О.В. Палій (підгот.).— К.: Товариство „Знання” України, 2007.— 24 с.; *Довідник НАТО / Організація Північноатлантичного договору.*— К.: Молодь, 1999.— 543 с.; *Довідник НАТО.*— Б.м., 2006.— 384 с.; *Довідник НАТО* — Б.м., 2001.— 608 с.; *Інститути ЄС і НАТО. Глосарій основних термінів і понять: довідник* / Закарпатський держ. ун-т. Навчально-науковий ін-т філософії та євроінтеграційних досліджень / І.В. Артьомов (уклад.).— Ужгород: Ліра, 2007.— 220 с.; *Кордон М.В.* Україна — НАТО: історія та сьогодення: навч.-метод. посіб.— Житомир: Полісся, 2008.— 148 с.; *Моренчук А.А., Федонюк С.В.* НАТО: історія, структура, діяльність, перспективи: метод. рек. / Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки.— Луцьк: Вежа, 2008.— 28 с.; НАТО і Україна / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України; Товариство „Знання” України; Науково-дослідний центр правової інформатики Академії правових наук України / О.О. Макобрій (підгот.).— К.: Товариство „Знання” України, 2007.— 24 с.; НАТО: довідник / Організація Північноатлантичного договору (НАТО).— К.: Основи, 1997.— 430 с.; *Операції НАТО* / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України; Товариство „Знання” України; Науково-дослідний центр правової інформатики Академії правових наук України / В.М. Дробіт (підгот.).— К.: Товариство „Знання” України, 2007.— 23 с.; *План дій Україна — НАТО* / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України; Товариство „Знання” України; Науково-дослідний центр правової інформатики Академії правових наук України / О.В. Семіков (підгот.), В.М. Фурашев (підгот.).— К.: Товариство „Знання” України, 2007. Ч. 1: План дій Україна — НАТО та його імплементація у 2007 році.— К.: Товариство „Знання” України, 2007 — 27с; Ч. 2: Результати імплементації Плану дій Україна — НАТО у першому півріччі 2007 року.— К.: Товариство „Знання” України, 2007 — 35 с.; *Раєвич Т.І.* Проблеми розширення ЄС і НАТО: метод. рек. / Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки. Факультет міжнародних відносин. Кафедра країнознавства і міжнародних відносин.— Луцьк: Вежа, 2008.— 48 с.; *Розвиток відносин Україна — НАТО та сучасний стан інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції: збірник навчально-методичних матеріалів* / Державний комітет телебачення і радіомовлення України; Український ін-т підвищення кваліфікації працівників телебачення, радіомовлення і преси (Укртелерадіопресінститут) / В.Я. Миронченко (упоряд.).— К., 2008.— 104 с.; *Сідак В.С., Артемів В.Ю.* Забезпечення інформаційної безпеки в країнах НАТО та ЄС: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів.— К.: КНТ, 2007.— 160 с.; *Україна — НАТО: „за” та „проти”* / Національний центр з пи-

тань євроатлантичної інтеграції України; Товариство „Знання” України; Науково-дослідний центр правової інформатики Академії правових наук України / О.А. Палій (підгот.).— К.: Товариство „Знання” України, 2007.— 23 с.; Україна — НАТО: від знайомства до повноправного членства: інформ. посібник / Чернівецька обласна держ. адміністрація; Чернівецька обласна рада; Чернівецький регіональний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місцевого самоврядування, держ. підприємств, установ та організацій / М.В. Павлюк (уклад.).— Чернівці: [Б.в.], 2008.— 28 с.; Український ОПК в умовах НАТО / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України; Товариство „Знання” України; Науково-дослідний центр правової інформатики Академії правових наук України / О.А. Палій (підгот.).— К.: Товариство „Знання” України, 2007.— 15 с.; Умови вступу України до НАТО / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України; Товариство „Знання” України; Науково-дослідний центр правової інформатики Академії правових наук України / О.В. Семіков (підгот.), В.М. Фурашев (підгот.).— К.: Товариство „Знання” України, 2007.— 19 с.; Федонюк С.В., Лажник В.Й., Моренчук А.А., Ррманюк Н.І. НАТО: історія, структура, діяльність, перспективи: навч. посібник / Волинський національний ун-т ім. Лесі Українки.— Луцьк: Вежа, 2008.— 258 с.; Чернега О.Б., Іваненко І.А. НАТО та система міжнародної безпеки: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Донецький національний ун-т економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського.— Донецьк, 2009.— 228 с.; Що таке НАТО? Створення, розвиток та сучасний стан / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України; Товариство „Знання” України; Науково-дослідний центр правової інформатики Академії правових наук України / О.В. Семіков (підгот.), В.М. Фурашев (підгот.).— К.: Товариство „Знання” України, 2007.— 23 с.

51. Безпека та стабільність країн постсоціалістичної Європи в контексті розширення НАТО: ілюзії та реалії: Матеріали міжнар. наук. семінару, Чернівці, / О.В. Добржанський (ред. кол.).— Чернівці: Золоті литаври, 2003.— 129 с.; Вступ України до НАТО: реалії та перспективи: матеріали міжнар. конф. / Національний ін-т стратегічних досліджень. Регіональний філіал в м. Дніпропетровську; Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні / А.І. Шевцов (ред.).— Д.: ДФ НІСД, 2006.— 183 с.; Матеріали міжнародного круглого стола „Україна— НАТО: національний і міжнародний аспекти” / Луганський обласний совет.— Луганск, 2008.— 99 с.; Проблеми прикордонних регіонів у контексті розширення НАТО: матеріали науково-практичного семінару, Чернівці, 9 листопада 2000 р. / Буковинський полілогічний центр; Центр інформації та документації НАТО в Україні / П.П. Брицький (ред.).— Чернівці: Букрек, 2001.— 120 с.; Україна — НАТО: проблеми та перспективи розвитку співробітництва: матеріали Регіон. студ. науково-теорет. конф., 9 квітня 2008 р. / Управління освіти і науки Волинської обласної держ. адміністрації; Луцький педагогічний коледж / П.М. Бойчук (ред. кол.).— Луцьк: Твердиня, 2008.— 206 с.; Україна — НАТО: стратегічне партнерство: матеріали міжнародної науково-практичної конференції / Міжнародний науково-технічний ун-т; Луцький біотехнічний ін-т; Центр інформації та документації НАТО в Україні / Ю.М. Бугай (ред.), П.Б. Вовк (упоряд.), Г.С. Стеценко (ред.).— Луцьк: Надстир'я, 2001.— 360 с.

52. Крючков Г.К., Табачник Д.В., Симоненко П.Н., Гриневецкий С.Р., Толочко П.П. Заявка на самоубийство: зачем Украине НАТО?.— К.: Довіра, 2009.— 447 с.; Крючков Г.К. Похищение Украины. Вступление в НАТО угрожает нашей независимости.— К.: Оріяни, 2006.— 112 с.; Крючков Г.К. До питання про членство України в НАТО: політичні, правові і моральні аспекти / Громадський проект „Безпека України: геополітичний вимір”.— К.: ТОВ „Друкарня „Бізнесполіграф”, 2008.— 47 с.; Грач Л.И. Украина — не Европа.— К.: Друкарня „Бізнесполіграф”, 2008.— 271 с.

53. Адміністрація юстиція: європейський досвід та пропозиції для України / Центр політико-правових реформ; Фонд сприяння правовим і політичним реформам / За ред. В. Шишкіна.— К., 2003; Войтович Р.В. Вплив глобалізації на систему державного управління: теоретико-методол. аналіз / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К.: Видавництво НАДУ, 2007.— 679 с.; Державна допомога виробникам в Україні: реформування відповідно до норм СОТ та ЄС / Український центр міжнародної інтеграції / За ред. С. Касья-

нова.— К., 2004; Парламентський вимір європейської інтеграції / Під ред. С.Г. Плачкової.— К., 2005; *Вдовенко С.М.* Організаційні та договірно-регуляторні механізми взаємовідносин Української Держави і закордонного українства: дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02 / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К., 2005.— 390 арк.; *Войтович Р.В.* Вплив глобалізації на систему державного управління: дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02 / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К., 2009; *Грицяк І.А.* Розвиток європейського управління в контексті впливу на державне управління в Україні: дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01 / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К., 2006.— 416 арк.; *Григор О.О.* Формування інформаційного суспільства в Україні в контексті інтеграції в Європейський Союз (державно-управлінський аспект): дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України.— Л., 2003.— 230 арк.; *Дмитренко Г.В.* Державне управління процесами адаптації податкової системи України до вимог Європейського Союзу: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К., 2004.— 260 арк.; *Журавльова Ю.О.* Механізми державного управління реформуванням вищої освіти України в умовах євроінтеграції: автореф. дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 // Одеський регіональний ін-т держ. управління.— О., 2009.— 20 с.; *Ільченко-Сюйва Л.В.* Державний механізм монетарної політики України в контексті Європейської інтеграції: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К., 2005.— 214 арк.; *Кравчук І.В.* Механізми державного управління процесом адаптації національного права до права ЄС: порівняльний аналіз: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К., 2006.— 244 арк.; *Лавренчук А.О.* Становлення та розвиток регіональних механізмів інтеграції України до Європейського Союзу: дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К., 2004.— 202 арк.; *Лагутів Ю.Е.* Політико-управлінські засади взаємодії України з українською діаспорою в державах Європейського Союзу: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К., 2008.— 233 арк.; *Романенко Є.О.* Оцінювання ефективності і результативності євроатлантичної політики України: автореф. дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К., 2009.— 20 с.; *Сікорська І.М.* Удосконалення державного управління вищою освітою в контексті європейської інтеграції: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Донецький держ. ун-т управління.— Донецьк, 2006.— 235 арк.; *Сторожук Р.П.* Державна молодіжна політика в контексті європейського вибору України: механізми реалізації: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Одеський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України.— О., 2007.— 237 арк.; *Чумакова О.В.* Шляхи розвитку місцевого самоврядування України в контексті досвіду держав Європейського Союзу: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.04 / Дніпропетровський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України.— Д., 2008.— 20 с.; *Шкумбатюк К.Л.* Державна політика України у сфері громадянства в контексті європейської інтеграції: дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Національна академія держ. управління при Президентові України.— К., 2004.— 186 арк.

54. *Бондаренко Б.Д., Ващук Ф.Г., Артьомов І.В., Буцко Ю.В., Вітер Д.В., Ващук Ф.Г.* Державне управління в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції України: історія, теорія, методологія (моніторинг наукових досліджень і розробок): навч. посібник / Національна академія управління при Президентові України; Закарпатський держ. ун-т.— Ужгород: Ліра, 2007.— 344 с.; Актуальні проблеми державного управління процесами європейської та євроатлантичної інтеграції: наук.-інформ. збірник / Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України / В.П. Горбулін (заг. ред.).— К.: Євроатлантикінформ, 2005.— 248 с.; Державне управління в умовах інтеграції України в Європейський Союз: матеріали наук.-практ. конф. за міжнародною участю (29 травня 2002 р., м. Київ) / Українська Академія держ. управ-

ління при Президентові України. В 2-х тт./ В.І. Луговий (голов. ред.) — К.: Видавництво УАДУ, 2002.; Ефективність державного управління в контексті глобалізації та євроінтеграції: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 29 трав. 2003 р., Київ. Т. 1 / Ред.: В.І. Луговий; В.М. Князев; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України.— К., 2003.— 535 с.; Державна служба України: сучасний стан та напрями адаптації до стандартів Європейського Союзу: матеріали щоріч. кафедральної наук.-практ. конф., 28 квітня 2005 р. / Національна академія держ. управління при Президентові України. Одеський регіональний ін-т держ. управління. Кафедра філософських та соціально-політичних наук / О.П. Якубовський (голов.ред.) — О.: Видавництво ОРІДУ НАДУ, 2005.— 252 с.; Державне управління в умовах інтеграції України в Європейський Союз: матеріали наук.-практ. конф. за міжнародною участю (29 травня 2002 р., м. Київ) / Українська Академія держ. управління при Президентові України / В.І. Луговий (голов. ред.) — К.: Видавництво УАДУ, 2002. Т. 1 — 360 с.; Т. 2 — 392 с.

55. Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження.— К.: ІС НАНУ, 2006.— 142 с.; Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами „Європейського соціального дослідження.— К.: ІС НАНУ, 2008.— 132 с.; Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі (результати „Європейського соціального дослідження 2005—2007 рр.). — К.: ІС НАНУ, 2008.— 111 с.; Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева.— К.: ІС НАНУ, 2007.— 274 с.

56. Головаха Є.І., Паніна Н.В. Українське суспільство 1992—2008: Соціологічний моніторинг.— К.: ІС НАНУ, 2008.— 91 с.; Паніна Н.В. Українське суспільство 1994—2005: Соціологічний моніторинг.— К.: ІС НАНУ, 2005.— 157 с.; Українське суспільство 1992—2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В.М. Ворони, д. соц. н. М.О. Шульги.— К.: ІС НАНУ, 2006.— 578 с.; Українське суспільство 1992—2006: соціологічний моніторинг/ За ред. д. соц. н. Н.В. Паніної.— К.: ІС НАНУ, 2006.— 94 с.; Українське суспільство 1992—2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. Ворони В.М., д. соц. н. Шульги М.О.— К., ІС НАНУ, 2007.— 520 с.; Українське суспільство 1992—2008. Соціологічний моніторинг / НАН України; Інститут соціології / В. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.).— К.: ІС НАН України, 2008.— 655 с.; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994—1999 рр.): Інформ.-аналіт. матеріали / НАН України; Інститут соціології / В.М. Ворона (ред.), А.О. Ручка (ред.) — К., 1999.— 233 с.; Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін / НАН України; Інститут соціології / В. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.).— К., 2004.— 705 с.; Українське суспільство 1994—2005. Динаміка соціальних змін/ За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги.— К.: ІС НАН України, 2005.— 653 с.; Українське суспільство: моніторинг 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / НАН України; Інститут соціології / В.М. Ворона (ред.), А.О. Ручка (ред.).— К., 2000.— 389 с.; Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг.— К.: ІС НАНУ, 2003.— 684 с.; Українське суспільство 1992—2002 (соціологічний моніторинг) / За ред. Н.В. Паніної.— К.: ІС НАНУ, 2003 — 116 с.; Українське суспільство 1992—2008. Соціологічний моніторинг / За ред. Ворони В.М., Шульги М.О.— К., ІС НАНУ, 2008.— 656 с.; Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін/ За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М.Шульги.— К.: ІС НАНУ, 2004.— 705 с.; Українське суспільство 1994—2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н. Паніної.— К.: Заповіт, 2004.— 61 с.; Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994—2003 / За ред. Н.В. Паніної.— К.: ІС НАНУ, 2003 — 98 с.; Україна—2002. Моніторинг соціальних змін / НАН України; Інститут соціології / В. Ворона (ред.), М. Шульга. (ред.).— К.: Інститут соціології НАН України, 2002.— 668 с.; Українське суспільство — 2003: соціологічний моніторинг: [зб. аналіт. матеріалів] / НАН України; Інститут соціології / В. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.) — К.: Інститут соціології НАН України, 2003.— 682 с.; Українське суспільство: десять років незалежності: Соціологічний моніторинг та коментар науковців / НАН України; Інститут соціології / В.М. Шульга, М.О. Ворона (ред.).— К., 2001.— 662 с.

57. Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць.— Вип. 6.— К.: ІС НАНУ, 2003.— 438 с.; Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць.— Вип. 7.— К.: ІС НАНУ, 2004.— 506 с.; Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць.— Вип. 8.— К.: ІС НАН

України, 2005.— 325 с.; Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць.— Вип. 9.— К.: ІС НАНУ, 2006.— 360 с.; Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць.— Вип. 10.— К.: ІС НАНУ, 2007.— 428 с.; Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць.— Вип. 11.— К.: ІС НАНУ, 2008.— 368 с.

58. *Арсеєнко А.Г.* Проблемы европейской безопасности на изломе веков в славянском контексте // Состояние и перспективы экономической интеграции Беларуси, России, Украины: материалы I Международного экономического форума Собора славянских народов: в 2 ч.— Белгород: Изд-во БелГУ, 2003.— Ч. II.— С. 47—51; *Арсеєнко А.Г.* Ставлення населення до включення України в глобальний економічний простір // Українське суспільство 1992—2006. Соціологічний моніторинг.— К.: ІС НАНУ, 2006.— С. 158—166; *Арсеєнко А.Г., Гирич В.А., Толстих Н.В.* Глобалізація і глобалізм в оцінках населення України // Українське суспільство 1992—2007. Динаміка соціальних змін — К.: ІС НАНУ, 2007.— С. 117—133; *Бекешикіна І.* Громадська думка поляків щодо євроінтеграції: уроки для України // Польський референдум і новий устрій європейського дому.— К., 2004.— С. 140—149; *Бойко Н.А.* Прихильники глобалізаційних процесів в Україні: хто вони? // Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг.— К.: ІС НАНУ, 2003.— С. 228—239; *Вишняк А.* Социальное восприятие гражданами Украины и России друг друга // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/597>.— 2004.— 5 февраля; *Вишняк О., Небоженко В.* Європейський вибір України: населення, громадськість, партії // Політичний портрет України.— 2003.— № 27—28.— С. 42—48; *Ворона В.М.* Українське суспільство: Від „реального соціалізму” до демократії „західного типу”? // Українське суспільство 1992—2007. Динаміка соціальних змін.— К.: ІС НАНУ, 2007.— С. 4—11; *Ворона В.М.* Українське суспільство в соціологічному вимірі // Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг.— К.: ІС НАНУ, 2003.— С. 120—129; *Головаха Е.* Трансформація постсоветских обществ: тупиковая консолидация и перспективы кризисы // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць.— Харків, 2008.— С. 157—164; *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Постсоветская аномия в России и Украине: современное состояние и пути преодоления // Общественные науки и современность.— 2008.— № 6.— С. 5—10; *Головаха Е.* Європейський сміх крізь сльози українського кінематографа // Українське кіно: євроформат. Хроніки громадських обговорень. Кіносociологія.— К.: Альтерпрес, 2003.— С. 314—317; *Головаха Е.* Терни на шляху євроінтеграції українського суспільства // Вісник НАН України.— 2008.— № 10.— С. 33—44; *Головаха Е.І., Панина Н.В.* Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві // Структурні зміни сучасного суспільства: навчальний посібник / За ред. С. Макеєва.— К.: ІС НАНУ, 2006.— С. 162—189; *Головаха Е.І.* Виступ учасника зборів НАНУ: Українське суспільство на шляху євроінтеграції // Вісник НАН України.— 2008.— № 6.— С. 56—57; *Горбачик А.* Особливості методології проведення соціологічних опитувань стосовно зовнішньої політики України / Вступ до НАТО — стратегічний вибір України.— К.: Вид-во „Інститут трансформації суспільства”, 2008.— С. 156—160; *Горбачик А.П., Жулкєвська О.В.* Зовнішньополітичні орієнтації населення України та чинники їх формування (за матеріалами соціологічних опитувань в Україні) // „Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства”.— Харків, 2006.— С. 14—23; *Євтух В.Б.* Українці за межами України // Історія України. Навч. посіб.— Вид. 3.— К.: Альтернативи, 2002.— С. 439—456; *Злобіна О., Резнік О.* Ставлення киян до європейської та євроатлантичної інтеграції // Політичний портрет України.— 2006.— № 36.— С. 38—53; *Зоткін А.* Вплив культурно-цивілізаційних відмінностей на ступінь інтегрованості українських владних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй.— Т.2.— ТОВ УВПК „Екс об”, 2006.— С. 487—499; *Королько В.Г.* Міжнародний імідж України: сучасний стан, завдання, технології формування. Комунікація: управління змінами та імідж України // Дні PR в Україні 2007: матеріали міжнародної конференції, Київ, 16—17 листопада 2007 р.— К., 2007.— С. 93—96; *Королько В.Г.* Міжнародний імідж України: нові явища та проблеми: матеріали міжнародної конференції „Дні PR в Україні”, Київ, 23—24 жовтня 2008 р.— К., 2008.— С. 49—53; *Макеєв С.О.* Політика в Росії і Україні — исчезающий феномен // Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства.— К.: Знання України, 2008.— С. 95—101; *Макеєв С.О.* Динаміка гро-

мадської думки України щодо перспектив інтеграції в НАТО // *Ucraina — центре Європи? Бюлетень Фонду „Демократичні ініціативи“*.— 2003.— № 27—28.— С. 108—113; *Паращевін М.* Україна і Польща: досвід трансформаційних процесів // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*.— 2005.— № 1.— С. 193—202; *Паращевін М.А.* Сприйняття процесів глобалізації населенням України // *Українське суспільство* — 2003. Соціологічний моніторинг.— К.: ІС НАНУ, 2003.— С. 240—249; *Прибуткова І.М.* Україна й надалі залишатиметься донором зарубіжних ринків праці // *Зовнішня трудова міграція українців та її вплив на процес суспільно-політичних трансформацій в Україні*.— К.: Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України, 2008.— С. 71—74; *Привалов Ю.О.* Європейська система соціальних показників // *Методологія та методика визначення інтегральних соціальних показників*.— К.: ІС НАНУ, 2004.— С. 113—114; *Привалов Ю.О.* Концептуальна структура Європейської системи соціальних показників // *Там само*.— С. 114—127; *Привалов Ю.О.* Цілі й завдання європейської політики // *Там само*.— С. 127—133; *Резнік О.* Чинники ставлення населення до вступу України в НАТО // *Українське суспільство 1992—2008. Соціологічний моніторинг*.— К.: ІС НАНУ, 2008.— С. 396—403; *Ручка А.* Еліти транзитного общества // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/327>.— 2003.— 2 грудня; *Ручка А.О.* Національна ідентичність у контексті євроінтеграції // *Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія, психологія, педагогіка*.— 2007.— № 27—28.— С. 17—19; *Стегній О.Г.* Глобалізація в східноєвропейському контексті: приклад громад малих міст // *Український соціум*.— 2007.— № 4.— С. 66—82; *Степаненко В.* Глобалізація кризь українську призму: політичний дискурс та громадська думка // *Українське суспільство 1992—2007. Динаміка соціальних змін*.— К.: ІС НАНУ, 2007.— С. 105—116; *Суїменко Є.І.* Думки громадян стосовно інтеграції України у певний соціально-економічний простір // *Українське суспільство 1992—2006. Соціологічний моніторинг*.— К.: ІС НАНУ, 2006.— С. 150—157; *Толстих Н.В.* Ставлення населення України до глобалізації // *Україна в глобалізованому світі: зб. наукових праць НАН України*.— К., 2007.— С. 104—106; *Толстих Н.В.* Проблемы вхождения Украины в глобальное социально-экономическое пространство в оценках населения // *Соціальні виміри суспільства*.— Вип. 11.— К.: ІС НАНУ.— С. 267—275; *Чурилов М.М.* Динаміка зовнішньополітичних орієнтацій населення України // *Українське суспільство 1994—2004. Моніторинг соціальних змін*.— К.: ІС НАНУ, 2004.— С. 280—291.

59. *Чекаленко Л.Д.* Зовнішня політика України: підручник для студ. ВНЗ.— К.: Либідь, 2006.— 710 с.; *Віднянський С.В., Мельникова Т.М., Мартинов А.Ю., Горенко О.М., Никифорук Д.І.* Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991—2003): анотована історична хроніка міжнародних відносин / НАН України; Інститут історії України.— К.: Генеза, 2004.— 616 с.; *Жовква І.І.* Стратегічне партнерство у зовнішній політиці України: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2005.— 213 арк.; *Пивоваров А.С.* Проблема стратегічного партнерства в зовнішньополітичній діяльності України: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича.— Чернівці, 2009.— 20 с.

60. *Бабак О.І.* Українсько-польські відносини (від 1980-х років до 2005 р.) / Кіровоградський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Винниченка / В.М. Даниленко (відп. ред.).— Кіровоград, 2005.— 142 с.; *Зеленько Г.І.* „Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України.— К.: Критика, 2003.— 216 с.; *Кіндрат К., Трохимчук С.* Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Факультет міжнародних відносин / М.З. Мальський (наук. ред.).— Л., 2002.— 112 с.; *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917—1923 рр. / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.— К.: ІПіЕНД, 2008.— 544 с.; *Савельєв Є.В., Мельник В.В., Чеботар С.І.* Українсько-польські економічні відносини у контексті стратегічного партнерства.— Т.: Економічна думка, 2003.— 344 с.; *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів. В 3-х тт. / Є. Петренко (пер. з пол.).— К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2005; *Україна і Польща — стратегічне партнерство на зламі тисячоліть = Ukraina a Polska — partnerstwo strategiczne na przelomie tysiacelci: Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива* / Центр українсько-польських студій; Центр українознавства Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка / В.Д. Баран

(ред. кол.), Т. Зарецька (упоряд.), В. Пискун (упоряд.).— К.: Твім інтер, 2001.— Текст укр. та пол. мовами. Ч. 1: Шлях України та Польщі до порозуміння.— К.: Твім інтер, 2001 — 384 с.; Україна і Польща — стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє=Ukraina a Polska — Partnerstwo Strategiczne. Historia. Czas Terazniejszy. Przyszlosc: зб. наук. пр. Ч. 2 / Центр українсько-польських студій / Т. Зарецька (заг. ред.).— К., 2002.— 238 с.; Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин: зб. наук. пр. / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова; Краківська педагогічна академія імені Комісії Едукації Народової / П.М. Чернега (відп. ред.).— К., 2002.— 312 с.

61. *Афанасьєв І.Ю.* Польсько-українські відносини 1991—2000 рр.: політична та економічна взаємодія: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Національний ун-т „Києво-Могилянська академія”.— К., 2004.— 202 арк.; *Вітенко М.Д.* Польсько-українські відносини у Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина ХІХ — початок ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника.— Івано-Франківськ, 2006.— 222 арк.; *Гевко В.Р.* Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991—2004 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка.— Т., 2005.— 209 арк.; *Горун Д.О.* Українсько-польські відносини (1991—1997 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова.— О., 1999.; *Зеленько Г.І.* Україна і Польща: моделі політичної модернізації: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень.— К., 2001.— 190 арк.; *Знахоренко О.М.* Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2005.— 235 арк.; *Кирилчи В.П.* Українці в Польщі: проблема збереження етнонаціональної ідентичності як чинник українсько-польських відносин: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2007.— 198 арк.; *Ковач Л.Л.* Українсько-польське економічне співробітництво 1991—1999 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2003.— 216 арк.; *Лишко В.В.* Українсько-польські зв'язки в галузі культури 1991—1999 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова.— К., 2002.— 224 арк.; *Медведчук Н.А.* Українсько-польське співробітництво в гуманітарній сфері: кінець 80-х — 90-ті роки ХХ століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки.— Луцьк, 2004.— 227 арк.; *Мельник В.В.* Механізми трансформації моделі українсько-польських економічних відносин у контексті стратегічного партнерства: дис... канд. екон. наук: 08.05.01 / Тернопільська академія народного господарства.— Тернопіль, 2001.— 209 арк.; *Моцок В.І.* Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича.— Чернівці, 2001.— 210 арк.— Бібліогр.: арк. 180—206; *Стоєцький С.В.* Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут європейських досліджень.— К., 2007.— 211 арк.

62. Україна і Польща — стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. Роль паризької „Культури” в становленні українсько-польського взаєморозуміння=Ukraina a Polska — partnerstwo strategiczne. Historia. Czas terazniejszy. Przyszlosc. Rola „Kultury” paryskiej w kształtowaniu ukraińsko-polskiego zrozumienia wzajemnego: зб. наук. пр. міжнар. круглого столу, (м. Київ, 25—26 травня 2000 р.) / Центр українсько-польських студій / Т. Зарецька (заг. ред.).— К.: Український філософічний центр, 2002.— 111 с.; Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: опадок і майбуття: конференція під патронатом Прем'єр-Міністрів України і Польщі, (м. Київ, 25—27 червня 1999 р.) / Інститут Центрально-Східної Європи (Львів-Київ); Інститут Центрально-Східної Європи (Люблін) / Т. Балабушевич (упоряд.), Н. Довженко (упоряд.).— К., 1999.— 160 с.; Формування історичної пам'яті: Польща і Україна=Kształtowanie pamięci narodowej: Polska i Ukraina: матеріали Міжнародної наук.-практ. конф., м. Харків, 12 травня 2007 р. / Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові; Польський Дім у Харкові; Центральна наукова бібліотека Харківського національного ун-ту ім. В.Н. Каразіна / І. Лосієвський (наук. ред.), М. Жур (упоряд.), І. Журавльова (упоряд.).— Х.: Майдан, 2008.—

432 с.; Центральна Україна — Польща в дослідженнях науковців та краєзнавців Кіровоградщини: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. Року Польщі в Україні / Кіровоградський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Винниченка; Об'єднання поляків Кіровоградщини „Полонія” ім. Кароля Шимановського / В.О. Кравцов (ред. кол.) — Кіровоград: ПВД „Мавік”, 2004.— 96 с.

63. *Балаян А.* Міжрегіональне, транскордонне співробітництво України за умов розширення Європейського Союзу (на прикладі прикордонних регіонів України та Угорщини) / НАН України; Інститут регіональних досліджень; Закарпатський ін-т агропромислового виробництва УААН.— Ужгород: Ліра, 2005.— 320 с.; *Білан В.М.* Українсько-угорське співробітництво: формування системи міждержавних відносин у 1990-х роках: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Національний ун-т „Києво-Могилянська академія”. Кафедра історії.— К., 2004.— 228 арк.; *Гузинець Ю.І.* Етнополітичний аспект угорсько-українських міждержавних відносин: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.— К., 2008.— 16 с.; Україна—Угорщина: спільне минуле та сьогодення=Magyar-ukran kozos mult es jelen: матеріали міжнар. наук. конф. (14—16 квітня 2005 р.) / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.) — К., 2006.— 276 с.

64. *Тимошенко Ю.О.* Українсько-болгарські відносини в 90-х роках ХХ століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова — К., 2004.— 188 арк.; *Шпик І.Є.* Болгарсько-українські релігійно-культурні зв'язки (остання чверть ХІV — перша половина ХVІ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2009.— 18 с.; *Корсак Р.В.* Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991—2005 рр. / Закарпатський держ. ун-т — Ужгород: Гражда, 2007.— 208 с.; *Цуп О.В.* Чеська Республіка і Україна в міждержавних відносинах кінця ХХ — початку ХХІ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка.— Л., 2009.— 20 с.; Україна — Чехія — ЄС: сучасний стан та перспективи=Ukraine-Czech Republic-EU: current state and future trends: зб. матеріалів міжнар. конф., Херсон—Прага / Херсонський національний технічний ун-т; European University of the international relations (Czech Republic) / Г.Г. Савіна (ред.)— Херсон: Херсонський нац. техн. ун-т, 2007.— 128 с.; *Сергієнко Т.С.* Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (1990-ті роки): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут історії України.— К., 2003.— 266 арк.; Українсько-сербські історико-культурні взаємозв'язки: Каталог книжково-інформаційної виставки з фондів НБУ ім. В.І. Вернадського / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського / О.С. Онищенко (голова ред. кол.), Н.П. Бондар (уклад.)— К., 2005.— 109 с.

65. Україна — Румунія — Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів: зб. наук. праць / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича; Чернівецька обласна держ. адміністрація; Канадський Інститут українських студій; Університет Альберти; Буковинський політологічний центр; Чернівецька обласна рада; Сучавський ун-т ім. Стефана Великого; Молдовський держ. ун-т / В.І. Андрійко (ред. кол.)— Чернівці: Букрек, 2006.— 430 с.; Україна — Молдова: історична спадщина і перспективи розвитку співробітництва: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 26—27 червня 2002 р. / Одеський регіональний ін-т держ. управління Української академії держ. управління при Президентові України / В.М. Кривцова (заг.ред.) — О.: ОРІДУ УАДУ, 2003.— 162 с.; *Пінцак В.І.* Позиція України у процесі врегулювання Придністровського конфлікту: автореф. дис... канд. політичних наук: 23.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича.— Чернівці, 2008.— 20 с.

66. *Мартинюк А.Ю.* Українсько-німецькі зв'язки у контексті європейської інтеграції (90-ті роки ХХ століття): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут історії України.— К., 1997.— 188 с.; *Савищенко В.В.* Українсько-німецькі відносини у 90-х роках ХХ століття: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2005.— 217 арк.; *Старостенко Г.В.* Українсько-німецькі відносини: політичний та безпековий виміри співробітництва: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса

Шевченка; Інститут міжнародних відносин.— К., 2004.— 207 арк.; *Химинець В.В.* Українсько-німецькі відносини: політична, економічна та культурна співпраця (1998—2005 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут історії України.— К., 2007.— 195 арк.; *Зимомря М.* Німеччина та Україна: у нарисах взаємодії культур=Deutschland und Ukraine: Durch die Abrisse zur Wechselseitigkeit von Kulturen / М. Зимомря.— Л.: Зерна, 1999.— 156 с.; *Коновалова І., Власишен Ю., Скрутьєв І., Сидор О., Карпенко Т.* Зміна епох. Україна—Німеччина: Вчора. Сьогодні. Завтра?=Zeitenwende. Die Ukraine—Deutschland: Gestern. Heute. Morgen? — К., 2002.— 96 с.; Україна — Німеччина: розвиток законодавства в рамках європейського права=Ukraine—Deutschland: Entwicklung der Rechtsvorschriften im Rahmen des Europarechts: матеріали укр.-нім. правового семінару, 21—22 вересня 2005 р. / Інститут законодавства Верховної Ради України; Німецька служба академічних обмінів / О.Л. Копилецько (ред. кол.), А.Є. Санченко (упоряд.), В.В. Плisko (упоряд.).— К.: Парламентське видавництво, 2006.— 305 с.; *Кривець Н.В.* Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка, 1918—1933 рр.: [монографія] / НАН України; Інститут історії України.— К.: Інститут історії України НАН України, 2008.— 323 с.; *Кудряченко А.І., Грабарчук Г.О.* Україна й Німеччина — двосторонні відносини на початку 90-х років.— К., 1994.— 48 с.; *Кудряченко А.І.* Між двома полюсами. Деякі питання взаємовідносин України, Польщі, Росії і Німеччини // Політика і час.— 1993.— № 3.— С. 19—25.; Особливості соціальної молодіжної політики в Україні та ФРН на сучасному етапі: наук. зб. / Міжрегіональна академія управління персоналом / А.І. Кудряченко (відп. ред.).— К.: МАУП, 2004.— 336 с.

67. *Зленко А., Жуковський А., Коптілов В., Манжолов В., Назарук Л.* Україна і Франція: нариси багатомітної історії відносин.— Л.: Світло й Тінь, 2001.— 224 с.; *Косик В.* Франція і Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917— лютий 1918) / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / Т. Марусик (пер. з фр.).— Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004.— 263 с.; *Карпенко В.В.* Протиріччя між виконавчою владою і місцевим самоврядуванням на регіональному рівні та механізми їх розв'язання: досвід України і Франції: дис... канд. наук з державного управління: 25.00.04 / Українська академія держ. управління при Президентові України. Одеський філіал.— О., 2000.— 183 арк.; *Біленчук П.Д., Толочко О.Я., Кофанов А.В., Кобилянський О.Л.* Україна—Франція: договірні основи взаємовідносин у гуманітарній та правовій сферах: навч. посіб. / Київський національний ун-т внутрішніх справ. Навчально-науковий ін-т підготовки слідчих і криміналістів; Європейський ун-т управління, безпеки та інформаційно-правових технологій.— К.: ННІПС КНУВС, 2009.— 81 с.; *Єлєніна З.І.* Франція — Україна=France—Ukraine: навч. посібник.— К.: Знання України, 2005.— 158 с.; X Міжнародна конференція „Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур”=10-e Conference Internationale „France et Ukraine, experience scientifique et pratique dans le contexte du dialogue des cultures nationales”: матеріали: філологічні науки / Дніпропетровський національний ун-т. Філологічний факультет. Кафедра романської філології / І.І. Меншиков (ред. кол.), Л.В. Пономарьова (упоряд.).— Д.: Пороги, 2004.— 376 с.; VI Міжнародна конференція „Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур”, Україна, Дніпропетровськ, 2000=France et Ukraine, Experience Scientifique et Pratique Dans le Contexte du Dialogue des Cultures Nationales: матеріали: У 2 т. / Дніпропетровський національний ун-т / І.І. Меншиков (ред. кол.) — Д.: Видавництво ДУ, 2000. Т. 2: Фінансово-правові, політичні та соціальні аспекти економічної консолідації сучасної Європи.— Д.: Видавництво ДУ, 2000 — 50 с.

68. *Верхогляд В.Б.* Українсько-австрійське економічне співробітництво у 1991—2000 роках: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т.— Донецьк, 2002.— 190 арк.; Австрія й Україна у контексті європейської інтеграції й співробітництва=Osterreich und die Ukraine im Kontext der europäischen Verständigung und Kooperation: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова; Інститут славистики Віденського ун-ту / В. Андрущенко (відп. ред.), М. Мозер (відп. ред.) — К., 2005.— 160 с.; *Гончаров Г.В.* Розвиток міждержавних відносин між Україною і Великою Британією у 1991—2005 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харківський національний педагогічний ун-т

ім. Г.С. Сковороди.— Х., 2006.— 240 арк.; *Грубінко А.В.* Українсько-британські відносини у 1991—2004 рр. (політичне та військове співробітництво): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка.— Т., 2006.— 216 арк.; *Грубінко А.В.* Українсько-британські відносини. 1991—2004 = Ukrainian-British relations. 1991—2004 / Grubinko, A.— Т.: Видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005.— 336 с.; *Перепелиця Є.А.* Українсько-італійське міждержавне співробітництво в контексті європейської інтеграції (1991—2006 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут історії України.— К., 2007.— 225 арк.; *Дьоміна М.О.* Українсько-грецькі відносини: історичні передумови та сучасний стан розвитку: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова.— О., 2004.— 226 арк.; *Ілюк Т.В.* Українсько-грецькі зв'язки в галузі культури та освіти: 1991—2007 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут історії України.— К., 2009.— 20 с.; *Мякушко С.В.* Суспільно-політичні, економічні та наукові зв'язки України та Греції (90-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень.— К., 2003.— 27 с.; *Шижкіна В.О.* Українсько-турецьке співробітництво як фактор регіональної безпеки: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.— К., 2006.— 183 арк.

69. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: В 3 т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.) — К.: Наукова думка, 2004; Т. 3: Новітній український державотворчий процес / Кульчицький С.В., Парахонський Б.О.— К.: Наукова думка, 2004.— 328 с.

70. Україна — Росія: Між стратегічним партнерством і конфліктністю / Чумак В.М., Камінський Є.Є., Чумак В.А. Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т стратегічних досліджень.— К., 1997.— 67 с.; Україна — Росія: проблеми економічної взаємодії / С.І. Пирожков, Б.В. Губський, А.І. Сухоруков, М.П. Бурмістров, Г.Г. Шестопапов, О.Г. Острий, В.П. Іванов.— К., 2000.— 255 с.; Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / М.П. Білоблоцький, О.С. Болдрук, Л.М. Глебова, М.М. Гончар, Р.Н. Жангожа; Рада нац. безпеки України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки.— К., 2001.— 623 с.; Україна — Росія. (Історія та сучасність): Наук. вид. / І.В. Діак; Ред.: В.Г. Дончик.— К., 2001.— 397 с.; Україна — Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / І.М. Дзюба, О.А. Кувеліус, О.П. Лановенко, С.І. Мітряєва, С.І. Пирожков, О.К. Федорук, Ю.М. Швалб, О.К. Шевченко; Ред.: О.П. Лановенко; Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т укр.-рос. відносин.— К.: Стилокс, 2001.— 472 с.; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: зб. наук. пр. / Ред.: В.А. Смолій; НАН України. Ін-т історії України.— К., 2003.— 602 с.; Україна і Росія: хроніка взаємин 1991—2003 рр. / А.О. Стьопін (заг. ред.), В.М. Соколов (авт. ідеї та керівник проекту).— О.: Астропринт, 2004.— 519 с.; Украина и Россия на пути к демократии: особенности переходного периода / Институт трансформации общества / А.Н. Матвейчук (гл. ред.).— К.: Институт трансформации общества, 2007.— 208 с.; Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства: історичні, соціокультурні та геополітичні чинники розвитку відносин між двома державами і народами / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса / Ю.А. Левенець (голова ред. кол.).— К.: Знання України, 2008.— 320 с.

71. *Кульчицький С.* Україна і Росія: переваги і небезпеки „особливих відносин”: роздуми історика / НАН України; Інститут історії України.— К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004.— 112 с.; *Кудряченко А.И.* Варианты и измерения стратегического сотрудничества Украины с Россией на современном этапе развития // Россия и современный мир — М., 2006.— № 3.— С. 192—203; *Кудряченко А.И.* Українсько-російські відносини: шлях до рівноправного партнерства // Нова політика — 1998.— № 1.— С. 12—18; *Палютін М.П.* Україно-російські відносини: минуле і сучасність.— 2-ге вид. виправ. і доп.— Х.: Курсор, 2007.— 336 с.; *Фролов Ю.М.* Русские и украинцы тысячу лет вместе: История русско-украинских отношений без ретуши. Кн. 1, 2.— Донецк: Донецчина, 2005.

72. *Петровський В.* Українсько-російські стосунки в сучасній західній науковій літературі (1991—2001 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Харківський гуманітарний ун-т „Народна

українська академія”. — Х., 2003. — 565 арк.; *Мардаренко О.В.* Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989—1998 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний політехнічний ун-т. — О., 2007. — 216 арк.; *Пасічник В.М.* Національна ідея в контексті українсько-російських відносин: дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / Український держ. лісотехнічний ун-т. — Л., 2004. — 231 арк.; *Пилипенко С.О.* Українсько-російські торговельно-економічні відносини в умовах глобальної інтеграції: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.02 / Державний вищий навчальний заклад „Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана”. — К., 2007. — 19 с.; *Романуха О.М.* Розвиток українсько-російських відносин в сфері культури і науки (1991—2005 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. — Донецьк, 2007. — 292 арк.; *Седляр Ю.О.* Стратегічне партнерство в українсько-російських відносинах: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2005. — 229 арк.; *Філоненко Р.Ю.* Європейська інтеграція України в контексті її відносин з Російською Федерацією: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. — К., 2008. — 215 арк.

73. Україна та Росія: проблеми політ. і соціокульт. відносин: зб. наук. пр. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.) — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 602 с.; Росія — Україна: проблеми і можливості наукового та економічного співробітництва: зб. наук. пр. / Російська академія природничих наук; Інститут економіки НАН України / А.О. Єпіфанов (голова ред. ради). — Суми: ВВП „Мрія-1” ЛТД, 2000. — 252 с.

74. Деякі питання сучасних україно-російських взаємин = Некоторые вопросы современных украинско-российских взаимоотношений: матеріали „круглого столу” (1 липня 2008 р.) / Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місцевого самоврядування, держ. підприємств, установ і організацій; Центр українських досліджень Інституту Європи РАН; Сіверський ін-т регіональних досліджень / В.М. Бойко (ред.). — Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. — 68 с.; Истоки и перспективы российско-украинского сотрудничества: материалы науч.-практ. конф., 24 октября 2003 г. / Славянский комитет Украины; Международная славянская академия / Н.Ф. Лавриненко (пред. ред. кол.). — К.: ЧПКП „Місточок”, 2004. — 104 с.; Україна та Росія в політичному просторі „Єдиної Європи”: матеріали міжнар. конф. (Київ, 22 жовтня 2007 р.) / Національний ін-т проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України / А.О. Мішин (відп. ред.), О.О. Котелянець (підгот.), О.В. Чабала (підгот.). — К.: ПЦ Фоліант, 2007. — 200 с.; Україна—Росія: пошук оптимальної моделі відносин: матеріали міжнар. конф., Київ, 19—20 квіт. 2004 р. / Ред.: В.І. Андрійко; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. — К.: Заповіт, 2004. — 120 с.

75. *Зленко А.М.* Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: виступи, промови, інтерв'ю, статті. — К.: Преса України, 2001. — 369 с.; *Зленко А.М.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Х.: Фоліо, 2003. — 559 с.; *Кравчук Л.М.* Маємо те, що маємо: спогади і роздуми. — К.: Століття, 2002; *Кучма Л.Д.* Україна — не Росія / Ю. Буслинский (фото), В. Соловьев (фото). — М.: Издательский дом „Время”, 2004. — 560 с.; *Кучма Л.Д.* Україна: європейський вибір: вибрані виступи / В.В. Медведчук (упоряд.). — К.: Видавничий Дім „Альтернативи”, 2003. — 393 с.; *Кучма Л.Д.* Україна—СНД: нові реалії: вибрані виступи, інтерв'ю, прес-конференції / В.В. Медведчук (упоряд.). — К.: Видавничий Дім „Альтернативи”, 2003. — 278 с.; *Кучма Л.Д.* Україна: шляхом реформ: вибрані виступи / В.В. Медведчук (упоряд.). — К.: Видавничий Дім „Альтернативи”, 2003. — 441 с.; *Тарасюк Б.* Зовнішня політика незалежної України: підсумки та перспективи / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Наукова бібліотека / І. Вакарчук (ред. кол.), М. Мальський (уклад.). — Л., 2006. — 27 с.; *Янукович В.Ф.* Як Україні далі жити: статті, виступи, роздуми. — К.: Дизайн Принт, 2008. — 305 с.; *Литвин В.М.* Україна: Європа чи Євразія? — К.: Видавничий дім „Лі-Терра”, 2004. — 512 с.; *Литвин В.М.* Служити живому життю народу. — К.: Видавничий дім „Лі-Терра”, 2004. — 448 с.

76. Європейський вибір: Виступ Президента України Л.Д. Кучми у Верховній Раді України 18 червня 2002 року. Послання Президента України до Верховної Ради України — 2002 рік. — К.: Преса України, 2002. — 96 с.; Закон України „Про Загальнодержавну програму

адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”: офіц. текст, прийнятий Верховною Радою України 18 березня 2004 року.— Офіц. вид.— К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2004.— 28 с.; Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом: парламентські слухання, 20 листоп. 2002 р. / Верховна Рада України Комітет з питань Європейської інтеграції / О.В. Кулаков (підгот.).— К.: ЦТІ „Енергетика та електрифікація”, 2003.— 254 с.; Послання Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році” / В.М. Литвин (заг. керівництво підгот. послання).— Офіц. вид.— К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2002.— 414 с.; Послання Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році”: офіц. вид.— К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003.— 477 с.; Послання Президента України до Верховної Ради України „Європейський вибір”: концептульні засади, стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002—2011 роки / О.О. Федрицький (ред.), А.С. Гальчинський (підгот.).— К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2002.— 74 с.; Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році.— Офіц. вид.— К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2004.— 470 с.; Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році: послання Президента України до Верховної Ради України.— К., 2006.— 182 с.; Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: експертна доповідь.— [Офіц. вид.].— К., 2007.— 256 с.; Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: експертна доповідь / Ю.Г. Рубан (заг. ред.).— К.: НІСД, 2007.— 255 с.; Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: експертна доповідь.— К.: НІСД, 2008.— 264 с.; Україна в 2005—2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку.— К.: НІСД, 2009.— 655 с.

Державна установа «ІНСТИТУТ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ»

1.2. Київська Русь в системі взаємовідносин середньовічних європейських держав

Відомо, що „Київська Русь”, „Русь-Україна”, „Давня Русь” — усе це кабінетні терміни, котрі використовуються науковцями для означення першої східнослов'янської держави, що існувала на протязі кількох століть наприкінці I — початку II тис. н. е. на більшій частині території Східної Європи. Її центр знаходився на березі середньої течії Дніпра, від назви якого й пішло таке найменування всього державного об'єднання. Самі ж сучасники називали його „Руська земля”, або „Русь”. При цьому слід відзначити, що в історично-географічному відношенні така назва означала в першу чергу якраз південний регіон східнослов'янського світу. Його північні райони були відомі як „уся Новгородська область” (або волость). У той же час північний схід східнослов'янської ойкумени визначався як „Залісся”. З обох останніх регіонів князі, бояри, купці, священнослужителі їхали „в Русь” — у першу чергу до Києва, Чернігова, Переяслава Руського (нині — Переяслава-Хмельницького). Вказуючи ж на саму назву „Русь”, слід відзначити, що для трактування її явно недостатньо інформації, хоча більшість лінгвістів все ж схиляється до думки про північне (вірогідно, скандинавське) походження.

Як ядро держави, визначає середньодніпровську територію і візантійський імператор Константин Багрянородний, який правив у X ст. і залишив своєму сину трактат-інструкцію „Про управління імперією”. В ньому, зокрема, він згадував про північні райони східнослов'янської ойкумени як про „Зовнішню Русь”, звідки човни-моноскіли йдуть до південного центру („Русь Внутрішню”): „Із Зовнішньої Русі в Константинополь моноскіли являються одні із Немогарда (тобто Новгорода — *О.М.*), у котрому сидів Сфендослав (князь Святослав — *О.М.*), син Ингора (князя Ігоря — *О.М.*), архонта Росії, а інші — із фортеці Мілініскі (тобто Смоленська — *О.М.*), із Теліуци (тобто Любеча — *О.М.*), Чернігогі (тобто Чернігова — *О.М.*) і з Вусеграда (тобто Вишгорода — *О.М.*). Отже, всі вони спускаються рікою Дніпро і сходяться у фортеці Кіоава (тобто Києва — *О.М.*)”.

Згадавши про „Зовнішню” та „Внутрішню” Русь, треба відзначити, що більш пізніші назви „Велика” і „Мала” Росія безпосередньо належать до вищезгаданої ситуації територіального визначення різних регіонів східнослов'янського світу. Адже терміни „Maior” та „Minor” у середньовічних джерелах використовувалися не для означення розмірів та площ (велика — мала), а для розмежування політико-адміністративних частин тієї чи іншої країни. „Мала” область — метрополія, „Велика” — територія розселення певного народу, що було зафіксовано в Польщі, Греції, Франції.

Таке розположення сучасних українських земель дозволяє відносити їх до середньовічних суспільств чорноморсько-середземноморського басейну, центром котрого в ті часи була Візантійська імперія. Внаслідок цього спільні давньоруському феодалізму риси можна шукати не тільки на Балканах, але й далі, на південь, зокрема — в середньовічному Єгипті [1].

Звичайно, це було не просто відображенням процесів у контактній зоні між цивілізаціями Заходу і Сходу по умовній лінії „Трьох К” (Київ — Константинополь — Каїр), а конкретні прояви загальноісторичних закономірностей. На відміну від тих же Єгипту чи Візантії, де зафіксовані етнічна обособленість правлячих прошарків

суспільства (в першому з цих випадків) чи часта зміна династій (у другому), на Русі з самого початку правили лише Рюриковичі, представники яких досить швидко були асимільовані слов'янами. Можна згадати з цього приводу хоча б імена перших князів: Олег та Ігор — в основі скандинавські (Хельгу та Ингвар), а в третьому поколінні вже Святослав — чисто слов'янське ім'я. А прийняття у 988 р. за часів великого князювання Володимира Святославича християнства як державної релігії Русі в його православному варіанті дозволило країні увійти до сім'ї християнських держав тогочасної Європи.

Це зовсім не означало, що східні слов'яни в усьому почали сліпо копіювати всі деталі функціонування соціальних структур своїх західних сусідів. Однією з головних особливостей існування та функціонування державного давньоруського механізму було те, що, на відміну від західноєвропейських феодалів всіх рангів, котрі в переважній більшості, отримавши свої володіння, залишались там назавжди, а потім передавали їх своїм нащадкам (цей процес тривав із покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи з часів ранньофеодальної монархії кінця IX — початку XII ст., увесь час перебували в русі, не шкодуючи сил і енергії, щоб обійняти політично та економічно вигідніший стіл.

При цьому, правителі окремих земель-князівств, прагнучи нових володінь, намагалися залишити за собою й старі надбання. Для західноєвропейських феодальних володінь та їх господарів, котрі знаходилися, так би мовити, в статичному стані, була абсолютно нетиповою ситуація, зафіксована в Платівському літописі під 1135 р.: „Юрьи испроси оу брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль, и Ростовъ и прочюю волость свою, но не всю”. Разом з князем на нові місця проживання перебиралось і його чисельне оточення, що в свою чергу сприяло контактам між певними групами населення на різних територіях.

Специфіка давньоруського феодалізму спричинила й наявність відмінностей у формуванні поселенських структур Київської Русі. Зокрема — становлення міських форм життя на Русі не проходило за єдиною соціологічною схемою, адже ці процеси були багатогранні й різноманітні. Умовно можна виділити три основні шляхи містоутворення: торгівельно-ремісничий, громадсько-феодальний, а також феодальний, або державний. „Перший шлях виявився фактично тупиковим, поскільки обумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами... Общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи утворення міст являлись природною еволюцією нових соціальних форм життя, що виникли із потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, первісними функціями котрих були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподілення додаткового продукту), а також — культова. Для землеробської округи давньоруське місто — це природне осереддя, воно було народжене цією округою і без неї не мислилось” [2].

На думку П.П. Толочка, тісні адміністративно-політичні й господарські зв'язки східнослов'янських міст із сільською округою обумовили деяку специфіку їх соціально-економічного життя. Ремесло й торгівля, що в цілому були досить розвиненими, не становили основу їх розвитку, адже додатковий продукт цих галузей був порівняно невеликим у загальному економічному балансі давньоруського суспільства. Тож міста в першу чергу росли за рахунок додаткового продукту, що утворювався в сільськогосподарському секторі економіки країни, на котрий вони мали право внаслідок значної концентрації в них соціальних прошарків, які володіли землею.

Іноді давньоруське місто називають колективним замком, де проживали наймогутніші феодала якогось мікрорегіону чи більш обширних територій (в столиці та її околицях мали свої резиденції представники різних гілок правлячого князівського роду). До речі, саме питання про те, що собою являв ординарний східноєвропейський феодальний замок, сьогодні ще до кінця не вивчено. Однак накопичені матеріали дозволяють у загальних рисах охарактеризувати цей тип поселень.

Соціологічно замок — це феодальне поселення його власника (іншими словами, резиденція), що, зазвичай, було укріпленим центром вотчинного володіння. Поняттю „замок” (від польського — „zamek”) в давньоруських літописах частково відповідали терміни „градъ” та „дворъ”. До характерних рис планування таких пунктів, призначених для проживання самого феодала, його челяді, представників вотчинної адміністрації, дружинників, населення, яке обробляло землі місцевого володаря й постійно перебувало на феодальному дворі, звичайно, відносять житла самого феодала та його оточення, різні виробничі й господарські приміщення. Сама площа замку сягала до 1 га.

Цим вона відрізняється від розмірів укріплених частин більшості малих міст давньоруського часу, що дорівнюють, як мінімум, 2—2,5 га. Самі ж замки були пристосовані для їх захисту незначною кількістю воїнів. Цей факт мав аналоги і в Західній Європі — там гарнізон великого замку складав близько 100 осіб, а замки середньої величини мали лише 25—50 воїнів.

Біля кожного з них знаходилося по кілька відкритих поселень. Мабуть, саме в них мешкали особисто залежні від конкретного володаря селяни. Така структура „гнізда” поселень (укріпленого та кількох неукріплених), вірогідно, археологічно відображає феодальну вотчину, детально не описану в письмових джерелах. Та на багатьох замкових майданчиках не було виявлено постійних, стаціонарних жител самих феодалів. Особливо це стосується найкрупніших за розмірами, що, зазвичай, належали найавторитетнішим магнатам. Але цей факт, на перший погляд парадоксальний, пояснюється наведеною характеристикою східноєвропейського міста як колективного замку. Воно, в першу чергу, було центром сільськогосподарської округи, і тому з підвищенням соціального статусу конкретного представника феодальної страти (чи класу) феодал волів більше перебувати в урбаністичному центрі й контролювати ситуацію, а не постійно проживати у своїй вотчині. Там за нього господарством керувала його адміністрація [3].

Однак основна маса населення феодальної доби проживала не в містах чи замках, а в сільських поселеннях. Як відзначав Ф. Бродель, навіть у XV—XVIII ст. світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 відсотків людей існувало за рахунок обробки землі [4]. Селянство в широкому значенні охоплювало всіх дрібних сільських виробників, котрі вели індивідуальне господарство власними силами і засобами виробництва, і для яких трудова діяльність складала їх найважливішу функцію. Якраз в першу чергу, в результаті праці самих селян розвивалося сільське господарство — вони зробили найбільший внесок у вдосконалення знарядь обробки землі (фала, плуга і т. д.), вивели нові сорти зернових і технічних культур, нові породи худоби. Досить успішно розвивались різноманітні ремесла, що також накладало свій відбиток на весь соціально-економічний потенціал тогочасного суспільства.

Село згадується вже в перших договорах Русі з візантійцями та у вступній частині „Повісті минулих літ” при описі життя східних слов’ян. Але ці повідомлення дуже

фрагментарні. Тому основну нову й різноманітну інформацію дають археологічні матеріали, які дозволяють говорити, що формування давньоруської сільської поселенської структури простежується в IX—X ст. Часто нові селища виникають на території більш ранніх. Уже в X—XI ст. починається формування садіб на селі, що набуває поширення в XII ст. на всій території південноруських земель і вказує на економічне зміцнення малої (парної) сім'ї, хоч у деяких випадках велика сім'я (теж з об'єктивних причин) продовжує існувати. Тенденції розвитку приватної власності фіксуються і появою таких категорій речей, як замки і ключі.

Ще один цікавий факт: упродовж багатьох десятиліть XIII ст. спостерігається зникнення багатьох сільських поселень, що довгий час пояснювалося виключно негативним впливом монголо-татарської навали в 40-х роках згаданого століття (навіть щодо тих територій, де її не було). Виявилось ж, що на цей процес впливав і екологічний фактор: внаслідок виснаження землі жителі багатьох сіл просто вимушені були переселятися на нові території.

Можна говорити про паритетні відносини між містом і селом у давньоруський час, про певну спеціалізацію та господарські можливості жителів окремих поселень залежно від екологічної специфіки в зонах їх розташування, про високий рівень розвитку сільського ремесла, що за багатьма характеристиками не поступалося міському, про особливості ідеологічних уявлень у світогляді широких народних мас [5].

Однак чи можна розглядати історію Київської Русі лише в контексті локального розвитку сучасних східнослов'янських народів? Певно, що ні. На всі середньовічні процеси (і не тільки в ці часи) впливали й інші чинники, починаючи вже з періоду формування державності. Наприкінці I тис. н.е. особливу роль відігравали хозари та варяги, на яких необхідно тут коротко зупинитись.

Держава перших із них — Хозарський каганат — була найбільшою політичною силою Східної Європи впродовж кількох століть. Це утворення проіснувало з VII по X ст. Західні території каганату знаходились в східних та південних районах сучасної України. Вплив Хозарського каганату на сусідів був таким, що на Русі великі князі київські іноді навіть називали себе „каганамі”, щоб і в титулатурі бути на рівних з тими могутніми володарями. Саму назву „каган” („хакан”) руси використовували вже в IX ст., про що свідчить повідомлення такого відомого джерела, як Бертинські аннали (839 р.).

Хозарія, створена початково як держава кочівників, з часом набула складнішої форми: за збереження частини населення кочового й напівкочового способу господарювання очевидною є також величезна роль транзитної торгівлі, а також великий, особливо на окраїнних землях, вміст осілого, землеробського населення. Етнічний склад підлеглих каганамі бекам був досить строкатим — це, власне, хозари, болгари та алани.

Із цим населенням пов'язуються археологічні пам'ятки так званої салтівської культури. Вони розміщені безпосередньо біля східнослов'янських поселень, а певні характерні риси вказують на різноманітні контакти між представниками двох етнічних масивів. На першому етапі хозари відігравали більш активну роль і, як відзначає давньоруський літописець, навіть „примучували” частину східнослов'янських племен. Пізніше останні „віддячили” своїм сусідам: у 965 р. князь Святослав Ігоревич розбиває військо кагана, бере столицю держави — Ітіль на Нижній Волзі — та деякі інші міста. Під час цього походу великий воїн підпорядковує собі й деякі народи кавказької зони. Хозари поступово сходять з історичної арени, а тому, слід кон-

статувати, вони лише опосередковано вплинули на формування структур Київської Русі.

Набагато складнішим упродовж тривалого часу виглядало питання про роль варягів — вихідців зі Скандинавії — у становленні першої держави східних слов'ян (так звана норманська теорія). Згідно цієї гіпотези, саме скандинави своїми енергійними діями ініціювали поступальний рух східних слов'ян. Гостра полеміка з цього приводу в останні десятиліття перейшла у спокійне річище. Нині доведено, що русько-скандинавські стосунки були взаємовигідні й багатосторонні.

Наявні джерела все ж фіксують тісніші зв'язки переселенців та автохтонів в північнослов'янських областях, ніж на півдні Русі. Звертає на себе увагу той факт, що про Київ майже немає згадок у середньовічних скандинавських письмових джерелах (на відміну від Новгороду Великого). Ще одним свідченням поганої інформованості скандинавських авторів про деталі історичних подій у середньодніпровському регіоні є опис сватання до дочки Ярослава Мудрого Єлизавети норвезького конунга Харальда в 1043 р.: в кількох сагах говориться, що київський князь приймає гостя в Хольмграді (тобто Новгороді Великому на слов'янській Півночі), хоча, починаючи з 1018 р., коли Ярослав зайняв великокнязівський стіл, він усі офіційні прийоми проводить у столиці держави. Більше того, саги, в яких досить уважно висвітлюється генеалогія героїв, зовсім не знають родова Володимира Святославича, у військових дружинах якого служило багато вихідців із Північної Європи.

І все ж скандинави, за даними різних джерел, проживали не лише на Новгородщині, а й в різних регіонах східнослов'янської ойкумени. Однак положення їх на окремих територіях було різне.

На півночі вони часто мігрували у зворотньому напрямку й поверталися на батьківщину. На півдні була інша ситуація. Тут, у зв'язку зі швидким подальшим розвитком державницьких інститутів, варяги в основному виконували волю місцевої феодалної верхівки. При не вигідній ситуації вони бачили більш перспективи у службі при константинопольському дворі Візантійської імперії, ніж у поверненні додому, і часто залишалися на давньоруському півдні назавжди. Слід відзначити, що переселення вихідців зі Скандинавії на Русь проходило не лише на межі двох тисячоліть, а й пізніше. Можна хоча б згадати варяга Шимона (поясом якого розмічувався Успенський собор Києво-Печерського монастиря), який за часів Володимира Мономаха повернувся з ріднею та з'єднанням з католицизмом до православ'я і, як пізніше його син Георгій, мав достатньо повноважень у тогочасних державних структурах.

Очевидно, вихідці із Скандинавії на півдні Русі в основному залишалися назавжди і поступово (починаючи з другого покоління) були асимільовані автохтонами. Звичайно ж, між Києвом і скандинавськими країнами існували та активно розвивались різноманітні економічні та політичні контакти. Але тут не було, як на півночі, значного числа людей, котрі поверталися додому за море і своїми розповідями в різних аудиторіях закладали інформаційну основу майбутнім середньовічним письмовим джерелам [6].

У цілому наявні дані та їхній аналіз дозволяють стверджувати, що східнослов'янська державність, у першу чергу, розвивалася коштом внутрішніх ресурсів тогочасного суспільства. І, ясна річ, не в ізолюваному середовищі.

Зовнішня політика, як і вся історія Київської Русі, поділяється на два етапи: ранньофеодального періоду, тобто часу формування та розвитку єдиної монархії, і періоду феодальної роздрібненості XII—XIII ст. На першому з них складається

політична єдність Русі, що вийшла на міжнародну арену. Країна облутана різного роду політичними й економічними зобов'язаннями тих земель, котрі були об'єднані під владою Києва. На другому етапі змінився й характер зовнішньої політики. Могутні володарі окремих земель-князівств відстояли свої права не лише на внутрішньополітичні дії, а й на зовнішньополітичні зв'язки. В цей час складаються князівські угруповання, котрі протистоять одне одному й зав'язують зовнішньополітичні відносини з найбільш вигідними сусідами. Відбуваються суттєві зміни і в зовнішній торгівлі: поруч з русько-арабськими операціями (на дірхеми) з Багдадським халіфатом й державами, що виникли після його розпаду, розвивається щодалі тісніше торговельне зближення Русі з державами Західної Європи. Воно відмічене активним балансом і припливом іноземної валюти — денаріїв, брактеатів та срібних злитків-марок. Це теж певною мірою впливало на загальний стан зовнішньої політики.

За три з лишком століття зовнішньополітичної історії Київської Русі багато чого змінилося в навколишньому світі: виникли й занепали скандинаво-англійські союзи, що залишили політичні сліди в Англії, Північній Франції, Південній Італії; розквітла і розпалась Візантійська імперія; арабське володарювання з Багдада і Кордови з його експансією в Європу скінчилось, а сам арабський світ став жертвою хрестових походів; Германія перенесла свої кордони з Ельби на Одер, а потім, розвиваючи натиск у східному напрямку, на Віслу, Німан та Західну Двіну; виникли й зміцніли слов'янські держави; хвилі кочівників — угрів („старих маляр“), печенігів, торків, половців — пройшли по північнопричорноморських степах. І в багатьох із названих процесів Київська Русь відіграла не останню роль.

Якщо ж говорити більш конкретно про зв'язки східнослов'янської держави з навколишнім світом, то їх слід характеризувати як різновекторні. Серед пріоритетних країн були: Візантія та її чисельні провінції, країни арабського світу та Середньої Азії, Грузія й Вірменія, Волзька Булгарія — на сході та півдні; Германія, Франція, Англія — у Західній Європі; Данія, Норвегія, Швеція — на півночі. Найтісніші контакти відбувалися з найближчими сусідами — Польщею, Угорщиною, Чехією, — а також з номадами Північного Причорномор'я.

З часу формування Київської держави одним з найважливіших спрямувань її культурно-історичних контактів була Візантійська імперія. Цей напрям визначався тогочасною геополітичною ситуацією в Східній Європі, коли на південь йшли потужні міграційні потоки. Якраз через басейн Дніпра проходила й основна ділянка знаменитого шляху „з варяг у греки“, а Середнє Подніпров'я стало контактною зоною між північними та південними європейськими регіонами.

Надзвичайно важливою подією у міжнародному житті став похід 860 р. давньоруських військ на Константинополь. Подія, що закінчилась перемир'ям, викликала величезний резонанс у Європі. Вона знайшла відображення в тогочасних візантійських джерелах, передусім — у двох проповідях патріарха Фотія та його „Окружному посланні“ східним митрополитам. За деякий час посольство русів прибуло до Візантії й уклало договір „миру та любові“. Окрім „політичної дружби“, в договорі були присутні й економічні питання: русам було дозволено торгувати у столиці імперії. Цей договір був, по суті, політичним визнанням міжнародного значення молоді східнослов'янської держави. Наступне військово-протистояння Києва й Константинополя призвело до підписання ще двох угод в 911 та 944 рр., поїздки княгині Ольги до Візантії 946 р. (за іншою версією — 957), двох походів її сина Святослава на Балкани.

Подальші події теж були вигідні для Русі. В першу чергу — це династичний шлюб Володимира з принцесою Анною і прийняття східними слов'янами християнства. Як вже відзначалося, така ідеологічна акція призвела до того, що країна посіла гідне місце серед держав тогочасного світу. Традиційна візантійська політика, щоб підкреслити найвищий статус імператорського дому, уникала будь-яких династичних союзів. Візантійський імператор був недосяжним ідеалом величчя, могутності, влади, престижу для будь-якого європейського монарха. А тому престиж влади київського князя теж було піднято на найвищий щабель. Певна прохолода у відносинах в перший період правління Ярослава Мудрого пізніше була виправлена: син великого князя київського Всеволод одружився з візантійською принцесою з дому Мономахів, а вже його старший син Володимир отримав через це прізвисько Мономах.

Як уже відзначалося, окрім Візантії, Хозарія також була одним з головних об'єктів зовнішньої політики Русі на першому етапі її існування. Оскільки східна торгівля країни в цей час здійснювалась через дану ранньофеодалну державу, то це робилося часто саме за посередництва хозарських купців. У Києві навіть існував топонім „Козаре”, що лишився, вірогідно, від місцезнаходження торгівельної колонії східних сусідів слов'ян.

З середини VIII до початку X ст. Київська Русь входила до „хозарського” (південного) кола обігу арабських монет. На відміну від північних монетних знахідок, тут зосереджуються монети з абасидських монетарень східної та центральної частин арабського світу. Це — зона стійких економічних контактів, пов'язаних передусім з Дніпровською системою торгівельних сполучень, вона була основою політичних зацікавленостей Русі у східному напрямі [7].

До візантійсько-русько-хозарських відносин має стосунок і прийняття останніми юдаїзму як державної релігії каганату. Це відбулося під впливом єврейських купців, які активно брали участь у міжнародній торгівлі і в даній частині Європи. Існує погляд, що хозарський „цар” Булан перейшов у нову віру в Криму (тоді — Тавриці), поблизу Ялти, в урочищі Карасан, і ця акція мала не лише релігійне, а й політичне забарвлення. Подія ознаменувала фактичне включення всього півострова, за виключенням Херсона (античного Херсонеса, давньоруського Корсуня, нині адміністративно входить до міста Севастополя), до складу каганату і цілковитий розрив стосунків цієї території з Візантією [8].

Якщо ж говорити про перших давньоруських князів, то Аскольд, зокрема, підтримував з Хозарією переважно мирні стосунки. Каганат не виявляв активної ворожості проти Русі й у той же час був досить міцним заслоном проти кочівників Сходу. Про мирні контакти Русі з Хозарією в цей час свідчать і надходження звідти арабської монети VIII–IX ст. Пізніше ситуація змінилася, а це призвело до вже згаданого розгрому каганату Святославом Ігоревичем у 965 р. Головною метою його походу був не грабіж, не розорення корінних земель каганату, а закріплення на Дону, Надазов'ї Північному Кавказі, політичне приєднання нових територій, можливо, підкорення ослабленої Хозарії на правах васалітету.

Відносини Русі зі ще одним східним сусідом — Волзькою Булгарією, значною своєю частиною розташованою на території сучасного Татарстану,— після походу Святослава переважно були мирними. Та й згаданий похід в поволзький регіон більше пов'язаний якраз з Хозарією, ніж з політикою самої Булгарії. Спробу її підкорення пізніше зробив і Володимир Святославич, коли він „победи болгар”, як повідомляє літопис. Однак з цього приводу висловив сумніви ще його дядько і

воєвода Добрина: „Сим дани не даяти”. 985 р. було укладено мирний договір до того часу, як „камень начнетъ плавати, а хмель грязнути” (тобто тонути). Відносини залишилися мирними й пізніше. Зокрема, 1006 р. було підписано новий договір, а впродовж тривалого часу саме через Київ із Волзької Булгарії до земель Верхнього Подунав'я пролягав один із середньовічних маршрутів Великого Шовкового шляху — міжнародної магістралі, що з'єднувала цивілізації Заходу і Сходу. Показовим щодо контактів на цьому шляху був такий факт: у 1178—1180 рр. купець із верхньодунайського міста Регенсбурга на ім'я Гартвіг, який на той час мешкав у Києві, перевів на регенсбургський монастир Св. Еммерама шляхом контокоррентних розрахунків 18 фунтів срібла. Таку суму повинні були виплатити монастирю боржники купця, які жили там. Відома навіть спеціальна категорія купців, які торгували з Руссю,— так звані „розарії” [9].

Зв'язки з Дунайською Болгарією для східнослов'янської держави теж були традиційними в економічно-політичній і, особливо, в культурній сфері. Адже це була слов'янська країна, що раніше прийняла християнство, а також тут раніше виникла писемність. На Русі діяло чимало болгар, перш за все — у церковній та культурній сферах. Шляхи до Візантії, і далі в західні райони Балкан, теж пролягали через Болгарію. Проте Візантії часто вдавалося використовувати Русь проти Болгарії або, навпаки, налаштовувати правителів останньої проти Києва.

Вище вже розглядалося питання про роль скандинавів у становленні давньоруської держави. Однак участю вихідців із Північної Європи у військових формуваннях київських князів контакти не обмежувались.

З X ст. Русь стає постійним притулком для високопоставлених вигнанців з північних країн, а за часів Ярослава Мудрого встановлюються династичні зв'язки з королівськими дворами Скандинавії. Великі князі київські займали самостійну позицію у підтримці тих чи інших претендентів на королівський престол. Сам Ярослав був одружений з Інгігерд — дочкою шведського короля Олафа Скотконунга, а його дочка Єлизавета вийшла заміж за Гаральда Грізного, який чимало років провів на Русі, а у 1047—1066 рр. був королем Норвегії. Після його загибелі в Англії вона стала дружиною датського короля Свена. Русько-скандинавські державні зв'язки зберігалися у доброму стані і за часів Володимира Мономаха.

Зростання авторитету та могутності Русі відбивалося у достатньо широких династичних шлюбах не лише з представниками північних сімей. Так, син Володимира Святославича Святополк був одружений з дочкою польського короля Болеслава Хороброго; Анна Ярославна стала дружиною короля Франції Генріха I, а її сестра Анастасія — угорського короля Андрія. Польсько-руські шлюбні відносини згаданим шлюбом не обмежились: сестра Ярослава Доброніга-Марія вийшла заміж за Казимира П'яста, а Ізяслав Ярославич оженився на сестрі польського короля Гертруді.

Тож київська правляча династія підтримувала тісні відносини з більшістю родин феодальної еліти тогочасної Європи. Звичайно, кожний династичний шлюб значив собою політичну угоду, мирні та союзницькі відносини з конкретною країною.

Говорячи про контакти із західноєвропейськими країнами, не слід забувати про посольство княгині Ольги до германського імператора Оттона I. Між ними велися переговори з прийняття Руссю західного християнства й направлення сюди єпископа. Ольга вираховувала найбільш вигідний для Русі шлях, а також, можливо, використовувала зв'язки із західною церквою як засіб тиску на Візантію. У відповідь до Русі було направлено місію на чолі з Адальбертом, який повернувся додому 962 р.

У 1006 або 1008 рр. в Києві протягом місяця перебував єпископ Бруно Кверфуртський, який очолював місію до печенігів. Звідси він надіслав імператору Генріху II листа, в якому описував Володимира як „повелителя Русів”.

У дев'яності роки X ст. спостерігаються інтенсивні відносини Києва з Ватиканом. Римський папа намагався перетягнути на свій бік молоду християнську державу. Така дипломатична практика Русі мала, звичайно, не релігійну, а суто політичну основу. Київська Русь не йшла у фарватері політики Візантії, а вела свою системну політику, намагаючись у різних регіонах мати протизагубу своїм потенційним супротивникам. Германська імперія та Рим виступали такою протизагубою Візантії та Польщі. Результатом зближення з Германією, можливо, став шлюб (після смерті Анни) Володимира Святославича з онукою Оттона I, донькою графа Куно. 1013 р. між Києвом і Священною Римською імперією германського народу було укладено мирну угоду.

Про економічні зв'язки з Чехією повідомляють і давньоруські літописи, і іноземні джерела. Політичні відносини також мали давню історію. Союз Володимира з королем Андріхом сприймався вже як традиційний. Однією з дружин цього великого князя київського була „чехиня”. Цей шлюб мав скріплювати певні угоди, яким, звичайно, передували обмін посольствами та переговори. А традиційний торговий шлях з Києва до Регенсбурга вів через Краків і Прагу й відігравав велику роль у взаємовигідних контактах.

Найактивніші відносини Русь мала з Польщею. І це зрозуміло — кордон між двома країнами був найдавніший із відомих і за нього протягом століть велася війни. Перш за все, це стосується Червенських gradів в басейні Західного Бугу та околиць міста Перемишля (сучасного польського Пшемисля). Наприкінці X ст. в результаті закінчення протистояння, як свідчить літопис, Володимир „бе живе с князи околними миромъ, с Болеславомъ Лядскимъ, и съ Стефаномъ Угрскимъ, и с Андрихом Чешским”. Та це було тимчасове перемир'я: Ярославу з братом Мстиславом довелося провести два походи, щоб відстояти Червенські гради. Полонених „ляхів” перший з названих князів розселив на новій оборонній лінії держави по р. Рось. Ще пізніше зародилася принципова польська політична лінія на підтримку волинського угруповання на Русі. А впродовж X—XI ст., незважаючи на вказані територіальні претензії, Русь та Польща стабілізували свій кордон і встановили союзницькі відносини між Києвом та Краковом.

Мирні відносини Києва з Угорщиною були традиційними ще з часів переходу „старих маляр” на „нову батьківщину” — в Карпатську котловину. Вони були союзниками Русі в її візантійській, германській чи польській політиці. Пізніше взаємовідносини мали як негативні, так і позитивні моменти. Але в цілому політика наступників Ярослава Мудрого щодо Угорщини тяжіла до союзницької, хоча вона ускладнювалась уособицями в кожній з країн. Та погляди на взаємовідносини галицьких Ростиславичів у часи феодальної роздрібненості починали в цьому плані відрізнятися від позицій Києва.

З країнами Західної Європи Київська Русь, окрім окремих династичних шлюбів, підтримувала політичні й економічні контакти, хоч вони були не такими інтенсивними, як із непосредними сусідами.

На другому етапі розвитку міжнародних відносин — в часи феодальної роздрібленості XII—XIII ст. — єдина зовнішньополітична діяльність перестала існувати. Проте зацікавленість країни в економічних зв'язках залишалася незмінною. Нова

державна система призвела до життя великі князівські коаліції, що врівноважували одна одну. В цілому, глобальним завданням зовнішньої політики Русі був захист від наступу кочівників, тиску західних феодалів та Візантії. Зовнішньоторгівельні й культурні зв'язки значно інтенсифікуються.

На території сучасної України, поруч з Києвом, зросли центри, що проводили власну зовнішню політику. Ними стали Чернігів, Галич, Володимир-Волинський (Переяславль Руський завжди діяв у річищі київських тенденцій). Але ця політика могла мінятися при зміні на князівських столах ворогуючих гілок роду Рюриковичів. Політичний поліцентризм повністю запанував після смерті сина Володимира Мономаха Мстислава Великого в 1132 р.

Інтереси Волині схилилися до контактів з Польщею, звідки йшла як допомога, так і загроза агресії. Там же шукав союзників і Чернігів. Для Галича пріоритетними були відносини з Угорщиною. А для того ж Чернігова — зі Степом. Київ як загальнодержавна столиця, резиденція митрополії та великий економічний центр на шляху „з варяг у греки” був у першу чергу зацікавлений у зв'язках із Візантією. Це були головні напрями політичних зносин, проте існували й інші. Київ та Володимир-Волинський в певні моменти підтримували дружні стосунки з Угорщиною, Галич контактував з Польщею та Візантією і т. д. Характеристика всіх різноманітних контактів в часи феодальної роздрібленості на Русі — тема окремої великої за обсягом роботи, а тому тут обмежимося лише вищенаведеними фактами.

Однак взаємовідносини підтримувалися в ті часи не лише з безпосередніми сусідами. Прикладом ширших міжнародних акцій може бути прийняття князем Данилом Галицьким 1253 р. у волинському місті Дорогочині королівської корони від послів Папи Інокентія IV. Зацікавлена в поширенні католицизму, його політичного й ідеологічного впливу на Східну Європу, Папська курія виступила ініціатором у наданні галицько-волинському володарю королівського титулу, розраховуючи отримати чималі вигоди від того. Довгий час Данило вагався у прийнятті рішення, не бажаючи проникнення папських місіонерів на його землі. Однак постійна загроза з боку Золотої Орди спонукала князя вести переговори з Папою — в розрахунок на його поміч проти монголо-татар. У наступні роки обидві сторони не дотримались умов договору. Декларований Папою, хрестовий похід проти татар християнами Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Помор'я не відбувся, та й не міг відбутися. Згадані країни були надто слабкими, щоб вистояти у боротьбі зі спадкоємцями Чингізхана, загрузли у внутрішніх міжособистих, та й просто боялися воювати з могутньою степовою імперією. Данило ж не впустив до себе католицьких місіонерів і ченців, не виконав навіть своїх мінімальних обіцянок у конфесійному питанні [10].

Однак характеристика контактів русів з представниками інших народів була неповною без згадки про середньовічне кочове населення причорноморських степів — печенігів, торків і половців. Так, за деякими свідченнями, вже під час хрещення Володимира Святославича був присутній печенізький хан Метеган. Давньоруські князі часто одружувалися з доньками кочівницьких вельмож, хоча своїх доньок заміж у Степ не видавали. У літописах зафіксовано не менш як вісім шлюбів відомих князів з половецькими красунями. Сім'ї на той час були багатодітними і, якщо припускати, що в цих 8 князівських сім'ях в середньому виросло по п'ять синів і дочок, то серед них (тобто князівських сімей в цілому) було близько 40 князів і княгинь напівполовців, а далі — приблизно 200 половецьких онуків і онучок. Це споріднення скріплювалося повторними шлюбами княжичів і князівен змішаного походження

ня. Зокрема, Ігор Святославич — герой „Слова о полку Ігоревім” — по лінії свого батька був онуком половчанки — дочки Осолука, тобто доводився правнуком половецькому хану.

Ці та інші факти відображають характер діалектичних взаємин двох народів та демонструють, настільки тісно перепліталися їх долі. Існувала навіть гіпотеза, що в XII—XIII ст. Київська Русь і Половецька земля складала одну помітничну державу [11]. На наш погляд, це перебільшення. Прихильно до Русі ставилися переважно тільки „дикі половці” — два кочівницьких угруповання, що розміщувалися поблизу південноруських кордонів, але ніколи не селилися у Пороссі чи Посуллі, на давньоруській державній території. Одна з цих груп локалізується на схід від Дніпра, в межириччі Осколу і Дону, чи на самому Дону. Вона мала тісніші стосунки з чернігівськими князями та Юрієм Долгоруким. Інша — на захід від Київської землі. Треба констатувати: все ж основна маса кочових орд вбачала в давньоруських містах і селах об'єкт збагачення, а в землеробах і ремісниках східнослов'янської держави — потенційних рабів, яких можна було вигідно продати на ринках невільників або ж використати у своєму господарстві [12].

Фінальним рубежем киеворуського періоду в історії України та й всієї Східної Європи були 40-і рр. XIII ст. Монголо-татарська навала завдала Русі, що посідала одне з чільних місць у загальноєвропейському історичному розвої Середньовіччя, непоправної шкоди. Упродовж кількох століть вона успішно протистояла кочовим народам степів, боронила себе і країни Центральної та Західної Європи. Свою високу історичну місію — рятівницю європейської цивілізації — Київська Русь виконала і в згадані роки глобального лихоліття, але цього разу вже ціною власного існування.

Через цілу низку причин країна не змогла протистояти могутній військовій машині монголо-татар. Із „вогнем і мечем”, долаючи героїчний опір русів, вони пройшли східнослов'янськими землями, спалили найбільші міста, розтоптали й розікрали матеріальні цінності народу, нищили його духовне надбання. На високій ноті обірвалася творчість давньоруських зодчих і художників, літописців і билинників, музикантів і ремісників. Те, що вдалося врятувати, опинилося на довгі століття в земляних схованках.

Вважається, що спадкоємцем державно-політичних традицій на півдні Київської Русі була Галицько-Волинська Русь. На відміну від Середнього Подніпров'я, карпатський регіон менше постраждав від монголо-татарських завойовників. Упродовж другої половини XIII — першої половини XIV ст. тут велося монументальне будівництво, літописання, розвивалися торгівля, сільське господарство, ремесла. Завдяки політиці Данила Галицького та його наступників галицько-волинські землі не зазнали такого розорення з боку військових завойовників, як це мало місце в „Руській землі”, у вузькому значенні цього терміна — Київщині, Чернігівщині, Переяславщині [13].

Подальший розвиток різних частин східнослов'янського світу проходив своїми шляхами. У зв'язку з цим ще раз повернімося до самого терміну „Київська Русь”. Він, як і „Володимирська Русь” та „Московська Русь”, з'явився під час розробки спочатку в Московському царстві, а потім і в Російській імперії концепції генеалогічної безперервності протягом тривалого часу правлячого в Москві князівського роду, концентрація владних функцій якого в певні періоди переходила по черзі від одного до іншого із трьох вищезазначених центрів. Така „генеральна лінія” еволюційного поступу підтримувалася (й підтримується) більшістю російських науковців, а також є тра-

диційною для багатьох представників деяких інших історичних шкіл колишнього Радянського Союзу.

На відміну від згаданого погляду багатьох істориків різних поколінь, М.С. Грушевський ще на початку ХХ ст. виступив з іншою кардинальною ідеєю, за якою киево-галицька історична доба переростала не в володимиро-московську, а в литовсько-польську: „Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський ХІІІ в., потім в литовсько-польський ХІV—ХVІ в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корени, і відносини до неї Київської можна б скоріше прирівняти нпр. до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не приємства двох періодів в політичній і культурній життю Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життєм Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народности. Етнографічна і історична близькість народности українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань — вони жили своїм життєм поза своїми історичними стичностями і стрічами” [14].

У радянські часи така думка нищівно критикувалася радянською історіографією (на чолі з партійними органами); вона почала активно використовуватися в останні два десятиліття в дослідженнях українських спеціалістів, або ж повністю ігноруватися в російських виданнях. Нині з'явилися перші „паростки” в розробці нових підходів до цієї глобальної проблеми історії східнослов'янського світу, коли було запропоновано його, „єдиного і неподільного” вже в перші століття ІІ тис. н. е. складати з чотирьох частин: Київської Русі (власне південноруських князівств), Новгородської республіки, Руської Півночі та центральноруських князівств, під котрими розуміють утворення повозького регіону [15]. Подальший розгляд спочатку російської цивілізації, а потім і глобальної євразійської, йде вже без південноруського в минулому регіону (за виключенням, короткої згадки про Галицько-Волинську Русь). Тож, начебто, схема „Київ — Литва — Польща” (з наступним поверненням до Києва) починає знаходити розуміння і в окремих представників сучасної російської науки. Та роботи в цьому напрямі „хоч греблю гати”.

Однак можна констатувати: Перша держава східних слов'ян, що сформувалася в кінці І тис. н. е. і була знищена ордами монголо-татар на чолі з ханом Батием в першій половині ХІІІ ст., упродовж свого існування була не статичною, а динамічною структурою, що у своєму розвитку пройшла кілька етапів. Проблема її виникнення залишається однією з найактуальніших у вітчизняній історичній науці. Слід зазначити, що Русь розвивалася у рамках загальних закономірностей історико-культурного процесу середньовічної Європи, участь в якому брав кожен тогочасний народ” [16].

Посилання та література:

1. Литаврин Г.Г. Византийская империя во второй половине VIII—XII в. // Культура Византии. Вторая половина VII—XII вв.— М., 1989.— С. 11—35; Семенова Л.А. Особенности феодализма в Египте // Типы общественных отношений на Востоке в средние века.— М., 1982.— С. 100—110.
2. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город.— К., 1987.— С. 233.

3. Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі.— К., 2000.— С. 22—36.
4. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное.— М., 1986.— С. 60.
5. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель).— К., 2003.
6. Моця О.П. Населення південноруських земель IX—XIII ст.— К., 1993.— С. 131—135; Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь.— Україна крізь віки, Т. 4.— К., 1998.— С. 36—39, 48—55.
7. Пацуро В.Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 5—8.
8. Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья.— К., 1990.— С. 149—151.
9. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар — Киев. Пути, связи, судьбы.— К., 1997.— С. 23.
10. Давня історія України.— К., 2000, Т. 3.— С. 515—546; Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі.— К., 2002.— С. 9—127.
11. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь.— М., 1989.— С. 327.
12. Плетнева С.А. Половцы.— М., 1990.— С. 9—171; Давня історія України, Т. 3.— С. 561, 564—565.
13. Толочко П. Київська Русь.— К., 1996.— С. 342.
14. Грушевський М. Звичайна схема „руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов’янства // Статті по славяноведению (Под ред. акад. В.И. Ламанского).— СПб., 1904.— С. 299—300.
15. Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Т. IV. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации.— М., 2008.— С. 9.
16. Україна: хронологія розвитку.— Т. 2.— К., 2009.— С. 140.

1.3. Еволюція європейської парадигми розвитку України в XIV—XIX ст.

Монголо-татарська навала на землі Київської Русі у середині XIII ст. суттєво не вплинула на цивілізаційний статус південноруських (українських) земель. Вони і надалі продовжували залишатися невід'ємною складовою частиною Європи, „Європейського світу”.

З XIII ст., коли південноруські князівства активізували контакти на Заході в пошуках союзників у боротьбі з татаро-монгольськими завойовниками, а потім увійшли до складу спочатку Литовської, а згодом і Польської держави, зв'язок українських земель з європейською цивілізацією все більше посилювався.

На час утворення української козацької держави в середині XVII ст. Україна була інтегральною частиною європейської цивілізації, її східним покордонням, пов'язаною з нею політично (як частина Речі Посполитої), культурно (розвиток та вільне поширення ренесансу, бароко, інших культурних явищ і течій, освіта на європейський кшталт тощо), духовно (реформаційні, гуманістичні та інші ідеї в Україні поширювались, як і в Європі), економічно (тісні й інтенсивні торгові зв'язки українських земель європейськими країнами), способом життя та стереотипами світосприйняття.

Проілюструємо ці концептуальні положення конкретним матеріалом.

Уже із XIV ст. поширюється практика навчання студентів-українців (русинів) у західноєвропейських університетах. Так, у списках найдавнішого в Європі Болонського університету імена студентів українського („рутенського”) походження зустрічаються, починаючи з другої половини XIV ст. Перша документально підтверджена згадка про навчання українця в другому за давністю походження університеті Європи — Паризькому (Сорбонні) належить до 1379 р. Незабаром українці починають приїжджати на навчання й у низку інших провідних європейських університетів [1].

Природно, що в той час українців найбільше було в європейських слов'янських університетах — Празькому і Краківському. У 1379 р. при Карловому університеті в Празі була заснована навіть спеціальна бурса (інтернат) для вихідців з Великого князівства Литовського. 1409 р. аналогічна бурса для бідних студентів „з Литви й Русі” була відкрита й при Краківському університеті [2]. Зокрема, лише в Краківському університеті протягом XV — першої половини XVI ст. навчалось майже 1200 вихідців з України. Загалом, за приблизними підрахунками Г. Нудьги, з України протягом XIV—XVIII ст. виїжджали вчитися за кордон майже 5 тис. осіб [3].

Багато відомих українських культурних, освітніх та релігійних діячів здобули освіту в європейських університетах і академіях. Так, наприклад, випускник Падуанського університету Ю. Дрогобич був у 1481—1482 рр. ректором Болонського університету.

Важливо підкреслити, що в західних університетах навчалась більшість ректорів Київської братської школи, а потім — і Києво-Могилянського колегіуму. Зокрема, у німецьких університетах навчався М. Смотрицький, у Краківському університеті — Х. Євлевич, у Замойській Академії — К. Сакович, І. Трофимович-Козловський, Й. Кононович-Горбацький, а також майбутні київські православні митрополити

П. Могила та С. Косов, майбутній архімандрит Києво-Печерської лаври І. Гізель [4]. Як цілком слушно зазначає Д. Наливайко, практика навчання в західноєвропейських університетах сприяла формуванню в Україні прошарку інтелігенції, яка за своїм типом наближалась до ренесансної [5].

У сфері освіти Україна орієнтувалася на західні стандарти уже на початку XV ст., коли на українських землях почала поширюватися „латинська” наука. Важливим елементом культурного піднесення України та увібрання нею нових понять, звичок, нових ідейних і художніх віянь європейської ренесансної культури було виникнення наприкінці XVI — у першій третині XVII ст. шкіл більш високого рівня, ніж попередні, та переорієнтація їх на загальноєвропейські освітні взірці. Передовсім це виявилось у запровадженні в навчальну практику „семи вільних мистецтв”, на яких традиційно базувалась європейська освіта.

Модель практичного компромісу між „латинською наукою” і греко-слов'янськими освітніми канонами була вироблена, як зазначає Н. Яковенко, в Острозькій колегії, заснованій наприкінці 70-х років XVI ст. Тут викладались латинська, грецька, церковнослов'янська мови та „сім вільних мистецтв” (граматика, арифметика, риторика, поетика, геометрія, астрономія й музика). Освітні нововведення Острозької колегії було покладено в основу програм братських шкіл, що відіграли вирішальну роль у піднесенні культури й освіти в Україні [6].

Окрім звичайних початкових та братських шкіл, в Україні з 1553 р. діяли також кальвіністські та соцініанські школи, засновані протестантськими громадами, з 1575 р. — єзуїтські школи (колегіуми), а з 1630-х рр. латинські школи, створені київським митрополитом П. Могилою [7].

Перехід до вивчення „семи вільних мистецтв”, по суті, підвів єдиний освітній фундамент під розвиток української культури та культури решти країн Європи, адже таким чином були формально закріплені спільні стандарти (підходи) до світо розуміння, світовідчування, світобачення.

Тією ж віхою, що знаменувала завершення перелому у ставленні до „латинської вченості”, можна вважати заснування в 1632 р. Києво-Могилянської колегії (академії) — навчального закладу нового типу, орієнтованого на європейські університети й академії. За своїм характером і структурою колегія була „латинським” навчальним закладом, однак основною метою її створення було дати в руки оборонцям православ'я й українського народу ту зброю, якою їх намагались денаціоналізувати, — науку та освіту високого європейського рівня.

Як зазначає Д. Наливайко, „принципово важливим було те, що П. Могила та його послідовники не звели свого завдання до догматичної оборони православ'я, а пішли шляхом освоєння європейської освіти й культури, свідомі того, що лише на цьому шляху можна відстояти національну й культурну будучину свого народу... Іншими словами П. Могила та його послідовники прагнули до синтезу набутків європейської освіти й культури на основі православно-руської культурної традиції... Власне, у стінах академії відбувалося передусім освоєння європейської барокової культури...” [8].

На думку сучасних українських дослідників, „богословська думка за П. Могили поступово викристалізувалася в окрему науку і остаточно утвердилася у формах, притаманних тодішній західній теології, але при цьому набула таких характерних рис, які дають підставу для виокремлення її в специфічне явище, що є синтезом двох складових, двох типів християнського світогляду: східного — православно-візантій-

ського та західного — католицько-римського... Еволюційний шлях богословської думки могилянської доби пролягав від панування греко-візантійських тенденцій через декларування власних киево-руських традицій до визнання вартостей римсько-західноєвропейських богословських напрямків і окремих шкіл, використання їх здобутків у творенні власного богослов'я" [9].

Подібно до інших європейських країн, Україна зазнала впливу різноманітних реформаційних, гуманістичних течій. У середині і другій половині XVI ст. в Україні набули значного поширення різні західноєвропейські реформаційні вчення раціоналістичного характеру. Це, з одного боку, протестантизм (лютеранство та кальвінізм), а з іншого — різні протестантські неортодоксальні течії, зокрема — антитринітаризм і його різновид — соцініанство (аріанство) [10].

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. антитринітарською „пошестю” були охоплені майже всі українські землі — Галичина, Волинь, Поділля, Київщина, Закарпаття, в основному, вищі верстви суспільства. В одному зі своїх послань відомий український письменник-полеміст І. Вишенський не без підстав скаржився, що „поеретичіли всі мешканці Малої Русі”. Рух був настільки сильним, що в 1566 р. антитринітарії навіть провели в Галичині свій собор [11].

У першій половині XVII ст. на українських землях, особливо — на Волині та Київщині, поширюється соцініанство. Наскрізь раціоналістична соцініанська доктрина заснована на положенні, що Бог не вимагає вірити в те, чого людина не може збагнути. А тому найвищим критерієм віровчення визнавався виключно людський розум. Провідний теоретик соцініанського руху Речі Посполитої шляхтич Київського воєводства С. Принковський після виходу в 1628 р. у Голландії його книги „Про мир і церковну злагоду” прославився на всю тогочасну освічену Європу [12].

Одним із найважливіших зовнішніх проявів поширення раціоналістично-реформаційної ідеології в Україні стала поява в другій половині XVI ст. великої кількості перекладів та масове видання Святого Письма давньоукраїнською книжною мовою. Причому ці переклади часто робились із протестантських текстів. Вони, з одного боку, прокладали шлях раціоналістичному тлумаченню священних текстів, а з іншого — розширювали спільне світоглядне поле освічених людей в Україні та інших частинах Європейського світу.

Своєрідною формою реформаційного руху в Україні була ідеологія і практика братського руху. У ньому були синтезовані традиційні форми ідеологічної опозиції догматичному православ'ю з вимогами та положеннями реформаторів католицької церкви, спрямовані на демократичне реформування релігійно-церковного життя.

Видатними теоретиками тогочасного релігійного вільнодумства були брати Стефан і Лаврентій Зизанії. У своєму „Катехізисі” (1595), оголошеному єретичним і католицькими, і православними ієрархами, С. Зизаній у цілком реформаційному дусі обстоює думку про те, що функції священнослужителя може здійснювати кожна людина, якщо тільки вона вірна науці Христа [13]. Тим самим Зизаній стверджував особисту (індивідуальну) відповідальність кожного за своє життя перед Богом і заперечував необхідність посередницьких функцій Церкви, яка перебирала на себе частину відповідальності особи, водночас позбавляючи цю особу частини її природної свободи.

Іншим відомим українським релігійним вільнодумцем першої половини XVII ст. був К.-Т. Ставровецький, який гостро полемізував з тими людьми аскетичних уподобань, котрі заперечували значення світської освіти й науки, протиставляючи їм усе

ту ж „християнську простоту”. Виступаючи за розвиток шкіл і поширення наукових знань, він у своєму „Євангелії учительному” (1619) возвеличував людський розум, закликаючи рішуче відкинути „тьму нерозуміння... від душ наших” і нагромаджувати „премудрість яко бджола солод від різних джерел” [14].

Подібний підхід до вченості в цілому поділяла та підтримувала, на відміну від російської, й українська православна церква. Так, у передмові до канонічного перекладу „Учительного Євангелія” (1637) П. Могила писав, що від священика вимагаються особливі якості: він повинен вирізнятися розумом (sic! розум на першому місці) і благочестям [15].

Для нас принципове значення має те, що філософія українських вільнодумців об'єктивно сприяла руйнуванню традиційних середньовічних поглядів на світ і проклала шлях новому раціоналістичному розумінню природи. Цим же шляхом йшли й інші передові європейські мислителі-гуманісти.

Особливо слід підкреслити також те, що українські православні полемісти в боротьбі проти католицького теократизму широко використовували у своїх творах антипапську гуманістичну та реформаційну літературу. Так, І. Вишенський використовував ідеї польських гуманістів і протестантів М. Рея, М. Кровицького, С. Соколовського; З. Копистенський — антипапські твори С. Соколовського, Д. Бокаччо, Марка Антонія де Домініка; М. Смотрицький — твори Ф. Петрарки, Домініка, Дзавареллі, Лоренцо Валли [16]. Також православні полемісти у своїх антикатолицьких творах широко послуговувалися ідеями Цицерона, Аристотеля, Платона, Йосифа Флавія, Светонія [17].

Як відомо, характерними рисами культури Відродження було інтенсивне засвоєння культурних цінностей античного світу, усебічний розвиток самосвідомості особи, утвердження ідей громадянського гуманізму. В Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст. також відбувається процес інтенсивного засвоєння досягнень античної культури. Імена античних філософів, істориків, поетів проникають в українську писемність, їхні ідеї та образи все частіше наповнюють українську поезію, полемічну літературу, публіцистику, драматичні твори.

У книгозбірнях братств почесне місце посідають видання античних авторів. Так, у бібліотеці Львівського братства (за реєстром 1637 р.) були твори Аристотеля, Платона, Гесіода, Демосфена, Еврипіда, Фукідида, Ксенофонта, Плутарха, Лукіана, Овідія, Горація, Цицерона, Валерія Максима, Йосифа Флавія. У братських школах Львова та Києва твори античних поетів стають обов'язковими для вивчення, слугують зразком для наслідування. Для прикладу, можна назвати видану 1632 р. учнями гімназіуму при Києво-Печерській лаврі збірку од під назвою „Євхарістеріон”, у якій вірші названі іменами грецьких муз — Кліо, Мельпомена, Уранія та ін., а в самих текстах творчо використані образи творів римських поетів Вергілія й Овідія.

Наприкінці XVI — у першій третині XVII ст. українські вчені починають активно засвоювати досягнення античної філософії та науки. Зокрема, засадничі ідеї таких античних учених і філософів, як Аристотель, Платон, Фалес Мілетський, Анаксимен, піфагорійці, Паллій, Гален, Гіппократ, Плутарх, Цицерон, Сенека, Валерій Максим, а також представників європейського неостойцизму — Юста Ліпсія, Гуго Гроція та інших — використовували й популяризували у своїх працях К. Сакович, А. Филипович, Й. Кононович-Горбацький, П. Могила та інші вчені [18].

Творче засвоєння античної спадщини в Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст. мало велике прогресивне значення, оскільки руйнувало обмеженість цер-

ковно-релігійного світогляду, утверджувало світські елементи в духовній культурі, надавало їм виразно гуманістичного забарвлення. Також цей процес означав досить динамічне сприйняття українським суспільством, передусім — його освіченою частиною, тієї античної культурної платформи, на якій стояв Європейський світ, і творче поєднання її з традиційним українським православ'ям.

Початок становлення й розвитку із середини XVII ст. на українському терені першого художнього напрямку, спільного для всіх європейських культур,— бароко засвідчує той важливий для нас факт, що Україна була безпосередньо включена в процес створення спільної інтелектуальної й художньої культури Європи [19], спільного культурного простору.

Початок використання в Україні барокового стилю в архітектурі та інших сферах мистецтва свідчив не лише про наявність у суспільстві тенденції до гуманізації, збагачення культури вільнолюбними мотивами, про спрямованість на піднесення людської особистості, а й про піднесення національної свідомості українців, пов'язаної з перемогами Національної революції та створенням власної держави [20].

Особливо хотілося б наголосити на ставленні українського суспільства до таких традиційних для європейської системи цінностей категорій і понять, як права і свободи людської особистості та народу. З кінця XVI ст. поняття „свобода”, „законність”, „справедливість” дедалі частіше з'являються на сторінках полемічної літератури, осмислюються у творах українських мислителів. Як „найбільшу річ межі всіма”, оцінює „вольність” К. Сакович. Він, як і С. Оріховський, П. Русин, анонімний автор „Перестороги”, говорить, що люди мають природне право на свободу [21]. Думки про те, що одним з найважливіших принципів суспільно-державного устрою є законність, починають поширюватися серед освіченої громадськості.

Першим в Україні думку про те, що правитель може робити лише те, що йому дозволяє закон, почав обґрунтовувати ще С. Оріховський у середині XVI ст. [22]. Про те, що правитель має бути обмежений законом і зобов'язаний перед народом, писали П. Кросненський та Х. Філет [23].

Основні положення концепції „руського народу”, викладені київським митрополитом І. Борецьким та „всіма руськими єпископами” у 1622 р., також ґрунтувалися на категоріях „вольність”, „свобода”. „Найвищою цінністю для руського народу є вольність, свобода, яка випливає з природного права. Ця свобода є давньою практикою життя” [24].

Наступний київський митрополит П. Могила та його однодумці у творі „Літос” (1644) також вивичували закон і право як головні засади громадянського життя українців [25].

В основі системи цінностей козацтва також лежала низка категорій, ідейних установок і понять, що мали громадянське звучання: вшанування волі громади, рівність, права, свободи, вольності, лицарська гідність, вірність, любов до вітчизни, відданість православ'ю, служіння суспільному благу та ін. [26]. Як зазначає сучасний український дослідник П. Сас, саме категорії „права”, „свободи” й „вольності” окреслювали ті фундаментальні соціальні, політичні та економічні статуси й ролі, ментальні установки й політичні орієнтації, які характеризували життя козаків [27].

Козаки вважали себе особисто вільними людьми. Особиста свобода тлумачилась козаками (наприклад, у листі-відповіді запорожців комісарам Куруківської комісії від 5 листопада 1625 р.) як соціальна, політична і правова суверенність особи козака: „Як може той, хто вільний, підлягати панській юрисдикції?” [28].

У цілому можна стверджувати, що в зазначений період в Україні починає складатись нове, у своїй основі ранньобуржуазне уявлення про гідність людини, яка полягає не в родовитості, багатстві, релігійній набожності, а у високих моральних якостях, громадянськості, професіоналізмі.

Як і в духовно-культурній сфері, в економічній галузі Україна також з давніх часів була інтегрована в Європейський світ завдяки активній міжнародній торгівлі і зв'язкам.

Навіть страшний удар татаро-монгольського нашествия не виключив південно-західні землі України-Русі із системи європейських торгових зв'язків, вони були змушені лише переорієнтувати торгівлю: з експорту ремісничих товарів на експорт сільськогосподарської продукції і продуктів лісопереробних промислів.

Дещо оговтавшись від татаро-монгольського погрому, українське купецтво з кінця XIV ст. почало активно займатися транзитною торгівлею (з країн Сходу в Західну Європу й у зворотному напрямі) через Молдавію та Валахію. Про розмах цієї торгівлі свідчать численні грамоти молдавських і валаських воєвод (1390, 1407, 1409, 1434, 1439, 1456 рр.), які регулювали сплату мита українськими купцями [29].

Активно й досить успішно розвивалась у XIV—XV ст. й українсько-пруська торгівля. Про це свідчить, зокрема, ряд дозволів на вільний пропуск через волинські митниці товарів торунських купців, виданих у 1320 р. волинським князем Андрієм Юрійовичем, у 1341 р. — волинськими князями Кейстутом і Любартом, у 1349 р. — польським королем Казимиром III.

Не менш інтенсивною була торгівля й між українськими та польськими землями. Так, краківські купці у 1320 р. отримали протекційний універсал від волинського князя Андрія Юрійовича, а у 1375 р. — грамоту з підтвердженням права на вільну торгівлю на Поділлі від подільського князя Олександра Коріатовича [30].

Про інтенсивне вивезення з України-Русі у Вроцлав і далі, на Захід, хутра, меду, шкір, воску та інших товарів традиційного руського експорту повідомляється у вроцлавському митному тарифі 1327 р. [31]. У 1417 р. вроцлавське купецтво отримало право на вільну торгівлю в Луцьку й Львові і на торговельні подорожі Поділлям.

Красномовним свідченням значної міри інтеграції українських земель у європейський економічний простір є приклад українсько-італійських економічних зв'язків середини XIV—XVI ст. Уже з другої половини XIV ст. італійські купці, як дослідив В. Кривонос [32], почали торгувати й осідати у Львові. У першій половині XV ст. активну торгівлю у Львові проводили генуезькі купці із Кафи, венеціанці, флорентійці, купці з Павії, Перуджі та інших міст Італії. Частина з них осідала у Львові й виконувала функції представників багатих купецьких родин Італії. Про постійний характер торгівлі італійських купців на українських землях свідчить той факт, що, крім грошової форми обміну, вони продавали товари в кредит.

Окрім торгівлі на західноукраїнських землях, італійці займалися солеварінням та орендою мит. Першим з італійців соляну жупу на українських землях орендував у 1367 р. генуезець Г. Фаттінанте, а у 1478 р. флорентієць А. Тедольді орендував уже всі руські солоні жупи. Протягом тривалого часу, з 1443 до 1462 рр., у Львові й у „червенській землі” збір митних оплат орендував генуезець К. де Санкто Ромуло.

Починаючи з рубежу XIII—XIV ст., в Україну в дедалі зростаючій кількості ввозилося сукно з країн Західної Європи. З того ж часу почав зростати й український експорт на Захід, провідне місце серед експортованих товарів посідала продукція лісообробних промислів, віск, хутро, зерно, худоба. Масового характеру експорт цих

товарів набув на рубежі XV—XVI ст. у зв'язку з початком підвищення цін на зазначені товари на європейському ринку внаслідок так званої революції цін. Так, наприклад, через берестейську митницю до Гданська лише за один місяць 1583 р. було вивезено 1213 лаштів попелу та 6960 лаштів збіжжя з приватних маєтків України, а через вроцлавську митницю в 1555 р.— 1291 лашт збіжжя з України тощо [33].

За даними люстрації 1564 р., через Парчев щороку переганялось близько 6 тис. волів із Волині, Східного Поділля й Київщини для подальшого продажу в Сілезії, Пруссії та інших країнах Центральної Європи. Експорт волів через Львів у середині XVI — першій половині XVII ст. вражав своїми масштабами: щороку через місто на ярославські ярмарки приганяли на продаж по 40 тис. волів, які йшли далі на ярмарки Саксонії та Сілезії.

Отже, у XVI — першій половині XVII ст. господарство України зі зростаючим напруженням працювало на європейський ринок, було невід'ємною частиною європейського економічного простору.

Імпорт багатьох видів сукна з країн Західної Європи в XVI — першій половині XVII ст. великою мірою заступав і навіть поступово витісняв імпорту східний. Масово продавалися в Україні й різні „крамні” речі з Угорщини, Італії, Німеччини (особливо Нюрнберга), Голландії: клей, годинники, голки, щипці, наперстки тощо.

„Таким чином,— зазначає О. Сидоренко,— українська торгівля західного напрямку у переддень визвольної війни носила виразні ознаки інтеграції у європейський ринок: величезними кількостями з України в Європу вивозилась продукція сільського господарства і лісопереробних промислів, натомість Україна стала для західної промисловості ринком збуту сукна і меншою мірою — інших промислових товарів” [34].

Важливим показником високого ступеня інтегрованості українських земель в „Європейський світ” є значне поширення в Україні, починаючи з першої половини XIV ст., німецького міського права. Магдебурзьке міське право також діяло в Чехії, Польщі, Словаччині, Угорщині, Литві та Білорусі. Фактично, майже в усіх містах України, що входили до складу Польщі, Великого князівства Литовського, а згодом — Речі Посполитої, діяло магдебурзьке право. За підрахунками М. Кобилецького, кількість українських міст та містечок із магдебурзьким правом становила близько тисячі, що перевищувало перелік власне німецьких міст, що володіли цим правом [35].

Якщо спробувати дати загальну оцінку українському суспільству вказаної епохи, то, на нашу думку, цілком прийнятним є визначення його В. Скоблик як своєрідного соціокультурного феномену, іманентними особливостями якого є: а) відкритість до різних культурно-цивілізаційних впливів; б) одночасна включеність до процесів, які відбуваються як у православній, так і в західній цивілізаціях; в) поєднання православної традиції з прозахідною спрямованістю культурного розвитку [36].

Найбільш тісно й активно доля України вплелася в загальноєвропейський суспільно-політичний процес із початком у 1648 р. Національної революції.

Майже одночасно табір контрреформації зазнав трьох тяжких ударів, які знаменували корінний перелом в історії Європи: зазнають поразок і починають занепадати великі держави, що були опорою феодално-католицької реакції,— Іспанія, „Священна Римська імперія німецької нації” (далі — Імперія) та Річ Посполита; провідна роль на континенті переходить до країн, що стали на шлях буржуазного розвитку,— Англії, Голландії, а також до тих, де склалась абсолютна монархія нового типу, наприклад, Франції. Цими ключовими подіями були поразка в 1648 р. Імперії та

Іспанії у Тридцятирічній війні, Національна революція в Україні, яка розпочалася 1648 р. та, безперечно, Англійська буржуазна революція, яка розпочалася 1640 р.

Про безпосередню включеність козацтва в загальноєвропейські політичні процеси свідчить і їх активна участь у подіях Тридцятилітньої війни як найманого контингенту, причому на боці і габсбурзького блоку, і його супротивників. Найняти козаків на війну було звичною справою для уряду не лише Речі Посполитої, а й інших європейських країн. Так, у жовтні 1619 р. на службу до австрійського імператора Фердинанда II пішло 10 тис. козаків. Протягом трьох місяців вони успішно воювали із загонами семгородського князя Г. Бетлена [37]. Упродовж 1635—1636 рр. козацькі підрозділи також успішно воювали в складі австрійської армії проти французів на території Бельгії, Люксембургу, Франції і Німеччини [38]. А в 1646 р. козацькі підрозділи воювали вже на боці Франції під Дюнкерком [39].

І численні приклади участі козацтва у загальноєвропейських політичних процесах, і та система уявлень про Україну, яка склалась в Західній Європі [40] дозволяють нам однозначно стверджувати, що не лише належність України (країни козаків) до Європейського світу не ставилася під сумнів переважною більшістю сучасників-європейців, а й самі суспільні процеси, які проходили в Україні в середині XVII ст., сприймалися сучасниками як близькі до буржуазних перетворень, що відбувалися в передових європейських країнах.

На першому етапі (1648—1652 рр.) Національної революції 1648—1676 рр. в Україні в усіх сферах життя сталися зміни революційного характеру.

Саме тому переважна більшість сучасних вітчизняних істориків відзначає наявність більшою чи меншою мірою розвинутих буржуазних відносин в Україні, існування загальної пробуржуазної тенденції в розвитку українського суспільства після 1648 р. [41] і зв'язок цих процесів з аналогічними в Європі [42]. Відомий радянський та російський історик М. Барг оцінює „шість одночасних революцій”, які відбулися в Європі в середині XVII ст., зокрема — й українську, як події одного порядку з Англійською буржуазною революцією, що були тією чи іншою мірою наближені до висловлених нею потреб усього тодішнього європейського світу [43].

Республіканський політичний устрій, поширення ідей свободи, раціональне індивідуалістичне світосприйняття, виборність гетьмана, наявність вищого органу влади у формі загальної ради Війська Запорозького, обов'язковість рішень ради для гетьмана, широко розвинуте міське самоврядування на основі магдебурзького права, формування власності на землю фермерського типу, терпимість до релігійного вільнодумства — усі ці політико-правові інститути свідчили про близькість установленого в Україні в результаті Національної революції суспільно-політичного та економічного устрою з найпередовішими державами Європи.

Серйозного випробування статус України як частини Європейського світу зазнав після того, як, зважаючи на надзвичайно складну й несприятливу для молодій Українській державі зовнішньополітичну ситуацію, що склалася на кінець 1653 р., Військо Запорозьке пішло на тактичний союз із Московською державою.

На початку 1654 р. з Московією був укладений договір, згідно з яким Україна визнавала зверхність московського царя та погоджувалась на два обмежуючих її суверенітет положення: звітувати про приїзд іноземних послів, не підтримуючи без царського дозволу контактів з Варшавою і Стамбулом, і збирати податки з українського населення від імені царя й під контролем його представників [44]. У свою чергу, Україна отримала такі потрібні їй гарантії безпеки та військову допомогу для бо-

ротьби з Польщею. У цілому, договір 1654 р. в українській історіографії оцінюється як такий, що узаконував стосунки номінального васалітету [45].

Проте концептуальна проблема цього союзу полягала в тому, що за основними параметрами свого суспільно-політичного ладу тогочасна Московська держава становила повну протилежність Україні. У середині XVII ст. кріпосне право в Росії, остаточно закріплене Соборним уложенням 1649 р., набуло загальнодержавного характеру, у сільському господарстві домінувала найтяжча відробітна форма феодальної ренти — „барщина”, існував суворий державний контроль над зовнішньою торгівлею, подекуди існуюче мануфактурне виробництво було засноване на позаекономічному примусі робітників і мало в основному казенний характер.

Основою політичної системи Московської держави була абсолютна, „самодержавна”, нічим не обмежена монархія, яка ґрунтувалася на переконанні в богообразності монарха. Державна влада була сакралізована, а тому у свідомості підданих священна й не потребувала ні згоди людей, ні будь-якого „суспільного договору”. Держава абсорбувала, чи підпорядковувала собі всі соціальні інститути. Усі піддані вважалися холопами (рабами) царя. Особистість нівелювалася, суспільство було повністю підкорене владі, усі були зрівняні перед лицем держави: феодали і чорні люди, світські і церковні. Суспільство було станом замкнутим і суворо ієрархічним, коловальну роль відігравала бюрократія, у народі непопулярно панували общинні колективістські настрої. Усі стани були прикріплені до держави службою та тяглом. Церковне життя в тогочасній Московській державі набуло рис фанатизму, характерним було поширення чернечих ідеалів на суспільне життя. У цілому Московську державу XVII ст. можна визначити як імперію, чи східну деспотію [46].

Відповідно, наявність поряд зі своїми кордонами, а з 1654 р. формально і в їх межах, території з генетично чужим соціально-економічним та політичним устроєм була для Московської держави неприйнятною. Самим своїм існуванням козацька республіка підривала основи російської державної системи, демонструючи альтернативу суспільного розвитку. Царський уряд побоювався, що ті процеси, які розгорнулися в Україні, можуть бути перенесені в межі Московської держави, і під впливом козацької вольниці може революціонізуватися російське населення, тим більше, що втечі російських кріпосних селян в Україну у 50-х рр. XVII ст. стали серйозною проблемою для царського престолу [47].

Розбіжності сторін щодо концептуального бачення характеру укладеного союзу почали виявлятися ще за життя гетьмана Б. Хмельницького. Українське керівництво на чолі з Б. Хмельницьким убачало в цьому союзі оптимальну можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й таким чином завершити об'єднання всіх етнічно українських земель під єдиною гетьманською владою для подальшої розбудови новоствореної національної держави. Москва ж вважала його початком процесу інтеграції українських земель до складу Російської держави.

Як справедливо зазначає В. Смолій [48], у складі монархічної абсолютистської Російської держави Україна з її республіканською, демократичною формою правління не мала перспектив для свого розвитку. Симбіоз демократичних і абсолютистських структур був протиприродним, відносний паритет, що виник на гребені екстремальної ситуації середини XVII ст., незабаром був порушений.

Саме в силу цих причин суспільно-політичне та культурне життя в Україні протягом наступного історичного періоду, особливо з початку XVIII ст., характеризувалося двома паралельними різноспрямованими процесами. З одного боку, Україна про-

довжувала розвиватись як частина європейського світу, а з іншого — Російська держава вживала системних заходів для цивілізаційної переорієнтації українського суспільства й інтеграції його до російського цивілізаційного світу.

У цей період в Україні розквітає бароковий стиль в архітектурі, поезії, музиці. Перлиною архітектурного стилю українського бароко постає збудована в 1747—1753 рр. Андріївська церква в Києві, а традиційного європейського бароко — Успенський собор Почаївської лаври (1781—1783) та собор Св. Юра у Львові (1744—1772).

Творці класичного стилю української музики здобувають у цей час музичну освіту в Італії й активно використовують у своїй творчості досягнення європейської музики. Так, М. Березовський у 1769—1771 рр. навчався у Болонській академії, а перша опера українського композитора „Демофонт” була створена в Італії й поставлена в Ліворно у 1773 р. Д. Бортнянський у 1769—1779 рр. також удосконалював своє мистецтво в Італії, де створив три опери, які були поставлені у Венеції та Модені [49].

У першій третині XVIII ст. продовжує активно розвиватись і торгівля українських земель з європейськими країнами. До Вроцлава, Гданська і Кенігсберга гнали гурти волів, везли юхт, віск, сало, лій, олю, вовну, горілку, тютюн тощо. Торгові агенти з Польщі і Литви скуповували в Гетьманщині збіжжя, тютюн, рідше — худобу. До Риги на експорт річковими шляхами вивозили прядиво, коноплю, селітру, смольчуг і поташ. Найприбутковішою справою, як і раніше, був вивіз волів. Так, наприклад, у 1711 р. миргородський полковник Д. Апостол разом з Лубенськими та спішлянськими міщанами відправив до Гданська близько 850 волів вартістю до 16 тис. руб. [50].

Загалом, за свідченнями вітебського воеводи К. Потія, у 10-х роках XVIII ст. українських товарів із Гетьманщини продавалося в Польщі й Литві „на 1 мільйон золотих і більше” [51].

Важливо підкреслити, що в цей період у грошовому обігу Гетьманщини продовжує домінувати європейська монета: литовські гроші „в копах”, таляри, золоті тощо [52].

З іншого боку — Московська держава здійснювала поступові кроки для інтеграції України у свій суспільно-політичний, економічний та культурний простір.

Прагнучи переорієнтувати українську торгівлю з європейського напрямку на російський, царський уряд, по-перше, видає низку указів (у 1713, 1714, 1719, 1720, 1721 рр.) із забороною вивозити майже всі основні товари українського експорту до традиційних західних ринків збуту, а, по-друге, паралельно у 1714—1721 рр. вводить забороны на вільний імпорт у Гетьманщину цілої низки промислових товарів [53].

Показовою ілюстрацією рівня економічної інтеграції земель Гетьманщини (не говорячи вже про західноукраїнські чи правобережні землі) в європейську економічну систему є подання сілезькими купцями у 1714 р. окремого меморіалу австрійському уряду, в якому обґрунтовувалося значення української торгівлі для Вроцлава й висловлювалось прохання вжити заходів до її відновлення [54].

З метою остаточного втягнення Гетьманщини до російського фінансового простору з її території протягом 30-х — 40-х рр. XVIII ст. з обігу були остаточного витіснені європейські монети й замінені російськими срібними монетами. На Правобережній Україні європейські дукати та талери залишались в обігу аж до середини XIX ст.

Для завершення переорієнтації української торгівлі на Росію та припинення безпосередніх зносин Гетьманщини з сусідніми європейськими країнами в 1754 р. Москва ліквідує митний кордон між Гетьманщиною і російськими землями та вста-

новлює єдиний митний кордон для торгівлі з європейськими країнами. Україна втрачає право на вільні торговельні зносини з іншими європейськими країнами.

З початку XVIII ст. царський уряд розпочинає реалізовувати активну політику, спрямовану на взяття під контроль діяльність основних освітніх і культурних центрів України та послаблення в них західного впливу. У результаті проведеної у 1709 р. „зачистки” від неблагонадійних елементів з Правобережної України у Києво-Могилянській академії з 1 тис. студентів залишилось лише 161 гол. Для обмеження впливу на українське населення літератури, написаної у межах європейської культурної та духовної традиції, у 1720 р. російський Сенат забороняє друк у Гетьманщині українських світських книг, а церковні мають друкуватись у „совершенном согласии с великороссийскими” [55].

Активна інтеграція України в російський політичний простір розпочалась у 1764 р., коли відбувається остаточна відміна гетьманства. Ця подія символізувала втрату Україною державності та перетворення її на одну з окраїн великої імперії.

Надалі, в 1765 р., ліквідовується полковий адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини. У 1775 р. указом Катерини II ліквідовується Запорозька Січ як остання область з незалежним внутрішнім життям і власними демократичними традиціями („неистовым управлением”). У 1782 р. полковий адміністративно-територіальний устрій ліквідовується і на Лівобережжі, скасовуються старі українські центральні інституції, що символізували єдність країни та її інституційну окремішність від Росії (українська скарбниця, скарбова канцелярія, генеральний військовий суд тощо), та вводяться загальноімперські установи. У 1783 р. виходять укази про перетворення козацьких полків на регулярні полки російської армії та про введення кріпосного права на території Лівобережної та Слобідської України.

У цілому, як стверджує у своєму спеціальному дослідженні Б.О. Галь [56], процес інтеграції української політичної еліти до політико-адміністративної структури Російської імперії завершився у першій третині XIX ст.

Певними символічними мітками завершення імперської інтеграції більшості українських земель до російського цивілізаційного світу можна вважати офіційне скасування в 1831 р. магдебурзького права на Лівобережній Україні, а в 1834 р. — у Києві та припинення дії Литовського статуту з 1840 р. на Правобережній, а з 1843 р. — і на Лівобережній Україні.

Проте, незважаючи на потужний імперський тиск, важкі обставини бездержавного життя українського народу другої половини XVIII — першої половини XIX ст. об'єктивно сприяли процесам національного відродження.

Слід підкреслити, що процес національного відродження українського народу розгортався синхронно з національним пробудженням інших слов'янських народів Центральної та Південно-Східної Європи та проходив за єдиним алгоритмом. Це був загальноєвропейський процес боротьби бездержавних слов'янських народів за зміни в етнічній самосвідомості, освіті, мові, літературі, культурі в цілому, а також у суспільній думці та політичному житті, витоки якого тісно переплітались з поширенням ідей європейського Просвітництва [57].

Як підкреслював у свій час Б. Крупницький, „Україна є частиною духовної Європи, незважаючи на всі особливості її розвитку, вимушені обставини, і тут немає чого європеїзувати, треба тільки підштовхнути її природний європейський дух” [58].

У рамках просвітницької парадигми суспільного розвитку в усіх бездержавних слов'янських народів відбувалось активне збирання і видання етнографічних та

фольклорних матеріалів своєї минувшини. Так, перша збірка українських народних пісень була видана у 1819 р., сербських — у 1814 р., словенських — у 1839 р., словацьких — у 1834 р., болгарських — у 1861 р.

Для проведення краєзнавчих, етнографічних та історичних досліджень у низці слов'янських країн за ініціативи місцевої інтелігенції засновувалися наукові товариства. Першим з бездержавних слов'янських народів у 1754 р. заснували власне наукове товариство чехи — „Чеське товариство наук”, крім цього, у 1818 р. у Празі було засновано Чеський музей. У 1800 р. у Варшаві було утворене польське „Товариство друзів наук”, а у 1816 р. — Краківське наукове товариство. У 1808 р. було засноване словацьке „Малоготське наукове товариство”, а у 1810 р. — „Наукове товариство Банської області”. В Україні при Харківському університеті у 1812 р. засновується перше „Товариство наук”, в Одесі у 1825 р. Міський музей старожитностей та у 1839 р. Одеське товариство історії і старожитностей, а в Києві у 1843 р. — Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. У Хорватії у 1850 р. було засноване „Південнослов'янське історичне товариство”, а у 1863 р. — „Південнослов'янська академія наук і мистецтв”.

Окремим важливим напрямком національного відродження було видання наукових та публіцистичних праць з історії слов'янських народів. Визначальними серед них були: для Чорногорії — праці В. Петровчича, для Болгарії — П. Хілендарського, для Словенії — М. Похліна, для Сербії — П. Юліяца та Й. Раїча, для Словаччини — Ю. Папанека, для Чехії — Ф. Пелцла та Ф. Палацкога, для Хорватії — І. Щвеара, для Боснії — І. Юкіча [59]. В Україні — це написана анонімним автором „Історія Русів”, роботи Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича. Ці роботи писались у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. з метою утвердження місця бездержавних слов'янських народів в історії та світі та піднесення національної самосвідомості.

Окремо слід відзначити роботу найвидатнішого славіста того часу П. Шафарика, який у своїй фундаментальній роботі „Славянские древности” (1836) доводив, що слов'яни з давніх часів були складовою частиною європейської історії і цивілізації.

Вкрай важливим явищем для розгортання процесів національного відродження слов'янських народів було введення в літературу усної народної мови й закріплення традиції написання та видання творів саме народною мовою. Це не лише пришвидшило процес відродження національних мов, формування нової літератури слов'янських народів, а й дозволило піднести твори, написані слов'янськими мовами, до висот європейської літератури.

В Україні цю місію виконали „Енеїда” (1798) І. Котляревського, „Кобзар” (1840) та інші твори Т. Шевченка. У Словенії твори В. Водніка та Ф. Прешерна, у Хорватії — С. Враза, у Сербії — С. Мілутіновича та Б. Радичевича, у Чорногорії — П. Негоша, у Чехії — В. Тама та К. Махи, у Словаччині — Я. Коллара, у Болгарії — І. Вазова [60].

Для утвердження народних мов просвітителі всіх слов'янських народів видавали граматики та словники цих мов, писали філологічні праці, у яких доводили право своїх мов на існування та окремий розвиток. Поглянемо на цей процес в аспекті видання граматик слов'янських мов на народній основі. У 1787 р. з'являється граматика словацької мови А. Бернолака, у 1808 р. — граматика словенської мови В. Копітара, у 1809 р. — граматика чеської мови Й. Добровольського, у 1811 р. — ще одна граматика словенської мови В. Водніка, у 1814 р. — граматика сербської мови В. Караджича, у 1818 р. — граматика української мови О. Павловського, у 1824 р. — буквар болгарської мови П. Берона, у 1830 р. — правопис хорватської мови Л. Гая, у 1846 р. — ще одна граматика словацької мови Л. Штура [61], у 1849 р. — граматика української мови Я. Головацького.

Паралельно інтелігенція всіх слов'янських народів починає засновувати літературні та просвітні товариства. Першими тут були чехи, які ще в 1746 р. створили в Оломоуці „Товариство невідомих літераторів”. У Словаччині були створені: у 1828 р. „Товариство чехословацької мови і літератури”, у 1834 р.— „Товариство любителів мови і літератури словацької”, у 1844 р.— культурне товариство „Татрин”. У Любляні в 1779 р. розпочала свою діяльність словенська філологічна „Академія оперозорум”. В Україні у 1816 р. в Перемишлі було створене просвітницьке „Товариство галицьких греко-католицьких священників”, у Харкові наприкінці 1820-х рр. розпочинає свою діяльність гурток українських поетів-романтиків, а у 1833 р.— галицьке літературно-просвітницьке угруповання „Руська трійця”. У Сербії в 1841 р. було засноване „Товариство сербської словесності”.

Взагалі окремою хвилею пішло створення на слов'янських землях однойменних просвітницьких товариств Матиця, що ставили своїм завданням збереження рідної мови, розвиток національної освіти і книговидання на рідній мові. Першою була створена у 1826 р. Матиця Сербська, потім, у 1831 р., Матиця Чеська, у 1842 р.— Матиця Іллірійська, або Хорватська, у 1847 р.— Матиця Сербо-Лужицька, у 1848 р.— Галицько-руська матиця, 1852 р.— Матиця Моравська, у 1863 р.— Матиця Словацька [62].

Етап висування національних політичних програм і концепцій, політичної та збройної боротьби за національну державність у XIX ст. пройшли усі слов'янські народи. Зрозуміло, що конкретні форми національної боротьби визначались рівнем самосвідомості окремих націй, обставинами життя та місцем окремих слов'янських народів у складі тогочасних великих імперій.

Найактивнішими борцями за відновлення власної державності у XIX ст. були поляки, серби, чорногорці, болгары та боснійці, які по декілька разів повставали проти імперських режимів, що їх поневолювали. У результаті сербам, чорногорцям та болгарам вже в XIX ст. вдалося домогтися відновлення національної державності.

Інші слов'янські народи Центральної та Південної-Східної Європи обмежились у XIX ст. здебільшого політичними методами боротьби за національну справу, у першу чергу, створенням перших національних політичних товариств, що пропонували різноманітні політичні та державницькі концепції. Так, в Україні у 1846 р. виникло Кирило-Мефодіївське товариство, провідною ідеєю якого було здобуття політичної незалежності та створення самостійної української держави. Особливо важливо підкреслити, що світогляд членів товариства містив проєвропейську інтерпретацію вітчизняної історії, в якій демократичні традиції України вигідно відрізнялися від самодержавства Росії [63].

Суттєвий поштовх для піднесення національного та демократичного руху серед словенців, чехів, хорватів, українців, сербів, словаків надала загальноєвропейська революція 1848 р.

У результаті революційних подій 1848 р. українці Галичини та Буковини отримали можливість представляти та відстоювати свої права в австрійському парламенті й на практиці долучитися до європейських парламентських форм суспільної діяльності. Після створення в 1861 р. Галицького та Буковинського крайових сеймів звичка західноукраїнської громадськості до конституціоналістських форм співжиття та парламентських форм боротьби лише зміцнилась. Найбільших здобутків серед слов'янських народів Австро-Угорської імперії змогли домогтись хорвати, які в 1868 р. вибороли для Хорватії автономію у складі імперії.

У другій половині ХІХ ст. усі бездержавні слов'янські народи виходять на рівень створення політичних партій та висування державницьких політичних програм. У Чехії перша політична партія була створена у 1860 р., у Словаччині — у 1870, у Польщі — в 1882, в Україні — у 1890, у Словенії — в 1892.

Отже, можемо стверджувати, що навіть, не зважаючи на поділ українських земель між Російською та Австрійською імперіями у ХІХ ст., розвиток суспільного життя в Україні відбувався в контексті загальноєвропейських процесів, меншою мірою на Наддніпрянщині і більшою мірою в Галичині.

У ХІХ ст. українські землі, як і землі інших бездержавних слов'янських народів Центральної та Південної-Східної Європи, переживали процеси національного відродження, стимульовані спочатку європейським Просвітництвом, а потім — подіями загальноєвропейської революції 1848 р.

Таким чином, можемо зробити висновок, що протягом фактично усього свого історичного розвитку українські землі були невід'ємною складовою частиною європейського цивілізаційного світу. Цей зв'язок був настільки міцним, що для виведення з-під його впливу земель Лівобережної України Російській імперії знадобилося майже півтора століття цілеспрямованих зусиль. На землях Правобережної, а тим більше — Західної України, даної мети Російська держава досягнути не змогла.

Посилання та література:

1. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії України.— Мюнхен, 1983.— С. 24; *Олянич Д.* Пам'ятки із минулого українського духово-культурного життя в Кенігсберзі // Науковий збірник в 30 річницю наукової праці проф., д-ра Івана Опієнка.— Варшава, 1937.— С. 103—104.
2. *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі ХІ—ХVІІІ ст.— К., 1998.— С. 62-63, 84-85.
3. *Нудьга Г.* На літературних шляхах: Дослідження, пошуки, знахідки.— К., 1990.— 350 с.; *Нудьга Г.* Перші магістри і доктори: Українські студенти в університетах Європи ХІV—ХVІІІ ст. // Жовтень.— 1982.— №3.— С. 89—102.
4. *Паславський І.В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці ХVІ — першій третині ХVІІ ст.— К., 1984.— С. 99; *Миттєров Б.Н.* Развитие педагогической мысли на Украине в ХVІ—ХVІІ вв.— К., 1968.— С. 45, 51; *Литвинов В.* Ренесансний гуманізм в Україні: Ідеї гуманізму епохи відродження в українській філософії ХV — початку ХVІІ століття.— К., 2000.— С. 13—40.
5. *Наливайко Д.* Назв. праця.— С. 85; *Феномен Петра Могили.*— К., 1996.— С. 13.
6. *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина.— 1993.— №3.— С. 82-83; *Паславський І.В.* Назв. праця.— С. 16—18.
7. *Миттєров Б.Н.* Указ. соч.— С. 38—41.
8. *Наливайко Д.* Назв. праця.— С. 241.
9. Там само.— С. 106, 107.
10. Там само.— С. 56.
11. Там само.— С. 56-57; *Вишенський І.* Твори.— К., 1959.— С. 56.
12. *Паславський І.В.* Назв. праця.— С. 58, 60.
13. Там само.— С. 66—70.
14. Там само.— С. 46-47.
15. *Феномен Петра Могили.*— С. 95.
16. *Паславський І.В.* Назв. праця.— С. 82—84.
17. Там само.— С. 96, 97, 98.
18. Там само.— С. 99.
19. *Наливайко Д.* Назв. праця.— С. 242—243.
20. Українське бароко та європейський контекст.— К., 1991.— С. 6, 10.

21. *Литвинов В.* Назв. праця.— С. 256.
22. Там само.— С. 306.
23. Там само.— С. 307.
24. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.).— К., 1998.— С. 60.
25. Там само.— С. 97.
26. Там само.— С. 108-109.
27. Там само.— С. 151.
28. Там само.— С. 153.
29. *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі: (IX — середина XVII ст.) — К., 1992.— С. 95—99.
30. Там само.— С. 99.
31. Там само.— С. 148.
32. *Кривонос В.* З історії українсько-італійських зв'язків в середині XIV— XV ст. // Центральна і Східна Європа в XV— XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії.— Львів, 1998.— С. 144—151.
33. *Сидоренко О.Ф.* Назв. праця.— С. 157, 167, 177.
34. Там само.— С. 188.
35. *Кобилецький М.* Магдебурзьке право в Україні (XIV — перша половина XIX ст.). Історико-правове дослідження.— Л., 2008.— С. 148-149.
36. *Скоблик В.П.* Історія Русі-України XI—XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин: (особливості тойнбіанської інтерпретації) // УІЖ.— 1998.— № 5.— С. 26.
37. *Баран О.* Козаки на Закарпатті в 1619 р. // Український історик.— 1970.— № 1—3.— С. 76—81.
38. *Баран О.* Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності.— Київ—Нью-Йорк—Торонто—Париж—Львів, 2000.— С. 170—175.
39. *Сергейчук В.І.* Іменем Війська Запорозького.— К., 1991.— С. 137.
40. Детальніше див.: *Наливайко Д.* Очіма Зходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст.— К., 1998.— 578 с.
41. *Борисенко В.И.* Пути эволюции феодализма на Левобережной Украине во второй половине XVII в.: (социально-экономические проблемы): Автореф. дис.... докт. ист. наук.— К., 1990.— С. 9—19; *Степанков В.С.* Українська Національна революція XVII століття: проблеми хронологічних рамок // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань).— К.; Черкаси, 1994.— С. 16; *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ.— 1991.— № 5.— С. 65; *Брайчевський М.* Нова концепція історії України // Старожитності.— 1991.— Ч. 11.— С. 11—12; *Гуржій О.* Лівобережне та Слобідське козацтво в загальній структурі феодального суспільства України: (друга половина XVII—XVIII ст.) // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.— Вип. 1.— К., 1993.— С. 138; *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України.— К., 1994.— С. 214; *Винар Л.* Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького: (1648—1657) // Визвольний шлях.— 1959.— Кн. 10.— С. 1126.
42. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка: (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках).— К., 1992.— С. 186, 189; *Степанков В.С.* Українська Національна революція XVII століття.— С. 16; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ.— Т. 88.— Львів, 1909.— С. 24.
43. *Барг М.А.* Великая английская революция в портретах ее деятелей.— М., 1991.— С. 18-19.
44. ВУР.— М., 1953.— Т. 3.— С. 561.
45. *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 року // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія.— К., 1927.— С. 314—315; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст.—

К., 1995.— С. 6; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет.— К., 1995.— С. 447.

46. *Залізник А.* Назв. праця.— С. 219; *Семенникова Л.И.* Россия в мировом сообществе цивилизаций.— Брянск, 1996.— С. 113; *Павлова-Сильванская М.П.* К вопросу об особенностях абсолютизма в России // История СССР.— 1968.— № 4.— С. 71—85.

47. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1863.— Т.4.— С. 96.

48. *Смолій В.А.* Україна і Росія в другій половині XVII—XVIII ст.: самобутність та інтеграція// Українська Козацька Держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали республіканських історичних читань).— К., 1991.— С. 6.

49. *Кудрик В.* Огляд історії української церковної музики.— Львів, 1937; *Маценко П. Д.С.* Бортнянський і М.С. Березовський.— Вінніпег, 1951; Українське бароко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації україністів.— К., 1993; *Макаров А.* Світло українського бароко.— К., 1994.

50. *Мельник А.* Гетьманщина першої чверті XVIII ст.— К., 1997.— С.189.

51. *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. // Україна у першій половині XVIII ст.— К., 1930.— С.13.

52. *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV—XVIII ст.— К., 1981.— С. 181.

53. *Мельник А.* Назв. праця.— С.194; *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський.— К., 1998.— С. 100—110.

54. *Луцицький И.* К истории торговли в Малороссии в XVIII ст. // Киевская старина.— 1894.— Кн.IV.— С. 155—158.

55. *Мельник А.* Назв. праця.— С. 205.

56. *Галь Б.О.* Інтеграція української еліти до політико-адміністративної структури Російської імперії у XVIII — першій третині XIX ст.: автореф. дис. ... кан. іст. наук.— Дніпропетровськ, 2001.

57. *Кріль М.М.* Слов'янські народи Австрійської монархії: культурно-освітні та наукові зв'язки з українцями. 1772—1867: автореф. дис. ... д-ра. іст. наук.— Львів, 2000.

58. *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України.— Мюнхен, 1955.— С. 217.

59. Историография истории южных и западных славян.— Москва, 1987.— 260 с.

60. История всемирной литературы: В 8 томах.— Т.6.— М.: Наука, 1989.— С. 492—526; Т. 7.— М., 1991.— С. 496—502.

61. *Вервес Г.* Українці на рандеву з Європою.— К., 1996.— С. 29.

62. *Пашаева Н.М., Климкова Л.Н.* Галицко-русская Матица во Львове и ее издательская деятельность // Книга. Исследования и материалы.— М., 1977.— Т.34.— С. 61—77.

63. *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX ст.).— К., 2001.— С. 183.

1.4. Україна в геополітичних комбінаціях європейських держав у першій половині ХХ ст.

Геополітика — одне з фундаментальних понять теорії міжнародних відносин, яке характеризує місце і конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей розташування держав на локальні, регіональні, континентальні або глобальні міжнародні процеси. Геополітика — це вчення про географічну зумовленість політичних явищ, особлива галузь знань, що вивчає зв'язок між землею, географічним середовищем і політикою держави.

Система категорій, що склалися в геополітиці, нині зі збагаченням та зміною її проблематики швидко розширюється. Окрім старих понять — сфера впливу, буферна зона, баланс могутності, країни-сателіти, лімітроф — тепер у науковий обіг увійшли нові категорії: національний інтерес, динамічна рівновага інтересів, інтеграція-дезінтеграція, поняття „країна-ворота”, геополітична траєкторія, геополітичний код та геополітична формула [1].

Географічне розташування України, родючі ґрунти, вигідні шляхи сполучення, брак надійних природних кордонів по всьому периметру завжди робили її територію об'єктом численних експансій. 1923 р. український дослідник проблем політичної географії С. Рудницький писав: „Не в ясовуючи собі ось хоч би величини України і її народу, не тільки наші сірі інтелігенти, а й наші визначні політичні діячі зводять українську справу до спільного знаменника зі справами „інших малих народів”. У практичному напрямкові нестача географічного знання має просто фатальні наслідки. Згадаю хоч би те, що в останніх часах наші політичні діячі не те що шафували межовими українськими землями направо і наліво, але по ітерації своїй навіть не підносили домагань на величезні простори українських земель. Ніхто з них не вмів не те що використати, але навіть і піднести цієї безлічі політично-географічних, економічно-географічних, учбово-географічних та інших аргументів, які промовляють за українською державністю на Південному Сході Європи” [2].

В українській політичній думці інтерес до геополітичної проблематики зростає тоді, коли виникали умови для національно-визвольних змагань або коли підбивали підсумки таких змагань. Уже „Виводі прав України” П. Орлика можна знайти розмірковування про геополітичну роль незалежної України як своєрідного заборолу проти агресії російського імперіалізму в Європу.

Наприкінці ХІХ століття проблемами геополітичного становища України переймається М. Драгоманов. У своїх „Листах на Наддніпрянську Україну” він писав: „Без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край; ми мали ті береги в часи Угличів, Гіверців і Тмутараканської Русі; ми відбили вг'ять частину їх перед нападом турків у ХV ст. і мусили так чи сяк узяти їх потім. Не вдалось нам цього зробити під Польщею, з самим козацтвом, то мусило це зробитись під московськими царями (Польща була, власне, державою Балтійського басейну і через те байдужою до чорноморської справи, інтересної для подніпрянців. Московщина як держава Балтійського і Каспійського басейну теж байдужа до тої справи, але Донщина притягала її до Чорного моря. Ось де фатальна причина, чому всеєвропейська, а не спеціально українська завдача зруйнувати Туреччину ХV—ХVІ ст. виконана була в

XVII—XIX ст. державою московською, а не польською...)” [3]. Саме цим пояснював Драгоманов орієнтацію запорізького козацтва на російську державу, адже саме „московське царство все-таки виповнило елементарну географічно-національну завдачу України!” [4].

М. Грушевський, С. Рудницький. Ю. Липа відзначали, що українці з давніх часів обіймали широку смугу степу та лісостепу в Північному Причорномор'ї. Як вважає один з кращих українських сходознавців першої половини XX сторіччя А. Синявський, „Територія України в період річкових культур та середземноморської, як і в пізніші часи, особливо з утворенням Багдадського халіфату на південному заході Азії й Кордовського — на далекому заході Європи в Іспанії, була перепуттям між Сходом і Заходом. Далі вона стає тим битим шляхом народів, що переходили між Уралом та Каспієм на Захід” [5].

Вирішення чорноморської проблеми вважалось одним з найголовніших геополітичних завдань України. Окреслюючи ці завдання, Ю. Липа наголошував, що метою експансії України було здобування чорноморських берегів, відзначаючи, що від давніх часів українці посідали найбільші ріки, які впадають у Чорне море від Дунаю до Кубані, то відступаючи під натиском кочівників угору за течією, то спускаючись до гирл за сприятливіших умов.

Якщо на півдні Чорне море, на півночі поліські болота, а на заході почасти Карпатські гори були природними межами власне українських земель, то на сході та південному заході таких кордонів немає. Саме цим степовим коридором орди азійських кочівників проходили територією південної України, відкидаючи наших предків від чорноморського узбережжя.

„Ріки,— зазначав Ю. Липа,— ці найзручніші магістралі давніх часів, відігравали велику роль у формуванні національних спільнот: річна мережа формує одність території, її торгівлі, влади, звичаїв, вресіті, мови і релігії” [6]. Мережа судноплавних річок зі спокійним, рівнинним надимом води сприяла не лише формуванню внутрішньої єдності території, а й зміцненню зв'язків із зовнішнім світом. „Річна система українських шляхів кінчається з гирлами рік. Але це не кінець лучби, це розвинення її в ще більшу систему — систему морську. Чорне море органічно зв'язане з українськими ріками виявом і матеріальних, і духовних тенденцій української території”, — твердить Ю. Липа [7]. Він вважає, що саме система внутрішніх водних шляхів створила геополітичну вісь України: „Тільки вісь Південь — Північ є вісю українських земель” [8]. Дніпро — „це головний нерв України” [9]. Основні порухи великих мас населення відбувалися саме на цих напрямках практично до початку XX сторіччя, коли зусиллями уряду царської Росії основні колонізаційні потоки українців Наддніпрянщини були спрямовані до Сибіру, Північного Казахстану та Далекого Сходу, а з Галичини, через позицію уряду Австро-Угорщини, за океан. Однак ці нові землі-поселення ніколи не сприймалися як етнічно українські.

Велику роль у цивілізаційній історії України відіграв і той факт, що її територія була перехрестям не тільки міграційних, а й торговельних шляхів. Якщо річкова система формувала зв'язки по лінії Північ — Південь, то сухопутні магістралі сприяли контактам Сходу і Заходу через її територію: Україна лежить при найкоротшому суходільному шляху з Західної Європи до Індії [10]. З давніх-давен територією країни проходили важливі торговельні комунікації між країнами балтійськими і середземноморськими, Західною і Центральною Європою, Середньою Азією та Китаєм.

Торговельні зв'язки багато в чому обумовлювали переважання тих чи інших культурних впливів (чи то грецьких в античні часи, чи то візантійських та норманських за доби Київської Русі, чи західноєвропейських у пізньому Середньовіччі), обумовлюючи також і геополітичні орієнтації. Як відзначав М. Грушевський, можна говорити про повну перевагу західних впливів з кінця XII століття: „Се почалось ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом цих земель під владу Польщі” [11]. Польща виступала транзитною територією для західноєвропейських впливів в Україні. Причому, якщо духовно-культурні зв'язки розвивалися насамперед з Італією та Францією, то технічно-культурні — з Німеччиною [12].

Велику увагу політичній складовій географічного розташування України та його впливу на державотворчий процес приділяв і видатний вітчизняний мислитель В. Липинський. У „Листах до братів-хліборобів” він, зокрема, відзначав: „З огляду політичного наше географічне становище — найгірше в Європі. Навіть Московщина в положенню безмірно кращім, бо, захищена горами, лісами та болотами, вона ніколи не була тим битим степовим шляхом, через який перевалювались з Азії в Європу, і уступали під натиском Європи на Азію, різні кочовничі орди, починаючи від колишніх і нинішньої большевицької кінчаючи. Крім того Московщина прилягає до моря, яке на другім боці має вже Європу: колишню вітчизну Варягів, Фінляндію, Швецію, Германію. Ми маємо море, другий бік якого — по знищенню Візантії, джерела нашої колишньої культури — став одною з найменше культурних частин Азії. Врешті Московщина, вся без виїмку, знаходиться в географічно неподільнім впливі культури східної так, як напр. Чехія знаходиться в географічно неподільнім впливі культури західної. Ми ж цю границю між Сходом і Заходом маємо в географічно неозначенім стані на своїй землі, і по нашому живому тілі відбуваються весь час пересування цієї рухомої границі то далше на Схід, то далше на Захід” [13].

Дослідник акцентував увагу на тому, що наслідком такого стану речей стала значна розбіжність між культурними і світоглядними засадами різних регіонів України. Ментальні суперечності між Східною (Візантійсько-Московською) і Західною (Римсько-Польською) Україною настільки великі, що не рахуватися з ними не можливо. Будь-які спроби механічного об'єднання України за допомогою велеречних „соборницьких” декларацій призведуть лише до посилення взаємної недовіри та непорозуміння. Соборність може стати реальністю тільки гармонійним взаємним перекресчуванням двох сил: досередкової — морально і матеріально авторитетної, єдиної і всенародної центральної державної влади, і відсередкованої сили найширших автономій регіонів України, спаяних в одну цілість сильною державною владою.

Другою геополітичною причиною тривалого періоду бездержавності українського народу В. Липинський вважав найродючішу в Європі землю. „Легкість боротьби з дуже сприяючою людині природою, — пише він, — розвивала в людях, які від кількох поколінь жили на Україні, лінивство і нездатність до постійного, довгого і методичного зусилля. Внаслідок цього вироджувались і не могли розвиватись такі політично творчі організаторські прикмети, як дисципліна, послух, громадська солідарність, здатність до жертв і самопожертви” [14]. Без подолання цих „родових” вад українства вчений не бачив можливості створення суверенної держави.

Третя причина української недержавності, за В. Липинським, полягала в постійному перемішуванні рас і народів на її території. Основною прикметою українців, вважав він, „є повний брак патріотизму і ненависть до своїх власних земляків. В істо-

рії вона мала різні форми: князівської, магнатської, шляхетської, козацької, отаманської та інтелігентської „партійної” гризні та анархії серед українських верхів, і такої самої анархії — боротьби села з селом, кутка з кутком, і взаємної ворожнечі та взаємного недовір'я — серед українських низів” [15].

„Вже в самих початках нашої сучасної історії, і самих зачатках нашого громадянства,— наголошує вчений,— ми бачимо на Україні життя окремими дворищами, а не родами — життя, зв'язаними тільки спільністю територій, а не спільністю крові, племенами. Расової єдності (за винятком може найбільш глухих кутів північно-західної лісово-болотистої полоси) вже тоді не було на нашій землі між Полянами, Сіверянами, Деревлянами, Дулібами, Тіверцями; все це були назви територіяльні, а не родові: назви, випливаючі з місця осідку людей, а не з їх кривного споріднення та спільного походження. Що ж допіру казати про часи пізніші, коли всі ці племена були залиті страшною лавиною кочових орд зі сходу і все новими хвилями осілої колонізації з північного заходу. Для найбільшої частини України остається типовою характеристика німецького літописця, дана в початку XI століття київської землі, як країні „біглих рабів і метких Данців”. Пасивні маси, втікаючи „на свободу” від економічного і державного примусу на більше родючі і менше цьому примусові підлеглі, „окраїнні”, українські землі — і ріжні між собою не об'єднані, войовничі і авантюристичні елементи („Данці”) з цілого сусіднього європейського та азійського світу — це предки тих, що сьогодні живуть на Україні”. Автор підкреслює, що внаслідок специфічного геополітичного становища України, „нема мабуть більше безглузлого, і більше позбавленого всякого змісту, виразу, як: „чистокровний Українець” — в протиставленню до інших місцевих людей — „нечистокровних”” [16].

З вищенаведеного автор „Листів” робить висновок: „Залежні од нас динамічні причини нашої недержавности зводяться всі разом до одної: невміння українських людей, без огляду на те, за кого вони себе вважають і як вони себе національно називають, здобути та zorganizувати на своїй землі свою власну владу і цю владу своїми власними силами удержати” [17].

Послідовний державник, В. Липинський нещадно критикував націоналістичний постулат про „первинність” нації, яка, буцім-то, і має будувати власну державу. Він вважав, що спочатку у світовому геополітичному просторі повстає відповідна держава, а вже потім у процесі свого функціонування вона продукує політичну націю. „Завжди спочатку буває держава, а потім нація,— зазначає вчений.— При допомозі дитини породити матір неістнуючою ще і фіктивною „українською нацією” будувати реальну українську державу — можете намагатись тільки Ви, націоналісти українські, яких націоналізм єсть лише виразником вродженої анархічної вдачі, злоби, нікчемности і хаосу в думках” [18].

Засади В. Липинського поділяв відомий дослідник геополітичних проблем О. Бочковський. Він справедливо відзначав, що „чим далі на схід Європи, тим більше запізнювалася її етногенна стабілізація і повільніше відбувалося утворення народів. І це тому, що тут, і особливо в південно-східній її частині, передовсім в Україні, міграція азіатських народів дуже затягнулася і гальмувала розвиток етногенезису. На Україні, наприклад, міграція закінчилась щойно у XVIII столітті, коли у Західній Європі процес кристалізації історично-державних народів був завершений, і вона стояла на порозі своєї націо-генетичної фази, тобто формування модерних та пробудження і відродження так званих неісторичних, політично і державно поневолених народів. Великою французькою революцією (1789 р.) завершується ця доба

західноєвропейського етногенезису, і розпочинається ера націогенезису, тобто перетворення цих народів у модерні нації” [19].

З часів Переяславської ради Україна перебувала й перебуває серед пріоритетних геополітичних інтересів Росії. Переяславський договір — подія, що докорінно змінила геополітичну ситуацію в Східній Європі на користь Росії. Як справедливо зазначає професор Лондонського університету Норман Дейвіс, „перехід України від Польщі до Росії важко переоцінити. Московія дістала економічні ресурси і геополітичну позицію, необхідні, щоб стати великою державою... „Московія + Україна = Росія” не фігурує у власне російських версіях російської історії, проте має фундаментальне значення” [20]. Навіть зараз важко уявити собі ситуацію, за якою Росія відмовилася б від можливості впливати на геополітичну поведінку України. Тобто могутній силовий магніт Москви, що притягує Україну, — це данність, яка не зміниться й у найвіддаленішій перспективі.

У новітні часи Україна почала розглядатися зарубіжними геополітиками як самостійний гравець на світовій арені під час Першої світової війни. Зокрема, про неї йшлося в проєкті німецьких вчених „Серединна Європа” („Mitteleuropa”).

Кінцевою метою цього проєкту було створення на терені між Францією та Росією, між Балтійським, Адріатичним та Чорним морями спільного економічного, культурного й правового простору, що охоплював би народи, які за більшістю характеристик — історичних, культурних, господарчих, релігійно-етичних тощо — засвідчували близькість.

Рух набув організаційної цілісності після виходу з друку в жовтні 1915 р. книги Ф. Науманна „Серединна Європа”, яка мала величезний розголос; 1916 р. книга була перекладена французькою, англійською та угорською мовами, у наступні два роки — шведською, італійською та російською [21].

Ще напередодні виходу у світ „Серединної Європи”, оцінюючи в низці статей наслідки російської агресії, Ф. Науманн висловлює стурбованість долею східноєвропейських народів — вимріяна мета самостійності, титанічні зусилля останніх десятиріч за умов здійснення російських планів будуть зведені нанівець: стосується це румунів і болгарів, так само як стосується це фінів, литовців, естонців, поляків, рутенців у Росії. Тверезо оцінюючи розстановку сил у центральноєвропейському регіоні, він констатує, що розбудова державності поляками, чехами, литовцями, естонцями, рутенцями (українцями) залежатиме від сприяння або, навпаки, протидії з боку Росії чи Німеччини — для самостійного існування вони ще надто слабкі, а тому — „як міжнародна сила, простягаємо ми меншим сусіднім середньоевропейським народам руку й пропонуємо зважитися рушити разом з нами до майбутнього” [22].

У згаданій праці Ф. Науманн розгортає своє бачення нової спільноти. Основоположним аргументом на її користь є належність усіх народів означеного регіону до єдиного „середньоевропейського типу” [23], єдиної „середньоевропейської людської групи (Menschheitsgruppe Mitteleuropa)” [24], гомогенність якої, попри конфесійні, національні, мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту та господарчих структур, а також однаковою трудовою етикою — схожим „господарчим темпераментом”, „господарчим характером”, що надає змогу казати про єдиний „середньоевропейський господарчий народ” [25], який сповідує єдину „нову соціально-економічну конфесію” [26].

Водночас стан середньоевропейської спільноти характеризує, з огляду на сусідню західноєвропейську, певна незрілість, неостаточна сформованість, перебування

у фазі становлення: „наш середньоєвропейський тип ще не досяг довершеності, він ще формується. ... Ми, якби мені було дозволено так висловитися, історичний напів-фабрикат, та очікуємо саме на день завершення. ... Ми маємо за собою багато снаги, дуже багато якості, маємо також хист до праці, проте лише зараз має початися вища школа: навколо німців зростає культура Середньої Європи, зростає тип людини, що є середня між французами, італійцями, турками, росіянами, скандинавами. Прагнемо ж цього середньоєвропейця” [27].

Науманн впевнений, що кожен з середньоєвропейських народів є носієм рис і якостей, яких дещо бракує іншим; мета Середньої Європи є поєднання німецьких та ненімецьких первістків таким чином, щоб, уникнувши зверхності німецького елементу, використати взаємну компліментарність на користь спільного блага: „Не панування, проте поєднання! Ми маємо більше кінських сил, ви — більше мелодії. Ми міркуємо переважно кількостями, кращі з вас — якостями. Тож зіллємо разом те, на що ми здатні окремо...” [28].

Ідеологічним підґрунтям Середньої Європи є сукупність принципів консерватизму та лібералізму, плекання існуючих традицій та інституцій, поєднане з реалізмом і прагматизмом щодо інновацій. Державно-політичний устрій Середньої Європи Науманн визначає як союз (Bund — спілка, федерація, конфедерація) — союз держав, союз народів, наддержав: „Жодна держава, що увійде до цієї наддержави, не позбудеться державної самостійності, як не офіруватиме вона задля цього свого власного тяжко здобутого й кров'ю захищеного суверенітету. ... Натомість, в інтересах усіх учасників, щоб не повстали нестримні плани переплавлення. Іншими словами: під титулом Середньої Європи створюється не нова держава, проте створюється союз існуючих” [29]. Саме таку модель східноєвропейської спілки пропонував 1882 р. К. Франц: „Природно, з цього не постане жодне національне тіло та взагалі жодна держава. Це має бути союз (Bund) і то навіть з вельми різних елементів... Централізації та уніформності слід категорично уникнути” [30]. З появою Середньої Європи скасовується актуальність небезпечних, з огляду на наслідки, різноманітних панславістських та всенімецьких проєктів, а також планів Великої Сербії, Великої Румунії і т.ін. Центром розташування адміністративних органів Середньої Європи мала бути Прага.

З культурно-цивілізаційних міркувань Ф. Науманн рішуче відкидає будь-яку можливість спілки Німеччини з Росією, що лише компенсувала б поганий стан господарства останньої для подальшої військової експансії: „Наше культурне почуття протестує проти цього, й наші серця ніколи на це не погодяться. Краще бути малими та самотніми, ніж російськими” [31].

Ідея Середньої Європи, проте, виявилася мало сумісною з тогочасною реальністю. Революція 1917 р. в Росії, а також поразка Німеччини у Світовій війні усунули з порядку денного це питання [32]. Проте розвиток подій під час війни та Української революції переконує: рівноправні стосунки у пропагованій німецькими теоретиками „Mitteleuropa” були суцільним камуфляжем загарбницької політики. На ділі, окупувавши Україну, німці з легкістю міняли національні владні режими, у велетенських розмірах визискували матеріальні цінності держави й гадки не мали про дійсно партнерські відносини з українською владою. Їх „підтримка” гетьманату П. Скоропадського мала на меті передусім послаблення Росії й забезпечення Німеччини продовольством і корисними копалинами. Так само ставилися до України й інші європейські держави, на які робила ставку петлюрівська Директорія.

Український народ у процесі його розвитку в складі різних імперій супроводжували, з одного боку, вироблення відносної національної єдності, а з іншого — певні відмінності у психіці, культурі, політичному та економічному способах життя.

Протягом століть Галичина, Підкарпаття і Буковина належали до іншої держави, до іншої церкви, ніж Велика Україна, і жили під іншими (польськими, німецькими, угорськими, румунськими) культурними впливами. М. Грушевський зазначав, що якби Галичина і Велика Україна не піклувалися кожна про зближення, то за 20—30 рр. вони утворили б дві різні національності на єдиній етнічній основі, як серби і хорвати — дві частини сербського племені, що внаслідок політичних та релігійних обставин спромоглися розійтися до повного відокремлення. Наддніпрянці — це переважно люди східноєвропейської культури і свідомості. Вони, хоча і відрізняються від росіян, проте з останніми їх єднає дуже багато: спільність історичної долі, війни, трагедії і преремоги, релігія і культура, оскільки 10—12 і 7—8 поколінь українців відповідно на Лівобережній і Правобережній Україні формувалися разом з росіянами і в складі Російської імперії. У той же час — слушно відзначає академік НАН України Ю. Пахомов, — у Великій Україні, на противагу Росії, віками формувалася індивідуалізм. Тут більшою мірою, ніж у Росії, культивувалася приватна власність, кріпацтво було менш пригноблюючим й існувало не так довго. Соціальні відносини характеризувалися більшою демократичністю. Інтенсивною, як і в Росії, була взаємодія української культури й інших культур. Але тут, на відміну від Росії, мав місце не стільки синтез та ефект синергії, скільки конформізм, який компенсувався культом благоустрою [33].

Цивілізаційні підвалини галичан і підкарпатців генетично формувалися під впливом західноєвропейської — австро-німецької, польської та угорської культур, звичаїв і традицій. Західні українці зазнали багатівкової асиміляції і виробили навіть типово західноєвропейські, щоправда з українським підґрунтям, культурні, релігійні та побутові традиції.

Переслідування російським царизмом всього українського перенесло центр національного руху з Києва до Галичини. Це мало подвійне значення. По-перше, літературна мова вироблялася на основі західноукраїнського діалекту, а не полтавського чи київського, тобто більш далекого від російських говірок. По-друге, польська мова, а не російська, стала джерелом нових абстрагованих і наукових словоутворень. Двоїкий вплив на формування української цивілізації в Галичині мав і факт її багатівкового розвитку в складі Польщі. З одного боку, дискримінація галичан поляками як меншовартісної нації, на відміну від нівелюючого інтернаціоналізму російської імперської політики, яка довгий час вважала українців „теж росіянами” й допускала їх до російської дворянської адміністративної еліти, змушувала галичан зберігати в усіх історичних катаклізмах „український дух” завдяки своїй близькості до Заходу та опорі на уніатську церкву. Хоча, слід зауважити, католицька церква, яка утворила культурну спільність Західної Європи, де історично опинилась і Галичина, відвела останній роль своєрідного посередника між Сходом і Заходом. З іншого ж боку, західноукраїнська інтелігенція зберегла типові риси польсько-шляхетського панства, зокрема схильність до диференціації своїх земляків на „верхи” та „низи”.

На кінець тридцятих — початок сорокових років минулого століття в цивілізаційній історії України, яка попри зовнішні атрибути державності все більшою мірою перетворювалася на одну з провінцій сталінської сатрапії, відбулася ще одна знаменна подія. Після укладення „пакту Ріббентропа-Молотова” та секретних протоколів

до нього про розподіл сфер впливу між СРСР і Німеччиною 23 серпня 1939 р., 17 вересня того ж року Червона Армія розпочала свій т.зв. „визвольний похід” проти Польщі, в результаті якого Західна Україна і Західна Білорусія увійшли до складу СРСР. У червні 1940 р. Радянський Союз добився від Румунії повернення Бессарабії, силоміць відторгнутої у 1918 р., і передачі йому Північної Буковини — споконвічної української землі. Вперше в історії народ України було майже цілковито возз'єднано в одній, нехай і бутафорській державі. Соборність стала реальною, хоча, як і все, чого торкалася рука Сталіна, зроблено це було напрочуд цинічно і брутально — через змову з таким самим тоталітарним хижаком — Гітлером. За звичним сценарієм, відпрацьованим за двадцять років радянської влади до автоматизму, на територіях, що увійшли до України, було проведено народні збори, які хвалили декларації про вхідження до УРСР.

Проте обіцяного радянською владою щастя галичані в складі УРСР не знайшли. За два довоєнні роки Західна Україна на собі відчула всі „пренади” колективізації й масових репресій. Уже з грудня 1939 р. розпочалася підготовка до депортації населення західних областей України і Білорусії до віддалених районів Радянського Союзу. Перших мешканців було депортовано в лютому 1940 р. разом з родинами польських військових осадників і лісничих. Друга депортація у квітні 1940 р. охопила родини репресованих. Третя і четверта — відповідно у червні 1940-го і травні-червні 1941 — переважно біженців. Усього за 1939—41 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств було вивезено близько 550 тис. осіб. Жертвами насильницького переселення був майже кожний десятий житель Західної України [34].

Така „доброзичливість” радянської влади не могла не викликати обурення великих мас населення цього регіону. Зважаючи ж на те, що саме на західноукраїнських землях у міжвоєнний період активно діяла Організація Українських Націоналістів (ОУН), лідери якої сподівалися домогтися незалежності за допомогою гітлерівської Німеччини, можна собі уявити, як останні чекали початку війни.

Слід сказати, що певні підстави розраховувати на подібний перебіг подій оунівці мали. Нацистське керівництво Німеччини розглядало два основні варіанти стосовно майбутнього України. Перший відстоював відомий нацистський ідеолог Альфред Розенберг: він передбачав створення маріонеткової „української держави” під повним контролем Рейху з подальшим використанням її у війні проти СРСР. „Відновлення” української державності мало б відіграти роль каталізатора національних революцій на теренах Радянського Союзу й прискорити перемогу Німеччини. Інший сценарій, до якого схилився сам фюрер та його найближче оточення, повністю ігнорував такі „складні” схеми й розглядав Україну як звичайний політичний простір, позбавлений будь-якої самостійності.

На початку 1941 р. керівництво бандерівської ОУН доручає своєму емісару в Берліні Ріко Ярому встановити контакти з керівництвом вермахту з тим, щоб заручитися дозволом на створення українського спецпідрозділу у складі німецької армії. Шукало своїх шляхів співпраці з німцями й друге крило ОУН — мельниківське. Саме воно згодом виступило ініціатором створення дивізії СС „Галичина”, брало найактивнішу участь у її формуванні.

А поки ж українським націоналістам дозволили сформувати дві диверсійні частини абверу — легіони „Нахтігаль” і „Роланд”. Аналогічно до абверівських легіонів, весною 1941 р. було створено „похідні групи ОУН”. Згідно з задумами німецького командуван-

ня, вони мали відігравати роль допоміжного окупаційного апарату, бути своєрідною сполучною ланкою між окупаційною владою й українським населенням. Оунівці розраховували, що участь у „похідних групах” дасть їм змогу займатись певною політичною діяльністю, не зазнаючи надто великих неприємностей з боку гестапо. Крім того, завдяки „похідним групам” і мельниківці, і бандерівці планували якнайшвидше потрапити до України і відразу, тільки-но пройде фронт, політично заволодіти територією. Звичайно, це був блеф, бо німці ніколи не дозволили б оунівцям скористатися перемогами вермахту. Жодної влади „похідні групи” на захопили, але окупаційну владу розлютили й спонукали до суворих репресій відносно оунівських активістів.

Інакше й бути не могло. Бо ж цілі українських інтегральних націоналістів і німецького керівництва були абсолютно різні. Про це свідчить і зміст секретної інструкції, яку провід ОУН(б) розіслав своїм представникам у травні 1941 р. Уже першим реченням цього документа поставлено перед організацією найголовніше завдання: „ОУН використає війну з СРСР для розгортання боротьби за Суверенну Соборну Україну, для прискорення її здобуття”. І далі: „Якщо фронт боротьби третіх держав з Москвою буде пересуватися через українські землі, тоді військова окупація України подібними чужими військами неминуча...”

Наше завдання в такій ситуації: не допустити, щоб Україна була тільки тереном поєдинку чужих сил з нашим ворогом, а вслід за тим об'єктом чужого володіння. Навпаки, власною боротьбою, будуванням власної Держави власними силами та за власною ініціативою здобути собі ролю підмета і партнера, учасника війни та співтворця нового ладу на руїнах Московської імперії...

Для того держави, які ведуть боротьбу з Москвою і не ставляться вороже до України, трактуємо як природних союзників...

Дальше відношення України до тих держав залежатиме від того, як вони будуть трактувати і шанувати права та життєві вимоги України”.

За тиждень до початку німецько-радянської війни ОУН(б) підготувала меморандум для офіційного Берліна. Однак потрапив цей документ у рейхсканцелярію лише на другий день після німецького нападу на Радянський Союз. У меморандумі наголошено, що розв'язання української проблеми має відповідати українським інтересам і що тільки за такої умови вирішення українського питання принесе користь і Німеччині. Проте, німецькі інтереси не мають переважати над інтересами України.

З аналогічною пропозицією до німців звернулося й мельниківське відгалуження ОУН — Провід Українських Націоналістів (ПУН). Як зазначав відомий український військовий діяч М. Капустянський, ПУН через полковника А.Бізанца, колишнього командира 7-ї галицької бригади, що мав зв'язки з керівництвом Вермахту, звернувся до німецької ставки з планом відновлення української армії „як союзної, під українською політично-стратегічною кермою. В парі з цим ішли й наші плани відновлення суверенної України. На горе собі, зарозуміла вища німецька команда не узяла нашої далекоїдучої цілеспрямованої пропозиції [35].

Німецьке командування, м'яко кажучи, було здивоване появою такого „могутнього” союзника. Легше було уявити „союз” пацюка з удавом, аніж ОУН з Рейхом. Та в перші дні війни гітлерівському удавові було не до пустоців інтегральних націоналістів. Скориставшись цим, оунівці й проголосили „відновлення української незалежності”

Від німців на зборах, які було проведено 30 червня 1941 р. в будинку „Просвіти” на львівській площі Ринок були присутні майор Айкєрн і представник відомства Ро-

зенберга в групі армій „Південь” капітан Ганс Кох. Саме їх присутність видавалася бандерівцям за лояльність офіційного Берліна до „акту 30 червня”. Проте, німецькі офіцери виконували зовсім іншу функцію. Зокрема, Г. Кох, після того як зачитали Акт відновлення Української Держави та декрет про призначення Я. Стецька головою уряду, попередив присутніх в залі українців, що вони не повинні займатися політикою, що тільки Гітлер може віддавати накази в Україні.

Як згадував на сторінках журналу „Самостійна Україна” один з очевидців цієї події, Кох „зборів не віват, говорив щось грізно й накінець заявив: „Будете робити те, що вам скаже німецький уряд!” [36]. До речі, подібний перебіг подій передбачав навіть такий ідеолог інтегрального націоналізму, як Д. Донцов. Коли 1941 р. С. Бандера запропонував йому стати президентом української держави, Д. Донцов, не бажаючи брати участь у відвертому фарсі, відповів: „Я радо прийму цю посаду, але не з ваших рук, пане Бандеро”.

Німецька реакція на непослух інтегральних „союзників” була блискавичною. Вже 2 липня в секретній депеші за підписом начальника поліції безпеки СД Р. Гейдріха констатовалося: „Елементи з групи Бандери під проводом Стецька і Равлика організували (у Львові) міліцію й муніципальне управління. Айнзацгрупа створила на протигагу групі Бандери незалежне управління міста.

Готуються подальші заходи проти групи Бандери й особливо — проти самого Бандери. Вони будуть якнайшвидше реалізовані”.

3 липня заступник держсекретаря Кундт прибуває до Кракова, де зустрічається з провідними діячами Українського національного комітету, а також з Бандерою. По суті це був справжній допит. Насамперед Кундт безапеляційно заявив: „...фюрер — єдиний, хто керує боротьбою, і ніяких українських союзників не існує. Можливо, що українці особисто відчують велике піднесення і почують себе нашими союзниками, але в розумінні державної термінології ми не є союзниками, ми є завойовниками російсько-радянської території”. І вже далі кілька разів наголосив, що створювати український уряд і взагалі вирішувати все, що має надалі відбуватися в Україні, може тільки „фюрер, який завоював цю країну”.

Через два дні німці заарештували С. Бандеру і відправили до Берліна для подальших допитів. Невдовзі затримали і Я. Стецька, а також багатьох членів Українського національного комітету в Кракові. .

Український історик Петро Мірчук цілком справедливо зазначав з цього приводу: „Німці не мали наміру толерувати створення української держави, ані тим більше допомагати в її творенні” [37]. Це повинні були розуміти й бандерівці. Адже, як наголошує той же автор, „всі друковані за нацистських часів праці німецьких авторів про Україну підкреслювали природні багатства української землі та плодючість українського чорнозему і дбайливо промовчували факт, що ту землю замешкує від віків український народ, який завжди змагав і змагає до збереження своєї державно-національної суверенності. Після прочитання таких творів малося завжди враження, що це не познайомлювання німців з батьківщиною та історією українського народу і з його національно-політичними змаганнями, але — опис багатої „нічиєї” землі, яку повинні собі взяти, прогнавши більшовиків, німці. Ті, яким пощастило познайомитись з гітлерівською пропагандою на внутрішньонімецькому ринку, знали, що таке питання про Україну не випадкове, а плянове, бо гітлерівські вожаки насправді збиралися йти в Україну тільки для того, щоб перетворити її в німецьку

колонію” [38]. Саме про це свідчать події, які відбувалися на українському театрі воєнних дій Другої світової війни.

У поглибленому осмисленні історії Другої світової війни на особливу увагу заслуговує розгляд „українського фактору”, тієї ролі, яку Україна відіграла у кінцевій перемозі Радянського Союзу. Розглядаючи проблему з цього боку, не можна не відзначити дуже відчутного впливу на динаміку воєнно-політичних подій саме „українського фактору”.

Ми вже відзначали, що керівники Рейху розглядали Україну як своє колоніальне придбання, свого роду „німецьку Індію”. Крім того, німецькі стратеги вважали, що, відірвавши Україну від Росії, вони завдадуть останній смертельного удару, назавжди зачиняють перед нею двері в Європу й водночас перетворять Німеччину на країну-гегемон на континенті. Напередодні Другої світової війни Г. Герінг у розмові з американським дипломатом недвозначно заявив: „нас більше за все і насамперед цікавить Україна”. Цей геостратегічний плацдарм вважався керівництвом вермахту одним з основних у „бліцкригу” Німеччини проти СРСР. Саме тут, за „планом Барбаросса”, мали бути знищені великі угруповання радянських військ. „З цією метою головного удару завдається з Любліна у загальному напрямку на Київ”. А по завершенні цієї операції німецьким військам належало „своєчасно зайняти важливий у воєнному та економічному відношенні Донецький басейн” [39].

Сталін також приділяв колосального значення південно-західному угрупованню радянських військ, вважаючи Україну найважливішим майбутнім театром воєнних дій. Саме тут у 30-ті рр. було споруджено розгалужену систему з 16 укріплених районів, оснащених новітнім озброєнням. На новому ж кордоні 1939 р. спішно будувалася потужна оборонна „лінія Молотова”.

Необхідно відзначити, що українська економіка була найважливішою складовою радянського військово-промислового комплексу. Наприкінці 1940 р. вона виробляла 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, 64,7% чавуну, 48,8% — сталі, 67,6% — залізної руди, 25,7% — електроенергії тощо. До того ж Україна була житницею всього СРСР.

На українській і взагалі південній ділянці під час війни практично ніколи не наставало затишшя, не було стабільної лінії фронту, „окопної” війни, постійно тривали активні бойові дії. Саме тут відбулися такі великомасштабні операції 1941 р., як перша танкова битва в районі Лупків—Броди—Рівне—Дубно, Київська, Одеська, Донбаська оборонні операції. У тяжкому першому році війни радянські війська зуміли цими, хоч загалом і невдалими операціями, поставити під сумнів графік гітлерівського „бліцкригу”.

Стратегічне значення Україна зберегла і в 1942 р. Німецький генеральний наступ „Блау”, що мислився як вирішальний для долі війни, мав наслідком затяжні й виснажливі воєнні операції — на Волзі та Північному Кавказі, у яких Німеччина зазнала непоправних поразок; їх результатом став початок визволення території України у грудні 1942 р.

Значення українського воєнно-стратегічного чинника зросло після Курської битви (вона також географічно пов’язана з Україною, бо закінчилася 23 серпня 1943 р. здобуттям Харкова). Видатний український письменник і кінорежисер Олександр Довженко, який перебував на той час на Південно-Західному фронті, мав всі підстави занотувати у своєму щоденнику: навколо України „точиться добра половина світової війни” [40].

Це й справді було так. Війна на Україні не припинялася протягом 40 місяців — аж до 28 жовтня 1944 р. На її території проведено майже половину стратегічних операцій радянсько-німецького фронту. Лише в одній оборонній, 11 стратегічних і 23 фронтових наступальних операціях у січні 1943 — жовтні 1944 рр. на українській землі загинуло й було поранено 3,5 мільйона бійців Червоної Армії. Територія республіки впродовж майже всієї війни була місцем найбільшої концентрації військ та озброєння воюючих армій. Так, в боях 1943—1944 рр. з обох сторін брали участь понад 6 млн чоловік, 85 тис. гармат і мінометів, 11 тис. танків, самохідних артилерійських установок та штурмових гармат, 10 500 літаків.

Коли битва за Україну досягла апогею (з осені 1943 до осені 1944 рр.), тут було зосереджено до половини всього особового складу діючої радянської армії. У цій кампанії брали участь шість фронтів (1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські, 1-й і 2-й Білоруські, а також Чорноморський флот, три військові флотилії тощо). І це були найдобріші війська — з 10 гвардійських армій того часу 8 діяли на українських теренах.

З німецького боку в битвах за утримання України також взяла участь краща сила у складі групи армій „Південь” — „Північна Україна” і „Південна Україна”, ударні есесівські танкові з'єднання: 1-й танковий корпус СС, дивізії і бригади „Рейх”, „Велика Німеччина”, „лейб-штандрт Адольф Гітлер”, „Валлонія”, „Вікінг”, „Мертва голова”, а також 14-та гренадерська дивізія СС, 8-а кавалерійська дивізія СС тощо. Саме на Україні великою мірою вирішувалася доля Другої світової війни.

Після кампанії 1943—1944 рр. мірою просування на Захід, радянська армія дедалі більше українізовувалася. На завершальному етапі війни чимало з'єднань і підрозділів на 50—70% складалися з українців, щойно мобілізованих до війська.

За час гітлерівської окупації німецькі власті робили все для того, щоб скасувати саме поняття „Україна”, позбавити її хоча б і умовної суверенності. Україна як така по суті перестала існувати. Більша її частина під назвою „рейхскомісаріат Україна” (назва не території, а інституції) розглядалася як складова „великонімецького простору”. Галицький район („дистрикт Галіцієн” — також назва інституції), включено як округ до „генерал-губернаторства”, створеного на території Польщі. Східні області передано у військове управління. Південь під назвою „Трансїстрія” віддано Румунії як плату за участь у „східному поході”. За те саме Угорщина отримала Закарпатську Україну. І коли в 1942 р. намісник Гітлера Еріх Кох зрїк: „України немає. Ми — народ панів — тут господарі... Два центнери української пшениці варті для мене значно більше, ніж усі національно-державні проблеми України разом узяті”, то він лише констатував реальний факт [41].

Пограбування багатств України набуло безпрецедентних масштабів. Тільки худоби різних видів фашисти вивезли з України 28 млн голів, 60 млн штук свїнської птиці, багато мільйонів тонн зерна, інших сільськогосподарських продуктів. Недарма той же Еріх Кох якось промовився: „... Якщо дійсно колись був поворотний пункт у цій війні, то це були бої при Умані, Києві та Ростові, які передали у володіння Німеччини багату Україну з її важливими базами харчування та сировини... Наші вояки не пролили свою кров у цій країні за які-небудь ідеї, що повинні були ошчасливити людство, але для того, щоб наявні тут багатства поставити на службу фронту та фатерлянду” [42].

Та окупанти не задовольнилися самим грабунком. Жертвами їх терору стали до 4 млн жителів республіки, 1 366 тис. радянських військовополонених з таборів, розташованих на території України, 2,4 млн молоді, силоміць вивезеної на примусові роботи до Німеччини.

Від цілковитого знищення українців, як й інші нації світу, врятувала Червона Армія. Вище ми зазначали, що у її складі воювало близько 50% українців. Тому, на нашу думку, абсолютно правий професор М. Коваль, коли зазначає: „...аж ніяк не виглядає науково-обґрунтованою теза про так звану окупацію території України Червоною Армією. Ця теза не витримує критики ні з точки зору міжнародного права, ні з етичного погляду. Адже на той час реально існувала унітарна держава — Радянський Союз, до складу якого входила, поряд з іншими національними республіками, і Україна. Західні кордони цієї держави, визначеної міжнародним співтовариством, були підтверджені в лютому 1945 р. спеціальним рішенням Кримської конференції, а пізніше й на Паризькій мирній конференції.

Сьогодні ці кордони є кордонами Української незалежної держави. І порушувати питання про так звану окупацію Радянським Союзом чи то всієї України, чи то окремих її земель — означає навмисно чи мимоволі ставити під сумнів легітимність кордонів сучасної України, іншими словами — робити підкоп під її соборність” [43].

Поява згаданої тези відбиває сумний факт: українське суспільство ні на початку німецької окупації, ні в кінці її не було єдиним. Його розколола незрима ідеологічна барикада, причому цивілізаційний розлом поглиблювали різні історичні, соціальні, релігійні умови, в яких розвивалися обидві гілки єдиної української нації. Тяжка провина висить і на сталінському режимові, який своєю нелюдністю штовхав в обійми ворога тисячі потерпілих громадян. Поділивши гірку долю інших роз'єднаних націй, українці нерідко воювали у військових формуваннях супротивних сторін. Певна їх частина в Українській повстанській армії зі зброєю в руках відстоювала ідеали державної незалежності України. Переважна ж більшість у складі радянських збройних сил билася саме за існування України як такої, за існування українського етносу. Між цими цілями, безперечно, була генетична спорідненість.

Активна участь українського народу в антигітлерівській коаліції, його величезні загальні людські жертви — до 8 млн осіб, колосальні матеріальні збитки, як це не парадоксально, сприяли поглибленню національної свідомості як у радянській, так і національно-патріотичній формах, висвітили розуміння його місця серед інших народів, а відтак активізували процес поступового реального наповнення державницького потенціалу України, формування її соборності, виходу на світову арену, зміцнення престижу республіки і в СРСР, і за рубежом навіть в умовах жорсткої централізації унітарної держави. Як неформальний член антигітлерівської коаліції, Україна стала однією з країн—фундаторів Організації Об'єднаних Націй, а її представник Д. Мануїльський очолив 1-й Комітет ООН [44].

Уже згадуваний класик української політології В. Липинський наполягав на тому, що „всякі т. зв. „міжнародні комбінації” Україна зможе повернути собі на користь тільки тоді, коли вона в питаннях „Руського Сходу” буде чинником позитивним, будуючим, а не негативним і руйнуючим, коли органічне, класократичне і національне відродження трьох Русей (в якому Україна має всі дані зайняти перше місце) зміцнить їх спільну союзну силу, а не ослабить цю силу в порівнянні з тією минулою „всеросійською” формою їх охлократичної і механічної „неділимості єдності”, яку вони з великою шкодою для себе — були досі витворяли” [45]. Таким чином, вчений відстоював тезу про те, що після розвалу Радянської імперії та створення в Росії, Україні і Білорусі політичних націй тільки їхній подальший союз (без об'єднання в єдину державу) дозволить їм гідно репрезентувати себе на міжнародній арені. Історія ХХ ст. повністю підтвердила цю сентенцію.

Втретє у ХХ ст. Україна вийшла на світову геополітичну арену після розвалу СРСР. Проголошення 24 серпня 1991 р. Акту про Незалежність України автоматично зробило її вагомим суб'єктом міжнародного життя, змусило світові силові центри враховувати „український чинник” у своїх геополітичних планах. Аналіз цього геополітичного феномену не вкладається в рамки нашої розвідки й буде здійснений у наступних розділах цієї монографії.

Посилання та література:

1. *Вознюк Юрій, Шевченко Микола.*— Геополітика, геополітична свідомість, геофілософія (постановка проблеми) // „Воєнна історія”.— 2006.— № 1—3.— С. 41—42.
2. *Рудницький С.* Українська справа зі становища політичної географії.— Берлін, 1923.— С. 3—4.
3. *Драгоманов М.П.* Листи на Наддніпрянську Україну. Літературно-публіцистичні праці в 2-х т.— К., 1970.— Т.1.— С. 444.
4. Там само.— С.446.
5. *Синявський А.* УРСР та Близький Схід у світлі геополітики.— У кн.: Синявський А. Вибрані праці.— К., 1993.— С. 192.
6. *Липа Ю.* Призначення України.— Нью-Йорк, 1953.— С. 57.
7. Там само.— С. 58.
8. Там само.— С. 286.
9. *Юркевич Л.* Що то за Україна? — Кам'янець-Подільський, 1919.— С. 7.
10. *Рудницький С.* Вказ. праця — С. 50.
11. *Грушевський М.* На порозі нової України.— К., 1991.— С. 14.
12. *Солтовський О.* Географічна складова державницької думки. // Українська державність у ХХ столітті.— К., 1996.— С.85—88.
13. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів.— Київ — Філадельфія, 1995.— С. 421.
14. Там само.— С. 422.
15. Там само.— С. 425.
16. Там само.— С. 426.
17. Там само.— С. 429.
18. Там само.— С. XVI.
19. *Бочковський Ольгерт.* Вступ до націоналогії.— К., 1998.— С. 41.
20. *Дейвіс Норман.* Європа: Історія.— К., 2000.— С. 576.
21. *Науманн Ф.* Середня Європа.— Пгд.— 1918.
22. Там само. С. 475.
23. *Naumann F.* Mitteleuropa.— Keln, 1915.— S. 554.
24. Ibid.— S. 665.
25. Ibid.— S. 597.
26. Ibid.— S. 600.
27. Ibid.— S. 554-555.
28. Ibid.— S. 627.
29. Ibid.— S. 735.
30. *Franz C.* Die Weltpolitik unter besonderer Bezugnahme auf Deutschland. Chemnitz.— 1882.— S. 69.
31. Ibid.— S. 675.
32. *Левіцький Вадим.* Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття // Українська державність у ХХ столітті.— К., 1996.— С. 130—134.
33. *Пахомов Ю.Н.* Мировые цивилизации: проблемы и перспективы // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект.— С. 28.
34. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст. Історичні нариси.*— К., 2002.— С. 586.

35. *Капустянський Микола*. Військова підготовка ОУН // Організація українських націоналістів. 1929—1954.— На чужині.— 1955.— С. 138.
36. „Самостійна Україна”.— Чикаго, США.— 1981.— № 7—8.— С. 8.
37. *Мірчук Петро*. Акт відродження української державності 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення). Друге видання.— Мюнхен, 1953.— С. 60—61.
38. Там само.— С. 13.
39. СССР—Германия, 1939—1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 по июнь 1941 гг.— Вильнюс, 1989.— Ч. 2.— С. 138.
40. *Довженко Олександр*. Україна у вогні.— К., 1990.— С. 253.
41. Україна у Другій світовій війні. Уроки історії і сучасність.— К., 1995.— С. 8.
42. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр.— К., 1951.— С. 195.
43. *Коваль Михайло*. Український театр воєнних дій Другої світової війни // „Діалог. Україна і Німеччина”.— 2000.— № 1.— С. 148.
44. Там само.
45. *Литинський В'ячеслав*. Листи до братів-хліборобів.— С. 117.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАНУ України»

1.5. Історичні долі українських регіонів: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі

Ідея соборності України і спроби її реалізації в ХІХ—ХХ ст. На крутозламах складної історії України науковці завжди намагаються як розглянути значущість тих чи інших доленосних подій, так і з'ясувати їхні вигоди й наслідки, простежити вплив на сучасність. Серед найдраматичніших і тяглих за часом є процес соборизації етнічних українських земель у незалежній державі.

Поняття „соборність”, запозичене з релігійної лексики, спершу вживалося в суто політичному сенсі. Початковий етап генези ідеї соборності пов'язаний із феодальною роздробленістю, чужоземним пануванням, відсутністю релігійної єдності. В різних тлумаченнях вона поставала у часи Української національно-визвольної революції 1648—1654 рр., ліквідації Гетьманської держави, в концепціях діячів „Руської трійці” та Кирило-Мефодіївського товариства. „Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія” й „Книга буття українського народу” — програмні документи останньої організації — наскрізь пронизані ідеями „племінної та релігійної соборності”, українського месіанізму.

Вагомий внесок у розвиток ідеї соборності зробили М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, теоретики українських партій початку ХХ ст. (РУП, УНП, УПСС), а також ОУН.

Від часу Переяславської ради політичне життя в Україні „вступило в період „українського питання” щодо Московсько-Російської держави і в нім зоставалося до останньої революції” [1]. Коментуючи цю обставину, британський історик українського походження Михайло Демкович-Добрянський констатує: „Російська імперія крок за кроком ліквідувала всі форми, навіть найскромніші, українського самоврядування. Імперія виявилась не здібною до будь-якої форми компромісу з Україною, яка добровільно прийняла протекторат царя в Переяславі” [2].

Внаслідок трьох поділів Польщі західноукраїнські землі ввійшли до складу Австрійської імперії. Новий адміністративно-територіальний поділ також не сприяв об'єднанню заселених українцями земель у складі окремих утворень. Українці Західної й Східної Галичини, Південної та Північної Буковини перебували у складі „Королівства Галиції і Лодомерії”, Закарпаття підпорядковувалося Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню „Угорського королівства”. Загалом під владою Австрійської корони проживали 3,5 млн українців, а в межах Російської імперії — 8,2 млн.

Чужоземне панування, національне гноблення, релігійна роз'єднаність, соціально-економічний чуп, які встановилися після втрати державності, викликали відродження в суспільно-політичній думці ідеї соборності, закликів до боротьби за єдність етнічних українських земель, культури їх народу й церкви [3].

Окреслюючи нові фази державницького руху українства, історики та публіцисти виділяють період з кінця ХVІІІ до початку ХХ ст. І. Лисяк-Рудницький назвав той час „українським ХІХ століттям”. Акцентуючи увагу саме на цьому етапі, він підкреслював, що українське відродження пов'язане, по-перше, із соціотворчим процесом формування вітчизняної національно-свідомої інтелігенції, а, по-друге, націєтвор-

чим процесом становлення власної нації, що характеризувався „перетворенням етнічномовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту” [4]. Для підкреслення цієї думки наводиться таке твердження І. Лисяка-Рудницького: „Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація” [5].

У цілому погоджуючись із тим, що саме ХІХ та початок ХХ ст. стали періодом найвищого піднесення українського визвольного руху і національного відродження, все ж слід зауважити, що генеза й утвердження української державно-соборницької ідеї сягає корінням у славу та водночас трагічну добу Хмельниччини. Саме з успіхами національно-визвольної війни проти польської шляхти М. Грушевський пов'язував те, що Україну стали асоціювати з територією від Карпат до Дону, і „під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ” [6]. Високо оцінює значення того відтинку нашої історії й академік В. Смолій, який наголошує, що внаслідок багаторічної боротьби українського народу за свободу і реалізації державотворчих ідей української еліти на чолі з Б. Хмельницьким вдалося створити державу і „не було втрачено перспектив воз'єднання її у межах усіх українських земель і досягнення повної незалежності” [7]. У цьому ж річищі міркують інші сучасні дослідники — В. Кучер та В. Солдатенко: „І національна революція, і заснування гетьманської держави, і навіть трагедія Руїни — разом закріпили в свідомості українців ідею соборності як одну з наріжних, визначальних у всьому світосприйнятті, світорозумінні, як відчуття єдиної козацько-руської вітчизни”. Свідченням цього вчені вважають „козацькі літописи кінця ХVІІ — початку ХVІІІ ст. — Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки та „Історію русів”, що стала апогеєм національно-політичної думки другої половини ХVІІІ — початку ХІХ ст.” [8]. До таких документів слід віднести й один із перших у світі проектів демократичної конституції — „Вивід прав України” 1710 р., складений П. Орликом.

ХІХ ст. позначене фундаментальним зрушенням в етнополітичних процесах на українських землях. У той час відбувалися становлення та консолідація української нації — вищої форми розвитку етносу.

Необхідною умовою повноцінності цього процесу вважається спільність території, мови, економіки, культури, національної свідомості. Саме перший компонент і був відсутнім з огляду на те, що кордон по р. Збруч розділив українську спільноту на дві частини з усіма випливаючими з цього наслідками. У підросійській Україні значно повільніше відбувалося відторгнення віджилих форм господарювання, поширення національної ідеї та політичної культури. На українських землях, що перебували під контролем Відня, в силу існуючих тут політичних і соціально-економічних обставин, виникли передумови для інтенсивнішої інтеграції українства у політичне життя Австрії, зростання його національної свідомості. Специфічні риси мав процес самоідентифікації українського населення в обох імперіях. Тож до певної міри має рацію Павло Магоний, який диференціював за глибиною і хронологією ці явища на українських землях у складі двох імперій. Можливо, його твердження, що під-австрійські українці „відігравали важливу, а то й вирішальну роль у вирішенні напрямку українського національного відродження” [9], виглядає дещо категоричним. Але об'єктивні реалії були такими, що саме Галичина — цей „український П'ємонт” — щоразу, коли в історії українського народу відбувалися доленосні події, засвідчувала не лише готовність заявити власну волю щодо них, а й на ділі брала у

них активну участь. І. Лисяк-Рудницький у даному питанні займає іншу позицію. Він фокусує увагу якраз на співпраці наддніпрянців і галичан у піднесенні національної свідомості: „Галицький ґрунт був радше яловий. Ідеї, що служили натхненням для українського відродження в Галичині, майже без винятку надходили з Наддніпрянщини” [10].

Певно, найближче до „золотої середини”, що межує з істиною, підійшов М. Грушевський. Він розглядав два паралельні потоки українського національного руху (в Російській та Австро-Угорській імперіях) у взаємозв’язках і взаємовпливах.

Розбіжність в оцінках істориками особливостей розвитку української спільноти частково пояснюється різними критеріями та підходами. Одні беруть за основу ідеї та їх поширення, інші — реальні політичні процеси. Однак, коли врахувати всі чинники, слід визнати слушність концептуальних побудов академіка О. Прицака, який розглядає українське національне відродження як феномен динамічний, позначений постійною зміною лідируючої позиції в ньому того чи іншого регіону. І вже зовсім беззаперечним є той факт, що всі вони відігравали помітну роль у боротьбі за національну державність у різні часові відрізки вітчизняної історії й підготували підґрунтя для Української революції 1917—1921 рр.

Одним із визначальних факторів, який постійно підживлював ідею „збирання” українських етнічних територій, були історико-етнографічні праці, публіцистичні та художні твори, нові філософські й соціальні теорії.

Поширення історичних знань єднало людей усвідомленням спільності їх долі, зміцнювало почуття любові до батьківщини, її славного і драматичного минулого, відроджувало в пам’яті образи відомих діячів, які відіграли помітну роль у боротьбі за волю України. Національне відродження нерозривно пов’язане з літературним життям, діяльністю навчальних закладів, де виникали гуртки викладачів та студентів, які вивчали й популяризували вітчизняну історію, народну творчість, культуру, рідну мову.

На початку XIX ст. пошук національної ідентичності представниками української інтелігенції здебільшого не мав політичного забарвлення. Його підживлював лише інтерес до історії, літератури, мови, народних звичаїв і традицій. Проте, вже в 30—40-х рр. культурно-просвітницька діяльність патріотичної еліти набуває політичного забарвлення. Так, Кирило-Мефодіївське товариство прагнуло утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом на зразок Сполучених Штатів Америки, або Французької республіки у конфедеративній спілці таких же слов’янських країн.

Після ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства український рух у Російській імперії знову зосередився переважно довкола культурно-освітніх питань. На початку 60-х рр. українська ліберально-демократична інтелігенція Києва, Одеси, Полтави, Чернігова почала гуртуватися в самодіяльні напівлегальні об’єднання — громади, що викликало серйозну стурбованість царських спецслужб. Громадівцям інкримінували не лише „українофільство”, а й „малоросійський сепаратизм” та пропаганду соціалістичних ідей.

Початок XIX ст. знаменувався піднесенням національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Тут активізувалося культурно-освітнє життя, ширився революційний рух. Частина української молоді взяла участь у польському повстанні 1830—1831 рр. — вступивши до польських революційних організацій, вона відстоювала інтереси українського населення. Продовжувалася боротьба за об’єднання

українських етнічних земель. Під час революції 1848 р. передова громадськість висунула вимоги поділу Галичини на польську й українську частини з приєднанням до останньої Закарпаття і Північної Буковини та надання цьому утворенню широкої автономії в складі імперії.

Об'єктивні й суб'єктивні чинники сприяли налагодженню зв'язків між західними і наддніпрянськими українцями. Однією з таких форм стало регулярне стихійне відходництво багатьох тисяч мешканців західноукраїнських земель у підросійську Україну.

Значний вплив на зближення та консолідацію двох гілок українського народу продовжувала справляти історична, етнографічна й художня література, пісенна творчість. Друга половина XIX ст. позначена появою фольклорно-етнографічних видань „Записки Южной Руси” П. Куліша, „Збірник українських пісень” М. Лисенка, „Народные песни Галицкой и Угорской Руси” Я. Головацького, „Народные южнорусские сказки” і „Чумацкие народные песни” І. Рудченка, „Політичні пісні українського народу XVI—XVIII ст.” М. Драгоманова, „Исторические песни малорусского народа”, підготовлені М. Драгомановим та В. Антоновичем, а також фундаментальної народознавчої праці „Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край”, упорядником якої виступив П. Чубинський.

А скільки українських патріотів виховувалося на покладених на музику поезіях Т. Шевченка „Заповіт”, І. Франка „Не пора...”, „Молитві за Україну” композитора М. Лисенка й інших творач!

Суперечливими тенденціями характеризувалася мовна ситуація на українських землях. Навіть на рубежі XIX—XX ст. близько 75 % українського населення обох імперій залишалося неписьменним. І. Франко з гіркістю говорив про погане знання народної мови в Галичині, її „поплутаність і запоганеність” у тих, хто говорив і писав нею. Неписьменність і малограмотність ускладнювала ознайомлення широких мас із кращими здобутками української літератури, подолання діалектизмів. Та все ж поступово, долаючи всі труднощі, у мовному полі українців починають домінувати універсальні тенденції: українську мову визнали своєю і наддніпрянці, і слобожани, і галичани, і подоляни, і закарпатці [11]. І. Франко з цього приводу у 1907 р. писав: „Наша літературна мова в останніх десятиліттях таки значно виробилася. Кожний, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусив бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців” [12].

Значний внесок у формування літературної української мови зробили відомі вчені-лінгвісти О. Потебня, П. Житецький, А. Кримський. Цьому сприяв також вихід у світ багатотомної книжкової серії „Пам'ятки українсько-руської мови та літератури”, до створення якої долучилися І. Франко, І. Верхратський, К. Студинський, М. Возняк, а також поява граматик і словників — „Словаря російсько-українського” М. Уманця, „Українсько-російського словника” В. Дубровського, „Словаря української мови” Б. Грінченка.

Слід зазначити, що мовна ситуація, тісно пов'язана з рівнем національної самосвідомості, була особливо складною у зрусифікованому, урбанізованому середовищі, у сполучених, змадяризованих, зрумунізованих містах Галичини, Закарпаття і Буковини. Доволі індиферентно сприймали національну ідею українські пролетарські та буржуазні верстви.

Та, попри все, суспільно-політичні й етносоціальні процеси ХІХ ст. поступово готували підґрунтя для сприйняття „української ідеї” все більшою частиною населення українських земель, розділених кордоном, переконували його в необхідності спільної боротьби за свої соціальні, національні, політичні права. Зростання економічних суперечностей і соціальної напруги у кінці ХІХ — на початку ХХ ст., масові виступи селян та робітників, опозиційний рух інтелігенції прискорили утворення українських національних політичних партій та організацій. У їхніх програмних положеннях (хоча й різною мірою) відбивалося прагнення українців жити в єдиній національній суверенній державі. Цей факт засвідчував їхнє перетворення на політичну націю, виводив національно-визвольний рух на якісно новий рівень.

Революційні події 1905—1907 рр. створили можливості для легального волевиявлення тієї частини українського суспільства, яка вважала своїм громадянським обов’язком — боротися за свободу власного народу, за його право на самобутній та вільний розвиток. Апогеєм цих зусиль стала Українська революція 1917—1921 рр., що увінчалася відродженням (на жаль, короткочасним) незалежної Української держави.

Третій універсал Української Центральної Ради проголосив утворення Української Народної Республіки у чітко визначених територіальних межах, які хоча й не охоплювали усіх етнічних земель, населених українцями, однак підкреслювали рішучість керівників новоутвореної держави легітимізувати їх право жити в останній.

У кінці жовтня — на початку листопада 1918 р. виникла Західноукраїнська Народна Республіка. 13 листопада Українська Національна Рада ухвалила „Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії”, згідно з яким в її складі проголошувалися Галичина й Буковина з українськими етнічними землями угорських комітатів Берег, Марморощ, Уг, Земплин, Спиш, Шаріш, Угоча [13].

Впадає в око схожість у назвах обох державних утворень, а також національно-демократичне спрямування їх законодавства, що не було випадковим. Органічне прагнення до з’єднання всіх українських земель у єдину державу вилилося в об’єднавчий процес, який завершився проголошенням Акту злуки на Софійському майдані Києва 22 січня 1919 р. В універсалі УНР з цього приводу зазначалося: „Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Україна) і Наддніпрянська Велика Україна”.

Соборницькі устремління продемонстрували не лише галичани та наддніпрянці, а весь український загальний свідченням чого стали відповідні рішення Гуцульської й Лемківської республік, всенародні віча угорських і буковинських українців.

Не вдаючись до розкриття причин невдач українських урядів буремної революційної доби (це становить предмет окремої розмови), слід наголосити на історичному значенні Акту злуки 22 січня 1919 р. „Символічним кроком, спрямованим у майбутнє”, назвав його один із публіцистів [14].

Сукупність несприятливих внутрішніх і зовнішніх чинників спричинили поразку української революції. Внаслідок системи міжнародних угод Східна Галичина відійшла до Польщі, Північна Буковина і Бессарабія — до Румунії, Карпатська Україна — до Чехословаччини. Решта українських етнічних земель увійшли до складу квазідержавного утворення — УСРР.

Розпочався новий етап боротьби за відродження незалежної соборної національної держави. Короткочасна українізація і наявність власної Конституції, Вер-

ховної Ради, Раднаркомів та ЦК КП(б)У — ось і все, що дозволив Кремль у справі розв'язання національного питання в Україні. Потім був голодомор, репресії й терор 30-х рр., придушення щонайменших виявів опозиційності та „сепаратистських тенденцій”.

Самовіддану боротьбу за свою національну гідність, рівноправність і свободу вела українська спільнота в Польщі. Міжвоєнний період став справжнім випробуванням для українців, що мешкали на території II Речі Посполитої. Політичні партії, громадські об'єднання, релігійні діячі своїми діями засвідчили нездоланне прагнення до цивілізованого вирішення „українського питання”, здатність українців до самоорганізації, організованого волевиявлення, бажання возз'єднатися в єдиній державі з іншими відлами українського народу.

Саме на цей час припав сплеск політичної діяльності українських націоналістів, яких надихали ідеї М. Міхновського, що на зорі ХХ ст. висунув гасло: „Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж до Кавказу” [15].

Серед найяскравіших adeptів „української ідеї” слід назвати С. Рудницького і Д. Донцова. Представник табору так званих „самостійників”, С. Рудницький головним змістом української історичної традиції вважав глибокий демократизм, прагнення до народоправства й свобод у всіх сферах життя, відчуття відмінності, окремішності від поляків та росіян, а її спрямуванням — побудову Української національної держави в етнографічних межах [16]. Родоначальник „чинного” націоналізму, Д. Донцов займав радикальну позицію у питанні про перспективу боротьби за соборну українську державність. Не визнаючи ідей слов'янофільства, теорії „Східної Європи”, соціалізму, він підвищував над усім національну українську ідею. „Коли Україна хоче вийти зі стану провінції,— писав Д. Донцов у праці „Націоналізм”, — мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею опанування духового, економічного і політичного життя нації... Істотна точка, яку треба поставити над усіма,— це забезпечити нації свободу і незалежність” [17].

Ідея відродження Української Самостійної Соборної Держави (УССД) стала наріжним каменем програми й практичної діяльності Організації українських націоналістів. Напередодні німецько-радянської війни вироблення концепції ОУН (Бандери) у справі організації управління в Україні та добору кадрів для нього покладалося на „Державну комісію ОУН”. ОУН (Мельника) створила Комісію державного планування, яка виробила проект устрою майбутньої незалежної Української держави.

30 червня 1941 р. бандерівці проголосили у Львові Акт відновлення незалежної Української держави, на чолі якої стояло Державне правління. Гітлерівці, розуміючи далекосяжні перспективи цієї події, заявили про неправомірність дій ОУН (Б) і затримали її лідерів.

Однак це був тільки початок боротьби українських націоналістів за УССД, яка, незважаючи на невдачі, не була марною. У підсумковому документі конференції мельниківської ОУН (березень 1944 р.) наголошувалося, що війна між нацистською Німеччиною та більшовицькою Москвою „точиться за виключне володіння українськими землями. Однак війна і жорстокий окупаційний режим не змогли звести народ України до другорядної біологічної сили в Європі. Навіть за таких несприятливих умов відроджувалася національна духовність, суспільні сили в політико-революційній площині. Навіть масштабні міграції українців з заходу на схід і навпаки сприяли появі нового соборницького типу українця” [18].

Як це нерідко буває в історії, доля українського народу в період Другої світової війни опинилася в руках тих, хто найменше бажав утворення суверенної національної держави. Одним із наслідків зовнішньополітичного курсу Сталіна стало збирання українських земель у межах УРСР. У вересні 1939 р. до її складу ввійшли Волинь, Галичина, частина Полісся, що до того перебували в складі Польщі, у червні 1940 р. — Північна Буковина, Акерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти, які належали Румунії. Територія республіки збільшилася до 560 тис. км², а населення — до 41 млн чол. (за рахунок нових 8,1 млн громадян). На завершальному етапі Другої світової війни радянський уряд уклав низку міждержавних угод, якими регулювалися питання кордонів із сусідніми державами. 16 серпня 1945 р. в Москві було підписано договір між Польщею й СРСР про кордон з відхиленням його від „лінії Керзона” на 30 км на південь від м. Крилува. 29 червня 1945 р. без участі української делегації чехословацька сторона підписала з радянською договір про передачу Закарпаття до складу УРСР. Завершив міжнародно-правову легітимізацію західних кордонів республіки радянсько-угорський мирний договір (10 лютого 1947 р.). Внаслідок цього її територія збільшилася на 12,9 тис. км², а кількість населення — на 800 тис. осіб.

Ці події знаменували завершення історичного процесу консолідації українських земель в єдиній державі, хоча він став наслідком не національно-визвольного руху, а зовнішньополітичної стратегії Сталіна.

Однак збирання українських земель у складі УРСР у період Другої світової війни не зняло гостроти національного питання. Політичний зміст „соборизації по-сталінськи” не задовольняв патріотичну, національно свідому частину української громадськості в середині СРСР і за кордоном. Тотальна русифікація, відсутність демократичних свобод, ідеологічний пресинг спрямовувалися на витворення „нової історичної спільноти — радянського народу” — денационалізованої, слухняної маси, повністю підвладної партократичній номенклатурі.

Крах соціалістичної системи, розпад Радянського Союзу та проголошення України незалежною державою здавалося б, символізували реалізацію „національної ідеї” у максимально можливій формі. Однак навіть з урахуванням справді величезної ваги цієї події проблема соборності й донині залишається актуальною. Існує нагальна потреба політичної консолідації нації, духовної злуки всієї національної спільноти, захисту політичних і культурних прав наших співплемінників на всіх етнічних українських землях.

У цьому розумінні утворення суверенної Української держави слід вважати лише початком та необхідною умовою розв’язання нагальних політичних, соціокультурних, етноконфесійних, економічних проблем, успадкованих від радянського режиму.

Зміцнення соборності та розв’язання проблем регіонів України має спиратися на теоретико-методологічні засади. За безспідставним визначенням П. Брасе, „Етнічність і націоналізм, міжетнічні конфлікти й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність держав”. Іншими словами, якщо регіони — старі як світ, то регіоналістика — порівняно молодий науковий напрям. Можливо, саме тому ще не усталений його категоріальний апарат [19]. І.Ф. Курас серед кількох „вимірів” регіоналізму провідним вважав „природний органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних і культурних аспектів життєдіяльності людських спільнот”, який реалізується у таких категоріях:

- соціальна згуртованість етнічних, расових, конфесійних і мовних груп, що проживають спільно;
- економічна взаємодоповнюваність тих господарських і промислових одиниць, які працюють у рамках даної території;
- сумісність суспільних цінностей, пов'язаних з культурою, релігією, історичними традиціями;
- політична солідарність.

Наголошуючи на тому, що регіоналізм орієнтований на „використання тих можливостей, які походять з природного територіального розподілу компетенції влади і виробничих ресурсів серед різних груп населення”, вчений вказував, що він „внутрішньо властивий усім типам сучасних суспільств, незалежно від їх розмірів, рівня розвитку, особливостей політичних структур і т.д.”.

Український регіоналізм І.Ф. Курас вважав явищем, давнішим за нашу державність, успадкованим від часу проголошення незалежності, що стало однією з актуальних проблем внутрішньої політики. Досягнення соборності, органічної єдності, інтегрованості країни він розглядав як одну з ключових умов зміцнення незалежності.

„У період становлення української держави і суспільства, при відсутності традицій демократії, загально визнаних базових цінностей, суспільних орієнтацій і геополітичного вибору, регіоналізм стає чинником, що визначає рівень стабільності й одночасно цивілізованості. Поза ним в Україні не можуть бути вирішені питання міжнаціональних відносин, гуманітарного розвитку, економічної модернізації, створення ефективної системи державного управління і самоврядування, протидії деструктивним зовнішнім впливам”.

У статті „Державотворчі інтереси в сучасній Україні” (1994 р.) І.Ф. Курас вказував на відмінності між регіоналізмом співробітництва, який утверджував себе в економічно розвинених державах світу, та українським регіоналізмом і застерігав, що „запозичення західноєвропейських ідей регіоналізму (а саме вони є наріжним каменем ідеї федералізації) було б, м'яко кажучи, некоректним з наукової точки зору і сумнівним — з політичної” [20].

Аналізуючи події наступних 5 років, він дійшов висновку, що деструктивний потенціал регіоналізму виявився незначним. Навіть в умовах тогочасної глибокої економічної кризи і зростання соціальної напруги, на його думку, етнопатрістичні й конфесійні відмінності регіонів України не виявили себе як головні джерела політичного сепаратизму [21].

Однак час довів, що регіоналізм — явище надзвичайно рухливе у своєму внутрішньому розвитку і зовнішніх виявах. До часу латентні процеси, підживлені певними політичними умовами у поєднанні з соціально-економічною ситуацією, виявили здатність переростати у досить дієві фактори, які часом набувають форм „галицького”, „кримського”, „східноукраїнського” сепаратизму. При цьому одні експлуатують гасла „національної свідомості”, другі — „геостратегічного становища”, треті — „економічної самодостатності”, хоча мало хто з тих, що гіперболізують специфіку і значення окремого регіону, уявляє собі не віртуальний, а реальний хід подій у напрямі його суверенізації, а також можливі наслідки.

Впадає в око ще одна річ: навіть доволі гострі проблеми розвитку регіонів зазвичай розв'язуються, так би мовити, еволюційним шляхом. І лише чергова активізація політичного життя породжує нестримну хвилю спекуляцій довкола регіонів, пере-

творює дану проблематику на інструмент політичної гри. Це заняття не було б таким небезпечним, якби не закріплювало у суспільній свідомості думку про саму можливість розпаду держави, звикання до шантажу і силового тиску як методу політичної боротьби. Враховуючи схильність дестабілізованого перманентними кризами і скандалами, недовірою до владних інститутів суспільства впадати в протестно-революційний раж, можна передбачити, що цей вид політичної „зброї” буде ще довго використовуватися безвідповідальними політиками. Не хотілося б звикатися на менторство, однак не можна не зауважити з цього приводу: політична цілісність держави вкрай необхідна і важлива. Отже, на використання регіональних важелів має бути накладено якщо не табу, то хоча б мораторій.

Існує багато рецептів задоволення інтересів регіональних еліт, гармонізації владних горизонталей та вертикалей, і адміністративна реформа здатна відіграти в цьому не останню роль. Так уже склалося, що настрої різних категорій населення значною мірою залежать від рівня матеріального забезпечення, а отже — економічних заходів уряду. Тож допоки суспільство реально відчує результати позитивних змін, деструктивні чинники встигнуть суттєво дискредитувати ідею соборності Української держави.

Зі сказаного проступає очевидний висновок: віддавати долю регіонів на відкуп виключно політиків — означає створювати потенційну загрозу єдності країни. Громадські організації, наукова і творча інтелігенція мають відіграти стабілізуючу роль, створивши противагу непродуманим, продиктованим ситуаційними (або комерційними) міркуваннями діям тих, хто зайнятий у сфері політики. Для цього слід підвести солідну наукову базу (теоретичну і практичну) під будь-які політичні, соціально-економічні та інші проекти в регіонах, глибоко вивчивши особливості функціонування кожного з них.

Згідно з теорією В. Вернадського, регіон як просторова цілісність водночас є територіальною компонентою біосфери, яка, у свою чергу, трансформується в ноосферу. Автор цього вчення визначав ноосферу як глобальну соціоекосистему (СЕС).

М. Долішній і Л. Гринів розглядають регіони в якості динамічних підсистем. Оскільки вони є відкритими для зовнішніх впливів, то пріоритетну роль у їхньому розвитку відіграють нерівноважні й нестійкі процеси, що зазнають постійних флуктуацій. При цьому комбінації різних внутрішніх і зовнішніх чинників можуть змінюватися, як тільки зазнає змін один із них [22].

На рівні регіону відбуваються складні економічні, соціокультурні, інформаційні, політичні процеси. Це надзвичайно чутлива система, тому навіть природно-кліматичні катаклізми можуть істотно деформувати існуючий баланс усіх складових елементів СЕС з важко прогнозованими наслідками. Врахування й моделювання потенційно можливих алгоритмів розвитку подій має відбуватися в процесі формування сучасної регіональної політики.

Як у природному, так і в соціальному середовищі стабільність систем залежить від збалансованих прямих і зворотних зв'язків. У розрізі даного питання йдеться про гармонізацію стосунків по лінії центр — регіони. Однак оптимальне співвідношення таких взаємовідносин можливе лише в ідеалі. Утім, це не означає, що до нього не потрібно прагнути.

У реальному житті природні, економічні, соціодемографічні, політичні цикли не збігаються. Усі підсистеми СЕС пульсують аритмічно відносно одна одної, породжуючи суперечності й конфліктні ситуації. Кліматичні зміни глобального походження і

характеру підказують необхідність перспективного економічного прогнозування і моделювання, однак врешті-решт політики й уряди керуються не цими мотивами, а міркуваннями політичної кон'юнктури і доцільності. При цьому зовсім ігнорується та обставина, що природні умови та ринкові коливання зовсім не однаково впливають на розвиток того чи іншого регіону й універсальних рецептів тут бути не може.

Якщо у межах ноосфери метою є досягнення резонансності життя соціуму і природи через зниження сукупної ентропії СЕС, то на рівні однієї держави — узгодження інтересів центру і регіонів з одного боку й оптимізація стосунків між окремими регіонами — з іншого.

Іманентною рисою регіону є не його замкнутість, прагнення до самодостатності (все це придумують публіцисти і політики), а, навпаки, стала тенденція до розширення зв'язків з іншими регіонами, та навіть, в окремих випадках, економічна, культурна, конфесійна і політична експансія. Отже, ідеться не про ізоляціонізм, а про природний потяг до самоствердження шляхом спеціалізації і домінування в одній чи кількох сферах. Будь-яка спроба штучно пригальмувати дану тенденцію прирікає регіон на неминучу деградацію. І, навпаки, чим більша кількість зовнішніх контактів — тим більшу життєспроможність і конкурентоздатність виявляє регіон.

З'ясування характеру взаємодії різних чинників, які детермінували складання регіонів України, реконструкція основних етапів їх розвитку саме в поліфонічному історичному інтер'єрі дають можливість зрозуміти складну діалектику цього феномену. Спроби обмеження вивчення монодисциплінарними (економічними, соціальними, культурологічними, релігієзнавчими, етнологічними та іншими) підходами неодмінно дадуть однобоке уявлення про вказані процеси, оскільки спричинять гіперболізацію якогось одного чи декількох факторів.

Отже, найбільш перспективною методологічною парадигмою слід визнати комплексну історичну ретроспективу.

У XIX ст. рельєфно визначилися обриси таких регіонів України: Лівобережжя (колишня Гетьманщина), Правобережжя, Слобожанщина, Південна Україна (Новоросія) в межах Російської імперії та Буковина, Закарпаття і землі, що увійшли до „Королівства Галичини і Лодомерії” — у складі Австро-Угорщини. З часом підавстрійські терени, заселені етнічними українцями, дістали збірну назву — „Західна Україна”, які у XVIII ст. охоплювали й Правобережжя. Слід зауважити, що конфігурація регіонів, як правило, лише зрідка враховувалася державною адміністрацією при формуванні територіально-адміністративних одиниць — губерній, областей, округів, районів, воєводств, повітів тощо.

У XIX ст. підросійська Україна поділялася на три генерал-губернаторства: Малоросійське (існувало від 1802 р. до 1856 р.), Новоросійське і Бессарабське (1822—1874 рр.), Київське, Подільське і Волинське (1832—1914 рр.).

З метою нівелювання соціально-господарських, культурних та етноконфесійних відмінностей периферії, Микола I припинив кодифікацію місцевого законодавства, яка розпочалась у період його правління. У 1840 р. знято з обговорення Державною радою звід законів західних губерній [23]. Подібна доля спіткала закони, які відбивали особливості Бессарабії [24].

Те, що для означення територіальних меж цих утворень використовувалися назви окремих історично сформованих регіонів, зовсім не означало, що в Санкт-Петербурзі серйозно рахувалися з даною обставиною. Адже йшлося не про збереження традиційних анклавів, а про їх максимальну уніфікацію.

Розглядаючи русифікацію лише в мовно-культурній площині, ми, самі того не помічаючи, залишаємо поза увагою не менш важливі її аспекти: соціальний та економічний. Господарські зв'язки можна розглядати як явище об'єктивного порядку, хоча в межах окремих регіонів відбувалося латентне протистояння національних фінансово-промислових груп і пересічних виробників — польських, українських, єврейських, російських. З цим пов'язані протекціоністські елементи економічної політики урядів щодо представників нації, а також прагнення окремих національних груп відстояти свої інтереси.

У соціальній сфері відбувалися складніші процеси. Соціальна стратифікація оформлювалася в юридично закріплені майнові ніші. Прихильність державної та військової служби, підприємництва все більше домінувала над національними рефлексіями. Переважаючим інтересом стає не відрубність, а прагнення до інтеграції та посилення впливів по галузевих горизонталях і управлінських вертикалях. Регіональні мотиви в цих умовах поступали здебільшого у формі господарської спеціалізації.

В Австрійській імперії, а потім II Речі Посполитій події розгорталися за іншим алгоритмом. Тут польсько-українське протистояння охопило практично всі сфери життя. Консолідація на етноконфесійній основі стала визначальною для обстоювання інтересів української спільноти, а регіональна специфіка (особливо її мовно-культурні елементи) — наріжним каменем, на котрому формувалась платформа українського національно-визвольного руху у XX ст., а також вісью, довкола якої оберталось все суспільне життя.

Порівнюючи особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнського регіону з південним та східноукраїнськими, слід зауважити, що останні володіли у XIX ст. гігантським потенціалом. Бурхливий розвиток промисловості вимагав великої кількості трудових ресурсів, що викликало міграційні потоки з російських теренів. Значний ринок робочої сили пом'якшив негативні соціальні тенденції в аграрній сфері.

Економічна ситуація на західноукраїнських землях була значно гіршою. Обезземлення значної кількості дрібних господарів у краї, який не мав розвиненого промислового виробництва, загострило проблему зайнятості й аграрного переселення, що у свою чергу спричинило масову трудову міграцію за океан. Водночас несприятливі соціально-економічні умови стимулювали зростання рівня національної свідомості, підкріплювали сподівання на утворення суверенної української держави, в якій титульна нація дістала б можливості для свого всебічного розвитку. Як ментальний феномен, цей погляд на перспективи українського народу базувався на ідеї соборництва — західні українці бачили себе у складі єдиної сильної держави, спроможної конкурувати з іншими країнами.

Революційні події початку XX ст. зламали штучні кордони, які розділяли загальноукраїнський етнічний організм. Непереборне прагнення нації до абсорбування всіх етнічних островів у єдиний національний материк з особливою силою виявилось в Акті злуки 22 січня 1919 р. між УНР і ЗУНР, який продемонстрував силу політичних рішень, коли вони спираються на історичну традицію, волю і сподівання мас.

Поразка Української революції спричинила розірвання єдиного українського простору. Протягом двох міжвоєнних десятиліть західноукраїнські землі перебували у складі II Речі Посполитої. Цей період часто розглядається з україноцентричних

позицій у негативному ключі. Однак насправді ситуацію, що склалася, слід трактувати як дихотомічну. З одного боку, слід констатувати соціально-економічний, етноконфесійний гніт з боку польської влади, дискримінацію української меншини, а з іншого — необхідно визнати, що українці отримали неоціненний досвід парламентської політичної культури, європейських цінностей і стандартів (хоча й з поправкою на особливості польської політичної і соціально-економічної системи). Більше того, вказані обставини сприяли постійній мобілізації української спільноти, що вимагало відповідного рівня самоорганізації й національної солідарності.

Принципово іншу модель розвитку населенню підрадянської України нав'язали більшовики. Квазідержавний за внутрішньою сутністю територіально-адміністративний утвір, навіть діставши статус республіки, усіма можливими засобами підганявся під шаблони, продуковані в Кремлі.

Монопартійна тоталітарна система із псевдодемократичною атрибутикою вихолощувала будь-які прояви громадської ініціативи, ігнорувала регіональні особливості. Швидкоплинний експеримент з Донецько-Криворізькою республікою слід сприймати як продиктований виключно політичними міркуваннями крок. А соціальна уніфікація господарських форм життєдіяльності, заснованих на державній власності, перетворювала людей з ініціативних і зацікавлених суб'єктів економічних процесів на безправну робочу силу, слухняних виконавців волі центру. Всепроникний страх покарання за будь-який необережний крок паралізував не лише волю до спротиву чи опозицію режимові, а навіть здоровий глузд і природну здатність до суспільної творчості, особливо в лавах номенклатури всіх рівнів.

Отже, український народ упродовж 1939—1940, а потім кількох повоєнних років пережив своєрідний цивілізаційний шок. Для з'ясування глибинних механізмів цього явища можна застосувати теорію рубіжної комунікативності В. Дергачова. В її основі лежить теза про те, що різноманітні геополітичні, економічні, соціокультурні, екологічні та інші процеси, накладаючись один на одного, утворюють стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори — геострати, на просторово-часових рубежах яких виникають надлишкові граничні поля — геомари, які мають комунікативну природу. Саме у багатовимірному комунікативному просторі виникає висока креативна або руйнівна енергетика й відбувається „конкуренція пріоритетів”.

Територія України є порубіжжям західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів-геострат. Тут межують краї трьох соціокультурних „плит”, які з певною часткою умовності ототожнюються зі Східною, Західною та Південною Україною. Західноукраїнські терени перебували у західноєвропейському геополітичному просторі близько 700 років. Східна й Південна Україна — у російському, відповідно, 300 і 200 років, причому „південна плита” понад два тисячоліття знаходилась у середземноморському просторі. В. Дергачов на цій підставі пропонує в основу політико-адміністративного устрою й районування класти культурно-історичні та геополітичні рубежі. У зв'язку з незавершеністю й рубіжним характером формування української нації, він обстоює поетапну федералізацію країни, до якої можна прийти через перехідний період унітарної держави з елементами земельної автономії [25].

Співзвучні ідеї знаходимо в теорії А. Тойнбі „виклик — відповідь”, у центрі якої — соціальні й психологічні наслідки просторово-часових контактів культур. За цією концепцією, на рубежах цивілізацій, де відбувалися найжорстокіші конфлікти, спостерігалися найбільш інтенсивні економічні контакти. У наш час проблеми порубіжної ко-

мунікативності цивілізацій набувають особливої гостроти, оскільки йдеться про вибір ціннісних орієнтирів і шляхів соціально-економічного поступу.

Беручи на озброєння наведені методологічні підходи, слід мати на увазі один суттєвий момент. Прихильники теорії В. Дергачова вважають, що розвиток України здійснювався на рівновеликих збалансованих осях: захід — схід, а також суходіл — море. Насправді ж вказані осі практично ніколи не були рівнодійними й збалансованими. Навпаки, перебуваючи в перманентній суперечності і протисторбстві, вони синтезували орієнтальні й окцидентальні впливи і витворювали той звивистий вирій подій, який ми називаємо історією. Подібним чином на різних часових відрізках різним за величиною та реальним результатом був вплив військових, політичних, соціокультурних, етнічних, конфесійних чинників, які виявляли себе асинхронно. Ця невідповідність вимагає від науковців дуже уважного, якщо хочете — математичного, врахування усіх складових процесу формування й функціонування регіонів, зважених узагальнень і використання досвіду минулого для моделювання ближчої та більш віддаленої перспективи.

Дещо захоплюючись військово-політичними і соціально-економічними характеристиками, ми інколи відводимо другорядну роль світоглядним аспектам. І.Д. Ковальченко відносить морально-психологічні й ментальні фактори до „компонентів з найбільш стійкою довготривалою дією”. Він наголошує: „Завдання істориків полягає в тому, щоб показати, як ці фактори в одних випадках сприяли прогресу, а в інших — навпаки, затримували його і, як у тих чи інших конкретних історичних ситуаціях, різні суспільні і політичні сили враховували й використовували цей фактор у своїй діяльності” [26].

Існують істотні відмінності у генезисі ментального типу мешканця індустріального регіону й аграрія; нашаруваннями етнічних, конфесійних та світоглядних елементів позначені світогляд і поведінка представників Півдня, Заходу та Сходу. „Поклик предків”, „кровна спорідненість” та інші фактори незримо, але істотно впливають на вчинки людей, формують їхнє життєве кредо і модель поведінки, а звідси — і певні політичні симпатії.

Соборність України нерозривно пов’язана з національною ідеєю. Ця універсальна для всіх регіонів система цінностей має спиратися на міцне економічне підґрунтя, соціально орієнтовану політику уряду й місцевих властей, ефективне самоврядування, політичний і світоглядний плюралізм, толерантність і суспільну солідарність. Зважаючи на поліетнічний склад населення, національна ідея має синтезувати тенденції перспективи розвитку української політичної нації (тобто всього громадянства держави) і водночас кожної етнічної та соціальної групи.

Якщо не вдаватися до детального розгляду питання, то *національна ідея зводиться до двох фундаментальних складових: політичної, в якій втілюються принципи народовладдя і забезпечення основних прав і свобод людини, та соціальної, що пов’язана з прагненням до справедливого соціального устрою, рівності політичних, економічних і культурних можливостей усіх верств суспільства й кожного громадянина зокрема.*

У такому вигляді національна ідея буде відображати інтереси всіх регіонів і забезпечувати стабільність держави.

Посилаючись на те, що, згідно з Основним Законом України, не існує єдиної державної ідеології, дехто трактує це як відсутність будь-яких обмежень на інтерпретацію національної ідеї і повну свободу дій. Однак за уважного прочитання Конституції виявляється, що громадянство України передбачає обов’язкову лояльність

щодо Української держави, дотримання її Конституції та законів, захист її незалежності й територіальної цілісності. Іншими словами, кожен громадянин України зобов'язаний юридично бути патріотом і державником.

І хоча Конституція кожної країни лише встановлює правові рамки, в яких відбувається життєдіяльність суспільства, все ж залишається загальнообов'язковим конституційне поле політичної боротьби, яка не повинна створювати загрози для суверенітету і незалежності Української держави, її політичного устрою, ігнорувати правові способи розв'язання конфліктів [27].

У доповідній записці, підготовленій за дорученням Кабінету Міністрів України науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень у 2004 р., зазначалося, що поява „української незалежної держави є наслідком історичної ініціативи і тривалої політичної боротьби українського етносу, що саме тому є титульною нацією України, на землі якої, його етнічної території, він становить переважну більшість”.

Право української нації на безперешкодний культурний і політичний розвиток, яке зневажалось в часи, коли Україна була позбавлена національної незалежності, може ввійти в суперечність з правилами і свободами, що не є іманентними етнічним українцям. Розв'язання даної колізії взагалі уявляється „золотим розрізом” внутрішньої політики, тим універсальним засобом, що здатний нівелювати будь-які негативні наслідки „параду суверенітетів” регіонів.

Далі в документі наголошується: „Українська національна ідея формувалася значною мірою під гаслом соборності, оскільки передбачала руйнування політичних і духовних кордонів між різними частинами України. Взаємовідносини між регіонами України залишаються важливою соціально-політичною і культурною проблемою і сьогодні”.

Специфічний інтерес до проблеми всеукраїнської єдності як стержня національної ідеї зумовлений не в останню чергу зміною співвідношення між глобальними і регіональними складовими світової політики, зокрема творенням нової моделі регіоналізму в Європі. Регіоналізм тепер не розглядається як антипод соборності і не асоціюється лише з небажаними відцентрованими процесами, а осмислюється як природне прагнення регіонів до самодостатності й самореалізації [28].

Кожна держава, крім того, має свої національні інтереси. Від того, наскільки держава спроможна їх відстоювати, залежить її місце і роль у світовій спільноті. Аморфне, атомізоване суспільство, яке роздирають соціальні, економічні, політичні, етнічні, конфесійні суперечності, не здатне заявити про себе як авторитетного, рівноправного учасника міжнародних стосунків, убезпечити себе від експансії і диктату інших країн.

Регіони є впливовим фактором не тільки внутрішньої, а й зовнішньої політики. Регіональна політика європейських країн актуалізує роль регіонів у налагодженні взаємовигідної співпраці. *(Про це окремо йтиметься в одному з розділів цієї монографії*).* Україна має значний потенціал для реалізації численних проектів у рамках євро-регіонів, оскільки 19 з її 25 областей є прикордонними. На сьогодні євро-регіони „Буг”, „Верхній Прут”, „Карпатський”, „Нижній Дунай” охоплюють 1,5% території нашої держави і 22% її населення, 6 областей, 100 районів, 109 міст. Продовжується робота зі створення євро-регіонів „Слобожанщина”, „Дніпро”, „Дністер”, „Сян”. Співпраця регіонів України здійснюється шляхом двосторонніх угод з регіональними органами багатьох держав близького і далекого зарубіжжя, а також у рамках Асамблеї європейських регіонів та Асоціації прикордонних регіонів. *Досвід співпраці України в рамках євро-регіону також аналізується в одному з наступних розділів**.*

Активна позиція регіонів у даній сфері має економічний, культурно-освітній характер. Політизація цього питання — лише на шкоду справі, хоча без вибору стратегічних орієнтирів не обійтися. Нині це питання перетворилося на предмет гострих дебатів і політичних спекуляцій. Думається, що в даний час його вирішення можливе лише „згори”. Незважаючи на те, що Україні надано статус держави з ринковою економікою, потрібно ще багато працювати для того, щоб створити справді соціально орієнтовану економічну модель. І тоді сама по собі з'явиться інтеграція, структура якої виявиться для нас найбільш ефективною. В нинішньому ж стані багатовекторність з орієнтацією на європейські цінності видається найбільш адекватним геостратегічним вибором і відповіддю на виклики часу.

Європейська регіональна політика переконує в тому, що залучення регіонів до інтенсивних контактів лише зміцнює державу та її авторитет.

З регіоналізмом так чи інакше пов'язані виклики і загрози, що потребують адекватної реакції. Про деякі з них тут уже згадувалося. Тепер слід зупинитися на їх характеристиці детальніше.

Головний сегмент суперечностей лежить в економічній сфері. Історично склалося так, що регіони України мають різний економічний потенціал. Форсована індустріалізація 30-х рр. ХХ ст. східного й південного регіонів створила диспропорцію в розвитку інших регіонів. При цьому основна промислова база розташована в областях, де титульний етнос домінує за крипто-формальною демографічною ознакою, хоча реально тут переважає мовно-культурне середовище національної меншини. Правобережні й західні області переважно обслуговують аграрний сектор економіки. Такий етнокультурний „поділ праці” у єдності з руйнуванням попередньої форми господарювання на селі спричинив десоціалізацію аграріїв, безробіття і масову міграцію. Мешканці Західної України шукають роботу здебільшого в країнах Центральної, Південної й Західної Європи, а тому і орієнтовані на європейські цінності (причому не тільки позитивні). Надлишок трудових ресурсів характерний і для розвинених індустріальних областей.

Те, що серед мешканців Півдня кожен п'ятий безробітний — технік чи інженер (і, водночас, не українець), створює певне підґрунтя для формування групи потенційних лідерів політизації етнічної групи. В умовах економічних негараздів і політичних криз політизація етнічних груп виступає дестабілізуючим фактором.

Аналізуючи прояви регіонального партикуляризму, дослідники ведуть мову, в основному, про клани й економічні групи, які, обстоюючи власні корпоративні інтереси, не виявляють зацікавлення в інтеграції українських регіонів, зміцненні держави. Значна частина цих інтересів перебуває за межами України. Як це не парадоксально, схожим алгоритмом відзначається „девіантна” поведінка діаметрально протилежної соціальної групи — т. зв. „заробітчани”. Новітні „гастарбайтери” (за неофіційною статистикою, їх кількість коливається в межах 5—7 млн українських громадян) також пов'язують свій добробут не з Україною, а з можливістю працевлаштування за кордоном. Як правило, це — енергійні, відповідальні, кваліфіковані працівники. Однак їх громадська позиція і фактична участь у суспільному житті батьківщини маловиразні і незначні.

Вихід із цієї складної ситуації вбачається у підготовці комплексних планів розвитку економічної інфраструктури в регіонах, запровадження якісного виробництва. Без масштабних централізованих програм це питання вирішити неможливо.

Якщо економічні проблеми є базовими, тобто такими, які рано чи пізно доведеться розв'язувати, то політичні, незважаючи на, так би мовити, похідну природу, виявляють себе гостріше.

Найчастіше політичного забарвлення набуває етномовна проблема. За переписом 1989 р., в Україні мешкало 72,7% українців і 22,1% росіян. Однак значно більша частина населення, у тому числі й українців, користувалась у повсякденному житті російською мовою.

За президентства всіх трьох глав держави — Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка — послідовно втілювався курс на утвердження статусу державної за українською мовою. Відомо, що певна частина суспільства сприйняла комплексні заходи як „утиски” російської меншини, „примусову українізацію”, а на Одещині, Харківщині, Дніпропетровщині, Миколаївщині, в Донбасі й Запоріжжі місцеві органи влади ухвалили рішення про функціонування російської мови як офіційної мови, або робочої, опротестовані прокуратурою як нелегітимні. Головним аргументом для появи таких підзаконних актів стала констатація того, що на цих теренах мешкає переважно російськомовне населення. Однак при цьому не брався до уваги засадничий принцип, окреслений чинним законодавством. Визначення конкретних місць проживання тієї чи іншої національної меншини має здійснюватися не за мовним, а за етнічним принципом. А у вказаних областях більшість населення становлять громадяни саме української національності.

Мовна „карта” постійно розігрується російськими політиками — „яструбами”, про що багато писалося. Не порівнюючи ситуацію з культурно-мовними правами багатомільйонної української діаспори у Російській Федерації, наведемо лише один факт: жодна інспекційна поїздка представників міжнародних організацій, з візитом верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин Макса ван дер Стула включно, не виявила жодних порушень у цій сфері в Україні.

Мовна тканина відіграла роль дієвого фактора соборизації України. Розтинаючи її, певні політичні сили викривають свої справжні наміри під гучними гаслами захисту російської мови. Разом з тим, слід остерігатися „кавалерійських наскоків” у цій делікатній сфері. Адже навіть україномовна інтелігенція вважає російську мову й літературу невід’ємною частиною і джерелом свого культурного світу.

Незаперечним є одне: мовна проблема має бути виведена з обоими політичних торгів та спекуляцій, а державна дія — не залежати від змін політичних лідерів та сил, які опиняються на владному Олімпі.

Поки що існуючі тенденції дають небагато підстав для заспокоєння.

Захищаючи російське етнічне й культурне середовище, частина одеської інтелігенції на початку 1990-х років намагалася витворити особливий „новоросійський” псевдоетнос. Дещо пізніше активізувалися спроби реалізації проекту „Великого Півдня” — наднаціональної спільноти, яка мала охоплювати територію деяких північних, східних та південних областей.

Давнішу історію має проблема русинства. Свого часу її активно експлуатував російський царизм, а потім — сталінський режим. Хоча Сталіну вистачило здорового глузду не включати Закарпаття до складу Російської Федерації. Але й нині існують політики, які підживлюють сепаратистські „русинські” „псевдонації”, що загрожує територіальній цілісності України.

Несуть небезпеку й спроби ототожнення румунського та молдавського етносів, здійснювані окремими румунськими громадськими об’єднаннями на Буковині. Як бачимо, етномовні проблеми є фактором, який несе в собі значний конфліктогенний заряд і вимагає постійної уваги з боку центральної та місцевої влади та рішень, заснованих на зважених наукових погрозах і практичних рекомендаціях.

У контексті даної теми особливе місце посідає позиція „великих” церков — православної, греко-католицької, римо-католицької, ісламу, які мають найбільшу кількість віруючих і реальний вплив на суспільне життя в Україні. Проведене в 1995 р. соціологічною службою „Соціс-Гелат” опитування засвідчило, що 57% громадян України вважали себе віруючими (у 1993 р. таких було 68,4%, щоправда, за даними Інституту філософії НАНУ). У правобережних та західних областях частка таких людей сягала 80—90%, у північних та східних областях — 35% і в Криму — 42% [29].

Кризові явища в економіці, підрив довіри пересічних громадян до органів державної влади і політичних інституцій, нестабільність суспільства дедалі більше привертають людей до релігійних об’єднань, в яких вони шукають духовної наснаги й морального підкріплення. Та постатеїстичний ренесанс затьмарений інтенсивною політизацією конфесій. Замість того, щоб зосереджуватися на соціальній підтримці віруючих, „великі” церкви активно долучаються до виборчих кампаній, апологетики певних політичних партій та рухів, регіональних фінансово-промислових груп. У статті „Влада і церква в Україні: обрії майбутнього” вже йшлося про те, як політичні сили використовували авторитет православної церкви в ході президентських виборів 2004 р. [30].

Отже, варто зупинитися на тих потенційних загрозах, які пов’язані з діяльністю найбільших церков. Об’єктивно найбільший конфліктогенний потенціал має українське православ’я. Вже сама наявність трьох конфесій — УПЦ МП, УПЦ КП й УАПЦ — є явищем аномальним. Однак з погляду державної безпеки і геополітичних інтересів України, найбільшу тривогу викликають спроби Росії перетворити УПЦ МП на інструмент своєї зовнішньої політики. Міфологема про „єдиний православний простір” навіть непосвяченим у тонкощі сприймається як варіація імперської ідеї „єдиної неподільної”. Паралізувавши за допомогою тиску на Вселенську патріархію та інші помісні православні церкви будь-які спроби для зближення трьох українських церков, російські політтехнологи успішно втілюють сценарій конфесійного розколу, який несе в собі загрозу територіальній цілісності України. Поява єдиної української помісної православної церкви позбавить Кремль одного з найдієвіших способів „легітимного” втручання у внутрішні справи. Використовуючи фальшиву тезу про те, що РПЦ МП є церквою переважно етнічних росіян, Москва бере на себе повноваження „захисту” прав єдиновірців і „єдинокровних братів”. Насправді, значна частина віруючих (як і рядового кліру) РПЦ МП — це дисципліновані, з огляду на дотримання канонів, люди неросійських національностей. Знаючи всі труднощі, пов’язані з канонічним розв’язанням цього питання, російська влада в найближчій перспективі не збирається „відпускати” українське православ’я. Українським законодавством (як, до речі, і російським) передбачено невтручання держави у внутрішнє життя релігійних організацій. Однак у даному випадку йдеться про велику політику, і держава не може лишатися осторонь. Нині зрозуміло, що Всеукраїнська рада церков не здатна вирішити кардинальні проблеми міжконфесійного співіснування. Перехід до „ручного управління” такою делікатною і складною сферою безпосередньо Президентом України і ліквідація Комітету у справах релігії, який давав науково обґрунтовані рекомендації й готував аналітичні матеріали, видаються передчасними.

Існують латентні (і не тільки, на жаль) суперечності між православними і греко-католиками, а також між римо-католицькою і греко-католицькою церквами. Суспільна реабілітація УГКЦ актуалізувала проблеми культового майна і храмів,

відібраних у церкви після Львівського собору 1946 р. Греко-католики також виявляють стурбованість діями римо-католицького костелу, що кваліфікується як „експансія латинського католицизму”, „прозелітизм” і т. п.

З поверненням на історичну батьківщину кримсько-татарського населення набуло ваги „ісламське питання”. Враховуючи останні події у світі, українська влада має вжити відповідних заходів, аби не допустити протистоянь у Криму на релігійному ґрунті.

Одним із викликів у релігійній сфері слід вважати спроби Румунської православної церкви канонічно підпорядкувати собі приходи Чернівецької та Одеської областей, миряни яких у значній своїй частині є етнічними румунцями чи молдаванами, а також старообрядські громади.

Попри порівняно невелику кількість єврейського населення України (близько 100 тис. за переписом 2001 р.), тут діє понад 300 громадських і релігійних об'єднань, між якими, як правило, немає згоди. Та обставина, що більшість з них підтримують тісні зв'язки з міжнародними єврейськими організаціями, а також гострота протистояння в середовищі єврейської спільноти України, вимагають уважного ставлення з боку державної влади до її проблем.

Як показує досвід, не слід залишати безконтрольних процесів появи неорелігійних громад, оскільки деякі з них несуть реальну загрозу суспільству. Негативні прояви, що мали місце кілька років тому, нелегко вдалося локалізувати і мінімізувати.

Таким чином, релігійне життя є також конфліктогенною зоною, що вимагає прогнозованих, політично виважених, науково обґрунтованих підходів з боку влади. У перспективі це дозволить уникнути як створення впливових, розгалужених релігійних структур виразно антиукраїнського спрямування, так і атомізацію „малих” конфесій на контрольовану множини.

Нарешті, одним з найбільш дискутованих і гострих викликів часу є питання про федералізм як засіб піднесення й розвитку регіонів. Дебати з приводу федералізму та інших форм і методів децентралізації виявили два підходи: суто теоретичний та практичний. Перший методологічно побудований на аналізі світового досвіду федералізму й віртуальному примірюванні матриць конкретних федеральних проектів на український ґрунт. Другий пов'язаний з прагматичними міркуваннями і сподіванням, що підвищення ролі самоврядування й економічна самостійність регіонів стануть тим локомотивом, який витягне їх з трясовини господарських негараздів.

Існує ще одна лінія поділу, а саме — між прихильниками і супротивниками федералізації України. Адепти цієї негайної федералізації обстоюють думку про те, що лише реальні права і широкий суверенітет регіонів дадуть важелі для розв'язання складних соціально-економічних проблем. На їх думку, земельний устрій гармонізує стосунки центру і периферії, центрального уряду й місцевих органів влади, підвищить їх відповідальність за долю людей.

Прихильники унітарної держави керуються, насамперед, загальнонаціональними інтересами. Одні (Я. Дашкевич) вважають, що федералізм несе безпосередню загрозу соборності України, інші (В. Шаповал) стверджують, що нам потрібна регіональна автономія, а не федералізм. Найбільш обґрунтованою виглядає думка про те, що соціально-економічне й політичне підґрунтя для федералізму в нашій державі — аморфне, не придатне для повноцінного втілення в цілому раціональних проектів децентралізації. Мають рацію й ті, хто звертає увагу на позицію регіональних еліт,

що керуються не загальнодержавними, а корпоративними інтересами. Навіть ті політичні партії, які мають загальнонаціональний електорат, залишаються регіонально орієнтованими. Потурання амбіціям їх лідерів, а також промислово-фінансовим групам, які за ними стоять, стимулює сепаратизм навіть у його несприхтованих формах. Суто кабінетні побудови теоретиків про необхідність запозичення досвіду федеративних країн критикуються як такі, що не витримують експертизи на надійність наукового передбачення, а вірогідна похибка в цьому питанні ставить під загрозу найбільше завоювання українського народу — соборність суверенної держави.

Залишаючи вироблення практичних рекомендацій політологам, соціологам та економістам, на завершення додамо: вітчизняна історія переконливо доводить, що легше запобігти непередуманим крокам, ніж долати їх наслідки. Невиважені, поспішні ходи в цій сфері спроможні каталізувати незворотні процеси, відкинути нас на століття назад.

Унаочнити й широко оприлюднити історичну регресивну, донести її до політиків та державних чиновників — і є завданням тих, хто досліджує проблематику соборності й регіоналістики в Україні.

Посилання та література:

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1991.— С. 42.
2. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. Історичні нариси на теми російського імперіалізму.— Львів; Краків; Париж, 1993.— С. 76, 78.
3. Сергієнко П.П. Соборна Україна: Від ідеї до життя.— К., 1993.— С. 23.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.— К., 1994.— Т.1.— С. 147.
5. Там само.— С. 189.
6. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського.— К., 1992.— С. 64.
7. Смолій В. Проблеми української державності в середині XVIII ст. // Незалежність України: Історичні витоки та перспективи. Матеріали наук. конф. 22 серпня 1996 р.— К., 1997.— С. 22.
8. Кучер В., Солдатенко В. Соборність України: підсумки дослідження проблеми // Етнопольтологія в Україні. Становлення. Що далі? — К., 2002.— С. 154.
9. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал.— 1997.— №3.— С. 97.
10. Лисяк-Рудницький І. Назв. праця.— Т.1.— С. 159.
11. Багмут Й.А., Русанівський В.М. Рідне слово.— К., 1969.— С. 5.
12. Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т.— К., 1982.— Т.37.— С. 206.
13. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917—1921 рр.— К., 1999.— С. 272.
14. Див.: Абліцов В. Крок у майбутнє // Голос України.— 1999.— 22 січня.
15. Міхновський М. Самостійна Україна // Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали.— К., 1993.— С. 39.
16. Рудницький І. Чому ми хочемо самостійної України.— Львів, 1999.— С. 68—70.
17. Донцов Д. Націоналізм.— Лондон, 1966.— С. 325, 330.
18. Цит. за кн.: Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках.— К., 2002.— С. 116.
19. Див.: Верменич Я. Теоретично-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні.— К., 2003.— С. 15—42.
20. Курас І.Ф. Історія і сучасність.— К., 1999.— С. 259.

21. *Курас І.Ф.* Етнополітика. Історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років.— К., 1999.— С. 289—291.
22. *Долішній М., Гринів Л.* Соціоекологічна функція регіональної економіки // Вісник Національної академії наук України.— 2000.— № 3.— С. 27.
23. *Шандра В.С.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVII — початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд.— К., 1998.— С. 13.
24. Див.: *Власть и реформы: от самодержавия до советской России.*— М., 2006.
25. *Дергачёв В.* Геополитика.— К., 2000.— С. 102—110, 428—432.
26. *Ковальченко И.Д.* Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления об основных подходах // Новая и новейшая история.— 1995.— №1.— С. 27.
27. *Курас І.Ф.* Етнополітологія. Перші кроки становлення.— К., 2004.— С. 635.
28. Там само.— С. 639—643.
29. Нова політика.— №1.— С. 9.
30. *Сятиня М., Реснт О., Лисенко О.* Влада і церква в Україні: обрії майбутнього // Україна молода: щоденна інформаційно-політична газета.— 2005.— 12 травня.— С. 5.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Частина II. Незалежна Україна у колі європейських держав і народів

2.1. Україна крізь призму трансформаційних перетворень у країнах Центральної та Східної Європи

Попередні зауваження. Дослідникам ще належить віднайти об'єктивні і суб'єктивні причини обвального зламу суспільно-політичного устрою на всьому постсоціалістичному просторі. Нині констатуємо наявність широкого спектру різноманітних поглядів на них [1].

Один з них, апологетичний щодо того устрою, полягає в тому, що причиною розпаду світової системи соціалізму є деформація політичної лінії керівництва КПРС, його правий опортунізм. Безперечну роль у поширенні ревізійонізму представники цього погляду відводять М. Хрущову та його наступникам, які також дотримувалися центристської політики. У монографії „Минное поле политики” (2007 р.) Євген Примаков, аналізуючи причини розпаду Радянського Союзу, пише: „Найнегативнішим чином на розвитку ситуації позначилося протиборство Горбачова і Єльцина” [2]. Перехід керівництва КПРС до опортуністичної політики представники цього погляду пов'язують з популізмом М. Горбачова.

Прихильники іншої позиції вважають, що основною причиною поразки соціалістичних режимів є антинародність цих режимів, неспроможність їх до реформування в справді демократичні.

На наш погляд, це — крайні точки зору, а істина, мабуть, десь посередині.

Суспільні зміни на рубежі 80—90-х рр. XX століття у регіоні Центральної та Східної Європи були підсумком циклу історичного розвитку, що завершився, — невдалої спроби переходу від капіталізму до соціалізму без урахування багатоманітності об'єктивних процесів і поліваріантності.

У другій половині 80-х рр. стало особливо очевидним, наскільки теорія й практика „реального соціалізму” не є універсальними і з відповідного моменту — адекватними демократичним тенденціям цивілізованого розвитку. Усі країни відставали, хоча й різною мірою, від розвитку капіталістичних держав і за розміром національного доходу на душу населення, і за продуктивністю праці. Рівень життя в низці країн перебував у стані стагнації, в інших — знижувався.

„Процес цей постійно прискорювався, — відзначав у той час мюнхенський часопис, — і в останній рік десятиріччя, яке відходило, хвиля незадоволення вже стрімко

неслася від холодної Балтики до берегів Чорного моря. Десять років знадобилося польському народу, щоб зламати хребет військово-політичній диктатурі; десять місяців — угорцям, щоб пішла в небуття правляча комуністична партія; десять годин — народу Румунії, щоб у страху кинулись бігти „великий кондуктор” Чаушеску і його дружина... Як карткові будиночки розвалювалися, здавалося б, на віки встановлені тиранічні режими” [3].

На початку 90-х рр. XX ст. на постсоціалістичному просторі Центральної і Східної Європи, територія якого складала понад 1 млн кв. км, утворилося 13 незалежних держав з населенням понад 120 млн. При цьому розпалися дві федеративні держави — Чехословаччина та Югославія.

Перед незалежними державами постало стратегічне завдання: створити заново політичні, економічні та зовнішньополітичні механізми державного життя на основі загальносвітових цивілізаційних принципів. Зміст цих змін можна визначити як широкомасштабну трансформацію. У політичному плані — це зрушення від тоталітарно-авторитарного устрою до демократії. В економічному — відмова від централізованого планування та управління економікою і перехід до ринкових відносин, у зовнішньополітичному — визначення місця в новому геополітичному просторі.

При цьому слід ураховувати, що трансформаційні процеси зумовлювали необхідність зміни менталітету, формування й укорінення національної самосвідомості, відновлення історичних традицій, відмови від орієнтації на євразійський простір на користь орієнтації на простір євроатлантичний.

Процес становлення й розвитку нового суспільно-політичного та економічного устрою в країнах Центральної і Східної Європи є складним і нерівномірним [4]. Усі ці держави перебувають на різних стадіях переходу до демократії. Між ними існують істотні відмінності в рівні демократизації, стабільності демократичної системи, темпах економічного розвитку. Електорат у цих країнах надає перевагу політичним силам то ліберально-демократичного, то лівого спрямування. Зрештою, успіх владних сил, їхніх політичних лідерів незалежно від їхньої політичної орієнтації визначається здатністю останніх професійно вирішувати економічні та соціальні завдання, виходячи зі світової тенденції демократичного розвитку.

У цьому контексті, безперечно, корисним є хоча б стислий аналіз тих змін, які спостерігаємо в країнах Центральної і Східної Європи в суспільно-політичній сфері, вплив на ці перетворення регіональних і національних чинників, владних структур, їхніх політичних лідерів порівняно з тим, як відбуваються ці процеси в Україні.

Парламентські республіки. *Албанія* — офіційна назва Республіка Албанія (столиця — м. Тирана, територія — 28,7 тис. кв. км; населення — 3,6 млн; албанці становлять 98 відсотків, у країні проживають греки, серби, болгари, цигани) — одна з найменших та, напевне, і найвідсталіших з колишніх соціалістичних країн цього регіону [5]. Державна мова — албанська.

У 1985 р., після смерті Енвера Ходжі — лідера Албанської партії праці, яку він очолював понад 40 років, його наступником став 60-річний Раміз Алія. Західні журналісти охрестили Р. Алію „албанським Горбачовим”. Албанія в травні 1990 р. покінчила з авторитарно-тоталітарним режимом. Ще в січні того року складний економічний стан країни примусив владні структури провести народногосподарські реформи, ввести ринкові відносини. У галузі зовнішньої політики почався відхід від самоізоляції: поступово було відновлено відносини з іншими східноєвропейськими країнами.

31 березня 1991 р. в Албанії відбулися перші вільні парламентські вибори. Албанська партія праці отримала в Народних зборах 169 місць із 250, а Демократична партія Албанії, яку очолив лікар-кардіолог, професор Тиранського університету Салі Беріша, — 75 місць. Раміз Алія був знову обраний президентом Албанії, при цьому він відмовився від посади першого секретаря ЦК АПП, а остання в червні 1991 р. була перейменована в Албанську соціалістичну партію. Албанську соціалістичну партію і уряд країни очолив Фатос Нано.

Економічна й політична ситуація в країні тим часом погіршувалася. Почалися голодні бунти. Уряд Фатоса Нано пішов у відставку. На дострокових парламентських виборах, що відбулися 22 березня 1992 р., Демократична партія Албанії отримала в парламенті 92 місця зі 140, соціалісти — 38 мандатів. 9 квітня 1992 р. пост президента зайняв лідер демократів Салі Беріша. Уряд очолив Олександр Мексі — один із засновників і лідерів ДПА.

Конфлікт, який виник в Албанії на початку 1997 р. внаслідок краху фінансових трастів — „пірамід” і обману сотень тисяч вкладників, поставив цю країну на межу громадянської війни. Президент Албанії Салі Беріша ввів надзвичайний стан, проте лише прибуття 5-тисячного міжнародного миротворчого контингенту дозволило нормалізувати ситуацію. Уряд Олександра Мексі пішов у відставку.

Улітку 1997 р. проведено дострокові парламентські й президентські вибори. Соціалісти отримали в парламенті 100, а разом з партнерами по коаліції — 117 місць зі 140. Президентом Албанії було обрано Реджепа Майдані — лідера АСП, прем'єр-міністром став голова Албанської соціалістичної партії Фатос Нано. Однак після нових антиурядових заворушень у вересні 1998 р. Фатос Нано іде у відставку з обох посад. Проте в жовтні 1998 р. з'їзд Албанської соціалістичної партії знову обирає його лідером партії [6].

Після відставки Фатоса Нано прем'єр-міністром Албанії став Панделі Майко, який протримався на цій посаді ледь більше року. Наприкінці жовтня 1999 р. новим прем'єр-міністром став 30-річний Ілір Мета.

22 листопада 1998 р. прийнято Конституцію Албанії. За формою державного устрою Албанія — унітарна держава, а за формою державного правління — парламентська республіка. Законодавчим органом є однопалатний парламент — Кувенд у складі 140 депутатів. 100 обираються в одномандатних округах і 40 — шляхом пропорційного представництва терміном на 4 роки. Президент країни шляхом таємного голосування обирається парламентом терміном на 5 років [7].

Парламентські вибори влітку 2001 р. знову принесли перемогу соціалістам, які отримали більшість місць у парламенті. Кабінет Міністрів знову очолив Ілір Мета.

24 червня 2002 р. за згоди обох основних політичних сил — правлячої Соціалістичної і опозиційної Демократичної партій президентом Албанії обрано Альфреда Мойсіу. Президент не представляє жодну з цих сил.

21 липня 2007 р. на п'ятирічний термін президентом Албанії обрано Баміра Топі — кандидата від правлячої Демократичної партії Албанії. За Б. Топі свої голоси віддали 85 депутатів зі 140 присутніх.

Таким чином, уроки політичної трансформації в Албанії з кінця 80-х рр. ХХ ст. загалом показують, що навіть у країні з традиційним тягарем політичного екстремізму шляхом послідовного розвитку політичних інститутів у кінцевому підсумку неминуче переважить механізм демократичного розв'язання суспільних суперечностей. Реформування національної економіки залишається для Албанії найважливішим завданням.

У зовнішній політиці Албанія орієнтується на Сполучені Штати Америки, прагне інтегруватися в Європейський Союз і НАТО, виношує проєкт створення „Великої Албанії” (об’єднання Албанії і Косово в одну державу) [8].

Угорщина. На початку ХХ століття відомий угорський письменник С. Аді назвав свою країну (столиця — м. Будапешт, територія — 93 тис. кв. км; населення — 10,43 млн) „межовою країною”, землею, що коливається між Заходом і Сходом [9]. Події кінця 80 — початку 90-х років переконливо підтвердили ці слова. Після зміни суспільно-політичного устрою Угорщина стрімко переорієнтувалася на Захід, однак з початку 1993 р., коли антирадянські настрої пішли на спад і на передній план виступили економічні проблеми, стався поворот у бік Сходу.

У 1989 р. за ініціативи соціалістичного керівництва країни Угорська народна республіка була перейменована в Угорську Республіку. Корінні зміни, внесені в Конституцію 23 жовтня 1989 р., визначили для Угорщини парламентську форму правління [10]. Під час трансформації в Угорщині склалася нова система політичної влади — парламентська республіка на чолі з президентом за домінуючої ролі прем’єр-міністра.

За новою Конституцією, вищим органом державної влади та представницьким органом народу Республіки Угорщини є Національна Асамблея, що обирається кожні чотири роки і являє собою однопалатний парламент з 386 депутатів. Главою держави є президент Республіки, який обирається Національною Асамблеєю терміном на п’ять років з правом повторного переобрання і є виразником єдності нації та гарантом демократичного функціонування державних органів. Уряд на чолі з прем’єр-міністром обирається Національною Асамблеєю за пропозицією партії, яка перемогла на виборах. Керівник уряду є головною посадовою особою в країні. Судочинство здійснюється Верховним Судом, столичним і місцевими судами. Конституційний Суд стежить за конституційністю законів і виконує інші завдання, передбачені законом.

Основним законом країни визначено структуру, права та обов’язки органів місцевого самоврядування. Члени органів місцевого самоврядування обираються через представницькі органи або через місцевий референдум терміном на 4 роки. Орган місцевого самоврядування очолює мер.

В Угорщині сформувалася багатопартійна система. Після виборів парламенту 1990 р. було сформовано коаліційний правоконсервативний уряд з представників партії християнсько-демократичної орієнтації. Прем’єр-міністром став лідер Угорського демократичного форуму, колишній дисидент, літератор Йозеф Антал, якого після його смерті в 1993 р. замінив Петер Барош, міністр цього уряду. Першим президентом Угорщини постсоціалістичної доби був обраний Арпад Гьонц, лідер Союзу вільних демократів. Він два терміни поспіль, з 3 серпня 1990 р. по 4 серпня 2000 р., виконував свої обов’язки.

А. Гьонц був одним з ініціаторів та організаторів Вишеградської четвірки (Угорщина, Словаччина, Чехія, Польща), названої за місцем першої зустрічі Президентів цих країн — Вишеграда — угорського міста, розташованого за 40 км на північ від Будапешта [11]. Не випадково ця форма співробітництва стала одним з ключових каталізаторів процесів євроінтеграції цих держав.

Особливо потрібно наголосити на ролі Арпада Гьонца в утвердженні міжнародного авторитету України. Ще за часів СРСР, у вересні 1990 р., Президент Угорської Республіки відвідав Україну з офіційним візитом. Переговори з керівництвом нашої

країни, парламентаріями, керівниками Закарпатської області відбувалися в теплій і конструктивній атмосфері. Уже тоді угорський Президент говорив про необхідність проведення Україною самостійної зовнішньої політики, пропонував свою підтримку. Втім, що це були не тільки слова, Україна переконалася після здобуття незалежності.

Угорщину й Україну пов'язують не лише 215 км загального кордону й 150 тис. угорців, що мешкають у Закарпатті. У 1991 р. Угорщина підписала з Україною декларацію про дотримання й захист прав національних меншин, що сприяло позитивному вирішенню проблем, які існували на той час. В Угорщині проживає біля 5 тис. українців. Створена й діє Національна асоціація українців.

Після тривалої дискусії ще 1989 р. відбулася переоцінка подій 1956 р., які, зрештою, було названо народним повстанням, а реабілітованого керівника уряду того часу Імре Надя було публічно перепоховано. У березні 1991 р. з підкресленою повагою на урядовому рівні було відзначено приватний візит австрійського спадкоємця угорської корони Отто Габсбурга та його сім'ї. Ці урядові акції у суспільстві дістали неоднозначну оцінку. Негативну реакцію більшої частини населення викликало прагнення засобів масової інформації реабілітувати участь Угорщини у війні на боці Гітлера, що подавалося на радіо та телебаченні, у пресі як вияв угорського патріотизму в боротьбі проти більшовизму.

На парламентських виборах у травні 1994 р. Угорська соціалістична партія отримала 209 мандатів (з 386), Спілка вільних демократів — 70, Угорський демократичний форум — лише 37. Однією з причин, що зумовили поразку Угорського демократичного форуму, крім тих, про які сказано вище, було загальне невдоволення здійсненням урядової програми національного відродження, зокрема — перерозподілом суспільної власності, що проводився у двох напрямках: реституції і приватизації. Особливе невдоволення спричинив перехід власності в руки західних підприємців. І реституція, і приватизація супроводжувалися стрімким зростанням безробіття, соціальним розшаруванням, втратою впевненості в завтрашньому дні, розгулом злочинності.

У липні 1994 р. Президент Угорщини Арпад Гьонц доручив лідеру Угорської соціалістичної партії Дьюлі Хорну, економісту за фахом, дипломату за досвідом роботи, сформуванню нового уряду. Наприкінці 80-х років Дьюла Хорн відіграв помітну роль у реформуванні партії, членом Центрального комітету якої він був. Він є одним із творців Угорської соціалістичної партії, що ввійшла до складу Соціалістичного інтернаціоналу, виступив за вихід Угорщини з Варшавського договору і вступ до НАТО.

Новостворений уряд зіштовхнувся зі складними економічними проблемами. Уряду Д. Хорна відразу довелося розв'язувати дві з них: зміцнення фінансів держави й поліпшення соціального стану незахищених верств населення. Новим урядом було визначено пріоритетні напрями реформування економіки: модернізація й реструктуризація економіки як засіб досягнення економічного зростання і зниження на цій основі безробіття; виправлення зовнішнього і внутрішнього балансу і приборкання інфляції; зниження соціальної напруженості і передача соціальної політики у відання органів місцевого самоврядування.

У травні 1998 р. в Угорщині відбулися вибори до Національної Асамблеї. На виборах перемогла права опозиційна Угорська Громадянська партія, яка отримала в парламенті 148 місць з 386. Угорська Соціалістична партія, що була при владі,—

134 мандати проти 209 мандатів, які вона мала раніше. Прем'єр-міністром Угорської Республіки став лідер партії, що перемогла, 35-річний Віктор Орбан (соціалісту Дюлю Хорну — 66 років). Молоді демократи, що прийшли до влади, за зразок для правління взяли канцлерівську німецьку систему.

У серпні 2000 р. новим Президентом Угорщини обрано Ференца Магла. Якщо за А. Гьонцем міцно затвердився імідж „батька нації”, то Ференц Магл радше претендує на титул „учителя нації”. Після перемоги на парламентських виборах у травні 2002 р. Соціалістичної партії Угорщини прем'єр-міністром країни призначено Петера Мед'єші.

27 вересня 2004 р. Президент Угорщини Ференц Магл висунув кандидатуру Ференца Дюрчяна на посаду прем'єр-міністра, замість Петера Мед'єші, який подав у відставку. 29 вересня парламент обрав Ференца Дюрчяна прем'єр-міністром країни.

У лютому 2005 р. Ференц Дюрчянь відвідав Україну з офіційним візитом. До речі, це був перший візит глави іноземної держави після виборів Президента України. Характеризуючи взаємозалежність українсько-угорських відносин, Ференц Дюрчянь зазначав: „Треба сказати, що Україна важлива з погляду безпеки всього європейського регіону. Між нами є взаємоважливі економічні питання. Ми повинні навчитися разом розвивати регіон. Є у нас також питання, пов'язані з національними меншинами, і вони завжди важливі. Актуальні для обох сторін і питання, пов'язані з наукою і культурою. Для України Угорщина — це шлях в Європу. Для Угорщини Україна — шлях до Росії та інших пострадянських країн” [12].

У квітні 2006 р. Угорська соціалістична партія здобула переконливу перемогу на парламентських виборах. Угорські соціалісти разом з партнерами по коаліції — вільними демократами отримали 210 місць у парламенті. Уряд очолив лідер соціалістів Ференц Дюрчянь.

У жовтні 2006 р. уряд Ференца Дюрчяня опинився в кризовій ситуації [13]. Приводом послужило його зізнання в тому, що в період парламентської виборчої кампанії подавалися неправдиві дані про стан угорської економіки. Президент Угорщини Ласло Шайом заявив на телебаченні, що Ф. Дюрчянь „не заслуговує на пост прем'єра”. Парламент, в якому соціалісти разом з вільними демократами мають 210 місць, висловив довіру уряду і схвалив його програму радикальних економічних і соціальних реформ.

У березні 1999 р. Угорщина вступила до НАТО, у травні 2004 р. стала членом Європейського Союзу.

Ще в листопаді 1945 р. відомий політичний діяч Іштван Бібо зазначав, що угорська демократія потерпає від кризи через те, що її мучить подвійний страх: вона відчуває страх перед пролетарською диктатурою і перед реакцією. Справжній шлях демократії пролягає між цими двома екстремами. Це — шлях спокійної і стабільної реформаторської політики [14]. Як свідчить аналіз, політичні сили Угорщини, що прийшли нині до влади, прагнуть реалізувати саме такий підхід.

Чехословацьчина. Доля революції у цій країні вирішувалася на виборах. Повалення авторитарного режиму мало, хоч і „оксамитний”, але вибуховий характер. З січня по вересень 1989 р. в Празі відбувалися численні демонстрації протесту. Усі вони були придушені поліцією, а лідери дисидентів періодично піддавались арештам. Поступово наростаючий і поширюваний протест сягнув кульмінації 25 листопада, коли на мітинг у Празі зібралися 750 тис. осіб, а загальний страйк у цей день охопив усю країну. У грудні 1989 р. у двох частинах федеральної держави було сформовано

„уряди національної згоди”. 29 грудня президентом ЧССР парламент обрав лідера опозиції Вацлава Гавела. Він же повторно зайняв президентську посаду 5 липня 1990 р. Зрештою, країна в січні 1993 р. без ретельної підготовки розпалася на дві суверенні держави, кожна з яких має свою концепцію політичних і економічних реформ.

Згідно з Конституцією, прийнятою в грудні 1992 р., законодавча влада у **Чеській Республіці** (столиця — м. Прага, територія — 78,9 тис. кв. км; населення — 10,3 млн) належить парламенту. Парламент складається з двох палат. Палати представників, куди строком на 4 роки за пропорційною системою обираються 200 депутатів, та Сенату, куди входить 81 сенатор, які обираються за мажоритарною системою терміном на 6 років. Одна третина сенаторів переобирається кожні 2 роки. Президент Республіки є главою держави й обирається парламентом терміном на 5 років. Президент країни призначає прем'єр-міністра та за поданням останнього — членів уряду. Судова влада здійснюється незалежними судами від імені республіки. Конституційний суд є судовим органом захисту конституційності. Суд складається з 15 суддів, які призначаються Президентом за згодою сенату терміном на 10 років [15].

З січня 2000 р. на основі прийнятого в 1997 р. закону в Чехії введено новий адміністративний поділ: замість 8 областей засновано 14 країв, а також самостійний край — столиця Прага. До 14 країв входять 6242 громади. Кожен з новостворених країв має свій представницький орган у складі 45—64 осіб. На чолі краю — рада (9—11 осіб), яка обирає керівника місцевого самоврядування — гетьмана. У громад обираються місцеві ради і старости.

На політичній арені сучасної Чехії тривалий час вирізнялися дві постаті: Вацлав Гавел — Президент Чехії і Вацлав Клаус — прем'єр-міністр країни. Не просто склалися їхні стосунки, насамперед унаслідок розходження в поглядах щодо темпів проведення реформ. Президент виступав за більш поміркований підхід, що характеризує його як типового представника традиційно толерантного, скептично-селянського і трохи вайлуватого уродженця Богемії. Вацлав Клаус — суворий, рішучий, ближчий до німецького типу, а отже — прихильник швидших темпів і радикальніших перетворень. Вацлав Клаус сповідує тетчеризм, а сама „залізна леді” свого часу сказала: „Це щастя для Чехо-Словаччини, що у неї є Вацлав Клаус, кращий у Європі міністр фінансів” [16].

У жовтні 1990 р. Вацлав Клауса було обрано лідером Громадянського форуму, а через рік — прем'єр-міністром Чехословаччини.

Вважається, що Чехія серед країн Центральної і Східної Європи найпослідовніше й найбільш комплексно проводить економічні ринкові реформи, основою яких є консервативно-ліберальні ідеї. Суттєво: у стратегії економічних перетворень виходили з того, що реформа — не академічне питання, а проблема політична, і вкрай важливо завоювати для її розв'язання достатню політичну підтримку. З цією метою необхідно, по-перше, зробити все, щоб населення максимально підтримало процес приватизації, було зацікавлене в ній; по-друге, приватизувати все треба швидко, спиратися на власні рішучість, сили й ресурси, не чекати допомоги з-за кордону. Вацлав Клаус наголошував: „Ми знаємо, що наші проблеми ми маємо самі розв'язувати і не повинні чекати, що наші сусіди за нас це зроблять” [17].

Результати парламентських виборів, що відбулися в Чехії наприкінці травня — початку червня 1996 р., були дещо несподіваними. Правоцентристський блок Вацлава Клауса отримав 99 мандатів з 200, йому не вистачило 2 мандатів, аби здобути

парламентську більшість. Відчутну перемогу здобули соціал-демократи (26% виборців) і комуністи (10,5%). Після тривалих переговорів уряд було сформовано на чолі з Вацлавом Клаусом. Програма нового уряду підтвердила курс на ринкові реформи з одночасним посиленням соціальної підтримки населення.

І все ж Чехії не вдалось уникнути урядової кризи. Причиною став виявлений факт пожертвування Громадянсько-демократичній партії, основній у правлячій коаліції, 7,5 млн крон (близько 250 тис. доларів). За чеським законодавством, таке пожертвування не має перевищувати 100 тис. крон. Прем'єр-міністр після деякого вагання оголосив про відставку всього очолюваного ним уряду. Новий уряд очолив 47-річний голова Центрального банку країни Йозеф Тошовський.

Дострокові вибори до Палати представників Чехії, що відбулись влітку 1998 р., привели до політичного компромісу: лідер соціал-демократів Мілош Земан очолив уряд, а Громадянсько-демократичній партії дісталися перші пости в обох палатах. Як передбачали чеські аналітики, в країні зберігся попередній економічний і політичний курс.

Про підтримку громадянами Чехії цього курсу засвідчили вибори до парламенту, які відбулися в червні 2002 р. і принесли перемогу соціал-демократам. Уряд очолив лідер соціал-демократів Володимир Шпідла (віце-прем'єр в уряді Мілоша Земана). На початку 2003 р. Чехія була в тривожному очікуванні президентських виборів, оскільки Вацлав Гавел не міг обиратися за Конституцією на третій термін, проте залишився найпопулярнішим політиком у країні. Без сумніву, В. Гавел увійде в історію Чехословаччини і Центральної Європи і ввійде з іменем руйнівника комунізму. Однак проникливі історики виявлять: справа творення в Чехії багато в чому відбувалася без нього.

У березні 2003 р. внаслідок третього туру повторних президентських виборів у парламенті країни президентом Чехії було обрано Вацлава Клауса. За В. Клауса віддали свої голоси 142 з 281 депутатів двох палат парламенту. У липні 2004 р. подав у відставку прем'єр-міністр Чехії лідер соціал-демократів Володимир Шпідла. Новим прем'єр-міністром і лідером соціал-демократів став 34-річний Станіслав Гросс. За 8 місяців і він подав у відставку після декількох тижнів політичної кризи, що виникла навколо покупки ним фешенебельної квартири. У квітні 2005 р. новим прем'єр-міністром Чехії став лідер лівоцентристської Соціал-демократичної партії Іржі Парубек. У червні 2006 р. відбулися чергові вибори в нижню палату Чехії. Після виборів виявилось, що в парламенті ліві (соціал-демократи і комуністи), праві і центристи (ГДП, християнські демократи і зелені) мають рівну кількість голосів. 16 серпня Вацлав Клаус призначив Прем'єр-міністром лідера ГДП Мірка Тополанека. Проте новопризначений уряд не отримав вотуму довіри нижньої палати парламенту. Уряд Мірка Тополанека пішов у відставку [18]. Відбулось це в період головування Чехії в Європейському Союзі, що було негативно оцінено представниками країн — членів співтовариства.

Уряд Чехії очолив Ян Фішер. Наступні п'ять років президентом Чеської Республіки буде Вацлав Клаус, переобраний на цю посаду 15 лютого 2008 р. більшістю голосів парламентарів і сенаторів [19].

Весною 1999 р. Чехія стала членом Північноатлантичного альянсу, а в травні 2004 р. — Європейського Союзу.

Словаччина. Коли йдеться про цю країну, про трансформацію політичних і економічних структур (столиця — м. Братислава, територія — 49 тис. кв. км; населення —

5,4 млн), роль політичних лідерів у цих процесах, важливо враховувати геополітичну особливість цієї країни. Політологи визначають її як „між”. Словаччина перебуває між західними сучасними методами праці і наростаючою споживачькою психологією, між чинною парламентсько-демократичною системою і проявами авторитаризму, між мілітаристською і політично стабільною Європою, хаотичними Балканами і ненадійним Сходом. Отже, Словаччина посідає в Європі „середину”.

Згідно з Конституцією, прийнятою парламентом 1 вересня 1992 р., законодавчим органом країни є Національна Рада Словацької Республіки, яка обирається на чотири роки в складі 150 депутатів. Главою держави Словацької Республіки є президент, який до травня 1999 р. обирався Національною Радою таємним голосуванням на 5 років. Президент призначає главу уряду, останній формує уряд. Дотримання владними структурами конституційних норм контролюється Конституційним Судом, члени якого за поданням президента затверджуються Національною Радою [20].

Як і в інших східноєвропейських країнах, у Словаччині після „оксамитової революції” виникло понад 100 політичних партій і громадських рухів. З 33 офіційно зареєстрованих політичних партій у парламенті після виборів 1992 р. було представлено 6. Рух за демократичну Словаччину в коаліції зі Словацькою національною партією утворив парламентську більшість. Лідер Руху Владімір Мечіар у 1993 р. очолив перший уряд незалежної Словаччини.

В. Мечіар оголосив себе прихильником послідовних, розрахованих на тривалий період ринкових реформ. Особисте кредо: „Я за приватизацію, але послідовну, протягом кількох років, поки не визріють умови” [21]. У політичній сфері визнано невинуватим застосування авторитарних методів керівництва. Перспективнішими визнаються компетентність, політичний реалізм і прагматизм у державному управлінні, тобто дотримання тих принципів, за відсутність яких урядові дорікали.

У вересні 1998 р. на парламентських виборах перемогла коаліція демократичних партій. Новим главою уряду став представник цієї коаліції Мікулаш Дзуринда. Невдовзі було прийнято Закон про прямі президентські вибори. Нині президент Словаччини обирається на п'ятирічний термін за системою двох турів. Для перемоги необхідно отримати 50 % голосів. У травні 1999 р. президентом Словаччини став кандидат від цієї коаліції Рудольф Шустер, який переміг у другому турі Владіміра Мечіара. За Р. Шустера проголосувало 57 відсотків виборців. До цього в Словаччині було два президенти. Першого — Юзефа Тіссо — в роки Другої світової війни призначив Гітлер. Другий — Міхал Ковач — обраний парламентом у січні 1993 р. відповідно до нової Конституції Словаччини. Рудольф Шустер — третій президент Словацької Республіки. Правоцентристський коаліційний уряд після парламентських 2002 р. виборів знову очолив лідер Словацької демократичної унії Мікулаш Дзуринда.

Прихід до влади політичних партій правого спрямування і обрання президентом Словацької Республіки Рудольфа Шустера створили сприятливі соціально-економічні й політичні умови для того, щоб Словаччина вже в 2004 р. стала членом не тільки НАТО, а й Європейського Союзу.

На нинішньому етапі Словаччина за темпами економічного розвитку посідає третє місце серед східноєвропейських країн. Завершено приватизацію в промисловості. У сільському господарстві збережено колективні господарства й кооперативи. Проте позитивні макроекономічні показники, які виражалися протягом низки років зростанням ВВП, не супроводжувалися помітними показниками підвищення жит-

тевого рівня більшості населення, що викликає незадоволення своїм становищем багатьох прошарків і категорій громадян Словаччини.

Двосторонні українсько-словацькі відносини характеризуються стабільністю, врівноваженістю. У грудні 2002 р. на саміті НАТО в Празі словацький президент Рудольф Шустер публічно виступив на захист президента України Леоніда Кучми. „До останнього часу в нас зберігалися гарні стосунки. Чи повинні ми сьогодні нападати на людину, яка вчора була нашим другом і все ще залишається нашим другом, через підозру (продаж „кольчуг” Траку), яка не була доведена, а тільки оголошена?” — заявив тоді глава Словацької держави [22].

У квітні 2004 р. четвертим президентом Словаччини на всезагальних виборах обрано Івана Гашпаровича, який переміг у другому турі Владіміра Мечіара. І. Гашпарович до 1992 р. був генеральним прокурором Чехо-Словаччини, пізніше очолював парламент Словаччини.

Президентсько-парламентські республіки. У *Республіці Болгарія* (столиця — м. Софія, територія — 110,9 тис. кв. км; населення — 7,7 млн чол.), цьому „останньому вагоні соціалістичного потягу”, колишні політичні структури були зламані зусиллями кіл, що належали до правлячої еліти і підтримували лідерів опозиції за допомогою масових мітингів і демонстрацій.

Відповідно до Конституції, Болгарія — республіка з парламентським (фактично президентсько-парламентським) правлінням [23]. Державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу й судову. Президент є главою держави. Він уособлює єдність нації і репрезентує країну в міжнародних відносинах. Народні збори в складі 240 депутатів, які обираються на прямих виборах за пропорційною системою, здійснюють законодавчу владу і застосовують парламентський контроль. Голова Ради Міністрів (який обирається і звільняється парламентом за пропозицією президента) керує урядом, координує його політику і відповідає за її проведення. Правосуддя здійснюється Верховним касаційним, Верховним адміністративним, апеляційними, окружними, військовими та районними судами. Відповідний статус має Конституційний Суд.

Окремим законом визначаються організація та порядок діяльності органів місцевого самоврядування. Територія республіки поділяється на громади та області. Громада є основною адміністративно-територіальною одиницею, у якій здійснюється місцеве самоврядування. Область є адміністративно-територіальною одиницею, призначеною для проведення регіональної політики та здійснення державного управління на місцях.

Становлення політичних структур характеризується перманентною конфронтацією різних гілок влади.

У Болгарії склалася багатопартійна система, відбулися вибори Народних зборів, місцевих органів самоврядування. Президентом Республіки 1 серпня 1990 р. на Великих Народних Зборах обрано Желю Желева. У січні 1992 р. внаслідок прямих виборів він знову обирається президентом країни. Желю Желев був в опозиції до соціалістичного режиму, переслідувався, автор кількох монографій, всесвітньо відомою є його книжка „Фашизм. Тоталітарна держава”, у якій доводиться сутнісна тождність фашизму й комунізму як соціально-політичних устроїв.

У вересні 1993 р. наслідком конфлікту між Союзом демократичних сил, що мав тоді в парламенті 110 місць з 240, і президентом, який вирішив проводити надпартійну політику, стала відставка уряду Філіппа Димитрова. Сформувати уряд було

доручено Любену Берову, професору університету, фахівцю в галузі економічної теорії, якого підтримали Болгарська соціалістична партія і Рух за права і свободи (етнічні турки). Однак уряд через відсутність стратегічної мети, альтернативних рішень, уміння йти на компроміс не зміг визначитися ані в політичній, ані в економічній сферах.

У парламентських виборах 17 грудня 1994 р. взяли участь 49 партій, проте результати їх визначали дві з них. На одному полюсі — Болгарська соціалістична партія, на іншому — Союз демократичних сил. Виборці віддали перевагу соціалістам, які отримали 46 відсотків голосів, за Союз демократичних сил проголосувало 25 відсотків. 25 січня 1995 р. уряд Болгарії очолив 37-річний уродженець Пловдива лідер соціалістів Жан Віденов. Парламентська фракція, яка називає себе „демократичні ліві”, мала в парламенті абсолютну більшість — 125 місць.

У 1995 р. соціалісти помітно зміцнили свої позиції, перемігши на виборах у місцеві органи влади. Намітилися позитивні зміни в економіці: на 2,4% зросло виробництво, зменшилась інфляція, досягнуто позитивного сальдо в зовнішній торгівлі. Проте весною 1996 р. знову зросла інфляція, різко підвищилися ціни на енергоносії, що позначилося на всіх інших товарах, у тому числі й першої необхідності. На цьому тлі активізувалися нападки опозиції на уряд Жана Віденова, який звинувачували в неспроможності вивести країну з економічної кризи.

У жовтні-листопаді 1996 р. в Болгарії відбулися президентські вибори. Напередодні виборів Желю Желев зняв свою кандидатуру; як спільного кандидата, його не підтримали політичні партії консервативного і ліберального спрямування. Боротьба за посаду президента розгорнулася між політиками другого ешелону: від соціалістів — Іваном Маразовим, міністром культури, від опозиції — Петером Стояновим, приватним юристом. У другому турі президентських виборів переміг Петер Стоянов. За нього проголосувало 58,9 відсотка виборців, за Івана Маразова — 41,1 відсотка. Соціалісти вбачають причини своєї поразки в економічній скруті Болгарії, різкому падінні рівня життя народу.

У квітні 1997 р. в Болгарії на вимогу правоцентристської коаліції відбулися дострокові парламентські вибори. Переконливу перемогу на них здобув Союз демократичних сил — понад 62 відсотки голосів і, відповідно, 136 депутатських мандатів. Соціалісти — 22 відсотки і 57 депутатських місць. Уряд Болгарії сформував лідер СДС Іван Костов, відомий економіст і математик, фахівець реформаторської орієнтації.

Прийшовши до влади, Петер Стоянов пообіцяв зробити з Болгарії економічно розвинену країну. Останніми роками у країні постійно зростає внутрішній валовий продукт, заробітна плата (у 1996 р. вона становила 20—30 доларів, 2001 р. — 120 доларів), чому сприяє досягнута політична стабільність.

На цьому тлі дещо парадоксальними були результати парламентських (серпень 2001 р.) і президентських (листопад 2001 р.) виборів. Спочатку вибори приводять до влади колишнього монарха Симеона Сакс-Кобургського (Симеона II), представника правоцентристської партії „Національний рух Симеон II”, який очолив уряд, до складу котрого входять також представники Соціалістичної партії, а потім лідера соціалістів Георгія Пирванова, який стає президентом Болгарії. При цьому і новий президент, і глава уряду своїми головними цілями визначають вступ Болгарії до НАТО і Європейського Союзу, вважаючи одночасно надзвичайно важливим зміцнювати відносини Болгарії з Росією, Україною, іншими стратегічними партнерами.

У червні 2005 р. в Болгарії відбулися чергові вибори до Народних Зборів. Лише в серпні, після двомісячної політичної кризи, парламент затвердив склад лівоцентристського уряду на чолі з лідером Соціалістичної партії Сергієм Станишевим. До коаліції увійшли Соціалістична партія (82 депутатських місця), колишня правляча центристська партія Симеона Сакс-Кобургського (53 депутатських місця) і Рух за права і свободи, який підтримують в основному етнічні турки (34 депутатських місця). Разом вони мають 169 із 240 місць.

У жовтні 2006 р. Георгія Пирванова вдруге обирають президентом Болгарії. Саме йому ставлять у заслугу входження країни до НАТО та Європейського Союзу.

Республіка Польща (столиця — м. Варшава, територія — 229,6 тис. кв. км; населення — 38,2 млн) — держава, яка стала на шлях зміни суспільного устрою, маючи тривалу історію опозиції до тоталітаризму. Крах соціалістичної влади в Польщі започаткував падіння влади комуністів і в інших країнах Центральної та Східної Європи. На ці процеси помітний вплив справив глава римської католицької церкви папа Іоанн Павло II. Зміна існуючого ладу в 1989 р. здійснювалася мирними засобами. Вирішальну роль тут відіграв „круглий стіл”, де було досягнуто компромісу між різними політичними силами, визначено стратегічні цілі — будівництво правової демократичної держави і перехід до ринкових реформ.

Конституція Республіки Польща затверджена 2 квітня 1997 р. Нова Конституція обмежила президентські повноваження, розширила прерогативи Конституційного Суду й підтвердила двопалатний парламент. Конституцією Польщі визначено відносини між законодавчою, виконавчою і судовою владою. Законодавчу владу здійснюють Сейм і Сенат, виконавчу — президент Республіки Польща і Рада Міністрів, судову — суди і трибунали. Територіальне самоврядування виконує публічні завдання, не закріплені Конституцією чи законами за органами інших публічних влад. Основною одиницею територіального самоврядування є громада (*gmina*) (24).

Маючи тривалий досвід дисидентського опозиційного руху до колишніх владних структур, спрямованого на деструктивні дії, політичні сили, що дістали владу після перевороту, виявилися нездатними до практичної конструктивної діяльності. Відсутність чіткої програми створення правової демократичної держави й громадянського суспільства, соціальна незахищеність різних верств населення перед шокowymi ринковими реформами, які болісно вдарили по простих людях, призвели до критичного рівня довіри народу до владних структур. Це одна з причин, які зумовили перемогу лівих на виборах до Сейму у вересні 1993 р.

У Польщі з осені 1993 р. сформовано коаліційний уряд лівих сил, який прагнув увести політичні та економічні реформи в цивілізоване річище, забезпечити соціальний захист тим, хто живе результатами власної праці. Новий уряд відразу опинився перед труднощами перетворень: продовжити реформи чи виконувати передвиборні зобов'язання. Ані першого, ані другого за час, що минув, ліві демократи здійснити не спромоглися. Це дало підставу президенту порушити питання про відставку уряду Вольдемара Павляка.

У лютому 1995 р. Вольдемара Павляка заступив лівий демократ Юзеф Олекса. Уряд Ю. Олекси продовжив ринкові економічні реформи, однак водночас повніше врахував необхідність задоволення соціальних потреб громадян, виходячи з того, що більшість суспільства завжди буде людьми без капіталу, у яких також є право на те, щоб реформи відповідали і їхнім інтересам. За останні роки в Польщі найвищі показники зростання (це єдина східноєвропейська країна, де обсяги виробництва в 1996 р. перевищили

рівень 1989 р.), низький рівень інфляції, помітне збільшення експорту, налагоджено надійні партнерські контакти з Заходом, поновлюються зв'язки зі східними сусідами.

Весь 1995 р. пройшов у Польщі під знаком виборів нового президента. На президентський пост було зареєстровано 17 претендентів, взяли участь у виборах 13. Польща ще раз здивувала своїм „розгулом демократії”, ствердила давній жарт відносно того, що „два поляки — це вже три партії”. Вибори мали два тури. У другому Леха Валенсу переміг 42-річний Александер Квасневський — лідер партії Соціал-демократія Республіки Польща.

У вересні 1997 р. в Польщі відбулися вибори до Сейму. Досить переконливу перемогу (33,8 відсоток голосів виборців) отримав блок правих партій „Виборча акція „Солідарність”. Блок правих партій і центристська партія створили коаліційний уряд. Його очолив Єжи Бузек. Представники нових політичних структур підтверджують незмінність економічного курсу країни на ринковій реформи, однак ставляться з більшою увагою до соціальних потреб людей.

27 липня 1998 р. президент Республіки Польща Александер Квасневський підписав прийнятий Сеймом закон, згідно з яким з січня 1999 року на карті країни з'явилися замість 49 воєводств лише 16. Вводиться трьохланкова модель самоврядування: гміна — повіт — воєводство.

Наприкінці 2000 р. Александера Квасневського переобрано на другий термін президентом Республіки Польща.

Вступ Польщі 1999 р. в Північноатлантичний і 2004 р. в Європейський Союз А. Квасневський розглядає як безсумнівні успіхи періоду свого президентства. А. Квасневський вважає також, що, ставши президентом, він зробив регіональне співробітництво пріоритетним напрямом своєї діяльності. Німеччина нині є основним економічним партнером Польщі. Нові взаємовідносини з Росією вибудовуються не без труднощів. Особлива роль у польській зовнішній політиці належить Чехії, Словаччині, Україні, Литві і Білорусі.

Останнє десятиріччя XX ст. і початок XXI ст. були для Польщі часом серйозних потрясень і глибоких змін. Александер Квасневський став одним з тих, хто очолив Польську Державу в цей відповідальний період, двічі переміг на президентських виборах своїх суперників. Причому, якщо перемога 1995 р. була важкою і майже половина виборців не підтримали його, то вибори 2000 р. показали, що А. Квасневський дійсно „Президент усіх поляків”.

Парламентські вибори у вересні 2001 р. принесли переконливу перемогу лівим силам: за Союз лівих сил — Союз праці — віддали голоси 41,5% виборців. Це — 211 з 460 депутатських місць у Сеймі. Проурядові партії „Виборча Акція „Солідарність” та „Унія свободи” до парламенту не ввійшли. Новий уряд очолив лідер Союзу лівих сил Лешек Міллер. Склалися унікальна ситуація: у руках одного політичного напрямку вперше після 1989 р. зосередилися всі гілки влади: президентська, законодавча і виконавча. Від травня 2004 р. уряд очолює Марек Белка.

На парламентських виборах, які відбулись у Польщі у вересні 2005 р., перемогу здобули дві партії правоцентристського напрямку: „Право і солідарність” — за неї віддали майже 27 відсотків голосів — і „Громадянська платформа”, яка отримала підтримку майже 24 відсотків виборців. Правляча партія отримала 11,31 відсотка голосів. Прем'єр-міністром Польщі президент Александер Квасневський призначив Казимира Марцинкевича — головного спеціаліста з питань економіки партії „Право і солідарність”.

У зовнішній політиці Польщі пріоритетними залишаються інтеграція до євроатлантичних структур з одночасним розвитком дружніх і ефективних відносин із сусідніми країнами, насамперед — з Україною.

Багатотисячолітня історія українсько-польського сусідства знає чимало зворушливих прикладів дружби, взаємодопомоги і співпраці. Однак ця історія містить і трагічні сторінки, є історією „тяжкого братерства” — так названо документальний фільм, створений у Польщі під патронатом Александра Квасневського. У травні 1997 р. президентами України та Польщі підписана спільна заява „До злагоди і єднання”, у якій дано оцінку складним періодам історії двох народів. Ідеться, насамперед, про так звану операцію „Вісла” після війни, під час якої 150 тисяч українців було переселено з місць компактного проживання. Своєю чергою українські націоналісти в той час піддали репресіям польське населення на Волині та в Галичині. Значення підписаної заяви А. Квасневський оцінив так: „Глибоко людяна формула — „вибачаємо й просимо вибачення” — має сенс навіть тоді, коли над кимось не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалось у минулому” [25].

23 жовтня 2005 р. президентом Польщі обрано Леха Качинського, одного з лідерів партії „Право і солідарність”. Лех Качинський отримав 54,46 відсотка голосів виборців, його ж суперник Дональд Туск, лідер партії „Громадянська платформа” — 45,53 відсотка голосів. Прем’єр-міністром Республіки Польща польський парламент затвердив радника і брата-близнюка президента Польщі Ярослава Качинського.

6 вересня 2007 р. Сейм Польщі проголосував за припинення своїх повноважень. Позачергові парламентські вибори принесли несподівану, але безумовну перемогу опозиційній партії „Громадянська платформа”, за яку проголосувало понад 70 відсотків виборців, що взяли участь у голосуванні. Призначений Прем’єр-міністром Польщі, Дональд Туск заявив, що одним з пріоритетів нової влади буде відродження іміджу Польщі на міжнародній арені, зокрема, відновлення добросусідських відносин з Німеччиною і Росією, домагання виводу польських військових з Іраку наприкінці 2008 р. і перегляду умов розміщення в країні компонентів ПРО в США [26].

У Румунії (столиця — м. Бухарест, територія — 237,5 тис. кв. км; населення — 22,4 млн) зміна суспільного ладу характеризувалася надзвичайною жорстокістю. Лідера партії і держави та його дружину було знищено фізично.

Лише за п’ять років по тому экс-прем’єр-міністр Петер Роман у французькому журналі „Парі-Матч” розповів про останні години Ніколає Чаушеску [27]. Вранці 24 грудня 1989 р. Рада Фронту національного порятунку, куди ввійшли Іон Ілієску, Петер Роман, Сільві Брюкан, Желю Войкан, ухвалила рішення знешкодити Чаушеску. Виходили з того, що інакше його прихильники (частина армії, гвардія) чинитимуть запеклий збройний опір, що не виключає громадянської війни й відновлення тоталітарного режиму. Судовий процес, на якому наполягав Ілієску, відбувся в містечку Торговісте за 100 км від Бухареста, куди втекли на вертольоті і де потім були заарештовані Ніколає та Єлена Чаушеску. Близько другої години дня 24 грудня генерал Віктор Танкулеску, якому Рада Фронту національного порятунку доручила здійснити судовий процес над диктаторами, доповів, що тиранів засуджено на смерть і вирок уже виконано, про що повідомили країну по телебаченню вранці 26 грудня.

Отже, в Румунії зміна тоталітарного режиму супроводжувалася жорстокою політичною боротьбою. Ситуацією, зрештою, оволодів Фронт національного порятунку, куди ввійшли й комуністи. Перші вибори на багатопартійній основі відбулися

в Румунії 20 травня 1990 р. На них були обрані двопалатний парламент і президент країни. Президентом країни став Іон Ілієску. Утворено коаліційний уряд на чолі з Петером Романом, який почав здійснювати ринкові реформи в країні, проте через серйозну економічну кризу все ж був змушений 1994 р. піти у відставку. Новий уряд очолив Ніколає Векерою. Нарешті в країні було зупинено падіння виробництва, спостерігалися відносно висока стабільність національної валюти і позвавлення зовнішньої торгівлі, знизилась інфляція, середня заробітна плата становила близько 150 доларів. За оцінкою експертів, ринкові реформи відбуваються в Румунії повільно, суперечливо.

21 листопада 1991 р. в Румунії було прийнято нову Конституцію, яка проголосила перетворення країни на демократичну правову державу з вільною ринковою економікою.

27 вересня 1992 р. відбулися другі парламентські і президентські вибори. Президентські вибори проходили у два тури. У другому турі переможцем став Іон Ілієску, який отримав понад 60 відсотків голосів. Загалом шість з половиною років перебування при владі екс-комуніста Іона Ілієску характеризувалися політикою, що поєднувала обережність і нерішучість з консерватизмом, що гальмувало просування економічних реформ.

Наступні, треті парламентські і президентські вибори відбулися 3 листопада 1996 р. і привели до різкої зміни політичного ландшафту країни і до повної зміни влади. На цих виборах переконливу перемогу здобула Румунська демократична конвенція, яка в новому парламенті отримала понад 30 відсотків місць і право формувати новий уряд. Її лідер Еміль Константінеску переміг у другому турі президентських виборів. Новий президент Румунії і заново сформований уряд, який очолив колишній мер Бухареста 42-річний Віктор Чорба, намагалися провести глибші ринкові реформи і повести рішучу боротьбу з корупцією та організованою злочинністю. Зовнішня політика залишається незмінною, спрямовується на інтеграцію в європейські та євроатлантичні структури.

У червні 1997 р. президентами України й Румунії підписано міждержавний договір про дружбу, співробітництво й добросусідство. Переговори про його підписання велися майже п'ять років. Віднині Україна і Румунія відмовляються від взаємних територіальних претензій і підтверджують суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність своїх кордонів. Згідно з договором, Північна Буковина і острів Зміїний на Чорному морі назавжди залишаються в складі України. (Про розмежування шельфу Київ і Бухарест не змогли домовитися протягом наступних років, і це питання вирішувалося в Міжнародному суді.)

У листопаді 2000 р. в Румунії відбулися чергові президентські і парламентські вибори. Соціал-демократична партія Румунії (Соціал-демократична партія є правлячим політичним блоком, утвореним 16 червня 2000 р. внаслідок злиття цієї партії з Партією соціальної демократії), партія „Велика Румунія” (до речі, наявність такої партії свідчить про те, що політичну еліту країни не покидає ідея „Великої Румунії”, що є тривожним сигналом для України) отримали більшість місць у парламенті. Президентом країни обрано Іона Ілієску. Уряд очолив лідер Соціал-демократичної партії Андріан Нестасе.

У червні 2008 р. президенти України і Румунії в Чернівцях підписали договір про режим україно-румунського державного кордону. Залишилися невирішеними проблеми розмежування і делімітації континентального шельфу і виключної економіч-

ної зони кожної з держав навколо острова Зміїний в акваторії Чорного моря. Офіційний Бухарест прагне вирішити це проблемне питання на свою користь, аж до подачі позову проти України в Міжнародний Гаазький суд. У вересні 2008 р. Міжнародний Гаазький суд розглянув позов Румунії, залишив за Україною острів Зміїний, передав Румунії значно більшу, ніж це визначалося правовими актами, як вважають українські експерти, частину морського шельфу.

У грудні 2004 р. Президентом Румунії обрано Траяна Бесеску — політика центристського напрямку, мера Бухареста. Прем'єр-міністром став Келін Терічану.

18 квітня 2007 р. парламент Румунії 322 голосами проти 108 висловився за відсторонення від посади президента країни Траяна Бесеску. На референдумі про довіру президенту, проведеному в травні того ж року, 75 відсотків румун, що голосували, висловилися на користь глави держави.

У січні 2008 р. новий уряд сформував Еміль Бак, лідер Демократичної ліберальної партії.

У зовнішній політиці Румунія прагне інтегруватися до європейських та євроатлантичних структур. На початку 2007 р. Бухарест добився позитивного рішення і інтегрувався до цих структур.

Отже, в країнах Центральної і Східної Європи відбуваються суперечливі процеси. Досвід політичної трансформації свідчить, що процес становлення і розвитку демократії у країнах Центральної і Східної Європи є складним і нерівномірним. Усі ці держави перебувають на різних стадіях переходу до демократії. Між ними існують істотні відмінності в рівні демократизації й стабільності демократичних систем. Електорат у цих країнах надає перевагу політичним силам то ліберально-демократичного, то лівого спрямування.

У всіх країнах Центральної та Східної Європи існують такі атрибути демократії, як демократичні вибори, законодавчі органи і уряди, багатопартійність, неурядові організації, відносно незалежні засоби масової інформації. Гарантовано дотримання громадянських прав і свобод, захист прав національних меншин. Разом з тим досвід політичної трансформації свідчить, що наявність окремих структурних елементів демократії не обов'язково означає встановлення реальної демократії. Про рівень демократизації країн свідчить не наявність демократичних інститутів на кшталт західних, а ефективність їх функціонування в конкретних умовах країн, що трансформуються. Урешті-решт успіх владних сил, незалежно від їх політичної орієнтації, визначатиметься здібністю професійно вирішувати економічні і соціальні проблеми, виходячи зі світової тенденції демократичного розвитку.

Усі країни Центральної і Східної Європи прагнули ввійти до Європейського Союзу і НАТО. З 1-го травня 2004 р. до 15 країн—членів Європейського Союзу приєдналися 10 нових держав, серед них: Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, а з січня 2007 р.— Болгарія і Румунія.

У липні 1997 р. лідери Північноатлантичного альянсу підписали Протоколи про приєднання до НАТО трьох нових членів — Чехії, Угорщини і Польщі. Після ратифікації Протоколів державами альянсу навесні 1999 р. ці держави, а у квітні 2004 р.— Болгарія, Словенія, Словаччина, Румунія стали повноправними членами НАТО. Можливо, військова загроза з боку Росії для Польщі, Чехії, Словаччини і Угорщини є головною причиною для вступу в НАТО. Другий потенційний „агресор” — це ФРН. Серед інших джерел загрози для свого спокою поляки, чехи, словаки й угорці називають тліючі конфлікти на території колишньої Югославії.

Посилання та література:

1. Див.: *Форриж Й.* Свержение мировой системы социализма (процесс контрреволюции в Восточной Европе) // *Марксизм и современность.*— 1995.— № 1.— С.70—72.
2. *Примаков Е.М.* Минное поле политики.— 3-е изд.— М.: Молодая гвардия, 2007.— С. 88.
3. Цит. за: *Ново Ю.С.* Непраздничный юбилей // *Кентавр.*— 1995.— Июль—август.— С. 3.
4. Див. про це детальніше: *Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контекст / За заг. ред. Ф.М. Рудича.*— К.: Парламентське вид-во, 2008.— 352 с.; *Рудич Ф.* Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи // *Політичний менеджмент.*— 2007.— С. 25—46. *Його ж:* Драматичні і трагічні події в Югославії. Місце в роль політичних лідерів в цьому процесі // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. зб. наук. праць.*— К., 2007.— Вип. 35.— С. 166—181.
5. Див.: *Республіка Албанія // Центральноевропейские страны на рубеже XX—XXI вв. Аспект общественно-политического развития. Историко-политологический справочник.*— М., 2003.— С. 14—31.
6. Див.: *Там само.*— С. 19—20.
7. Див.: *Гончарова О.В.* Социально-политическая система Европы. Республіка Албанія.— Воронеж: Научная книга, 2007.— С. 8.
8. *Резчиков А.* Рождаемая в войне. Юбилей „Международного ангела показывает: „Великий Албания” путь // *Кієвській телеграф.*— 2009.— 19—25 июня.
9. Цит. за: *Янин А., Копотская М.* Венгрия между Западом и Востоком // *Мировая экономика и международные отношения.*— 1995.— № 8.— С. 78.
10. Див.: *Конституція Республіки Угорщина / Конституції нових держав Європи та Азії.*— К., 1996.— С. 311—322.
11. Див.: *Ткач Д.І.* Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України.— К.: МАУП, 2004.— С. 121—123.
12. *Ференц Дьорфчань:* „Для наших отношений очень важны экономика, экономика и еще раз экономика // *Зеркало недели.*— 2005.— 12 февраля.
13. Див.: *Сагайдачний Н.* Венгрия: Бой за демократию // *Зеркало недели.*— 2006.— 7 октября.
14. Див.: *Dalos G.* Die letzte Nauch der Ara Antall // *Europäische Rundschau.*— 1994.— № 2.— С. 90—91.
15. Див.: *Конституція Чеської Республіки з 16 грудня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії.*— С. 488—502.
16. Цит. за: *Рудич Ф.М.* Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы).— К.: Наукова думка, 2009.— С. 142.
17. *Klaus V.* Die Tschechische Republik und die Integration Europas // *Europäische Rundschau.*— 1994.— № 3.— S. 3.
18. Див.: *Арефьев А.* „Оранжевая” революция по-чешски // 2000.— 2008.— 31 октября.
19. Див.: *Арефьев А.* Выборы президента Чехии: „красные” интриги, боевые патроны и радар // 2000.— 2008.— 22 февраля.
20. Див.: *Конституція Словачької Республіки з 1 вересня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії.*— С. 463—480.
21. Цит. за: *Савков В.* Выборы минули, проблемы остались // *Голос України.*— 1994.— 12 жовтня.
22. Цит. за: *Рудич Ф.М.* Много ли власти нужно власти? — С. 141.
23. Див.: *Конституція Республіки Болгарія. Прийнята Великими Народними Зборами 12 липня 1998 // Конституції нових держав Європи та Азії.*— С. 132—152.
24. Див.: *Конституция Республики Польша от 2 апреля 1997 г. // Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник: В 4-х т.— Т.3.— М., 1998.— С. 685.*

2.1. Україна крізь призму трансформаційних перетворень у країнах Центральної та Східної Європи

25. Цит. за: *Шконда І.* Україна і Польща: крок до злагоди і примирення // Україна. Європа. Світ.— 1997.— 8—15 лютого.

26. Див.: *Михайленко М.* Здравствуй Европа: поляки вибрали германо — и русофильское правительство Качинских // 2000.— 2007.— 26 октября — 1 ноября.

27. Див.: *Роман П.* „Операція „Жовтий шлейф”, або Останній час диктатора Николае Чаушеску // Україна. Європа. Світ.— 1995.— 8—15 лютого.

28. Див.: *Северин І.* Басеску возвращается. Один против всех и все против одного // День.— 2007.— 27 мая.

29. Див.: *Присинский В.* Великая Румыния — хорошо забытое старое // 2000.— 2008.— 23 мая.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

2.2. Еволюція українсько-російських відносин

На очах нинішнього покоління радикально змінився й продовжує змінюватися світ. Не менш радикальних перетворень зазнав і весь комплекс міжнародних відносин. На початку 90-х рр. минулого століття зникла з політичної карти світу соціалістична система, зник і її локомотив — Радянський Союз, зі складу якого вийшли всі союзні республіки. Вони поповнили собою міжнародну родину вільних держав. Найбільшими серед нововиниклих суб'єктів міжнародного права є Російська Федерація й Україна.

Дипломатичні відносини між офіційними Києвом і Москвою було встановлено 14 лютого 1992 р. Це був час романтичних надій керівництва обох країн на успішний самостійний розвиток. Однак ставлення двох великих країн одна до одної вельми різнилося. Україна завжди розглядала відносини з Російською Федерацією як стратегічно важливий і пріоритетний напрям своєї зовнішньої політики. Ще в документі під назвою „Основні напрями зовнішньої політики України”, схваленому Верховною Радою України 2 липня 1993 р., відзначалося, що наша держава, виходячи з особливостей свого історичного розвитку, специфіки геополітичного й гео економічного розташування, вважає домінантою двосторонніх відносин з прикордонними державами україно-російські [1].

Попри проголошені наміри, взаємовідносини двох держав упродовж часу їх незалежного існування не були рівними на різних етапах розвитку взаємин України й Росії їхні стосунки зазнавали й піднесення, і відчутних спадів — аж до наростання конфліктного потенціалу.

Україна й Росія за своїми геополітичними характеристиками та стратегічними цілями істотно відмінні. Різними є вони й за вагою у світовому співтоваристві, й за впливом на нього. Однак на початках побудови українсько-російських відносин цю відмінність по-різному, але однаково помилково, не враховували політичні лідери і України, і Росії. Українські намагалися стверджувати їхню однакову впливовість і значимість обох країн, вельми часто видаючи бажане за дійсне. Російські не могли й не бажали взяти до уваги факт існування суверенної Української держави. Визнаючи на de-jure право і суверенність України, вони de-facto не готові були виходити з нових політичних реальностей, рахуватися з суверенністю Української держави та її територіальною цілісністю.

Чимало росіян за звичкою сприймали Україну як частину великої держави, вважаючи себе представниками „основної нації”, мова якої довгий час мала офіційний статус „мови міжнаціонального спілкування”. Для значної частини росіян незалежна українська держава була політичним нонсенсом. Одночасно багато росіян у Москві, Санкт-Петербурзі усвідомлювали, що в них більше спільного з українцями, ніж з їхніми співвітчизниками, скажімо, у Якутську, на Чукотці або в Хабаровську. Таке ставлення підсилювалося й тим, що майже п'ята частина населення України була етнічними росіянами і понад 5 мільйонів осіб належали до російськомовних національних меншин [2]. Отож неадекватні рефлексія з приводу партнера стосунки й саморефлексія цих двох геополітичних суб'єктів — Росії й України — від самого по-

чатку наклали свій негативний відбиток на розвиток відносин між ними й спричинили значні його складності.

З перших днів незалежності України перед нею постала проблема вибору зовнішньополітичного курсу, що ускладнювалася не лише необхідністю одночасного утвердження суверенітету, а й наявністю значних розбіжностей у пріоритетах головних політичних сил країни. Споконвічна дилема — „Україна між Сходом і Заходом” — актуально постала не в теоретичній, а у практичній площині. Геополітичне становище України, явна відсутність економічної самодостатності на початковому етапі ствердження, успадкований від радянської системи господарювання тягар проблем, розбіжності з Росією щодо низки стратегічно важливих питань довгий час ускладнювали й унеможливлювали проведення необхідних трансформацій не лише у зовнішній, а й у внутрішній політиці. Останнє, своєю чергою, наклало відбиток на послідовність зовнішньополітичного курсу країни.

Для України відносини з Росією від самого початку і впродовж тривалого часу були центральним питанням і невирішеною проблемою національної зовнішньої політики. Більшість неузгодженостей у двосторонніх відносинах обумовлювалися різними підходами до проблем правонаступництва колишнього Радянського Союзу, особливо — коли йшлося про поділ його активів, майна, Чорноморського флоту й долі ядерних арсеналів, що дісталися Україні від колишнього СРСР. Відповідно до угоди, підписаної 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті, Україна визначалася одним з правонаступників СРСР і не визнавала особливих прав на спадщину інших держав без досягнення відповідних домовленостей між всіма державами — колишніми республіками Союзу РСР.

Становище погіршувало й те, що у зовнішній політиці Росії незабаром, і дедалі більше, почали відроджуватися великодержавні інтенції. Якщо у перші роки після падіння комуністичної ідеології й відповідного їй соціально-економічного ладу гострота сприйняття російською політичною елітою й широкими верствами населення втрати впливу на великому геополітичному просторі згладжувалася сподіваннями на загальне демократичне й економічне оновлення країни, то з часом відсутність істотного поступу в цьому напрямі спричинила поширення ностальгічних настроїв у значній частині населення. Останнє вдало експлуатувалося й навіть інспірувалося політичною елітою країни задля відволікання суспільної уваги від факту очевидного відходу від цілей і намірів, задекларованих на початках суверенного існування Російської Федерації. Результатом дії цих чинників було наростання великодержавних настроїв не лише в політичних колах, а й у пересічних громадян. Таке ідеологічно-світоглядне тло ускладнювало налагодження Росією цивілізованих міждержавних відносин не лише з Україною, а й з іншими пострадянськими країнами і, зрештою, з європейською спільнотою.

З іншого боку, становлення державності України було відчутно складнішим, ніж РФ. Для багатьох великих українських підприємств розчленування колишнього єдиного економічного простору мало руйнівні наслідки. Економіка України виявилася практично цілковито залежною від забезпечення паливно-енергетичними ресурсами, що постачаються Росією й Туркменістаном. Причому більше двох третин потреб в енергоносіях наша країна задовольняла за рахунок імпорту нафти й газу з Росії. Україна не мала можливостей диверсифікувати поставки, не була здатна змінити стан справ, що склалося не на її користь. І визнання цього факту українськими очільниками й громадськістю також відбувалося нелегко, а подеколи мало

ефект суспільного шоку. Недостатнє врахування цієї залежності тягнуло за собою й прорахунки в зовнішній політиці, інколи — некоректні кроки в діях української дипломатії.

З урахуванням мовленого, в розвитку двосторонніх українсько-російських відносин можна виділити кілька істотно відмінних один від одного етапів. Перший розпочався з розпаду СРСР і встановлення дипломатичних відносин. Це — початковий етап трансформації від взаємин „республіканського рівня” до налагодження та встановлення міждержавних відносин найширшого спектру та виявлення їх больових точок. Його закінчення припадає на 1997 р., коли між двома державами були підписані базові договори, що закріпили досягнення пройденого шляху у розвитку відносин.

Другий етап — від підписання згаданих договорів у травні 1997 р. до кінця 2004 р. — був етапом піднесення взаємин до рівня стратегічного партнерства. Хоча й у цей період українсько-російські взаємини не залишалися рівними й зазнавали певних охолоджень і спадів, однак протягом цих років лідерам двох держав завжди вдавалося знаходити прийнятні рішення, уникати загострення суперечностей.

Період, що розпочався з президентських виборів в Україні 2004 р. та до сьогодні, позначився значним охолодженням відносин на високому політичному рівні й стагнацією, а подеколи й загостренням у сфері економічного співробітництва. Найвність конфліктного потенціалу далася взяти не лише на найвищому політичному рівні, а й у ширшому колі питань. У цей період орієнтація Києва на європейську та євроатлантичну інтеграцію отримала чіткі обриси й зреалізувалася в конкретні меседжі. Водночас з боку Москви посилювалося несприйняття українського курсу й прагнення утвердитись у статусі першорядного геополітичного гравця. Український курс на Європу об'єктивно ставав на заваді таким прагненням. На цей час існуючі суттєві розбіжності стратегічних уподобань у розвитку двох держав вийшли з латентного стану й актуалізувалися, що спричинило низку конфліктних моментів у розвитку не лише політичних, а й економічних відносин.

Специфікою, що накладала свій відчутний відбиток на початок становлення міждержавних відносин двох країн, було те, що для України Росія була найбільшим кредитором, що стало особливо відчутним після підвищення цін на енергоносії. Якщо в 1995 р. Київ заборгував Росії 4,2 млрд доларів США, то в 1997 р. борг зріс уже до 8,8 млрд доларів. Хоча з обох сторін декларувалися засади рівноправних відносин [3], проте на практиці задекларований принцип рівноправності далеко не завжди був дотриманим. Довгий час каменем спотикання у двосторонніх відносинах для більшості російських політиків був Крим і пов'язана з ним проблема Севастополя та Чорноморського флоту. Драматизму ситуації неодноразово додавали то амбітна позиція Москви, то гостра реакція Києва. Не лише дипломатам, а й президентам двох країн вартувало чимало зусиль віднайти прийнятну формулу унормування відносин.

Мінською угодою про утворення СНД було закріплене взаємне визнання територіальної цілісності країн—учасниць Співдружності, недоторканність їхніх кордонів. У заяві Верховної Ради України від 20 грудня 1991 р. відзначалося: „Кордон між Україною — з одного боку, та Росією і Білоруссю — з іншого, є державним кордоном України, який є недоторканим. Лінія його проходження, визначена Договором між Україною та Росією 1990 р., лишається незмінною...”.

Однак Росія від самого початку обумовлювала таке визнання кордонів з наявністю СНД і перебуванням у його рамках. Інакше кажучи, у випадку виходу України зі Співдружності Незалежних Держав, з боку Росії можливими були тери-

торіальні претензії. Більше того, формальне визнання територіальної цілісності країни-сусіда, навіть за умов її сумлінного перебування в СНД, не завадило російським законодавцям незабаром висловити територіальні претензії до України. 9 липня 1993 р. російський парламент прийняв Постанову „Про статус міста Севастополь”, в якій наголошувалося, зокрема, що місто має перебувати у російському підпорядкуванні, аргументом такій позиції слугувало те, що 1954 р. при передачі Кримської області зі складу Росії до складу України Указ Президії Верховної Ради РРФСР 1948 р. про безпосереднє підпорядкування Севастополя Російській Республіці не визнано таким, що втратив чинність [4].

Європа таке рішення російських законодавців оцінила як однозначно недружній, агресивний акт, що суперечить нормам міжнародного права, Заключному Гельсінському акту та спрямований на порушення територіальної цілісності України. Позицію Києва підтримала і Рада Безпеки ООН, і об'єднана Європа та її Комісія в Брюсселі [5].

Можна сказати, що таким ставленням до власних зобов'язань і підписаних міждержавних документів Росія підштовхувала офіційний Київ до інтенсифікації його руху в західному напрямі. Адже прагнення Росії утримати Україну у сфері свого геополітичного впливу і реальна асиметрія міждержавних відносин були для Києва тим викликом, який не міг мати здійснюваного самотужки адекватного відгуку України. Відтак курс на Захід Україною було взято не лише через її європейську самоідентифікацію і прагнення увійти до європейської спільноти, а й через необхідність шукати й знаходити підтримку в її протистоянні російському тиску й претензіям РФ на домінування у взаєминах.

Складність цих завдань зумовлена ще й тим, що країни Заходу на початках самостійного існування незалежної України займали щодо неї вельми обережну, помірковану, а часом і вичікувальну позицію, що подеколи межувала з цинізмом. Україна довгий час була об'єктом пильної уваги, однак насамперед лише як країна з ядерною зброєю і з нестабільною, мало прогнозованою політичною ситуацією. Таке поєднання справді було вибухонебезпечним у прямому й переносному сенсах.

Згодом, після досягнення домовленостей щодо без'ядерного статусу України, її розглядали як потенційне джерело регіональної нестабільності — і через напружені відносини з Росією, і внаслідок масштабного економічного спаду, навіть занепаду економіки, і через тривале збереження внутрішньополітичної конфліктності, гострого протиборства різних політичних сил. Довгий час Україна мала на Заході репутацію держави з високим рівнем корупції, масштабною тіньовою економікою, всевладдям бюрократії, безправністю населення та кволими структурами громадянського суспільства.

Через зазначені обставини рух України до західного політичного простору був надто повільним, проходив із затримками, інколи мав періоди зворотної ходи. Відносини Києва з державами Заходу можна дещо умовно поділити за трьома векторами: Україна — Європейський Союз, Україна — НАТО, Україна — США. Не вдаючись до аналізу кожного з них, варто зазначити, що їх взаємозалежність була й залишається вагомим чинником, який не слід недооцінювати. Нас, однак, передусім цікавить європейський напрям, рух у якому, як у двох інших, мав кілька етапів: від започаткування до стратегічного визначення з боку Києва.

У перші роки розвитку відносин по всіх трьох напрямках головним завданням було розв'язання проблеми радянського ядерного спадку України, що був третім у

світі за своєю потужністю. Проголосивши себе без'ядерною державою, Україна домоглася в обмін на це, передусім від Росії та США, гарантій безпеки та матеріальної компенсації витрат на знищення власного ядерного потенціалу. Після тривалих переговорів і неприкритого відвертого тиску з боку вищого керівництва США й Росії у січні 1994 р. Україна в особі Л. Кравчука підписує тристоронню угоду з ядерного роззброєння. У лютому того ж року Верховна Рада ратифікувала договір зі скорочення стратегічних наступальних озброєнь. У листопаді 1994 р. Україна ратифікувала договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Офіційний Київ, маючи не лише технологічні можливості виготовлення ядерної зброї, а й засоби її доставки, відмовився від її виробництва. Навзаєм 5 грудня 1994 р. США, Великобританія та Росія підписали меморандум про гарантії безпеки України. Того ж дня аналогічні документи було підписано Францією та Китаєм. Зміст підписаних документів не містив чітких договірних зобов'язань сторін і припускав різні тлумачення щодо їх практичного застосування, а викладені в них гарантії є скоріше деклараціями про наміри. Однак, на нашу думку, цей значний прорахунок української дипломатії не є для України остаточним програвом. І не лише тому, що здійснена Україною добровільна відмова від ядерної зброї була безпрецедентним в історії людства кроком і принесла державі значні моральні дивіденди, а й тому, що за наявності наполегливості й послідовності провідників держави та українських дипломатів і сьогодні неоднозначність підписаних 1994 року документів коригувати можна й треба.

Врегулювання проблеми ядерної зброї і набуття Україною без'ядерного статусу надало її відносинам з Євросоюзом та атлантичними структурами значного динамізму. Україна першою з країн СНД підписала угоду „Партнерство заради миру”, започаткувала розширені та поглиблені відносини з Північноатлантичним альянсом, які в липні 1997 р. були оформлені в хартію про особливе партнерство. У жовтні цього ж року НАТО відкриває в Києві центр інформації та документації, а Україна — своє представництво в штаб-квартирі альянсу, і з січня 1998 р. запроваджує в Брюсселі посаду військового представника [6]. До кінця 1990-х рр. про вступ України до НАТО не йшлося з обох сторін, якщо не брати до уваги деякі заяви української сторони про таку можливість у невизначеній перспективі.

Взаємовідносини України та Європейського Союзу протягом першого десятиліття пройшли шлях від визнання факту існування нашої країни й окреслення загальних підходів у взаєминах до формування політико-правових засад стабільного співробітництва. Про інтеграцію з обох сторін спочатку взагалі не йшлося, лише про співпрацю та партнерство. Перед Києвом стояло завдання, з одного боку, здійснити „цивілізоване розлучення” в східному напрямі — з РФ і країнами СНД, а з другого — налагодити прагматичні відносини в напрямі західному — з ЄС та рештою країн Європи. Оскільки повільно, однак упевнено, в українському суспільстві стверджувалося уявлення про Європу як взірць високих життєвих стандартів і впорядкованості, то обрання європейського напрямку за пріоритетний для значної частини українського політикуму перетворювалося на засіб їх особистої легітимації та зміцнення власних позицій у середині країни і набуття авторитету за її кордонами. Була вона (а почасти і для певної частини політиків і залишається) засобом стримування Росії.

Співпраця України з ЄС на політичному рівні була одним із її перших успіхів. Уже на другий день після референдуму 1-го грудня 1991 р., коли переважна більшість населення України висловила за її незалежність, Брюссель оприлюднив

меморандум про необхідність відкритого й конструктивного діалогу з Україною. У липні 1993 р., затвердивши зовнішньополітичну доктрину, Верховна Рада визначила пріоритетною метою зовнішньої політики членство країни в Євросоюзі. У жовтні 1993 р. ЄС відкрив у Києві своє представництво. Помітним кроком було випереджувальне підписання у червні 1994 р. Угоди про партнерство і співробітництво поміж двома сторонами на десять років. Хоча на ратифікацію Угоди всіма країнами—членами пішло майже 4 роки, вона надавала Україні статусу найбільшого сприяння, особливо в економічній сфері. В УПС також зазначалися умови, які мала виконати Україна, перш ніж починати переговори про формування режиму вільної торгівлі з Євросоюзом.

Відзначимо, що пізніше Київ кілька разів порушував питання щодо набуття асоційованого членства в ЄС, однак разом із запевненнями Єврокомісії щодо розуміння таких прагнень лунали пропозиції послідовніше проводити реформи, утверджувати європейські демократичні засади і цінності суспільного співжиття й політичного функціонування. 1995 р. сторонами була підписана важлива тимчасова угода щодо режиму торгівлі, що частково відкрила європейські ринки для України. За останньою Євросоюз визнавав статус країни з перехідною економікою. Все це сприяло тому, що Європейський Союз перетворився на одного з найбільших торговельних партнерів України. Частка українського експорту до країн ЄС до кінця століття сягнула 35% від загального обсягу експортних операцій. Водночас торговий баланс Євросоюзу з Україною був доволі маловиразним і коливався у межах 1% зовнішньої торгівлі країн об'єднаної Європи [7].

Розвиваючи відносини з ЄС та іншими країнами континенту, Україна стала отримувати відчутну технічну допомогу, кредити. За період 1991 — 1998 рр. обсяг допомоги і наданих кредитів Україні з боку Євросоюзу склав біля 1,3 млрд. євро. У грудні 1996 р. ЄС прийняв План дій щодо України, з вересня 1997 р. у Києві було започатковано проведення регулярних самітів Україна — ЄС [8].

На тлі такого перебігу подій викликами для Києва залишалися нерозв'язані проблеми у відносинах з Москвою.

Дві складові відносин України й Росії, а саме: ставлення до СНД та рівень двостороннього співробітництва, — визначали їхній характер. Одним з найвагоміших чинників, що суттєво ускладнювали цивілізований розвиток українсько-російських відносин, було те, що представники низки політичних сил Росії після розпаду Радянського Союзу ставили перед собою завдання використовувати СНД насамперед як засіб збереження виняткового впливу Москви на пострадянські країни, не визнаючи Україну (як і інші нові держави) рівноправним партнером. Із цією метою починаючи з 1992 р. з боку Російської Федерації здійснювалася низка послідовних заходів щодо зміцнення й розширення різних органів СНД. Відповідно до указу, яким 1995 р. було затверджено стратегічний курс Російської Федерації, зусилля Москви максимально спрямовувалися на відстоювання Співдружності як самостійного суб'єкта міжнародних відносин і доповнялися прагненням Кремля забезпечити для СНД місце колективного члена ООН [9].

Результатом такої політики РФ відносно Співдружності незалежних держав було створення в її структурі близько 70 статутних і галузевих органів співробітництва, а також 60 комітетів, комісій і інших органів, підписання в межах СНД близько 900 багатосторонніх документів, більшість з яких не виконувалася. Разом з тим Україна „не поступалася принципами” і заперечувала міжнародну суб'єктність Співдруж-

ності, відстоювала основи міждержавного співробітництва й створення об'єднання країн—членів СНД [10].

Іншими словами, вододіл позицій сторін проходив по визначенню ролі Співдружності незалежних держав. Російське керівництво розглядало СНД як засіб збереження свого політичного впливу на теренах колишнього СРСР і навіть можливого відновлення Союзу під проводом Москви. Керівництво України розглядало СНД як прийнятний спосіб цивілізованого відходу від настанов та практик радянського періоду. Київ послідовно відхиляв будь-які спроби Кремля перетворити СНД на наднаціональну структуру з функціями міждержавного управління, які побутували до кінця 1990-х років. У підсумку гору взяла лінія, яку обстоювала Україна, адже роль Співдружності у стосунках між колишніми республіками Союзу РСР неухильно зменшувалася, натомість зростала вага двосторонніх та багатосторонніх взаємин у цьому формуванні.

Значною мірою справі подолання існуючих непорозумінь стосовно міждержавних кордонів прислужилася зустріч у м. Сочі в січні 1996 р. делегацій прикордонних відомств двох держав. За її підсумками було підписано протоколи про спільний прикордонний і митний контроль між Україною та Росією. На той час на українсько-російському кордоні, який, як відомо, є найдовшим кордоном України з її сусідами і складає біля 2500 км, функціонувало понад 60 пунктів пропуску, з яких діяли 15 залізничних, 44 автомобільних та одна паромна переправа. Задля поліпшення перетину кордону громадянами обох країн узгодженими домовленостями передбачалося облаштування та відкриття ще семи автомобільних і двох залізничних пунктів пропуску [11].

Політична воля лідерів України і Росії — Л. Кучми і Б. Єльцина, сприяла не лише розв'язанню нагальних проблем двосторонніх відносин, а й виведенню їх на якісно новий рівень. Це відбулося у 1997 р. з підписанням базових двосторонніх документів. *Двосторонні відносини було виведено на новий міжнародно-правовий рівень уже з підписанням 28 травня 1997 р. у Києві так званого Великого Договору про дружбу, партнерство та співпрацю між Україною та Росією*, Спільної декларації та договорів: про статус та перебування Чорноморського флоту РФ на території України; про параметри поділу флоту й взаєморозрахунки сторін. Так, саме пакетний підхід, застосований у нових домовленостях, зняв потенціал конфліктності у взаєминах та започаткував етап нових можливостей [12].

Напрацювання сторін закріплювалися договірно тим, що Севастополь залишався базою тимчасового розташування (до 2017 р.) Чорноморського флоту РФ на правах оренди, плата за яку — 97 млн доларів США на рік. Ця сума автоматично йшла в рахунок погашення боргу України за енергоносії. Росія отримала 90% берегової інфраструктури в Севастополі.

Великий Договір зняв багато проблем і визначив напрями подальшої взаємодії наших держав. У цьому важливому документі міжнародно-правового значення знайшли відображення положення про:

- рівноправне й беззастережне визначення сторонами один одного як стратегічних партнерів зі співробітництва в різних сферах;
- визнання територіальної цілісності України без умовленості рамками СНД і підтвердження легітимності та непорушності існуючих між Україною й РФ кордонів;
- неприпустимість використання сили однієї сторони проти іншої, включаючи економічні й інші методи тиску;

— принцип невтручання у внутрішні справи один одного, дотримання прав людини;

— засади добросусідства й співробітництва сторін, що передбачають зміцнення міжнародного миру й безпеки;

— неможливість підписання з третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти двостороннього партнера;

— захист етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності національних меншин;

— сприяння розвитку можливостей вивчення української мови в РФ і російської мови в Україні, забезпечення для цього відповідної підготовки кадрів і належних умов;

— обопільне вирішення непередбачених спірних ситуацій і проблем тощо [13].

Цей політичний документ був, без перебільшення, не лише головним нормативно-правовим фундаментом двосторонніх відносин, а й основою для вирішення комплексу поточних проблем, які блокували поглиблення розвитку україно-російського співробітництва, зокрема: проблеми базування Чорноморського флоту Росії й статусу Севастополя як його військово-морської бази; питання договірно-правового оформлення українсько-російського державного кордону; забезпечення нормалізації українсько-російських торгово-економічних відносин і вирішення питання гарантованого постачання Україні енергоресурсів.

Договір забезпечив розробку комплексу заходів з лібералізації економічного співробітництва й зняття всіляких перешкод для вільного пересування товарів, послуг, капіталів і робочої сили.

Відповідно до домовленостей розв'язувалося одне з найважливіших питань — взаєморозрахунки з зовнішнього боргу України перед РФ. Український зовнішній борг перед Росією був погашений взаємозаліком у рахунок оплати за оренду Чорноморським флотом Росії військово-морської бази в місті Севастополі.

Договір також був покликаний сприяти узгодженню фінансової, валютної, інвестиційної, податкової, цінової, торгово-економічної політики, створенню рівних можливостей для суб'єктів господарювання, розвитку прямих економічних і торговельних відносин на всіх рівнях.

Крім Договору, президентами двох держав було підписано й Україно-Російську Декларацію. У ній окреслювалися напрями вирішення низки питань політичного, економічного й гуманітарного характеру. У політичній сфері вказувалося на необхідність продовження конструктивного діалогу на вищому рівні. В економічній сфері керівники держав домовилися про неприпустимість економічних санкцій, запобігання неузгодженого проведення економічних реформ і посилення уніфікації законодавства (окремих законів), що стосується питань зовнішньоекономічного співробітництва. Особливо йшлося про гарантоване забезпечення стабільних поставок енергоносіїв в Україну й транзит товарів територією двох держав.

Політико-правове унормування взаємовідносин, зняття гострих політичних проблем у взаєминах України й Росії сприяло значному розширенню діапазону відносин Києва з державами та структурами Заходу. З урахуванням того, що Євросоюз визначився з подальшим розширенням своїх лав за рахунок країн Центрально-Східної Європи, у червні 1998 р. Л. Кучма своїм указом затвердив стратегію європейської інтеграції України. У ній членство України в ЄС визначено як довготривалу стратегічну мету. Перспективний план передбачав поглиблення співпраці в таких галу-

зях, як енергетика, торгівля та інвестиції, наука, технології та космос, транспорт тощо. За великим рахунком, це була розгорнута програма входження України до європейського простору. *(Про неї, як і про досягнуті результати, існуючі проблеми і сучасні виклики йдеться в окремому розділі наступної третьої частини монографії).*

До числа успіхів Києва у втіленні євроінтеграційної стратегії на цей час було ухвалення в грудні 1999 р. на саміті Євросоюзу в Гельсінкі Спільної стратегії щодо України. Цей документ був прийнятий на півроку пізніше, ніж відповідна Спільна стратегія ЄС щодо Росії, ухвалена на засіданні Ради Євросоюзу у червні в м. Кельні. За всієї неоднозначності оцінок Спільної стратегії ЄС щодо України, європейські прагнення Києва в Брюсселі помітили, й вони формально були визнанні об'єднаною Європою.

Водночас шлях ратифікації Росією Договору про дружбу, партнерство й співробітництво між Україною та РФ був нелегким і тривалим. Причини того полягали, як уже зазначалося, в негативному ставленні Росії до європейських прагнень України, як, утім, і в цілому до її незалежності та намагань зміцнити свої позиції шляхом диверсифікації торговельно-економічних та енергетичних зв'язків і вийти, таким чином, з-під фактичного „російського протекторату”. Тому ратифікацію обома палатами Російського Парламенту цього міждержавного документа в 1999 р. в українському суспільстві сприйняли з глибоким задоволенням. З ратифікацією Великого Договору було здійснено якісний прорив у двосторонніх відносинах цих найбільших держав пострадянського простору. Тоді здавалося, що Києву й Москві вдалося пройти кризові рифи, зняти численні політичні й економічні бар'єри, які заважали взаємовигідному співробітництву.

Справді, з *нормалізацією взаємин Україна й Росія створили й зміцнили солідну договірну базу*. До неї, окрім названих документів, слід віднести й Договір про економічне співробітництво від 28 лютого 1998 р., три базових угоди щодо Чорноморського флоту від 28 травня 1997 р. Протягом наступних років отримала ґрунтовне наповнення вся договірно-правова база двосторонніх відносин. Станом на 2004 р. між Україною і РФ діяло близько 200 міждержавних і міжурядових договорів і угод та понад 200 міжвідомчих угод [14]. Сформована політико-правова база україно-російських відносин визначила їх як стратегічні, з огляду на високий рівень політичних відносин, глибину взаєморозуміння й підтримки, обумовлені інтенсивністю культурних і торгово-економічних взаємин.

У наступні роки двосторонніх відносин договірні засади піддавалися чималим випробуванням і перевірці на міцність. Це стосувалося, зокрема, і осінньої 1998 р. фінансово-економічної кризи в Росії, і гострих рифів, пов'язаних з внутрішньо-політичним перебігом подій, з президентськими виборами в Україні 1999 р. Не менше випробувань випало на долю взаємовідносин двох країн і у подальшому. Однак перебіг подій підтвердив, що не тільки Україна виразно зацікавлена в економічному зростанні свого найбільшого сусіда, а й у Росії багато хто вже усвідомив потребу в господарській міцності свого українського партнера. Особливо це було відчутним в період, коли через низку скандалів (кольчужний, касетний тощо) зазнали погіршення відносини України з ЄС та загалом з державами Заходу. Водночас ускладнюються і стосунки Росії з європейським світом — через війну в Чечні та у зв'язку зі скорегованим курсом президента В. Путіна. На кінець 90-х років в обох країнах починає визрівати розуміння важливості високого рівня взаємин для реалізації національних інтересів ними обома [15].

На цей період припадає і загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні, що виникло з наближенням президентських виборів 1999 року. І ця обставина зіграла свою роль у посиленні обережного ставлення Європи до України. Однак внутрішньополітична ситуація зіграла не меншу роль у певній переорієнтації офіційного Києва з європейського вектору на російський. У боротьбі за другий президентський термін тодішній президент України Л. Кучма, який на той момент устиг втратити підтримку свого західно- і центральноукраїнського електорату, зробив ставку на традиційно проросійськи зорієнтовану частину виборців Східної України. Відтак у передвиборчих гаслах істотно зростає складник проросійської риторики, що підкріплювалася й реальним рухом у бік РФ, і пошуком компромісів — подеколи далеко не на користь українським інтересам. А проте, формально такі кроки виглядали як реалізація задекларованого стратегічного партнерства з Росією й справді дозволили здійснити деякий прорив у стосунках з північним сусідом.

Після обрання Л. Кучми на другий президентський термін російський напрям міждержавних відносин продовжував активно розвиватися. У 2000—2003 рр. спостерігалось посилення активного діалогу президентів двох країн, розширилися контакти представників владних структур і організацій всіх рівнів — від президентських і парламентських до налагодження зв'язків громадських організацій двох країн. Спостерігалось зближення фінансових структур, налагодження результативних наукових і освітніх контактів. Як визначив голова Ради Федерації Федеральних Зборів Росії С. Миронов, між нашими країнами встановилися особливі відносини: тільки в ці роки президенти двох країн зустрічалися близько 20 разів, було підписано більше 40 угод про співробітництво. Серед них — угоди про створення філій російських вузів на території України й українських на території Росії; про співпрацю у сферах молодіжної політики, охорони здоров'я; про співробітництво країн в області ЗМІ тощо [16].

Демонстрацією особливих відносин двох країн було й обрання українського президента Л. Кучми Головою Ради СНД, здійснене з ініціативи президента Росії В. Путіна. Отримання Україною важелів керування центральними структурами СНД сприяло посиленню позицій України на просторах Співдружності. Не в останню чергу це було спричинене намаганням Росії використати СНД як механізм утримання України у своїй орбіті. Міцніше її прив'язування до СНД уможливлювало подальше корегування стратегічного курсу України, що був визначений Києвом як європейський вибір, а з 2002 р. — курс на євроатлантичну інтеграцію.

Такий розрахунок себе виправдав: стратегічні орієнтири, раніше визначені як багатовекторні, щодамі більше почали визначатися як „одновекторні”, спрямовані на зміцнення СНД: Україна, яка від моменту створення СНД мала в ньому статус асоційованого члена і всіляко намагалась утриматись від перетворення цієї недієздатної структури на відновлений Союз пострадянських республік, на початку нового тисячоліття погодилась на створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) разом з Білорусією, Казахстаном і Росією. 19 вересня 2003 р. Києвом було підписано рамкову Угоду про формування ЄЕП та Концепцію його формування, що були ратифіковані Верховною Радою у квітні 2004 р. Кінець другої президентської каденції Л.Д. Кучми ознаменувався, практично, переорієнтацією України з європейського напрямку (згадки про який залишалися як риторичні формули) на російський. 2004 р. українські представники беруть активну участь у роботі Групи зі створення ЄЕП, робота якої була спрямована на розробку нормативної бази інтеграційного

проекту. Кінцевою метою ЄЕП, відповідно до заяви „четвірки”, мало стати створення регіонального інтеграційного об’єднання [17].

Зміна „стратегічної багатовекторності” на щодалі більше виразну одновекторність у бік Росії мала, однак, свої позитиви: намітилися зрушення в урегулюванні питань щодо державного україно-російського кордону, РФ підтвердила згоду на передачу Україні об’єктів нерухомості колишнього СРСР в 7 країнах. Було також підписано договір щодо належного використання Азовського моря й Керченської протоки. Виникли тенденції нарощування співробітництва в військовій і військово-технічній сферах, у виробництві товарів військового призначення і, що прикметно, в області транспортування газу, хоча далеко не на умовах, що забезпечували б державний суверенітет. Тим самим був подоланий поріг російсько-українського протистояння, створені політико-правові основи для послаблення конфронтації в міждержавних відносинах.

Попри всі поступки України, з боку РФ договір 1997 р. багатьма політиками й експертами і далі піддавався найжорстокішій критиці, що межувала з повним неприйняттям його принципових положень. Налаштованість Москви на зміцнення ЄЕП і утримання України в його межах та однозначна підтримка на президентських 2004 р. виборах в Україні кандидата, перемога якого обіцяла, практично, відмову України від євроорієнтації продемонстрували наростання небезпечних тенденцій в україно-російських відносинах. Особливо гостро це проявилось в розумінні характеру ЄЕП. Російські політики не приховували, що кінцевою метою ЄЕП є створення валютного й митного союзу. Українська ж сторона вбачала в цій структурі механізм, що уможлиблював створення зони вільної торгівлі. Відтак ставало очевидним, що, попри всі тактичні поступки, влада в Україні не відкидала ідеї євроінтеграції.

Після потрясінь кінця 2004 р., що принесли українському внутрішньополітичному життю істотні зміни і повернули їй увагу й повагу європейського співтовариства, **Україна у 2005—2009 рр., виходячи із власних геополітичних орієнтацій, запропонувала Росії нову модель взаємовідносин**, що спиралася на пріоритет європейської та євроатлантичної орієнтації держави. Орієнтиром її формування Київ визначив європейську модель міждержавних відносин. Такий підхід уможливив відхід від патерналістської моделі розвитку двосторонніх відносин, що здебільшого була характерна попередньому етапу, і створював можливість сформулювати основу для взаємовигідного і рівноправного партнерства [18].

Однак даний підхід не узгоджувався з баченням стратегічного курсу Росії, часто оцінювався не з прагматичних, а з ідеологічних позицій. Поразка на президентських перегонах публічно підтриманого Кремлем кандидата була оцінена не як результат волевиявлення громадян України, а як політичний проект інших впливів.

Для Росії ж цей період позначився нарощуванням економічної потужності, що йому сприяло зростання світових цін на енергоносії. Такі економічні дивіденди були конвертовані у відчутне зростання зовнішньополітичного впливу і відмову від взятих на себе у 1990-х роках зобов’язань. На відміну від України, яка відновила наступність зовнішнього і внутрішнього курсу на європейську інтеграцію, РФ щодалі більше дистанціюється від курсу на європеїзацію свого розвитку й прагне сформулювати засади так званої „керованої демократії”. Це призвело до значного напруження в україно-російських відносинах останніх років.

Під сучасну пору Росія прагне домогтися визнання з боку США та Євросоюзу своєї особливої ролі на пострадянському просторі та, відповідно, мовчазної згоди

Європи й США на фактичне обмеження суверенітету держав „зони її впливу та інтересів” — більшості пострадянських держав, серед яких Україна посідає визначальне місце. Відтак наповнення суверенітету реальним змістом, формування Києвом гарантій національної безпеки на нових засадах наражаються на протидію російської сторони.

Розбіжності і суперечності, зумовлені відмінностями в цілях державного розвитку Києва і Москви, сформували у 2005—2009 рр. головні проблемні позиції у спектрі двосторонніх відносин, що виявилось у:

- наростанні опору Росії євроатлантичній інтеграції України;
- використанні Москвою своїх зміцнілих позицій на енергетичних ринках для посилення російського впливу на українську зовнішню і внутрішню політику;
- зволіканні з розв’язанням проблеми демаркації та демітації українсько-російського кордону як міждержавного;
- наступальній інформаційній, еміграційній та гуманітарній політиці Росії, спрямованій на включення України у власний культурний простір, залучення до російського громадянства жителів України та намагання розвивати українську національну ідентичність;
- неконструктивних підходах у діалозі з питань підготовки до виведення до 2017 р. Чорноморського флоту РФ з місць його тимчасової дислокації на території України.

Розв’язання цих проблем постало вельми ускладненим завданням, а пройдений час показав, що взаєморозуміння сторін щодо їх вирішення на сьогодні відсутнє. Про це свідчать настанови сучасної „Концепції зовнішньої політики Російської Федерації”, прийнятої 2008 р. У ній, зокрема, зазначено, що „Росія зберігає негативне ставлення до розширення НАТО, зокрема щодо планів прийому в члени альянсу України і Грузії, а також наближення військової інфраструктури НАТО до російських кордонів” [19]. Непоступливо негативна позиція Росії з питань надання Україні ПДЧ свідчить про її наміри утримувати Україну в зоні власного впливу. Можна припустити, що рівень тиску Москви на Київ наростатиме в залежності від посилення позицій Росії на міжнародній арені та більшого порозуміння із США з ключових питань безпеки у світі.

Водночас підкреслимо, що курс України на євроінтеграцію не викликає у Росії такої однозначно заперечної чи жорсткої реакції.

Як важіль впливу на українську зовнішню та внутрішню політику РФ використовує відносини в енергетичній сфері. З прагненням Києва внести більшу прозорість до енергетичного співробітництва та встановити чіткі й зрозумілі схеми формування ціни на газ і його транзит територією України зростає тиск на неї з боку Москви. Росія відверто декларує свої наміри отримати контроль над українською газотранспортною системою, спроби чого робилися нею неодноразово впродовж всієї найновітнішої історії української незалежності. Виходячи з розуміння стратегічного значення вітчизняної ГТС, Україна 2007 р. прийняла відповідні доповнення до Закону „Про трубопровідний транспорт”, які забороняють приватизацію вітчизняної ГТС [20].

Значно ускладнили відносини України й Росії одностороннє підвищення цін на російський газ з 2006 р., питання про орендну плату за перебування в Севастополі флоту РФ, а також зволікання з унормуванням існуючого міждержавного кордону. Все це підірвало засади навіть добросусідських двосторонніх відносин і сприяло наростанню конфліктного потенціалу [21]. Останній особливо проявився протягом

2009 р. Наростання конфлікту розпочалося з так званої січневої газової війни, коли російський „Газпром” припинив постачання природного газу як до України, так і до країн ЄС. Криза завершилася підписанням 19 січня 2009 р. контракту між ВАТ „Газпром” і НАК „Нафтогаз України” терміном на 10 років. Однак іміджі Росії, і України в Європі зазнали шкоди. З метою забезпечення від повтору подібних ризиків 23 березня 2009 р. відбулася міжнародна конференція ЄС — Україна, яка розглянула питання модернізації ГТС України. Київ не заперечує можливості участі Росії у модернізації вітчизняної ГТС, однак це ніяк не може бути пов’язано „з відчуженням чи передачею в управління української ГТС неукраїнській структурі” [22].

На українсько-російські відносини справляв і справляє вплив загальноєвропейський і світовий контекст. Розширення ЄС 2004 та 2007 рр. довели, що об’єднана Європа перетворилася на простір не лише конкурентоспроможної економіки, а й високих соціальних стандартів. Початок XXI століття для нашого континенту ознаменувався, окрім усього іншого, і процесом формування нової європейської ідентичності країн і народів. До нього тією чи іншою мірою долучилися Україна, Російська Федерація та інші європейські країни пострадянського простору. З підписанням у 1994 р. Києвом та Москвою відповідних угод з Європейським Союзом значно зросли обсяги співпраці наших країн з ЄС у різних сферах. Україна, на відміну від Росії, визначила своїм стратегічним напрямом входження до європейського простору та свого безпосереднього залучення до євроінтеграційних процесів. Росія ж не ставить за мету інтеграцію з ЄС. За підсумками саміту ЄС — Росія 2005 р., що проходив у Москві, затверджені так звані „дорожні карти” щодо формування спільних просторів: економічного, простору свободи, безпеки і правосуддя, зовнішньої безпеки, простору науки й освіти з культурними аспектами включно [23].

Розгортанню співпраці на засадах Концепції Загальноєвропейського спільного простору має передувати виконання умов вступу РФ до СОТ, розробка і підписання нового документа Брюсселем і Москвою замість Угоди про партнерство і співробітництво, термін дії якої вже скінчився. Науковці й експерти виходять з того, що відносини ЄС з Росією можуть розвиватися за тією чи іншою моделлю інтеграційних угод Євросоюзу з країнами — не членами. Наприклад, ЄС має взаємовідносини з Норвегією, Ісландією та Ліхтенштейном у рамках Європейської економічної зони (ЄЕЗ). Інша модель відносин ЄС сформована низкою угод зі Швейцарією. Ці варіанти стали концептуально різними підходами досягнення доступу Росії на внутрішній ринок ЄС у широкому колі секторів, тобто підключення її до спільного ринку. Різниця полягає в тому, що ЄЕЗ базується на горизонтальному підході (інтеграція за чотирма свободами), а європейсько-швейцарські угоди — на вертикальному підході, що представляє собою серію секторальних угод. Якщо Єврокомісія обстоює горизонтальний підхід, то російська сторона більш схильна до секторального, або швейцарського варіанту. Над визначенням цих та інших складових відносин на перспективу опікуються сторони — учасники переговорів.

Нинішні відносини України з ЄС базуються не лише на Угоді про партнерство і співробітництво, Стратегії інтеграції України до Євросоюзу, затвердженій Указом Президента України 1998 р. з наступними змінами і доповненнями, а й на Спільній стратегії ЄС щодо України, Стратегії політики сусідства ЄС після його розширення у 2004 р. та Стратегії Східного партнерства ЄС з шістьма країнами СНД, ухваленій на відповідному саміті у Празі в травні 2009 р. *Про засади співробітництва у рамках останніх ініціатив йтиметься в розділах наступної частини нашої монографії.*

Тут відзначимо, що головним здобутком України на даний час є одностайне визнання владними верстами країни та її політичними силами необхідності євроінтеграції як основного напрямку розвитку і перспективи розбудови держави. Виключенням є радикальні ліві політичні партії, що загалом заперечують цей напрям і рішуче протиставляють його розвитку відносин з Росією [24].

За словами вже колишнього посла РФ в Україні В.Чорномірдіна, Росія не має нічого проти вступу України до ЄС і це не своєрідний дипломатичний жест. Як стверджував Р. Шпек — голова Представництва України в Брюсселі, Росія не може бути проти членства України в Євросоюзі, бо наша країна — самостійна держава і сама спроможна робити власний вибір. З іншого боку, Європейський Союз не є антагоністичним об'єднанням щодо Росії. Більше того, ЄС не має такого мілітарного забарвлення, як НАТО, навіть з поглядом Росії. Для України, яка прагне до членства в Євросоюзі, за словами Р. Шпека, у результаті щоденної роботи потрібно вибудувати таку систему відносин з Росією, коли не виникатимуть проблеми ні для нас, ні для наших стосунків з ЄС, ні для стосунків Москви з Брюсселем. Тут керівництво країни має ставати все більш свідомим і зрілим гравцем на світовій політичній арені. Важливим постає завдання навчитися будувати якомога рівніші, виваженіші стосунки.

Іншими словами, вагомою складовою державної політики в євроінтеграційному напрямі імперативно постає формування відповідної парадигми відносин з Росією, врахування реальних складових і стримуючих чинників вітчизняного інтеграційного поступу. Завданням часу також є потреба донесення й роз'яснення широкій громадськості всіх переваг розбудови держави у напрямі європейських норм, стандартів і цінностей.

Необхідно брати до уваги, що європейські цінності і сучасні процеси в Європі, що більш схвально сприймаються в Україні, російський загал бачить дещо по-іншому. Європейські демократичні норми і цінності по-різному сприймаються відповідними політичними силами в Росії, спектр сприйняття яких коливається у діапазоні від „західників”, що прагнуть вестернізації країни, — до радикалів, які прихильні до стратегії відродження „величі Росії” — з тому числі й за рахунок значного посилення її впливу на пострадянських теренах. Водночас наголосимо, що, з об'єктивних причин, РФ, власне, не прагне до цілеспрямованої інтеграції в міждержавні організації, натомість вона намагається подолати і внутрішній сепаратизм, і суперечності в пошуку власного шляху, а також вибудувати лінію дотримання принципів рівноправності в міждержавних відносинах тощо.

З огляду на позиції ЄС та підходи Росії, найбільш реалістичним способом руху України в розбудові її зовнішньої політики є притримування таких її засад, які ґрунтуються на формуванні рівних відносини з Європейським Союзом і Російською Федерацією. Для нашої держави має сенс не „протиставлення відносин у трикутнику”, а розбудова широкого спектру взаємовигідних відносини і з Росією, і з ЄС. Співпраця в такому трикутнику лягає в концепцію Великої Європи. Реалізація останньої спроможна зняти багато зайвих нашарувань і стати відповіддю на сучасні виклики.

Слід підкреслити, що Україні в період зростання темпів глобалізації варто розробляти і впроваджувати виважену і реалістичну зовнішню політику загалом і, відповідно, економічну її складову. Авторам доводилося підкреслювати в одному з російських видань, що „українсько-російські відносини неможливо нині розглядати ізольовано, поза контекстом глобалізації та нарощування світогосподарських зв'язків. Процеси глобалізації та інтеграції вельми впливають як на економіку кожної

країни, так і на вибір стратегічного курсу тими чи іншими державами. До цього ще додаються й об'єктивні процеси розширення географічних меж демократії. Не брати цих факторів до уваги — означає заздалегідь припускати помилки, ставати на оманливий шлях” [25].

Відповідно до цього, стратегічно важливим для України постає завдання формувати сучасну парадигму відносин з Росією, найбільшою державою-сусідом. Однак така парадигма не може містити в собі альтернативу євроінтеграційного поступу. Навпаки, економічно взаємовигідні відносини з Росією та іншими країнами СНД мають доповнювати, або навіть певною мірою компенсувати ще недосягнуті рубежі взаємин з Євросоюзом. Крім амбіцій чи бажаних визначень, повинні враховуватися об'єктивні фактори. Так, сьогоdnішній рівень і особливості розвитку економіки України накладають значні обмеження на її євроінтеграційні можливості. Безумовною перешкодою для членства Києва в ЄС залишається величезний розрив у рівні соціально-економічного розвитку України і європейських країн. Показник рівня життя в нашій країні, навіть з урахуванням паритету купівельної спроможності, становить приблизно 15% середнього показника по ЄС. У перші роки ХХІ століття частка України в імпорті та експорті ЄС коливається в межах одного відсотка. І це при тому, що на експорт припадає біля двох третин українського ВВП. Спонукати до реалізму має показник обсягу вітчизняного експорту на душу населення, який становить лише близько 5% середнього показника по ЄС [26].

Зважаючи на викладене вище, слід зробити наступні висновки для України. Євроінтеграційний курс Києва є об'єктивно детермінованим, економічно і політично виграним уже нині, а ще більше — в майбутньому. Складовими сучасної парадигми відносин України з РФ в контексті реалізації євроінтеграційного курсу має стати селективний підхід, визначення відповідних секторів, галузей співпраці, економічної взаємодії по горизонталі і вертикалі, залучення інвестицій.

Нині актуальними постають завдання збереження і нарощування економічно взаємовигідних відносин з Росією, іншими країнами СНД, а також визначення проміжних економічних завдань у відносинах з ЄС як засобів досягнення мети економічної інтеграції України. Крім цього, слід уникати політизації реальних економічних відносин на території колишнього радянського простору. Кожний напрям взаємодії, насамперед, має бути економічно виправданим.

Вітчизняну парадигму відносин з ЄС і Росією мають доповнювати різні зовнішні ініціативи, які повинні бути, у першу чергу, спрямованими на стимулювання подальших внутрішніх реформ, інтеграцію країни у світову економічну систему на засадах СОТ. Водночас європейський курс України має сприяти розширенню політичних, економічних і культурних відносин з ЄС, а в перспективі привести до повноправного входження України до простору об'єднаної Європи.

Здійснюючи саме такий курс, державна влада України має діяти раціонально і зважено, оперативно і цілеспрямовано з тим, щоб соціально-економічне зростання стало доконаним фактом, а сама Україна сприймалася бажаним членом інтеграційної спільноти Європейського континенту.

Посилання та література:

1. Основні напрями зовнішньої політики України, схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 року // Відомості Верховної Ради Української РСР.— 1993.— № 33; // Політика і час.— 1993.— № 7.— С. 94—96.

2. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Вісник Держкомстату України 1 (45) — 2003.— С. 77—96.
3. *Касьянов Г.В.* Україна 1991—2007: нариси новітньої історії.— К.: Наш-Час — 2008.— С. 104.
4. Геополітика: Україна в міжнародних відносинах. Проблема кордонів у СНД.— Режим доступу: <http://readbookz.com/book/183/6468.html>
5. Україна—ЄС: хронологія двосторонніх відносин.— Представництво Європейської Комісії в Україні та Білорусі. Delegation of European Commission to Ukraine and Belarus. <http://www.delukr.ec.europa.eu/page262.html>.
6. Постійні представництва України при міжнародних організаціях / Українська дипломатична енциклопедія.— Т.1.— К.— 2006.— С. 200.
7. Розрахунки за даними Держкомстату України за 2000 рік. Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами.
8. European Commission to Ukraine and Belarus. Представництво Єврокомісії. <http://www.delukr.ec.europa.eu/page262.html>.
9. *Кудряченко А.И.* Варианты и измерения стратегического сотрудничества Украины с Россией на современном этапе развития.— М. // Россия и современный мир.— № 3,— 2006.— С. 192—203.
10. *Філоненко Р.Ю.* Особливості розвитку взаємовідносин між РФ і ЄС в контексті поступу інтеграції на континенті // Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Збірник наукових праць.— К. 2006.— Вип. № 67, ч.1.— С. 129—138.
11. Україна та Росія в політичному просторі „єдиної Європи”. Матеріали міжнародної конференції. Київ, 22 жовтня 2007р.; *Король І., Господар М.* Особливості сучасних українсько-російських відносин та їх вплив на геополітичну ситуацію в Європі / Геополітика України: історія і сучасність.— Збірник наукових праць.— 2009.— № 1.— С. 106—128.
12. *Кудряченко А.И.* Українсько-російські відносини: шлях до рівноправного партнерства // Нова політика.— № 1.— К.— 1998.— С. 12—18.
13. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. // Національна безпека і оборона.— № 2.— 2007 р.— С. 12—15.
14. *Седякин Ю.* Многовекторность внешней политики Украины // Обозреватель.— М., 2007.— №5.— С. 83—90.
15. *Иваненко В.* Россия: гравитация и интеграция // Россия в глобальной политике.— 2007.— Т.5.— №3.— С. 175—189.
16. *Тихомиров Ю.А.* Модернизация государства — условие экономического роста.— М., 2004.— 240 с.
17. *Бульвінський А.* Проект Єдиного економічного простору: російське та українське бачення // Віче.— К.— №18.— 2009.— С. 24—27; Україна — ЄС. Посол Франції Філіпп де Сюрмен про підсумки саміту в Ялті, про „стару” і „нову” Європу // День.— 2003.— № 187.— 18 жовтня.
18. Трансформація українсько-російських відносин: пошук основи рівноправного партнерства / Україна в 2005—2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку.— К.— НІСД.— 2009.— С. 562—571.
19. Концепция внешней политики Российской Федерации, 12 июля 2008 года, Пр-1440, Електронний ресурс: <http://www.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml>.
20. Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про трубопровідний транспорт” щодо підприємств магістрального трубопровідного транспорту” від 6 лютого 2007 р. № 605-У.— <http://www.president.gov.ua/news>.
21. Експертна доповідь. Україна в 2007 році: Внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку.— К.— НІСД.— 2008.— 256 с.
22. Росія може взяти участь у проектах модернізації української ГТС відповідно до Спільної заяви у Брюсселі.. Електронний ресурс: <http://www.president.gov.ua/news/13262.html>.
23. Европа перемен: концепции и стратегии интеграционных процессов / Московский ун-т им. М.В. Ломоносова, Под ред. Л.И. Глухарева.— М.: Крафт+, 2006.— 352 с.; *Паньков В.* Свобода

да торговли между Россией и ЕС: за и против // Россия в глобальной политике.— Том 5.— № 1,— 2007.— С. 78—88.

24. Громадяни України про європейську інтеграцію. (Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова). // Національна безпека і оборона №2. 2007р.— С. 13.

25. *Кудряченко А.И.* Варианты и измерения стратегического сотрудничества Украины и России на современном этапе // Россия и современный мир.— М.— 2006.— № 3.— С. 200.

26. Розрахунки за даними Держкомстату України за 2008 рік. Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами. Експрес-випуск від 17.03.2009 р. № 59.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

2.3. Україна і Польща: особливості партнерських взаємин

Україна — одна з небагатьох держав світу, яка, розбудовуючи відносини з європейськими країнами, спромоглася віднайти формулу подолання негативних нашарувань, що склалися у міждержавних відносинах з європейськими сусідами протягом століть, толерантно поставитись до політичних устремлінь інших держав, іноді навіть в ущемлення власних інтересів. При цьому, не зважаючи на важкий тягар історичних образ і історичної пам'яті, вибудувала взаємини з позавчорашніми противниками і вчорашніми конкурентами на засадах міжнародного права, поважаючи суверенітет, територіальну цілісність і право вибору. Тим самим *Україна піднесла двосторонні відносини з важливими для її інтересів державами до рівня стратегічного партнерства.*

Особливе місце в цій низці взаємовпливів належить польському факторові. Не занурюючись у глибину століть, зазначимо, що Польщі і полякам відведено чимало сторінок української історії. Були вони різноманітними — і негативними, і позитивними, — оскільки відносини між сусідами, в які глибоко вплетений також етнічний чинник, не бувають простими і однозначними.

Історія відносин двох держав завжди була предметом глибокого інтересу з боку наукових кіл як України [1], так і Польщі [2]. Особливої популярності тема співробітництва України—Польщі в наукових колах набула в часи української незалежності [3]. Для вітчизняних учених багатий історичний і політичний досвід Республіки Польща є привабливим з точки зору формування державності, польської ідеї, просування держави у європейській і євроатлантичний простір [4].

Розбудова відносин сучасної України з країнами Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), зокрема — з Польщею, є необхідним компонентом для збереження миру і стабільності не тільки навколо нашої держави, а й забезпечення безпеки як у регіональному, так і глобальному вимірі. Використовуючи досвід країн Центрально-Східної Європи у закріпленні в євроатлантичному середовищі, Україна має знайти свій власний шлях європейської інтеграції.

Особливого поштовху для просування України європейським напрямом, безперечно, надали помаранчеві події. Цей хронологічно короткий час був непростим для нашої держави, нашого народу. Період пошуку, вибору і випробування. Різні варіанти розвитку подій очікували на нас: від силових, збройних — до мирних і важених. Будемо відверті, на той час Україна опинилася перед прірвою громадянської війни. У ті непрості часи біля українського керівництва опинилися розумні і далекоглядні політики, що користувалися повагою світової спільноти. Серед них і Президент Польщі Александер Кваснєвський. Саме йому завдячуємо за відстоювання мирних варіантів боротьби в українських подіях, залучення до посередницької місії під час політичної напруги представників Литви, Євросоюзу, ОБСЄ, Росії; за ведення політичного діалогу і повну відмову від застосування сили. Підтримка української демократії з боку польського керівника і значної кількості поляків свідчить не тільки про зростаючу довіру між країнами, а й розуміння України, повагу прагнень її громадян до кращого життя, гідності і високої свідомості народу. *Така позиція є ще одним доказом патріотизму і революційності самих поляків, які, починаючи з легендарного героя Тадеуша Костюшка, не оминули жодної барикади світу.*

З перемогою нової владної команди перед Україною відкривалися перспективи і нові можливості в реалізації зовнішньополітичних намірів європейської інтеграції. Складнішим виявилось питання: чи зможе реалізувати Україна наданий їй шанс? Президент РП А. Кваснєвський також не виключав і можливого негативного сценарію подальшого розвитку подій, хоча не втрачав надії на пробудження українського суспільства, що є особливим моментом у пострадянській країні. На переконання тодішнього глави РП, новій владі необхідно завойовувати довіру людей, а інакше — не побудувати в Україні згуртованого демократичного суспільства [5]. Водночас польський президент вважав за необхідне вибудовувати стабільні відносини з Москвою, і не тільки тому, що східні регіони України історично і економічно зв'язані з Росією. Перш за все тому, що в єдності народу, визнанні правомірності нової влади полягає збереження цілісності країни та її подальший розвиток.

Таким чином, у тій непростій ситуації, підтримавши Україну, виграла й Польща, яка завдяки українській перемозі довела правильність свого вектора східної політики, яку не визнавали і критикували деякі проросійські сили в самій Польщі. До того ж Варшава виграла і в консолідації політичних сил всередині країни. По відношенню до України поляки виявили природний інстинкт: Україну віднесено до справ, для Польщі стратегічних.

Отже, Республіка Польща є особливим партнером України. Ця держава виявилася не тільки першопрохідником у складних тенетах постбіполярної системи міжнародних відносин, яка спромоглася не тільки зберегти свій суверенітет у складних історичних протистояннях, а й гідно вийти з випробувань ХХ століття і вибороти карт-бланш на офіційне місце в Європі. Орієнтуючись на уроки минувшини і набутий досвід, Польща реанімувала польсько-український союз на нових засадах європейського спрямування: не тільки толерантно поставилася до українського бажання бути у Європі, а й протягнула руку допомоги у складний час випробувань боротьбою за майбутнє.

Відносини України і Республіки Польща відрізняються багатоплановістю, насиченістю подій, проблемним характером становлення. Можна виокремити кілька етапів розвитку взаємодії двох держав [6]. Перші з них характеризуються виходом України на міжнародну арену як суб'єкта міжнародного права, що схвально сприйняло польське керівництво, і **2 грудня 1991 р. Республіка Польща першою серед зарубіжних країн визнала державну незалежність України**. 4 січня 1992 р. країни встановили дипломатичні відносини на рівні посольств. Важливим кроком у формуванні нової системи двостороннього співробітництва став перший офіційний візит Президента України Леоніда Кравчука до Республіки Польща (18—19 травня 1992 р.), під час якого було підписано важливий документ — міждержавний Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво. Для поглиблення двосторонніх зв'язків особливе значення мав офіційний візит в Україну Президента Польщі Л. Валенси (24—25 травня 1993 р.), одним із головних результатів якого стало **створення Консультаційного комітету Президента України і Президента Республіки Польща**. Створення і діяльність Комітету президентів вважаємо наступним етапом співпраці країн-сусідів. Створений комітет — безпрецедентна форма взаєморозуміння, обопільного тяжіння та співробітництва; структура провідних фахівців, які мали вивчити, проаналізувати і дати відповіді-поради главам держав на непрості питання спільних проблем, що постали в історичному, економічному і політичному вимірі.

На переконання сторін, робота комітету мала сприяти розбудові схеми безпеки в нових політичних умовах, а також розгалуженому співробітництву, поліпшенню ко-

ординації спільних дій у першу чергу транскордонного співробітництва, бартерної торгівлі, у боротьбі із злочинністю тощо. Таким чином, на початковому етапі передбачалося охопити безпекові питання співпраці двох країн. Сторони розробили статут Консультативного комітету, у ст. 2 якого йшлося про завдання створеної структури, аналіз і пропозиції щодо питань, які виникають як у відносинах між країнами, так і Центральноєвропейського регіону. Зазначимо, що на долю комітету випало непросте завдання: покласти початок розв'язанню доленосних питань не тільки двох країн, а й європейської, а отже — й світової безпеки.

Офіційно консультативний комітет, як своєрідний механізм гарячої лінії між президентами, почав діяти за обоюсторонньою згодою керівників двох держав у квітні 1993 р., що було підтверджено відповідним протоколом, укладеним на тривалий час і який міг бути денонсований кожною стороною шляхом нотифікації. У такому разі протокол втрачав би чинність через шість місяців після денонсації. Перше засідання комітету відбулося в Києві 24—27 травня 1993 р., де сторони підтвердили виконання своїх зобов'язань. Комітет створив комісію експертів у галузі безпеки, економіки, гуманітарних питань. Наголосив на поглибленні економічної співпраці двох держав, яка б включала розвиток банківського співробітництва, поліпшення прикордонних переходів, розширення повітряних сполучень, узгодження позицій на ринках третіх країн, у нафтовій промисловості, а також у питаннях соціального забезпечення тощо.

Серед гуманітарних проблем увагу було звернуто на необхідність подолання історичних стереотипів протистояння народів, що мало місце переважно в польській навчальній і науковій літературі. На цих питаннях було зосереджено роботу спільної комісії експертів з питань перегляду змісту підручників з історії, географії, захисту й збереження пам'яток культурної спадщини, інвентаризації пам'яток культури і можливість їх передачі на взаємних засадах, відповідно до домовленостей; забезпечення умов для розвитку культури національних меншин. На другому засіданні (листопад 1993 р., м. Варшава) було розглянуто доповідь комісії експертів з питань національних меншин, а також щодо реалізації домовленостей, досягнутих під час першого засідання комітету в Києві. За результатами обговорення, президентам були передані пропозиції, викладені у спеціальному комюніке.

У галузі безпеки виокремлювалися питання про створення системи європейської безпеки, яка задовольняла б усі зацікавлені держави. Особливу увагу привернула концепція, озвучена президентом України, про створення зони стабільності й безпеки у Центрально-Східній Європі, що в окремих пунктах збігалася з планом відомих європейських лідерів — Жака Делора та Едварда Балладюра, у свій час ініційованого Європейським Союзом.

Комітет виробляв критерії ставлення України до розширення НАТО на Схід, що полягало у прийнятті Польщі до Альянсу. Нагадаємо, що Україна, як безпосередній сусід Польщі, могла б заблокувати хоча б на певний час членство Варшави у НАТО (як пізніше й набуття членства в НАТО Угорщини, Словаччини, Румунії), але не зробила цього, толерантно поставившись до прагнень поляків та інших сусідів.

Таким чином, третій етап становлення і розвитку взаємодії України і Польщі є особливим з точки зору формування безпекового простору навколо наших держав і просування РП до європейських (ЗЄС) і євроатлантичних структур безпеки (НАТО). Українська сторона з розумінням поставилася до прагнення Польщі та інших країн ЦЄС набуття членства в НАТО, а польська — підтримала гарантії безпеки

України. Розширення НАТО, на думку обох сторін, мало стати дієвим елементом загальноєвропейської системи безпеки. Сторони підтвердили намір співробітничати в межах ООН, ОБСЄ, інших європейських структур по заходах превентивної дипломатії і на підставі мандату НБСЄ/ОБСЄ або ООН у діях, що запобігають чи ліквідувають можливі конфлікти. Підкреслювалося, що Україна і Польща відкидають спроби узурпації будь-якою країною права на втручання у внутрішні справи інших держав, як такі, що суперечать принципам ООН і НБСЄ/ОБСЄ. Водночас польська сторона із розумінням поставилася до дій України у питанні поступового виконання вимог щодо статусу без'ядерної держави.

Зі свого боку, Польща підтримала бажання України приєднатися до регіональної організації Центральноевропейська ініціатива (ЦЄІ), а також розпочати конкретну співпрацю з субрегіональним формуванням — Вишеградською групою (В-4). Обидві країни підтримали двостороннє і багатостороннє співробітництво з Росією. При цьому застерегли, що деякі положення російської нової Воєнної доктрини викликають занепокоєння і можуть ускладнити процес розвитку відносин.

Українсько-польські відносини нині охоплюють практично всі площини двосторонньої взаємодії і простягаються на Євроатлантичний простір. Як будь-якій системі, що розвивається, для них характерні періоди активізації та гальмування, пошук компромісів і певного охолодження. Такі коливання можна пояснити внутрішньополітичними чинниками, світовою кон'юнктурою, а також економічною взаємозалежністю як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівні. Активна участь України у творенні архітектури європейської безпеки, внутрішньополітичний курс на послідовне здійснення радикальних ринкових реформ, розпочатий у 1994 р., сприяли активізації нового етапу українсько-польських відносин.

Обидві країни визначили стан співробітництва як стратегічне партнерство. Стратегічне партнерство, за уявленням польської сторони, означає збіг позицій з основних питань міжнародної безпеки та інтеграції з європейськими та євроатлантичними структурами. Поза Україною Польща декларувала стратегічне партнерство з США і Литвою, активно підтримувала Словаччину, Латвію, Естонію на шляху інтеграції в НАТО і ЄС. Як результат, активізувалися контакти України—Польщі на всіх рівнях: загальнодержавному, міжгалузевому, підприємницькому, науковому та культурному. Пожвавив свою роботу і консультаційний комітет, на який було покладено функції координатора всього обсягу українсько-польського співробітництва. Концепція стратегічного партнерства між Україною та Польщею знаходить дедалі ширшу підтримку по обидва боки кордону як така, що відповідає головним національним інтересам країн.

Розбудова українсько-польських відносин, поза глобальним рівнем, відбувалася на регіональному — Європа—Польща—Україна, а також субрегіональному — Польща—Росія—Україна. Разом з тим, зазначимо: якщо з середини 90-х років українсько-польські відносини нарощували потенціали двосторонньої взаємодії, що дало привід оголосити відносини стратегічними, то наприкінці минулого століття (з 1999 р.) відбулося певне їх охолодження. Серед причин, що викликали таку ситуацію, можна вважати певну політичну переорієнтацію Варшави і Києва, деяку непослідовність українських можновладців у проведенні зовнішньополітичних рішень, активізацію українсько-російських взаємин. „Українське керівництво форсуватиме зближення з Росією, а інтеграцію з Європою в Києві розуміють як інтеграцію з її східною європейською частиною”, — окреслили український вектор європейської політики у Варшаві. „Захід не

інвестуватиме українську економіку, оскільки стратегічним інвестором можуть бути тільки росіяни” [7].

З іншого боку, Польща намагалася розвивати самостійні активні відносини з Росією, тобто захищати власні інтереси. На цьому непростому тлі тодішній глава польської держави А. Квасьневський проводив чітку лінію на підтримку України в очах Заходу: українська тема порушувалася ним під час досить частих зустрічей з президентом США, за лобюванням якого Польща успішно просувалася в європейські і євроатлантичні структури. Таким чином, зміцнення українсько-польських відносин у роки незалежності позначилося підтримкою України в часи її міжнародної ізоляції, спричиненої як наслідками дезінтеграції Радянського Союзу, так і міжнародними політичними кризами (касетний скандал, кольчужна справа тощо). У цьому контексті варто зазначити виважену та далекоглядну позицію східно-європейського сусіда.

Розширення договірно-правової бази між Україною і Польщею сприяло подальшій активізації економічного співробітництва. Поза базовим Договором про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво, країни уклали низку міжурядових і міжвідомчих угод [8]. У 1997 році було підписано низку галузевих документів, зокрема: Угоду між Державним комітетом у справах охорони державного кордону України, Державною митною службою України і Прикордонною вартою Республіки Польща, Головним митним управлінням Республіки Польща про тимчасове співробітництво під час проведення контролю осіб, транспортних засобів та товарів, що перетинають українсько-польський державний кордон у пункті пропуску Устилуг—Зосін; Угоду між Урядом України та Урядом Республіки Польща про утримання дорожніх прикордонних мостових об'єктів на українсько-польському державному кордоні; Угоду між Державним комітетом України з медичної та мікробіологічної промисловості та Міністерством охорони здоров'я і соціального забезпечення Республіки Польща про співробітництво в галузі фармації та медичного устаткування; Угоду між Міністерством транспорту України та Міністерством транспорту і морського господарства Республіки Польща про визначення місця з'єднання запланованої автомагістралі на українському боці і автомагістралі А-4 на польському боці на українсько-польському державному кордоні, в районі населених пунктів Краковець (Україна) і Корчова (Польща), та їх проходження в прикордонних областях; Програму співробітництва між Мінсільгоспродом України і Мінсільгоспродом РП на 1997—1999 рр.

Реалізація зазначених угод сприяла поглибленню зв'язків у галузі виробничої кооперації, передусім — у машинобудуванні, металургії, реконструкції вугільної промисловості, переробці сільськогосподарської продукції та військово-політичній галузі, а також координації дій у розбудові прикордонної інфраструктури та розширенні мережі прикордонних переходів із залученням коштів міжнародних фінансових організацій.

Одним із пріоритетних напрямів реалізації стратегічного партнерства з Польщею є **розвиток взаємовигідних торгово-економічних відносин**. Спільна стратегія двостороннього співробітництва полягала у впровадженні режиму вільної торгівлі. 23 січня 1997 р. було підписано Меморандум про заходи щодо лібералізації двосторонньої торгівлі між Україною і Республікою Польща. Важливо зазначити, що **лібералізацію двосторонньої торгівлі між Україною і Польщею було запроваджено вперше в Європі (!)**. Керівники обох держав розуміли, що такий хід сприятиме виходу з кризи в разі поєднання цього процесу з трьома головними економічними важелями пе-

рехідного періоду — стабілізацією, становленням ринку та структурною перебудовою економіки. Одним із джерел розвитку економіки на нових засадах було визначено зовнішньоекономічну діяльність держав. Об'єктивні дані підтверджують доволі високий рівень торгово-економічного партнерства між Україною і Польщею. Активізації двостороннього співробітництва сприяла діяльність українсько-польської змішаної комісії з питань торгівлі та економічного співробітництва. В результаті *за обсягом товарообороту*, який в середині 90-х років становив понад півтора мільярда доларів США, а у **2008 році — 6,5 млрд доларів** [9], Польща посідає друге після ФРН місце серед європейських країн.

Значне місце в економічному співробітництві двох країн посідає *інвестиційна діяльність*, закріплена міжурядовою угодою про взаємне заохочення та захист інвестицій (1993 р.), що сприяла збільшенню капіталовкладень польських інвесторів в українську економіку — 22 млн дол. США (2% їх загального обсягу). Порівняно незначне інвестування в українську економіку у наступні роки польська сторона пояснює нестачею в обох країн фінансових ресурсів і неефективністю системи кредитування і гарантування в Україні. Попри наведені труднощі, у 2000 р. обсяг польського інвестування перевищив 62,1 млн дол. [10]. Загалом обсяг польських інвестицій в українську економіку незначний — близько 80 млн дол. За цим показником, найважливіший економічний партнер України — Польща перебуває далеко позаду Кіпру і Віргінських островів. Відповідальність за незначний обсяг вкладень польської стороною сьогодні знову ж таки покладає на Київ: немає впевненості у довгостроковій перспективі для розвитку бізнесу в Україні, не розв'язано проблему повернення НДС спільним підприємствам з польським капіталом, відсутня система страхування інвестицій (тільки розроблено проект зі створення корпорації зі страхування інвестицій з фондом не менше ніж 3 млрд дол.) тощо. Хоча можна припустити також і таке, що Варшава не поспішала вкладати кошти в об'єкти країни, яка опиниться поза межами європейської спільноти. Підтвердженням цього припущення стала і відмова Польщі передати Україні у приватну власність (українською кампанією виграно відповідний тендер) металургійного підприємства Гути Ченстохової (2003 р.).

Офіційно в Україні було зареєстровано 1800 господарських об'єктів за участю польської сторони, але працювало на початок 2000 р. лише 710, з яких спільних — менше 500 підприємств. Більшість з цих установ здійснювали посередницьку діяльність. 33% польських інвестицій було вкладено у фінансовий сектор економіки України, 22% — у торгівлю, 38% — у промисловість. Перспективними напрямками є переробка сільгосппродукції, інфраструктурні проекти, модернізація енергетики, вугільної промисловості, капітальне будівництво.

Певним недоліком інвестиційної політики є те, що польські вкладення нерівномірно розподіляються по Україні: понад половину припадає на Львівщину, де діє спеціальна економічна зона „Яворів”. Планується участь польського капіталу у фінансуванні розвитку туризму у Західній Україні (наприклад, утворення туристичного кільця „Замки Центральної Європи” тощо). Успішним фінансовим проектом Польщі можна розглядати і просування на український банківський ринок польської групи Кредит Банк, який придбав 66,7% акцій Західноукраїнського комерційного банку. Заявлена мета банку — поширити діяльність на східні регіони України, кредитувати середній і малий бізнес тощо. Особливу увагу польські підприємці приділили економічним об'єктам Харківщини, куди вкладено тільки у 2001 р. 1,5 млн доларів інвестицій.

Подальшому співробітництву сприяє також і спільна діяльність українських і польських **військових** у створеному спільному батальйоні. Яскравим прикладом такої співпраці є залучення українських миротворців і будівельників до іракської кампанії, де український військовий контингент працював у складі британсько-польських сил стабілізації Іраку.

Набуття членства Польщі в Євросоюзі внесло певні зміни в схему двосторонньої співпраці. Оскільки членство Республіки Польща в Євросоюзі накладає на цю країну й інші зобов'язання, які передбачає нова організація. Це питання експорту й імпорту товарів і послуг до інших країн, певні обмеження в цих площинах. В цей новий етап країни були змушені шукати компромісних рішень і прийнятних виходів з ситуації, що склалася.

Об'єктивно польське економічне лобі розглядає Україну як широкий ринок збуту, тобто зону потенційного розширення економічної експансії. Рівень торгово-економічного обороту задовольняє польську сторону, але із-за значного від'ємного торговельного сальдо — майже 2 млрд дол. (2008 р. експорт товарів до Польщі становив 2,3 млрд, а імпорт — 4,2 млрд дол.) — не може задовольнити Україну [11].

Географічна структура зовнішньої торгівлі України товарами за 2008 р. [12].

Провідні торговельно-економічні партнери України	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис.дол. США	у % до 2007	тис.дол. США	у % до 2007	
Російська Федерація	15735571,9	124,2	19414212,5	115,3	-3678640,7
Туркменістан	376943,9	191,7	5631673,5	119,6	-5254729,6
Німеччина	1837105,4	111,6	7165287,8	122,9	-5328182,4
Китай	547524,8	126,8	5601545,8	169,4	-5054021,0
Туреччина	4633291,4	127,1	1950133,2	200,6	2683158,2
Польща	2338303,0	142,8	4280309,2	146,6	-1942006,2
Італія	2911728,8	108,8	2432064,4	136,0	479664,4
Казахстан	1832582,7	127,8	3118852,3	184,9	-1286269,6
Узбекистан	595271,0	171,6	2118262,6	388,0	-1522991,6

Польська сторона пояснює цей факт, перш за все, широким спектром своїх товарів і більшою гнучкістю польського експорту, які здійснюють переважно середні та малі підприємства. Україна ж постачає на польський ринок переважно сировину і чорні метали.

На економічному співробітництві двох країн відбиваються й політичні нашарування і глобальні економічні коливання. Непростим питанням для Української держави вбачається і активна розбудова служб НАТО, які у 2003 р. завершили будівництво на польській території шести радіолокаційних станцій далекої дії. Чотири з шести РАС розташовано у безпосередній близькості від східного і північно-східного кордону Польщі з Україною, Росією й Білоруссю, що викликає занепокоєння Києва, який опинився між НАТО і ОДКБ.

Поза іншим, за обсягами інвестицій НАТО — найбільша програма інвестування в галузі безпеки в країни ЦСЄ, на яку призначено 210 млн євро [13]. Альянсом також було надано додатково 120 млн євро на будівництво в Польщі пунктів контролю

повітряного простору подвійного призначення, профінансовано модернізацію кількох аеродромів, військово-морських баз і складів пального тощо.

Поза позитивними спостереженнями, відносини України і Польщі не оминають і певні непорозуміння. На початку нового тисячоліття відносини між Україною і Польщею зазнали певних коректив. Це виявилось у відміні візиту глави польської держави в Україну (2003 р.), приводом для чого було використано ситуацію навколо меморіалу „Орлят” у Львові, загострення з польського боку проблеми Волині. У польських урядових і наукових колах перемагало антиукраїнське лобі: було проведено широку кампанію з критикою доцільності та ефективності українського напрямку політики Польщі, позитивність якого була названа „політичним романтизмом і ірраціоналізмом” [14]. Не сприяла поліпшенню ситуації і розгорнута у польських засобах масової інформації кампанія конфронтаційного характеру щодо минулого і майбутнього України, особливого розповсюдження набула ідея українського сепаратизму. Не додало позитиву введення з 1 липня 2003 р. польською стороною візового режиму з Україною. Особливе занепокоєння з цього приводу виявили польські організації в Україні: введення візового режиму вони розглядають як прагнення відштовхнути поляків від їхніх коренів, від національної культури. Пізніше ситуація була певним чином виправлена: для поляків в Україні Варшава розробила спрощене одержання віз, хоча проблеми з візового забезпечення ще залишилися. Проблемним питанням у двосторонніх відносинах виявляється і намагання Польщі, залежної від російських енергоносіїв, підтримувати російські енергетичні проекти, що будуються в обхід України (Ямал-2 та ін.).

Можна припустити, що причини згаданого охолодження полягали у просуванні Польщі до Євросоюзу. Країна доводила американському союзникові і європейським партнерам свою солідарність проти України проблемного періоду (касетний скандал, справа Гонгадзе, кучмізм тощо). Хоча з точки зору заявленого стратегічного партнерства та його критеріїв, на наше переконання, такі різкі зміни в політичних уподобаннях польської сторони важко виправдати.

У геостратегічному вимірі до цього додавалася ще й хитке положення самої Польщі щодо провідних країн Європи — Франції і Німеччини, які насторожено ставилися до неї як „проамериканського троянського коня”. Намагання керівника Польщі підтримати Україну саме в цей період наштовхувалося на негатив низки країн Євросоюзу. Дехто застерігав Польщу від активного лобіювання інтересів України, давав зрозуміти, що тим самим польська хода до ЄС уповільниться. Ймовірно, така тактика була спричинена побоюванням провідних країн ЄС у захопленні через Польщу союзницьких ініціатив на користь заокеанського партнера, інтереси якого Польща відстоювала в європейському просторі. У такій ситуації спостерігається переорієнтація Польщі на дистанціювання від зовнішніх проблемних партнерів, яким для Заходу на той час була Україна.

Переорієнтацію в українсько-польських відносинах польські урядові кола також пов'язували із покращенням стану польсько-російських стосунків, що також піддані кон'юнктурним коливанням. Відносини РП і РФ на початку нового тисячоліття, за висловлюванням урядових польських ЗМІ, набули „здорового прагматизму і історичної відповідальності”. Певний позитив у розвиток польсько-російських відносин, на переконання проросійських кіл у Варшаві, вніс російський Президент В. Путін, який спромігся переконати росіян у необхідності співробітництва з поляками [15].

Цілком зрозуміло, чому відбулася певна переорієнтація поглядів у складній політичній ситуації. За цим криються глибокі стратегічні (питання Калінінграда) й економічні проблеми (виживання у складних умовах непередбачуваності поведінки російського партнера, світової енергетичної політики тощо). В результаті Польща зробила вибір на користь російської нафти і газу навіть на протиположний альтернативним норвезьким поставкам. Для рекламного підтвердження проросійського вектору офіційна Варшава у Москві запозичила й форму проведення Року Росії. Проведенням „років” скористався й Київ. Але сподівання на те, що Рік Польщі в Україні підштовхне поляків розширити співпрацю з українською стороною не виправдались.

Вочевидь, охолодження у відносинах Києва і Варшави зазначеного періоду не можна розглядати тільки як наслідок політичних причин. **Росія й Польща — два ключові партнери офіційного Києва.** Вони мають різні вектори, різні умови, різну мету щодо координат, але, по суті, переслідують суто польські і суто російські цілі в інтересах своїх держав. Польща шукає в Україні геополітичного захисту і протидії, яка, помножена на поєднання зусиль з США, протистоятиме російському тиску. Росія також переслідує свої інтереси, вбачаючи в Україні величезне геополітичне (що включає політичне, географічне, економічне, культурне) примноження своєї могутності на протиположний Заходу. Отже, Москва і Варшава переслідують у своїх відносинах з Україною власні інтереси, часом — діаметрально протилежні, які мають абсолютно різний вплив на українські події, належать до різних тенденцій розвитку. Водночас і Москва, і Варшава певним чином використовують українські реалії для реалізації власних амбітних геополітичних намірів. Разом з тим не слід забувати, що обидві країни — і Росія, і Польща — є стратегічними партнерами України, хоча кожен з учасників вкладає в це поняття суто своє бачення.

Майбутню модель розвитку відносин України—Польщі після набуття членства останньою в ЄС, певним чином окреслюють польські пропозиції щодо країн — сусідів Євросоюзу. Разом з тим, Польща зацікавлена у заможній, економічно модернізованій і успішній Україні. Наприкінці 2002 р. були оприлюднені пропозиції польського зовнішньополітичного відомства щодо „східного виміру ЄС”, де, зокрема, вказувалося, що рівень відносин ЄС із Україною не повинен бути нижчим за рівень відносин ЄС — Росія; що Україна має отримати чітку перспективу свого можливого вступу до ЄС у разі виконання умов копенгагенських критеріїв (демократичний політичний розвиток, конкурентоспроможна ринкова економіка, свобода преси тощо). Серед нових членів ЄС лише Республіка Польща намагалася розробити самостійну концепцію майбутніх відносин ЄС із європейськими країнами-сусідами. Визначення „намагалася” тут застосовано у зв'язку з назвою документа — „Non-paper”, тобто — юридично не зобов'язуючий документ, або деякі міркування про майбутнє. У пропозиціях містяться ідеї про реалізацію політики ЄС на Сході Європи шляхом інновацій, освітніх проектів тощо. Були й негативні моменти у польському баченні майбутнього сусідів: Україну розглянуто винятково через призму Росії, що виключає можливість дії держави в єдиному економічному європейському просторі як самостійної одиниці. Не враховано, що у сформованому трикутнику Україна—ЄС—Росія остання не виявляє прагнення у найближчому майбутньому інтегруватися в ЄС. Водночас Україна на державному рівні прийняла програму — Стратегію європейської інтеграції розвитку держави до 2007 р. Таким чином, польські східні пропозиції дещо спрощено розглядають тандем Росія — Україна. На наш погляд, за

всіх позитивних характеристик в польських пропозиціях не враховано головне: особливості відносин Україна—Росія, міждержавних різнорівневих систем — Захід—Польща і Польща—Росія—Україна. Не враховано й інтереси України: мінімізація впливу зовнішніх чинників на розвиток ситуації в країні, впровадження ідеології самоврядування і самодостатності тощо.

Наскільки польським стратегам удалося прорахувати свої і визначити українські інтереси в запропонованому Євросоюзом варіанті для нових суб'єктів, покаже рівень затребуваності згаданого документа. Виваженішими пропозиціями стосовно політики ЄС з європейськими країнами—не членами ЄС, на нашу думку, вбачається „Східне партнерство”. Українська сторона позитивно сприйняла основну мету Східного партнерства, підготовленого Швецією і Польщею в грудні 2008 р., що полягає у сприянні ефективній політичній асоціації та економічній інтеграції між ЄС та європейськими державами-партнерами.

Подальша співпраця України і Республіки Польща відбувається в нових умовах членства РП в Європейському Союзі. Відведена Варшаві західною спільнотою роль регіонального лідера залишається за Республікою Польща, яка користується загальним бюджетом ЄС для реалізації нової конструкції східного виміру політики ЄС. **Польща декларувала свою відповідальність за українське просування до членства в НАТО та ЄС.** Саме Польща підтримала Україну у найскладніший період політичної ізоляції на світовій арені і під час „оранжевого протистояння”, доклавши зусиль до вирішення проблем мирним шляхом. Отже, на політичному рівні Польща діяла в інтересах не тільки польських, а й в інтересах польсько-українських. Поляки свідомі того, наскільки Україна є значущою для національної безпеки Республіки Польща.

Хоча й досі політичний вплив Польщі на Україну важко порівнювати з російським. За останні роки значно посилюється російський вплив на українські реалії, а отже — на українську економіку. Варшава за рівнем і обсягом просування на український ринок похвалитися не може. Польща не має енергоресурсів, не є стратегічним ринком ні для української металургії, ні для інших сировинних і напівсировинних товарів, які є основою українського експорту. Польські компанії не мають в Україні відповідного політичного лобі. У той же час Росія пропонує прийнятні для вітчизняного бізнесу варіанти співпраці — непрозорі оборудки, силові або договірні методи розв'язання проблем, неосяжний ринок для неконкурентоспроможних на західних ринках товарів, застарілу технологію тощо. До того ж, на відміну від польської, українська і російська еліти тотожні, що надає Москві відповідних переваг.

На особливу увагу заслуговує **співробітництво України і Польщі в регіональних проектах.** Ця співпраця включає координацію дій з країнами міжнародних структур — В-4, ЦЕФТА, ЦЕІ, ОЧЕС тощо. А з актуальності сьогодення — **розбудову єврорегіонів:** розвиток двостороннього прикордонного (транскордонного) співробітництва. Це Єврорегіон „Буг”, який об'єднав українські області і польські воєводства прикордоння. У межах єврорегіону реалізовувалися економічні проекти, створено спеціальну екологічну зону, центр комерційної інформації, розбудовуються прикордонні переходи. Здійснюється програма „Чистий Буг” (з 1995 р.), яка включає будівництво та реконструкцію очисних споруд, створено природозаповідні території. Ведеться контроль за переміщенням екологічно небезпечних вантажів, об'єктами фауни і флори, дотриманням чинного природозахисного законодавства тощо. Поза згаданим, сторони спільно експлуатують родовища корисних копалин (вугілля й сірки), розвивають транспортну інфраструктуру за напрямками Берлін—Москва і

Варшава—Київ, телекомунікаційну інфраструктуру, банківську сферу, мережу культурних установ тощо. До того ж опікуються покращенням умов життя громадян, створенням інформаційних центрів і туристичних агентств, розгалуженого скаутського молодіжного руху, розширенням міжшкільного і міжвузівського співробітництва.

Проекти міжрегіональної співпраці активно підтримує Європейський Союз, який вбачає в цьому напрямі шлях до впровадження стабільності навколо ЄС і усунення можливих загроз ззовні. На спільні програми добросусідства ЄС (з 2004 року) призначив чималі кошти, з яких певні суми надходять на співпрацю Волинської, Одеської, Луганської і Львівської областей України, а також Люблінського воєводства Польщі і Брестської області Білорусі. Таким чином, членство Польщі в ЄС формує і нову модель міжрегіонального співробітництва. Об'єднавши зусилля, прикордонні регіони Польщі й України зможуть ширше використовувати можливості євро-регіону в якості лобістської структури у відносинах з європейськими фінансовими організаціями. Досвід українсько-польської взаємодії у функціонуванні євро-регіонів запозичили й інші країни.

Особливе місце у відносинах Польщі і України посідає реалізація нафтопроводу Одеса — Броди — Плоцьк — Гданськ. Упевнені, що реалізація проекту стане підтвердженням рівня стратегічності двосторонніх відносин. Постачання нафти з азербайджанських покладів сприятиме не тільки вивільненню Польщі від високого рівня залежності від російської нафти, а також сприятиме Україні отримати альтернативний шлях нафтопостачання. Нагадаємо, що реалізація проекту із-за специфічних інтересів відомих конкурентів весь час нашттовується на усілякі перепони. Заважала також проросійська політика тодішнього президента України А. Кучми, за наполяганням якого готова частина нафтогону була віддана Росії для реверсного прокачування нафти. Такий розвиток подій вніс непорозуміння між сторонами, оскільки різко змінив уже затверджений проект. Європейська комісія і Польща висловили стурбованість дозволом українського уряду на використання Росією нафтопроводу Одеса — Броди у реверсному порядку та прогнозували низку можливих ускладнень від ухваленого Україною рішення. Здивування таким кроком Польща висловила не випадково: наприкінці 2003 року Варшава разом з Євросоюзом підписала з Україною тристоронню угоду про транспортування каспійської нафти до Європи [17]. Офіційна Варшава потракувала неузгоджений з нею крок українського уряду як відхід від європейської інтеграції. До тієї критики долучилася й Європейська комісія, яка звинуватила український уряд в тому, що своє рішення він ухвалив, не поставивши до відома партнерів, які планували разом добудувати український нафтопровід до польського міста Плоцьк. Єврокомісія непокоїло також і те, що тривале транспортування російської нафти з Бродів до Одеси і далі може загрожувати довкіллю в районі Чорного моря та протоки Босфор. Захисники природи вже давно б'ють на сполох через надмірне використання тих шляхів для транспортування енергоносіїв.

У наступні роки українсько-польські відносини були насичені низкою подій, що мали сприяти зближенню позицій обох держав. У 2005 році країни підписали дві угоди: про академічне взаємне визнання документів про освіту і рівноцінність ступенів, а також про співробітництво в сфері інформатизації. Україна і Польща також домовились поновити співпрацю консультаційних комітетів при президентах двох країн. Близько с. Млин Підкарпатського воєводства, неподалік могили М. Вербицького — автора мелодії Державного гімну України, було відкрито каплицю-пантеон.

На міждержавному рівні було домовлено щодо добудови нафтопроводу Одеса — Броди до м. Плоцька, про активізацію співпраці в суднобудівній, гірничо-металургійній і авіаційній галузях. Позитивним фактором сьогодення є закріплення українських позицій на польському ринку, чому сприяють проведення українсько-польських бізнес-форумів. Зростають українські інвестиції в польські підприємства: вітчизняний „АвтоЗАЗ” інвестує у будівництво заводу в польській столиці.

Водночас, попри розгалужені економічні контакти, українсько-польське співробітництво значно відстає від співпраці України з Росією і Німеччиною. З іншого погляду, Польща відіграє особливу роль в політичних питаннях навколо України, Європи і світу, розбудовуючи і зміцнюючи міжнародну систему безпеки через посилення регіональної і субрегіональної безпекових систем. При цьому, особливе місце в українсько-польських відносинах, а також у відносинах України—ЄС посідають стосунки всіх учасників процесу з США. Офіційні особи РП завжди підкреслювали необхідність для України використати свій шанс у реалізації європейських намірів, вивчивши *своєрідний досвід Польщі — захист польських інтересів через американську підтримку*.

Польща намагається також грати роль провідника України в європейських проєктах. І не тільки. Варшава вбачає своєрідне покликання у формуванні і реалізації східноєвропейської політики Європейського Союзу. Польща, як і Україна, наполягає на тому, що, *відповідно до ст. 49 договору ЄС, будь-яка європейська країна має право на вступ до ЄС, якщо вона відповідає всім його стандартам*. Саме Польща розпочала консультації (травень 2004 р.) в ЄС про таке саме право для України, а в коміюнке чергових самітів Україна—ЄС зафіксувавши відповідний пункт про європейську перспективу України. На переконання польської сторони, певні перспективи щодо членства відкриваються у зв'язку з наданням такої можливості Туреччині. Зазначене свідчить про те, що ЄС не зняв з порядку денного питання про своє подальше розширення.

Замість висновку. За обсягом і потужністю у двосторонніх контактах України з країнами ЦСЄ українсько-польські відносини — визначально стратегічні. Вони мають свою глибоку історію, досвід розбудови за радянських часів, а також широкий діапазон стратегічного партнерства сьогодення. Загальновизнаним став факт, що Польща — першопрохідник економічних реформ, і її досвід, як у реформуванні економіки, так і в залученні іноземних інвестицій, є корисний та своєчасний для України. Україна певним чином використовувала досвід Польщі в інтегральному просуванні до європейської спільноти.

У розбудові відносин з Республікою Польща у найближчій і подальшій перспективі Україна виходить з необхідності поглиблення стратегічного партнерства, що сприятиме формуванню системи європейської безпеки. Українська політична еліта розуміє проблеми викликані євроінтеграційними процесами, з якими зіткнулася Польща. Але суворі об'єктивні реалії вимагають від обох країн тісної взаємодії, яка гарантуватиме їм безпеку у регіональному і субрегіональному просторі. Польські керівники неодноразово наголошували, що готові підтримати Україну, і на практиці намагалися довести свою позицію. Отже, переконання поляків в тому, що *без незалежної України неможливе існування незалежної Польщі*, стало своєрідним рефреном українсько-польського політичного партнерства і економічної співпраці сьогодення.

Посилання та література:

1. Історія Польщі: від давнини до наших днів. Львів, 2002; Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40—60-ті роки).— К., 1992; *Сергійчук В.І.* Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни.— К., 2003; *Ільюшин І.І.* Волинська трагедія 1943—1944 рр.— К., 2003; *Чекаленко Л.Д.* Радянсько-польське співробітництво в галузі науки і вищої освіти (на матеріалах Української РСР).— К., 1981; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Автореф. дис. док. іст. н. та ін.
2. Polska — Ukraina w nowej Europie. Warszawa, 1993; Polska po II wojnie Światowej. Rzeszow. Polska, 1998; *Konieczna J.* Polska — Ukraina: wzajemny wizerunek, Warszawa, 2001; Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja. Olsztyn, 2001; *Misyło E.* Operacja Wisła. Warszawa; *Prus E.* Herosi spod znaku tryzuba. Warszawa, 1985.
3. Тисяча років сусідства і взаємодії / В.М. Литвин.— К., 2002; *Зелітко А.* Дипломатія і політика України в процесі динамічних геополітичних змін.— Харків, 2003; *Чекаленко Л.Д.* Соціальна політика Польщі: 70—80-і рр.— К., 1986; *Її ж:* Уроки польських криз.— К., 1987; *Її ж:* Польська імміграція в країнах Європи та Північної Америки.— К., 1990; *Її ж:* Українці Польщі: проблеми адаптації. Зарубежний мир.— 1991.— №21; *Її ж:* Зруйновані святині. Відродження, 1991; *Її ж:* Трагізм української нації очима польської еліти. Відродження, 1994, №6; *Її ж:* Полонізація українських земель: про походження стереотипів. Українська діаспора. Рік Ш. 1994.— №5; *Її ж:* Українсько-польські відносини наприкінці ХХ ст. Нова політика.— 1998.— №4 (18); Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991—2003) / Відп. ред. С.В. Віднянський.— К., 2004.
4. *Чекаленко Л.Д.* Польський варіант європейського вибору України. Європа. Варшава, РП.— 2003.— Т.3.— № 1(6); *Її ж:* Україна — Польща: нові тенденції взаємовідносин. Стратегічна панорама.— 2003.— №3—4; *Її ж:* Україна і розширений ЄС: тенденції відносин. Стратегічна панорама.— 2004.— №4; *Її ж:* Зовнішня політика України.— К., 2006; *Її ж:* Дипломатія: Україна в системі міжнародних відносин. Словник-довідник.— К., 2007.
5. *Зюлковский М.* Западние политики и дипломаты не приезжают сюда делать какую-то революцию // <http://www.glavred.info/26/07/04>.
6. Докладно про це див.: *Васильєв Д.О., Чекаленко Л.Д.* Українсько-польські відносини в контексті сучасних інтеграційних процесів у Центрально-Східній Європі. Україна в європейських міжнародних відносинах. Наук. зб.— К., 1998.
7. *Kościński P.* Prezydent Ukrainy szuka oparcia w Rosji. Kuczma spotkał się wczoraj z Władimirem Putinem // Swiat.— 2002.— 12 grud.
8. Заява Президентів України Л.Д. Кучми і Республіки Польща А. Квасьневського з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії // Урядовий кур'єр. 2003. 12 липня; Інформація про роботу українсько-польської комісії у справах національних меншин при Консультативному Комітеті Президентів України та Республіки Польща, 15—16 листопада 1993 р.— Поточний архів АПУ. 1993 р.
9. Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами за 2008 рік. /<http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році.— К., 2000.
11. Зведений зовнішньоторговельний баланс з країнами ЄС та країнами—кандидатами та потенційними кандидатами на вступ до ЄС. Статистичний збірник.— К., 2004; Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності у 2005 році.— К., 2006; Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами за 2008 рік. /<http://www.ukrstat.gov.ua/>.
12. Вибрано за: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
13. Rzeczpospolita.— 2003.— 3 marca.
14. *Брусский Ян.* Несправедливо изгнанные. Операция „Висла” была формой этнической чистки // Wprost.— 2002.— 25 kwietnia.
15. Informacja // Rzeczpospolita.— 2002.— 9 listopada.
16. Польща по-прежнему боится России // Московские новости. 1999. 9 февраля; S. Porowski. Gazociąg ommie Polski // Rzeczpospolita. 2002. 8 października.
17. Одеса — Броди // http://www.bbc.com.uk/ukrainian/news/story/2004/07/040712_odesabrody.shtml.

2.4. Українсько-німецькі відносини в контексті глобальних зрушень на континенті

Уже біля двадцяти років Європа і світ живуть за нових геополітичних реалій: існування незалежної держави Україна та об'єднаної Німеччини. Наші дві держави, хоч і не є безпосередніми сусідами, але прагнуть і розвивають широкий спектр взаємин на рівні добросусідства. Водночас в контексті сучасних геополітичних вимірів двосторонні відносини України й Німеччини мають більш широке значення та вагу для всього континенту.

Сходження незалежної України та об'єднаної Німеччини в контексті геополітичних змін на континенті. Незалежна Україна й об'єднана Німеччина в сучасній Європі посідають чільне місце й справляють вельми відчутні впливи на нинішній і подальший перебіг подій на цілому континенті. Така оцінка стає більш переконливою з огляду як на історичне минуле наших країн та народів, так і виходячи з геополітичних вимірів цих двох держав, які по-новому усвідомлюють і обстоюють власні національні інтереси. Адже відновлення єдності Німеччини в 1990 р. та сходження незалежної України в 1991 р. досить красномовно уособлюють нові у порівнянні з повоєнними десятиліттями обриси ландшафту Європейського континенту й сучасного світу. Ці вагомі дві події свідчать про нові виміри в підходах до розв'язання больових і затяжних проблем цивілізаційного поступу. Оновлений і здебільшого демократичний розвиток обох держав постає як символ трансформаційних перетворень у вельми ширших масштабах і уособлення зміни європейської ментальності наприкінці другого тисячоліття [1]. Відзначаю, що занепад тоталітарних ідеологій дав початок новій системі цінностей, у центрі якої постає життя окремої особи та народу, а не витвори антигуманних ідеологів, збоченців цивілізаційного розвитку. На прикладі наших двох країн вельми рельєфно простежуються зміни поглядів мільйонів людей континенту, їхніх щоденних уподобань і цінностей, життєвого буття.

Рубіж XX—XXI століть ознаменувався доленосними змінами в Європі та світі. У 90-ті роки XX століття континент пережив значні турбуленції, пов'язані з розпадом так званої міжнародної соціалістичної системи, Радянського Союзу тощо. Поринула в безодню біполярна Ялтинсько-Потсдамська система рівноваги в Європі. На її місце, вже нині можна однозначно стверджувати, прийшла оновлена Європа, багатополосний світ і, що головне, — природні чинники та національні інтереси держав і народів постають домінантами формування нової системи відносин. Ці кардинальні зміни геополітичної ситуації у світі кінця XX ст. доповнює активне розширення Північноатлантичного альянсу та Європейського Союзу, економічне і політичне посилення останнього в роки першого десятиліття нинішнього XXI століття [2].

Характерними ознаками сучасного етапу розвитку Європи та унаочненням, якщо не уособленням її змін, стали об'єднана Німеччина й суверенна Україна та набуття ними власного природного геополітичного статусу. Сучасна ФРН, долаючи наслідки дводержавності німецького народу, рішуче стала на бік поглиблення і розширення інтеграції в колі держав Євросоюзу, активного налагодження і поглиблення співпраці з дедалі ширшим колом держав, зокрема східноєвропейського та пострадянського простору, вона підтримала залучення їх до загальноєвропейських процесів.

Досить яскраве та вагоме підтвердження сповідування демократичних засад розвитку в сучасну історичну добу Україна та Німеччина демонструють своїми цивілізованими підходами у розв'язанні як успадкованих проблем, так і нагальних питань нинішнього власного поступу. Водночас суттєвими і важливими постають нові виміри двосторонніх відносин, які вагомо лягають у площину доповнення глобальних зрушень на континенті.

Протягом перших кількох років сходження Україна як незалежна держава, утвердила себе повноправним суб'єктом європейського і світового співтовариства. Наша держава здобула міжнародні гарантії безпеки, уклала договори про дружбу і співробітництво практично з усіма країнами-сусідами, стала важливим чинником стабільності та незворотності демократичних процесів на європейському континенті [3].

Досліджуючи розвиток повоєнної Німеччини, дослідники справедливо стверджують, що вона пройшла довгий шлях спокути, каяття і розколу. Давалось це все непросто. Однак головним було те, що німецький народ, його кращі представники, зуміли піднятися до рівня переосмислення національних цінностей і цілей. Вони пішли на радикальний розрив з низкою вікових національних традицій. Тим самим було суттєво оновлене суспільство, досягнуто відмови від тих засад, які ускладнювали відносини Німеччини з сусідніми державами і народами. А започаткований ще в 70-ті роки минулого століття пошук політичною елітою Бонна ефективних зовнішніх програм і концепцій у наступні роки відкрив можливість для реалізації національних інтересів і посилення ролі ФРН у міжнародних відносинах. Інтеграційна політика щодо Заходу, а також нова східноєвропейська політика в кінцевому рахунку сприяли вирішенню наступних проблем. По-перше, досягнення примирення Західної Німеччини з сусідами; по-друге, зміни образу цієї держави з ворога на образ партнера; по-третє, уможливили державне об'єднання двох німецьких країн. Оновлені засади європейської політики Бонна пройшли перевірку на міцність і стратегічну доцільність у наступні роки. Набутий політико-дипломатичний досвід Західної Німеччини, її державних діячів, послідовність, вираженість зовнішньої політики стали в нагоді після падіння Берлінського муру та досягнення державної єдності німецького народу [4].

Найважливішим результатом об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. на основі домовленостей, досягнутих на переговорах по формулі „2+4”, стало відновлення її власного геополітичного статусу, втраченого в результаті двох світових воєн. Сучасна Німеччина стала впливовим силовим полюсом практично в самому центрі Європейського континенту. На просторі Східної і Центрально-Східної (або, за іншим визначенням, Середньої) Європи Німеччина як одна держава завжди мала вирішальне значення. Об'єднання Німеччини остаточно поставило її у число провідних чинників процесу формування безпеки у загальноєвропейських межах. Яким буде цей чинник у майбутньому? Що і як радикально може змінитися в зовнішньополітичній діяльності Німеччини? Відповідь на ці та інші запитання залежить, певно, від того, чи є об'єднання Німеччини остаточною і кінцевим обрисом відповідного геополітичного розвитку, від чого залежить доля всього Європейського континенту.

Варто підкреслити, що об'єднання німецького народу детермінувало також остаточні географічні форми та кордони сучасної Німеччини. До цього часу протягом свого розвитку Німеччина не мала виразної і сталої геополітичної форми. Доречно зазначити, що просторово-історична форма Франції була остаточно закріплена з закінчення багатолітньої війни (1415—1435 рр.), тобто значно раніше. У випадку з

Німеччиною ми спостерігаємо протягом століть розвиток потужного і чисельного народу в динамічно змінних кордонах, у неусталеному просторі в центрі Європи. Така динамічність, територіальна змінність і відсутність достатнього простору була, за твердженням сучасного геополітика Йозефа Рована, дієвою спонукою всіх загарбницьких воєн з боку Німеччини.

Сучасне об'єднання відбулося цілком свідомо шляхом досягнення демократичного консенсусу всередині країни відносно остаточної території та кордонів держави. Характерною в ході об'єднувального процесу ФРН та НДР стала відмова Німеччини від земель Східної Пруссії, Судет, а також однозначне підтвердження непорушності кордону по Одеру—Нейсе та з усіма сусідами. Таке територіально-державне визначення — це головна подія, узагальнюючий підсумок всього попереднього розвитку для німців у XX столітті. Об'єднання завершило процес просторової і геополітичної легітимації Німеччини, розпочатий ще О. Бісмарком.

Приєднання східнонімецьких земель остаточно завершило процес конституювання Німеччини як домінуючого центральноєвропейського масиву. Завдяки цьому суттєвому і природному „доповненню” свого історично-географічного ландшафту оперативна глибина простору Німеччини по відношенню до Гамбурга збільшилась на 357 км, а по відношенню до Рейнського індустріального району — на 337 км.

Для об'єднаної Німеччини природним стало перенесення значної частини інтересів, в тому числі й національної безпеки, на схід. Найбільш суттєвим і показовим у цьому плані стало перенесення столиці країни з Бонна, з крайнього заходу, на крайній схід власної території — у Берлін. Зазначимо, що нинішня столиця ФРН розташована лише за 55 км від кордону з Польщею. Тим самим, відбувся й природний загальний зсув німецьких інтересів на схід. Однак показовим, за нашою оцінкою, є той факт, що цей перебіг однозначно збігається з інтересами євроатлантичних структур, до яких належить сама Німеччина. А саме — для західних союзників ФРН, для яких після розвалу біполярної системи відносин на континенті постало викликом розширення зони їх впливу і особливо НАТО до лінії так званого Великого кордону. Власне німецькі інтереси полягають у тому, щоб остаточно перекласти статус периферійних зон безпеки на простір колишніх держав — членів Варшавського договору.

Водночас саме об'єднана Німеччина була й лишається активним прихильником підвищення рівня безпеки в Європі та світі. Стосовно Європейського континенту, ФРН особливу увагу приділяє ОБСЄ, нарощуванню довіри і співпраці всього кола держав. Німеччина розглядає ОБСЄ як механізм подальшої розробки та введення в дію загальних цінностей (норм, гармонізації та поглиблення довіри, контролю над озброєнням в Європі, а також попередження і врегулювання криз та конфліктів. Одночасно німецьким політичним керівництвом підкреслюється необхідність більш прагматичного підходу до самої організації та її діяльності. Берліном Організація розглядається як своєрідний міжнародний форум, який не може й не повинен замінити НАТО. Всі інститути ОБСЄ, за баченням німецьких політиків, мають діяти в площині несилового впливу. Тобто політичні підходи та рішення мають випереджати можливі конфлікти. Інститути ОБСЄ повинні контролювати дотримання прав людини та свободу вибору. Проте там, де конфлікт уже розпалився й потрібно застосувати силу для його погашення, має діяти НАТО. Водночас Німеччина обстоює підхід щодо необхідності в такому випадку мати мандат ООН чи ОБСЄ на застосування сили [5].

Поряд з цим в рамках Європейського Союзу Німеччина разом з Францією та іншими країнами обстоює підхід щодо формування спільної зовнішньої політики та

політики безпеки. Згідно з баченням раніше офіційного Бонна, а потім Берліна, інтеграційні процеси на заході континенту залишатимуться неповноцінними, якщо ЄС не зможе проводити єдину зовнішню політику та політику безпеки (СЗПБ). Тому Німеччина та Франція ще на початку 90-х років виступили ініціаторами внесення відповідних доповнень у договір про створення Євросоюзу. Вони запропонували створення механізму формування СЗПБ Європейського Союзу [6].

Природно, що серед членів ЄС існували й інші підходи. Так, на противагу німецько-французькому баченню, ряд країн обстоювали необхідність збереження монопольного становища НАТО у формуванні політики безпеки. ФРН, виходячи з нового геополітичного становища континенту, наполягає на поглибленні атлантичного партнерства з усе більш прагматичним розвитком європейського співробітництва та підвищення ролі ЄС у питаннях політики безпеки.

Водночас в останній період розвитку відносини Німеччини та США, інших її союзників в рамках західних воєнних союзів набули деяких ускладнень та поглиблення суперечностей. Зокрема, це мало місце під час другої війни в Іраку, коли Париж і Берлін схилилися до лінії Москви більше, ніж до позиції Вашингтона. Все це, за нашою оцінкою, спричинено як виведеними уроками із минулої воєнної практики, так і змінами геополітичних параметрів об'єднаної ФРН на континенті, її небезпідставним прагненням займати з ключових питань європейського та євроатлантичного будівництва більш вагоме місце й на цій основі реалізовувати свої національні інтереси.

Суперечності, що мають місце, їх головні вузли, кореняться, власне, в самій динаміці розвитку інтеграційних процесів та процесів глобалізації. Нині, в період утвердження нових і якісно відмінних від попередньої історичної доби геополітичних реалій, Німеччина, опановуючи своє нове значення, намагається не ускладнювати, а знаходити більш оптимальні рішення подальшого розвитку і ЄС, і НАТО. Нинішня ФРН віддає все більшу перевагу кооперативним зв'язкам та інтеграції.

Наголосимо, що в роки, які минули після об'єднання Німеччини, її європейська політика не втрачає своєї динамічності. Це обумовлено не лише економічними, а й політичними чинниками. Об'єднана Німеччина, підтверджуючи незмінність свого політичного курсу і рішуче заперечуючи будь-який особливий „німецький шлях”, демонструє свою готовність до подальшої інтеграції в Євросоюзі, аж до делегування йому певних повноважень суверенної держави. Не німецька Європа, а європейська Німеччина — це гасло, під яким уряд підписав Маастріхтську угоду 1992 р. [7]. Проте наступність німецької „європа-політики” в нових умовах далеко не завжди викликає захоплення у її сусідів. Виникає припущення, що Німеччина, з політичного погляду, як і раніше, лишається західною, а з географічного — є центральноєвропейською державою. Постають саме центральноєвропейською економічною надпотоугою, Німеччина домагається і політичного лідерства в Європі. А це живить певний страх, стару упередженість щодо зрослої ФРН.

Додамо, що в самій Німеччині активна європейська політика уряду викликала певний спротив громадськості, дискусії були піддані найважливіші її постулати. Загалом, після формування валютно-економічного союзу в межах ЄС, відмови від німецької марки і запровадження євро дискусії з проблем європейської інтеграції стали невід'ємною складовою політичного життя Німеччини. Ці питання раз на раз викликають політичні дебати, а також постають як виграшні теми передвиборної боротьби того чи іншого рівня. Все це підживлює прихильників та носіїв ідей „евроскепсису” [8].

Ряд науковців у цьому зв'язку небезпідставно пов'язують дані підходи з трансформацією суспільної свідомості „постнаціональної демократії”, якою була ФРН до свого об'єднання, у коло „нормальних національних держав”, коли досягнута державна єдність змушує керівництво держави обстоювати національні інтереси при проведенні політики європейської єдності. Переосмислення національних інтересів ФРН за таких умов, невідповідність нового якісного становища німецької держави тим засадам, які слугували попереднім зовнішньополітичним концепціям, стало основною суперечністю німецької зовнішньої політики на рубежі ХХ—ХХІ століть. Саме на цьому ґрунті було започатковано дискусії щодо „зрослої відповідальності Німеччини, а також про необхідність нового визначення „національних інтересів” [9].

Зазначимо, що наявні суперечності для Німеччини знімалися та й продовжують дещо пом'якшуватися завдяки заходам німецької операційної зовнішньої політики на тих напрямках, де вона не заторкувала стратегічно важливі для Заходу пріоритети. Такими заходами були ініціативи ФРН, які стосувалися нових східноєвропейських теренів і давали Німеччині шанс стверджувати в'ясне політичне лідерство. Певно, що новим національним інтересам об'єднаної Німеччини відповідає розширення структур Євросоюзу на Схід. У самій ФРН розширення ЄС обґрунтовують як „моральними та історичними”, так і економічними чинниками. Проте варто взяти до уваги ще й геополітичні фактори, детерміновані сучасним геополітичним становищем Німеччини, її „повернення” до статусу центральноєвропейської держави, потужного „безмежного центру”. А останнє, як свідчить історія, живить небезпеку для самої Німеччини, так і для її сусідів на Сході та Заході.

Відтак у площину національних німецьких інтересів лягає поширення інтеграційних процесів, економічне піднесення країн молоді демократії. З огляду на це, конче необхідно спиратися на нові виміри німецьких національних інтересів українським політикам, державникам і дипломатам, коли вони обстоюють підходи щодо більш широкого залучення німецького капіталу в Україну та піднесення двосторонньої співпраці.

Кроками, що відповідали новій парадигмі, була не лише політика уряду Г. Коля, який підтримав виведення Бонна до активної участі Німеччини у розв'язанні воєнного конфлікту в Іраку, а й заходи урядової „червоно-зеленої” коаліції Г. Шрьодера—Й. Фішера та „великої коаліції” на чолі з А. Меркель. В їх активі ухвалення не лише договору про створення ЄС, а й Європейського Пакту зайнятості, активна підтримка рішення щодо формування спільної політики Європейського Союзу з питань безпеки і оборони та реформи аграрної і структурної політики, відповідне зниження німецьких нето-платежів до бюджету Євросоюзу, союзницька підтримка низки гуманітарних і військових операцій, а також проведення рішень щодо розширення та поглиблення інтеграції в самому Європейському Союзі тощо [10].

Важливо враховувати, що навіть після останніх розширень Євросоюзу на Сході найбільшим партнером для Німеччини (і не лише для неї) є Росія. Відносини західних країн, Москвою не повинні формуватись на протигагу Києву, Баку, Тбілісі чи іншим столицям і країнам — колишнім республікам СРСР. І теоретично це всім зрозуміло, такий підхід буцімто сповідує більшість країн і політиків Заходу.

Але на практиці при вирішенні животрепних питань торговельно-економічних відносин цього підходу дотримуються не завжди і не всі. Перебіг подій навколо будівництва трубопроводу Росія — Західна Європа для поставки російського газу в обхід України є яскравим прикладом серйозного ігнорування інтересів нашої

держави, позицій Києва і Варшави. В підходах України, баченні її європейських перспектив ці відносини відіграють особливу роль, на них завжди потрібно зважати. Проте, занурившись у поточні зовнішньополітичні справи та переосмислення засадничих національних інтересів, яке вона має пройти, Німеччина посідає ключову роль для встановлення відповідної рівноваги на континенті. Від її позиції та підходів дуже багато в чому залежить подальший перебіг подій. Одночасно з цим, сучасна ФРН має переглянути прийняті ще до воз'єднання попередні пріоритети з погляду корекції їх до своєї нинішньої якості.

Наголосимо, що об'єднавшись, Німеччина повернулася до становища „норми”, тобто стала подібною до Англії, Франції та інших країн. Для цих держав євроскепис та турбота про свої національні інтереси в рамках ЄС є нормальним і звичайним явищем їхньої європейської політики. Саме тому і ФРН, коли говорить про власні національні інтереси чи дії у відповідності з цим новим для себе виміром, чинить нормально. Німеччина, тим самим, проходить шлях подолання установлених раніше ідеологізованих чи політизованих підходів, притаманних попередній історичній добі. Все це мають брати до уваги українські політики і, спираючись на це, налаштовувати відповідну співпрацю в тій чи іншій сфері.

Як нова сучасна держава, Україна прагне віднайти власне геополітичне місце, усвідомити й реалізувати себе в нинішньому геополітичному контексті і в контексті розвитку світової цивілізації, визначити реальні національні інтереси та шляхи їх реалізації. Історичний досвід нашого народу свідчить, що спілкування його з іншими народами було інтенсивнішим у період повної або неповної державності. Водночас історія переконливо доводить, що в часі бездержавності наш народ і країна відтіснялися на периферію міжнародних контактів.

У новітній історії Україна мала стосунки з навколишнім оточенням здебільшого опосередковано, через призму чужих інтересів та іншої, політично розвиненішої свідомості, як то: польської, російської чи німецької. Нині Україна відкриває себе світу та світ і його країни для себе. Наша держава вже заявила про себе Європі та світу не лише власною суверенністю, але й тим, що продемонструвала приклад відмови від успадкованого ядерного арсеналу колишнього Союзу РСР, який був третім за потужністю у світі, своєю безпосередньою участю на боці миротворців у приборканні низки воєнних конфліктів. Однак цього, зрозуміло, ще недостатньо для утвердження України новим геополітичним державницьким простором на перехресті пристрастей великих держав та їх об'єднань, на обріях різних національних інтересів.

Визначаючи стратегічні засади зовнішньополітичної діяльності, затверджені ще 1993 року парламентом держави „Основні напрями зовнішньої політики України” наголошують, що розширення стосунків із західноєвропейськими державами створює умови для відновлення давніх політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків нашого народу з європейською цивілізацією [11]. З іншого боку, це створює передумови для більш прискореного відродження національної економіки, утвердження демократичних цінностей. Співробітництво з колом високорозвинених держав стає надійним підґрунтям для розширення участі України в європейських структурах та успішного інтегрування народногосподарського комплексу України до загальноєвропейського і світового економічного простору.

Досить суттєвим, за визначенням науковців, політиків України та інших країн, є зростаюча роль і, відповідно, чільне місце нашої держави в новому геополітичному

просторі [12]. За своїми „геополітичними складовими — площею, населенням, природними ресурсами — Україна відразу стала помітним чинником у світовому розподілі сил”. В Україні, в Карпатах, розміщується географічний центр Європи, в Криму — геополітичний полюс Євразії. Площа нашої держави в її сучасних кордонах становить 603,7 тис. кв. км. Це означає, що Україна за цим показником посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії. За чисельністю населення Україна на шостому місці в Європі: після Росії, Німеччини, Італії, Великобританії та Франції. Україна межує з вісьмома державами й омивається водами двох морів: Чорного та Азовського; вона має вигідне географічне розташування та великі потенційні можливості. Гіпотетично легко припустити, що після здійснення трансформаційних перетворень та технічної модернізації виробництва зросте економічна вага, добробут та чисельність населення України й вона спроможна буде посісти належне, вагоміше місце. Нині ж у світовій ієрархії держав Україна знаходиться ще в другому ешелоні як середня за величиною та рівнем розвитку країна, який ще потрібно зростати до рівня передових економічних потуг. Все це необхідно брати до уваги і нам, і нашим партнерам, сусідам — безпосереднім та більш віддаленим.

У нову історичну добу все виразніше постає сучасний геополітичний профіль і нашої держави. Свою стабільність, передбачуваність та прагнення розвивати добросусідські відносини Україна стверджує тим, що в 1994 р. уклала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, у 1997 р. — Договір про дружбу, співробітництво і партнерство з Російською Федерацією, у 1997 р. — Хартію про особливе партнерство з НАТО та низку інших значущих міжнародних договорів і угод. Державне керівництво України, взявши курс на входження до євроатлантичного простору, докладає зусиль на досягнення більш дієвих та наповнених відносин з більшістю країн європейської спільноти, західного світу, зокрема з об'єднаною Німеччиною [13].

ФРН у тісному колі західних держав і союзників має достатньо складових для потужного сходження у XXI столітті. Проте не можна випускати з поля зору й інші чинники, що впливають на підході Німеччини, її зв'язки з країнами європейського сходу. Враховуючи економічний потенціал, спрямованість господарських зв'язків ФРН на розширення співпраці, а також перевагу та силу експортних можливостей, слід виходити з того, що ця держава не зможе вдовольнитися лише нинішніми межами та рівнем відносин. Німеччина вже зробила цілу низку потужних кроків щодо економічного утвердження як в країнах ЦСЄ, так і в СНД та інших регіонах. З плином часу так звана економічна експансія з боку німецького та інших країн капіталу (але в першу чергу німецького) буде дедалі більше зростати. Скористатися цією ситуацією, залучити солідні інвестиції та передові технології — це завдання, яке постає і перед нашою державою.

Може виникнути питання: чому це так? Відповідь є, з одного боку, простою: адже ФРН посідає серед європейських країн одне з перших місць за своєю економічною могутністю, рівнем науково-технічних досягнень, за рівнем та якістю життя своїх громадян. Уже кілька років поспіль Німеччина постає найбільшим експортером світу [14]. А складності відповіді додають розмірковування щодо того, а чому, власне, до України мають бути звернені устремління німецького капіталу? Коли ми порівнюємо обсяги іноземних інвестицій у країнах ЦСЄ, Росії та Україні, то стан справ, на жаль, не на користь нашої держави. Обсяги прямих інвестиційних капіталовкладень в економіку України на порядок нижчі, ніж в ці країни, що трансформу-

ються. Звичайно, що для демократичних перетворень та економічної модернізації зростання обсягів інвестицій і технічного переоснащення — це стратегічне завдання.

Об'єднана Німеччина, так само як і Україна, зацікавлена в розширенні обопільних зв'язків в усіх сферах: політичній, економічній, науково-технічній та ін. Не лише через політичні чи військові, або ж гуманітарні міркування. Зацікавленість ФРН у своїх східних сусідах, в тому числі й в Україні, первинна, бо ґрунтується на економічних інтересах, на фундаменті взаємної вигоди та отримання реального зиску.

Для України цікавим і корисним є досвід як державної і суспільної розбудови, так і технічних досягнень та економічних перетворень у ФРН. До останніх можна віднести практику акціонування й потужного розвитку підприємств, соціальну спрямованість економіки, широке впровадження новітніх науково-технічних досягнень, певні здобутки в санації та переведенні в систему ринкових відносин економіки в п'яти східних землях, розбудови транспортних шляхів та інших сучасних комунікаційних мереж, сфери послуг тощо.

Показово, що ФРН — перша з країн Заходу, яка ще в 1990 р. мала генконсульство в Києві, також однією з перших визнала незалежність і суверенітет нашої держави. Для нарощування співпраці України з ФРН потрібно враховувати нові реалії в Європі, глобальні геополітичні зрушення, а також знаходити об'єктивні напрями спільної діяльності у форматі якщо не стратегічного, то, принаймні, привілейованого партнерства. Адже Німеччину приваблює Україна як стабільний регіон, а її політики вбачають в розширенні співробітництва стабілізуючий чинник для більш широких географічних меж, геополітичного простору. Саме такий підхід лягає в площину нових вимірів взаємовідносин у контексті трансформаційних перетворень на всьому Європейському континенті.

Формування політико-правових засад двосторонніх відносин. Аналіз свідчить, що взаємовідносини України і об'єднаної Німеччини у своєму розвитку пройшли кілька періодів: перший — початковий, для якого було головним налагодження відносин; другий, протягом 1993—1997 рр., характерний психологічним проривом та формуванням широкої договірно-правової бази взаємин; третій — у 1998—2004 рр. — це період інституалізації і важливої практики наповнення конкретним змістом політичних консультацій на найвищому рівні; нинішній чотирьохрічний період характерний розширенням договірної бази і певним охолодженням відносин на найвищому рівні та розвитком взаємовідносин в ширину.

Ретроспективний погляд свідчить, що, дійсно, в перші два роки двосторонні взаємини не характеризувалися інтенсивністю і динамізмом, їм бракувало активності у формуванні широкого спектру правових засад. Це тому, за нашою оцінкою, що двом державам на початковому етапі не вдалось уникнути психологічних труднощів, швидко подолати об'єктивні і суб'єктивні стримуючі чинники у формуванні договірно-правових основ взаємодії. Як свідчить аналіз, пояснюється це наступним.

Перш за все, визнавши незалежність України й встановивши дипломатичні відносини на початку 1992 р., Німеччина в числі інших країн Заходу до вирішення складних світових і європейських проблем, формування взаємовідносин з країнами СНД певний час підходила через призму взаємин з Російською Федерацією.

По-друге, зацікавленість ФРН у нових відносинах з молодого Українською державою не завжди підкріплювалась конкретними кроками як з боку самого Бонна, так і з боку правлячих кіл тогочасного Києва.

По-третє, у владної еліти України була двоїстість у питаннях відносин з Росією, іншими країнами в рамках СНД; вона також виявляла непослідовність стосовно набуття без'ядерного статусу новоутвореної української держави. До цього ще слід додати ту інформаційну ізоляцію, яка посилювалася з боку засобів масової інформації Росії, і розмите уявлення про Україну. Все це, як звертав увагу на це свого часу автор, спричинило гальмуючий вплив на шляху формування всього спектру двосторонніх взаємовідносин [15].

Проте Німеччина вбачала і вбачає в нас партнерів, народ, який є складовою частиною Європи. У німців, незважаючи на історичне минуле, немає антипатій до українців. ФРН об'єктивно зацікавлена у зміцненні української державності в постконфронтаційний період. Утвердження нових засад розвитку нашої держави Німеччина розглядає як розширення географічних меж демократії та складову незворотності позитивних перемін сучасної історичної доби.

На відміну від умов 1918 р., як внутрішньо політичних, так і зовнішньо політичного порядку, для України шанс початку 90-х років минулого століття став значно сприятливішим в плані державотворення. Європа взагалі і Німеччина зокрема, де так високо цінується волевиявлення народу, з готовністю та доброзичливістю сприйняли незалежність України. Це засвідчували політики і дослідники у ФРН. Оптимізації налагодження стосунків сприяло усвідомлення того, що Україна не буде „додатком” Росії з жодної позиції, більша визначеність щодо питання про долю ядерних арсеналів, успадкованих Україною, та наполегливі пошуки засобів проти мжливой дипломатичної ізоляції.

Трансформацію взаємин 1993 р. між об'єднаною Німеччиною і незалежною Україною можна назвати переломним періодом, часом здійснення психологічного та політичного прориву. Його характеризує виразно нове ставлення до України з боку істеблішменту ФРН та дійсно активна діяльність сторін не лише з розширення політичної тканини відносин, а й з формування цілої низки міждержавних угод, надання двостороннім відносинам більш високого договірно-правового статусу. Якісно новий рівень, сформованість політико-правової бази двосторонніх відносин знаменують підписані Спільна Декларація про основні відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччина, низка міждержавних і галузевих угод. Це — Договір між двома державами про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки, а також деякі інші угоди між урядами України і ФРН.

Віддзеркаленням нового бачення й ствердження двосторонніх відносин постала Спільна Декларація. Так, у ній наголошується, що, враховуючи багатотисячлітні культурні, економічні, наукові, людські зв'язки, тривалі періоди плідного співробітництва і взаємовигідного обміну між нашими народами, пам'ятаючи про зловісні сторінки недавньої європейської історії, сторони погоджуються з тим, що вони якомога міцніше будуть співробітничати для блага своїх народів і тим самим сприятимуть миру в Європі й у всьому світі [16].

Підтвердженням суттєвих ознак нового рівня взаємовідносин між незалежною Україною і об'єднаною Німеччиною на цьому етапі служить значно розширена панорама двосторонніх взаємин, яка охоплює соціально-економічну та військову сферу. В цей час новим елементом у двосторонніх відносинах стає проведення регулярних політичних консультацій між зовнішньополітичними відомствами двох держав. Тим самим налагоджується плідний політичний діалог на рівні відомств, що створює необхідні передумови всебічного співробітництва й у більш широким масштабах.

Договір між Україною та ФРН про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки покликаний сприяти розвитку торгівлі та співробітництву між підприємствами і організаціями обох держав шляхом вжиття належних заходів на основі відповідного національного законодавства і згідно з міжнародними зобов'язаннями. В документі також зазначається, що сторони надаватимуть гарантії для експортних кредитів на сприятливих умовах, дотримуючись відповідного національного і міжнародного права; що при цьому враховуватиметься взаємозв'язок між експортними гарантіями і економічним та фінансовим потенціалом іншої сторони.

Уже тоді наші дві держави підтвердили свою прихильність до співпраці в рамках міжнародних фінансових організацій, включаючи Європейський банк реконструкції та розвитку. Сторони констатували, що будуть створювати правові і матеріальні передумови для забезпечення безперешкодних контактів між підприємствами і організаціями обох країн. Все це також логічно лягло в площину глобальних трансформацій повоєнної Європи.

Відтак, поряд з договірними відносинами з іншими державами, під взаємини незалежної України і об'єднаної Німеччини була закладена широка політико-правова база. Україна і ФРН як повноправні суб'єкти міжнародних відносин, не завдаючи шкоди іншим країнам, зобов'язались нарощувати потенціал співробітництва двох держав.

Аналіз політико-правової бази двосторонніх взаємин, структури і механізмів співпраці, що задіяні з боку ФРН, а також відповідного ставлення її політичної еліти до нашої держави, дає ґрунтовні підстави говорити про щирі й виразні зацікавленості Німеччини розвитком відносин з сучасною Україною. Суттєво й те, що **федеральний уряд Німеччини з 1993 р. визначив український напрям окремою складовою східноєвропейської політики держави** [17]. Відтак українсько-німецькі зв'язки розвиваються: з року в рік наповнюються конкретним змістом, набуваючи відчутної ваги у формуванні архітектури європейських відносин. Уряд ФРН виявляє значну зацікавленість до розвитку демократичних процесів у нашій державі, надає дієву підтримку її реформаторському курсу.

Одночасно слід мати на увазі й проблемні питання, які виникли у цей період з вини української сторони. Негазів у відносинах справив скандал, пов'язаний з нецільовим використанням Градобанком гуманітарної допомоги ФРН українським жертвам німецько-фашистського режиму в роки Другої світової війни. Саме із виділених німецьким урядом в першій частині гуманітарної допомоги у вигляді компенсаційних виплат тим громадянам, які були на примусових роботах в Німеччині в період війни, 100 млн німецьких марок 86 млн були затримані майже на два роки. За офіційною версією українського фонду „Порозуміння і примирення”, значна частина коштів німецьких компенсацій була перерахована київському Градобанку, який незаконно вклав їх у розвиток цементної галузі, після чого збанкрутів [18].

Ці перепити значною мірою підірвали довіру німецьких політичних кіл, що зашило піднесенню взаємовідносин з Україною. Водночас ускладнилися взаємини по лінії підтримки Німецької кредитної установи українських підприємств, також не додавали динаміки двостороннім відносинам провали у реалізації української ініціативи щодо переселення до України з республік колишнього Союзу РСР представників німецької національної меншини. Саме тому необхідними постали інші виміри відносин, переосмислення двосторонніх взаємин та більш тісні стосунки політичного керівництва двох держав.

Новий етап українсько-німецьких відносин було започатковано в травні 1998 р. Тоді президент України Л.Д. Кучма та федеральний канцлер Німеччини Г. Коль на чолі своїх урядових делегацій провели в резиденції федерального уряду Петерсберг, що неподалік від Бонна, перші політичні консультації на найвищому рівні. Саме того 1998 р. стартував відчутно новий етап двосторонніх українсько-німецьких відносин. Його характерною відмінністю стали виразні характеристики привілейованого партнерства. Більше того, з української сторони помітні прагнення формування, за тогочасним визначенням, рівня стратегічного партнерства. Зазначимо, що Німеччина формат співпраці на рівні політичних консультацій має лише з окремими країнами: Францією, Польщею і Росією. Інституалізація міжурядових політичних консультацій, впровадження їх в практику відносин як постійно діючої форми покликані були надати відчутний імпульс двосторонньому співробітництву, а також змістовному наповненню відносин України із західними об'єднаннями, в яких вагоме місце посідає ФРН. Структуризація відносин з широкого кола питань у такому форматі спроможна була прислужитися й зміцненню національної безпеки нашої держави.

Автору цього матеріалу як одному з розробників концепції політичних консультацій та наповнення двосторонніх відносин якісно новим змістом доводилося тоді працювати в Посольстві України у ФРН і докладати зусилля задля тогочасного та майбутнього успіху нового виміру українсько-німецького партнерства. За нашим баченням, концептуальне покликання політичних консультацій визначалося наступним чином: „Найвірогідніше, що європейський вектор зовнішньої політики України матиме стратегічний успіх за умови суттєвої підтримки такої надпотуги, якою є сучасна Німеччина. Реалізація зовнішньополітичного курсу України буде взагалі успішною, якщо він, з одного боку, спиратиметься на національні інтереси, а з другого — за умови врахування чинників глобалізації міжнародних відносин, де ініціатором інтеграційних перетворень на оновленому Європейському континенті виступає здебільшого об'єднана Німеччина” [19].

Дійсно, що таке бачення перспектив підтвердили наступні міжурядові консультації, що відбувалися щорічно то в одній, то в іншій державі. Слід наголосити, що, торуючи шлях до майбутнього, Україна і Німеччина стали об'єднувати зусилля в часи, коли закладаються основи, визначаються суттєві параметри Європи XXI століття. Визначаючи і підтримуючи як довгострокову перспективу інтеграцію України до євроатлантичної сім'ї держав і народів, сторони вбачають в цьому невід'ємну складову частину більш широкого процесу розширення і зміцнення інтеграційної єдності Європи, яка буде складовою рівноваги багатополюсного світу.

Підкреслимо, що реальним підтвердженням розвитку українсько-німецьких взаємовідносин по висхідній стали: значно ширший спектр та наповнення відносин, їх зростаюча договірно-правова база. Саме остання на цей час охоплювала близько 40 юридичних документів різного рівня. Серед них — одна спільна декларація, дві міждержавні угоди, 20 міжурядових угод, понад 10 міжвідомчих угод. Аналіз підтверджує, що майже півтора десятка договірно-правових документів носять суто економічний характер. Звичайно, договірно-правова база цим не вичерпувалася і була в подальшому розширена. Скажімо, на кінець першого десятиліття цього століття вона охоплює вже понад 60 двосторонніх політико-договірних документів. Все це має прислужитися для вельми відчутного поглиблення українсько-німецьких відносин по всьому їх колу, у всіх сферах.

Зазначимо, що протягом цього третього періоду розвитку двосторонніх відносин відбулося не лише піднесення їх рівня, а й наповнення новим змістом взаємовідносин Україна — ФРН по всьому їх спектру. На рівень зацікавленості керівництва та політичних еліт держав не вплинула зміна у Німеччині урядової коаліції у вересні 1998 р. Прихід до влади нової так званої червоно-зеленої урядової коаліції не призвів до істотних змін у східноєвропейській політиці ФРН, зокрема щодо України. Поява інших, більш прагматичних акцентів та певна корекція у реалізації стратегічного курсу Німеччини щодо розбудови нової Європи лише доповнювалася взаєминами з Україною. Це помітно з огляду на підходи коаліції Г. Шредера — Й. Фішера щодо виходу ФРН із ядерної енергетики. Водночас саме Німеччина дотрималася своїх заяв і допомогла Україні в залученні іноземних інвестицій на добудову компенсуючих потужностей для повного виводу у 2000 р. з експлуатації всіх енергоблоків Чорнобильської АЕС.

Показовим було виокремлення в коаліційній угоді першого уряду Г. Шредера — Й. Фішера позицій стосовно України. Так, у розділі про атлантичний вимір зовнішньої політики Німеччини визначалися пріоритетними завдання щодо розбудови співробітництва та відносин партнерства з нашою країною. А говорячи про історичну відповідальність і добросусідство, в коаліційній угоді вирізнялися стосунки ФРН з окремими країнами та стверджувалося, що „уряд буде й надалі розвивати добрі стосунки з Росією і Україною, ставитиме їх на широку ґрунтовну основу” [20].

Аналіз свідчить, що в роки третього періоду двосторонніх українсько-німецьких відносин проводилися заходи щодо збереження та нарощування нового рівня політичних та піднесення всього спектра міждержавних відносин, були задіяні різноманітні форми та методи роботи для надання нових імпульсів у різних сферах зносин наших країн. Так, зосереджувалася увага на інтенсифікації політичного діалогу на міждержавному, міжпарламентському рівнях, окремо вирізнялися позаурядові організації та контакти. Так званий червоно-зелений коаліційний уряд ФРН першої і другої каденції відійшов від надмірного фокусування на відносинах з Росією, натомість концентрував зусилля на більш менш рівномірній політичній та економічній стабілізації всього центрально-східноєвропейського ландшафту.

Протягом цього періоду відбулося п'ять міжурядових політичних консультацій. Зокрема, під головуванням президента України Л. Кучми та федерального канцлера ФРН Г. Шредера: 8—9 липня 1999 р. в Києві проходили другі політичні консультації; 11—12 липня 2000 р. в Лейпцигу — треті; 6 грудня 2001 р. в Києві — четверті та 19—20 лютого 2004 р. в Берліні — п'яті. Також 3—6 лютого 1998 р. в Україні з державним візитом — першим в історії двосторонніх відносин — перебував федеральний президент Німеччини Ф. Герцог. Далі, більш регулярними і системними були міжпарламентські взаємини. Протягом даного періоду відбулися візити голів парламентів та представників відповідних парламентських груп; участь делегації Верховної Ради України в заходах з нагоди 50-ти річчя Бундестагу; на Берлінській конференції Міжпарламентського союзу 1999 р. Україна була прийнята в члени цієї організації; пройшли колоквіуми суддів Конституційного Суду України і їх колег у ФРН; українські делегації взяли участь в Європейському форумі в Берліні тощо.

Наголосимо, що на політичних консультаціях в Україні та Німеччині разом з федеральним канцлером Г. Кодем, а потім Г. Шредером, а також з президентом Л. Кучмою брали участь близько десяти міністрів, чимало керівників інших відомств та десятки осіб, які репрезентували підприємницькі структури обох держав. На цих зустрічах обговорювався як комплекс найактуальніших питань двосторонньої спів-

праці, так і проблеми ширшого порядку: стосовно підтримки Німеччиною України у втіленні її європейської стратегії; можливості України не лише бути споживачем європейської безпеки, а й експортувати її на користь загальноєвропейським інтересам; питання підтримки ФРН в організації та проведенні конференцій держав—донорів Чорнобильського фонду „Укриття”; можливості нарощування співробітництва України з міжнародними фінансовими організаціями — МВФ, СБ, ЄБРР; участь України в програмі Партнерство заради миру; актуальні міжнародні питання, зокрема проблеми Косова та участі України в повоєнному облаштуванні регіону; співпраці в рамках ООН; питання розв’язання кризи в Іраку тощо.

Звичайно, що на проведення політичних консультацій, взаємодію двох наших держав на найвищому рівні мали вплив і перебіг подій у власній країні, і чинники міжнародного порядку, впливи інших партнерів. У цьому зв’язку слід назвати величезну повільність у Німеччині та гострі передвиборчі дебати 2002 р. і наступні дострокові вибори; диференціацію політичних підходів з огляду на війну в Іраку тощо. Для України внутріполітичні проблеми були пов’язані з „касетним скандалом”, зовнішньою ізоляцією через обвинувачення у постачанні військової техніки Іраку, так званий кольчужний скандал і т. ін. В цей період політичні відносини зазнали певного охолодження. Вирівнюванню відносин мали прислужитися зустріч Л.Д. Кучми та Г. Шредера 10 червня 2002 р. в Санкт-Петербурзі та тристороння разом із В.В. Путіним і підписання ними трьохсторонньої заяви про співпрацю у використанні потужностей української системи продуктопроводів [21].

Слід зазначити, що на рубежі ХХ—ХХІ століть, а саме в 1999 р., система форм взаємодії наших держав поповнилася новими позаурядовими структурами. Так, тоді в лютому місяці у місті Бонн було започатковано діяльність Німецько-українського громадського форуму, а у листопаді в Києві — відповідно Українсько-німецького форуму. Ці позаурядові громадські організації стали проводити регулярні спільні засідання по чергові в Берліні та Києві, інших містах наших держав з різних актуальних тем: демократичного розвитку України, виборчій тематиці та проблемам співпраці на сучасному етапі тощо. На засіданнях цих форумів також розробляються окремі і спільні конкретні заходи на майбутнє.

Як свідчить аналіз, у період 1998 — 2004 рр. відбувалася відчутно інтенсивна співпраця на політичному рівні. Слід підкреслити, що окрім названих форм були регулярні обміни візитами міністрів закордонних справ та інших урядовців. Як правило, на цих зустрічах обговорювалися галузеві питання та широкий спектр українсько-німецьких відносин. За їх результатами підписувалися підсумкові документи, меморандуми про подальше співпраці тощо.

Запровадження і розвиток політичних консультацій як нової і дієвої форми відносин поміж нашими державами у період президентства Л. Кучми виправдало себе. Рівень відносин і взаєморозуміння поміж лідерами держав зберігався навіть у досить непрості для нашої країни часи. Це мало місце, скажімо, під час п’ятих міжурядових консультацій, проведення яких було обтяжено скандалом, спричиненим відмовою офіцера безпеки українського посольства повернутися на батьківщину і зробленими ним гучними заявами для ЗМІ ФРН щодо нібито неправомірних йому вказівок від Центру з України. Однак всі заплановані заходи політичних консультацій виконані. В їх рамках було укладено ряд двосторонніх угод [22].

Нинішній етап двосторонніх відносин України і ФРН співпадає з приходом до влади в нашій країні на хвилі так званої Помаранчевої революції нової команди, яка

уособлюється президентом В. Ющенком, та діяльністю уряду великої коаліції у Німеччині на чолі з А. Меркель. Тогочасні події в Києві і в Україні, численні матеріали німецьких ЗМІ практично наново відкрили Україну для німецького широкого загалу. Величезна хвиля піднесення, характерна для України, що виборювала своє право на вибір, доброзичливо сприймалася як політиками, так і чересічними громадянами Німеччини. У німецькому суспільстві, як і в більшості країн Європи, Україна перестала асоціюватися лише з негативом — Чорнобилем чи корупцією. Натомість Берлін, як й інші столиці континенту, в Україні став вбачати гідну європейську націю, яка поділяє і сама виборює справжні демократичні цінності [23].

Перші контакти президента В. Ющенка з політичним керівництвом Німеччини відбулися буквально через лічені дні після інавгурації, у якій брав участь президент бундестагу В. Тірзе. 27 січня 2005 р. президент України зустрівся зі знайомим йому ще з попередніх часів федеральним президентом Х. Кьолером у Кракові у рамках відзначення 60-ої річниці визволення концтабору Освенцим. Наступного дня відбулася його зустріч з федеральним канцлером Г. Шредером у Давосі в рамках Всесвітнього економічного форуму.

Першим закордонним візитом президента В. Ющенка у двосторонніх відносинах став його візит до ФРН, що відбувся 8—9 березня 2005 р. В його рамках відбулися переговори з Г. Шредером, зустрічі з Х. Кьолером, В. Тірзе, провідними міністрами, парламентською групою „Україна”, а також з головою ХДС та фракції ХДС/ХСС у Бундестазі А. Меркель. Апогеєм візиту став виступ президента України на пленарному засіданні Німецького бундестагу. В. Ющенко став загалом двадцять другим іноземним політиком, якому було надано це право з 1949 р., і першим, хто отримав його ще до завершення перших ста днів перебування на посаді [24].

Під час переговорів з федеральним канцлером було досягнуто домовленості щодо збереження механізму двосторонніх політичних консультацій. Президент України запропонував провести наступні консультації у вересні-жовтні 2005 р. в Україні. Було домовлено також про створення групи високого рівня з числа урядових високопосадовців, а також підприємців обох країн. Основною сферою її діяльності визначено активізацію двосторонніх економічних контактів, а також сприяння діяльності малих та середніх підприємств.

Г. Шредер привітав готовність України до обговорення з Німеччиною механізмів реалізації створення систем енергобезпеки України та ФРН, а також наміри президента України відновити тристоронні консультації між Україною, Росією та Німеччиною щодо створення консорціуму з управління та розвитку газотранспортної системи України. Він запевнив у подальшому сприянні з боку Німеччини інтеграційним прагненням України, заявивши, що Німеччина буде „відвертим партнером України в тому, що стосується європейських структур” [25].

У свою чергу віце-канцлер, федеральний міністр закордонних справ Німеччини Й. Фішер запевнив президента України, що Німеччина підтримує поступове зближення України з Європейським Союзом через отримання статусу країни з ринковою економікою, набуття членства в СОТ, належне виконання Плану дій Україна—ЄС з можливістю його перегляду, а також укладення у майбутньому нової посиленої угоди. При цьому особливий наголос було зроблено на необхідності ставити реальні завдання на шляху європейської інтеграції.

Проте існуючий рівень політичних взаємин і взаєморозуміння в силу різних причин, і зокрема — певних хиб з української сторони, змін урядової коаліції ФРН впро-

довж наступних років зберегти не вдалося. Протягом нинішнього періоду відбувалися зустрічі на найвищому рівні, здійснювалися офіційні візити, однак те піднесення, що панувало на початку 2005 р. у двосторонніх відносинах, не вдалося зберегти.

Скажімо, під час перебування в жовтні 2006 р. в Берліні президент В.А. Ющенко, який отримав премію „Квадрига — 2006” у номінації „за розвиток демократії”, не зміг зустрітися з федеральним канцлером А. Меркель; він не відгукнувся на пропозицію канцлера пообідати в Берліні та, звичайно, обговорити ряд важливих питань. Далі, протягом 2007 р., президент В. Ющенко кілька раз перебував у Німеччині і лише один раз зустрічався з федеральним канцлером.

Слід підкреслити, що після затвердження на посаді глави уряду Німеччини А. Меркель наприкінці 2005 р. українські дипломати вважали, що питання її візиту до України вирішиться швидко і само по собі. В посольстві виходили із того, що новий федеральний канцлер менше заангажована на Росію, аніж її попередник Г. Шредер, а тому стане більш схильною до розвитку взаємин Берліна та Києва. Проте переговори щодо приїзду нового канцлера затягнулись майже на три роки.

Короткий робочий візит А. Меркель в Україну відбувся лише 21 липня 2008 р. В числі труднощів, які виникали в ході узгодження та проведення візиту і його заходів, стала відмова німецької сторони вносити до графіка візиту відвідування канцлером меморіалу жертвам голодомору 1932—1933 рр. Узгоджений формат зустрічі президента і канцлера не передбачав проведення двосторонньої зустрічі лідерів двох держав, натомість переговори „у розширеному складі”, з участю міністрів. А спільний ланч президента і канцлера за проханням німецької сторони змінили — на нього запросили й главу українського уряду. На прес-конференції за підсумками переговорів було відзначено, що Німеччина підтримує Київ у питанні укладання з Євросоюзом посиленої угоди. Водночас А. Меркель вказала на необхідність подолати розбіжності й кризові явища в українській владі. Також канцлер підтвердила позицію Німеччини, висловлену на саміті в Бухаресті, про неготовність підтримати Україну щодо підписання нею угоди про підготовку до членства в НАТО [26].

Такий перебіг подій засвідчив, що Україна втратила попередню підтримку, вітчизняні лідери і дипломати не змогли зберегти вже існуючі напрацювання у формі щорічних двосторонніх консультацій на вищому рівні. Не сталося відчутного поліпшення відносин на найвищому політичному рівні й у період світової кризи. Стриманість і проведення лише протокольних заходів відрізняли навіть візити німецьких урядовців нижчого рівня. Попередня політична позиція щодо підтримки євроатлантичних прагнень Києва цієї, як і деяких інших держав Європи, була втрачена. Так, за сучасних умов лідери потужних держав-локомотивів інтеграції ФРН та Франції не вбачають можливостей подальшого розширення євроатлантичних структур [27].

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що протягом 1990—2009 рр. українсько-німецькі політичні відносини пройшли значний шлях від свого започаткування до створення необхідних передумов для розбудови співробітництва в усіх сферах. Запроваджені механізми, насамперед — міжурядові консультації, обсяг та зміст існуючої договірно-правової бази на загал відповідають потребам двосторонньої співпраці, виведення її на рівень стабільного партнерства.

Наголосимо, що провідні політики Німеччини усвідомлюють роль та місце України як дієвого чинника досягнутої рівноваги і зміцнення стабільності в геополітичному просторі Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР. Політичні

лідери ФРН зацікавлені у подальшому зміцненні демократичної України, завершенні нею ринкових перетворень та інтеграції до трансатлантичного простору. Про це свідчать як безпосередні розмови з політиками та науковцями Німеччини, так і конкретні дії уряду ФРН в цьому напрямі.

Як свідчить аналіз, для України Німеччина є і залишиться в майбутньому не лише політично значущим, а й головним торговельно-економічним партнером: вона з 1997 р. посідає перше місце на Заході і друге в світі — після РФ — за обсягом торгівлі з нашою державою, а також почесне місце за обсягом прямих інвестицій в нашу економіку [28]. Об'єктивно народногосподарські комплекси України і Німеччини можуть доповнювати один одного, а подальше посилення зусиль — обернутися солідним економічним зростанням. Власне, це визнають і до цього прагнуть широкі ділові кола, бізнесові структури.

Вагомим доповненням завжди були і мають стати в подальшому відносини на земельному і регіональному рівнях, співробітництво міст-партнерів, яких у стосунках України з ФРН понад два десятки.

Формуючи засади привілейованого партнерства, розвиваючи його, за нашим баченням, слід провести ретельну інвентаризацію взаємовідносин, розв'язати ряд поточних практичних завдань, зняти ідеологічні напруги. Україні слід, в першу чергу, подолати внутріполітичне протистояння провідних сил. Далі — досягати віддачі від проведення ринкових перетворень в нашій країні, більш успішного здійснення курсу на інтеграцію до європейських структур і реального забезпечення економічної віддачі від зовнішньополітичної діяльності в цьому напрямі, та, зрештою, в досягненні наших перспективних геополітичних стратегічних розрахунків не лише на теренах колишнього СРСР, а й, великою мірою, в Європі XXI століття.

При цьому завжди слід брати до уваги, що Німеччина як держава, що є однією із провідних демократій євроатлантичного простору, справляє суттєвий вплив на розвиток подій не лише на континенті, а й у світі. Стан міжнародних відносин і розвиток світогосподарських зв'язків багато в чому залежав у попередні десятиріччя і залежить нині саме від реального змісту європейського курсу ФРН. В постконфронтаційний період, коли до загальноєвропейських процесів залучаються країни молоді демократії Сходу континенту, Німеччина надає їм значну фінансово-економічну допомогу, взяла патронаж над багатьма з них у розвитку взаємин цих країн з провідними структурами демократії і опікується проблемами поглиблення ринкових реформ та демократичних перетворень.

Тим самим реальна вага і вплив на сучасний і майбутній перебіг подій на континенті з боку ФРН, налаштованість після виборів 2009 р. нової урядової коаліції християнських та вільних демократів на чолі з А. Меркель та К. Вестервелле на конструктивні зміни у взаєминах з офіційним Києвом постають суттєвими детермінантами зацікавленості щодо поглиблених відносин України з цією державою [29]. Такий підхід влаштовує обидві сторони, він обопільно відповідає інтересам як України, так і Німеччини. Поглиблення співпраці України з євроатлантичними структурами може здійснюватися більш плідно і динамічно за умови нарощування співробітництва та підтримки нашої держави з боку ФРН. Так, це торкається питань поліпшення доступу українських товарів на ринки країн ЄС, а також відносин нашої держави з іншими структурами, країнами євроатлантичного простору.

Посилання та література:

1. Геополітика — А.І. Кудряченко, Ф.М. Рудич, В.О. Храмов.— К. 2004.— 296 с.; *Мартинюк А.Ю.* Об'єднана Німеччина: від „Боннської” до „Берлінської” республіки.— К.: Корпорація, 2006.— 447 с.; *Павлов Н.В., Новиков А.А.* Внешняя политика ФРГ от Аденауера до Шредера.— М.: Сиддипресс, 2005.— 608 с.
2. Europäische Union. Amt feur amtliche Veroeffentlichungen der Europäischen Gemeinschaften, Luxemburg, 2005.— S. 27—33.
3. *Солошенко В.В.* Україна — Німеччина: становлення і розвиток політичних відносин у 90-і рр. XX ст. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія.— 2001.— Вип.52.— С. 69—73.
4. *Adenauer K.* Erinnerungen 1957—1963. Stuttgart.— 1968.— S.64; *Кудряченко А.І.* Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970—1991рр.) — К.: Наукова думка, 1996.— С. 24.
5. *Кривонос Р.А.* Німеччина у структурі європейської співпраці.— К.: ВПЦ „Київський університет”, 2004.— 166 с.; *Aus Posten... Berichte und Erfahrungen aus 50 Jahren deutscher Außenpolitik.*— 2. Aufl.— München.— 1997.— S. 16.
6. *Tatsachen uber Deutschland.*— Berlin.— 2008.— S. 76.
7. *Deutsche Außenpolitik 1992.*— Bonn.— 1992.— 254 S.
8. *Давлетшина Д.К.* Політика ФРГ в Європейском Союзе. МГИМО (університет) МІД Росії.— М., 2006.— 151 с.
9. *Glutz P.* Irrweg des Nationalstaats.— Stuttgart.— 1997.— 257 S.
10. *Informationen zur Deutschen Außenpolitik.*— 2006.— №3.— S. 5—7.
11. Основні напрями зовнішньої політики України // Політика і час.— К.— 1993.— № 7. *Бжезинський З.* Незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи. Світ про Україну.— 1993.— № 2.— 20 січня.
13. Декларація про основи відносин між Україною і Федеративною Республікою Німеччини // Поточний архів МЗС України за 1993 р.
14. Факти про Німеччину.— Берлін.— 2007.— С.91—97.
15. *Кудряченко А.І., Грабарчук Г.О.* Україна й Німеччина — двосторонні відносини на початку 90-х років.— К.— 1994.— С. 9.
16. Договірньо-правова база відносин України і ФРН / Україна й Німеччина — двосторонні відносини на початку 90-х років.— К.— 1994.
17. Об'єднана Німеччина та Україна в оновленій Європі // Президентський вісник.— 2000.— № 16.— С. 25.
18. *Кудряченко А.І.* Україна та Німеччина — як вірогідні стратегічні партнери Європи // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України // Наукові записки.— вип.11.— К, 2000.— С. 173—185.
19. *Frankfurter Allgemeine Zeitung.*— 1998.— 17. November.
20. Комсомольская правда в Украине.— 12 июня.— 2002.
21. Урядовий кур'єр.— 21 лютого.— 2004.
22. *Frankfurter Allgemeine Zeitung.*— 2005.— 6. February.
23. *Степанов В.* Берлін відкриває для себе нову Україну // Політика і час.— 2005.— № 4.— С. 3—7.
24. Урядовий кур'єр.— 12 березня.— 2005.
25. *Ukraine hofft auf deutsche Unterstützung für EU-Beitritt // Handelsblatt.*— 2006.— 4.October.
26. Україну назвали в ассоциативный ряд // Коммерсант.— К.— 22 июля, 2008.
27. *Zur Neue Strategie der NATO / www.bundestag.de,*— 2009.— 1. April.; *Кондратюк С.В.* Європейська політика об'єднаної Німеччини.— К. ІСЕМВ НАН України.— 2008.— С. 204.
28. Розрахунки за даними Держкомстату України за 2008 рік. Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами. Експрес-випуск від 17.03.2009 р. № 59.
29. Medien berichten uber die Bundestagswahl 2009 // http://www.bundestag.de/btg_wahl/wahlinfos/startseite/index.jsp; Німеччина пообіцяла працювати над вступом України до ЄС <http://gazeta.ua/index.php?id=309420>.

2.5. Україна — Франція: спектр взаємодії

Взаємовідносини України з Францією не можна назвати ані стратегічними, ані навіть привілейованими. Найлегше списати проблематичність стосунків наших держав до проросійської орієнтації політичного істеблшменту Франції. Проте, хоча доля істини в цьому й є, питання є набагато складнішим та багатовимірним. І якщо Україна прагне членства в Євросоюзі, треба заручитися прихильністю цієї впливової країни та активізувати двосторонні взаємини. Українсько-французька співпраця має величезний потенціал, який ще повною мірою не було реалізовано через різноманітні чинники, котрі ми розглянемо в даному дослідженні. Проте за умов бажання розвивати стосунки, наполегливої безпосередньої двосторонньої співпраці за усіма рівнями — від найвищого політичного (керівників держав) до економічного, наукового, культурного та активізації туризму — Україна і Франція матимуть змогу перейти на вищий рівень взаємин. Наразі вступ України до Євросоюзу є далекосяжною метою. Між тим, швидкі трансформації 90-х рр. XX ст. свого часу не було передбачено, так само і на сучасному етапі ще важко уявити, яку роль зможе відігравати французько-українське співробітництво за умов об'єднання зусиль цих країн в розбудові Європи майбутнього.

Законодавча база. 27 грудня 1991 р. — Франція, як і інші країни ЄС, визнала незалежність України. 24 січня 1992 р. в Києві міністрами закордонних справ України та Франції А. Зленком та Р. Дюма підписано протокол щодо встановлення дипломатичних відносин.

Нині налічується біля 40 двосторонніх документів, підписаних Україною та Францією. Серед них базовим постає Договір про взаєморозуміння та співробітництво між Україною і Французькою Республікою, ратифікований Постановою Верховної Ради № 2610-12 від 17.09.92 р. У ст. 2 цього документу йдеться про участь України та Франції у конструюванні мирної та солідарної Європи. З огляду на цю перспективу, країни розвивають їхню політичну співпрацю іу двосторонньому, і в багатосторонньому планах. Співробітництву у сфері безпеки присвячено 8 ст. договору про співпрацю України і Франції в рамках Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ — сучасна назва ОБСЄ, Організація з безпеки і співробітництва в Європі) [1].

Поточне двостороннє французько-українське співробітництво визначається та конкретизується у Дорожній карті двосторонніх відносин. Проте, згідно аналізу вітчизняного дослідника професора В. Манжолі, у підписаній 11 листопада 2005 р. Дорожній карті спостерігається зниження рівня співпраці. У ній, зокрема, не було зафіксовано обміну візитами на рівні президентів чи прем'єр-міністрів. Це спричинила урядова криза в Україні у вересні 2005 р., вплинувши на імідж нашої країни негативним чином [2].

З іншого боку, французька сторона зауважує, що Україна не завжди дотримується чіткого виконання та ретельного врахування й аналізу результатів запровадження в дію положень цього документу [3].

Періодизація. Автор вважає за доцільне розглянути періодизацію українсько-французьких відносин, розроблену досвідченим українським дипломатом. Отже:

1. 1991—1996 рр. — спочатку спостерігалася інтенсивність контактів, а потім — втрата інтересу з французького боку. Причина — в Україні забуксували реформи.

Жоден значний французький проект не реалізувався. Україна виявилася ненадійним партнером, що було проблемою для французьких інвесторів. Таким чином, надії 1992 р. не підтвердилися практикою.

2. 1997—2000 рр.— ставлення французьких політиків до України змінилося. Реформи в нашій країні набирали обертів. Політика президента Росії Б. Єльцина була малопередбачуваною, на цьому тлі українська політика вигідно вирізнялася і була більш зрозумілою. Інтуїтивно французи у своїй політиці на Сході більше спиралися на Україну.

3. 2001—2004 рр.— імідж України затьмарився через скандал зі звинуваченням у продажу Іраку системи „Кольчуга”, вбивством журналіста Ч. Гонгадзе. Франція перестала розглядати Україну як надійного партнера. В Росії прийшов до влади В. Путін. Відбувся обмін ролями України з Росією. Франція підтримувала В. Путіна, який намагався ствердитися як реформатор. Після 11 вересня 2001 р. на Заході розуміли, що треба об'єднуватися з Росією в боротьбі з тероризмом. Тим часом, у 2003 р., спостерігався сплеск візитів українських можновладців до Парижа. У Франції побували прем'єр-міністр В. Янукович, спікер Верховної Ради В. Литвин, міністр закордонних справ К. Грищенко. Проте вони не змінили відносин якісно. В Україні готувалися до президентських виборів.

4. 2005 р.— новий період започатковано президентськими виборами в Україні та Помаранчевою революцією, під час яких у французькому суспільстві відбувся злам у сприйнятті України. Французи із зацікавленням відкривали для себе Україну. Однак Франція не цікавлять загальні гасла. Отже, Франція вбачала розвиток відносин України з ЄС в плідному співробітництві в конкретних сферах, а не в деклараціях [4].

5. 2006 р.— по теперішній час — початок періоду розчарування і нерозуміння. Парламентські кризи в Україні.

Вважаємо за доцільне надати також нашу власну періодизацію французько-українських відносин, розроблену за ознакою президентування у Франції. Отже:

1. Для Франції періоду президентування Франсуа Міттерана (1988—1995 — другий термін президентства Міттерана) характерною є відсутність чіткого політичного курсу щодо незалежної України. До того ж, підкреслимо, що Україна з'явилася як держава з потужним ядерним арсеналом, наявність котрого дратувала вузьке коло країн—володарів ядерної зброї, які й доклали значних зусиль, аби Україна позбулася статусу ядерної держави. Ф. Міттеран так і не відвідав Україну з державним візитом.

2. Президентування Жака Ширака (1995—2007). Ширак мав справу вже з без'ядерною Україною, покляди цього президента були відверто проросійськими, а отже, потуги європейської та євроатлантичної інтеграції України супроводжувалися побажаннями Ж. Ширака не дратувати Росію. Ширак відвідав Україну з державним візитом 2—4 вересня 1998 року.

3. Президентування Ніколя Саркозі (2007 р.— по теперішній час). До влади у Франції прийшов політик молодшого покоління, який стосовно України намагається скласти власну думку. Зокрема, підкреслимо його увагу до Помаранчевої революції, невдовзі після цих подій відбувся його візит до України, надіслано листи до Юлії Тимошенко. На відміну від своїх попередників, які дивилися на події в Україні через московську призму, Ніколя Саркозі, принаймні, намагається зробити аналіз подій в нашій країні самостійно, що є, безперечно, заслугою цього державного діяча з огляду на: 1) історичну орієнтацію французьких політичних кіл на Росію; 2) факт, що Україна не перебуває в колі держав, співпраця з якими для Франції є нагальною;

3) наявність впливових науковців-міжнародників, що спеціалізуються на політиці Росії і для яких дослідження України є другорядною справою. Саме Ніколя Саркозі від імені Євросоюзу під час головування Франції в ЄС запропонував 9 вересня 2008 р. Україні опрацювання Угоди щодо асоціації з ЄС.

Політичні контакти високого рівня. Насамперед, виокремимо контакти та зустрічі президентів.

Українські президенти виявили більшу активність. Офіційний візит президента України Л. Кравчука до Франції відбувся 16—17 червня 1992 р. суттєвим заходом стало підписання міждержавного Договору про взаєморозуміння та співробітництво. Другий президент України Л. Кучма побував з візитами у Франції 30—31 січня 1997 р., 7 грудня 1999 та 14—15 вересня 2000 на саміті Україна—ЄС в Парижі. Третій президент України В. Ющенко виявив значну активність у французькому напрямі з початку свого президентства. Він прибув до Франції вже 22 червня 2005 р. І восени повернувся до цієї країни, 15—16 листопада 2005 р., за умов, коли у Франції тривали акції громадського протесту, і тому цей візит не отримав такої уваги французьких медіа, яку він отримав би за іншої ситуації.

З французького боку з часу незалежності України нашу державу відвідав з державним візитом лише президент Франції Жак Ширак 2-4 вересня 1998 року.

Серед українських прем'єр-міністрів у Франції побували: В. Пустовойтенко (25—28 березня 1999 р.), В. Ющенко (19 жовтня 2000 р.), В. Янукович (27—28 травня 2003 р.), Ю. Тимошенко (12—14 червня 2005 р.), для якої це був перший закордонний візит на цій посаді.

Відбуваються контакти по лінії міністерств закордонних справ. Україну відвідали французькі міністри закордонних справ Р. Дома (23—24 січня 1992 р.), Ю. Ведрін (23—24 липня 1998 р.), М. Барньє (5 лютого 2005 р.). Здійснили візити у Францію міністри закордонних справ України А. Зленко (14—15 вересня 1993 р.), К. Грищенко (20—21 листопада 2003 р.).

Парламенти: Верховна Рада — Національна Асамблея. Згідно статті 16 Договору про взаєморозуміння та співробітництво між Україною і Французькою Республікою, сторони сприяють співробітництву між своїми парламентами [5].

Вагомим структурним елементом, що міг би активізувати та надати реального змісту французько-українській політичній співпраці, є міжпарламентські групи дружби.

16—17 грудня 2003 р. Голова Верховної Ради В. Литвин перебував з візитом у Франції, де мав переговори з головою Сенату К. Понселе та головою Національної асамблеї Ж. Дебре.

Між тим, згідно аналізу французьких парламентських аналітиків, співпраця по лінії груп дружби Верховної Ради та Національної асамблеї не відповідає потенціалу обох країн та, на жаль, поки що не виконує ролі каталізатора французько-українських взаємин.

Для французької сторони проблемою і перешкодою для подальшого розвитку взаємин є невизначеність власних прагнень України. Верховна Рада не дала зрозуміти французькій Національній асамблеї, що саме вона хоче отримати від співробітництва, не подала жодних проєктів. Серед французьких аналітиків набув поширення погляд, що Україна потерпає через французько-російські взаємини. Франція має традицію тісних взаємин з Росією, тому відносини з Україною блокуються. Існує ідея, що Україна назавжди залишиться „поміж” Росією та ЄС [6].

Помаранчева революція як каталізатор французько-українських взаємин. Франція обережно поставилася до утворення незалежної української держави, до того ж французькі науково-аналітичні кола не були готові одразу зайнятися українськими дослідженнями через те, що найвідоміші французькі советологи цілком логічно перекваліфікувалися на фахівців з проблематики Росії (не останню роль в цьому зіграв і мовний чинник — володіння саме російською і незнання української мови). До того ж перипетії становлення українського державно-політичного життя, часто далекі від демократичних норм, не викликали натхнення у французьких керівників, які ще й постійно уважно прислухалися до позиції офіційної Москви. З іншого боку, скидалося, що українська дипломатія, яка тільки почала формуватися, та влада, що намагалася вибороти можливість проведення справжньої, а не декларативної зовнішньої політики в умовах тиску потужних держав, не мали чітко окресленої стратегії співробітництва з Францією.

Між тим, події Помаранчевої революції, охарактеризовані директором Французького Інституту міжнародних відносин Т'єрі де Монтбріалем як біфуркаційні, відкрили нову сторінку французько-українських відносин: „Особливо неординарний народний рух, що відбувається впродовж декількох тижнів у Києві, попри дуже важкі кліматичні умови, є політичним фактом, що увійде до книг з історії як справжня біфуркація. Цей рух методично готувався, проте лише технологічно не пояснити ні його масштабу, ні його довготривалості. І як усяку біфуркацію, його було важко передбачити” [7]. Події в Україні опинилися в репортажах на перших сторінках французької преси та в передачах французького телебачення. У відомих французьких центрах, що займаються дослідженнями міжнародних відносин, відбулися семінари з української тематики.

Офіційна позиція Франції була доволі стриманою. Президент Франції Жак Ширак на саміті франкомовних держав в Буркіна-Фасо (26 листопада 2004 р.) визнав, що вибори не були „цілком прозорими”. Отже, вирішення проблеми він вбачав у тому, що „можна вести політичний діалог”, аби „уникнути драми, яка не потрібна Україні” [8].

Варто зазначити, що на тлі неактивної позиції французького уряду та дипломатії виокремлюються підходи деяких французьких депутатів, які визнали важливість „української проблеми” для Європи та доцільність майбутнього вступу України до ЄС. Депутат Національних Зборів від провідної партії „Союз за народний рух”, член групи дружби „Франція-Україна” К. Гоазген заявив в інтерв'ю радіопрограмі „Франс-Інтер”, що з часом Україна покликана приєднатися до Євросоюзу [9]. Інший депутат від „Союзу за народний рух” та спостерігач на президентських виборах 26 грудня 2004 р. П'єр Лелуш був ще рішучішим: „Я хотів би, щоб президент Ж. Ширак і уряд виявили до України таку ж щирість, яку вони виявили щодо Туреччини. Безглуздо ставити Україну позаду Туреччини або ж зараховувати її до категорії „втрачених” країн. Було б драмою, якби Європа забула про українців, котрі є такими ж європейцями, як і поляки”. Він підкреслив, що „бюрократи та еліти (французькі та європейські) виявили сильну нерішучість” щодо України, „начебто існувала значна втома від розширення. До того ж є ті, хто не хоче засмучувати Путіна” [10].

Таким чином, якщо до подій Помаранчевої революції Україна значною мірою не була відома багатьом французам, то події, спричинені виборами президента України, відіграли роль каталізатора зацікавленості французів Україною та українцями [11].

Економічне співробітництво. З 2000 до 2007 р. двосторонній торговий обмін України з Францією виріс втричі. У 2006 р. сума французького експорту в Україну становила 793 млн євро, в 2007 р. відбувся її зріст на 14.5% і, таким чином, вона склала 908 млн євро. Франція посідає 12 місце серед країн-постачальників України і 4 місце серед європейських країн-постачальників після Німеччини, Польщі та Італії. Франція поставляє в Україну напівфабрикати (хімічні, пластмасові, текстильні) та механічне обладнання, що становлять 52% від експорту. 26% належить експорту виробів фармацевтичної та парфумерної промисловості, а також обладнання для житла.

У 2007 р. збільшився імпорту з України у Францію, його сума становила 423 млн євро. 42% від імпорту склали сільськогосподарські та харчові вироби, 20% імпорту з енергетичної галузі та 17% — напівфабрикати.

На даному етапі французькі інвестиції в українську економіку становлять 1.046 млрд доларів, чи 3.5% від загальних прямих інвестицій. На 1 січня 2008 р. Франція зайняла 8 місце серед країн-інвесторів і 4 місце серед європейських країн-інвесторів. Французи вкладають в розвиток банківського сектору та в продовольчу галузь. Зокрема, одними з перших на українському ринку з'явилися компанії Лакталіс (Lactalis) та Данон (Danone), які зайняли позицію лідера серед іноземних виробників молочних продуктів. Було відкрито супермаркет Ашан (Auchan). Французькі банки БНР Париба (BNP Paribas) та Кредит Агриколь (Credit Agricole) інвестували в банківську сферу.

В індустріальній галузі та будівництві працюють компанії Лафарж (Lafarge) та Ер Лікід (Air Liquide). Французькі підприємці є також присутніми і у сфері ядерної енергетики, зокрема, беруть участь у певних проєктах щодо врегулювання ситуації в Чорнобилі.

Позитив роботи французьких підприємств в Україні складається зі створення нових робочих місць, запровадження європейських технологій та стандартів якості. Активність французьких інвесторів з 2005 р. пов'язана з тим, що у 2004 р. кордони Євросоюзу наблизилися і стали безпосередніми з Україною. Відбулося зростання світових цін на харчові продукти, що спричинило зацікавленість французьких торгових груп Україною, як країною, що має потенціал до збільшення продуктивності в сільськогосподарській промисловості.

Перспективи для французьких підприємців в Україні:

1. Сільськогосподарська галузь: продаж транспортних засобів, закупівля зерна.
2. Продаж обладнання.
3. Організація Євро-2012 сприятиме будівництву готелів, доріг, оновленню служб швидкої допомоги. Французи могли б взяти в цьому участь, маючи значний досвід у будівництві автобанів.
4. Концесії. Зокрема, цікаві перспективи мають інвестиції в управління водопровідними системами. У самій Франції вода з-під крану є загальноновживаною для пиття, що свідчить про високий ступінь її очищення.
5. Освоєння регіонів України. У перспективі для французького бізнесу інтерес може становити не лише столиця, а й регіони, промисловий схід: Донецьк, Дніпропетровськ, порт Одеса та Крим.

Україна має більший потенціал зближення з ЄС у торговій сфері, ніж її сусіди, через план створення зони вільної торгівлі з ЄС. Іншим позитивом є прихід іноземних банків в Україну, що збільшує довіру іноземних інвесторів, зокрема — французьких.

Перипетії українсько-французького діалогу. Спробуємо з'ясувати причини стриманості французько-українських відносин, окрім впливу російського чинника, який сам по собі може бути предметом окремого дослідження. Виявити відмінність концепцій та розуміння, що спричиняє невірну інтерпретацію сигналів країни-партнера. При цьому слід узяти до уваги й такий чинник, як відсутність традиції міждержавного співробітництва, що, очевидно, відіграє негативну роль у розвитку двосторонніх французько-українських взаємин.

Промовистим прикладом може слугувати концептуальний підхід певних французьких кіл до євроінтеграції України. На думку одного українського дипломата, коли протягом років французи пропонували Україні асоціацію з ЄС, українці інтерпретували це як можливість укладання угоди асоціації з Євросоюзом. Між тим, французи мали на увазі двосторонні програми співробітництва України з країнами ЄС у сферах, де це було доцільним та взаємовигідним. Зокрема, навесні 2003 р. в Афінах президент Жак Ширак пропонував Україні саме цей шлях співробітництва з ЄС (яким до того пройшли країни Балтії) [12]. Опрацювання Угоди асоціації України з ЄС врешті було запропоновано 9 вересня 2008 р. під час 12-го саміту Україна — ЄС в Парижі, і саме під час головування Франції в Євросоюзі. Шкода, що французькі зусилля не оцінено належним чином, особливо зважаючи на те, що парламентські кризи в Україні та чвари між головними керманічами держави діють, як прохолодний душ, на французьку дипломатію, і пропозиція Угоди асоціації з ЄС державі, влада якої в черговий раз постає перед світом у вельми непрезентабельному вигляді, вимагала певної рішучості.

Український професор В. Манжол та ж зазначив, що „на початковому етапі Україна недооцінила політичне значення та практичний потенціал запропонованих Парижем принципів та механізмів поглиблення співробітництва з Європейським Союзом. Французькі пропозиції були доволі прогресивними: в них пропонувався тип асоціації, що був дуже наближеним за формою та змістом до асоціації ЄС з країнами Центральної Європи, утвореної на початку 90-х рр., а в деяких аспектах навіть йшов далі за неї” [13].

До речі, співробітники Міністерства закордонних справ Франції особливо підкреслюють роль сварок та неузгодженостей представників різних гілок української влади у падінні міжнародного іміджу України [14].

Справа в тому, що стабільність державних інститутів має неабияку значущість для французів. Зокрема, на думку колишнього посла Франції в Україні, проблема європейської інтеграції по-різному трактується в Західній та Східній Європі. Французи мають адміністративний підхід, для них ЄС є потугою і адміністративним утвором, і важливо, як він функціонуватиме. Тому, на їх переконання, насамперед треба поглиблювати інтеграцію всередині, і лише потім займатися розширенням. А для східноєвропейців Європа є символом, ідеалом. Алегорично вони вважають, що мають право повернутися до родини, до якої вони належать. Французький адміністративний підхід провокує ж у східноєвропейців відчуття, що їх взагалі не бажають приймати.

Створення та зміцнення державних інститутів в Україні, відхід від радянських моделей вимагає часу. У Франції ж державні інститути є набагато міцнішими і стабільнішими, тому для французів важко зрозуміти складний процес формування та стабілізації державних структур молодій країні.

Для ЄС же важливо знайти рівновагу. Це інтеграційне об'єднання пройшло через кризи, коли французи та голландці проголосували проти запровадження Євро-

пейської Конституції, а ірландці — проти Лісабонського договору. До того ж, ЄС еволюціонує під впливом зовнішніх чинників, таких як глобалізація, фінансова криза, проблеми тероризму.

Взагалі, Україна є заплутаною темою для обговорення у Франції. Наприклад, можна вести дискусії стосовно європейської ідентичності Туреччини. Але ніхто або майже ніхто не заперечує, що наша держава є європейською, вагомим партнером ЄС. Водночас, проблема полягає в тому, що це країна зі значною територією і населенням, порівняно, наприклад, з Естонією, отже, інтеграція України — це інше, ніж інтеграція малої держави.

У короткотерміновій перспективі Україна спричиняє хвилювання європейських партнерів, яким незрозумілі нюанси нашої державної трансформації. Але це не дивно, тому що на це потрібен час, і за даних умов якраз обмеженість у часі й є суттєвим недоліком. Між тим, труднощі спіткали й інші постсоціалістичні країни: Польщу, Чехію, Угорщину, Словаччину, Румунію. Отже, приклад України не є винятком.

Дійсно, неефективність урядів, дебати між президентом В. Ющенком та прем'єром Ю. Тимошенко справляють враження слабкості державних інститутів. Проте для Франції більш занепокоїливою є енергетична залежність України від Росії: ситуація змінилася з часів Л. Кучми зі зростанням цін на енергоносії, з чого росіяни роблять інструмент своєї зовнішньої політики, особливо стосовно свого „близького зарубіжжя” [15].

Далі, на нашу думку, у загальноєвропейському вимірі Франція є двигуном об'єднаної Європи, хоча вона має, незаперечно, вдалий досвід захисту своїх національних інтересів. Ця країна йде шляхом посилення інтеграції з іншими державами Європи, зокрема, у Франції актуальність економічного виміру інтегрування Європи вже поступається політико-стратегічному та безпековому. У цьому сенсі французький філософ Ален Фінкелькраут вважає, що „у процесі виходу поза національні рамки ми набули тенденцію вважати небезпечними будь-які вимоги національного характеру і відносимо до негативних проявів „фрагментаризацію” імперій та виникнення „малих націй” [16]. Думаю, ця теза заслуговує на увагу, бо народження України — це яскравий прояв „фрагментаризації” імперії. Звичайно, факт династичного шлюбу французького короля Генріха I з київською князівною Анною Ярославною в II столітті є доволі віддаленим історично, щоб бути відомим пересічному французу.

Прикметно, що в Україні та Франції відбувалися протилежні процеси: Україна вводила в обіг власну національну валюту — гривню, розбудовувала свої збройні сили, маючи значні суперечки з Росією через Чорноморський флот, тоді як Франція впроваджувала спільну європейську валюту — євро, долаючи численні перешкоди на цьому шляху, обстоювала важливість створення європейської системи безпеки та оборони, знаходячи нелегкі компроміси із США з приводу означеної системи. Тобто, бачимо, що супроти України діє навіть незбігу історичних циклів та політичних процесів обох держав. Хоча історія самої Франції може слугувати Україні прикладом захисту своїх національних інтересів, навіть мови. Зокрема, у 60-х рр. XX століття Франція розбудовує власні ядерні сили та виходить з військових структур НАТО, дістаючи чимало закидів щодо порушення стратегічної солідарності між союзниками, між Європою і Америкою.

Суттєву роль у прохолодному ставленні до нас зіграв історичний чинник. Наприклад, згідно спостережень колишнього посла Франції в Україні, наша держава є недостатньо відомою у Франції. Україна є більш відомою і зрозумілою для Німеччини, ніж

для Франції, через контакти колишніх НДР та УРСР, не кажучи вже про історичну присутність німців у регіоні. Після радянської революції Франція стала осередком російської білої еміграції, яка формувала імперський погляд на розвиток подій. У 1991 р. відбувся розвал Радянського Союзу, однак сходженню України було надано меншої значущості, ніж незалежності балтійських республік. У 90-і роки українська політика була незрозумілою. Помаранчева революція сприяла активізації зацікавленості французів Україною. Багато французьких спостерігачів було представлено на президентських виборах 2004 р. в Україні. Події в Україні спричинили певні надії в Євросоюзі. Але Україна, занадто зосередившись на внутрішньополітичних проблемах, не зайняла належного місця на міжнародній арені, яке відповідало б її вазі [17].

До того ж, згідно думки певних французьких аналітичних кіл, спочатку українська дипломатія в Парижі не була блискучою. Українські дипломати не розмовляли французькою і не мали належного професійного рівня. Однак з часом відбулася професіоналізація нашого посольства в Парижі. На сучасному етапі українські дипломати зайняли раціональну позицію і дають зрозуміти, що Україна, бажаючи вступити до ЄС, може не тільки потребувати фінансової допомоги, а й хоче принести свої здобутки та переваги, зокрема — в галузі сільського господарства, науки, промисловості. Цей підхід був з розумінням сприйнятий французькими політиками.

У Франції давно існують історичні стереотипи стосовно наших сусідів: Росії і Польщі, росіянина і поляка, і тільки зараз починає формуватися імідж України і українця, як уособлення певної нації.

Однак тут є українська специфіка. Французів непокоїть той факт, що іноді на посольство України впливає українська діаспора, і цей вплив, на їхню думку, не завжди є позитивним, а іноді він є „екстремістським”. Однак французи розуміють, що українським дипломатам важко контролювати українську діаспору чи хоча б впливати на неї. Наразі вони констатують факт, що нащадки „білої” російської еміграції мають дуже добрі відносини з посольством Росії, і співчують тому, що українські дипломати в діаспорному питанні перебувають у важкому стані. Означена ситуація призводить до того, що у Франції складається кілька різних іміджів України — виважена позиція посольства й часто агресивна антиросійська позиція діаспори [18].

Важливим кроком стало відкриття Українського культурного центру в Парижі. Згідно французьких аналітиків, дуже важливим є виокремити презентацію України від Польщі та Росії через те, що пересічний француз не завжди здатний розрізнити культурну відмінність між цими країнами [19].

Газова криза в контексті інформаційної війни та Франція. Під час газової кризи позиція Росії та Газпрому була досить висвітленою в західній пресі, тоді як українські пояснення не знайшли в ній відбитку. Українські посольства залишилися достатньо пасивними, очікуючи вказівок з центру, тоді як представництва західних країн у Києві зіткнулися з доволі специфічними складнощами під час аналізу причин цієї кризи. Наприклад, зрозуміти технічні аспекти було нелегко для дипломатів, що мають переважно гуманітарну освіту. Чи була Україна здатною перекрити постачання газу до Європи, тобто „закрити кран”, — питання не з легких, відповідь на яке передбачає володіння технічними нюансами транзиту газу. Росія швидко звинуватила Україну в крадіжці газу. Ця версія миттєво розповсюдилася у світі і була підтримана деякими західними політиками. Зокрема, депутат французької Національної асамблеї Террі Марьяні надрукував у впливовій французькій газеті „Фігаро” статтю з назвою „Хто справжній винуватець газової кризи в Європі?”, де

було зазначено, що коли Газпром 1 січня 2009 р. ухвалив рішення перекрити постачання газу в Україну, то російський газ, що йшов транзитом в Європу, відразу ж почав зникати, і у Газпрому не залишилося іншого вибору, як закрити крани [20]. У цьому контексті цікавим є той факт, що депутат від партії „Союз за народний рух” Т. Марьяні є заступником голови парламентської групи дружби Франція—Україна та віце-президентом французько-російської парламентської комісії, отже — виникає запитання: а чи звертався він до своїх українських колег за поясненнями, а якщо так, то чи були вони надані?

Показовим може бути погляд дипломата, що працював у минулому в регіоні країн СНД, але не обіймає подібну посаду зараз, що перешкоджало б йому вільно висловлювати свої думки. Згідно з коментарем, який люб'язно погодився надати колишній аташе оборони Франції в Україні, полковник у відставці Жан-Ів Буріс, у 2009 р. Росія, на відміну від енергетичної кризи, що відбулася на три роки раніше, приділила спеціальну увагу керуванню своєю зовнішньою комунікацією. Досконала кампанія пояснень, що надавалися спільно прем'єром В. Путіним та віце-президентом Газпрому О. Медведевим, були засобами цієї діяльності в ЗМІ. Останній з перших днів кризи на початку 2009 р. здійснив ділові поїздки до декількох столиць. З іншого боку, звернення до закордонних спостерігачів, запрошених на російські та українські об'єкти, створили умови псевдотрибуналу експертів, судження яких було визнаним, незважаючи на те, було воно справедливим, чи ні. З такими самими аргументами, як і раніше, але з відповідним наданням інформації, Росія виграла. ЄС на рівні свого парламенту, як і Баррозу, відреагував суворо, та не пощадив ані Росію, ані Україну, тоді як 2006 р. критикував лише Росію [21].

Слід звернути увагу і на той факт, що в самий розпал газової кризи французький міністр оборони Ерве Моран підкреслив, що питання імовірного вступу Грузії та України в НАТО треба розглядати, узгоджуючи його з Росією [22]. Нещодавно французькі високопосадовці наголошували, і це показово — на тому, що внутрішній чинник є основоположною перепорою на шляху України в НАТО. Отже, Москва під час газової кризи продемонструвала, що вона може змусити почути свій голос, і не лише військовими засобами...

Французький фахівець Анке Хепп де Севеленж звертає увагу на такий факт: українські еліти (особливо представники Нафтогазу, як, утім, і політики) впевнені в переконаності ЄС у тому, що вона відповідальність за конфлікт лежить на Росії і що конфлікт не затьмарив імідж України [23].

Отже, газова криза 2008—2009 рр. показала, що Україна повинна навчитися вести інформаційні війни та захищати свої національні інтереси. І чому б не надіслати своїх фахівців повчитися в ті країни, які мають певний успіх у цій сфері? [24].

Військове співробітництво Франції з Україною. Розпад Радянського Союзу спричинив необхідність встановлення дипломатичних відносин з новоутвореними державами. Нова суверенна Україна постала країною, на теренах якої знаходився третій ядерний арсенал світу, величезна армія з потужною бойовою технікою (наприклад, у 1991 р. військова авіація України була другою в Європі за критерієм потенціалу боєздатності).

Згідно оцінки старшого комісара французького міністерства внутрішніх справ Дені Бланше, висловленого у 1993 р., „Україна стає значною регіональною військовою потугою... Багато найближчих країн-сусідів спостерігають з певним занепокоєнням прихід нової потуги, що може вплинути на регіональну рівновагу” [25].

Однак, з іншого боку, очікувати швидкого вироблення стратегії французько-українських військових взаємин було б неадекватним в тогочасній ситуації. Нагально постала проблема ядерного роззброєння України, яке було на користь країнам, що володіли такою зброєю, а її вирішення призвело до безпрецедентного ослаблення потуги нової держави. Зринули проблеми розподілу Чорноморського флоту, скорочення української армії, пошуку оптимальної моделі безпеки. Зокрема, французький генерал Жак Лоран констатував, що Україна була першою з колишніх республік СРСР, яка оголосила про намір створити власні збройні сили — гарант своєї незалежності. А проте, проблеми, з якими зіткнулася молода українська армія, були, без жодних сумнівів, ще значніші, ніж ті, що мала російська армія [26].

Важливим кроком для вироблення стратегії військових взаємин стало утворення у 1995 р. Спільної комісії з питань українсько-французького військового співробітництва.

Загальна стратегія розвитку військових відносин з Україною. У Франції на найвищому рівні було прийнято рішення розвивати військове співробітництво з Україною. Відомо, що Україна має масштаби Франції та кордони з ЄС. Це спонукає до того, аби співробітництво призвело до нормальних умов спільної роботи. Франція не зацікавлена розвивати військове співробітництво з Україною на низькому рівні. Отож, Франція прагне встановити відносини на рівні військово-політичних еліт та дійти консенсусу на найвищому державному і суспільному рівнях. Таке співробітництво не загрожує жодній зі сторін хоча б тому, що Франція перебуває далеко від України, тобто не існує безпосередніх причин для поганих відносин. Можлива лише конкуренція в економіці та наці.

На думку дослідниці Ірини Погорської, Франція визнає право України на участь в будівництві структури європейської системи безпеки; вплив російського чинника визначає особливість французько-українських контактів, однак не є вирішальним аспектом французької позиції щодо європейських перспектив України [27].

За оцінкою колишнього радника посольства України у Франції Валерія Рилача, Париж загалом дотримується конструктивного підходу в питаннях активізації діалогу України з НАТО, виступає за співпрацю у рамках Хартії в конкретних галузях [28].

При реалізації співробітництва зі Збройними силами України цікавими для досліджень можуть бути питання спільних навчань, вивчення досвіду оснащення та спорядження військовослужбовців та забезпечення їх житлом.

Інша проблема полягає в тому, що військово-співробітництво загалом розвивалося хаотично, хоча й простежувалося кілька основних напрямів. Крім того, спрацював суб'єктивний фактор — французькі й українські військові аташе не завжди заглиблювалися в суть питання співробітництва [29].

Суттєвою подією в конструюванні оптимальної моделі французької військової політики було втілення в 1998 р. ідеї створення органу, який би займався військовим та оборонним співробітництвом у міністерстві закордонних справ Франції. Управління військового та оборонного співробітництва перебуває в підпорядкуванні Генеральної дирекції з питань політики та безпеки. Таким чином, військовою та оборонною співпрацею керують саме на політичному рівні. У міністерстві закордонних справ створення такого відділу пояснюють необхідністю координації та взаємодії в рамках загальної політики співробітництва. Мета співпраці у військовій та оборонній сфері — визначити країни для партнерства, розробити проекти співпраці,

проаналізувати проблеми та знайти для них можливе рішення. Слово „партнерство” є ключовим у співпраці. Країни сприймаються не як учні, а як рівноправні партнери, які разом розмірковують та шукають шляхи розв’язання проблем.

У процесі реалізації співробітництва Франція здатна:

- надіслати у довготермінове відрядження (до 2 років) військових фахівців;
- надіслати експертів у короткотермінове відрядження (15 днів – місяць) для аналізу проблеми;
- реалізувати проект на запит держави.

При опрацюванні стратегії взаємин з Україною Управління військового та оборонного співробітництва міністерства закордонних справ Франції запропонувало проект створення в складі внутрішніх військ МВС України Центру підготовки сил підтримання громадської безпеки (особливо під час масових заходів, громадських акцій тощо). Франція здатна поділитися своїм досвідом організації і функціонування мобільної жандармерії. У перспективі в Центрі підготовки сил підтримання громадської безпеки можливе навчання не лише українських правоохоронців, а й фахівців із сусідніх країн.

У зв’язку з вищезазначеним варто підкреслити, що в Україні з 2005 р. перебуває французький радник (офіцер жандармерії) при Командуванні внутрішніх військ МВС, який здійснює консультативну допомогу в цьому проекті [30].

Якісний вимір французької військової політики щодо України. Загалом, французько-українське військове співробітництво реалізується за двома основними напрямками:

1. Розвиток зв’язків між Францією та Україною специфічним засобом, а саме — засобом освіти. Найважливішим є стажування українських офіцерів у Загальноармійському коледжі оборони Збройних сил Франції (CID), що за статусом відповідає Національній академії оборони України (НАОУ). З 1995 р. щороку один український офіцер проходить стажування протягом року. Мета цього заходу — сприяти формуванню еліти української армії [31].

Українські офіцери навчаються на різноманітних курсах (від 3-х місяців до одного року) в піхотній, танковій, інженерній, транспортній та тиловій школах спеціалізації сухопутних військ Франції, а також у Штабній школі. Проводяться інформаційні поїздки українських курсантів для обміну досвідом у військове училище Сен-Сір.

Франція приділяє увагу вивченню французької мови українськими військовими, зокрема, надсилає викладачів мови в українські вищі військові навчальні заклади (Київ, Одеса, Львів, Харків та Національну академію оборони в Києві). З України запрошують на мовні курси та стажування викладачів французької мови (Мовна школа в м. Рошфор). Мовна політика у військовій сфері надає змогу визначити українських офіцерів, що володіють французькою і здатні пройти стажування у Франції.

З огляду на задекларований Україною курс на вступ до НАТО, серед означених заходів варто наголосити на ролі стажування в Загальноармійському коледжі оборони українських офіцерів. Українські офіцери після стажування в цьому закладі будуть набагато більше підготовлені до роботи в міжнародному середовищі. Дана якість є неодмінною, особливо при набутті Україною членства в Північноатлантичному альянсі.

Франція приділяє увагу підготовці представників українських збройних сил до виконання миротворчих операцій. З 1998 р. одного старшого французького офіце-

ра-консультанта відряджено до Національної академії оборони України. З 2003 р. він обіймає посаду співдиректора Центру підготовки офіцерів багатонаціональних штабів при НАОУ. Серед завдань цього офіцера є надання експертної оцінки у сфері зовнішніх операцій і стандартів НАТО та ООН. Він також є зв'язуючою ланкою між центральним апаратом та аташе оборони країн НАТО, що працюють у Києві, різноманітними структурами НАТО в Києві (Центр документації НАТО), Коледжем оборони НАТО в Римі.

Офіційний Париж сприяє зміцненню відносин України з НАТО. Ці відносини набули конкретних форм на саміті в Празі при адаптації Плану дій НАТО—Україна та в щорічних планах дій.

Франція разом із союзниками бере участь у діяльності спільної робочої групи з реформ сектору оборони в Україні. Завдяки білатеральному співробітництву з нашою державою Франція сприяє реформуванню в галузі української оборони та визначенню цілей реформ національної оборони з метою втілення моделі, відповідної потребам та реальним можливостям України. Ритм та сфери запровадження реформи оборони перебувають у компетенції української сторони [32].

Причини та методи активізації францuzько-українського військового співробітництва. Докладний аналіз стану перебігу українсько-французького військового співробітництва виявив: після активної фази в середині 90-х рр. ця сфера взаємин перейшла в стагнацію, незважаючи на те, що має суттєвий потенціал для розвитку. Після подій Помаранчевої революції президентом України В. Ющенком було обрано чіткий курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, також зафіксовано мету розбудови української професійної армії. Франція вже зреалізувала цей курс і має достатній досвід та гіпотетичний потенціал для допомоги Україні. Тому францuzько-українські військові відносини бажано вивести на більш високий та продуктивний рівень. Франція є активним діячем європейських процесів, членом (хоча й специфічним) НАТО. Ця країна вже здійснила професіоналізацію армії і має достатній досвід та потенціал партнерства та партнерської допомоги Україні.

На думку першого посла незалежної України у Франції Юрія Кочубея, „велике значення для розвитку співробітництва має те, що українські миротворці перебували і перебувають у Боснії, у так званій зоні відповідальності Франції, де користуються тиловою підтримкою французького контингенту, виконують свою місію пліч-о-пліч з французькими військовими” [33].

Таким чином, використання досвіду колишніх українських стажерів у Франції сприятиме інтенсифікації українсько-французького діалогу та використанню французького досвіду. Враховуючи постійні зміни у сфері оборонного будівництва, французькій військовій дипломатії варто було б провадити періодичні семінари в Україні для українських офіцерів, котрі володіють французькою задля налагодження взаєморозуміння. До цих семінарів бажано залучити не лише кадрових військових, а й цивільних аналітиків та науковців, спеціалізованих на безпекових дослідженнях, особливо — в оборонній політиці. Семінари, навіть організовані 2—3 рази на рік, під час яких варто розповсюджувати французькі джерела та статті, нададуть змогу військовій та науковій еліті України залишатися в курсі останніх змін та нових тенденцій.

Автор вважає за доцільне включення в плани двостороннього співробітництва організації та реалізації двосторонніх військових навчань. Головну мету означених заходів становить посилення взаємосумісності та взаємодії, а також набуття навичок спільного планування та проведення миротворчих та гуманітарних операцій. На-

буття цього досвіду сприятиме залученню нашої країни до участі в миротворчих операціях під проводом Євросоюзу.

Спільні військові навчання можуть провадитися на різних рівнях — від невеликих підрозділів до військових частин. Вони також можуть проходити не тільки у двосторонньому, а й у багатосторонньому форматі.

Українській стороні доречно буде „взяти у свої руки” формування стратегії білатеральних військових відносин, тому що лише Україна здатна найкраще проаналізувати свої потреби в цій сфері, тоді як Франція готова до вивчення українських проєктів і в результаті здатна надати допомогу відповідно до своїх ресурсів. Означене стає дедалі більш актуальним через український курс на демократизацію та транспарентність військової сфери, посилення цивільного контролю над військовими. Військова політика не може реалізовуватися у відриві від загальнополітичного курсу держави. Інтенсифікація співпраці військових з науковцями, особливо — з цивільними аналітиками, можна кваліфікувати як черговий крок на шляху гармонізації стратегії держави [34].

Франція прагне стабільності на Європейському континенті і чекає на зрілість та відповідальність Української Держави. Підвалини французько-українського співробітництва закладаються на поточному етапі, тому що Помаранчева революція викликала жвавий інтерес Франції і пересічних французів до України, однак довести свою спроможність та зрілість Україні належить не гаслами та деклараціями, до яких прагматичні та логічні французи залишаться байдужими, а лише практичними діями.

Для цього, на наш погляд, треба усвідомлювати, що:

1. Існує нагальна потреба у виробленні стратегічних поглядів на розвиток французько-українських взаємин, що повинні спиратися більше на ідею „розбудови спільної Європи” як простору безпеки та миру, а не розроблятися з огляду на можливість конфронтацію України з Росією через українські прагнення інтегруватися в європейські та євроатлантичні структури. У цьому сенсі дуже негативним є той факт, що ані українська, ані французька дипломатії взагалі навіть не згадують загальноєвропейських ідей французьких президентів де Голля („Європа від Атлантики до Уралу”) та Міттерана („Європейська конфедерація”), що ґрунтувалися саме на засадах співробітництва.

2. Слід активізувати співпрацю в рамках вже наявних структур. Зокрема, по лінії парламентських груп дружби „Франція — Україна”. До роботи української групи залучити українських науковців та фахівців, спеціалізованих на дослідженні Франції, які здатні проаналізувати сфери, де Франція досягла світового успіху, і сформулювати проєкти-запити на співпрацю саме в тих сферах. У свою чергу виокремити, що Україна може надати згезого боку. Наприклад, у сфері культури. Україна має високорозвинене мистецтво і класичний театр, що варто популяризувати у Франції, а не обмежуватися лише фольклором. У науковій сфері посилити співробітництво через заклади Національної академії наук України та Національного центру наукових досліджень Франції. Українцям доцільно стати активною стороною, що ініціює проєкти. Таким чином, робота парламентських груп отримає реальну практичну значущість.

3. За досягнення слід вважати не кількість підписаних угод, які можуть так і залишитися нереалізованими, а рівень реалізації конкретних заходів білатерального співробітництва. Докладний аналіз може виявити сфери, де французька допомога та

досвід можуть зіграти конкретну, позитивну роль. Це стосується, зокрема, реформ армії. Франція перейшла на професійну армію, а в Україні цю перспективу оголошено як одну з пріоритетних сфер діяльності президента В. Ющенка. Таким чином, це є одна зі сфер, де Франція могла б надавати своє сприяння та консультації.

4. В Україні, яка перебуває на шляху євроінтеграції, слід ставитися до французько-українських взаємин як до суттєвого індикатора прогресу на цьому шляху. Нагальною є проблема гарантування цивілізованих норм і умов бізнесу та юридична захищеність підприємців в Україні, нестабільність у сфері бізнесу та відсутність норм європейського законодавства відлякуватиме французьких бізнесменів, а отже — й французькі інвестиції в українську економіку.

5. Активну діяльність проросійського лобі у Франції та проросійську налаштованість багатьох французьких діячів сприйняти як історичний та політичний факт та чинник, що полегшить розуміння впливу французько-російських взаємин на стан відносин Франції з Україною. Українській дипломатії належить бути готовою до інформаційних війн, що розгорнуться на цьому тлі. Якщо незалежність України спричинила в громадян, які проголосували за неї в 1991 р., сподівання розбудувати власну державу, то у французів, цілком імовірно, вона викликала спогади про розвал власної імперії.

6. Означене жодною мірою не повинно сприяти поширенню комплексу меншовартості українців. Не дадуть жодного результату нарікання українців на несправедливість та жорстокість історичної долі та заклики взяти до уваги складнощі процесу державотворення. В умовах панування силових детермінант на міжнародному стратегічному просторі, коли Франція та Росія майже одночасно нагадують про володіння ядерним арсеналом, позиція слабкості нічого не дасть, окрім бажання скористатися нею, і не важко здогадатися, що не на користь України. Стратегічною помилкою буде також намагання України конкурувати з Росією чи прагнути отримати від французів ставлення до нашої держави таке саме, як до Росії. Україна — не Росія, це факт, однак факт і те, що французькі керівники підкреслюють, що двері Євросоюзу не є зачиненими для України. Із огляду на перспективу спільної розбудови майбутньої Європи і належить інтенсифікувати французько-українське співробітництво.

Посилання та література:

1. Відомості Верховної Ради України.— 1992.— № 43.— С. 612.
2. Манжола В.А., Шаповалова О.І. Українсько-французькі відносини / В.А. Манжола, О.І. Шаповалова // Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: підручник / В.А. Манжола, В.Ю. Константинов, С.В. Андрущенко та ін., кер. авт. кол. В.А. Манжола; за ред. Л.В. Губерського.— К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2008.— С. 258.
3. Інтерв'ю з французьким дипломатом.— Париж.— Франція.— 09.06.2009.
4. Інтерв'ю з українським дипломатом.— Париж.— Франція.— 02.03.2005.
5. *Traité d'entente et de coopération entre l'Ukraine et la République française* // *La France et l'Ukraine*.— Paris: Ambassade d'Ukraine en France, 1998.— P. 79.
6. Інтерв'ю з французьким державним службовцем.— Париж.— Франція.— 23.03.2005.
7. Montbrial Thierry de. *L'Ukraine joue son unité et son identité* / Thierry de Montbrial // *Le Monde*.— 16 dec. 2004.
8. Cité par Guillemoles Alain, *Même la neige était orange. La révolution ukrainienne* / Alain Guillemoles.— Paris: Les petits matins, 2005.— P. 75.
9. Entretien à France-Inter, 28 dec. 2004.
10. Мітрофанова О. Українська „помаранчева революція” і Франція / Оксана Мітрофанова // Політичний менеджмент.— 2006.— № 2 (17).— С. 148—155.

11. Електронний ресурс. www.archiquo.nouvelobs.com/cgi/une?date=20041227
12. Інтерв'ю в Міністерстві закордонних справ Франції.— Париж.— Франція.— 18.05.2009 та 09.06.2009.
13. Манжола В.А., Шаповалова О.І. Політична інновація французької дипломатії / В.А. Манжола, О.І. Шаповалова // Зовнішні справи.— 2008.— Листопад.— С. 12.
14. Інтерв'ю з українським дипломатом.— Париж.— Франція.— 25.03.2005.
15. Інтерв'ю з колишнім послом Франції в Україні.— Париж.— Франція.— 01.05.2007.
16. Финкелькраут А. Дух наследия / А. Финкелькраут // Label France.— Январь 2000.— №38.— С. 2—5.
17. Інтерв'ю з колишнім послом Франції в Україні.— Париж.— Франція.— 01.05.2007.
18. Інтерв'ю з французьким державним службовцем.— Париж.— Франція.— 23.03.2005.
19. Mitrofanova Oksana. Les péripéties du dialogue franco-ukrainien / Oksana Mitrofanova sur le site (15 mai 2009) <http://www.afri-ct.org/Les-peripeties-du-dialogue-franco-ukrainien>, 2089
20. Mariani Thierry. Crise du gaz en Europe: qui est le vrai responsable? / Thierry Mariani // Le Figaro.— 14.01.2009.
21. Інтерв'ю з колишнім аташе оборони Франції в Україні, полковником у відставці Жаном-Івом Бурісом.— Київ.— 09.02.2009.
22. Моран Эрве. Франция: расширение НАТО нужно согласовывать с Россией / Эрве Моран [Електронний ресурс].— <http://www.podrobnosti.ua> (12.01.2009)
23. Інтерв'ю з менеджером з розвитку проєктів EDF Анке Хепп де Севеленж.— Київ.— 17.03.2009.
24. Mitrofanova Oksana. La crise gazière russo-ukrainienne. Un exemple de guerre de l'information / Oksana Mitrofanova sur le site (mars 2009) <http://www.infoguerre.fr/?p=2216>
25. Sécurité européenne et réalités internationales / Sous la direction de Robert Bussière / Paris: Publisud, 1993.— P. 108.
26. Sécurité européenne et réalités internationales / Sous la direction de Robert Bussière / Paris: Publisud, 1993.— P. 148.
27. Погорська І. Перспективи франко-українського співробітництва в галузі безпеки / І. Погорська // Дослідження світової політики. Вип. 15.— К.: ІСЕМВ, 2001.— С. 50—51.
28. Рилач В. За „європейську оборонну ідентичність” / В. Рилач // Політика і час.— 1998.— №8.— С. 13.
29. Інтерв'ю з підполковником Володимиром Мікулінським, радником Міністерства закордонних справ Франції.— Париж.— Франція.— 11.04.2005.
30. Франция—Украина. Новые горизонты сотрудничества (Оксана Митрофанова. Интервью с вице-адмиралом эскадры Эрве Жиро) // <http://www.defense-ua.com/rus/hotnews/?id=18783&prn=yes>
31. Інтерв'ю з полковником Жан-Івом Бурісом, колишнім аташе з питань оборони Посольства Франції в Україні.— Париж.— Франція.— 12.01.2005.
32. Інтерв'ю з підполковником Філіпом Готьє, аташе з питань оборонно-військового співробітництва при Національній академії оборони України.— Київ.— 11.02.2006.
33. Кочубей Ю. Из знаком плюс”. Минувле, сучасний стан і перспективи українсько-французьких відносин у світлі європейської та євроатлантичної інтеграції / Ю. Кочубей // Політика і час.— 1998.— №7.— С. 31.
34. Митрофанова О. Співпраця Франції й України у військовій галузі / Оксана Митрофанова // Стратегічна панорама. № 2.— 2006.— С. 119—124.

2.6. Українсько-британські відносини в період історичних змін

Для Великої Британії, з притаманним їй прагматизмом та обережністю у міжнародних відносинах, проблема налагодження стосунків з пострадянською Європою спричинила небезпідставні роздуми й міркування. З одного боку, поширення ЄС найкращим чином відповідало британським заповіганням поглиблення інтеграційних процесів на континенті. З іншого — новоутворені держави являли „terra incognita” для традиційно консервативно налаштованої Англії.

Тому не дивно, що відносини України зі Сполученим Королівством (СК) розвивалися повільно, однак для обох держав було очевидним, що Європа вже перебуває на якісно новому етапі свого розвитку.

Формування політико-правових засад двосторонніх відносин Великої Британії та України. Історія розвитку британсько-українських відносин не є тривалою, однак має давнє історичне коріння і простягається далеко в минуле, на що неодноразово наголошено британськими науковцями й політиками [1]. Доведено, що після жовтневого перевороту 1917 р. Велика Британія не відкидала ідею встановити дипломатичні відносини з Україною як незалежною державою і зауважувала її в розробці своєї зовнішньополітичної стратегії [2]. Натомість подальше перебування України в складі СРСР унеможливлювало її діяльність як суб'єкта зовнішньополітичних стосунків, і впродовж всього радянського періоду між Британією та Україною не існувало незалежних двосторонніх зв'язків. Вони започатковані лише з набуттям нашою державою незалежності.

Поява в 1991 р. в центрі Європи нової незалежної держави з 50-мільйонним населенням, могутнім індустріально-аграрним та геостратегічним потенціалом, транзитними можливостями і успадкованою від СРСР ядерною зброєю серйозно непокоїло європейське і світове співтовариство, і, безперечно, Велику Британію. Через те перші миролюбні кроки зовнішньополітичного курсу України отримали широку міжнародну підтримку.

Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії визнало Україну як незалежну державу 31 грудня 1991 р. за результатами загального референдуму в Україні, навіть не очікуючи офіційної заяви про розпуск СРСР. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлено 10 січня 1992 р., а з червня того ж року всевітня служба Бі-Бі-Сі розпочала передачі українською мовою. Посольство України в Сполученому Королівстві розпочало свою роботу у вересні 1992 р. У тому ж році Генеральне консульство Великої Британії (відкрите в Києві у листопаді 1991 р.) стало Посольством СК в Україні.

Поступовий характер визначення проєвропейського курсу є спільною рисою європолітики обох держав. Подібно до того, як Велика Британія поступово визначала свою роль в Європі до остаточного зосередження, Україна поступово розбудовувала свою державність та намагалася прямувати прозахідним курсом. При наявності глибокої всебічної кризи на початку і в середині 90-х рр. Україна продовжувала формувати засади й позиції, які б надали їй реальних можливостей зайняти гідне місце серед європейських країн. При цьому Україна була зацікавлена в тому, щоб процес її переорієнтації на Європу на тлі поширення ЄС проходив одночасно і паралельно з подальшою

„європеїзацією” Великої Британії. „У зв’язку з розширенням Європейського Союзу, ми незабаром матимемо нових сусідів, серед яких буде і Україна,— вважали британці.— Велика Британія переконана, що це розширення не повинно означати створення нових розподільчих ліній в Європі і що ЄС має розпочати роботу над тим, як розвивати нові стосунки з нашими майбутніми сусідами та потенційними партнерами” [3].

Уряди Великої Британії, як консервативні, так і лейбористські, послідовно підтримували процес поширення Європейського Союзу на схід. Офіційний Лондон проводив певну роботу серед держав—членів стосовно розробки прискореної процедури прийняття нових членів в ЄС. Варто наголосити, що на початок переговорів 1991 р. серед усіх держав—членів Євросоюзу лише уряд Сполученого Королівства був готовий до прийняття чітких зобов’язань та зайняти рішучу позицію щодо подальшого розширення ЄС [4]. Такий підхід Великої Британії відображав її опозицію подальшому поглибленню інтеграційних процесів. Британським національним інтересам відповідало не тільки обумовлене цим процесом послаблення федералістських тенденцій ЄС, а й суто прагматичні розрахунки, тобто очікувані економічні вигоди: з поширенням єдиного ринку налічуватиме понад 500 мільйонів споживачів; за британськими оцінками, країни Центральної та Східної Європи становитимуть один з найдинамічніших ринків у світі. Поширення ЄС, на їхню думку, має сприяти налагодженню стабільності в Європі взагалі.

Одним з перших кроків розвитку британсько-української взаємодії було започаткування міжпарламентського співробітництва обох держав. У Парламенті Сполученого Королівства в січні 1992 р. було утворено багатопартійну парламентську групу у зв’язках з Україною на чолі з Дж. Уїлкінсоном, що сприяло розвитку міжпарламентського діалогу та двосторонніх відносин між Україною та Великою Британією.

Впродовж четвертого британського головування в Європейському Союзі в другій половині 1992 р. в Лондоні проходили консультації України з „трійкою” ЄС — Великою Британією, Португалією та Данією — з широкого кола зовнішньополітичних проблем, у тому числі йшлося і про підписання Україною Угоди з ЄС.

У лютому 1993 р., під час візиту президента України до Великої Британії, було підписано Договір про принципи взаємовідносин і співробітництва між Сполученим Королівством і Україною, яким підтверджено відданість обох країн принципам ООН та НБСЄ, і який було ратифіковано британським Парламентом у червні 1993 р. Було також підписано низку угод економічного характеру. За висловом першого посла Великої Британії в Україні С. Хіманса, „Президент Кравчук затвердив положення України і Великобританії на картах обох країн” [5]. Водночас підписання зазначених документів носило більш символічний характер, їм бракувало конкретики щодо визначення форм та напрямів, чітких термінів реалізації започаткованого двостороннього співробітництва.

Відносна „прохолодність”, повільність та чисто формальний характер розвитку британсько-українських відносин, що спостерігались на той час, можуть бути частково пояснені невирішеністю проблеми ядерного роззброєння України на тлі погіршення стану економіки держави. Велика Британія наслідувала приклад США, які оголосили про свою готовність розвивати повноцінні відносини з Україною лише після відмови останньої від ядерної зброї. До речі, контейнери, в яких згодом до Росії вивозилися ядерні боеголовки, були надані саме Великою Британією.

Загалом початковий етап українсько-британських відносин характеризувався певною стриманістю британської сторони у розгортанні двостороннього співробіт-

ництва і взаємодії. До того ж, у політичних колах Великої Британії була поширена думка, що національна ідентичність України залишається слабо вираженою, а сама країна важко визначає своє місце на міжнародній арені, залишаючись в зоні впливу Росії, не має чітких європейських перспектив. Доволі часто британськими ЗМІ Україна розглядалася через призму Росії або у контексті Захід—Росія; це звучало і в телепрограмах, де наша держава називалась „західною Росією” [6]. Офіційний Лондон повільно усвідомлював необхідність відокремлення відносин з Україною від контексту як англійсько-російських, так і українсько-російських відносин, демонстрував жорстку позицію щодо політики України в питаннях ядерного роззброєння [7].

Впродовж 1994—1995 рр. західні держави, включаючи Сполучене Королівство, узгоджено діяли в напрямі сприяння стабілізації України. Їхні дії призвели до низки суттєвих кроків, що уможливили вирішення ядерної проблеми та поліпшення зв'язків із Заходом — в січні 1994 р. була підписана тристороння угода з ядерних озброєнь, в лютому 1994 р. ратифікована ВР Угода про скорочення стратегічних озброєнь (СТАРТ-1), в листопаді 1994 р. Україною ратифікований Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

На цьому тлі спостерігається поступовий розвиток міжпарламентського співробітництва між Україною та СК. Суттєвим кроком на шляху продовження британсько-українських міжпарламентських контактів став візит делегації Верховної Ради (ВР) України на чолі з головою ВР І. Плющем до Великої Британії у грудні 1993 р. Запрошення української делегації було пов'язане зі сподіваннями британської сторони щодо приєднання України до Міжпарламентського союзу (МПС). Подальший розвиток міжпарламентських контактів, як і обмін візитами на найвищому рівні, мав свої, об'єктивно спричинені, злети й спад.

За даними британського посольства в Україні, визначено, що впродовж періоду незалежності за важливістю і результативністю офіційних візитів з обох сторін, Велика Британія вирізняє 55. Серед них візити державного секретаря у закордонних справах та у справах Співдружності Д. Херда, який тричі (у 1991, 1992 і 1994 рр.) відвідував Київ, його наступника на цій посаді, колишнього міністра оборони Великої Британії М. Ріфкінда в 1993 р. та вересні 1995 р., міністра фінансів Р. Кларка у 1994 та 1995 рр.

1995 р. Великою Британією було запроваджено чотирирічну програму підтримки Верховної Ради України, спрямовану на сприяння розвитку міжпарламентських контактів на двосторонньому рівні. У рамках програми відбулося кілька десятків семінарів, присвячених аспектам державотворення, законодавчого процесу, співпраці між різними гілками влади. Завершено її 1998 р., в її виконанні взяло участь понад 250 народних депутатів, які впродовж програмного терміну відвідали Велику Британію. Однак, Україна залишалася осторонь МПС до жовтня 1999 р., на чому неодноразово наголошувало СК, зазначаючи, що одразу після вступу до Союзу британська сторона активізуватиме контакти в рамках МПС між парламентськими групами обох держав.

З української сторони в травні 1995 р. в Лондоні перебувала урядова делегація на чолі з прем'єр-міністром України. У грудні 1995 р. здійснено державний візит до Лондона президентом Л. Кучмою. Чотири рази в Лондоні побував міністр закордонних справ України (1992 р., двічі — у 1995 р., 2001 р.), тричі — міністр оборони (1992 р., 1995 р. та в лютому 1996 р.). Великої політичної ваги набули візити президента України В. Ющенка до Сполученого Королівства в 2005, 2008—2009 рр. Озна-

чені візити підтвердили, що Лондон надає Україні серйозного стратегічного значення як одному з „опорних пунктів” нової системи безпеки в Європі [8] та потенційному кандидату на приєднання до європейської спільноти.

Позитивними були й кроки, здійснені 1998 р. По-перше, Угода про партнерство і співпрацю між незалежною Україною і ЄС набула чинності 1 березня 1998 р., саме під час головування Великої Британії в Раді ЄС. По-друге, мабуть, не є випадковим і те, що саме під час британського головування в Євросоюзі президент України Л. Кучма прийняв голову Представництва Комісії Європейського Союзу в Україні Л. Морено 13 лютого 1998 р.. Як результат цього офіційного спілкування, 24 лютого президент України видав Указ „Про забезпечення виконання Угоди про партнерство й співробітництво між Україною та ЄС і вдосконалення механізму співробітництва з ЄС”.

Національна стратегія інтеграції України до Європейського Союзу була прийнята урядом також 1998 р. У Відні в грудні 1998 р. ЄС було прийнято рішення про ухвалу Спільної стратегії ЄС щодо України, чим підтверджено значення зв'язків з Україною для ЄС. Впродовж обговорення питання про розробку зазначеної стратегії в колах ЄС Велика Британія підтримувала наміри України і виступила захисником її інтересів, наголошуючи на унікальності геостратегічного розташування нашої держави та її економічному потенціалі, що є важливим для Євросоюзу.

При цьому неабияке значення для України мала формалізація її стосунків з Європейським Союзом, і перш за все — отримання певного статусу асоційованого члена ЄС. У контексті підтримки цієї ідеї британською стороною 1999 р. наголошувалося на доцільності започаткування тристороннього механізму політичних консультацій „Британія — Польща — Україна”.

Проте, слід визнати, що двосторонні відносини між державами розвивалися надто повільно і стримано. У Сполученому Королівстві протягом 1997—1999 рр. фактично не існувало Багатопартійної парламентської групи у зв'язках з Україною, яка була знову створена лише в червні 1999 р. Одночасно в Україні проводилася робота зі створення депутатської групи ВР з міжпарламентських зв'язків з Великою Британією. Така група була утворена у березні 1999 р.

Після приєднання України до МПС (жовтень 1999 р.) міжпарламентське співробітництво двох держав поживається, що виявилось в інтенсифікації офіційних візитів британських парламентаріїв та урядовців в Україну. Показово, що під час переговорів між президентом України Л. Кучмою та держсекретарем закордонних справ Великої Британії Р. Куком у квітні 2000 р. досягнуто домовленості „щодо механізму поглиблення постійно діючої співпраці між двома країнами, який безпосередньо підпорядковано президентові України і прем'єр-міністрові Великої Британії”. Р. Кук і тодішній міністр закордонних справ України Б. Тарасюк підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо співробітництва і координації між зовнішньополітичними відомствами України та Великої Британії.

Велика Британія підтримала намір України інтегруватися в євроатлантичні структури, вважаючи його логічним продовженням „вже існуючого партнерства Україна — НАТО”, як зазначив колишній посол Сполученого Королівства в Україні Р. Сміт. На думку британського посла, програма інтеграції України в НАТО мала бути розроблена спільно з усіма країнами—учасницями, включаючи Велику Британію, під час липневої комісії Україна—НАТО в Києві та під час наступних самітів, зокрема Празького [9] (листопад, 2002 р.). Сполучене Королівство в особі міністра

закордонних справ висловилося також за надання Україні статусу асоційованого члена ЄС. Важливо, що й наступний посол Великої Британії в Україні Р. Брінклі під час зустрічі з українським прем'єр-міністром А. Кінахом у вересні 2002 р. також висловив підтримку прозахідної спрямованості нашої держави. Велика Британія активно демонструє своє позитивне ставлення і надає підтримку співпраці України з НАТО в рамках Програми „Партнерство заради миру” і Хартії про особливе партнерство. Так, Сполучене Королівство привітало рішення РНБО України від 23 травня 2002 р. стосовно кінцевої мети співпраці Україна — НАТО та щорічних Цільових планів.

Сприяння українським намірам приєднатися до європейських інтеграційних структур було продемонстроване ще в березні 2001 р. під час українсько-британських політичних консультацій з євроінтеграційної проблематики, коли британська сторона зазначила, що „двері Європейського Союзу не зачинені”, і набуття статусу асоційованого члена ЄС для України виглядає цілком реальним. Конкретизуючи цю тезу, британська сторона назвала серед пріоритетів політики України наступні напрямки:

- вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ) та формування ліберальної зовнішньо-торговельної політики;
- виконання положень Угоди співпраці з Євросоюзом, передусім врегулювання торговельно-економічних претензій та спорів з ЄС;
- лібералізація енергетичних ринків;
- розбудова транспортних та комунікативних систем;
- стабільна та прозора внутрішньо-політична система, здорова демократія;
- прогрес у сфері юстиції та внутрішніх прав.

Одним з визначальних критеріїв, на додаток до прогресу у зазначених вище напрямках, британці виокремили проведення парламентських виборів в Україні з дотриманням європейських стандартів.

Навесні 2002 р. позиція Великої Британії щодо євроінтеграційних прагнень України отримала нового забарвлення, виявленого британсько-шведською ініціативою щодо встановлення відносин нового типу з тими країнами, які після чергового розширення ЄС стануть його безпосередніми сусідами — Білоруссю, Молдовою та Україною. Результатом нової ініціативи стало запровадження так званого „нового статусу сусідів”, що, з одного боку, можна вважати позитивним кроком на користь України, який свідчить про зацікавленість європейської спільноти і зокрема Великої Британії в своєму майбутньому сусідів по ЄС. „Статус сусіда” ЄС може виявитися перехідним етапом до набуття асоційованого членства в Євросоюзі.

З іншого боку, запровадження нового статусу викликає неоднозначні тлумачення. Принаймні Міністр закордонних справ України Б. Тарасюк назвав його „кроком назад”. Про „статус сусіда” взагалі не йшлося на попередніх зістрічах та переговорах ні з ЄС, ані безпосередньо з Британією. Запровадження „статусу сусіда” можна пояснити стратегією „затягування” з боку Заходу щодо прийняття України до своїх лав.

Військово-політична взаємодія. На сучасному етапі Британія розглядає саме Україну своїм пріоритетом в галузі взаємодії щодо запобігання і врегулювання міжнародних конфліктів [10]. Започаткована у квітні 1998 р. Міністерством закордонних справ Сполученого Королівства програма ASSIST з участю України мала продовженням об'єднання ресурсів Міністерства закордонних справ, Міністерства оборони та Міністерства міжнародного розвитку і утворення Глобального Фонду за-

побігання конфліктам (GCPF). Об'єднання ресурсів названих міністерств проходило, починаючи з 2001 р., і ця нова ініціатива мала замінити програму ASSIST і поглибити співробітництво між нашими державами в означеній галузі.

З 1997 р. щорічно відбуваються спільні українсько-британсько-польські військові навчання „Козацький степ”, які у 2000 р. пройшли в Україні. Зміцненню двосторонніх відносин сприяло і проведення навчань „Козацький експрес 02”, що проходило на Яворівському полігоні в Україні у вересні 2002 р. за участю підрозділів Територіальної Армії ЗС Великої Британії.

В рамках військово-політичної співпраці міністри оборони України відвідували Велику Британію з офіційними візитами: К. Морозов — у грудні 1992 р., В. Шмаров — в лютому 1995 р., О. Кузьмук — у грудні 1997 р. та вересні 2001 р. В свою чергу, керівники оборонного відомства Сполученого Королівства також нанесли візити до України: М. Ріфкінд — у вересні 1993 р., М. Портілло — в лютому 1997 р., Дж. Робертсон — у червні 1999 р., Дж. Хун — у вересні 2002 р.

Міністерство закордонних справ та по справах Співдружності СК відіграло ключову роль в організації візиту представників НАТО до України в березні 2000 р. [11] на чолі з Дж. Гоулденом. Делегація відвідала низку міст України з метою поліпшення громадського сприйняття політики Альянсу та його ролі в підтриманні миру.

Укладнення взаємовідносин. Водночас між Британією та Україною існували певні невизначеності та проблеми. Неодноразово політичні кроки нашої держави необ'єктивно трактувалися британською пресою, що змушувало українське Посольство в Лондоні відповідно реагувати [12]. Слід враховувати й наявні розбіжності в історично, економічно і політично обумовленій геополітичній орієнтації обох країн. Так, Київ не раз підкреслював невиправданість перманентних бомбардувань іракської території американсько-британською авіацією. Сполучене Королівство, у свою чергу, разом зі Сполученими Штатами 2002 р. офіційно визнало факт порушення Україною санкцій ООН про заборону торгівлі зброєю, спеціальними технологіями та матеріалами, що спричинило загострення тогочасної політичної кризи всередині держави.

З принциповою підозрілістю Британія сприйняла неперевірену інформацію стосовно продажу Іракові Україною зброї та радарних установок типу „Кольчуга”, які, за санкціями ООН щодо Іраку, підпадають під означення зброї. З цього приводу занепокоєння співробітництвом України з країнами Близького Сходу висловив у промові 24 вересня 2002 р. Тоні Блер. З'ясування достовірності зазначеної інформації стало метою негайного візиту до України міністра оборони Великої Британії Дж. Хуна 25-26 вересня 2002 р. та подальшої роботи англо-американської комісії експертів в Україні, які мали вивчити питання продажу зброї. Водночас наша держава знайшла підтримку в особі британського експерта П. Френча, голови міжнародної асоціації судової фонетики, який, на противагу американським експертним висновкам, ґрунтовно висловився про недоцільність звинувачень України в порушенні міжнародних норм, внаслідок скандальної ситуація, що склалася восени 2002 р. навколо недоведеного факту продажу Україною „Кольчуг” всупереч санкціям ООН, негативно позначилася не лише на міжнародному іміджі нашої держави, а й певною мірою на поглибленні широкомасштабного співробітництва з Британією.

Однак з початку 2003 р. від британської сторони почали надходити сигнали щодо зацікавленості залишити складнощі позаду та відновити повноцінний діалог. На той час визначились тенденції, які дозволяють говорити про перехід до нового, більш

поглибленого етапу відносин між Україною та Великою Британією, та знайшли своє відображення у зростанні динаміки двосторонніх контактів високого та найвищого рівня, у тому числі — міжпарламентських.

Ключовою подією у двосторонніх міжпарламентських відносинах став робочий візит до Лондона голови Верховної Ради В.М. Литвина 29 квітня — 1 травня 2003 р. на запрошення уряду Великої Британії. Під час зустрічей високого рівня було наголошено на відданості України реалізації євроінтеграційного курсу та важливості отримання належної політичної підтримки з боку Великої Британії щодо європейської перспективи нашої держави; підкреслено зацікавленість у регулярних контактах між парламентами обох країн на всіх рівнях.

Під час тресторонньої зустрічі спікерів парламентів України В.М. Литвина, Угорщини К. Сілі та Великої Британії М. Мартіна у червні 2004 р. було ухвалено Спільну заяву, якою підтверджено налаштованість сторін на зміцнення парламентських зв'язків між трьома країнами, дана позитивна оцінка зусиллям та прогресу України в напрямку європейської інтеграції. В липні 2004 р. на запрошення голови ВР В.М. Литвина відбувся візит до України парламентської делегації Великої Британії на чолі з Лордом Дж. Хау, в ході якого було обговорене широке коло питань щодо подальшої співпраці і наголошено на сприятній Сполученим Королівством проєвропейського курсу нашої держави та її прагненні наблизитися до ЄС.

Подальшій активізації візитів на високому та найвищому рівнях (ВВНР) сприяли події листопада-грудня 2004 р., які привернули значну увагу політичних кіл та широкої громадськості Великої Британії до України. Британські ЗМІ називали події 2004 р. в Україні не інакше як „тектонічним зсувом” в бік демократії. На думку тодішнього британського посла Р. Брінклі, „це є революцією і виразом демократичної волі народу. Україна ніколи вже не залишиться такою, якою була до цих подій” [13]. Колишній прем'єр-міністр Великої Британії М. Тетчер зазначила, що „Захід має більш активно підтримувати українських демократів” [14]. Як наслідок, розвиток двосторонніх відносин між Україною та Великою Британією з початку 2005 р. набув нової якісної динаміки за всіма параметрами — рівнем, щільністю, змістом контактів.

Так, у лютому 2005 р. в Лондоні були проведені перші політичні консультації на рівні зовнішньополітичних відомств двох країн (від української сторони участь взяв заступник міністра О. Шамшур). Протягом 2005 р. відбулося кілька обмінів візитами на міжпарламентському рівні, а також три зустрічі президента України та прем'єр-міністра Великої Британії. Перша така зустріч відбулася 22 лютого 2005 р. в рамках саміту НАТО в Брюсселі, друга — під час робочого візиту президента України В. Ющенка до Великої Британії 17—18 жовтня 2005 р. Під час цього візиту відбулося також нагородження президента України першою Премією Королівського інституту міжнародних відносин („Четем-Хаус”), яку В.А. Ющенко отримав за видатний внесок у розвиток міжнародних відносин, а також за мужність і мистецтво у забезпеченні мирного процесу політичних перетворень в Україні під час Помаранчевої революції. Третя зустріч відбулася в рамках саміту Україна — ЄС, що пройшов у Києві 1 грудня 2005 р.

Позитивні політичні сигнали, які пролунали на адресу нашої держави під час грудневого саміту Україна — ЄС, дали керівникам обох делегацій (В. Ющенку та Т. Блеру — керівнику уряду головуючої на той час держави) підстави високо оцінити результати цієї зустрічі. Серед іншого Т. Блер наголосив, що реалізація Плану дій

Україна — ЄС створить необхідне підґрунтя для виконання Україною критеріїв, необхідних для набуття членства в ЄС, одночасно запевнивши у готовності Великої Британії сприяти Україні в його реалізації.

Крім цього, впродовж 2005 р. спостерігався динамічний розвиток контактів з королівською родиною СК та активний діалог на рівні Секретаріату президента України та Офісу прем'єр-міністра Великої Британії, урядовому та експертному рівнях.

Складні внутрішні процеси в Україні впродовж 2006 р. та водночас зосередження британського політичного істеблшменту на власних проблемах, пов'язаних із загостренням дискусії навколо зміни глави лейбористського уряду та зовнішніми негараздами Великої Британії в Іраку та Афганістані, негативно позначилися на динаміці українсько-британського політичного діалогу у 2006 р., зокрема, на інтенсивності контактів на високому рівні. Проте впродовж 2006 р. відбувається низка візитів українських урядовців до СК (наприклад, візит Глави Секретаріату президента України О. Рибачука, Міністра транспорту та зв'язку України М. Рудковського).

Українсько-британський діалог зазнав активізації у 2008 р., який виявився більш плідним на візити на високому та найвищому рівнях між обома державами. Аналіз всіх двосторонніх переговорів та численних зустрічей на вищих політичних рівнях чітко виділяв заклики до прискорення економічних реформ в Україні та приєднання до СОТ серед пріоритетів, що мають бути виконані до початку практичних переговорів щодо набуття конкретного статусу членства України в ЄС. Звичайно, важливість зазначених заходів для співробітництва обох держав не підлягає сумніву. Однак, попри зовнішню значущість проголошуваних намірів, суттєвих результатів у поглибленні українсько-британської взаємодії не спостерігається. Рівень міждержавної взаємодії залишається більш-менш незмінним. Прийняті Меморандуми, Спільні заяви та інші важливі документи здебільшого залишаються деклараціями, яким бракує конкретики, чіткості виконання, реального прагнення до двостороннього зближення і взаємопідтримки держав. Більш конкретними виглядають окремі результати двостороннього економічного співробітництва.

Розвиток і перспективи багатогалузевого британсько-українського співробітництва. Певні зрушення у ставленні Великої Британії до України, які вплинули на формування нових політико-правових міждержавних відносин, відповідно сприяли британським намірам щодо підтримки економічного піднесення України і розвитку торговельно-економічних зв'язків обох держав.

Так, на реалізацію програми економічного розвитку України уряд Британії виділив 12 мільйонів доларів США [15]. Згодом на офіційному рівні було повідомлено, що Лондон готовий надати Україні ще 10,5 млн фунтів стерлінгів на завершення будівництва саркофагу над Чорнобильською АЕС та технічну допомогу на реалізацію п'ятирічної програми щодо „поліпшення якості життя сільського населення” [16], де першими реципієнтами цієї допомоги у вигляді кредитних союзів, кооперативів з надання послуг, маркетингових, консультаційних та інформаційних служб стали мешканці Київської, Одеської, Донецької та Луганської областей. Відповідний Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України та урядом Великої Британії було підписано 21 листопада 2002 р.

На сьогодні в системі торговельно-економічних зв'язків України Сполучене Королівство є її стратегічним партнером в таких пріоритетних сферах, як інвестиційне співробітництво, енергетична безпека та практична імплементація Кіотського протоколу.

Торгівлі належить центральне місце в системі економічної взаємодії обох країн. Серед країн ЄС у 90-ті рр. Англія була одним з головних торговельних партнерів України (після Німеччини, Італії і Австрії). При цьому спостерігалася тенденція до зростання експортно-імпортних показників. Варто зазначити, що 1995 р. виявився вирішальним у цьому комплексі взаємовідносин, коли торговельний обіг з Великою Британією було збільшено на 70%, і на 30% скорочено негативне saldo в торгівлі [17]. Так, якщо експорт Великої Британії до України у 1995 р. становив понад 86 млн фунтів стерлінгів, то в 1996 р. він дорівнював 135,9 млн дол., у 1998 р.— 108,9 млн дол., у 2000 р.— 137,6 млн доларів. Обсяг експорту України до Британії дорівнював у 1996 р.— 201,5 млн дол., у 1998 р.— 204,7 млн дол., у 2000 р.— 202,8 млн доларів [18].

Впродовж останніх років двостороння торгівля характеризується поступовим нарощуванням обсягів за більшістю позицій товарної номенклатури зовнішньоекономічної діяльності та видів послуг. У 2001 р. український експорт становив 65,7 млн фунтів стерлінгів, а британський експорт — десь втричі більше [19]. Впродовж 2003—2006 рр. ці показники були значно збільшені. У 2003 р. український експорт дорівнював 96 млн ф.ст., британський — 246 млн ф.ст. [20]. За даними Держкомстату України, у 2004 р. український експорт становив 653, у 2005 — 659, у 2006 — 777,6 млн дол. США. Відповідно, британський експорт дорівнював у 2004 р. 881, у 2005 р.— 783, у 2006 р.— 1162,5 млн дол. США. Обсяги українського експорту до Великої Британії за підсумками січня—вересня 2007 р. склали 629 млн дол. США, що на 12% більше, ніж у відповідному періоді 2006 р. У свою чергу, імпорт збільшився на 44% і становив 1071 млн дол. США.

Основними позиціями українського товарного експорту до Великої Британії у 2007 р. були: зернові, жири та олії (25%), чорні метали та продукція чорної металургії (21%), мідь та вироби з неї (10%), текстильний одяг (7%), електричні машини і устаткування (6,6%) та алюміній і вироби з нього (5,9%), які наша держава експортує традиційно високими темпами. Відповідно, суттєва частина британського імпорту складалася з автомобілів та інших видів наземного транспорту (28%), котлів, машин та апаратів (12%), фармацевтичної продукції (6%), електричних машин та устаткування (5%) та ефірних олій (5%).

Схожа ситуація спостерігається в британсько-українській торгівлі послугами. Провідними експортерами послуг до Великої Британії залишаються транспорт, сектор зв'язку та сільське господарство, при цьому головними статтями українського експорту послуг у 2007 р. були транспортні (65%) та різні ділові і професійні послуги (22%). Прогнозується збільшення обсягів експорту транспортних послуг з імплементацією державної програми оновлення та модернізації транспортних артерій та вузлів України за сприяння ЄБРР, Європейського інвестиційного банку та інших фінансових посередників Лондонського Сіті.

Понад 85,6% британського імпорту послуг до України склали відповідно фінансові (39%), різні ділові, професійні (22%), транспортні (17%) та страхові послуги (8%).

Таким чином, основною характеристикою двосторонньої торгівлі з Великою Британією є стабільне зростання за переважною більшістю позицій товарного імпорту в Україну поряд із традиційно високими обсягами імпорту в Україну фінансових та інших послуг комерційного характеру — юридичних, консалтингових та ін. Дані Держкомстату України підтверджують факт неухильного зростання динаміки товарообігу між двома державами (з 1179 млн дол. США у 2003 р. до 1940,7 млн дол. США у 2006 р.).

На сьогодні найбільшими торговельними партнерами України серед британських компаній залишаються GlaxoSmithKline (ліки), British American Tobacco та Rothmans International (тютюнові вироби), Zeneca International (сільськогосподарські хімікати), які через представницькі офіси своїх компаній в Україні налагодили збут товарів масового споживання. Деякі з них (британські філії американських компаній (Cargill, Zeneca International) імпортують товари українського виробництва, насамперед сільськогосподарські.

Водночас виправдовуються прогнози щодо негативної для України тенденції зростання рівня конкуренції на британському ринку, зокрема через посилення позицій китайського текстилю в цілому на європейському ринку. Слід також відзначити зростання рівня конкуренції за групою товарів сільськогосподарського виробництва, що значною мірою обумовлене експортною експансією з боку Польщі та інших нових членів ЄС.

Промислове співробітництво. Найявна в Україні тенденція до „натуралізації експорту” посилюється створенням спільних із зарубіжними партнерами підприємств, серед яких 10 було утворено фірмами Великої Британії в 1992—1994 рр. Спільні з нею підприємства зосереджувалися на імпорті та експорті; обсяг імпорту, що припадав на Велику Британію, становив 3,9 млн інвалютних крб., експорту — 4,9 млн [21]. На початок XXI ст. в Україні працювало біля 80 британських компаній, діяло понад 200 підприємств з британським капіталом.

У сфері енергетики наявним є стратегічний потенціал для двосторонньої співпраці, зокрема у введенні в експлуатацію нових нафтогазових родовищ на території України. З п'яти іноземних компаній середнього розміру (з ринковою капіталізацією від 30 до 800 млн дол. США), що працюють у сфері нафто- та газовидобутку в Україні, чотири є британськими (JKX Oil&Gas Plc, Regal Petroleum Plc, Europa Oil&Gas Holdings).

Колишній посол Британії в Україні Р. Сміт відзначив досить успішне функціонування багатьох спільних британсько-українських підприємств, зокрема СП „Донбас Клейс”, яке займається видобутком глини на півночі Донеччини, JKX Oil&Gas Plc, що працює в Полтавській області по видобутку нафти та газу, фірма „Британіка”, яка займається реалізацією як британських, так і українських товарів [22]. Позитивним вбачається впровадження та розвиток спільних проектів світового гіганта Royal Dutch Shell Plc та українського „Нафтогазу”, що, за оцінками експертів, дозволить Україні суттєво збільшити видобуток газу та поліпшити національний енергетичний баланс.

На сьогодні продовжується спільна діяльність НАК „Нафтогаз України” та компанії Shell Exploration and Production BV відповідно до угоди про співпрацю (червень, 2006 р.) щодо спільного вивчення, розробки, видобутку, маркетингу та продажу вуглеводнів. Домовлено про спільне дослідження родовищ газу в Дніпровсько-Донецькому басейні, частина яких залягає під більш мілкими покладами, які зараз перебувають в експлуатації. Загальний розмір початкових інвестицій Shell Exploration and Production BV складає 100 млн. дол. США. Крім того, компанія Shell виходить на ринок роздрібною торгівлі енергоресурсами, планує відкрити 500 АЗС, 10 з яких вже відкрито.

Компанія JKX Oil&Gas Plc в 2007 р. планувала подвоєння найближчим часом капіталізації своїх активів в Україні до рівня 800—900 млн дол. США, зокрема, Полтавської компанії. Спільно з Управлінням магістральних газопроводів „ЧеркасиТрансГаз” планується завершити будівництво п'ятикілометрової труби для підключення

до магістрального газопроводу „Союз” і забезпечити виконання своїх планів щодо збільшення обсягів видобутку в два рази, зокрема за рахунок Руденківського родовища Полтавської області.

Пріоритетним для України напрямом співробітництва в енергетичній сфері є діалог щодо впровадження сучасних технологій британських компаній, апробованих на шельфі Північного моря, на нафтогазових ділянках української частини шельфу Чорного моря.

Продовжують розвиватися прямі контакти між Мінмашпромом, підприємствами та організаціями, що входять до його системи (НТК ім. О. Антонова, запорізьке об'єднання „Мотор-Січ”), і компанією „Брітїш Ейрспейс”; Мінпромом і провідними брокерами Лондонської біржі металів, а також з компаніями-покупцями металургійної та хімічної продукції, мінеральних добрив, цементу.

Помітно активізувалося двостороннє співробітництво у вугільній промисловості. В Донецьку група британських компаній підписала контракти з Петровським машинобудівним заводом і кількома шахтами про модернізацію виробництва гірничого устаткування та переоснащення шахт на суму 111 млн дол. США.

Британська сторона надає великого значення врегулюванню проблемних питань, які існують у „чутливих” економічних сферах двосторонніх стосунків з Великою Британією зокрема та ЄС в цілому, однак вони мають системний характер і виходять за рамки двостороннього контексту. Це передусім стосується:

- невпевненості у надійності захисту прав інвесторів, зокрема невід'ємного права власності;
- проблем, пов'язаних з неповерненням ПДВ, та митними процедурами;
- наслідків рішення щодо закриття вільних економічних зон;
- ефективного захисту прав інтелектуальної власності;
- застосування ускладненої процедури реєстрації фармацевтичної продукції, що вимагає додаткових витрат на її імпорт;
- режиму обмежень на імпорту в Україну деяких видів сільськогосподарської продукції (насамперед м'яса, в зв'язку з спалахами ящуру та пташиного грипу у Великій Британії);
- наявності „технічних бар'єрів” у галузі стандартизації та сертифікації, що створює додаткові перешкоди при імпорті в Україну британських товарів, головним чином високотехнічних виробів;
- недосконалості фінансово-банківської системи та майже „тіньового статусу” страхового ринку, на що зокрема звертає увагу міжнародне рейтингове агенство Fitch Ratings;
- низького на сьогодні рівня розвитку фондового ринку.

Інвестиційне співробітництво. Попри зазначене, інвестиційний напрям виступає одним з найважливіших аспектів економічного співробітництва України та Великої Британії, що обумовлено особливістю Лондона як світового фінансового центру. Впродовж певного періоду української незалежності серед країн ЄС Велика Британія виступала другим після Нідерландів стабільним іноземним інвестором в Україні, демонструючи схильність до збільшення інвестицій. За даними Держкомстату України, на 01.01.1995 р. обсяг прямих інвестицій в Україну з Великої Британії становив 33,8 млн дол., на 01.01.1998 р. — 151 млн дол., і на 01.01.2001 р. — вже 299,4 млн дол. [23]. На думку колишнього посла Великої Британії в Україні Р. Брінклі, рівень інвестування мав зростати й надалі [24].

І дійсно, за даними Держкомстату України, обсяг прямих інвестицій (ПІ) з Великої Британії в Україну станом на 01.10.2007 р. становив 1820 млрд дол. США, тобто 6,8% від загального. У січні-вересні 2007 р. з Великої Британії до України у вигляді ПІ надійшло 248 млн дол. США. При цьому прямі інвестиції зі Сполученого Королівства одержали 957 підприємств України; вклали інвестиції в економіку Сполученого Королівства з України 5 підприємств. На середину 2007 р. основний обсяг українських інвестицій в британську економіку (99,1% від загального обсягу) вкладено в фінансову діяльність, що становить 13, 8 млн дол. США.

На 2007 рік серед 119 країн-інвесторів за обсягами прямих інвестицій в Україну Сполучене Королівство обіймало 5 місце після Німеччини, КНР, Нідерландів та Австрії. Головними напрямками британських інвестицій виступають такі галузі, як переробна промисловість, машинобудування, торгівля, транспорт і зв'язок, будівництво, фінансова діяльність та ін.

На сьогодні важливими інвесторами виступають компанії JX Oil & Gas, Royal Dutch Shell (проекти співпраці з НАК „Нафтогаз України”), DS Smith, WBB, Europe Oil & Gas, British American Tobacco Ukraine, BBH, Gallager, Atlas Ward Building Systems, Britannica, GlaxoSmithKline, Botrans, Regal Petroleum plc. Як видно з назв зазначених компаній, інвестиційне співробітництво здебільшого розвивається в енергетичній сфері.

Останнім часом спостерігається посилення активності в напрямку роботи з Україною провідних інвестиційних банків та компаній Лондонського Сіті, зокрема Barclays Capital, JP Morgan, CSFB, Citigroup, UBS, Merrill Lynch, Deutsche Bank, Nomura та ін. Істотного прогресу досягнуто в переговорах із зазначеними установами щодо їхнього залучення до розбудови транспортної інфраструктури України, де орієнтовний обсяг коштів для реалізації проектів, що обговорюються, перевищує 4 млрд дол. США.

Суттєвою подією стало підписання у квітні 2007 р. Кредитного договору щодо синдикованої позики на суму 325 млн дол. США між ВАТ „Укресімбанк”, банками Deutsche Bank AG та Standard Bank, як Лід-організаторами, та низкою провідних банків-кредиторів. Успішне завершення цієї трансакції, яка характеризується великим обсягом коштів та цінних параметрів кредиту, (і на сьогодні вони є найкращими серед надходжень до української банківської системи) є дуже важливими для розвитку як ВАТ „Укресімбанк”, так і української банківської системи в цілому.

Однак, є чинники, які перешкоджають активному надходженню британських інвестицій в українську економіку [25]. По-перше, це часта зміна інвестиційного законодавства в Україні і втручання держави в економічні процеси, занадто ускладнена система реєстрації спільних підприємств, домінування у діловому житті країни тіньової економіки і організованої злочинності. По-друге, певний негативний досвід діяльності британських фірм на українському ринку. І, врешті-решт, сумнівний імідж України, сформований міжнародними засобами масової інформації.

Технічна допомога. Стосовно такої форми економічного співробітництва, як технічна допомога, то ще з 1995 р. Сполучене Королівство започаткувало активну підтримку економічних реформ в Україні через британський фонд технічної допомоги „Ноу-хау”, який надавав фінансову допомогу малому бізнесові України, підприємцям банківської та фінансової сфер, а також підтримував британські компанії, що планували інвестування в Україні.

Починаючи з 1993 р., за британською програмою технічної допомоги реалізуються екологічні проекти в Донецькій області.

Обсяги технічної допомоги країн ЄС, серед яких Велика Британія надавала найбільшу допомогу Україні, до 1997 р. мали тенденцію до зростання. Однак, починаючи з 1998 р., вони постійно зменшуються. Так, якщо в 1997 р. обсяг технічної допомоги, яка надійшла в Україну з Великої Британії, становив 33,2 млн дол., у 1998 р.— 30,7 млн дол., то в 1999 р. він скоротився майже вдвічі, до 15,0 млн дол., а в 2000 р.— ще вдвічі і становив лише 7,2 млн доларів [26].

Не дивлячись на скорочення, технічна допомога Україні виокремлюється британською стороною як один з трьох найважливіших аспектів двостороннього співробітництва (поряд зі співробітництвом в галузі оборони та діяльністю Британської Ради) [27]. Низка ініційованих Великою Британією проектів свідчить про сприяння Україні в її прямуванні до Європи та отриманні нею асоційованого членства в ЄС:

- в торговельно-економічній сфері:
 - започаткування українсько-британських консультацій механізму з питань розвитку торгівлі. Перший раунд відбувся наприкінці 2001 р. в Лондоні;
 - реалізація проекту технічної допомоги Україні у формулюванні торговельної політики. На сьогодні виконується проект під егідою Міністерства з питань міжнародного розвитку вартістю 713 тис. ф.ст.;
 - проведення консультацій на експертному рівні та семінарів стосовно правил та процедур функціонування СОТ;
- в сфері розвитку демократії:
 - фінансовий внесок у розмірі 100 тис. ф.ст. у реалізацію плану дій щодо розвитку вільних ЗМІ в Україні. Зазначений план було опрацьовано за бельгійським головуванням в ЄС у червні 2001 р.;
- мінімізація можливих небажаних наслідків розширення ЄС:
 - реалізація проекту технічної та фінансової допомоги в облаштуванні східних та південних кордонів України, який розроблено компанією „Крун Ейджентс” на замовлення Форін Офісу;
 - започаткування тристороннього консультативного механізму Британія — Польща — Україна щодо відносин України з розширеним ЄС, передусім у сфері торговельно-економічного співробітництва, енергетичної безпеки, зміцнення кордонів та візового режиму.

Важливий аспект допомоги, що надходить з боку Сполученого Королівства, пов'язаний з діяльністю британського урядового Відділу міжнародного розвитку. Програми, що розробляються цим відділом кожні п'ять років для виконання в Україні, спрямовані на зменшення бідності в державі та допомогу найбільш вразливим верствам населення. Дія програми охоплює Київську, Донецьку, Львівську, Харківську та Одеську області. За даними британського посольства в Україні, на додаток до прямої щорічної допомоги Україні обсягом 8-9 млн фунтів ст., програма надає додатково 16 млн. фунтів ст. безпосередньо від СК щороку для ліквідації бідності в державі. До виконання програми залучені Світовий Банк, програма ЄК TACIS та ЄБРР. Результати програми оцінюватимуться британськими експертами, але йдеться про географічне поширення дії програми.

Науково-технічне та гуманітарне співробітництво. Розвиток британсько-українського науково-технічного та гуманітарного співробітництва є найбільш очевидним для української громадськості, яка відчуває великий і жвавий інтерес до самої країни, її мови, звичаїв і традицій, однак дещо стримано ставиться до Сполученого Королівства як важливого партнера. За даними громадського опитування, щодо розвит-

ку двостороннього співробітництва України з Британією, яке проводили експерти Центру миру, конверсії та зовнішньої політики України протягом 1997—2000 рр., його оцінка за п'ятибальною системою виявилася відносно стабільною і вищою за середню — від 3,08 (березень 1998 р.) до 3,41 (грудень 1997 р.). На 2000 р. вона становила 3,22 [28]. Велику Британію не названо ні серед найбільш пріоритетних держав для співробітництва (зазначено Росію, США, Польщу та Німеччину), ні серед тих, які налагодили з Україною найбільш успішні та інтенсивні стосунки протягом періоду її незалежності. Водночас Сполучене Королівство названо в першій чверті тих держав, на які Україна може покластися в питанні реформування своїх збройних сил [29].

Двосторонній Договір від 10 лютого 1993 р. визначив принципи відносин та співробітництва між урядом України і урядом Сполученого Королівства. На додаток до нього в липні 1993 р. була підписана Угода про співробітництво між Міносвіти України та Центром обмінів у галузі освіти Міносвіти Великої Британії, діє також Угода про наукове співробітництво між НАН України та Королівським науковим товариством, що підписана в листопаді 1991 р. Наукове співробітництво між Британією та Україною розвивається в багатьох галузях.

Так, у 1994 р. в Україні побувала представницька делегація Британії, яка ознайомилася з досягненнями українських вчених і практиків у галузі матеріалознавства, в результаті чого було визначено конкретні напрями майбутнього співробітництва.

21 липня 1995 р. в Лондоні підписано документи про передачу Україні англійської наукової антарктичної станції „Фарадей” (вартістю понад 10 млн доларів США) та про співпрацю в галузі дослідження Антарктики, а 7 лютого наступного року Україна офіційно вступила у володіння цією науково-дослідною станцією, що зараз носить назву „Академік Вернадський”. В 2007 р. українську антарктичну станцію відвідала Принцеса Анна та її чоловік Т. Лоренс.

1 березня 1997 р. фонд „Ноу хау” започаткував проект для налагодження академічних партнерських зв'язків між вищими навчальними закладами Сполученого Королівства та країнами, які розвиваються, включаючи Україну. В рамках двосторонніх міжвузівських угод здійснюється обмін студентами, стажистами, науковцями, фахівцями. Активно розвивається співпраця Національної академії наук України з Королівським Науковим Товариством. Крім Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона НАНУ, колектив якого вже багато років співпрацює з Британським інститутом зварювальної технології, з британськими вченими налагодили контакти науковці Інституту фізіології ім. О. Богомольця, Інституту технічної теплофізики, Інституту геологічних наук, Інституту біохімії ім. О. Палладіна, Інституту ботаніки ім. М. Холодного НАНУ, Київського, Донецького та Львівського національних університетів, Київського та Львівського національних політехнічних університетів.

На початку XXI ст. Лондон став місцем регулярного проведення міжнародних конференцій „Український інвестиційний саміт” та „Український енергетичний саміт”, організатором яких традиційно виступає компанія Adam Smith Conferences за сприяння посольства України у Великій Британії. Конференції традиційно привертають до себе значну увагу з боку представників провідних операторів фінансового, енергетичного, транспортного та сектору нерухомості і збирають близько 500 учасників. 9—11 березня 2009 р. в Лондоні відбувся черговий Український інвестиційний саміт, представлений учасниками з 20 країн світу, в тому числі були британські та українські посадовці, співробітники міжнародних організацій, стратегічні інвестори, що ведуть свою діяльність в Україні.

Провідна роль у здійсненні плідної співпраці належить Британській Раді, п'ять осередків якої працюють в Україні понад десять років і сприяють розвиткові тривалих та взаємовигідних культурних стосунків між Великою Британією та Україною, пропонуючи, зокрема: культурні акції, арт-менеджмент в сучасному світі, налагодження контактів та обмінів творчими ідеями між британськими та українськими вченими, доступ до освітніх послуг, вивчення англійської мови, вдосконалення професійного рівня вчителів англійської мови, залучення до демократичних надбань, співпрацю британських фахівців з українськими громадськими організаціями, органами влади та окремими фахівцями у сфері врядування і прав людини. В рамках останньої Британська Рада виконувала проект на підтримку неурядових організацій в Україні, який було розпочато в межах програми уряду Сполученого Королівства щодо надання підтримки Україні в перехідний період.

Однією з найпріоритетніших сфер діяльності Британської Ради була підтримка європейського вибору України через сприяння інтеграції її правових рамок і структур до норм і стандартів Європейського Союзу. Британська Рада співпрацювала з урядовими установами, юридичними експертами як державного, так і приватного сектору, а також з групами студентів з метою підтримки процесу інтеграції України до ЄС.

Крім того, Британська Рада також мала низку інших конкретних завдань:

- зміцнення репутації Сполученого Королівства в Україні як вигідного партнера;
- презентування Британії як надійного партнера у вирішенні найважливіших питань реформ;
- надання особам, що відповідальні за прийняття рішень і формування громадської думки в Україні, доступу до знань і досвіду Сполученого Королівства;
- надання практичної допомоги громадським організаціям через мережу Центрів підтримки громадських організацій в Києві, Одесі, Львові, Донецьку і Харкові;
- демонстрування відданості Великої Британії справі зміцнення зв'язків у межах Європи;
- сприяння інтегруванню України у світове інформаційне суспільство через підтримку розвитку інформаційного фаху;
- формування ролі Сполученого Королівства як найліпшого джерела освітніх можливостей.

У 1995 р. Британська Рада розпочала співпрацю з правоохоронними органами та Збройними Силами України. В цьому аспекті виконано проекти „Впровадження в Україні поліцейної моделі, ґрунтованої на підтримці з боку населення”, „Правове та демократичне навчання курсантів та слухачів вищих військових навчальних закладів в Україні”, „Розвиток навчання поліцейному управлінню в перехідних суспільствах”.

Британська Рада в Україні, співпрацюючи з Комітетом Верховної Ради України з науки і народної освіти в рамках проекту британського урядового фонду „Ноу хау”, надала фінансову та експертну допомогу в розробці проекту Програми прогнозування розвитку технологій в Україні. У грудні 1997 р. за результатами слухань у Верховній Раді було прийнято Постанову про включення реалізації „Програми прогнозування розвитку технологій в Україні” в програму діяльності Уряду. Складовою цієї Програми стали українсько-британські наукові семінари з проблем фізики низьких температур, інформаційних технологій і комп'ютерної техніки, біологічних наук і біотехнології, що регулярно проводяться з 1998 р. у Великій Британії.

Краще пізнати нинішній Альбїон допомагає проведення інформаційних ярмарків „Сучасна Британія”, ініційоване посольством Великої Британії, Британською Радою та обласними універсальними науковими бібліотеками, що діє з вересня 2001 р. і є частиною партнерського проекту „Сучасна Британія в Україні”, присвяченого 10-річчю підписання Угоди між урядами Сполученого Королівства та України про співпрацю у сфері освіти, науки і культури. Ця ініціатива розглядається як важлива частина політики „народної дипломатії”, котра зосереджена на формуванні взаєморозуміння безпосередньо між народами України та Сполученого Королівства. Ключова тема ярмарків — освіта у Британії. Протягом 2001—2002 років ярмарки було проведено у 16 регіонах України.

Традиційне партнерство Британської Ради з українськими бібліотеками і фінансова підтримка уряду Сполученого Королівства зробили можливим отримання шістдесятьма бібліотеками України книг зі спеціального 150-томного видання „Бібліотека Тисячоліття”. Загальна вартість книг, що надійшли в Україну в рамках проекту „Бібліотека Тисячоліття”, становить майже чверть мільйона доларів.

Звичайно, зазначені заходи та проекти не можуть висвітлити повною мірою стан розвитку британсько-українських відносин на сучасному етапі. Але навіть і те, що зазначено, дає підстави для позитивних прогнозів стосовно майбутнього співробітництва обох держав. Сучасний стан двосторонніх британсько-українських відносин характеризується достатньо високим рівнем взаєморозуміння сторін. В цьому сенсі найголовнішим є підтримка Великою Британією стратегічного вибору України стати важливою складовою об’єднаної Європи. Велика Британія лишається незмінною у своїх позитивних оцінках послідовності і передбачуваності зовнішньої політики України, розглядаючи її як ключову державу, покликану відігравати важливу роль у підтриманні стабільності й безпеки в Європі.

Натомість до цього часу британсько-українські стосунки розвиваються повільними темпами. Це можна пояснити як нинішнім станом справ в Україні — її економічною нестабільністю, недосконалістю системи державної влади і невеликим досвідом самостійної міжнародної співпраці, так і недостатньою активністю з боку Великої Британії, з огляду на її традиційну обережність і консерватизм.

Однак, спостерігається зростання усвідомлення британською стороною важливості України як вагомого актора в міжнародних відносинах. Цьому особливо сприяли події кінця 2004 р. щодо активної демонстрації волевиявлення українського народу, що притягнули увагу світової громадськості.

З огляду на викладене можна зробити наступні висновки щодо британсько-українських відносин:

— Велика Британія підтримує набуття Україною статусу асоційованого члена в ЄС;

— Велика Британія виступає за поступовість руху України до ЄС, конкретизуючи визначальні етапи такого руху;

— Сполучене Королівство надає зважену фінансову підтримку Україні для сприяння подальшому демократичного розвитку держави та прогресу в усіх економічних галузях;

— Велика Британія суттєво збільшуватиме обсяги допомоги після отримання відчутних результатів в окреслених напрямках співробітництва;

— для стимулювання інтересу Великої Британії в прискоренні наближення України до ЄС варто зосередити зусилля на реалізації масштабних економічних про-

ектів у рамках двостороннього співробітництва і заохотити авторитетні британські компанії суттєво активізувати свою діяльність в Україні. Слід наголосити, що сучасна позиція Сполученого Королівства щодо України обумовлена трьома об'єктивними чинниками:

- його власними підходами до розширення Європейського Союзу на схід, сприянням саме розширенню, а не поглибленню інтеграційних процесів;
- визнанням Великою Британією особливої геостратегічної ролі України на континенті, особливо після завершення чергової „хвилі” розширення ЄС.
- традиційною британською тактикою спостереження і очікування, неспішання з висновками та запровадженням конкретних ініціатив.

Як відомо, Велика Британія виступає послідовним прихильником процесу поширення європейських інтеграційних процесів на схід, що не в останню чергу обумовлено її негативним ставленням до поглиблення розвитку федералістських тенденцій, наявних в ЄС. Поширення Європейського Союзу на схід неминуче супроводжуватиметься послабленням федералізму і посиленням державоцентризму як головної концептуальної засади британської позиції щодо Європи. Звідси очевидно, що в особі Великої Британії Україна гіпотетично може мати надійного партнера, а, можливо, й вірогідного союзника.

Варто зауважити, що головне питання — чому й досі Україна перебуває в маргінальній зоні офіційної лондонської політики? — Зрозуміло, потребує серйозного автономного дослідження і певного часу для спостереження за подальшим перебігом подій.

Визначено, що на сьогодні співробітництво між Великою Британією та Україною розвивається досить повільними темпами. Очевидною є „другорядність” нашої держави для британського істеблішменту. Слід визнати, що Велика Британія до цього часу в жодній галузі не належить до активних партнерів України, якими є, наприклад, Німеччина, Сполучені Штати або Польща. І все ж спостерігається певний прогрес у розвитку двосторонніх відносин в багатьох сферах співробітництва і взаємодії.

Британсько-українське співробітництво може бути ефективно налагоджене у сфері миротворчої діяльності, запобігання конфліктам, врегулювання міжнародних конфліктів і антитерористичної діяльності в глобальному вимірі. Крім того, далеко не вичерпані можливості для спільного успішного співробітництва в таких важливих для світової спільноти сферах, як мореплавство, екологія, ядерне роззброєння, боротьба з наркомафією, організованою злочинністю, поширення ідей демократії та миру, дотримання прав людини, розвиток безпечних для людства інноваційних технологій.

Посилання та література:

1. Див., напр.: Великобританія неухильно підтримуватиме вас: виступ Малкольма Рифкінда, Державного секретаря у закордонних справах Великобританії та у справах Співдружності в Українському інституті міжнародних відносин // Політика і час.— 1995.— № 10.— С. 10.

2. Гончар Ю.В., Городня Н.Д., Павленко В.М. Україна часів Центральної Ради в політиці Франції, Великобританії і США (березень 1917 — квітень 1918 р.).— К.: Бланк-Прес, 2000.— С. 5—7, 16—18; Yakovenko N. Ukraine in British Strategies and Concepts of Foreign Policy, 1917—1922 and after // East European Quarterly.— January 2003.— Volume 36, No.4.— P. 465—479; Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944—1945 рр) // Український історичний журнал.— 1995.— № 3.

3. Британські обрії.— 2002.— № 2.— С. 2.

4. *Bretherton Ch., Vogler J.* The European Union as a Global Actor.— London and New York: Routledge, 2002.— P. 150—151.
5. Київський вісник.— 1993.— 23 лютого.
6. *Білоусов М.М.* Дипломатичне представництво України у Великій Британії: перші кроки // Вісник Дипломатичної академії України.— 2000.— № 4.— С. 43.
7. *Яковенко Н.Л.* Україна очима Великобританії // Українське Слово.— 1994.— 24 листопада.
8. *Rifkind M.* Building New Europe // *Ukraine Business Review*.— 1995.— Vol. 3; No 12.— P. 4.
9. День.— 2002.— 1 червня.
10. Це підкреслено, зокрема, проф. М. Едмондсом з Університету Ланкастера, з яким консультувалася авторка.
11. The Government's Expenditure Plans 2001-02 to 2003-04 and Main Estimates 2001-02: Presented to Parliament by the Secretary of State for Foreign & Commonwealth Affairs and the Chief Secretary to the treasury by Command of Her Majesty. March 2001.— London: Foreign & Commonwealth Office, 2002.— P. 27.
12. *Білоусов М.М.* Дипломатичне представництво України у Великій Британії: перші кроки // Вісник Дипломатичної академії України.— 2000.— № 4.— С. 42—43.
13. Інтерв'ю з Послом Великої Британії в Україні Робертом Брінклі, 6 грудня 2004 р.
14. Вісник. Український тижневик.— 2004.— 2 грудня.
15. Урядовий кур'єр.— 2002.— 24 вересня.
16. Сегодня.— 2002.— 25 листопада.
17. Зеркало недели.— 1995.— 9 грудня.
18. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть.— Київ: „Либідь”, 2002.— С. 236.
19. Вечерние Вести.— 2002.— 2 грудня.
20. Інтерв'ю з Послом Великої Британії в Україні Робертом Брінклі, 6 грудня 2004 р.
21. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть.— Київ: „Либідь”, 2002.— С. 200.
22. Урядовий кур'єр.— 2002.— 11 липня.
23. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть.— Київ: „Либідь”, 2002.— С. 238.
24. Інтерв'ю з Послом Великої Британії в Україні Робертом Брінклі, 6 грудня 2004 р.
25. *Ігнат'єв П.М.* Українсько-британські відносини у 90-ті роки: політичний та економічний аспекти // Вісник. Міжнародні відносини. Випуск 19.— Київ: ВПЦ „Київський університет”, 2001.— С. 69.
26. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть.— Київ: „Либідь”, 2002.— С. 239.
27. Інтерв'ю з Послом Великої Британії в Україні Робертом Брінклі, 6 грудня 2004 р.
28. Foreign and Security Policy of Ukraine 1999/2000.— К.: СРСФПУ, 2000.— Appendix I-45.
29. Foreign and Security Policy of Ukraine 1999/2000.— К.: СРСФПУ, 2000.— Appendix I-103.

2.7. Україна — Угорщина: співробітництво в інтересах Європейського континенту

Взаємовідносини України та Угорщини є важливим чинником не тільки з погляду кращого забезпечення національних інтересів цих країн. Вони відіграють позитивну роль у поширенні європейської та євроатлантичної інтеграції у Східній Європі, сприяють поширенню європейських суспільних цінностей в державах Східної Європи. Угорщина першою домоглася цієї мети. Україна послідовно прямує цим курсом. Різні стартові можливості для проведення необхідних реформ, неоднакові об'єктивні та суб'єктивні фактори, чинні на час реалізації головних завдань, що стояли перед кожною з цих країн, принесли неоднакові результати. Однак проблеми, які долає кожна з цих двох країн, не були породженням їхніх двосторонніх відносин. Навпаки, двосторонній діалог сприяв Угорщині та Україні реалізації та досягненню їхніх стратегічних завдань.

Протягом другої половини ХХ століття угорський та український народи розвивалися у спільних умовах тоталітарного устрою, у державах, які були членами Варшавського Договору та Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Однак, якщо угорці, маючи власну державність, використовували можливості соціалістичної інтеграції на власну користь, здійснюючи глибокі реформи, то українці в умовах відсутності державності й перебування в цілковитому підпорядкуванні радянської зовнішньої та внутрішньої доктрин, були безпосередніми реалізаторами ревовських завдань, що випливали з принципів геополітики СРСР, отримуючи блага на задоволення власних інтересів за залишковим принципом.

Розвиток відносин між Україною та Угорщиною до розпаду СРСР був неповноцінним, оскільки суб'єктом взаємин з УНР виступала не Україна, а СРСР, до якого вона входила. У стосунках же цих країн домінували політичні принципи.

З припиненням існування соціалістичного табору, Радянського Союзу, проголошенням Угорської Республіки та незалежної України відносини обох сусідніх народів — українського та угорського — набули іншого змісту, кожен з них набув права визначати свою внутрішню та зовнішню політику самостійно, формувати повноцінні багатосторонні та двосторонні відносини.

Угорщина у 1989 р., а Україна у 1991 — відмовилися від соціалістичної моделі суспільно-політичного устрою і зробили вибір на користь побудови демократичного суспільства на засадах ринкової економіки.

Природно, що темпи просування держав обраним шляхом не могли збігатися через неоднакові стартові умови, які, в першу чергу, стосувалися різного рівня розвитку громадянського суспільства та наявності або відсутності елементів ринкової економіки. Проте той факт, що Угорщина закономірно випереджала Україну у внутрішніх перетвореннях на шляху до європейських та євроатлантичних структур, зіграв винятково позитивну роль для формування двосторонніх відносин і став одним із головних сегментів українсько-угорського політичного співробітництва.

Швидка ломка соціалістичного устрою, зміна форми власності на всьому постсоціалістичному просторі, поява на пострадянських теренах суверенних держав, переорієнтація Угорщини, як і інших країн, на ринки Західної Європи призвели до

тимчасового порушення торговельно-економічних стосунків у всій Центрально-Східній Європі, мали негативний вплив і на двосторонні економічні відносини, у тому числі й на українсько-угорські.

Для офіційного Будапешта суттєве значення щодо започаткування і поглиблення відносин з Україною мав той факт, що Україна була сусідньою державою, яка проголосила демократичні принципи державотворення, традиційним транзитером енергоносіїв до Угорщини та інших країн Європи, ринком збуту і транзитером угорської продукції у східному напрямі. Важливу роль відіграло й те, що в Закарпатській області України компактно проживала чисельна (понад 160 тис. осіб) угорська національна меншина, культурно-освітнє становище якої значно покращилося з розпадом СРСР. Ні Україна, ні Угорщина не демонстрували принципів гегемонії та прагнень до домінування в регіоні чи у взаєминах з сусідніми країнами.

Слід зазначити, що поступальному розвитку українсько-угорського співробітництва сприяло й те, що з більшості міжнародних питань, котрі заслуговували на особливу увагу України та Угорщини, позиції обох держав або практично збігалися, або виявлялися доволі близькими.

Одним з найважливіших елементів українсько-угорського співробітництва був, безумовно, *політичний*. Періодизацію етапів розвитку політичних взаємин двох країн ґрунтовно розглянуто в монографії Д.І. Ткача. Автор пропонує визначати хронологічні рамки двостороннього співробітництва залежно від комплексу завдань, які в тому чи іншому періоді спільно вирішувалися Україною та Угорщиною [2]. Поділяючи думку Д.І. Ткача щодо основи періодизації, ми пропонуємо визначити формальними ознаками періодів не події, хоч би якими знаковими вони були, а наявність принципово важливих документів, які фіксують зміну або модифікацію інтересів сторін.

Обов'язковою умовою успішного міжнародного співробітництва є наявність широкої та розгалуженої договірно-правової бази. У рамках українсько-угорського співробітництва протягом 1991—2009 рр. було укладено 75 міжнародних документів різного статусу — від міждержавних до міжвідомчих. Вони охоплюють весь діапазон співпраці в політичній, економічній, соціальній, військовій та гуманітарній сферах. На нашу думку, змістом першого періоду є створення правових засад для подальшого співробітництва.

Першим українсько-угорським документом, ухваленим 27 вересня 1990 р. на найвищому рівні, була Спільна заява, від якої бере свій початок перший період українсько-угорських відносин. Він, на нашу думку, завершився у 1996 р., коли 19 квітня набув чинності Договір між Україною та Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємодію з прикордонних питань і в цілому було сформовано договірно-правову базу, необхідну та достатню для вирішення питань співпраці на головних напрямках відносин.

Найважливішими складовими Спільної заяви є такі. Сторони підтверджували „своє прагнення підтримувати і розвивати взаємовигідне співробітництво та добросусідські відносини, що відповідають їхнім національним інтересам і *не спрямовані проти третіх сторін*” [1]. Водночас і Україна, і Угорщина заявляли, що, „виходячи з принципу самовизначення націй, народи України та Угорщини мають невід’ємне право в умовах повної свободи визначати свій внутрішній і зовнішній політичний статус *без втручання ззовні*” (курсив наш). При цьому варто нагадати, що в ці поло-

ження заяви закладався надзвичайно серйозний зміст, оскільки пройшло лише 6 місяців з того дня, як 10 березня 1990 р. міністри закордонних справ УР та СРСР Дюла Горн та Едуард Шеварднадзе у Москві досягли домовленості про виведення радянських військ з Угорщини, а до 19 червня 1991 р., коли останній радянський солдат залишив територію УР, мало пройти ще 9 довгих місяців. У Спільній заяві знайшли своє відображення практично всі пріоритетні напрями двостороннього співробітництва.

Угорська сторона вже в цьому документі однозначно наголосила на пріоритетній для неї важливості забезпечення прав угорської національної меншини в Україні. „Президент Угорської Республіки з задоволенням відзначив, що становище угорців, які проживають у Закарпатті, поліпшилося за останні роки *це значною мірою розширить можливості розвитку двостороннього співробітництва*” (курсив наш). При цьому й українська сторона висловила „сподівання, що становище громади українського походження в Угорщині буде предметом уваги і турботи” угорської сторони. Було домовлено про кодифікацію та захист прав національних меншин. З цією метою було дано доручення експертам підготувати такий документ. У Спільній заяві прозвучали навіть положення, що свідчать про далекоглядність української влади, бо саме зараз, у 2009 р., ми стаємо свідками їх реалізації, а саме: українська сторона поінформувала про свій намір „брати безпосередню рівноправну участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Угорська сторона заявила про свою готовність сприяти позитивному вирішенню цього питання”. Європейська інтеграція України вже тоді усвідомлювалася як провідний зовнішньополітичний пріоритет нашої держави, а підтримка його з боку Угорщини — як один з важливих аспектів двосторонньої співпраці.

Детальний аналіз цього документа доводить, що ще 1990 р. були адекватно сформульовані домінуючі інтереси сторін: повага до принципу територіальної цілісності, забезпечення прав національних меншин шляхом їхньої кодифікації, готовність розвивати співробітництво в усіх сферах та галузях, що становлять взаємний інтерес, задекларовано європейську аспірацію України і готовність УР її підтримати.

Спільна заява стала програмою розвитку двосторонніх відносин у майбутньому. Підписано її було під час офіційного візиту в Україну президента Угорської Республіки Арпада Гьонца 27 вересня 1990 р., яким започатковано політичний діалог між двома країнами. Варто звернути увагу на те, що цей візит відбувся задовго до проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року та до встановлення дипломатичних відносин між Україною та Угорщиною. Така ініціативність угорської сторони засвідчила її стратегічну лінію на встановлення сталого політичного контакту з українським керівництвом.

Менше ніж за рік, 30 травня — 1 червня 1991 р. Голова Верховної Ради України Л. Кравчук здійснив офіційний візит до Угорщини, у рамках якого відбулися його переговори з президентом А. Гьонцем, головою Державних Зборів УР Д. Сабадшем, прем'єр-міністром Й. Анталлом. На виконання домовленостей, досягнутих у вересні 1990 р. було укладено 9 двосторонніх документів. Це, зокрема, Декларації про основи відносин між УРСР та Угорською Республікою про принципи співробітництва з забезпечення прав національних меншин, про основні напрями співпраці в гуманітарній сфері та в галузі охорони здоров'я та медичної науки, Консульська конвенція та міжурядова угода про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічне співробітництво. Ці документи заклали основу договірно-правової бази українсько-угорської співпраці.

Окремої згадки заслуговує базовий договір між Україною та Угорщиною. Відомо, що Угорщина однією з перших країн світу визнала державну незалежність України, про що засвідчило встановлення 3 грудня 1991 р. дипломатичних відносин між Україною та Угорщиною. Того ж дня в Києві було відкрито Посольство УР в Україні. Це було перше посольство іноземної держави в Україні.

За три дні, 6 грудня 1991 р. в рамках офіційного візиту в Україну прем'єр-міністра Угорської Республіки Й. Антала було укладено Договір між Україною та Угорською Республікою про основи добросусідства та співробітництва [3]. Стаття 2 Договору містила, зокрема, норму про те, що „сторони поважають територіальну цілісність одна одної і заявляють, що не мають і не матимуть територіальних претензій одна до одної”. Саме цей пункт викликав значний спротив значного числа депутатів Державних Зборів Угорщини і суттєво затримав набуття ним чинності. Договір, ратифікований Україною 01 липня 1992 р., було ухвалено угорським парламентом лише 11 травня 1993 р. [4].

Несприйняття документа угорськими законодавцями було пов'язане з тим, що внаслідок Паризького мирного договору 1947 р. вдруге в XX столітті (після рішень Трианонського мирного договору від 1920 р.) дві третини території та чверть етнічного угорського населення опинилися за межами Угорської держави. Спірні території, на яких впродовж століть проживала значна частка угорців, відійшли до Чехословаччини, Румунії, Радянського Союзу та Югославії, й автохтонні угорці почали зазнавати різної за інтенсивністю асиміляції. Саме тому теза про захист прав закордонних угорців стала важливим елементом передвиборчих програм багатьох угорських партій, у першу чергу, національно-консервативного крила. Саме тому значна кількість депутатів від Угорського демократичного форуму (УДФ), провідної партії урядової коаліції (1990—1994 рр.), незалежні депутати, а також опозиційна частина Партії незалежних господарів вважали статтю 2 зрадою національних інтересів та закарпатських угорців.

На захист Договору виступили соціалісти, які також перебували в опозиції. У результаті з 405 депутатів, які взяли участь у голосуванні, „за” проголосували 223, „проти” — 39, утрималося — 17. Парадоксально, але серед 39 депутатів, які голосували „проти” або „утримався”, 37 — було з УДФ, Прем'єр-міністр якої, Йозеф Антал і підписав Договір у Марійському палаці в Києві. Така зміна позиції УДФ у 1993 р. може бути пояснена, зокрема, наближенням парламентських виборів 1994 р. Беручи на себе відповідальність за неочікувано важку економічну ситуацію в країні, яка протягом 1991—1993 рр. переживала труднощі масштабної приватизації та різкого падіння рівня життя, депутати УДФ не могли допустити звинувачень у нехтуванні національними інтересами в царині зовнішньої політики. Водночас, розуміння того, що в умовах сучасної Європи неможливим є перегляд рішень Паризького мирного договору 1947 р., взяло гору, і Договір набув чинності. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 16 червня 1993 р. [5].

Подальший розвиток відносин та формування договірно-правової бази забезпечив офіційний візит президента України Л. Кравчука 26—27 лютого 1993 р. до Угорщини. Крім переговорів з керівництвом Угорщини, було проведено зустріч Президента України з діловими колами країни, на якій обговорювалися конкретні проекти в аграрній та промисловій галузях.

У цей же час започаткувалися зв'язки між парламентами України та Угорщини. У липні 1992 р. делегація Верховної Ради на чолі з заступником голови І. Плющем

обговорила питання створення таких форм міжпарламентського співробітництва, які сприяли би розвитку всього спектру двостороннього співробітництва. Під час офіційного візиту Голови Верховної Ради України О. Мороза у вересні 1994 р. до Будапешта за ініціативою угорських парламентаріїв на порядок денний було винесено питання становища угорців Закарпаття, а також обговорені питання економічної співпраці. Була підписана Угода про співробітництво між Верховною Радою України та Державними Зборами Угорщини, на реалізацію якої були створені депутатські групи з міжпарламентських зв'язків, у рамках котрих діяли групи із захисту прав національних меншин.

Важливе значення для подальшого поглиблення співробітництва мав візит Прем'єр-міністра Угорщини Дюли Горна в Україну 18—19 травня 1995 р., оскільки було укладено низку угод економічного характеру та Договір щодо режиму державного кордону та угоду про співпрацю у митних питаннях, які набули чинності вже протягом 1996 р.

Слід зазначити, що у 1994 р. в Угорщині відбулися парламентські вибори, на яких перемогу здобула Угорська соціалістична партія. Вона разом з Союзом вільних демократів створила дійову урядову коаліцію, головною метою якої у відносинах з Україною стало нарощування економічної складової співпраці, в тому числі транскордонного її аспекту, та перехід на прагматичні засади у сфері політики.

До 1996 р. включно набули чинності такі групи міжурядових угод, без яких неможливо уявити плідні та багатосторонні відносини: з проблематики державного кордону (5 документів), щодо транспорту (4 угоди), угоди економічного блоку (3 документи), безпековий та культурно-гуманітарний блоки (по 2 документи). Зі вступом у силу цих угод співпраця набула системності та правових засад, що глибше враховували нагальні потреби та інтереси кожної із сторін.

Другий період українсько-угорських відносин, що тривав від 1996 р. до 2004 р., характеризувався інтенсифікацією співробітництва на всіх напрямках, появою нових перспективних сфер співпраці, зокрема, транскордонної, у сфері енергетики, у рамках розбудови П'ятого європейського транспортного коридору, військово-технічної тощо. У листопаді 1996 р. відбувся офіційний візит президента Угорщини А. Гьонца (1995 р. обраний на посаду президента вдруге). У рамках візиту було відкрито мостовий переїзд через р. Тиса.

24—25 березня 1997 р. під час візиту Голови Верховної Ради України О.О. Мороза до Угорщини обговорювалися питання забезпечення прав національних меншин. Ця тема стала постійною на порядку денному зустрічей парламентарів обох держав. 11—12 листопада 1997 р. до УР прибув з робочим візитом прем'єр-міністр України В.В. Пустовойтенко. Було укладено угоди про розвиток співробітництва у транспортній галузі, сільському господарстві, сучасних наукових технологіях.

Навесні 1998 р. в УР відбулися парламентські вибори, що призвели до зміни влади в державі. На зміну коаліції соціалістів та ліберальних демократів до влади прийшли національно-консервативні сили на чолі з Союзом молодих демократів — Угорської громадянської партії (СМД-УГС), лідер якої Віктор Орбан став прем'єр-міністром, а керівник парламентської фракції Янош Адер — Головою Державних Зборів. Політичні зміни в Угорщині призвели до загострення її відносин з Росією та, до певної міри, зі США. Останнє пов'язане з незадоволенням Вашингтона активною політикою уряду В. Орбана з захисту прав угорської меншини в Центрально-Східній Європі, яка могла призвести до появи нових джерел напруженості

у відносинах з сусідніми державами. Крім того, урядова коаліція ставила своїм завданням забезпечити вступ Угорщини до НАТО та ЄС. Поглиблення співпраці зі східними ринками, яке започаткували соціалісти, втратило для неї пріоритетне значення. Натомість зростав інтерес до розвитку транскордонного співробітництва як одного з чинників посилення своєї присутності в тих частинах сусідніх держав, де компактно проживали етнічні угорці.

27—28 жовтня 1998 р. під час візиту президента України Л.Д. Кучми до Угорщини відбулися переговори з новим керівництвом країни, що завершилися підписанням угод про заходи зміцнення довіри й безпеки, розвиток двосторонніх військових зв'язків, прикордонної інфраструктури та про співробітництво у виробництві нових автобусів.

12 березня 1999 р. Угорщина стала повноправним членом Організації Північноатлантичного договору.

За час каденції коаліції СМД-УГС відбулися взаємні офіційні візити прем'єр-міністрів країн (Віктора Орбана в Україну — 25—26 лютого 2000 р. та Анатолія Кінаха в Угорщину — 2—3 серпня 2001 р.), було підписано низку важливих документів. Провідною у цей період була тема боротьби з повенями, які повторюються через 2—3 роки в басейні Тиси. Вона стала предметом спеціального обговорення глав урядів України та Угорщини — В.А. Ющенко та В. Орбана — 9 квітня 2001 р. в Ужгороді.

6—7 лютого 2002 р. Україну з офіційним візитом відвідав президент Угорщини Ференц Мадл. Під час зустрічі з президентом Л.Д. Кучмою було обговорено весь комплекс двостороннього співробітництва. Особливу увагу сторони приділили питанню становища національних меншин, які проживають в обох країнах. Було укладено низку угод, що регламентували транскордонний рух між країнами, а також Спільну українсько-угорську концепцію із захисту від повеней.

У травні 2002 р. в результаті парламентських виборів національно-консервативні сили Угорщини з мінімальним відривом програли своїм основним опонентам — соціалістам, які знову сформували коаліцію з демократами. Головною зовнішньополітичною метою коаліції було забезпечення безпроблемного вступу Угорщини до ЄС, повернення балансу взаємовідносин з Росією та з США, відновлення своєї присутності на ринках Східної Європи, в першу чергу — в Росії та Україні.

Новий імпульс міжпарламентському співробітництву було надано під час перебування в Україні 19—21 травня 2003 р. Голови Державних Зборів УР Каталін Сілі з офіційним візитом. Було погоджено активізувати співробітництво на рівні відповідних комітетів з метою надання сприяння Україні в її євроатлантичній та європейській інтеграції.

Більш детально проблематика співпраці України та Угорщини для забезпечення просування нашої держави на шляху до європейських та євроатлантичних структур обговорювалася у форматі зустрічей керівників МЗС обох країн, які відбувалися майже щорічно, починаючи з 1997 р.

У зв'язку з наближенням терміну вступу Угорщини до ЄС між представниками МЗС на рівні державних секретарів у Будапешті у 2003 р. відбулися відповідні консультації. Було домовлено здійснити інвентаризацію договірно-правової бази, що нараховувала на той час близько 70 документів, з метою визначення угод, які мають бути денонсовані, враховуючи неможливість їх виконання Угорщиною з огляду на її членство в ЄС.

Зі вступом УР до ЄС завершився другий період українсько-угорських відносин. Набуття Угорщиною членства в ЄС стало визначальним чинником, який постійно, хоч різною мірою, впливає на весь комплекс її відносин з Україною.

16 квітня 2003 р. в Афінах Угорщина підписала Угоду про вступ до Європейського Союзу, а з 1 травня 2004 р. набула статусу повноправного члена ЄС. Із набуттям Угорщиною членства в НАТО та ЄС завершилося її „повернення” до спільноти європейських держав, від якої ця держава була відірвана внаслідок Другої світової війни та військово-ідеологічної експансії СРСР. Як заявив 1 травня 2004 року президент Угорщини Ференц Мадл, „від сьогодні Угорщина — член Європейського Союзу. Віднині наша батьківщина — „країна-паром”, як її назвав Аді, — остаточно прибула до західного берега” [6]. Тим було розпочато новий, третій період українсько-угорських відносин. Статус члена ЄС вимагав від Угорщини здійснення двох кроків у відносинах з Україною: денонсації угод про безвізові поїздки та про торгівельно-економічне співробітництво, оскільки Україна не була членом Шенгенської Угоди, а членство в ЄС не передбачало дію двосторонніх, міжурядових угод про торгівлю.

Раніше МЗС України та Угорщини спільно з іншими зацікавленими міністерствами та відомствами розробили та узгодили проєкт відповідної міжурядової угоди про умови поїздок громадян. Вона була укладена 09 жовтня 2003 р. (набула чинності 1 листопада 2003 р.). Таким чином, у 2004 рік Україна та Угорщина увійшли з асиметричним візовим режимом: громадяни Угорщини отримали право в'їжджати до України та до 90 днів перебувати на її території без віз, таке ж право щодо перебування в Угорщині мали громадяни України, які користувалися дипломатичними або службовими паспортами, решта громадян України була зобов'язана отримувати візи для в'їзду в УР, хоча й за спрощеною схемою.

У 2004 р. за спільною згодою обох сторін було припинено дію двох міжурядових українсько-угорських угод: про торгівельно-економічні зв'язки та науково-технічне співробітництво від 1991 р. та про створення міжурядової українсько-угорської Комісії з торгівельно-економічного та науково-технічного співробітництва від 1992 р. З метою усунення правового вакууму у цій сфері 10 лютого 2005 р. було підписано міжурядову Угоду про економічне співробітництво.

На третьому етапі двосторонні відносини між Україною та Угорщиною продовжують активно розвиватися, набувають стабільно позитивного характеру і позбавляються критично проблемних компонентів. Співробітництво у політичній сфері на цьому етапі отримало новий пріоритет — сприяння з боку Угорщини європейській та євроатлантичній інтеграції України, що було пов'язано із обранням у 2004 р. на посаду президента України В.А. Ющенка, який послідовно і наполегливо проводив політику, спрямовану на набуття Україною членства в НАТО та ЄС. Слід наголосити, що офіційний Будапешт завжди заявляв про свою підтримку інтеграції України до європейських структур, в першу чергу тому, що наявність на східних кордонах Угорщини демократичної, прозахідної України, по-перше, відповідає базовим безпековим інтересам угорської держави, яка за останні 150 років ставала активною учасницею двох світових війн, трьох національно-визвольних революцій (1848—1849, 1918—1919, 1956 рр.), тричі зазнавала агресії Австрійської, Російської, а згодом і радянської імперії (1849, 1945 та 1956 рр.). По-друге, забезпечує кращі умови для поступального розвитку угорської національної меншини, яка проживає в сусідніх з Угорщиною державах, у т.ч. і в Україні, як невід'ємної частини угорської нації. Цілком закономірно, що на порядку денному українсько-угорських переговорів

постійно присутня проблематика забезпечення прав національних меншин та прикордонного співробітництва. Набирає ваги також співпраця в галузі енергетики.

Під час робочого візиту прем'єр-міністра УР Ференца Дюрчяня в Україну 10 лютого 2005 р. угорська сторона підтвердила свою готовність надавати всебічну підтримку Україні на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції. Це був перший візит зарубіжного керівника уряду до новообраного (4 лютого 2005 р.) прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко. У рамках візиту сторони підписали угоду про економічне співробітництво, яка створила засади для відновлення роботи двосторонньої міжурядової Комісії з питань економічного співробітництва; робочий план співробітництва між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством національної культурної спадщини УР на 2005—2008 рр. і угоду про партнерство, співробітництво та науковий обмін між Київським торговельно-економічним університетом і Будапештським економічним університетом, між Київським національним університетом ім. Тараса Шевченка та Будапештським університетом ім. Л. Етвеша.

31 серпня 2005 р. відбулась перша зустріч президента України В. Ющенка з президентом Угорщини Ласло Шойомом, під час якої було обговорено питання двостороннього співробітництва. Проблематика забезпечення прав національних меншин, європейська та євроатлантична інтеграція України, а також проблема диверсифікації енергоносіїв були обговорені під час зустрічі президентів України та Угорщини 23 жовтня 2006 р., яка відбулась у рамках участі В. Ющенка у святкуванні 50-ї річниці Угорської Революції 1956 р. Під час зустрічі президента України з угорськими бізнесменами вперше було обговорене стратегічно важливе для України питання використання угорського досвіду щодо виробництва енергоресурсів, які відновлюються, зокрема — біопалива.

У рамках державного візиту президента України В.А. Ющенка в Угорщину 10—11 липня 2007 р. досягнуто суттєвого поглиблення двостороннього політичного діалогу, активізації українсько-угорського гуманітарного, економічного, енергетичного, транспортного співробітництва, розвитку інфраструктури на спільному кордоні, а також здійснено кроки щодо подальшого забезпечення Угорщиною підтримки стратегічного курсу України в сфері європейської та євроатлантичної інтеграції та інших ініціатив Української держави в міжнародних організаціях.

Однією з особливостей українсько-угорського політичного діалогу на найвищому рівні в цей час стало проведення окремих робочих зустрічей президента України не лише зі своїм безпосереднім колегою, Л. Шойомом, а й з прем'єр-міністром УР. Це обумовлено, в першу чергу особливостями розподілу компетенції між гілками влади в Угорщині і Україні та необхідністю безпосередньої участі глави української держави у вирішенні питань економічного блоку. За згодою сторін такі зустрічі відбувалися в Закарпатській області.

Поглиблення співробітництва в енергетичній сфері та питання прикордонного співробітництва були в центрі уваги робочих зустрічей президента України В. Ющенка та прем'єр-міністра Угорщини Ф. Дюрчяня 14 січня та 27 липня 2007 р. в м. Мукачево.

Співпраця в цих питаннях була в центрі уваги переговорів під час офіційного візиту прем'єр-міністра України В. Януковича в Угорщину 06 березня 2007 р. Серед обговореного досить широкого кола питань українсько-угорського співробітництва, на першому місці перебували — енергопостачання та використання значних транзитних можливостей двох країн, а також підтримка Угорщиною стратегічного курсу

України в сфері європейської інтеграції. У рамках візиту був підписаний План спільних дій між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки на 2007 рік, який угорський прем'єр Ф. Дюрчань назвав унікальним документом, що не має аналогів у практиці угорської дипломатії. Сторони відзначили, що саме виконання цього плану і надасть двосторонньому співробітництву в усіх важливих сферах протягом 2007 р. необхідної динаміки та конкретики.

13 січня 2008 р. у м. Мукачево пройшла робоча зустріч президента України В. Ющенка з президентом УР Л. Шоймом, під час якої було акцентовано увагу на взаємодії в питаннях європейської та євроатлантичної інтеграції України, співробітництві у сфері забезпечення потреб національних меншин, особливо у культурно-освітній сфері.

Під час державного візиту президента Угорської Республіки Л. Шойма в Україну (7—8 липня 2008 р.) окрему увагу було приділено питанням активізації українсько-угорського політичного, гуманітарного, економічного, енергетичного, транспортного співробітництва, розвитку інфраструктури на спільному кордоні.

У відповідь — 28—29 квітня 2009 р. відбувся офіційний візит президента України В. Ющенка в Угорщину, під час якого глави двох держав обговорили актуальні питання двостороннього співробітництва, зокрема у сфері енергетики, охорони навколишнього середовища, захисту довкілля Карпат та прав національних меншин, а також підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Успішно розвивалося міжпарламентське співробітництво. Під час офіційного візиту Голови Державних Зборів УР К. Сім в Україну 12—13 вересня 2006 р. було домовлено розширити договірно-правову базу в сфері транспорту та інфраструктури кордону, активізувати міжпарламентське співробітництво, а також у сфері культури та забезпечення потреб національних меншин. Створені національні групи міжпарламентської Комісії, прийнято рішення прискорити підготовку до підписання оновленої угоди про співробітництво між Верховною Радою України та Державними Зборами Угорщини.

Постійний діалог відбувався і на рівні керівників МЗС України та Угорщини. Практично кожного року організовувався або офіційний візит керівника зовнішньополітичного відомства, або їхня робоча зустріч на міжнародному форумі.

Підбиваючи підсумок українсько-угорського політичного діалогу на найвищому та високому рівнях протягом 2005—2009 рр., слід зазначити, що він був інтенсивним та регулярним, що підтверджує добросусідський характер відносин між країнами. До найвагоміших результатів політичного співробітництва слід віднести активну підтримку Угорщиною євроінтеграційних та євроатлантичних прагнень України. Угорщина висловлює, зокрема, готовність порушувати питання підтримки України в контактах між керівництвом держави та партнерами по Альянсу. Традиційно позитивним є ставлення Угорщини до обговорення проблематики України, її європейської та євроатлантичної інтеграції у рамках Вишеградської групи (В-4). Завдяки підтримці Угорщини 11 липня 2005 р. у Будапешті міністр закордонних справ України Б.І. Тарасюк представляв Україну на зустрічі керівників зовнішньополітичних відомств країн В-4+2 (Австрія та Словенія). До цього міністри закордонних справ України не запрошувалися до участі в таких зустрічах. Започаткування контактів у форматі В-4+Україна на рівні міністрів закордонних справ стало важливим політичним інструментом європейської та євроатлантичної інтеграції нашої держави. До того ж Україна взяла участь у зустрічі з представниками безпекових

управління МЗС країн В-4 у листопаді 2005 р., що стало важливим прецедентом залучення третьої країни до таких консультацій.

За підсумками зустрічі міністрів закордонних справ у форматі В-4+Україна+Швеція 23 квітня 2008 р. Угорщина підписала Спільну Заяву щодо подальшого розвитку співробітництва України з ЄС, а також Спільну Заяву міністрів закордонних справ країн В-4 щодо підтримки євроатлантичних прагнень України та надання сприяння Україні в проведенні інформаційної кампанії щодо Альянсу.

У рамках головування Угорщини з 1 липня 2009 р. у Вишеградській групі, відповідно до розробленої Урядом УР Програми, передбачено приділити особливу увагу збереженню високого рівня політичного діалогу з Україною з тим, щоб стимулювати проведення в нашій країні демократичних та структурних реформ з метою наближення до європейських стандартів. Для УР кінцевою метою є сприяння інтеграції України до європейських політичних та економічних структур.

Ефективним є українсько-угорське співробітництво в рамках Дунайської Комісії (ДК). Під час роботи 67-ої сесії ДК угорська сторона підтримала тактичну позицію України стосовно здійснення планової ротації працівників Секретаріату ДК 1 липня 2007 р. У рамках діяльності Робочої групи з юридичних і фінансових питань та Робочої групи *Ad-hoc* Будапешт також підтримав низку пропозицій України щодо реструктуризації та підвищення ефективності діяльності Секретаріату ДК.

Після вступу Угорщини до ЄС пріоритетного значення набуває активізація прикордонного співробітництва, яке зосереджується на реалізації конкретних спільних проектів. Цьому сприятиме здійснення „Ниредьгазької ініціативи”, започаткованої у жовтні 2003 р., яка відіграє роль своєрідної лабораторії з передачі угорського досвіду євроінтеграції представникам України.

Дієвим інструментом подальшого розвитку прикордонного співробітництва стала діяльність міжурядової українсько-угорської Комісії з питань прикордонного співробітництва, що провела вже три засідання. Успішно втілюється в життя укладена 24 червня 2006 р. Рамкова угода між Закарпатською облдержадміністрацією та Самоврядуванням області Саболч-Сатмар-Берег про співробітництво в торговельно-економічній, науково-технічній та культурній сферах, що сприятиме подальшому розвитку співпраці між прикордонними областями України та Угорщини.

Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Угорщиною спирається на те, що наші сусідні країни є традиційними партнерами, економіки яких взаємодоповнюють одна одну. Показники двостороннього товарообігу мають стійку тенденцію до зростання, що спостерігається протягом 2001—2009 рр. У 1996 р. він становив 553 млн дол. США. Після приходу до влади в Угорщині коаліції партій національно-консервативного крила та її відмови від активного розвитку ринків Східної Європи, у 1999 р. товарообіг скоротився до 398 млн дол. США. Проте вже у 2003 р. він вперше перейшов позначку в 1 млрд дол. США, а вже 2007 р. продемонстрував збільшення майже на три чверті мільярда і досяг рекордного обсягу в 1 млрд 735 млн дол. США. При цьому у 2007 р. спостерігалось невелике негативне сальдо для України — 12,7 млн дол. США.

Аналіз товарної структури українського експорту до Угорщини свідчить про те, що протягом останніх років її формували як „традиційні” товарні позиції (енергоносії, мінеральна сировина та напівфабрикати), так і готова продукція (машини, обладнання, механізми, апаратура тощо).

Останнім часом у двосторонньому співробітництві відзначається зміцнення позитивної тенденції у структурі торговельно-економічних відносин і перенесення акцентів з формату звичайних комерційних трансакцій або трансакцій з давальницькою сировиною до реалізації спільних комерційних та інвестиційних проектів у рамках промислової кооперації.

Одним із масштабних інвестиційних проектів стало придбання українською компанією „Індустріальний Союз Донбасу” найбільшого угорського металургійного комбінату „Дунаферр” у м. Дунауйварош. Загальна вартість підприємства склала 100 млрд форинтів (500 млн дол. США). Наприкінці вересня 2004 р. за участю Індустріального Союзу Донбасу був викуплений збанкрутілий металургійний завод DAM Steel у м. Мішкольці, друге після комбінату „Дунаферр” за потужністю металургійне підприємство Угорщини. Об’єкт був придбаний за 1,5 млрд форинтів (7,9 млн доларів США), з урахуванням яких загальна сума інвестицій на його розвиток склала 26,4 млн доларів США [7].

Приватизація провідних угорських металургійних підприємств українським бізнесом відкрила можливість для збільшення присутності частки українських товарів на ринках Угорщини, інтенсифікації взаємного руху капіталів між двома країнами, поширення продукції металургійної галузі в країнах ЄС.

Поряд з цим слід відзначити, що світова економічна криза 2008—2009 рр. негативно позначилася на реалізації українсько-угорських бізнесових планів у металургійній сфері. Зокрема, металургійний завод у Мішкольці довелося визнати у липні 2009 р. банкрутом. Майже 600 працівників тимчасово залишилися без своїх кваліфікаційних робочих місць. Значні труднощі переживає і Дунауйварошський комбінат.

Нині обсяг прямих інвестицій з України в Угорську Республіку складає 88,6 тис. дол. США (5 підприємств). З цього за видами економічної діяльності: 33,8 тис. дол. США — в хімічну та нафтохімічну промисловість, 33,8 тис. дол. США — у машинобудування.

У стадії реалізації знаходиться інвестиційний проект полтавської компанії „Феррекспо” (Fertexpo). Українська компанія планує побудувати сталепрокатний завод у прикордонній з Україною області Саболч-Сатмар-Берег і інвестувати в його будівництво біля 300 млн євро.

За даними Держкомстату України, обсяг прямих іноземних інвестицій Угорської Республіки в економіку України станом на кінець вересня 2007 р. склав 360,8 млн дол. США (1,3% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій), у червні 2009 р. — вже 615,6 млн дол. США (1,6%). Нині в Україні діє 461 підприємство за участю угорського капіталу, з яких 315 — спільні.

Найбільше коштів угорськими інвесторами вкладено у сферу фінансової діяльності — 122,1 млн дол. США (33,5% від загального обсягу прямих угорських інвестицій) та в українську промисловість — 120,8 млн дол. США (33,1%). До найбільших угорських інвесторів слід зарахувати такі компанії, як фармацевтичний завод „Геден Ріхтер”, хімічне підприємство „Паннонпласт”, сільськогосподарське підприємство „Баболна”, таропакувальне підприємство „Дунапак-Україна” та аграрну виробничо-торговельну компанію Саболч Габона.

У червні 2006 р. угорський банк „ОТР” (Угорський ощадний банк) придбав за 650 млн євро акції австрійської фінансової групи Reiffeisen — Райфайзенбанк-Ук-

раїна. З реалізацією цього проекту Угорщина посіла місце в першій десятці країн, які інвестували найбільші обсяги коштів в економіку України.

Щодо регіонів України, найбільше угорського капіталу — 56,2 млн дол. США — інвестовано в 22 підприємства Львівської області, 44,8 млн дол. США — в 16 підприємств Дніпропетровської області, 32,3 млн дол. США — в 6 підприємств Луганської області, 30,8 млн дол. США — в 228 підприємств Закарпатської області.

Співробітництво в гуманітарній і духовній сфері. Значним є внесок Угорської Республіки у міжнародне визнання Голодомору 1932—1933 рр. в Україні актом геноциду. Угорщина стала першою державою Європи, парламент якої підтримав Україну в справі засудження Голодомору як акту геноциду українського народу. Відповідну Постанову за № 129/2003. (XI. 26.) Державні Збори Угорщини одноголосно ухвалили 24 листопада 2003 р. [8]. Провідну роль у забезпеченні ухвалення угорським парламентом такого рішення зіграв актив Республіканського органу самоврядування українців Угорщини на чолі з Ярославом Гортяні. Угорщина підтримала всі міжнародні ініціативи України із засудження Голодомору. Важливою даниною вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр. стало відкриття в Будапешті 29 квітня 2009 р. пам'ятника — одного з перших пам'ятників жертвам Голодомору в країнах Європи, яке відбулося за участі Президента України В. Ющенка.

Взаємний обмін пам'ятниками, що увічнюють пам'ять визначних національних постатей України та Угорщини, започаткувався встановленням пам'ятника королю Андрашу Другому та його дружині Анастасії, доньці Ярослава Мудрого (м. Тігань, Балатон, листопад 2001 р.). 11 липня 2007 р. в Будапешті за участі президентів України та Угорщини було відкрито пам'ятник Т.Г. Шевченку [9].

10 липня 2007 р. у ході державного візиту президента В. Ющенка до Угорщини було підписано „Українсько-угорську декларацію Спільної пам'яті заради майбутніх поколінь”. На виконання Декларації 7 листопада 2008 р. у м. Брянка Луганської області за участі міністрів оборони України та Угорщини було відкрито пам'ятний знак військовополоненим та інтернованим громадянам Угорщини, які загинули у таборі НКВС на території України протягом 1944—1950 рр.

На виконання домовленостей, досягнутих 10 липня 2007 р., у червні 2008 р. на Верещькому перевалі в Карпатах було встановлено Пам'ятний знак на честь переходу угорських племен через Карпатські гори і віднайдення угорцями своєї батьківщини. За участю товариств культури угорців в Україні на схилах Дніпра в Києві на Угорській горі у листопаді 1999 р. було відкрито Пам'ятний знак угорцям, які у IX столітті проходили південніше Києва у пошуках своєї Батьківщини. Відбулося відновлення Мукачівського замку як видатної пам'ятки угорської культури. Відкрито пам'ятник Шандору Петефі на Закарпатті, відреставровано низку пам'яток угорської культури у цьому краї. Визначною подією в культурному житті двох країн стало встановлення 12 грудня 2009 р. в м. Києві по вул. Воровського пам'ятника національному поету Угорщини Шандору Петефі.

Складні сторінки історії українського та угорського народів знайшли своє увічнення у низці пам'ятників та пам'ятних знаків, які були встановлені протягом останніх років. 25 липня 2009 р. у с. Вор'юлопош Ніртелекського міського органу самоврядування (область Саболч-Сатмар-Берег) встановлено меморіальну дошку на місці колишнього накопичувального табору, де в 1939 р. перебували понад 300 патріотів Карпатської України.

Загалом на території Угорщини на сьогодні відкрито цілу низку пам'ятників культурним та історичним діячам України: пам'ятники Тарасу Шевченку в м. Будапешт та в м. Залаегерсег, пам'ятну дошку на честь видання у 1838 р. в Будайській друкарні першого альманаху української літератури „Русалка Дністрова”, пам'ятну дошку на честь перебування в Угорщині видатного українського філософа і поета Григорія Сковороди (Токай), пам'ятну дошку українським музикантам, які виступали в Будапешті у 20—30-і роки, пам'ятну дошку видатному діячу науки і освіти Закарпаття Анталу Ходінці.

Важливими літературно-мистецькими заходами стали вже традиційні святкування днів української культури в Угорщині, днів народження Лесі Українки, Тараса Шевченка, днів Незалежності України, інших визначних подій української історії, а також Різдва Христового та Великоденних свят, свята Івана Купала. У рамках святкування дня народження Великого Кобзаря відбуваються Дні української культури.

Традиційними стали міжнародні фестивалі дитячої творчості: „Веспремські ігри”, „Сузір'я Будапешта”, „Від серця до серця”, які проводяться в Угорщині організаторами з України.

Забезпечення прав національних меншин є одним з пріоритетних питань двостороннього співробітництва, що обумовлено проживанням угорської національної меншини в Україні (156,6 тис. осіб, в основному в Закарпатській області) та української меншини в Угорщині (6168 осіб, з яких 5070 ідентифікують себе українцями та 1098 — русинами). Згідно з останнім переписом населення Угорщини (лютий 2001 р.), на території УР проживає 4885 осіб, які визнають рідною мовою українську, та 1113 осіб — русинську, й активно дотримуються національних та культурних традицій.

В Угорщині офіційно зареєстровано і діє кілька товариств та культурно-просвітніх організацій української та русинської громад: Товариство української культури Угорщини (ТУКУ), Товариство угорських русинів (ТУР), Товариство української інтелігенції Угорщини (ТУІУ), а також наукових товариств з питань україністики та русиністики.

З лютого 1999 р. в країні діють Республіканський орган самоврядування українців Угорщини та Республіканський орган самоврядування русинів Угорщини (на місцях таких 12 та 31 відповідно). За сприяння ТУКУ у Будапешті, Сегеді, Комаромі, Мішкольці діють українські недільні школи, в яких навчається до 100 українських дітей. Робота шкіл фінансується Канцелярією прем'єр-міністра Угорщини та Міністерством освіти УР. На навчальний рік виділяється близько 600 тис. форинтів (біля 3 тис. дол.). Республіканський орган самоврядування українців Угорщини проводить активну інформаційно-видавничу діяльність: сприяв виходу низки важливих публікацій з української культури та історії, українсько-угорського та угорсько-українського словника, проведенню міжнародних конференцій. З 1996 р. видається щомісячний часопис „Громада” угорською та українською мовами, який поширюється серед українських громад 45 країн світу. У 2004 р. видано книгу „Прихована правда (статті, матеріали, документи)” українською та угорською мовами, присвячену Голодомору в Україні 1932—1933 рр. Підтримка діяльності Республіканського органу самоврядування української меншини, за офіційними даними, у 2003—2004 рр. становила 27 млн форинтів (135 тис. дол. США) на рік.

У чотирьох ВНЗ Угорщини викладається українська мова і література: у центральному Будапештському науковому університеті ім. Лоранда Етвеша, Сегедсько-

му науковому університеті, Ніредьгазькій вищій школі та Дебреценському науковому університеті.

Підвищеною увагою до національних меншин в Угорщині керівництво УР прагне спонукати сусідні держави адекватно приділяти належну увагу забезпеченню прав угорської національної меншини, яка проживає на їх території.

Правовий статус української та русинської національних меншин в Угорщині визначається законами УР, двосторонніми документами, укладеними між Україною та УР. Це насамперед: Конституція УР у новій редакції, затвердженій 1991 р.; Закон УР „Про права національних та етнічних меншин”, прийнятий 7-го липня 1993 р. з поправками до нього від 1994 р.; Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною та УР (06.12.91 р.); українсько-угорська Декларація про основні напрямки співробітництва в гуманітарній сфері (31.05.91 р.); українсько-угорська Декларація про принципи співробітництва по забезпеченню прав національних меншин (31.05.91 р.) тощо.

Договірно-правовою базою українсько-угорського співробітництва в сфері забезпечення прав національних меншин є: Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною та УР (06.12.91 р.); українсько-угорська Декларація про основні напрямки співробітництва в гуманітарній сфері (31.05.91 р.); українсько-угорська Декларація про принципи співробітництва з забезпечення прав національних меншин (31.05.91 р.); Угода між урядом України та урядом УР про співробітництво в галузі культури, освіти та науки (04.04.95 р.); Угода про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту і наукові ступені, виданих в Україні та УР (27.10.1998 р.).

Дійовим інструментом співпраці для вирішення питань, що виникають під час реалізації національними меншинами своїх прав, виступає Українсько-угорська міжурядова Комісія з питань забезпечення прав національних меншин, створена 1991 р.

Інтереси угорців України представляють Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ), утворене у 1989 р. З жовтня 1991 р. в Україні діє Демократична спілка угорців України (ДСУУ), що має всеукраїнський статус. Спілкою також було утворено та зареєстровано політичну партію — Демократичну партію угорців України (ДПУУ). У Закарпатті діє кілька інших досить відомих організацій угорців — Форум угорських організацій Закарпаття (ФУОЗ), Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (ТУІЗ), Товариство угорських педагогів Закарпаття (ТУПЗ) та ін.

У конфесійному плані понад 45% угорців Закарпаття належать до реформатської церкви, понад 40% — до римо-католицької, 6% — до греко-католицької, біля 4% — до православної, біля 2% — до баптистської.

На сьогоднішній день угорці мають представництво на обласному рівні — серед депутатів обласної, міських та районних рад — 147 угорці (12,8%). В Закарпатській обласній раді з 90 депутатів — 10 угорців (11,1%). У Берегівському районі, де угорське населення складає 76 відсотків, до районної ради обрано 62 угорців або 68,9 відсотка. В області діє Об'єднання прикордонних органів самоврядування Закарпаття, до якого входять 54 сільські і селищні ради компактного проживання угорців.

Подальшому покращенню освітнього і культурного стану угорців Закарпаття Українською державою приділяється першочергова увага. В Закарпатській області функціонують 104 навчальні заклади, де навчання ведеться угорською мовою, в т.ч. 70 загальноосвітніх навчальних закладів з угорською мовою навчання, 29 — з угорсь-

кою та українською (в т.ч. 2 ліцеї і 2 гімназії). Крім цього, діють 5 ліцеїв приватної форми власності. Виховання дітей угорською мовою ведеться у 66 дошкільних закладах. 1 вересня 2004 р. в Ужгороді відкрита угорськомовна гімназія, а у 2005—2006 рр. в Закарпатті відкрито 4 нові школи з угорською мовою навчання.

Підготовка спеціалістів з угорською мовою навчання здійснюється в 4-х вищих навчальних закладах I—IV рівнів акредитації та в низці професійно-технічних училищ Закарпатської області. Навчання угорською мовою здійснюється в Ужгородському національному університеті, Мукачівському гуманітарно-педагогічному інституті, Ужгородському училищі культури, Берегівському медичному училищі, в Мукачівському аграрному державному технікумі, а також у Закарпатському угорському педагогічному інституті ім. Ф. Ракоці у м. Берегово, який створено 1996 р. за ініціативи громадських організацій Закарпаття на засадах недержавної форми власності.

Ужгородський національний університет посідає особливе місце в освітньому житті угорців. На філологічному факультеті УжНУ функціонує угорське відділення, яке підготувало понад 650 викладачів угорської мови та літератури. 2005 р. на історичному факультеті УжНУ відкрито кафедру історії Угорщини і європейської інтеграції. Університет постійно підтримує найтісніші та взаємовигідні контакти з навчальними закладами та науковими установами Угорщини. При університеті працює Центр гунгарології, який координує наукову та педагогічну роботу в Україні в галузі досліджень угорської мови, літератури, етнографії, історії і культури угорського народу. За роки свого існування (з 1993 р.) Центр перетворився на науково-організаційний, педагогічний, науково-дослідний та інформаційний заклад з питань гунгарології.

8 жовтня 1998 р. підписано Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту і наукові ступені, виданих в Україні та Угорській Республіці, що сприятиме вирішенню питання взаємовизнання документів про освіту, наукові ступені та вчені звання, працевлаштуванню дипломованих спеціалістів і науковців в Україні та УР.

У той же час співробітництво у сфері освіти має низку вузьких місць. З одного боку, активізація кроків з боку Міністерства освіти і науки України щодо поширення застосування української мови в освітньому процесі та обов'язковості складання іспитів з української мови і літератури накладає на національні меншини, зокрема на угорську, додаткові труднощі при вступі до ВНЗ України. Це гостре питання перебувало на порядку денному переговорів президентів України та Угорщини впродовж 2007—2008 рр. Його врегулювання має відбутися у майбутньому. На думку лідерів угорських товариств Закарпаття, знайти прийнятний механізм реалізації наказів Міносвіти і науки України для угорської меншини поки що не вдалося.

Українську та угорську сторони не може не турбувати тенденція, яка останнім часом спостерігається в сфері вищої освіти представників національних меншин. Це проявляється в диспропорції кількості студентів, представників української меншини в Угорщині та представників угорської меншини в Україні, які навчаються у ВНЗ держави свого рідного походження, а також у їхньому подальшому працевлаштуванні. Якщо в українських вузах навчається до 20 угорських громадян, то в угорських вузах та середніх спеціальних закладах навчається від 1400 до 1600 громадян України, переважно угорського походження. Більшість випускників угорських навчальних закладів самостійно працевлаштовуються в Угорщині. Вплив угорського молодого покоління інтелігенції із Закарпаття до УР є небажаною тенденцією як для України (втрачається кадровий і духовний потенціал українських громадян,

інтелігенція угорської національної меншини Закарпатської області), так і Угорщини (збіднюється духовний потенціал угорської меншини Закарпаття).

У населених пунктах компактного проживання угорців у Закарпатті діють 91 бібліотека (загальна кількість книг угорською мовою складає 408,3 тис. примірників), 76 клубних закладів, професійний угорський драматичний театр ім. Дюли Ййеша в Берегові. На Закарпатті встановлено понад 50 пам'ятників і пам'ятних знаків угорським політичним та культурним діячам, функціонує угорське відділення Національної спілки письменників України, щороку проводяться Дні угорської культури та фестиваль угорського народного мистецтва. У Закарпатській області угорською мовою виходить 13 періодичних видань, в т.ч. 6 газет, одна з яких, „Карпаті ігаз со”, є органом Закарпатської ОДА, обласної ради та ТУКЗ. На обласному телебаченні працює угорськомовна редакція, виходять програми угорською мовою.

Активна діяльність української меншини в Угорщині та угорської в Україні стала візитною карткою відносин України та Угорщини. Важливо, що лідери української та угорської меншин надзвичайно тісно співпрацюють задля подальшого зближення наших держав і народів, об'єднання їх у єдиній європейській сім'ї.

Ефективність двостороннього співробітництва вимірюється постійною здатністю до подолання проблем, що виникають у регіоні.

На двосторонньому і міжнародному рівнях головним серед питань, що активно обговорюються нині, є захист Карпат від масової вирубки лісів, факти порушення екології усіма країнами регіону. Йдеться і про боротьбу проти катастрофічних повеней та підтоплень на рубежі ХХ—ХХІ ст. на річках Карпатського басейну. Тема Карпат постійно перебуває у центрі уваги керівників України та Угорщини.

Життя доводить, що потребують удосконалення й нині діючі умови візового режиму між Україною та Угорською Республікою. Його асиметричність породжує додаткові труднощі для повноцінного співробітництва.

Демонстрацією дружніх відносин між нашими країнами може стати приклад невідкладного надання гуманітарної допомоги з боку УР для подолання епідемії грипу в Україні в кінці 2009 р. Допомога з цієї країни надійшла негайно, як тільки українська сторона звернулася за нею.

Українсько-угорські багатосторонні відносини на сьогодні набули повноцінного розвитку, охопили всі сфери життєдіяльності народів обох країн, спрямовані на прискорене об'єднання європейського континенту, інтеграцію народів на засадах Європейського Союзу. Двосторонні відносини успішно використовуються кожною зі сторін задля кращого задоволення національних інтересів, зміцнення їх позицій у регіоні, Європі та у світі в цілому.

Посилання та література:

1. Спільна заява Голови Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчука та Президента Угорської Республіки Арпада Гьонца. http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=348_104.

2. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України.— К.: МАУП, 2004.— С. 414—418.

3. Угорщина є парламентською республікою, в якій влада розподіляється між президентом (представницькі функції), парламентом (законотворення) та урядом, прем'єр-міністр якого має повноту виконавчої влади та можливість впливати на процес законотворення через коаліційну більшість у парламенті.

4. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991—2003). Відп. ред. С.В. Віднянський.— К.: Генеза, 2004.— С. 295.

5. A parlament elfogadja az ukran-magyar alapszerzodest <http://www.kultura.hu/main.php?folderID=1119&articleID=258484&ctag=articlelist&iid=1>.
6. http://www.keh.hu/admin/data/file/3779_20050517evkonyv-2004-105-219-beszedekek_-_1.pdf
7. <http://www.dunaferr.hu/08-media/hirek20040930.htm>.
8. 29/2003. (XI. 26.) OGY határozat az 1932-1933. évi nagy ukrajnai ehinseg 70. evfordulojara. <http://www.complex.hu/external.php?url=3>.
9. Президенти України та Угорщини відкрили пам'ятник Тарасу Шевченку. (За матеріалами офіційного сайту Президента України). <http://www.president.gov.ua/news/6850.html>.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

2.8. Україна і країни Балтії: розвиток партнерства

Двосторонні відносини України з Балтійськими державами завжди позначались дружнім, конструктивним і взаємовигідним характером співробітництва. Ці країни зближують подібні погляди щодо актуальних питань європейської та світової безпеки, спільні прагнення в політичній, економічній, соціальній та інших сферах. Країни Балтії, будучи членами НАТО і Європейського Союзу, є прихильниками України на шляху європейської і євроатлантичної інтеграції. Тісні взаємини між ними й Україною визначаються не лише історичними факторами — входженням українських земель до колись могутнього Великого князівства Литовського та спільною належністю до Радянського Союзу, а й участю в проектах диверсифікації джерел і шляхів постачання енергоресурсів з Каспію і Центральної Азії до Європи та в створенні „клубу друзів” для протидії амбіційній і останнім часом жорсткій політиці Росії стосовно сусідніх держав, зокрема ж і зацікавленістю Литви в ролі носія демократії та європейських цінностей у Східній Європі [1]. Помаранчева революція 2004 р. в Україні отримала значну політичну і духовну підтримку з боку Литви. Останні роки засвідчили подальший розвиток добросусідських відносин поміж наших держав.

Взаємне визнання і політичне співробітництво. На початку 1990-х рр. спільні інтереси у відновленні національних держав та звільненні від спадщини Радянського Союзу сприяли якомога скорішому налагодженню дружніх відносин між Україною та Балтійськими країнами. Політично важливим кроком на шляху взаємного визнання стало прийняття 26 серпня 1991 р. Верховною Радою України постанови про визнання державної незалежності Естонії, Латвії та Литви. Згідно з подальшим наростанням дезінтеграційних процесів у колишньому СРСР, вже 4 грудня 1991 р. Латвія і Литва визнали державну незалежність України. Естонія визнала Україну як незалежну державу 6 грудня 1991 р. [2]. Протягом наступних місяців відбулося встановлення дипломатичних відносин на рівні посольств. Так, 12 грудня 1991 р. були встановлені дипломатичні відносини між Україною і Литовською Республікою; 4 січня 1992 р. — між Україною та Естонією; 12 лютого 1992 р. — між Україною та Латвією [3].

Час, що минув від встановлення дипломатичних відносин між Україною та Балтійськими державами, позначений активним розвитком політичних і економічних відносин. Україну з країнами Балтії зближують подібність поглядів щодо актуальних трансформаційних перетворень і на пострадянському просторі, і на європейському континенті в цілому. Наці держави також єдині в прагненнях щодо впровадження нових засад суспільного розвитку, запровадження в широку соціальну практику прав людини, європейських демократичних цінностей, надбань цивілізаційного розвитку.

Важливою основою для успішного розвитку двосторонніх відносин став активний політичний діалог на найвищому рівні. Між очільниками наших держав регулярно проходять зустрічі на різних міжнародних форумах, відбувається регулярний обмін візитами на найвищому рівні. Під час візитів було укладено низку двосторонніх договорів, започаткованих у травні 1992 р. офіційним візитом до Естонії Президента України Л. Кравчука та підписанням базового політичного Договору між

Україною та Естонською Республікою про дружбу і співробітництво. У подальшому аналогічні договори були підписані Києвом і з Вільнюсом та Ригою. Під час формування і розвитку відносин на міждержавному рівні досягнуто практично обоюдно розуміння важливості конструктивних підходів до вирішення актуальних проблем двостороннього співробітництва.

Аналіз свідчить, що нашим країнам без особливих ускладнень вдалося подолати кризову спадщину, економічні негаразди, спричинені розвалом такого геополітичного об'єднання, яким був Радянський Союз. Цьому значною мірою сприяв пошук і формування організаційних форм співпраці за нових умов, значно відмінних від попередньої історичної доби. Так, у 1993 р. була створена й успішно функціонує протягом наступного часу Міжурядова українсько-естонська комісія з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва. Наголосимо, що робота її охоплює практично всі сфери — економіку, культуру, торгівлю тощо. Проте під час значних економічних ускладнень, спричинених фінансовою кризою 1998 р., а також викликів, пов'язаних зі вступом Естонії до Євросоюзу в 2004 р., а також через наростання кризових явищ у політичній та економічній сферах України, на рубежі століть ефективність співпраці та вплив на підвищення її рівня відчутно знизився. На вправління такого становища спрямовано заходи підписаної в січні 2007 р. Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Естонської Республіки про економічне, промислове, наукове та технічне співробітництво. Зокрема, передбачається відновити регулярність засідань спільної Міжурядової комісії з питань економічного, промислового, наукового та технічного співробітництва, посилити контроль за виконанням узгоджених заходів, реалізацією відповідних проектів [4].

Важливим свідченням високого рівня існуючого політичного діалогу у відносинах нашої держави з Литовською Республікою і його подальшим впливом на утвердження нових форм взаємодії стало підписання 28 березня 2002 р. Декларації Президентів України і Литовської Республіки. Цей глибоко виважений політичний документ започаткував нові виміри і перспективи двосторонніх взаємин, співпраці на міжурядовому і міжпарламентському рівнях. Існуюча ступінь політичної довіри, закріплена положеннями Декларації, фактично вивела українсько-литовські відносини на якісно новий рівень стратегічного партнерства. Було створено Раду Президентів Литовської Республіки і України (перше засідання якої пройшло 14 листопада 2006 р.), Раду міжурядової співпраці (створена 5 червня 2003 р.), двосторонню міжпарламентську Асамблею, постійно діючий бізнес-форум підприємців обох наших країн. Активно розвиваються відносини і в трьохсторонньому форматі на регіональному рівні (Україна-Литва-Польща) [12].

Аналогічним кроком у грудні 2006 р. стало підписання з нагоди 15-ї річниці встановлення дипломатичних відносин між країнами Президентом України В. Ющенком та Президентом Естонії Т.-Х. Ільвесом Спільної декларації. У ній, зокрема, відзначається, що стосунки між Україною та Естонією „ґрунтуються на спільних європейських та євроатлантичних цінностях, а також характеризуються динамічним і тісним партнерством” [5].

Відповідно, таку ж лінію стверджує українсько-латвійська Міжурядова комісія з питань економічного, промислового і науково-технічного співробітництва. Практика свідчить, що компетенцією цього міжурядового органу є розгляд питань двосторонніх відносин між країнами та знаходження прийнятних рішень на рівні спеціалістів, а також представників бізнес-спільнот України та Латвії [6].

Вельми показовою стала практика проведення на регулярній основі обміну візитами глав зовнішньополітичних відомств. Її метою є не лише з'ясування підходів сторін до актуальних проблем і викликів, що постають у сучасну добу перетворень на континенті, а й зміцнення політичних зв'язків на ґрунті спільних демократичних цінностей та подальше поглиблення співробітництва в міжнародних європейських і міжрегіональних структурах.

У рамках активізації двосторонніх контактів на рівні керівників оборонних відомств країн у вересні 2000 р. відбувся офіційний візит до Латвії міністра оборони України О. Кузьмука. Під час цього візиту було підписано Програму військового співробітництва між МО України та МО Латвії.

Подальшим кроком в активізації співпраці став офіційний візит міністра охорони навколишнього середовища та регіонального розвитку Латвійської Республіки В. Макаровса, що відбувся в жовтні 2001 р. Під час візиту було підписано низку угод про співробітництво у сфері ядерної безпеки.

Між Балтійськими країнами та Україною набуло вагомого значення зростаюче міжпарламентське співробітництво. Доказом цього стали регулярні обміни парламентськими делегаціями, динамічна взаємодія у ході опрацювання та імплементації важливих міжнародних документів та нормативно-правових засад діяльності сучасних Європейських структур. Поліпшенню міжпарламентського співробітництва сприяє й обмін візитами голів законодавчих органів влади наших держав. У парламентах держав протягом останніх кількох каденцій створюються і функціонують депутатські групи співробітництва.

Договірно-правова база двосторонніх відносин. Угоди та договори, підписані країнами, створили досить широку договірну базу, що сприяє розвитку двосторонніх відносин у різних сферах. Загалом Україною та Естонією підписано 47 міждержавних, міжурядових і міжвідомчих договорів та угод. Договірно-правову базу відносин України та Латвії складають більше ніж 50 договорів та угод різного рівня. За роки незалежного сходження створено розгалужену договірно-правову базу українсько-литовських відносин. Нині вона нараховує вже понад 80 міждержавних, міжурядових та міжвідомчих угод, а також двосторонніх документів на міжпарламентському та міжрегіональному рівнях.

Європейська і євроатлантична інтеграція. Для України особливо цінною є практика країн Балтії щодо модеризації політичної системи, приведення внутрішнього законодавства у відповідність до європейських стандартів, особливостей переговорного процесу з європейськими та міжнародними організаціями, а також набутий досвід перетворень та вступу до ЄС і НАТО. Прагнучи надати сприяння євроінтеграційному процесу України, Балтійські держави, а особливо Литва, активно беруть участь в обговоренні нової політики ЄС щодо нових східних сусідів і вносять пропозиції, що можуть надати Україні можливість повніше скористатися новими ініціативами ЄС.

Професор Раймундас Лопата повідомив, що „Литва як член Євросоюзу боротиметься за те, щоб Україна стала членом європейської сім'ї”. На його думку, однією з причин такої позиції є потреба Литви в союзниках в ЄС, а „що більша Європа — то всім безпечніше”. Зрозуміло, що в розширеному Європейському Союзі Литва, яка є однією з найменших країн—членів з незначним впливом на прийняття рішень, прагне посісти своє місце і мати свої сфери впливу [8, 56]. Продуктивно працює й Українсько-Литовська комісія з питань європейської інтеграції [1].

До того ж, Литва разом з іншими Балтійськими країнами опинилась у безпосередньому сусідстві з іншим світовим полюсом сили — Російською Федерацією, в прикордонній смузі Європейського Союзу, для виживання в якій вона потребує стратегічних союзників зі схожими проблемами. Таким чином, зацікавленість Литви в прискоренні європейської інтеграції України цілком зрозуміла — зростання впливу в ЄС за рахунок інтеграції нових партнерів із подібними ідеями, проблемами і загрозами [8, С. 56].

Успіхи країн Балтії в євроатлантичній інтеграції є наслідком виваженої політики їхніх лідерів та національної згуртованості народів цих держав навколо ідеї повернення до європейської сім'ї народів.

Проаналізувавши дії прибалтів щодо співробітництва та налагодження відносин з Організацією Північноатлантичного договору, можна з впевненістю сказати, що вступ Естонії, Латвії та Литви до Альянсу підказує іншим перехідним демократіям пострадянського простору, які задекларували своє прагнення стати частиною євроатлантичної системи колективної безпеки, шлях до досягнення поставлених завдань. Налагодження відносин з країнами Балтії саме з євроатлантичних питань може стати тим позитивним фактором, що примусить Україну швидше проводити реформування власних структур і нарощувати співпрацю з Брюсселем [8, С. 58].

Саме в столиці Литви — Вільнюсі — 21 квітня 2005 р. на неформальному засіданні Комісії Україна-НАТО було проголошено початок інтенсифікованого діалогу щодо можливості України стати членом НАТО та розглянуті проблемні питання з приводу реформ, пов'язаних з набуттям нашою державою відповідності критеріям організації. На цьому засіданні були визначені основні пріоритети подальшого практичного співробітництва між Києвом та євроатлантичними структурами.

Така співпраця вже існує. Плідною є україно-литовська співпраця у форматі миротворчих операцій, у тому числі під егідою Організації Північноатлантичного договору. У складі багатонаціональної бригади EAST („Схід”) сил KFOR (миротворчий контингент НАТО в Косово) знаходився підрозділ з 32 литовських солдатів, розташований у складі польсько-українського батальйону в селі Качанік у 40 кілометрах від м. Приштина [14]. Беручи до уваги участь українських лікарів у миротворчій місії ISAF в Афганістані саме в складі литовського контингенту, можна говорити про налагодження перевіреного часом бойового партнерства між миротворцями з нашої країни та Литви [15, С. 71].

Підтримка Литвою євроатлантичного руху України ще раз була засвідчена протягом консультацій на вищому рівні між Організацією Північноатлантичного договору та нашою державою, що проходили в цій Балтійській державі 23-24 жовтня 2005 р. Протягом цих консультацій на вищому рівні міністри оборони України та країн—членів Альянсу детально розглянули та позитивно оцінили український прогрес у сфері реформування системи безпеки та оборони. Литовська Республіка позитивно поставилася до ініціативи українських державних діячів щодо прагнення отримати План дій щодо членства (ПДЧ) в НАТО [11].

Серпневі події 2008 р. на Кавказі змусили Балтійські держави знову оприлюднити свою позицію щодо майбутнього розширення Північноатлантичного Альянсу. Президент Литви В. Адамкус разом зі своїм польським колегою проголосив декларацію з проханням до керівництва країн НАТО прискорити процес надання ПДЧ Україні та Грузії. На думку двох президентів, це буде єдиним засобом для стабілізації ситуації в регіоні. На вересневій зустрічі зі своїми колегами голова МЗС Литви Пятрас Вайтеку-

нас також висловив занепокоєння політикою Російської Федерації щодо сусідів і зазначив, що Україна та Грузія мають отримати ПДЧ у грудні 2008 р. задля забезпечення миру й стабільності в регіоні. Незважаючи на те, що внаслідок розвитку політичної кризи в нашій державі питання про План дій знову було відкладене на невизначений час, це ніяк не вплинуло на позицію Вільнюса з цієї проблеми, що й було підтверджено на зустрічі президентів В. Адамкуса та В. Ющенко в Баку в середині листопада 2008 р. [10].

Енергетичне співробітництво. Однією з ключових сфер партнерства України і країн Балтії є енергетика. Країни Балтії практично повністю залежні від зовнішніх джерел енергоносіїв, переважно російського походження. Саме у сфері енергетики і вони мають спільну з Україною зацікавленість і однакові підходи, які можна визначити однією генеральною ідеєю — зменшення рівня енергетичної залежності від Росії. На цьому шляху, зокрема Литва, прагне співпрацювати з Україною в конкретних проектах: будівництва нових атомних реакторів, можливого постачання української електроенергії до Литви, нафтопроводу Одеса-Броди. Глобальним українсько-литовським двостороннім питанням є постачання нафти та газу. Особлива увага зосереджується на розбудові транспортного коридору Схід-Захід з метою диверсифікації шляхів транспортування каспійських енергоресурсів до Європи. На переконання президента України, формат майбутнього заходу та коло його учасників дають підстави очікувати на „важливе політичне обговорення розвитку ситуації на енергетичному ринку, колективних дій щодо його оптимізації” [1]. Обговорюються також можливості постачання до Латвії української електроенергії. Латвійська сторона висловила готовність посприяти приєднанню України до Угоди про паралельну роботу енергосистем Білорусії, Росії, Естонії, Латвії й Литви (БРЕЛА).

Економічне співробітництво. Стан економічного співробітництва досить значний за обсягом, однак не відповідає потенційним можливостям країн. Тому існує зацікавленість у подальшій активізації двосторонніх торговельно-економічних відносин між Україною та країнами Балтії. Після незначного скорочення протягом 2005—2006 рр. обсягів взаємного товарообігу у 2007—2008 рр. відновилися тенденції подальшого його зростання. Водночас відзначено суттєве зменшення щомісячних обсягів торгівлі в I кварталі 2009 р., зумовлене негативним впливом світової фінансової кризи на економіку.

Найперспективнішими сферами розвитку торговельно-економічного співробітництва між країнами визнано:

- транспортно-транзитну галузь;
- паливно-енергетичний комплекс;
- промисловість;
- сільське господарство;
- туризм;
- науково-технічне співробітництво.

Активне співробітництво діє у сфері *стандартизації і захисту прав споживачів*. З метою подальшого розширення співпраці у сфері технічного регулювання, у тому числі впровадження європейських директив у національне законодавство, а також питання ринкового нагляду і захисту прав споживачів розробляються відповідні Угоди про співробітництво у сфері стандартизації і захисту прав споживачів.

У галузі *аграрно-промислового комплексу* існує наявність значних невикористаних резервів і необхідно інтенсифікувати співробітництво в різних галузях агропромислового комплексу, в т.ч. в харчовій промисловості, шляхом нарощування товарообігу

продукції агропромислового комплексу, обміну інформацією між зацікавленими структурами про якість і безпеку продукції тваринного походження, а також залучення Україною відповідної технічної допомоги країн Балтії.

Співробітництво в промисловій сфері. Необхідно всебічно сприяти у розвитку співробітництва в машинобудівній, хімічній, суднобудівній, авіаційній, електронній та електротехнічній галузях (апаратура та устаткування для атомної енергетики й охорони навколишнього природного середовища, гірничовидобувної та переробної галузей), у легкій та деревообробній промисловостях, а також у сфері будівництва й архітектури.

Естонія

Україна входить до першої десятки торговельних партнерів Естонії. Першість у торговельному обміні між країнами активно завойовують в останні роки групи технічного обладнання. Беручи до уваги досвід України у галузі наукоємної промисловості і виробництва, естонською стороною розглядаються масштабні проекти співробітництва у сфері інформатизації, телекомунікацій та енергетики. Згідно даних Держкомстату України, у 2008 р. загальний товарообіг склав 333,4 млн дол. США, з них експорт 166,8 млн дол. США, а імпорт — 166,6 млн дол. США [13].

За даними Держкомстату України, естонські підприємства інвестували в Україну 17,4 млн доларів США (станом на 31.12.2003), що складає 2,7% від загального обсягу інвестицій Естонії. Інвестиції охоплюють у першу чергу нерухомість, бізнес-послуги, промисловість та торгівлю.

Латвія

Латвійсько-українські відносини в галузі економіки мають великий потенціал розвитку. Будучи другою за величиною країною Європи, Україна приваблива для латвійських підприємців і своїм географічним розташуванням, і широкими ринковими можливостями. Основними галузями латвійсько-українського співробітництва є торгівля, фінансові та інші послуги. Одним з ключових напрямків двостороннього співробітництва є його торговельно-економічна складова. Зростають показники зовнішньої торгівлі між Україною і Латвією. За даними Держкомстату України, у січні-листопаді 2008 р. товарообіг між двома країнами становив 368,7 млн дол. США, у т.ч. експорт — 262,9 млн дол. США, імпорт — 105,8 млн дол. США [13].

За даними Держкомстату України, всього станом на 01.01.2009 р. в економіку України залучено латвійських інвестицій на суму 31,6 млн дол. США, що становить 0,5% від обсягів загальних інвестицій [13]. У 2005 р. накопичені прямі інвестиції України в Латвію склали 9,67 млн євро (згідно з даними Латвійського банку). На квітень 2006 р. в реєстрі підприємств Латвійської Республіки зареєстровано 307 спільних українсько-латвійських підприємств (база даних *Lursoft*) [6].

Латвійський капітал присутній у 80 підприємствах України. У той же час, у Латвії налічується 37 спільних латвійсько-українських підприємств, які є реально працюючими, з них 9 підприємств мають 100%-ий український капітал.

Ряд відомих представників фінансового сектору латвійської економіки вже декілька років активно працюють в Україні. Серед них — фінансово-страховий холдінг „Baltikums”, банки „Parex banka”, „Baltijas Tranzitu Banka”, „Rietumu Banka”, „Trasta Komercbanka”, „Ogres Komercbanka”, корпорація „GRATA” тощо. Показником активності українсько-латвійського співробітництва в цій сфері є також те, що практично всі провідні латвійські банки та дві страхові компанії мають свої представництва в Україні.

Останнім часом українські фінансові структури також стали виявляти все більшу зацікавленість у своїй присутності на латвійському фінансовому ринку. Зокрема, „Приватбанк” став власником латвійського „Paritate”, а „УкрСиббанк” — акціонером „Multibanka”. Тісна співпраця ведеться між українським банком „Південний” та „InvesticijuBanka”.

На даний час головним завданням є не тільки збереження існуючого рівня економічних відносин, а й вжиття активних дій в напрямі можливої їх інтенсифікації. Для цього є всі необхідні передумови, і таку постановку питання підтримують урядові структури обох країн. Перспективним у цьому плані є співробітництво у сфері суднобудування, сільськогосподарського та транспортного машинобудування, автомобілебудування, кооперація в текстильній та будівельній галузях. Значні резерви має співпраця у банківській сфері.

Обидві країни є транзитними, мають у своєму розпорядженні розвинуту транспортну інфраструктуру. Існують значні спільні інтереси в розвитку транзитних перевезень між регіонами Балтійського і Чорного морів. Активізація співробітництва між українськими і латвійськими залізничними перевізниками і портами створює добру перспективу для транзиту вантажів з використанням портів та іншої транспортної інфраструктури Латвії і України.

Суттєвим поштовхом подальшому розвитку інвестиційно-коопераційної співпраці між підприємцями обох країн слугує меморандум про співпрацю між Українською спілкою промисловців та підприємців і Латвійським агентством інвестицій і розвитку, а також традиція щорічного проведення українсько-латвійського бізнес-форуму.

Литва

Станом на 1 січня 2004 р. в Україні зареєстровано 132 підприємства за участю литовського капіталу із загальним обсягом інвестицій 31,972 млн дол. США. В Україні активно працюють такі литовські фірми і компанії, як „Стата”, „Норвеліта”, „Бальтійос браста”, „Крайтяне”, „Утянос трикотажаас”, „Паневежьо кялей”, „Нарбутас и Ко”, „Дварчюню кераміка”, „Неслітас”, „Сандора”. Будівельна компанія ЗАТ „Ганнер” заснувала в Україні дочірню компанію „Ганнер інвест” і протягом двох років має намір інвестувати 50 млн дол. США. Незабаром в Україні розпочне свою діяльність компанія роздрібною торгівлі ЗАТ „Вільняус прекеіба”.

Нині всебічно заохочується співпраця між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, спрямована на перехід від практики разових поставок до співробітництва за довгостроковими договорами й кооперування з метою використання переваг міжнародного поділу праці. Формується структура й асортимент українського експорту, спроможного утримати свої позиції на литовському ринку і після вступу Литви до ЄС; зміцнюється співпраця на рівні регіонів України і Литви шляхом укладання нових договорів про співробітництво, започатковано діяльність представництва УСПП у Вільнюсі, йде підготовка до відкриття торговельних домів України у Литві та торговельних домів Литви в Україні.

Партнерство України з Литвою на фінансово-економічному рівні має досить велике значення для обох держав. У 2007 р. експорт Литовської Республіки до нашої країни склав 1176 млрд літів (2,7 % усього експорту, Україна посідає 12 місце в списку експорту цієї прибалтійської держави), імпорт з України склав 847,4 млн літів (1,4 % імпорту, 19 місце в списку імпорту) [9]. За даними Держкомстату України, у січні-листопаді 2008 року товарообіг між двома країнами становив 1105,2 млн дол. США, у т.ч. експорт,— 409,5 млн дол. США, імпорт — 695,7 млн дол. США [13].

Прямі інвестиції Литовської Республіки в Україні станом на 1 жовтня 2007 р. сягнули 280,2 млн літів (7,8 % всіх прямих інвестицій Литви, 5 місце в списку прямих інвестицій) [9]. За даними Держкомстату України, всього станом на 01.01.2009 р. в економіку України залучено литовських інвестицій на суму 3,9 млн дол. США, що становить 0,1% від обсягів загальних інвестицій в Україну [13].

Міжрегіональне культурне співробітництво. У контексті Балто-Чорноморського співробітництва і розвитку міжнародних транспортних коридорів цілком логічним є започаткування зв'язків між областями України й повітами Литви, через території яких ці коридори пролягають, портовими містами Іллічівськ і Клайпеда.

Започатковано процес налагодження партнерських відносин між містами України і Латвії, що також можуть здійснити суттєвий внесок у розвиток двостороннього співробітництва.

Одним з ефективних напрямків двостороннього співробітництва між Україною і Естонією в культурній і освітній сферах є встановлення і розвиток партнерських відносин на регіональному рівні. Налагоджуються партнерські зв'язки між містами і регіонами України та Естонії. На сьогодні було підписано 22 відповідні угоди, партнерські відносини встановлено між вісімнадцятьма парами міст та регіонів двох країн. Серед них Київ і Таллінн та Одеса і Таллінн, Бровари і Сілламяе, Миргород і Маарду та Іллічівськ і Маарду, Переяслав-Хмельницький і Пайде, Канів і Виру, Умань і Хаапсалу, Донецьк і Нарва, Ялта і Пярну, Козелець та Сауе, Шацький район Волинської області і повіт Валгамаа, Куліківський район Чернігівської області і повіт Пилвамаа, Згурівський район Київської області і повіт Йигевамаа, Українка Київської області і Сууре-Яані, Тернопіль і Вільянді, Вишгород і Раквере, Коростишів Житомирської області і Кохтла-Ярве.

При цьому слід зазначити, що існує обопільний інтерес щодо взаємодії на цьому напрямі співробітництва. Про це насамперед свідчить кількість делегацій, які відвідали Україну та Естонію. Так, 2004 р. Україну відвідало 11 офіційних делегацій естонських міст та регіонів, а Естонію — 10 українських делегацій, зокрема з Броварів, Одеси, Ялти, Канева, Миргорода та Умані.

Встановлені партнерські відносини дозволяють забезпечити культурно-гуманітарну присутність України не лише в столиці Естонської Республіки, а й у регіонах Естонії, оскільки укладені домовленості між містами і регіонами, крім співпраці в галузі економіки, передбачають розвиток культурних, освітніх, молодіжних контактів, обміну знаннями і досвідом щодо вирішення соціальних питань тощо.

Науково-технічне та освітнє співробітництво. Українсько-естонські відносини в галузі освіти, науки та культури мають давні традиції і сягають корінням у XVII сторіччя — саме тоді у всесвітньо відомому університеті міста Тарту почали навчатись перші українські студенти. У 2001 році в Тарту на будинку, де розміщувалася перша українська студентська організація, було відкрито пам'ятну дошку.

Сьогодні ці традиції підтримуються іншими українськими та естонськими вищими навчальними закладами. Нині правовою основою українсько-естонського співробітництва в галузі освіти і науки є: Угода між Урядом України та Урядом Естонської Республіки про співробітництво в галузі культури, освіти і науки (від 16.03.1994); Угода між Урядом України та Урядом Естонської Республіки про взаємне визнання документів про освіту та наукові ступені (від 06.02.1996); Протокол про співробітництво між Міністерством освіти і науки України і Міністерством освіти Естонської

Республіки (від 04.01.2002); Угода про наукове співробітництво між НАН України та Естонською академією наук (від 02.10.2000 р.).

На сьогоднішній день сім українських вищих навчальних закладів розвивають співробітництво з шістьма естонськими вищими освітніми закладами. Це, зокрема: 1) Національний технічний університет України „Київський політехнічний інститут” та Талліннський технічний університет; 2) Дипломатична академія України при МЗС України та Естонська школа дипломатії; 3) Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова і Талліннський педагогічний університет (з 2005 р.— Талліннський університет); 4) Національний аграрний університет України та Тартуський аграрний університет; 5-6) Естонська бізнес-школа та Київський національний економічний університет і Київський інститут міжнародного менеджменту; 7) Одеський національний морський університет та Естонська морська академія.

В рамках розвитку співробітництва між Академіями наук двох країн у липні 2005 р. на запрошення Президента Національної академії наук України Б. Патона в Києві перебувала делегація Естонської академії наук на чолі з її президентом, а в березні 2007 р. Естонію відвідала делегація Національної академії наук України.

Співробітництво в галузі культури здійснюється на основі відповідних програм, у рамках яких проводяться різноманітні спільні культурно-мистецькі заходи. Такі програми включають, зокрема, обмін театральними колективами. Естонські драматичні артисти постійно беруть участь у міжнародних театральних фестивалях, що проходять в Україні, а їхні українські колеги щорічно дають низку спектаклів в Естонії.

Естонські художники проводять виставки своїх творів в Україні. Зокрема, у листопаді 2000 р. з успіхом пройшла виставка естонської графіки в Києві, на якій було представлено понад 50 творів двадцяти естонських художників. Під час державного візиту Президента Естонії Арнольда Рюйтеля в Україну його дружина Інгрід Рюйтель у Печерській Лаврі відкрила виставку естонського художника Маля Нукке. А 8 квітня 2004 р. у приміщенні парламенту Естонії було відкрито виставку живопису Т.Г. Шевченка „Тарас Шевченко — художник”, присвячену 190-й річниці від дня народження Великого Кобзаря.

У січні 2001 року у бібліотеці Верховної Ради України відкрилася експозиція „25 найкращих естонських книжок 2000 року. 5 найкращих дитячих книжок 2000 року”, яка була присвячена відзначенню 83-ї річниці Естонської Республіки та Року естонської книги. Також у 2001 році в місті Тарту було відкрито меморіальну дошку на честь перебування в Естонії української поетеси Лесі Українки.

Також і в україно-латвійських двосторонніх відносинах посідає чільне місце співробітництво у галузі культури й освіти. У 1991 р. у м. Рига відкрита та успішно функціонує державна українська середня школа, яка фінансується з державного бюджету Латвії, а також отримує державну матеріальну підтримку України. Уряд Латвійської Республіки приділяє постійну увагу діяльності цієї школи.

Відносини між Україною та Латвією не обмежуються наведеними вище напрямками, вони є багатогранними, а їхній стан дає можливість з оптимізмом оцінювати перспективи двосторонньої співпраці. Спостерігається невідповідність обсягів туристичного обміну потенційним можливостям сторін, необхідно регулярно і на взаємній основі брати участь у міжнародних рекламно-інформаційних та науково-практичних туристичних заходах, зокрема, в Міжнародному туристичному салоні „Україна” (м. Київ) і Міжнародному туристичному ярмарку „Balttour” (м. Рига).

Зв'язки між державами мають широкий спектр і перспективи для розвитку не тільки в економічній сфері, а й у духовному житті народів. Обмін багатоміжовим культурним надбанням народів та ознайомлення з актуальними аспектами їх сьогодення, а також співробітництво в галузях освіти і мистецтва створюють надійні засади взаєморозуміння та взаємоповаги між народами України та Латвії.

Україна і Литовська Республіка також зацікавлені в поглибленні і розвитку двостороннього співробітництва. У зв'язку зі вступом Литви до ЄС вживаються заходи для запобігання виникненню правового вакууму в українсько-литовській співпраці шляхом перегляду чинних двосторонніх угод і підписання нових документів. Зі вступом Литви до ЄС більш плідними стають контакти в науково-технічній сфері. Існують широкі можливості і напрацювання для співробітництва в соціальній сфері, розвитку туристичної галузі. Потребують особливої уваги питання активізації культурного обміну, у сфері освіти, науки і техніки, налагодження зв'язків у сфері високих технологій [6].

Діаспору. В Естонії проживає близько 30 тисяч українців, що становить майже 3% населення країни. Уряд Естонії всебічно підтримує бажання національного самовизначення місцевих українців, сприяє формуванню міцної української громади, надає сприяння українським культурно-політичним заходам.

У листопаді 1998 р. за підтримки Міністерства закордонних справ Естонії відбулися Дні української культури, присвячені сторіччю з дня заснування перших українських громад в Естонії та десятиріччю з дня заснування Українського Земляцтва в Естонії. У жовтні 2000 року вперше у Таллінні пройшла сесія Конгресу Європейських Українців.

За приблизними підрахунками, в Україні проживає близько 3000 естонців. З 1994 р. також активно діє Естонське Земляцтво в Україні, за ініціативою якого в червні 1998 р. та вересні 2001 р. були проведені Дні естонської культури в Криму [2].

Українська діаспора Латвії налічує близько 60 тис. осіб. З них громадянство отримали 14,5 тис. осіб — приблизно п'ята частина. Попри культурну активність, українці не намагаються консолідуватися — на 60 тис. української діаспори припадає всього 15 громадських організацій, і вони не мають єдиного об'єднувального центру, що корегував би їхні дії. Міністерство інтеграції намагається допомогти українській діаспорі матеріально, зважаючи на те, що держбюджет виділяє для потреб меншин всього 8% від запланованої суми [16].

У Литві, за переписом 2001 р., проживає 22 тис. етнічних українців, які становлять 0,65% населення і є четвертою за чисельністю національною меншиною країни. Існує 19 організацій, які об'єднують українців, у тому числі 6 громад з осередками в найбільших литовських містах, діє 3 недільні школи [17].

Загалом, існує багато об'єднувальних факторів для двосторонніх відносин України і Балтійських держав: тісне переплетіння історій держав; бажання створити „групу друзів” з країн Східної Європи для контролю і впливу на процеси в цьому регіоні; протистояння імперській політиці Росії в її близькому зарубіжжі та намір створити разом з іншими країнами східноєвропейський пояс енергетичної безпеки.

Високий рівень відносин між Україною та Балтійськими державами є продуктивною складовою зовнішньої політики України в контексті її євро- та євроатлантичної інтеграційної стратегії. Керівництво країн Балтії неодноразово підтверджувало свою підтримку європейського та євроатлантичного вибору нашої держави. Спільність підходів України і прибалтійських країн у концептуальних засадах розбу-

дови внутрішньої та зовнішньої політики, взаємна готовність протидіяти новітнім глобальним викликам та загрозам, а також відсутність історичних суперечностей між країнами є позитивним підґрунтям подальшого прогресу у відносинах. Важливе значення також має геополітичне положення України, що відіграє неабияку роль у політичній та економічній зацікавленості країн Балтії, котрі вбачають в Україні, з одного боку, політичного партнера, з іншого — значний ринок для своєї продукції.

Посилання та література:

1. *Мартинюк В.* Політико-енергетичний вимір українсько-литовських відносин // Український незалежний центр політичних досліджень.— №30/502.— 17 серпня 2007 р. Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=603130>.
2. Естонія. Українсько-естонські відносини // Матеріали з офіційного веб-сайту Міністерства закордонних справ України. Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/norway/ua/publication/content/12816.htm>
3. Латвія. Українсько-латвійські відносини // Матеріали з офіційного веб-сайту Міністерства закордонних справ України. Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/norway/ua/publication/content/12806.htm>
4. Українсько-естонські відносини // Матеріали з офіційного веб-сайту Міністерства закордонних справ України. Посольство України в Естонії. Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/estonia/ua/7183.htm>
5. Новий етап двосторонніх відносин між Україною та Естонією // Євроатлантична інтеграція. Бюлетень „Україна-НАТО”.— Вип. 49.— 20.12.2006.
6. Двосторонні латвійсько-українські відносини // Матеріали з офіційного веб-сайту Міністерства закордонних справ Латвійської Республіки. Режим доступу: <http://www.mfa.gov.lv/ua/ukraine/relations/>
7. Литва. Українсько-литовські відносини // Матеріали з офіційного веб-сайту Міністерства закордонних справ Литовської Республіки. Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/norway/ua/publication/content/12804.htm>
8. *Замікула М.* Україно-литовські відносини у контексті євроатлантичних процесів у Східній Європі // Вісник Наукового інформаційно-аналітичного центру НАТО. Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.— №9.— 2008.— С. 55—60.
9. Связи Литовской Республики с Украиной // Матеріали з офіційного веб-сайту Міністерства закордонних справ Литовської Республіки. Режим доступу: <http://www.urm.lt/index.php?-445007120>.
10. Состоялась встреча Президентом Украины и Литвы // Матеріали з офіційного веб-сайту Президента України. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/ru/news/12028.html>.
11. *Кравченко В.* Пятрас Вайтекунас: питання енергетичної безпеки стають ключовими для ЄС і НАТО // Дзеркало тижня.— № 6 (685) — 16—22 лютого 2008.
12. Связи Литовской Республики с Украиной // Матеріали з офіційного веб-сайту Міністерства закордонних справ Литовської Республіки. Режим доступу: <http://www.urm.lt/index.php?-2109013360>.
13. Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами за січень-листопад 2008 року // Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
14. KFOR contributing nations and troop numbers (as on 4 February 2008) — матеріали офіційного веб-сайту Організації Північноатлантичного договору. Режим доступу :http://www.nato.int/kfor/structur/nations/placemap/kfor_placemap.pdf
15. *Замікула М.* Участь країн Балтії у операції НАТО в Афганістані // Вісник Науково-інформаційного Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці ДонНУ — №4 (8) — 2007.— С. 67—73.
16. II Міжнародна науково-практична конференція „Українці в Балтії” // Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/toprint.html?id=282>.
17. Українська діаспора Литви // Мости дружби. Україна-Литва. Альманах — №1.— 2006.— Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/mostilitva2006/4/23/1.html>.

2.9. Україна та Туреччина: шлях до Євросоюзу

Протягом багатьох віків Україна і Туреччина є сусідами. Розвиток відносин між країнами переживав періоди і напруження, і продуктивного співробітництва. Україна для Туреччини є давнім партнером, і співробітництво в різних галузях відносин є нагальною потребою наших країн. У перші роки після отримання незалежності Україною партнерські стосунки розвивалися доволі інтенсивно, особливо в рамках Організації Чорноморського економічного співробітництва. Упродовж усього періоду новітніх українсько-турецьких відносин, а особливо в перші чотири роки розбудови нашої державності і входження в європейське і світове співтовариство, Туреччина постійно і багаторазово заявляла про підтримку незалежності України, цілісності і недоторканності її кордонів, безпеки і миру, з питань входження до європейських структур.

Турецька Республіка (ТР), керуючись політикою „відчинених дверей” у рамках НАТО та виступаючи за відкритість Європейського Союзу для всіх країн, що поділяють демократичні цінності та досягли відповідних критеріїв, є беззаперечним і надійним прибічником курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, вона постійно підтримує ці прагнення України. Необхідно наголосити, що і в рамках міжнародних організацій Україна і Туреччина з багатьох питань виступають спільно у відстоюванні обоюдної інтересів. Наші країни активно співпрацюють у рамках ООН, ОБСЄ, ОЧЕС, ПАЧЕС, Міжнародної морської організації, зокрема стосовно судноплавства в чорноморських протоках. Спільними зусиллями України і Туреччини вдається постійно розширювати масштаби двосторонніх політичних відносин в усіх напрямках.

Доволі успішно розвиваються торговельно-економічні, військово-технічні відносини, регіональне співробітництво, співпраця в галузі науки і технологій, культури і освіти, посилилась взаємодія в перспективній туристичній сфері. Сприятливі умови для цього створює і ефективне співробітництво двох країн у консульському напрямі.

Сьогодні Туреччина посідає друге місце (після Росії) серед імпортерів українських товарів. Важливим показником українсько-турецьких торговельних відносин є постійне позитивне saldo. Після встановлення дипломатичних відносин між країнами у 1992 р. показник взаємної торгівлі складав близько 120 млн дол. США, з 1995 р. він почав перевищувати 1 млрд. дол. США і досягнув у 2008 р. показника у 6,583 млрд дол. США (т.ч. експорт — 4,633 млрд дол. США, а імпорт — 1,950 млрд дол. США (за турецькими ж даними Україна експортувала у 2008 р. в ТР товарів на суму 6,107 млрд дол. США). За даними Держкомстату України, торгівля між країнами протягом 1994—2008 рр. характеризувалася поступовим зростанням кількісних показників обсягу [1]. В той же час, можна говорити про те, що ані кількісний, ані якісний показник двосторонньої торгівлі не відповідає потребам двох країн і є меншим за реально можливий. В основному продовжується, як і раніше, закупівля в Україні продукції чорної металургії, залізної руди та металобрухту, продукції неорганічної хімії тощо. А товари машинобудівної галузі, інша високотехнологічна продукція займають у структурі українського експорту невинувато малу частку.

Багато в чому це обумовлено об'єктивними причинами: традиційно основні імпортно-експортні операції (понад 50%) Туреччина здійснює з країнами—членами

ЄС, з якими із січня 1996 р. діє митний союз; найбільше інвестицій у турецьку економіку, під які й ввозяться різноманітні товари, обладнання тощо, надходять з країн ЄС.

Для розвитку продуктивних взаємовідносин між Україною і Туреччиною розбудова дієвого двостороннього співробітництва, реалізація спільних проєктів є цілком реальними в таких галузях, як енергетика, будівництво нафто- і газопроводів, хімічна, вугільна, лісова, деревообробна і текстильна промисловості, металургія, будівництво, аерокосмічна сфера, судно- і авіобудівництво, сільське господарство, транспорт, сфера високих наукомістких технологій, туризм, вихід на ринки третіх країн. Перспективною у двосторонніх відносинах залишається сфера воєнно-технічного співробітництва, де Україна може виступати для Туреччини вигідним альтернативним партнером (особливо в ракетно-космічній галузі, в галузях бронетехніки і кораблебудування, у сфері сучасних воєнних технологій і т. ін.). У сфері торгівельно-економічних відносин важливим напрямом може стати перехід від традиційних форм торгівлі до цільової програми виробничої та інвестиційної кооперації в пріоритетних галузях і сферах економіки двох країн.

На сьогодні на доволі низькому рівні перебуває двостороннє інвестиційне співробітництво України і Туреччини. Станом на 1 січня 2009 р. сума турецьких інвестицій в Україні складала 133 млн дол. США, значна частка яких припадає на Крим. В Україні діє 543 підприємства з турецькими інвестиціями. Найбільші обсяги турецьких інвестицій припадають на будівельну сферу, харчову, хімічну та нафтохімічну промисловості, металургію, переробку металів та оптову торгівлю [2]. Кількість же українських підприємств, що діє на турецькому ринку, незначна і працюють вони переважно у сфері транспорту та послуг.

Найвідомішими українськими компаніями, що здійснюють експорт своїх товарів до Туреччини, є „Індустріальний союз Донбасу”, завод імені Ілліча, „Азовсталь”, „Запоріжсталь”, „Азовмаш”, „Криворіжсталь”, Сумське НВО ім. Фрунзе, „МоторСіч”, Одеський припортовий завод, концерн „Стирол” тощо.

Серед турецьких компаній, які здійснюють поставки товарів або інвестицій в Україну, слід зазначити „Евіап”, „Бета”, „Ефес”, „Тюрксель”, „Айгаз”, „Текнотес”, „Віта Україна”, „Ата і Колінз”, „Улькер” тощо.

Важливою складовою українсько-турецьких відносин є науково-технічне співробітництво. На сьогодні співробітництво в цьому напрямку не відповідає повною мірою можливостям країн. У цій сфері потребує активізації і розвитку координація досліджень у різних галузях, розширення співробітництва у сфері охорони навколишнього середовища, здійснення спільних наукових досліджень в рамках науково-дослідних програм ЄС, ОЧЕС та інших міжнародних організацій.

Україна і Туреччина є важливими транзитними країнами і співробітництво щодо суттєвого посилення спільної взаємодії у використанні транзитного потенціалу країн, а не конкуренції в цій сфері, є перспективним напрямком співпраці. Така взаємодія можлива в галузях енергетики і транспорту, зокрема морського, співпраця в рамках міжнародних організацій, таких, наприклад, як ЄС, ОЧЕС та інші.

Перспективним в українсько-турецьких відносинах є й співробітництво в туристичній сфері. Туреччина як країна, що перебуває у першій десятці туристичних країн світу, являє для нас великий інтерес з погляду запозичення досвіду дієвого розвитку туристичного сектору, залучення турецьких інвестицій у розвиток туристичної індустрії України.

Важливим в українсько-турецькому співробітництві є кримсько-татарський напрямок. Туреччина зробила значний внесок в облаштування кримських татар, їх адаптацію та інтеграцію в українське суспільство. Туреччина сьогодні є країною-донором, що допомагає Криму. За участі Туреччини та ПРООН (Програми розвитку ООН (англ. UNDP)) вже реалізовано два водних проекти на півострові і розглядається ще низка інших, що забезпечать татарські населені пункти здоровою питною водою. У Сімферополі розташований офіс ТІКА (Турецького міжнародного агентства співробітництва), основною функцією якого є сприяння розробці і впровадженню економічних, освітніх, житлових і інших проектів у Криму, так само, як і в Україні в цілому. На півострові діють державні програми ТР, спрямовані на будівництво (придбання) житла для кримських татар у Криму, а також на створення інфраструктури в місцях їх компактного проживання. Крім того, в рамках програми навчання представників тюркських народів у Туреччині більш як 400 студентів — кримських татар — навчається у вузах цієї країни на різних факультетах.

Великий інтерес для України становить євроінтеграційний досвід Туреччини. Шлях України до Євросоюзу займає значно менший часовий відрізок ніж у ТР, однак багато проблем є спільними для наших країн.

Європейська інтеграція для України, як і для ТР, сьогодні є пріоритетним завданням. Одразу після розпаду СРСР Європейський Союз почав визначення та розробку нового формату відносин з пострадянськими країнами загалом і Україною, зокрема. Таким став формат у формі стратегії партнерства і співробітництва. Україна офіційно проголосила своє бажання інтеграції до ЄС у 1993 р. у Постанові Верховної Ради України „Про основні напрямки зовнішньої політики України”. У цьому документі наголошувалось, що „членство в Європейських Співтовариствах” є „перспективною метою української зовнішньої політики” [3].

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами—членами (далі УПС), підписана в 1994 р. [4], стала основним документом, що регулює двосторонні відносини між Україною та ЄС.

Значне розширення Європейського Союзу 2004 р. перетворило Україну на його безпосереднього сусіда і примусило активізувати дискусію щодо визначення нового формату відносин з країнами, що опинилися на його безпосередній периферії, у тому числі і з нашою країною. Визнаючи необхідність створення на своїх кордонах поясу стабільності та безпеки, ЄС розробив нову стратегію — Європейську політику сусідства (ЄПС) [5]. Політика сусідства, що розпочала діяти в травні 2004 р., охопила на основі єдиного підходу 16 держав—сусідів ЄС, включаючи держави Східної Європи, Південного Кавказу та Південного Середземномор'я (Азербайджан, Алжир, Білорусь, Вірменію, Грузію, Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Лівію, Молдову, Марокко, Сирію, Туніс, Палестинську автономію та Україну). Недоліком зазначеної політики, на думку аналітиків, є те, що у ній не враховується необхідність регіональної та секторальної диференціації, а також не передбачається ані „привілейованих відносин”, ані перспектив вступу для країн, що в майбутньому виявили би бажання бути повноправними членами організації [6].

З метою виведення відносин між Україною та ЄС на новий рівень між сторонами відбувався процес складних консультацій. Його результатом стало прийняття на початку 2005 р. Плану дій Україна-ЄС (ПД), що прийшов на заміну Угоди про партнерство та співробітництво. ПД був прийнятий у рамках ЄПС і також не передбачав перспектив вступу України до ЄС. У той же час, цей План дій передбачав взяття на

себе Україною значних політичних зобов'язань щодо проведення внутрішніх демократичних перетворень, економічних реформ та адаптації національного законодавства до норм та стандартів ЄС.

Ще однією спробою щодо посилення механізмів співпраці в рамках ЄПС покликана стати нова стратегія Євросоюзу „Східне партнерство” (СП) [7], прийнята 7 травня 2009 р. в Празі на установчому саміті. Зазначена стратегія покликана активізувати партнерські відносини Євросоюзу з 6 східноєвропейськими сусідами (Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією, Молдовою та Україною) та між ними і, таким чином, здійснювати більш інтенсивну підтримку реформ країн—партнерів. Нова стратегія, як і попередні, також не передбачає перспектив членства для держав—учасниць.

Як можна побачити, Україну, як і Туреччину (яка офіційно має право на вступ до ЄС після виконання всіх умов, що висуваються до кандидатів), більшість країн Євросоюзу не бажають на сьогодні мати повноправними членами, а пропонують статус привілейованого партнерства або сусідства. Цей статус, хоча виводить відносини з ЄС на формати співпраці, які, за виключенням членства, відповідають рівню співробітництва з країнами Центральної та Східної Європи (ЦСЕ), в той же час не надає країнам—сусідам гарантій безпосередніх євроінтеграційних перспектив та визначає відносини з ЄС у певному загальному форматі [8]. Україна, на відміну від Туреччини, запропонований формат відносин прийняла. Зазначені відносини для України на сучасному етапі можуть бути вигідними для вирішення питань співробітництва в реалізації важливих для обох сторін проектів у деяких вузьких галузях взаємодії і, в той же час, виведення формату співпраці на якісно новий рівень. Як відзначають у своїй спільній праці О.І. Шнирков, В.В. Кобійка, В.І. Муравйов, для України стратегія сусідства „при сприятливих внутрішніх (внутрішні економічні та політичні реформи) та зовнішніх факторах (успішні реформи в самому ЄС, які збережуть сприятливі передумови для наступного розширення), може слугувати інструментом вироблення української методології наближення до ЄС та дозволити на практиці продемонструвати свої досягнення на шляху євроінтеграції порівняно з іншими державами колишнього СРСР” [9]. І хоча зазначений статус на даний час не передбачає членства нашої держави в Євросоюзі, він сприяє розбудові продуктивнішого співробітництва сторін.

У той же час, сьогодні для України, як і для Туреччини, питання набуття повноправного членства є питанням, яке керівництво країни проголошує одним із головних та незмінним стратегічним пріоритетом.

На відміну від України Туреччина вже близько 200 років намагається стати частиною Заходу; протягом цього часу, з певними коливаннями — це основна вісь її зовнішньої політики. Турецька Республіка (ТР) з часу заснування провадить курс на інтеграцію в європейські структури, і він залишається домінантою в зовнішній політиці та офіційній ідеології правлячих кіл, завданням, поставленим ще Кемалем Ататюрком.

Для Туреччини вступ до Європейського Союзу є стратегічною метою. Перша заявка Туреччини на асоційоване членство в Європейське економічне співтовариство (ЄЕС — попередник Євросоюзу) у відповідності до Статті 238 Римського договору* була подана ще 31 липня 1959 року урядом Мендереса. Після перевороту, що відбувся 27 травня 1960 р., Комітет Національної Єдності, що очолив країну, це питання не підіймав. У 1961 і 1962 рр. при уряді Іненю заявки про асоційоване членство подава-

лися знову. Під час переговорів щодо членства сторонами були обговорені умови Договору асоціації і у вересні 1963 р. був підписаний Анкарський договір (набрав чинності 1 грудня 1964 р.). Договір визначав цілі асоціації, форму взаємодії між учасниками і основні етапи інтегрування Туреччини в ЄЕС [10].

Цей документ є базовим документом турецько-європейського співробітництва, його важливою особливістю є те, що в статті 28 передбачене отримання Туреччиною статусу повноправного члена Співтовариства за період терміну виконання Договору. Отримання саме повноправного членства у ЄС з часу подання заявки про асоційоване членство стало найважливішим і довготривалим завданням турецької зовнішньої політики. Договір передбачав 3 основні етапи інтеграції країни в Європейський Союз (ЄС). На першому, підготовчому етапі (1965—1969 рр.), передбачалось надання пільг у вигляді тарифних контингентів** для низки важливих сільськогосподарських товарів турецького експорту. Зустрічні преференції Туреччина ЄЕС не надавала. Крім того, країні надавалися кредити для будівництва інфраструктурних об'єктів на суму 175 млн європейських розрахункових одиниць [11].

Після підписання 23 листопада 1970 р. Додаткового протоколу розпочався другий, перехідний, етап, розрахований на 22 роки. Він передбачав поетапні процеси зниження мита і податків, на імпорт з Європи планувалось ввести знижки і скасування мита у двох напрямках: на товари, що не виробляються в Туреччині (повна ліквідація за 12 років), і на товари, що виробляються в країні (22 роки) [12]. В цей період Туреччина повинна була повністю адаптуватися до сільськогосподарської політики ЄЕС, яке, в свою чергу, повинно було поступово зняти обмеження на експорт промислових товарів, що виробляються в Туреччині.

На третьому, заключному, етапі передбачалось завершити створення Митного союзу (Туреччина повинна була повністю лібералізувати імпорт промислових товарів ЄЕС до кінця 1995 р.), виробити й прийняти регламент міграції турецької робочої сили й капіталу. Передбачалось, що з 1995 р. ТР стане повноправним членом Європейського співтовариства.

За час, що минув після підписання Анкарського договору, в турецькому суспільстві відбулося багато змін у політичній та економічній сферах. Відносини ТР і ЄС переживали періоди успішної реалізації програм інтеграції і практично припинення діалогу. До середини 90-х рр. Туреччина досягла успіхів у впровадженні економічних реформ, що дозволило їй реалізувати програму, передбачену ще Додатковим протоколом 1970 р., домогтися встановлення між ТР і ЄС режиму митного союзу у торгівлі промисловими товарами (відповідна угода була підписана 6 березня 1995 р. і набула чинності з 1 січня 1996 р.). Впровадження цього режиму вивело процес інтеграції ТР в Євросоюз на принципово новий рівень і продемонструвало зацікавленість цієї організації у розвитку відносин з Туреччиною.

Однак, коли у 1987 р. Туреччина офіційно подала заявку про повне членство в ЄЕС, вона керівними органами організації була практично проігнорована. Це було викликано низкою причин, а саме: Туреччині вказувалось на недоробки у сфері соціальних і політичних свобод, на ущемлення прав національних меншин, невирішеність кіпрської проблеми і наявність спірних питань з Грецією, що є країною—членом організації, існування у країні „курдського питання”, що фактично переросло у військове протистояння. До того ж, ТР не вдавалось зупинити постійно зростаючу інфляцію. Крім того, пізніше розпад біполярної системи, поява нових країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), що вийшли із соціалістичної системи розвит-

ку, знаменували новий етап розширення ЄС. Зазначені країни у черзі на вступ до організації виявилися попереду ТР, незважаючи на більш низькі показники економічного розвитку. Такий перебіг подій пояснюється великою мірою втратою Туреччиною своєї ролі безпекового буфера і намаганням ЄС залучити до організації більш близькі їй цивілізаційно та географічно країни. А також демонструє зміщення акцентів у визначенні основних факторів, що формують відносини між сторонами (країнами—претендентами на вступ та ЄС) з економічних на політичні, першочерговість у яких віддається не питанням безпеки, а основоположним людським цінностям, таким як демократія, права людини та верховенство закону [13]. Значна кількість країн, що подали заявки на вступ до ЄС у цей період, отримали статус країн—членів організації. Після 1987 року членами організації стали 15 країн, серед них 11 країн колишнього соціалістичного простору, а також Республіка Кіпр (Грецька Республіка Кіпр (ГРК)), що є, фактично, частиною колишньої єдиної держави Кіпр, а другою її складовою є Турецька Республіка Північний Кіпр (ТРПК). Найбільше розширення ЄС відбулося у 2004 році вже після набуття Туреччиною статусу кандидата в члени ЄС, але ТР не увійшла у список країн, що стали членами організації.

Статус кандидата в члени ЄС Туреччина отримала лише у 2000 р. на саміті в Хельсінкі. Вступ до ЄС як повноправного члена вимагає від ТР певної трансформації внутрішньої і зовнішньої політики, що в середині країни сприймається неоднозначно. Після приходу до влади у Туреччині у 2002 р. Партії справедливості і розвитку (ПСР) курс на вступ до ЄС не змінився, однак інтенсифікувалася робота зі вступу до організації, стаючи наполегливішою і прагматичнішою у відстоюванні своїх національних інтересів. ПСР базується на ісламських політичних принципах і водночас наполягає на тому, що вона є сучасною політичною проєвропейською силою, яка вважає для себе пріоритетними соціально-політичні питання. До числа найголовніших програмних цілей ПСР відносить вступ Туреччини до Євросоюзу та інтеграцію у світову економіку.

Завдяки зусиллям ПСР Великі Національні Збори Туреччини у серпні 2002 р. прийняли рішення про внесення змін в Конституцію країни, які відповідали б вимогам ЄС. Одразу ж після перемоги і формування уряду ПСР та її лідер Р.Т. Ердоган розгорнули безпрецедентну політичну, дипломатичну та пропагандистську кампанію, спрямовану на те, щоб домогтися на Копенгагенському саміті ЄС прийняття рішення щодо конкретних термінів переговорів стосовно вступу Туреччини до ЄС. При цьому задля реалізації своїх цілей нинішнім турецьким керівництвом ефективно використовувалися як особливості сучасного етапу розвитку міжнародних відносин, так й існуючі розходження й суперництво між Євросоюзом та Сполученими Штатами Америки. У той же час ТР спиралась на підтримку США для досягнення своєї мети — вступу до ЄС. Як відзначають аналітики, жодна з попередніх прозахідних партій не зробила такого вагомого кроку в просуванні на шляху вступу до ЄС, як нинішнє керівництво, яке опозицією звинувачується у проісламській спрямованості.

Необхідною умовою вступу Туреччини до Євросоюзу була відповідність її Копенгагенським політичним критеріям. У жовтні 2004 року Європейська комісія прийняла рішення про те, що країна відповідає зазначеним критеріям в цілому. Після 2002 р. Туреччина суттєво реформувала конституцію і законодавство: надала свободи всім етнічним меншинам, заборонила смертну кару, скоротила роль військових в уряді, посилила покарання за використання тортур. Однак ТР було вказано на необхідність виконання ще низки вимог ЄС у сфері дотримання індивідуальних свобод і

поваги прав людини. В той же час, у рішенні Європейської комісії наголошувалось, що під час переговорів з Туреччиною виконавчий орган ЄС може призупинити або зовсім перервати переговори про її вступ, якщо вирішить, що проведення реформ в країні відбувається не належним чином.

17 грудня 2004 р. на зустрічі в Брюсселі голови держав і урядів ЄС прийняли рішення про початок переговорів про вступ Туреччини до ЄС. „Наше бачення відносно Туреччини чітке: ми не збираємось шукати якихось компромісів чи половинчастих угод. Якщо ми розпочинаємо переговори з Туреччиною, то мова повинна йти тільки про повноправне членство”, — заявив президент Єврокомісії Жозе Мануел Баррозу [14].

Серед країн ЄС є побоювання посилення ісламських тенденцій після прийняття Туреччини до цієї організації. У цьому плані є дуже показовим виступ комісара Єврокомісії Фріца Болкенштейна в Лейденському університеті в Голландії у вересні 2004 р. Так, він заявив, що прийняття Туреччини до Євросоюзу призведе до краху цієї організації, до її ісламізації і фактично перетворить його в Австро-Угорську імперію часів розпаду. Він підкреслив, що, враховуючи демографічну динаміку, ЄС до кінця нинішнього століття ризикує стати продовженням Північної Африки і Близького Сходу [15]. Велике занепокоєння в європейського співтовариства викликає факт, що, коли членом організації вперше стане мусульманська держава з майже 70 млн населення, вона буде намагатися посилити свій вплив, стане фактором влади, її слово буде мати вагу і вона зможе скористатися правом вето при прийнятті рішень і, в той же час, вимагатиме щорічних дотацій на суму більш як 28 млрд євро, що ляже важким тягарем на Євросоюз.

Позиція ж прихильників вступу Туреччини до ЄС пояснюється бажанням з допомогою цієї країни впровадити в Європі сучасний помірний демократичний іслам, орієнтований на європейські цінності і дотримання прав людини і, таким чином, створити противагу радикальному ісламу з надією на його трансформацію, отриманням можливості для ЄС брати активну участь у формуванні близькосхідної політики і вирішенні проблем цього регіону, уникнути „зіткнення цивілізацій”, отримати доступ до енергоресурсів Близького Сходу, Кавказу і Середньої Азії. На відміну від європейців, мусульманський світ активно підтримує Туреччину у її прагненні стати членом ЄС. В цьому вони вбачають тріумф універсальних цінностей, мультикультуралізму і терпимості, сподіваючись на те, що членство ТР відкриє нові горизонти і для ЄС, і для решти світу.

Для Туреччини дуже важливим стало рішення про початок переговорів про її вступ до ЄС. Це відповідає її євроінтеграційним прагненням, дозволяє відчутти себе європейською країною. Однак, непростий процес переговорів між Європейським Союзом і Туреччиною про вступ цієї країни до ЄС, висування до неї нових вимог, таких, наприклад, як визнання суверенітету Кіпру, викликає негативний відгук в Анкарі. Неодноразово керівництво країни заявляло, що будь-які нові умови, такі, як неповне членство, особливе партнерство або будь-які інші щодо вступу Туреччини до ЄС призведуть до того, що ТР піде своїм шляхом і відмовиться від ідеї членства. Хоча такі заяви, на думку автора, є радше проявом емоційного реагування на небажання ЄС дотримуватись попередніх домовленостей і створення перешкод Туреччині на її шляху до цієї організації, ніж дійсного бажання відмовитись від членства в Євросоюзі.

Як відзначає аналітик І. Озер, відносини ЄС з Туреччиною і Грецією після подання ними у 1959 р. заявки на отримання статусу асоційованого членства будувала-

ся неупереджено і на збалансованій основі. Зі вступом же Греції до ЄС у 1981 р. цей підхід змінився і став більш сприятливим до останньої. Починаючи з цього моменту, складні відносини між ЄС/ЄС з Грецією, членом організації, і Туреччиною стали сприйматися більшістю турецького політичного співтовариства як результат прогресивної позиції ЄС і, відповідно, деякою мірою, як наслідок, застосування ЄС подвійних стандартів щодо Туреччини [16].

13 червні 2006 р. у Люксембурзі офіційно розпочались переговори між Євросоюзом і Туреччиною про вступ до ЄС. Напередодні цієї події Республіка Кіпр (ГРК) зняла свої заперечення щодо початку переговорів, а Туреччина погодилася на прийняття міністрами закордонних справ ЄС компромісне рішення з „кіпрського питання”, в якому зазначається, що необхідна для вступу умова про політичне визнання Анкарою Республіки Кіпр залишається в силі, але при цьому Брюссель не висуває жорстких вимог щодо терміну цього визнання. Нагадаємо, що до ТР висувалися вимоги до початку офіційних переговорів визнати ГРК, здійснити низку кроків з нормалізації відносин і відкрити порти. Змінити позиції ГРК вдалося завдяки позиції Австрії, країни, що у цей час головувала в ЄС і яка зазвичай не виступала з підтримкою Туреччини.

Проблема Кіпру для Туреччини є болючим питанням, тим більше, що у квітні 2004 р. 65% турків-кіпріотів підтримали запропонований ООН план врегулювання ситуації на острові (план К. Аннана) і не увійшли до ЄС, у той час як 75% греків-кіпріотів проголосували проти і, однак, були прийняті до організації [17]. Поведінка грецької спільноти острова пояснюється, передусім, тим, що питання вступу до ЄС грецької частини Кіпру вже було гарантовано і не залежало від результатів референдуму. Рішучі та продуктивні дії Туреччини, спрямовані на забезпечення конструктивної позиції турків-кіпріотів щодо плану врегулювання кіпрської проблеми, свідчать про те, що саме ТР була справді зацікавлена в об'єднанні острова. Туреччина постійно наголошує на тому, що не має наміру йти на поступки в питанні врегулювання на Кіпрі і виступає проти ув'язування цієї проблеми зі своїм вступом до ЄС як повноправного члена. Виступаючи у липні 2006 р. на церемонії, присвяченій 32-ій річниці висадки на острів турецьких військ, що відбулася у Турецькій Республіці Північний Кіпр (ТРПК), турецький прем'єр-міністр Р.Т. Ердоган заявив: „До повного вирішення кіпрської проблеми ми пропонуємо відмінити всі обмеження. Необхідно зняти несправедливе ембарго з Турецької Республіки Північний Кіпр”. Також наголошувалось на тому, що вирішення цієї проблеми відноситься до компетенції ООН, а не Євросоюзу. На думку Анкари, основою поновлення міжкіпрських переговорів може стати План дій щодо Кіпру [18], запропонований ТР у січні 2006 р. Він включає 10 пунктів і передбачає поновлення переговорів з ініціативи й під егідою генерального секретаря ООН, відкриття Туреччиною своїх морських і повітряних портів у Республіці Кіпр у відповідь на зняття міжнародної ізоляції з Північного Кіпру, проведення зустрічі у верхах, присвяченій врегулюванню ситуації на острові за участі Турецької Республіки, Греції, Республіки Кіпр та ТРПК. Також, на думку Анкари, питання формування механізму постійного спостереження за реалізацією плану дій повинно бути розглянуте у Раді Безпеки ООН. Генеральний секретар Кофі Аннан висловив підтримку цього плану у своєму листі, який був переданий міністру закордонних справ Туреччини. У листі, зокрема, відзначалось, що Генсек ООН схвалює турецькі ініціативи, які, як він вважає, можуть бути корисними для поновлення процесу переговорів з усеохоплюючого

врегулювання на Кіпрі і висловлювалась підтримка зусиль, спрямованих на припинення міжнародної ізоляції ТРПК [19].

Уряду турецького прем'єр-міністра Р.Т. Ердогана вдалося досягти майже неможливого: перебороти спротив турецьких кіпріотів у справі досягнення компромісу між двома частинами острову, в той самий час, коли греки-кіпріоти відхилили запропонований план врегулювання (який підтримував і Євросоюз). І, як наголошував колишній міністр закордонних справ і віце-канцлер Німеччини Йозеф Фішер, „буде вкрай несправедливим і відверто безглуздом, якщо доповідь Комісії ЄС визнає Туреччину відповідальною за її відмову піти на подальші поступки Грецькому Кіпру (який тепер є членом ЄС), водночас відмовляючись винуватити уряд Нікосії, який є справжньою причиною перешкоди” [20].

На сьогодні у відносинах ТР і ЄС спостерігається деяке напруження. Поясненням цього може слугувати небажання ЄС спробити Туреччину повноправним членом цієї структури, кіпрська проблема, а також деякі реформи, які повинні бути впроваджені в країні. Ці реформи, крім іншого, покликані обмежити владу військових, які після створення Турецької Республіки фактично були гарантами світського розвитку країни й найактивнішими прибічниками прозахідного курсу держави. На вимогу ЄС щодо демократизації державного апарату були значно скорочені повноваження військових, в тому числі і в Раді національної безпеки (РНБ), в структурі якого низка управлінь, які визначали найважливіші напрями внутрішньої і зовнішньої політики країни, були ліквідовані. У відповідності до європейських критеріїв, турецьких військових позбавляють можливості впливати на політику держави. Процес цей, зважаючи на історію Туреччини, є дуже болючим і складним для неї. Тому у військових колах з'явився дуже великий прошарок противників вступу країни до ЄС. На сьогодні у Туреччині до вступу країни до ЄС позитивно відносяться 50,7% респондентів, а 40,4% — негативно (у 2005 році позитивно до вступу відносились 66,7%) [21]. На думку противників вступу країни до ЄС, виконання вимог Євросоюзу „розміє” сутність турецького народу, підірве його виховні підвалини й традиції. Аргументів на користь противників вступу до ЄС додає і кіпрське питання.

У той же час, біля 63% населення Туреччини підтримують реформи, що проводяться в країні на вимогу ЄС, а уряд, який вступ до ЄС зробив пріоритетним напрямом зовнішньої політики країни, отримав вагому підтримку ділових кіл і обіцянку надавати підтримку керівництву країни на цьому напрямі (підтримка бізнесових кіл пояснюється також і тим, що експорт у країни Євросоюзу становить більше половини всього експорту ТР).

Підтвердженням цього є і заява прем'єр-міністра Туреччини Р.Т. Ердогана під час візиту до Брюсселя в липні 2009 р. на запрошення голови Єврокомісії Х.М. Баррозо. Він наголосив, що падіння з 75% до 50% кількості прихильників інтеграційного курсу ТР всередині країни пояснюється не несприйняттям реформ, що проводяться у Туреччині, а пов'язане з негативними заявами з приводу її членства в ЄС [22].

Як відзначають аналітики, не дивлячись на розходження оцінок, і в самій ТР, і в ЄС щодо необхідності Туреччині бути повноправним членом європейської спільноти, цей процес є важливим і необхідним для обох сторін. Туреччині він надасть можливість провести демократичні перетворення в країні, створити державу з сильним громадянським суспільством, владою закону і сучасною економікою, внести стабільність і послугувати прикладом для перетворень в ісламському світі. У той же час, в цьому повинна бути зацікавлена й Європа. Як відзначав свого часу Й. Фішер,

„насамперед, успішна модернізація великої мусульманської країни зробить вирішальний внесок у безпеку Європи. ... в той час, коли навіть найменший погляд на охоплений кризою регіон на східному фланзі Європи — Іран, Ірак, Сирія, конфлікт на Близькому Сході, Середня Азія і Південний Кавказ, ісламський тероризм, еміграція та загрози поставкам енергії в Європу — повинен прояснити першорядну важливість Туреччини для європейської безпеки, Європа в захваті від своєї незацікавленості станом європейсько-турецьких відносин... У європейсько-турецьких відносинах два поїзди нерозсудливо мчать назустріч один одному. Ні Туреччина, ні Європа не можуть дозволити собі дуже передбачуваного краху” [23].

На сьогодні у значній більшості країн—членів ЄС переважає побоювання наслідків вступу Туреччини до ЄС, про що свідчить, наприклад, дуже жорстка позиція президента Франції Н. Саркозі і канцлера Німеччини А. Меркель. Лідери цих двох країн навесні 2009 р. заявили про те, що Брюсселю потрібно перестати давати порожні обіцянки і запропонувати замість цього статус „привілейованого партнера” [24]. Ці заяви викликали негативну реакцію серед представників турецького керівництва та змусили стати на захист Туреччини деякі країни ЄС (Великобританія, Португалія та Польща), що закликали Євросоюз виконати взяті на себе зобов'язання [25].

Не дивлячись на зазначені проблеми у взаємовідносинах Туреччини і ЄС, останній доволі високо оцінює активну зовнішню політику ТР у таких питаннях, як ініціативи щодо розв'язання конфлікту в Грузії (запропонована Туреччиною одразу після грузино-осетинського конфлікту Платформа співробітництва й безпеки на Кавказі, або Кавказький пакт), опосередкована участь у переговорах між Сирією та Ізраїлем, забезпечення стабільності в Іраку, участь у процесі вирішення питання ядерної програми Ірану, усунення розбіжностей між Пакистаном та Афганістаном, політика зближення з Вірменією.

Перебої з постачанням газу в зимовий період 2008—2009 рр. також зміцнили позиції ТР для ЄС як важливої енерготранзитної країни. Зацікавленість країн Євросоюзу в участі Туреччини в проєкті Набукко надали країні можливість отримати вигоди й у відносинах з ЄС, і в енергетичних питаннях з Росією, і перетворити її на доволі важливу ланку енерготранспортних шляхів для обох регіональних акторів.

В той же час, посилення всередині Туреччини розчарування в Європі значною мірою штовхає країну на укладення союзів з її традиційними регіональними суперниками — Росією і Іраном, спрямовує більш зацікавлений погляд на Балкани, Чорноморсько-Каспійсько-Близькосхідний ареал. Турецькі політики та бізнесмени проводять сьогодні дуже активну політику щодо розробки та просування дипломатичних та комерційних можливостей на теренах своїх сусідів від Близького та Середнього Сходу до Росії та Центральної Азії, а також активний розвиток зовнішньополітичних взаємин з іншими регіонами світу, включаючи Далекий Схід, Тихоокеанський регіон, Латинську Америку та Африку. Прийняття Плану дій щодо Латинської Америки та Плану дій щодо Африки у 1998 р. є чітким виявом волі і бажання ТР до подальшого розвитку її зв'язків і співробітництва з країнами цих двох континентів [26]. В останні роки дуже активно розвивається співробітництво ТР з Індією, Китаєм, Африкою та Латинською Америкою. Підтвердженням цього є проведення Африкансько-Турецького саміту, що відбувся в листопаді 2008 р., а також, наприклад, пропозиція ТР для Індії використовувати для імпорту нафти та газу територію Туреччини, а не Росії.

Важливу роль у цьому процесі відіграє регіональна інтеграція, надаючи країні можливість бути впливовим регіональним актором і розвивати плідне співробітництво в різних сферах, включаючи безпекову, культурну, економічну й інші. Чим більше коло партнерів має країна, чим більший простір, на якому вона може проводити свою політичну лінію, тим вищий статус такої держави на міжнародній арені. Взагалі ж, у турецькому баченні регіональні субструктури є складовою більш загальної європейської інтеграційної моделі, вони надають їй більшої ваги як в регіональному плані, так і в плані посилення позицій у переговорах з ЄС.

Відчуваючи себе одночасно країною Сходу і Заходу, Туреччина намагається стати необхідним, важливим елементом цих двох культур і світів, зайняти свою нішу: будучи одночасно європейською і азійською державою, проводячи багатовекторну зовнішню політику, являючись секулярною державою і в той же час не втрачаючи ісламської ідентичності, вона може сприяти зближенню західної, християнської, і східної, мусульманської, цивілізацій у рамках глобального процесу консолідації світового співтовариства, допомогти мусульманським країнам віднайти шлях модернізації ісламського світу на основі власної, мусульманської, ідейно-теоретичної бази, переосмисленої у контексті сучасності. І події останніх часів засвідчують, що ці кроки є доволі успішними. Як відзначає російський дослідник А.Р. Мухаметов, „глобалізація, хоч би як це не було дивно, поряд з утвердженням уніфікованої культурної і ідеологічної моделі, сконструйованої у відповідності західним неоліберальним стандартам, стимулює появу нового формату ісламського світу, що надає процесу його пробудження додатковий імпульс, ... породжує намагання критично осмислити цей процес і дати на нього свою концепційну відповідь” [27]. Самооцінка і самокритика ісламської цивілізації не тільки своєчасна, а й необхідна. Туреччина може вплинути на цей процес, зав'язуючи конструктивні контакти з ісламськими державами і допомагаючи мобілізації їх внутрішніх зусиль у пристосуванні до вимог швидко змінюваного світу і боротьбі з загрозами, породжуваними ним, стати необхідною ланкою, що поєднує Схід і Захід, допомагає їм зрозуміти один одного і знайти порозуміння.

Сьогодні низка українських і закордонних дослідників наголошує на тому, що Україна і Туреччина є конкурентами у питанні набуття статусу члена ЄС і прийняття однієї з країн унеможливить входження до організації іншої. На думку автора, це твердження є дещо перебільшеним. При прийнятті рішення про подальше розширення ЄС питання навряд чи стоятиме про те, яку з країн прийняти (Україну або Туреччину), а скоріше про те, чи готовий Євросоюз взагалі прийняти у свої лави країни зі значною кількістю населення (Україна близько 48 млн чол., ТР — близько 70 млн чол. і за прогнозами Фонду народонаселення ООН досягне 100 млн чол. до 2050 р. [28]), які при голосуванні матимуть переваги у чисельності голосів і, відповідно, при прийнятті рішень, а в економічному плані вимагатимуть від Євросоюзу значних коштів на дотації у свої економіки.

Україна і Туреччина є значною мірою конкурентами в галузі транзиту енергоносіїв. Для ЄС обидві країни є важливими складовими його енергетичної політики. Для України загострення постачання газу до країн Євросоюзу в зимовий період 2008—2009 рр. мало негативні наслідки. Напруження в українсько-російських стосунках і використання Росією негативного іміджу України у цій ситуації створили такі умови, коли ЄС значно активізував роботу з залучення нових джерел та розбудови нових шляхів постачання цього енергоносія в обхід і Росії, і України. Прикладом

такої роботи стало підписання у липні 2009 р. главами урядів країн-транзитерів (Туреччини, Австрії, Угорщини, Болгарії та Румунії) міждержавної угоди щодо проекту будівництва газопроводу Набукко, яким газ із Каспійського регіону постачатиметься до Європи і надасть останній можливість скоротити свою залежність від Росії [29]. Слід зазначити, що Туреччина, яка є ключовим членом консорціуму з будівництва газопроводу (по її території пройде основна частина трубопроводу), кілька разів напередодні змінювала своє рішення щодо участі в цьому проєкті, намагаючись, як зазначають експерти, створити сприятливіші умови щодо вимог до процесу виконання передумов вступу до організації.

Майже одразу після підписання угоди з Набукко на початку серпня 2009 р. в Анкарі була досягнута домовленість з Росією про початок екологічної експертизи у турецьких територіальних водах конкуруючого проекту газопроводу Південний потік. Слід зазначити, що укладені домовленості (як по Набукко, так і по Південному потоку) значною мірою сприятимуть можливостям Туреччини використовувати своє положення великої енерготранзитної держави для отримання значних вигод при вирішенні питань гарантування своїх інтересів у переговорах і з ЄС, і з Росією.

Туреччина, як країна, що перебуває у безпосередній близькості до ресурсів нафти (розвідані запаси якої становлять 72,7%) і природного газу (71,8%), проводить політику становлення себе як важливого енерготранзитного центру. Вигідне географічне розташування дозволяє використовувати її територію для транспортування вуглеводнів з країн Центральної Азії і деяких країн Близького Сходу до Європи та гарантувати безпеку енергопостачання завдяки диверсифікації джерел і маршрутів постачання енергоносіїв. У 2009 році турецьке Міністерство закордонних справ опублікувало спеціальну доповідь „Енергетична стратегія Туреччини” [30], у якій визначаються цілі, що їх переслідує країна, стаючи енергетичним вузлом міжнародного значення. До них можна віднести такі: 1) забезпечення належної присутності Анкари в глобальному механізмі прийняття рішень у процесі трансформації міжнародної політико-економічної системи, що відбувається нині; 2) перетворення на важливу енерготранспортну ланку для регіонів Близького Сходу, Південного Кавказу, Центральної Азії та Балкан. І, як наслідок, перебирання на себе ролі головного стратегічного енергопідприємця, що поєднує всесвітні економічні центри з джерелами енергії.

На відміну від Туреччини, Україна сьогодні деякою мірою втрачає роль пріоритетної енергетичної ланки і для збереження, а в подальшому — для посилення цієї ролі, потребує вироблення нової енергетичної стратегії, що враховувала б реалії сьогодення і тенденції розвитку енерго- та енерготранспортної сфери та розкладу регіональних та світових сил. Важливим фактором збереження та укріплення ролі України як енерготранспортної держави повинна стати і модернізація енерготранспортної системи країни, початок чому поклала спільна заява ЄС і України про модернізацію української газотранспортної системи (ГТС), підписана 23 березня 2009 р. у Брюсселі [31].

Для вироблення дієвої політики вступу до ЄС Україні на сучасному етапі слід враховувати досвід Туреччини на шляху до Євросоюзу, тим більше, що багато наших проблем схожі з турецькими. Україна має розробити виважену стратегію та тактику співпраці з ЄС, узгодити її з інститутами цього союзу і дотримуватися їх. Нашій країні доведеться ще пройти значний шлях для того, щоб відповідати критеріям ЄС, але перші кроки вже зроблені. Україні, як і Туреччині, необхідно докласти ще багато

зусиль до перетворень в економічній і політичній сферах, привести своє законодавство у відповідність із законодавством Євросоюзу. Досвід Туреччини переконує: якщо країна має своєю метою членство в ЄС, то, роблячи виважені кроки, вона може досягти своєї мети, зробити так, щоб Європа була зацікавлена в ній. Для цього Україні потрібно розробити нові підходи в зовнішньополітичній сфері, які могли б посилити зацікавленість ЄС у співпраці з Україною. Одним з таких перспективних напрямків є активізація всебічного співробітництва України і Туреччини у напрямку вдосконалення механізму постійних політичних консультацій між країнами щодо координації своїх зусиль та взаємодопомоги у реалізації євроінтеграційної стратегії, підвищення своєї ролі в розвитку міжцивілізаційного діалогу, поглибленні та інтенсифікації Барселонського та Євросередземноморського процесів тощо. Необхідно також уважно вивчати турецький досвід ефективного використання своїх потенційних геостратегічних, геоekonomічних, гуманітарних та інших можливостей, особливостей розвитку геополітичної ситуації щодо своєї країни, розробити механізм кваліфікованого інформаційного супроводження своєї політичної лінії у реалізації стратегічних цілей держави, вчитися використовувати свої досягнення в підвищенні свого іміджу і просуванні своїх інтересів і в Європі, і в інших регіонах світу.

Посилання та література:

1. Див.: Розвиток торговельно-економічного співробітництва між Україною і Туреччиною (2002—2008 рр.) // http://ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/tur/2171.html; Торговая статистика Турции // http://ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/tur/338.html; <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
2. Див.: http://ukrexport.gov.ua/ukr/analiz_inyospivirobnictva/tur/2170.html.
3. Постанова Верховної Ради України „Про основні напрямки зовнішньої політики України”. Документ 3360-12, редакція від 02.07.1993 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3360-12>.
4. УПС набрала чинності у 1998 р. Строк дії даної Угоди офіційно завершився в березні 2008 р., але автоматично підлягає пролонгації до моменту набуття чинності новою Угодою про асоціацію, яка знаходиться у процесі розробки.
5. European Neighbourhood Policy. Strategy paper.— COM(2004) 373 final.
6. *Varwick J., Lang K.-O.* European Neighbourhood Policy. Challenges for the EU-Policy Towards the New Neighbours.— 2007.
7. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament „Eastern Partnership”.— Brussels, 3.12.2008 // COM(2008) 823 final.
8. Див.: *Шнирков О.І., Копица В.В., Муравйов В.І.* Україна — Європейський Союз: економіка, політика, право: монографія.— К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”.— 2006.— С. 118.
9. Там само.— С. 126.
* Стаття 238 Римського договору регулює відносини „асоціації” між ЄС та країнами, що не є його членами, тоді як Стаття 237 оговорює принципи прийому в ЄС європейських країн, що не є його членами.
10. *Hale W.* The political and Economic Development of Modern Turkey.— London.— 1984.— P. 14—16.
** Тарифний контингент — дозвіл на ввезення визначеної кількості товарів за зниженими митами або безмитно.
11. *Türkiye ekonomisi „sektörel gelişmeler” (Türkiye Ekonomi Kurumu).*— Ankara.— 1992.— С. 226—228.
12. *Фундулис Х., Попов Е.* Ассоциация развивающихся стран с ЕЭС. Москва: Наука.— 1978.— С. 25—26.

13. *Eralp A. Soğuk Savaştan Günümüze Türkiye-Avrupa Bilgi İlişkileri* (Turkey-EU Relations from the Cold War to the Present) // A.Eralp (ed.), *Türkiye ve Avrupa* (Turkey and Europe), Ankara: Imge.— 1997.— P. 87.

14. Історичне рішення // День.— 17 грудня 2004 р.— С. 3.

15. Турция движется в ЕС через супружескую измену: Турция за неделю // www.regnum.ru.— 15.09.2004 г.

16. *Йозеф И.* Турция и Европейский Союз: основные политические проблемы на пути к членству к ЕС (неавторизованный пер. с англ. Юрасовский А.) (*Özer Yonca*, Turkey and the European Union: Leading Political Problems in the Way towards Membership) // *Evropa*.— issue 4(21).— 2006.— P. 71 (Польша).

17. www.regnum.ru/allnews/252197.html.— 24.04.2004 р.

18. New initiative by Turkey on Cyprus // www.mfa.gov.tr/new-initiative-by-turkey-on-cyprus.en.mfa.

19. Генсек ООН поддержал турецкий план действий по урегулированию на Кипре // www.turtsia.ru/rus/index/news?id=145.— 05.07.2006 р.

20. *Фішер Й.* Туреччина та Європа: два поїзди із зустрічним курсом? // День.— 2006.— 30 вересня.— С. 3.

21. В Турции был проведен социологический опрос о проблемах, которые больше всего волнуют турецких граждан // www.tumgazeteler.com.— перевод Шибанова Е.— www.turtsia.ru/rus/index/news?id=3434.

22. Турция и ЕС. Визит премьер-министра Реджепа Тайипа Эрдогана в Брюссель // www.trtrussian.com/international/news.— 21.07.2009.

23. *Фішер Й.* Туреччина та Європа: два поїзди із зустрічним курсом? // День.— 2006.— 30 вересня.— С. 3.

24. *Vucheva E.* Turkey angered by Franco-German enlargement remarks // <http://euobserver.com/9/28138> — 18.05.2009.

25. Там само.

26. Synopsis of the Turkish Foreign Policy // www.mfa.gov.tr/NR/rdonlyres/06FCB170-B8B0-48D8-B74D-2D8D72B5B9E0/0/SynopsisRusca2005.pdf.

27. *Мухаметов А.Р.* Обратный эффект. Глобализация стимулирует пробуждение исламского мира // www.islam.ru/pressclub/analitica/revival/?print_page.

28. *Barber T.* Europe's line must take in Turkish sand // *Financial Times*.— 2009.— May 14.

29. *Райхель Ю.* Геополітика НАВУККО.— День.— 2009.— 21 липня.

30. Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs. Turkey's Energy Strategy. Deputy Directorate General for Energy, Water and Environment.— 2009.— January // [www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/EnerjiPolitikasi/Turkey's%20Energy%20Strategy%20\(Ocak%202009\).pdf](http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/EnerjiPolitikasi/Turkey's%20Energy%20Strategy%20(Ocak%202009).pdf).

31. ЕС займется модернизацией украинской газотранспортной системы // <http://top.rbc.ru/economics/23/03/2009/288939.shtml>.— 23 марта 2009 г.

Частина III. Україна в сучасних євроінтеграційних процесах

3.1. Досягнення та виклики європейської інтеграції

Об'єднана Європа досягла протягом повоєнного періоду розвитку реальних досягнень: це вельми впливове інтеграційне об'єднання, що за останні 50 років у кілька етапів пройшло сходження від „Європи-6” до „Європи-27” країн континенту. Дана спільнота держав, які входять до нинішнього Європейського Союзу, постає потужним геополітичним гравцем. Тому варто з'ясувати шляхи та етапи поглиблення і розширення інтеграції, складові формування спільної зовнішньої політики, відносини з країнами-сусідами, в тому числі з Україною та іншими державами СНД. Доцільно розглянути варіанти відносин в самому об'єднанні та засади подальшого зміцнення позицій ЄС у світі.

У геополітичному розкладі сил в нинішньому світі все більш відчутні і вагомі позиції займає об'єднання європейських держав — Європейський Союз. В зв'язку з неухильним процесом не лише поглиблення, але й розширення цього співтовариства постають чимало питань. Вони заторкують більшість держав—членів об'єднання, а також головних, так би мовити, гравців сучасного світу та й країни—безпосередніх сусідів ЄС. Головний вододіл у дискусіях з приводу посилення позицій Євросоюзу проходить у питанні щодо реального майбутнього Європейського Союзу як геополітичної й нині вже досить потужної одиниці. При безлічі суджень і різних підходах аналітиків, науковців та політиків більшість із них сходяться у визначенні спонукальних мотивів та умов успішного сходження Співтовариства у другій половині ХХ століття. Що ж стосується подальших перспектив, то далеко не всі учасники дискусій та навіть неупереджені дослідники мають оптимістичні оцінки. Про головні засади, які давали можливість досягати успіху в об'єднанні європейських держав, та про виклики з якими стикається вже нині і буде стикатися в майбутньому Європейський Союз, йде мова у розділі.

У березні 2007 р. виповнилося 50 років від дня підписання в Римі Договору про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії (Євроатом) і Договору про заснування Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). Останній зіграв ключову роль у визначенні стратегічного курсу західноєвропейської інтеграції — того самого, що ним протягом десятиліть наполегливо слідували „батьки” — засновники європейської інтеграції — і їхні спадкоємці.

За минуле півстоліття Європейське співтовариство, перейменоване 17 років тому в Європейський Союз, досягло вражаючих успіхів. Сучасна об'єднана Європа — це величезний геополітичний простір, де панує мир, демократія і влада закону. Це також простір процвітання і конкурентоспроможної економіки, міцної валюти, низького рівня інфляції і одним із найвищих рівнів якості життя в світі. Європейці мають дуже високий рівень соціального захисту, недорогої і якісної освіти, суворі стандарти охорони навколишнього середовища і чудову інфраструктуру. Більше того, Європа зберігає красу природи, вона відрізняється культурним розмаїттям, що не має собі рівного в жодному іншому об'єднанні, чи союзі держав.

Також відзначимо, що у Євросоюзі відпрацьована і практика постійного узгодження інтересів держав—учасниць інтеграції. У ході попереднього нелінійного розвитку, подолання непростих ситуацій вироблена і культура діалогу та досягнення компромісів. Останнє включає повагу і врахування інтересів усіх без винятку країн-партнерів. Це стосується як держав-засновниць, так і всіх інших країн, які поповнили лави об'єднання раніше чи зовсім недавно.

В ході будівництва об'єднаної Європи була сформована унікальна інституціональна система, що не має аналогів в історії. Її покликання — це врахування й узгодження в процесі розробки і прийняття рішень інтересів не тільки окремих країн—членів Євросоюзу, але і регіонів, а також відповідних соціальних груп. Особливість, що відрізняє інституціональну систему ЄС від інших об'єднань інтеграційного типу, створених у різних регіонах сучасного світу, полягає в тому, що вона має значною мірою наднаціональний, а частково — міждержавний характер.

Слід також зазначити, що на всіх етапах розвитку євроінтеграції вона характеризувалася високим рівнем правового регулювання. Європейське право поставало разом з тим і продуктом й інструментом інтеграції, що забезпечує функціонування і подальший розвиток об'єднання, яким став Євросоюз. Практика європейського будівництва також продемонструвала вагомість мобілізації суспільної підтримки на всіх етапах євроінтеграції. Громадську думку країн—членів у Європейському Союзі завжди враховують, з нею рахуються нині.

Маючи все це у своєму активі, об'єднана Європа з чисельністю населення в майже 500 млн осіб і найбільшим у світі єдиним ринком, навіть якщо її окремі прискіпливі аналітики не вважають справжнім союзом, все одно постає економічним гігантом. Водночас нинішній Євросоюз в політичних вимірах — це свого роду ще не вельми значний гравець, який ще досить не визначально, а подекуди — відверто слабо, впливає на перебіг подій у глобальному масштабі. Підтвердження такої оцінки легко знайти у період постбіполярного розвитку світу.

Оптимістичність в оцінках перспектив Євросоюзу дослідники вбачають у засадах його сходження та вже існуючих досягненнях. Після розширень 2004 й 2007 років ЄС об'єднує 27 держав, поєднуючи майже всю Європу — від Атлантики до Співдружності незалежних європейських держав. Сформовано економічний і валютний союз (ЕВС) з єдиною валютою й досить твердою координацією економічної політики його країн—членів. На світовій арені Євросоюз виступає як другий за потужністю економічний центр (83% ВВП США) і один з важливих учасників у системі міжнародних відносин.

Варто підкреслити, що Євросоюз як міжнародна організація підтримує нині дипломатичні відносини більше, ніж зі 130 країнами світу. Він має статус спостерігача в ООН і в її спеціалізованих організаціях, бере участь у роботі ОЕСР, що об'єднує по-

над 30 економічно розвинених країн. У щорічних самітах „Вісімки” беруть участь найбільші держави—члени ЄС — Великобританія, Італія, ФРН і Франція, а також голова Комісії, що безпосередньо представляє Євросоюз. Від початку ЄС є активним учасником ОБСЄ. На рубежі тисячоліть Західна Європа вийшла на такий рівень інтеграції, що вона відчуває себе і сприймається світом майже як єдине ціле. Однак цього не скажеш ще за Євросоюз 27 країн.

На цьому тлі несподіваними, на перший погляд, виглядають дискусії про кризові явища в Європейському Союзі й стратегії їхнього подолання, що розгорнулися з недавнього часу у столицях держав—членів і брюссельських інституціях. Жак Делор, що був головою Європейської комісії (1985—1995), оцінюючи невдачі, що спіткали ЄС з утвердженням Конституції спільноти, привселюдно заявив, що ЄС переживає найважчу кризу у своїй історії, втратив орієнтацію й не має загального бачення єдиної Європи. Запідозрити цього великого європейця у перебільшенні, в емоційності оцінок надто важко. Адже його роль багато хто з блядців справедливо оцінює як архітектора сучасної європейської інтеграції він був ініціатором та топ-менеджером двох наймасштабніших проєктів — завершення будівництва: єдиного внутрішнього ринку у 1985—1992 рр. і створення ЄВС протягом 1992—1999 рр.

Незаперечні досягнення європейської інтеграції й усе більш очевидна її криза — дві іпостасі нинішнього Євросоюзу. Без з'ясування останнього, тобто кризи, не можна віднайти відповіді на ті виклики, що постали перед Євросоюзом. Осмислити взаємозв'язок успіхів та нинішніх проблем неможливо, не повернувшись до джерел.

Розглянемо засади єдності країн Співдружності. В основі еволюції ідеї „єдиної Європи” — від мрії й утопічних проєктів, які виношували одинаки, до ідейного руху й здійснення політичного проєкту — лежить багатовіковий досвід співіснування декількох десятків народів, які знаходяться на території, що становить навіть дещо менше 10% заселеної території Землі.

Два перших трактати, що дійшли до нас і які містять заклики щодо необхідності створення єдиної християнської республіки, були написані ще на початку XIV століття. Автором одного був паризький абат П'єр Дю Буа, інший належав перу великого італійського поета Данте Аліг'єрі.

А вже на початку 60-х років XV століття італійський гуманіст Єнеа Сильвіо Пікколміні, він же Папа Пій II, закликав паству до миру „у Європі — нашій батьківщині, нашому власному будинку, у нашого святого вогнища”. Протягом XV—XVIII століть з'явилися майже два десятки проєктів „єдиної Європи”. Проте лише після знаменитої промови із закликом до створення „Сполучених Штатів Європи”, виголошеної Віктором Гюго з трибуни Паризького конгресу пацифістів у серпні 1849 р., ця ідея стає девізом ряду європейських організацій, включаючи 2-й Інтернаціонал (1889—1919). Наступним етапом руху за єдину Європу, що відродився після Першої світової війни, стала перша офіційна його підтримка державою. Це сталося у вересні 1930-го р., коли міністр закордонних справ Франції Аристид Бріан вніс на розгляд Ліги Націй Меморандум про організацію режиму Європейського федерального Союзу.

Зазначимо, що 30-і роки XX століття залишилися в європейській історії як одна із найогидніших її сторінок, а Друга світова війна — як найкривавіша. На середину XX століття Європа, що так довго визначала хід світової історії, виявилася мало дієздатною, лежала в палаючих руїнах. Ланцюг потрясінь, що випали на її долю, менше ніж за п'ятдесят років, сприймався як плата за власну сліпоту, за ігнорування протиріч,

що накопичувалися поступово в економічній, соціальній й політичній сферах, за нескінченне змагання войовничих „національних егоїзмів”, що діяли всупереч здоровому глузду й не рахувалися з жертвами.

За сучасним визначенням, тогочасна політична еліта і мислячі лідери в західноєвропейських країнах, у першу чергу тих, що склали, так би мовити, „концерт європейських держав”, почали осягати масштаби катастрофи й реальну небезпеку перетворення континенту в задвірки двох центрів сили у повоєнному світі — США й СРСР. Прогресивні лідери провідних європейських держав усвідомлювали, що, оскільки Європа не впоралася з фашизмом і нацизмом без допомоги ззовні, вона мусила пожинати присутність на своїх теренах США і СРСР. Результатом цього став розкол континенту, поділ його на сфери впливу цих двох наддержав світу. Перед політиками, прогресивними діячами Західної Європи поставало питання власного майбутнього. Відповідь залежала від того, чи зуміє європейська спільнота вирватися з безперспективного кола більш жорстоких війн, у якому перебував континент з кінця XVIII до середини XX століття.

Мабуть, найбільш чітко й переконливо ситуацію усвідомлював Уїнстон Черчілль. Його коротка промова, виголошена 19 вересня 1946-го р. в університеті м. Цюрих, починалася словами: „Я хочу говорити сьогодні про трагедію Європи... оплоту християнської віри й християнської етики, батьківщини більшості створінь культури, мистецтва, філософії й науки... Європи, яка вивершила з себе серію страшних націоналістичних збочень”. Черчілль нагадав, що в недавній війні Європі загрожувало повернення до „часів раннього Середньовіччя з усією його і жорстокістю й мерзенністю”, й попередив, що „темні часи ще можуть повернутися”. Єдині ліки, за словами впливового політика,— це „відтворити європейську родину”, „побудувати щось на кшталт Сполучених Штатів Європи”, і „першим кроком” до цього „повинно стати партнерство Франції й Німеччини”.

Промова Черчілля надихнула велику кількість людей. На той час рух за створення Сполучених Штатів Європи уже мав розвиток у Західній Європі. Тим самим прагнення до європейської єдності виявилось тією ідеєю, що змогла мобілізувати й інші сили, які готові брати участь у відродженні Західної Європи. В травні 1948 року в Гаазі відбувся європейський конгрес, що зібрав всі кольори західноєвропейської політичної й інтелектуальної еліти. Він завершився прийняттям документа „Послання європейцям” і декількох політичних резолюцій. Але парадокс полягав у тому, що, хоча форум і закликав до створення європейської федерації, однак на ділі все звелось до створення Ради Європи — традиційної міжнародної організації, що не володіла ні повноваженнями, ні інструментами будівництва „єдиної Європи”.

Водночас економіка країн Західної Європи, як і раніше, потребувала відновлення й модернізації, повернення втрачених провідних позицій на світових ринках. Необхідно було консолідувати європейські демократії, над якими нависла реальна „комуністична загроза”, як зовнішня — в особі мілітаризованого Радянського Союзу, так і внутрішня — вигляді комуністичного руху в самій Західній Європі. За спогадами одного з ініціаторів європейської інтеграції Жана Монне, у Європі згустилась атмосфера холодної війни. Народи і їхні лідери були охоплені „психозом” неминучого збройного протистояння. „Джерелом ризику,— згадував він,— усе ще була Німеччина, однак не тому, що небезпека виходила від неї, а тому, що вона стала ставкою в реванші інших, навіть позаєвропейських гравців”. Потрібен був пошук виходу на концептуальному і політичному рівнях.

Зазначимо, що, можливо, інтеграція не відбулася б, або не в такому виді й з не такими результатами, якби на політичній арені двох провідних держав не стояли три діячі. А саме: Жан Монне, який обіймав в 1947—1950 роках посаду комісара з планування в уряді Франції, автор і керівник заходів по відновленню її економіки; Робер Шуман — міністр закордонних справ 1948—1953 рр., один з найбільш авторитетних політиків Франції; Конрад Аденауер — перший канцлер створеної у вересні 1949 р. Федеративної Республіки Німеччина.

Відомо, що перший з них став автором інтеграційної стратегії й проекту створення франко-німецького співтовариства вугілля й сталі, наділеного функцією наднаціонального керування вугільною й металургійною галузями обох країн, у тому числі прийнятті рішень, обов'язкових до виконання національною владою. Дійсно, проект Монне суперечив усім усталеним правилам і уявленням, зазіхаючи на свята святих — необмежений і недоторканий національно-державний суверенітет. Цей проект розходився з нормами й практикою міждержавних відносин і діяльністю міжнародних організацій, які припускають надання рекомендацій, але які нікого й ні до чого не зобов'язували. Водночас проект Монне, як не дивно, відкидав концепцію європейського федералізму, що була підтримана європейським конгресом у Гаазі.

Однак, незважаючи на все це, Шуман й Аденауер підтримали проект. І вже 9 травня 1950 р. Робер Шуман обнародував заздалегідь погоджений з німецьким федеральним канцлером текст (що ввійшов в історію як Момерандум Шумана) офіційної пропозиції французького уряду та уряду ФРН заснувати Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Договір про заснування ЄОВС був підписаний 18 квітня 1951 р. в Парижі представниками Франції, Федеративної Республіки Німеччина, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу. Це була подія, яка, дійсно, стала відправним пунктом наступного об'єднання Європи.

Історія європейської інтеграції зовсім не походила на тріумфальний марш-кидок. Зокрема, у середині 1970-х років у ЗМІ одна за іншою з'являлися публікації під такими заголовками, як, наприклад, „З єдиною Європою покінчено”, „У смертного одру Європи”... (Дана ситуація була обумовлена крахом Бреттон-Вудської валютної системи в 1971-му, а також двома енергетичними кризами, які викликали застій в економіці Західної Європи. Багато урядів вводили кількісні й технічні обмеження на імпорт продукції з інших країн ЄЕС. Однак щораз, коли виникали перешкоди й загроза повернення в минуле, потужна енергія руху до „єдиної Європи”, задана в 1950-і роки, брала гору.

Повоєнний період характеризувався вибухом духовної, інтелектуальної й політичної енергії. Переосмислювалися старі суспільні теорії, формувалися нова політична ідеологія й нова стратегія розвитку. Наприкінці 1940-х — початку 1970-х виникли відомі концепції „соціально орієнтованої економіки” й „держави добробуту”. Вони були покладені в основу державної політики й нових відносин між трудом і капіталом поряд з незатребуваними раніше кейнсіанською теорією державного регулювання економіки й концепцією „соціального партнерства”. У підсумку переважна більшість країн Західної Європи підійшли в кінці ХХ століття, створивши майже нову культуру суспільних і міждержавних відносин й таку систему регулювання, що дозволяла „знімати” протиріччя, що накопичувалися у суспільстві й державах.

Водночас протягом останніх чотирьох—п'яти років держави—члени ЄС тричі не змогли прийти до згоди в питаннях, які потребують першочергового вирішення. В 2003 р. вони розкололися на два табори, зайнявши протилежні позиції відносно

військової агресії США в Іраку. В 2005 р. французи й голландці відкинули на національних референдумах схвалений самітом ЄС проект європейської Конституції, що загальмувало процес поглиблення політичної інтеграції. А в 2006 р. країни—члени ЄС не домовилися про єдину енергетичну стратегію, і зокрема — про погоджений підхід до енергетичного співробітництва з Росією. Крім того, вето, накладене Варшавою на переговори з Москвою щодо нової угоди замість діючої Угоди про партнерство й співробітництво між Російською Федерацією і Євросоюзом, показало, що одна-єдина держава здатна заблокувати навіть такі дії Європейського Союзу, які одержали схвалення всіх інших країн—членів.

Зараз багато політиків й експертів пояснюють розбіжності й розлад розширенням ЄС в 2004 році. У дійсності ж процес ерозії єдності почався набагато раніше. Насамперед тому, що зі зміцненням франко-німецького альянсу залишалося усе менше підстав побоюватися серйозних конфліктів усередині регіону. Змінилося й сприйняття погроз ззовні: як наслідок, значно ослабнув дисциплінуючий ефект холодної війни. Карибська криза на початку 1960-х продемонструвала, що дві наддержави перебувають у стані „ядерного пату” і готові до компромісів за рахунок європейських сателітів та на умовах збереження геополітичного статус-кво. В 1975 р. на Нараді з питань безпеки і співробітництва в Європі у м. Хельсінкі був підписаний Заключний акт, що представляв собою свого роду пакт про мирне співіснування європейських держав з різним соціально-економічним ладом. Завершення холодної війни й крах комунізму в Східній Європі й Радянському Союзі практично розвіяли в держав—членів Євросоюзу відчуття зовнішньої загрози.

У поступовому ослабленні почуття єднання свою роль зіграли час і неминуча зміна поколінь. Нова генерація політиків, адміністраторів і фахівців, що відають справами Європейського Союзу, народилася й виросла в переважно благополучний період. Вони професійно роблять свою справу, але там, де раніше панували ентузіазм і творча ініціатива, нині затвердівся дух казенної установи, а іноді й бюрократичної тяганини.

Насправді останні розширення ЄС — це ще один крок на шляху до диференціації інтересів і позицій у самому Євросоюзі. Початок даної тенденції було покладено вступом у ЄЕС Великобританії в 1973-му році. В тому ж таки році членами цього об'єднання стали також Данія й Ірландія. „Шістка” країн-засновників думала, що позитивний політичний ефект членства Великобританії переважить всі мінуси, пов'язані з очікуваними розбіжностями з Лондоном як з питань економічної інтеграції, так й у сфері міжнародних відносин.

Пізніше, в 1980-і роки, Європа дев'яти країн, приймаючи до своїх лав Грецію, Іспанію й Португалію, опинювала зростаючу неоднорідність об'єднання як витрати, що перекриваються політичними вигодами розширення географічних кордонів європейської демократії й об'єднаної Європи. Розбіжності національних інтересів, що посилювалися, уже тоді поставили на порядок денний питання щодо зміни моделі інтеграції. Звичайно, що відповідь була знайдена в концепціях, як-то: „інтеграція з різною швидкістю”, „інтеграція з мінливою геометрією” й ін. Перша з них фактично стала офіційною доктриною після того, як Договір про Європейський Союз (Маастрихтський договір), підписаний у лютому 1992 р., зафіксував право Великобританії й Данії не входити в створюваний ЕВС і погодився з тим, що будь-яка група держав—членів може розвивати „просунуте” співробітництво, тобто здійснювати програми поглиблення інтеграції, не оглядаючись на інших членів ЄС.

Логічним постає питання: чому ж у такому випадку саме недавнє розширення на Схід змусило серйозно замислитися над здатністю Євросоюзу зберегти єдність? Проблема не тільки й не стільки у великому економічному і соціальному розриві між „старожилами” й „новачками” Європи. Суть, або ж глибинна причина цього полягає в тому, що членами Європейського Союзу стали держави з іншим історичним досвідом й, відповідно, з іншою ментальністю, з іншою культурою суспільних і частки людських відносин. Для країн Центрально-Східної Європи вступ у ЄС й НАТО постав відмежуванням від минулого й гарантованим захистом від повернення в нього, якою б ефемерною не була ця загроза. Водночас, не останню роль зіграли й прагматичні інтереси цих країн. Але все це не може служити надійним фундаментом для справжньої єдності.

Вододіл між двома регіонами Європи, що майже збігався зі східним кордоном Євросоюзу-15, перенесений тепер усередину території ЄС-27. Сьогоднішній Європейський Союз — це кілька неформальних угруповань, що розрізняються за рівнем і потенціалом розвитку, а також за географічним положенням й розміром держав, які до нього входять.

До розширення проектам більш інтенсивного співробітництва відводилась допоміжна роль — служити локомотивом, що тягне за собою увесь потяг. Нові члени ЄС, а це половина держав—членів об'єднання, в цю схему не вписуються. Їхні стартові позиції перебувають далеко позаду, розвиток ЄС буде протягом кількох десятиліть визначатися рухом на різних швидкостях. Розробка й здійснення загальної внутрішньої й зовнішньої політики стає справою вкрай скрутною, а в низці випадків, поки що, неможливою.

Наголосимо, що нині людство і вся Європа вступає в складний період, що характеризується масштабними змінами. У наявності — підвищена нестабільність і гострі конфлікти з можливими кривавими війнами, які ставлять під загрозу мир і безпеку на всій планеті, а не тільки в Європі. Потужними чинниками знову стають націоналізм і релігія, що заповнюють ідейний вакуум, що виник у результаті дискредитації політичних ідеологій ХХ сторіччя. Провідну роль у світі буде відігравати група впливових держав, у яку, крім США, увійдуть Китай, Росія, Індія, а також, можливо, Японія, Бразилія та деякі інші. Європейський Союз за таких умов або ввійде в це число геополітичних гравців як єдине ціле, або залишиться маловпливовим, рихлим об'єднанням.

За баченням стратегічно мислячих політиків і науковців, нинішнє ХХІ століття — це століття великих держав, піднесення яких незабаром може призвести до того, що найбільші нині європейські країни втратять своє значення. Адже сьогодні, у роки постбіполярного розвитку, найбільшим членам ЄС ледве вдається стримувати втрату континентом політичної ваги, не кажучи вже про те, щоб змінити цю тенденцію, яка тільки посилиться за відсутності сильного ЄС.

У Америці формується стратегічне бачення, за яким двадцять перше століття визначатиметься відносинами між Китаєм, Індією та США. Роль Японії як союзника Америки сприймається як річ сама собою зрозуміла. У Росії Вашингтон вбачає як можливого партнера, так і нового суперника. Проте вважається, що Росія сама не являтиме проблему в стратегічному відношенні.

Основним моментом для США стосовно ролі Європи, за баченням заокеанських стратегів, є те, що із-за відсутності згуртованості серед країн—членів ЄС вона не зможе і не буде готова допомагати американцям у розв'язанні світових проблем в осяжній перспективі.

Саме в такому контексті важливими й зрозумілими постають прагнення європейців, особливо затятих лідерів об'єднувальних процесів, до значного розширення та широкомасштабного поглиблення інтеграційних процесів. Лише згуртований Європейський Союз постає все більшою мірою визначальним чинником для нинішнього та майбутнього Європи, її місця не лише у світогосподарських відносинах, але й у геополітичному розкладі сил і взаємовпливів світових гравців майбутнього.

Водночас врахування нинішніх світових тенденцій змушує Євросоюз шукати спільну відповідь на виклики суперництва. З огляду на це, в березні 2000 р. лідери ще країн—членів ЄС-15 ухвалили „Лісабонську стратегію”. В ній вони визначили головною метою перетворення Союзу до 2010 р. в найбільш конкурентоздатну економіку світу й досягнення максимальної повної зайнятості. Успішна реалізація попередніх стратегій щодо формування „єдиного ринку” показує, що у 2005 р. лише на ЄС-15 припадало до 50% прямих іноземних інвестицій в світі, що тут ВВП на душу населення виріс за останні п'ять років на 20% і цей показник лише на 1% був нижчим, ніж у США. Із 20 найбільших не фінансових компаній світу уже в 2003 р. 13 були європейськими.

Початок XXI століття для нашого континенту став, окрім всього іншого, і процесом формування нової європейської ідентичності країн і народів, які рішуче долають попередні підходи і виміри епохи холодної війни. Тому політичні лідери ЄС і громадськість його країн—членів виявили і виявляють готовність до розширення своїх географічних меж за рахунок нових держав молоді демократії. І такі підходи все більш повною мірою виявляють себе шляхом усвідомлення політичною елітою тих умов, у яких їм доведеться існувати в прийдешні десятиліття. Адже завершення біполярності, її атрибута — холодної війни, знаменують й закінчення періоду, так би мовити, тепличних умов, коли Західна Європа протягом більше 40 років мала можливість зосередитися на своєму благоустрої, перебуваючи під захистом американської „ядерної парасольки”. Тепер єдиній Європі доведеться самій піклуватися про те, як себе забезпечити, у тому числі шляхом нарощування своєї економічної й військової могутності, придбання нових політичних союзників й, звісно, зміцнення своєї єдності.

Слід особливо підкреслити, що у вже згаданому Меморандумі Шумана досить чітко була сформульована суть інтеграційної стратегії, її головний метод: „Єдина Європа не буде створена відразу або на основі загального проекту, вона виникне завдяки конкретним справам, які створять фактичну солідарність”. Це були цілком слушні підходи на той час, але вони мають сенс й на нинішньому етапі інтеграційного сходження. На початку XXI століття мова може йти про наступні конкретні справи.

По-перше, Євросоюзу необхідно повністю реалізувати кілька початих, але ще не завершених проектів, а саме:

- довести до кінця процес конституціонування основних засад відносин, а також реформу інститутів Європейського Союзу, покликану підняти їхній політичний статус, й головне — ефективність. Прийняття Конституції ЄС, або співмірного документу буде сприйнято як перемогу духу єдності й солідарності над роз'єднаністю в розширеному Євросоюзі. Прийнятий 2007 р. Лісабонський договір про реформи був компромісним варіантом і має стати лише етапом на шляху утвердження оновлених Конституційних засад;

- завершити створення єдиного внутрішнього ринку (ЄВР) і Економічного й валютного союзу в рамках ЄС-27. Найбільші труднощі представляє будівництво повномасштабного ЄВС. Нині, після вступу Словенії, у нього входять 13 держав. Перспективи приєднання інших держав—членів дещо затуманені. Але, не вирішивши це завдання, не можна побудувати повністю інтегровану економічну систему, рівну або близьку по ефективності до американської економіки;
- виконати прийняту в 2000 р. Лісабонську програму створення нової „економіки, заснованої на знаннях”, перетворити останню в „саму динамічну й конкурентоздатну економіку у світі, що забезпечує стійке економічне зростання, підвищення зайнятості й зміцнення соціальної солідарності”. Після гальмівного старту реалізації програми її амбіційна первісна мета — надогнати й перегнати всіх по динаміці й конкурентоздатності економіки до 2010-го — зникла з документа. Але в умовах зростаючої конкуренції з боку Китаю й інших азіатських та латиноамериканських країн, що динамічно розвиваються, завдання модернізації економік країн ЄС-27 на основі новітніх технологій, підвищення темпів росту й конкурентоздатності стала ще більш актуальною. Це питання місця об’єднаної Європи у світовій економіці XXI століття;
- досягти проведення дійсно всеосяжної Спільної зовнішньої політики й політики безпеки, а також загальноєвропейської політики безпеки й оборони. Це найважливіше завдання було декларовано ще у Договорі про Європейський Союз (Маастрихт-1992 й Амстердам-1997), але зі становленням ЄС-27 доволі складно підтвердити здатність його говорити на міжнародній арені „єдиним голосом”. У держав—членів явно посилюється прагнення до проведення самостійної зовнішньої політики. Баланс між спільною зовнішньою політикою й політикою безпеки ЄС і діями його держав—членів необхідний для того, щоб об’єднана Європа могла успішно відстоювати свої інтереси й позиції на міжнародній арені;
- домогтися помітного прогресу в економічному й соціальному зближенні старих і нових держав—членів, а також у реальній інтеграції нових країн—членів в систему інститутів Євросоюзу, використовуючи, зокрема, виділені на цю мету ресурси в рамках бюджетної програми ЄС на 2006—2013 роки;
- визначити межі можливого розширення Євросоюзу, зокрема — стосовно європейських країн СНД і перспектив відносин з такими великими країнами, як Росія та Україна. Пови більш-менш зрозуміла доля тільки двох офіційних кандидатів — Македонії й Хорватії. Із приводу членства Туреччини консенсусу усе ще немає. Залишається сумнівною досі й перспектива вступу в об’єднання чотирьох балканських країн — Албанії, Сербії, Чорногорії, Боснії й Герцеговини.

По-друге, потрібні нові стратегічні програми, що дозволяють реагувати на нові виклики. Мова в першу чергу йде про проблеми, пов’язані з енергетикою. На думку більшості держав—членів ЄС, надмірна залежність від імпорту нафти й газу ставить під загрозу їх енергетичну безпеку. Останнім часом це побоювання значно загострилося внаслідок коротких перебоїв у російських поставках через суперечки Москви з Києвом і Мінськом з питань цін на енергоресурси. Уже за головування в ЄС Німеччини в 2007 р. Єврокомісія винесла на розгляд держав—членів пакет документів з енергетики й запобігання змінам клімату.

По суті, перша проблема — це довгострокова програма диверсифікації імпорту енергоресурсів і зменшення загальної залежності від нього завдяки використанню

поновлюваних ресурсів енергії й енергозбереження. Головними труднощами при виконанні даного проекту є вироблення єдиного підходу до відносин з основними постачальниками енергоресурсів, насамперед — з Росією. У компетенцію органів ЄС загальна енергетична політика доки ще не входить. Практика останніх кількох років показала, що деякі європейські держави, особливо великі, воліють вирішувати свої енергетичні проблеми в рамках двосторонніх відносин з Росією, а також з іншими експортерами нафти й газу.

Та найсерйозніша й тривала загроза Євросоюзу і європейській цивілізації в цілому пов'язана з демографією й імміграцією. Згідно з прогнозами фахівців, до середини XXI століття третина, якщо не більше, населення країн Західної Європи буде складатися з іммігрантів та їхніх нащадків. Згодом іммігранти будуть усе більше осідати й у країнах Центральної Європи. Така перспектива імперативно ставить завдання оптимальної інтеграції різноманітних діаспор, особливо мусульманських, налагодження співжиття їх з корінним населенням.

Чи стане Європа справжнім співтовариством людей, що належать до різних етносів і культур, чи збереже вона західні духовні цінності й принципи устрою суспільства й держави? Це питання з багатьма невідомими складовими.

Незрима стіна відчуження й самоізоляції, що опоясує населені іммігрантами приміські зони великих центрів, якщо й не росте, то не знижується, час від часу заявляють про себе місцеві націоналістичні угруповання. У Брюсселі вживають спроб розробити загальну імміграційну політику, але реальністю є лише шенгенський візовий режим. Останній, незважаючи на встановлення твердих норм й посилення прикордонного контролю, не в змозі перекрити канали напливу нелегальних мігрантів. Якщо не переломити дану ситуацію, то етнонаціональний і соціальний мир у Європі буде підірвано, що може стати кінцем європейських цивілізаційних надбань.

У проблеми імміграції є й зовнішньополітичний вимір. Європа пишається своєю новою культурою міждержавних відносин з характерною для неї терпимістю й схильністю до діалогу й компромісу. Доки не зрозуміло, чи принесе ця культура успіх, стикаючись із народами й державами, які дотримуються інших правил поведінки на міжнародній арені.

Європейському Союзу слід вже нині набагато активніше налагоджувати співробітництво з мусульманськими державами, зокрема — арабськими, звідки йде основний потік мігрантів і поширюються догмати й практика ісламського фундаменталізму.

Прагнучи оптимістично оцінювати наступні 15—20 років зростання Євросоюзу, коли вирішилась би й європейська перспектива України, задля об'єктивності слід виокремлювати проблеми, від розв'язання яких залежить не тільки міцність, але й життєздатність самого Європейського Союзу, чи, як прийнято тепер говорити, зміцнення європейської ідентичності. Головною проблемою, що постала вже перед ЄС, є наступна: яку ступінь єдності досягнуть в розробці й здійсненні спільної внутрішньої й зовнішньої політики нинішні 27 або, можливо, 30 учасників цього об'єднання. Майбутні досягнення й невдачі Євросоюзу як геополітичного гравця будуть залежати, головним чином, від цього. Також постає питання: чи в змозі Європейський Союз упоратися зі своїми поточними проблемами й вирішити завдання, які перед ним стоять?

Увесь попередній досвід, минулі успіхи співтовариства можуть стати точкою опори. Але для цього потрібна щонайменше цілеспрямована діяльність всіх його членів,

щоб навіть попередні надбання не залишилися мертвим капіталом. Проблема не тільки в браку дієвої солідарності. За нашим баченням, на сучасному етапі європейській політиці не вистачає зухвалих підходів, перспектив та амбітних дій і лідерів, що невпинно торували б цей шлях. Можливо, багато чого обумовлено тим, що країни—члени ЄС, насамперед західноєвропейські, поки не висунули нових яскравих лідерів, здатних мислити й діяти на глобальному рівні.

Саме нинішня зміна керівництва таких держав, як Німеччина, Франція та Великобританія, в особі Меркель, Саркозі та Брауна покликана генерувати нове покоління політиків не лише реалістів і прагматиків, але й лідерів з відчуттям моменту, духу часу, з потягом до амбітних та захоплюючих європейських перспектив. Адже одні й ті ж результати, реальна діяльність ЄС щонайменше можуть оцінюватися „позитивно” чи „негативно”. В першому випадку вони спроможні спонукати і навіть надихати на більші, захоплюючі і реальні рубежі, або ж, в іншому випадку, мати демобілізуючий, недовірливий вплив.

Як свідчить аналіз, „єврооптимісти”, як і раніше, вважають за можливе створення європейської федерації — мрії переважної більшості прихильників „єдиної Європи” в 1940—1950-і роки, у тому числі Монне, Шумана й Аденауера. Ідея федерації незримо присутня в Європейській Конституції та у наступному Лісабонському договорі про реформи: тут зафіксовано офіційний статус „європейського громадянства”, заснована посада міністра закордонних справ Євросоюзу, значно розширена сфера, у якій рішення приймаються не консенсусом, а більшістю голосів. Але при всьому цьому імовірність створення європейської федерації в досяжному майбутньому нині бачиться ще вельми малоімовірною. А якщо вона й буде створена, то в її склад не ввійдуть ні Великобританія, ні, швидше за все, Данія й Швеція, ні, цілком імовірно, деякі інші.

„Європесимісти” й „євроскептики” не виключають навіть розпаду Європейського Союзу. Але такий розвиток подій можливий тільки у випадку глобальної катастрофи, будь то екологічний колапс, світова війна із застосуванням ядерної зброї або глибока економічна криза, принаймні рівна по масштабу кризі 1929—1933 років. Деградація ЄС до рівня зони вільної торгівлі також можлива лише в умовах дуже великих потрясінь у світовій економіці.

За баченням аналітиків, не виключений й інший варіант. Переступивши оптимальну межу свого розширення й спорудивши величезний, але не ефективний бюрократичний апарат, Євросоюз під впливом різних обставин почне зворотній рух — у бік скорочення регулюючих і контрольних функцій на наднаціональному рівні й демонтажу відповідних механізмів бюрократичної машини. І якщо до несприятливих економічних умов буде додано зростаючий розрив у рівнях розвитку й диференціація національних інтересів, то зможуть набрати силу, почнуть зростати й відповідні відцентрові тенденції. Власне, гіпотетично цей сценарій може постати, особливо тоді, якщо не буде мінімізовано несприятливі наслідки „руху з різною швидкістю” держав, що складають ядро інтеграції, та решти країн.

Колишній заступник голови Європейської комісії Леон Бріттен кілька років назад відкрито заявив, що не вірить у „міф європейської федерації” і сподівається на еволюцію „у напрямку вільних ринків і вільної торгівлі”. Ще різкіше висловилася із цього приводу Маргарет Тетчер: вона назвала свого часу Європейський Союз символом бюрократії, що працює сама на себе, і заявила, що єдине, у чому Британія могла б бути зацікавлена, так це в єдиному внутрішньому ринку. Та й то за умови, що він

буде справді вільний і не піддасться яким-небудь обмеженням і надмірному втручанню Єврокомісії.

Нарешті, ще один сценарій має на меті заміну стратегії „інтеграції на різних швидкостях” політико-організаційним розмежуванням учасників розширеного ЄС на дві групи. Авторство цієї ідеї належить колишньому президентові Франції Валері Жискар д'Естену й колишньому федеральному канцлерові ФРН Гельмуту Шмідту. Вони запропонували створити усередині Євросоюзу „центральної групи” у складі шести країн — ініціаторів інтеграції, а також інших держав, близьких до них за рівнем розвитку й готових об'єднатися у федерацію із власними законами й інститутами. Тоді ж Жак Делор висунув ідею „європейського авангарду” приблизно в такому ж складі. Цей „авангард” створить усередині Європейського Союзу „федерацію національних держав”, що потягне за собою інших учасників. Поки ж найбільш імовірним виглядає найспокійніший сценарій розвитку Євросоюзу: робота на основі діючої стратегії, що припускає „інтеграцію на різних швидкостях” й „просунуте співробітництво”, виконання взятих і розробку нових програм.

Саме в силу такого становища під час німецького головування на саміті ЄС-27 у Брюсселі в червні 2007 р. з ряду проблем, розв'язанням яких вже не один рік переймалися чільники Євросоюзу, завдяки завзятості Ангели Меркель та підтримки її позиції керівниками урядів інших держав були досягнуті компроміси. Діяльність ФРН була спрямована на досягнення єдності підходів до Договору з реформування правових засад об'єднаної Європи. За оцінкою міжнародних експертів, відмова на цьому етапі від Конституції ЄС й прийняття нового компромісного Договору щодо функціонування Євросоюзу значно підвищить його дієздатність як в рамках Союзу, так і поза його межами. Він наблизить Європу до своїх громадян, зменшить на чверть питому вагу видатків на євробюрократію, чиновництво. Перехід до системи „подвійної більшості” та зменшення чисельності Єврокомісії, як й інші зміни, дозволять приймати більш ефективні рішення. Також важливо, що Хартія основних прав буде мати обов'язково правовий характер, а нова Європейська громадянська ініціатива відкриє подальші можливості для активної участі в будівництві спільної Європи. Все це має принести відчутні позитивні зміни.

Важливим наступним кроком у заданому напрямі стали рішення неформального саміту чільників країн ЄС-27 в Лісабоні 19 жовтня 2007 р. Саме на цьому форумі було ухвалено нову базову угоду про функціонування організації — Договір про реформи. Фактично, тим самим об'єднана Європа поклала кінець конституційній кризі, яка почалася в 2005 р. після провальних референдумів із Конституції у Франції і Нідерландах. З новим Договором ЄС виходить з кризи, а європейський проект розвивається, і Євросоюз може з більшою впевненістю дивитися в майбутнє. „Цей договір дасть ЄС можливість діяти у XXI столітті”, — стверджує голова Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу.

Договір про реформи передбачає запровадження посади президента ЄС (зараз ці обов'язки по черзі виконують голови держав та урядів країн—учасниць) і розширення повноважень Верховного представника ЄС зі Спільної зовнішньої політики. Також передбачається істотно обмежити право вето кожної з країн. З усіх питань, крім прийняття до ЄС нових членів, рішення буде вважатися прийнятим, якщо за нього проголосує дві третини держав—учасниць, в яких проживає не менше половини населення Євросоюзу. У 250-сторінковому документі немає натяків на „супердержаву”, які викликали негативну реакцію у жителів Франції і Нідерландів. Там,

зокрема, не згадуються гімн і прапор ЄС. Як стверджують міжнародні експерти, Договір про реформи не замінює, а вносить доповнення в угоди, які вже існують у рамках ЄС, тому для його прийняття не потрібно проводити національні референдуми. Відомо, що лідери Євросоюзу підписали цей документ у грудні 2007 р. Наступним завданням поставало ухвалення всіма державами цього договору протягом наступних двох років, з тим, щоб він набрав чинності.

Дійсно, **важливим етапом інтеграційного процесу всередині самого Євросоюзу стало прийняття в Лісабоні у жовтні 2007 р. Договору про реформу** та наступне його ухвалення. Адже він спирається на менш амбіційне, проте і більш реалістичне бачення майбутнього розвитку ЄС. Тобто після тривалої паузи, викликаної невдачею з прийняттям проекту Євроконституції, Договір відкриває шлях до подальшої інституційної консолідації Європейського Союзу. Багато що зміниться в Європі після референдуму в Ірландії на початку жовтня 2009 р., коли більшість ірландців підтримали Лісабонський договір. Масштаби перемоги стали справжнім сюрпризом навіть для найбільших оптимістів. Майже 70 відсотків ірландців не лише сказали „так”, але й надали всьому Європейському Союзу великий поштовх для майбутнього розвитку Альянсу. Парадоксально: завдяки глобальній економічній кризі й дуже раціональному підходу ЄС до Дубліна — не надто нав'язливого, але переконливого — Євросоюз уникнув ще однієї кризи у своїй історії. За Ірландією Лісабонський договір схвалили і Польща. Нині залишилася лише Чехія, яка чекає відповідного рішення національного конституційного суду.

За визначенням експертів, ухвалення Лісабонської угоди надає, так би мовити, зелене світло інституційній реформі, яка покликана значно поліпшити функціонування Європейського Союзу. Найбільш помітною зміною стане скасування неефективної системи шестимісячного президентства і запровадження постійної посади президента ЄС, який обиратиметься на строк 2,5 роки.

Згідно з новою угодою, створюється інша нова посада — де-факто міністр закордонних справ ЄС. Його обов'язком стане допомагати державам—членам формулювати і, що головне,— проводити єдину спільну зовнішню політику. Для цього буде створено зовнішню дипломатичну службу Євросоюзу.

Лісабонська угода також істотно збільшить повноваження Європейського парламенту — найдемократичнішого інституту ЄС. Євродепутати зможуть ухвалювати зобов'язуючі рішення, впливати на законодавство ЄС стосовно внутрішніх справ та судової системи тощо. Водночас зросте роль парламентів країн—членів Євросоюзу у законодавчому процесі.

Показово, що Лісабонська угода надасть юридичні повноваження Європейській хартії основних прав, відповідно, все законодавство ЄС, включаючи внутрішні справи, має відповідати зазначеній Хартії. Віднині громадяни Євросоюзу матимуть право боротися у судах проти будь-якого регулювання ЄС, спираючись при цьому на свої права, прописані в Хартії.

В цілому ЄС знову починає рухатися, сповнений енергії й надії на своє майбутнє. Для України, як і для інших претендентів на інтеграцію, надто важливо, що перспективи поглиблення відкривають нові можливості для розширення інтеграційних процесів. Адже чимало функціонерів Єврокомісії використовували відсутність Лісабонської угоди як виправдання, або реальний аргумент проти подальшого розширення Європейського Союзу. Сьогодні такі аргументи, байдуже, чи фальшиві вони, чи справжні, більше не діють. Це постає для України досить обнадійливим факто-

ром. Саме так оцінює останній перебіг подій депутат Європейського парламенту М. Сівець та інші експерти.

Водночас слід наголосити про актуальність й інших складових прогресу для європейців. Щоб мобілізувати суспільства всіх держав континенту, визволити їх енергію й спонукати до дій, необхідна всеохоплююча об'єднавча ідея для всієї Європи. Тобто від того, який зміст Євросоюз буде вкладати в поняття „єдиної Європи”, також багато в чому вплине на його подальшу долю. На рубежі 50-х років минулого століття таким потужним імпульсом стала ідея об'єднання Західної Європи. Але „єдина Європа” — це не ЄС-15 і не ЄС від Бреста французького до Бреста білоруського. Це — Європа, що включає в себе країни, розташовані в її східній частині, у першу чергу — і Росію з її природними ресурсами, економічним, інтелектуальним і військовим потенціалом, а також Україну, Білорусь, Молдову та й інші країни. Тож на сучасному етапі завдання справжнього об'єднання всієї Європи за своїм інтелектуальним масштабом не поступається тому, яке стояло свого часу перед батьками-засновниками Європейського співтовариства більше півстоліття тому. І на шляхах до вирішення цього завдання уже в найближчій перспективі інтеграція може знайти новий подих, сучасний значно більш захоплюючий проєкт. Але це має бути тема для окремого розгляду.

Посилання та література:

1. Основні напрями зовнішньої політики України, схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР.— 1993.— №33 // Політика і час.— 1993.— №7.— С. 94—96.

2. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу. Затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 року № 615 / 98 (із змінами, внесеними Указами Президента України від 12 квітня 2000 року № 587/ 2000 та від 11 січня 2001 року № 8 / 2001).— Сайт МЗС України.— 55 с.

3. Послання Президента України до Верховної Ради України „Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002—2011 роки” [Документ Microsoft Word, 346 КБ]: Сайт МЗС України. Публікації.— <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2822.htm>

4. Спільні прес-релізи за підсумками самітів Україна—ЄС. Сайт МЗС України. <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2822.htm>

5. Спільна стратегія ЄС щодо України [РОР, 156 КБ]. Сайт МЗС України — Публікації.— <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2822.htm>

6. Борко Ю.А. От европейской идеи — к единой Европе. Институт Европы РАН.— М.: Деловая литература, 2003.— 464 с.

7. Борко Ю.А. Свет и тени европейской интеграции // Россия в глобальной политике.— М, 2007.— Т. 5 — № 1, январь — февраль.— С. 46—59.

8. Бордачев Т. Суверенитет и интеграция // Россия в глобальной политике.— М, 2007.— Т. 5.— № 1, январь — февраль.— С. 65—77.

9. Глобализация и безопасность развития: Монография / Белорус О.Г., Кудряченко А.И., Гончаренко М.О., Зленко В.А.— К.: КНЭУ, 2002.— 789 с.

10. Грициук І. Реалістська версія євроінтеграції // Держава і право.— Вип.31.— К., 2006.— С. 593—622.

11. XXI век: Европейский Союз и Содружество независимых государств / Отв. ред. Ю.А. Борко.— М.: „Интер — диалект+”, 1998.— 324 с.

12. Дракохруст Ю. Белоруссия — форпост „старой” Европы? // Россия в глобальной политике.— М., 2007.— Т. 5 — № 1, январь — февраль.— С. 163—1171.

13. Европейский Союз. Консолидированные договоры.— К.: Вид-во „Port-Royal”, 1999.

14. Європейська інтеграція укладачі: Маркус Яхтенфукс, Беата Копер-Кох.— К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007.— 394 с.
15. Европейский Союз. Прошлое, настоящее, будущее. Европа: Новое начало. Декларация Шумана. 1950—1990. Европа и проблема расширения.— М.: „Право”, 1994.— 80 с.
16. Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького.— К.: Юридична думка, 2005.— С. 148.
17. Євроінтеграція України: реалії, необхідність, перспективи. Інститут європейських досліджень НАН України, матеріали „круглого столу”. Частина 1 // Віче.— Серпень 2009.— №16.— К., 2009.
18. ЄС на п'ятій швидкості, Інтерв'ю з М.Сівець, членом Європейського парламенту // День.— 8 жовтня 2009.
19. Котійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення.— К., 2001.— 446 с.
20. Кудряченко А.І., Рудич Ф.М., Храмов В.О. Геополітика.— К.: МАУП, 2004.— 294 с.
21. Кудряченко А. Європейський вибір України: досягнення, виклики та перспективи // Віче.— №16.— 2009.— С. 2—3.
22. На шляху Лісабонської угоди залишилась одна країна // Інтерфакс-Україна.— 10 жовтня 2009; Ірландці одобрили Лиссабонський договір <http://korrespondent.net/world/987098>
23. Розширення Європейського Союзу: нові можливості та перспективи для України, матеріали засідання „круглого столу” 17 грудня 2003 р. / Ред. П.М. Рудяков; Нац. ін-т стратег. дослідж.— К.: НІСД, 2004.
24. Філоненко Р.Ю. Україна—ЄС: остаточний вибір засад розвитку держави // Віче.— Липень, 2007.— С. 35—37.
25. Шнирков О.І., Котійка В.В., Муравйов В.І. Україна—Європейський Союз: економіка, політика, право.— К.: ВПЦ „Київський ун-т”, 2006.— С. 118.
26. Шпек Р. Україна—ЄС: крок до членства // Політика і час.— 2007.— №5.— С. 8—12.
27. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: монографія / Рудич Ф.М., Кудряченко А.І., Зеленько Г.І. та ін.— К.: МАУП, 2002.

3.2. Регіональна інтеграція в Європейському Союзі: сучасні виміри і перспективи

Європейський Союз є одним із найяскравіших прикладів розвитку регіоналізму та інституалізації цього процесу. Саме у рамках європейської інтеграції виникає та розвивається процес внутрішньої регіоналізації. Це виключно європейський феномен, можливість та необхідність виникнення якого імовірно тільки за умови існування високого рівня внутрішньої інтегрованості об'єднання. Цей процес, у якому беруть участь регіони як субнаціональні території, узаконені адміністративно-територіальним устроєм низки країн, являє особливий інтерес; ставлення до нього є доволі неоднозначним, а наслідки його важкопередбачуваними. З одного боку, національні держави часто змушені йти назустріч їх вимогам, а з іншого, — Європейський Союз заохочує такі прагнення і створює спеціальні органи та інструменти для обговорення та вирішення проблем регіонів.

Водночас європейські субнаціональні територіальні спільноти є занадто різними з точки зору формулювання консолідованого регіонального інтересу: їх положення у складі держав—членів ЄС відрізняється одне від одного, у деяких з них регіональний вимір практично відсутній. Політичні можливості територій, щільність їх ділових і соціальних мереж, політична культура, інституціональні і фінансові можливості також суттєво відрізняються. Вони явно не здатні діяти на європейській політичній сцені у якості автономного політичного актора, оскільки основною структурною одиницею європейського єднання залишаються національні держави.

Проте завдяки створенню відповідно до Маастрихтського договору Комітету регіонів регіональні та місцеві органи зі статусом правосуб'єктності отримали можливість брати участь у діяльності Європейського Союзу у формі власного самостійного інституту. Комітет регіонів, що є консультативним органом, здійснює систематизацію та концентроване представництво регіональних і місцевих інтересів у законодавчому процесі Європейського Союзу.

При цьому, з одного боку, вже на ранній стадії має бути забезпечений аналіз наслідків запланованого до ухвалення правового акту для громадян ЄС, територіальних громад та регіонів, з іншого боку — максимальне наближення інтеграційного процесу до інтересів пересічних громадян та їх інформування з метою досягнення якомога ширшого консенсусу щодо рішень, які приймаються на рівні ЄС.

Рада, Європейська Комісія та Європейський Парламент мають консультуватися з Комітетом регіонів насамперед у тих галузях політики, які безпосередньо торкаються інтересів регіонів, зокрема, освіти, культури, охорони здоров'я, розвитку транс'європейських мереж, а також економічного та соціального згуртування, діяльності структурних фондів. Крім того, у випадках, коли Європейський соціально-економічний комітет залучається до консультацій, Рада або Комісія звертаються з проханням про надання висновків до Комітету регіонів. Комітет регіонів також має право надавати висновки за власною ініціативою, що забезпечує представникам регіональних та місцевих інтересів можливість висловити свою позицію з усіх питань європейської інтеграції.

Ідея створення дієвого органу представництва регіонів на європейському рівні була висунута німецькими федеральними землями, урядом Бельгії та Асамблеєю

європейських регіонів у ході міждержавної конференції, що передувала укладенню Маастрихтського договору, насамперед через зростаюче вторгнення різних напрямків політики Співтовариства на рівень повноважень регіональних органів управління. Однак Комітет регіонів за 15 років свого існування так і не став, як на те сподівалися ініціатори його створення, основою для формування третьої палати із законодавчими повноваженнями. Тим часом, йому вдалося крок за кроком розширити свої права, що знайшло вияв насамперед у підвищенні рівня його адміністративної незалежності. Так, після укладення Амстердамського договору його консультативні повноваження були поширені на питання забезпечення зайнятості, соціальну та екологічну політику, транскордонну співпрацю та транспорт. Передбачено можливість консультацій Комітету регіонів з Європейським Парламентом. Проте Комітет регіонів позбавлений права вимагати реалізації своїх висновків та можливості звернення із позовом про порушення своїх прав до Європейського Суду.

Комітет регіонів складається з 344 представників місцевих і регіональних органів управління, яких призначає Рада за пропозиціями країн—членів на чотирирічний термін. Кількість і розподіл місць у Комітеті регіонів такі ж, як у Європейському соціально-економічному комітеті,— приблизно відповідають кількості населення. Членом Комітету може бути лише представник виборних органів регіональної чи місцевої влади або особа, політично підзвітна виборному органу. Так, серед членів Комітету від Німеччини окрім міністрів та статс-секретарів земельних міністерств є і прем'єр-міністри федеральних земель.

Списки пропонованих членів Комітету затверджуються або на засіданні уряду або окремим членом кабінету (як правило, міністрами внутрішніх справ або закордонних справ). Представники регіонів беруть участь у їх формуванні, проте лише у федеральних державах — Австрії, Бельгії та Німеччині — це закріплено на законодавчому рівні. При підготовці пропозицій беруться до уваги географічний та політичний критерії, тобто майбутні члени Комітету мають репрезентувати різні регіони країни та відбивати її партійно-політичний ландшафт. Менш чітко цей загально визнаний принцип застосовується в Ірландії, Італії та Нідерландах. Крім того, у Нідерландах та Фінляндії зважають на дотримання гендерного критерію.

Після заснування Комітету регіонів у багатьох країнах—членах точились гострі суперечки щодо розподілу місць у ньому, зумовлені насамперед проблемою точного визначення поняття „регіон”, а також напруженістю у стосунках між регіональними та місцевими органами. У Німеччині федеральний уряд узагальнює пропозиції земельних парламентів: кожна з шістнадцяти федеральних земель отримує по одному місцю, п'ять, за принципом, ротації розподіляються між землями з найчисленнішим населенням, а ще три — між місцевими органами управління. В Австрії кожна з дев'яти федеральних земель отримує по одному місцю, три — місцеві органи управління. У Бельгії всі 12 місць розподіляються між регіонами та спільнотами: шість — Фландрії, чотири — Валлонії, два — столичному регіону Брюссель. Німецькомовна спільнота Бельгії отримує одне місце по черзі від французької та фламандської спільноти. У країнах з унітарним державним устроєм регіони представлені слабше, тут більшість місць відходить до місцевих органів управління.

Організаційними підрозділами Комітету регіонів є президія, шість фахових комісій та пленум. Як і інші інститути ЄС, Комітет регіонів має власний генеральний секретаріат, що займається поточною адміністративною діяльністю.

Висновки Комітету регіонів обговорюються на засіданнях фахових комісій, після чого виносяться для остаточного ухвалення на пленарне засідання, яке відбувається п'ять разів на рік. Формування позиції Комітету регіонів значною мірою здійснюється через діяльність політичних фракцій.

На думку експертів, Комітет регіонів не лише формально, а й на практиці став голосом регіонального та комунального управління в Європейському Союзі.

Традиційно активну участь у роботі Комітету регіонів беруть німецькі федеральні землі. Це пояснюється тим, що Німеччина, яка протягом багатьох сторіч була конгломератом ізольованих, розколотих територій, належить до класичних країн із державністю федерального типу. Німецька федеративна традиція виросла з історії країни, її вік значно більший за вік власне федералізму. Конституційне рішення про федеральний устрій означає, що статус держави має не лише федерація, а й шістнадцять окремих федеральних земель. Розподіл завдань між федерацією і землями є суттєвим елементом у системі поділу і балансу влади.

У конституційній практиці розвиток Федеративної Республіки привів до утворення держави з переважно централізованим законодавством і федеральним управлінням.

Визнаючи право держав—членів федерації на самостійне здійснення зовнішніх зносин, міжнародне право ставить вирішення цього питання в залежність від положень федеральної конституції. Проте в даному випадку йдеться не про повноправних суб'єктів міжнародного права, а про учасників міжнародного спілкування в силу особливого статусу. При цьому їх міжнародна правосуб'єктність, як правило, є досить обмеженою. Так, абзац 1 статті 32 Основного Закону (Конституції) ФРН фіксує, що „підтримання відносин з іноземними державами є справою федерації” [1]. Конституція не дає вичерпного переліку зовнішньополітичної компетенції федерації, обмежуючись зазначенням деяких, найбільш важливих, сторін цієї компетенції. Зокрема, стаття 73 до виключної функції федерації відносить законодавчу діяльність у сфері зовнішніх справ. У статті 24 закріплені права федерації на приєднання до системи взаємної колективної безпеки та пов'язані з цим обмеження суверенних прав на користь міждержавних організацій.

Незважаючи на те, що сфера зовнішньої політики віднесена до компетенції федерації, конституційний законодавець не позбавляє федеральні землі повністю ведення зовнішніх зносин. Абзац 3 статті 32 закріплює за ними можливість „у рамках своєї законодавчої компетенції укладати, за згодою федерального уряду, угоди з іноземними державами” [2].

Як бачимо, конституція згадує лише договірну діяльність земель, не передбачаючи їх активності в інших галузях зовнішньої діяльності. Так, федеральні землі не можуть створювати власні спеціалізовані зовнішньополітичні органи, що суперечило б положенням абзацу 1 статті 87, яким закріплено виключне право федерації на організацію зовнішньополітичної служби. Закордонні візити керівників та членів земельних урядів не можуть носити протокольний статус офіційного, відповідно, вони не можуть приймати, за власною ініціативою, без погодження з федеральним урядом глав держав та урядів іноземних держав. Таким чином, Основний Закон встановлює досить обмежені рамки зовнішньої діяльності федеральних земель.

Проте на практиці вона є значно ширшою за формальні конституційні положення. Звичайно, на її обсяги та активність впливають і історичний фактор, і особистість та політичні амбіції того чи іншого прем'єр-міністра. Тим більше, що керівники зе-

мельних урядів, із точки зору конституцій земель, розглядаються як, певною мірою, носії функцій глави держави. Так, наприклад, стаття 51 конституції землі Баден-Вюртемберг закріплює за прем'єр-міністром „зовнішнє представництво землі” [3]. Аналогічне положення міститься і в статті 47 баварської конституції [4], а також інших федеральних земель.

Баварія, яка має особливу політичну вагу, власний політичний профіль, оригінальну політичну культуру у Німеччині, керівництво якої небезуспішно плекає імідж опори федералізму в Німеччині та Європейському Союзі загалом, ще з часів Ф.-Й. Штрауса має традиційно підвищені претензії на зовнішні справи та представництво. Цілеспрямовані досить часті (3—5 щорічно) закордонні візити Е. Штойбера, баварського прем'єр-міністра у 1993—2007 рр., рівень його зустрічей та характер публічних висловлювань і заяв об'єктивно виходили за рамки компетенції та інтересів землі, піднімалися на рівень зовнішньої політики федерації. У цьому плані показово, що саме він став першим західним політиком, який зустрівся з новопризначеним прем'єр-міністром КНР Вен Цзябао. Незважаючи на те, що основною метою тижневого візиту баварського лідера до Китаю на початку квітня 2003 р. визначалася розбудова економічних відносин — адже взаємний товарообіг сягнув 5 млрд євро, а третина представлених на китайському ринку німецьких фірм походила з Баварії — в ході його переговорів з керівництвом КНР важливе місце посідали актуальні питання міжнародної політики. Сам Е. Штойбер розцінив рівень своїх зустрічей у Пекіні як „визнання значення Баварії та її важливої ролі у федеральній політиці” [5].

Варто згадати у цьому контексті і той факт, що на запрошення Е. Штойбера 5 лютого 2003 р. Мюнхен із робочим візитом відвідав тодішній прем'єр-міністр Франції Ж.-П. Раффарен та разом із ним узяв участь в урочистій церемонії у державній канцелярії з нагоди 40-річчя Єлисейської угоди. У липні 2007 р. на особисте запрошення баварського прем'єр-міністра з робочим візитом у цій федеральній землі перебував Президент України В. Ющенко.

Нерідко окремі дії баварського керівництва суперечили політичній лінії федерального уряду або йшли у розрив з нею. Так, у лютому 2000 р. Е. Штойбер, всупереч проголошеному ЄС мораторію на контакти з новим австрійським урядом, ініціював відвідання Мюнхена федеральним президентом Австрії Т. Клецілем, у ході якого недвозначно висловився на підтримку коаліції Австрійської народної партії та Австрійської партії свободи, назвавши реакцію європейської спільноти перебільшеною. Згодом був організований візит до Баварії та Баден-Вюртембергу федерального канцлера В. Шюсселя, а сам Е. Штойбер відвідав Відень, де отримав найвищу державну нагороду Австрії.

Для піднесення свого міжнародного престижу баварський уряд досить ефективно використовує можливості, що їх надають традиційні інтернаціональні форуми та заходи, які відбуваються в Баварії. Так, щорічно наприкінці першого тижня лютого на Мюнхенську конференцію з питань політики безпеки з'їжджаються декілька десятків провідних політиків із багатьох країн світу, в тому числі глави держав, урядів, міністри закордонних справ, оборони, парламентарі.

Практикується запрошення на церемонію відкриття фестивалю імені Ріхарда Вагнера у Байройті у якості особистих гостей прем'єр-міністра двох-трьох політиків європейського масштабу: у 2003 р., наприклад, це були федеральний канцлер Австрії В. Шюссель, президент Угорщини Ф. Мадл, прем'єр-міністр Болгарії Семеон Сакс-

Кобург-Готський, у 2004 році — щойно затверджений президент Європейської Комісії Ж.-М. Баррозо, для якого відвідання баварської столиці та зустріч із Е. Штойбером фактично стали першим закордонним візитом у новій якості, у 2005 році — президент Португалії Ж. Сампайо, прем'єр-міністр Хорватії І. Санадер, у 2007 році — знову президент Європейської Комісії Ж.-М. Баррозо. Значення подібних контактів у неформальній обстановці для розбудови довірливих відносин важко переоцінити.

Дедалі активніше застосовуються баварцями різноманітні форми багатостороннього співробітництва. В рамках існуючого міжрегіонального партнерства в січні 2002 року в Мюнхені відбулася перша зустріч керівників урядів Баварії, Верхньої Австрії, Квебеку та китайської провінції Шандонг, присвячена розбудові їх співробітництва в сфері охорони навколишнього середовища, наукового, студентського та учнівського обмінів. Зокрема, було досягнуто домовленості щодо регулярного проведення таких зустрічей кожні два роки (наступна проходила в Квебеку в грудні 2004 р. за участю представника Західнокапської провінції ПАР), а для координації подальшої співпраці створено комітет керуючих. У 2006 році до кола учасників Конференції регіональних лідерів приєднався бразильський штат Сан-Паулу.

Починаючи з 2001 р., відбуваються щорічні „малі саміти” дунайських країн за участю керівників урядів Баварії, Баден-Вюртембергу, Австрії та Угорщини. Поряд із питаннями поглиблення регіонального співробітництва, предметом обговорення на цих зустрічах стають також кардинальні проблеми європейської інтеграції. Так, у ході п'ятого саміту 21 січня 2005 року його учасники застерegli від поспішних рішень щодо вступу Туреччини до Європейського Союзу та його перетворення у зону вільної торгівлі [6].

У рамках концепції „розумно дозованого баварського сепаратизму” вписується не тільки утримання з 1988 р. представництва (до 1994 р. — інформаційне бюро) в Брюсселі з його 40 співробітниками, що ставить цю федеральну землю на рівень багатьох суверенних держав, а й заснування представництв Баварії за кордоном. Так, у вересні 2001 р. в Монреалі було відкрито баварське представництво за аналогією існуючого в Мюнхені представництва Квебеку, яке очолює відряджений співробітник державної канцелярії. Звичайно, його основним завданням визначається розбудова двосторонніх економічних зв'язків, але, як довів досвід візитів баварського прем'єр-міністра до Квебеку у 2003 р. та 2004 р., воно перебирає на себе і певні політичні функції.

Подібні представництва Баварія утримує ще у 15 країнах, проте, за винятком Російської Федерації, очолюються вони місцевими громадянами або за сумісництвом керівниками інших національних представництв економічного спрямування.

Варто зазначити, що у Баварії, на відміну від більшості інших земельних урядів, питаннями координації європейської політики, які віднесені до компетенції державної канцелярії, опікується член кабінету в ранзі державного міністра. У такий спосіб підкреслюється значення, яке надається земельним урядом європейській проблематиці. Аналогічні схеми застосовуються урядами Баден-Вюртембергу, Гессену, натомість в інших землях цими питаннями займаються державні секретарі.

Очевидно, що з відходом Е. Штойбера від активної політичної діяльності його наступником буде складно зберегти завойовані позиції в зовнішньому представництві Баварії [7].

Досить активні зовнішні контакти, хоча і менш політично ангажовані, підтримував прем'єр-міністр Баден-Вюртембергу Е. Тойфель, який за 13 років перебування

на цій посаді здійснив 25 закордонних візитів. Фактором, який стимулював їх, виступав значний економічний потенціал цієї землі з високим рівнем експортної орієнтації. Він практикував візити за кордон на чолі делегацій підприємців, що давало йому можливість у рамках зустрічей на високому політичному рівні сприяти просуванню їх економічних інтересів. Географія його поїздок включала Європу, Американський континент, Південну Африку, Азію, Австралію [8].

Значна увага приділялася і продовжує приділятися діяльності започаткованих наприкінці 1980-х років змішаних урядових комісій з Угорщиною, Хорватією, Румунією та Болгарією. Їх засідання відбуваються щорічно, відповідно, у Баден-Вюртембергу та в країні-партнері. Пріоритетними напрямками роботи комісій визначені поглиблення економічної взаємодії, науковий, культурний, шкільний та молодіжний обмін, співпраця в сфері внутрішньої безпеки, сільського господарства та охорони навколишнього середовища.

Водночас Е. Тойфель не уникав також і втручання у сферу зовнішньої політики. Так, наприклад, очолюваний ним земельний уряд у серпні 2000 р. вніс на розгляд Бундесрату проект рішення, в якому санкції ЄС щодо Австрії розцінювалися як такі, що суперечать цілям європейської єдності, а федеральний уряд закликався виступити за термінове і повне їх скасування.

Участь Е. Тойфеля як представника Бундесрату у роботі Європейського конвенту сприяла зростанню його заангажованості у європейській проблематиці. Він послідовно виступав за розширення повноважень Європарламенту в Європейській конституційній угоді, а в чіткому розподілі законодавчих та виконавчих функцій вбачав передумови для того, щоб повернути довіру громадян країн ЄС до процесу європейського єднання [9].

Підвищення інтересу з боку іноземних партнерів до земельних лідерів спостерігається й у зв'язку зі зміною їх ролі у внутрішньополітичному житті Німеччини. Так, наприклад, коли у травні 1997 р. Г. Шрьодер в якості прем'єр-міністра Нижньої Саксонії відвідав США, питання його зустрічі з американським президентом навіть не порушувалося. Проте одразу ж після проголошення його навесні 1998 р. кандидатом на посаду канцлера і президент Б. Клінтон, і російський президент Б. Єльцин ініціювали зустрічі з ним у Німеччині. Згодом Г. Шрьодер на запрошення Б. Клінтона відвідав Вашингтон, а також в якості президента Бундесрату — Ізраїль та Палестинську автономію, де був прийнятий на вищому рівні.

Чотири роки потому кандидат на посаду федерального канцлера, прем'єр-міністр Баварії Е. Штойбер здійснив цілу низку закордонних візитів. Протягом квітня—липня 2002 р. він відвідав Сполучені Штати — традиційно перший пункт закордонних поїздок всіх демохристиянських кандидатів, Велику Британію, Францію та Росію, де був прийнятий главами держав, зустрівся у Брюсселі з президентом Європейської Комісії Р. Проді, президентом Європарламенту П. Коксом та президентом Європейського конвенту В.-Ж. д'Естеном. Хоча зовнішньополітична проблематика майже ніколи не була вирішальною темою передвиборних перегонів у Німеччині і, відповідно, не здатна принести кандидату додаткових електоральних прихильників, визначальним мотивом організаторів виборчої кампанії Е. Штойбера при плануванні закордонних візитів була розбудова його іміджу політика загальнодержавного рівня, який, як часто наголошувалося, особисто знайомий з усіма європейськими лідерами.

Втім, звичайний протокольний порядок відновлюється одразу ж після оголошення переможця виборів. У цьому зміг переконатися і Е. Штойбер, який через місяць

після програних виборів, розраховуючи використати розбіжності між американською адміністрацією та федеральним урядом щодо збройної операції проти Іраку, оголосив про свої наміри відвідати Вашингтон і обговорити ситуацію з президентом Дж. Бушем, але не отримав позитивної відповіді з боку Білого дому.

Натомість у такий спосіб було відзначено його молодшого колегу — прем'єр-міністра Гессену Р. Коха. За попередні чотири роки перебування на чолі земельного уряду він здобув певний досвід закордонних візитів, у тому числі до американського штату Вісконсін, з яким Гессен понад чверть століття підтримує партнерські стосунки. Але якщо раніше вони обмежувалися здебільшого взаємними поїздками молоді, то особистим здобутком Р. Коха стало досягнення домовленості з тодішнім губернатором штату, а пізніше міністром соціального забезпечення США Т. Томсоном про їх інтенсифікацію і переведення в площину практичного співробітництва, зокрема в сфері біотехнології. Черговий такий візит у травні 2003 р. увінчався не тільки заздалегідь запланованою 30-хвилинною зустріччю з віце-президентом Д. Чейні, а й бесідою з президентом Сполучених Штатів. Не підлягає сумніву, що сам факт спілкування Дж. Буша з керівником земельного уряду, що знаходився в опозиції до правлячої „червоно-зеленої” коаліції, відносини з якою переживали не найкращі часи, мав підсилити внутрішньополітичні претензії Р. Коха на лідерство. Тодішній федеральний уряд зробив невдалу спробу применшити його значення, охарактеризувавши цю бесіду як „випадкову зустріч” [10].

У лютому 2005 р. Р. Кох став першим німецьким посадовцем, що відвідав Далай-ламу, з яким його пов'язувало двадцятирічне особисте знайомство, в екзильній резиденції в Індії. Це наполегливе бажання коштувало Р. Коху суперечки з власним зовнішньополітичним відомством та позначилося на рівні його зустрічей в індійській столиці [11].

При укладенні федеральними землями угод міжнародного характеру обов'язковою є згода федерального уряду. В окремих випадках, зокрема, при наявності в них політичних аспектів, ця згода має бути отриманою ще до початку переговорів [12].

Коло питань, з яких федеральні землі укладають угоди, є досить обмеженим і стосується головним чином прикордонного водокористування, мисливства, рибальства, охорони навколишнього середовища, культурного співробітництва тощо. Останнім часом спостерігається його певне розширення. Так, наприклад, у 1999 р. було укладено угоду між Баварією та Каліфорнією щодо обміну в сфері новітніх технологій, яка передбачає більш тісне співробітництво між Мюнхенським та Стенфордським університетами, а також виконання спільних програм у галузі біотехнології та комунікаційної техніки.

Разом з тим практикуються і документи більш загального характеру, прикладом чого може служити, зокрема, спільна заява про основні напрями партнерського співробітництва між Українською РСР та вільною державою Баварія від 29 січня 1990 р., а також Протокол про продовження та поглиблення партнерського співробітництва від 15 жовтня 1992 р. Аналогічні домовленості про міжрегіональне партнерство достатньо поширені у практиці зовнішніх зносин німецьких земель.

Так, наприклад, земля Рейнланд-Пфальц уклала подібні документи з французькою Бургундією (у формі угоди у 1962 р.), з іспанською областю Валенсія (у формі спільної заяви у 1992 р.), з німецькомовною спільнотою Бельгії (спочатку у формі спільного протоколу у 1993 р., згодом — спільної заяви у 1997 р.), з польським воєводством Ополе (у формі спільної заяви у 1996 р.), китайською провінцією Фуджян (у формі спільної заяви

у 1989 р.), з американським штатом Південна Кароліна (у формі угоди у 1997 р.), з японською префектурою Івате (у формі угоди у 2002 р.) та з Руандою (спочатку у формі обміну листами у 1982 р., а з 2002 р.— у формі спільної заяви).

У свою чергу Баден-Вюртемберг, починаючи з 1986 р., уклав угоди про регіональне партнерство з французьким регіоном Рона-Альпи, іспанською Каталонією, італійською областю Ломбардія, Уельсом, японською префектурою Канагава та канадською провінцією Онтаріо.

Абзац 1а статті 24 Основного закону не виключає також і можливості делегування землями, за згодою федерального уряду, своїх суверенних прав на користь організацій з прикордонного співробітництва.

Тривалі традиції прикордонного співробітництва були закріплені у підписаній 23 січня 1996 р. в Карлсруе угоді між урядами Німеччини, Франції, Люксембурга та Швейцарії про співробітництво органів самоуправління та місцевих громадських служб федеральних земель Баден-Вюртемберг, Рейнланд-Пфальц, Саар, департаментів Лотарингія та Ельзас, Великого Герцогства Люксембург та п'яти швейцарських кантонів. Ця угода вперше створила правову базу для подальшого поглиблення співпраці між ними в таких галузях, як охорона навколишнього середовища, регіональна економічна та соціальна політика, транспорт, надавши регіональним та комунальним органам управління право самостійно в рамках власної компетенції укладати домовленості з відповідними партнерами щодо створення спільних промислових зон, очисних споруд, дитячих садків, шкіл тощо. Разом з тим предметом цих домовленостей не можуть бути функції, які виконуються цими органами управління за дорученням вищестоящих, а також ті, що належать органам правопорядку [13].

Як довів досвід діяльності Альпійської робочої спільноти (Арге Альп), найпершого проекту регіонального співробітництва в Європі, саме відсутність необхідної правової бази та чіткого розмежування компетенції призвели до її перетворення у своєрідний клуб за інтересами. Заснована у 1972 р. Арге Альп, до якої входять Баварія, австрійські землі Зальцбург, Тіроль та Форальберг, швейцарські кантони Санкт-Галлен, Граубюнден та Тічино, італійські провінції Південний Тіроль та Трієнт, а також область Ломбардія, так і не змогла створити ефективний механізм впровадження рішень, що приймаються керівниками урядів на щорічних зустрічах. Ці рішення і протоколи залишаються рекомендаціями не в останню чергу тому, що з самого початку власні інтереси учасників цієї спільноти брали гору, особливо в таких проблемних питаннях, як рух транзитного транспорту, будівництво нових канатних доріг тощо.

На відміну від „Арге Альп” та заснованої у травні 1990 р. робочої спільноти придунайських країн („Арге Дунай”), метою якої визначено поглиблення діалогу між 23 регіонами-учасниками, починаючи від Баден-Вюртембергу і закінчуючи Одеською областю, такі організації з прикордонного співробітництва, як міжнародна конференція по Боденському озеру та конференція по Верхньому Рейну мають власні виконавчі органи та бюджети. Так, наприклад, створена у відповідності з німецько-франко-швейцарською міжурядовою угодою від 22 жовтня 1975 р. конференція по Верхньому Рейну, учасниками якої є уряди німецьких земель Баден-Вюртемберг та Рейнланд-Пфальц, французьких департаментів Нижній Рейн і Верхній Рейн та Ельзасу, швейцарських кантонів Базель, Ааргау, Юра та Золотурн, заснувала у 1995 р. спільний секретаріат. Його завданням є підготовка пленарних засідань конференції та контроль за реалізацією прийнятих рішень, координація діяльності те-

матичних робочих груп та експертних комісій, підтримка контактів з іншими організаціями з прикордонного співробітництва. В якості координуючого політичного органу з грудня 1997 р. діє рада Верхнього Рейну у складі 71 члена з числа депутатів земельних та кантональних парламентів, а також обраних представників комун.

Що стосується участі федеральних земель у формуванні та здійсненні зовнішньої політики федерації, то вона відбувається опосередковано, через бундесрат як конституційний орган, що, з одного боку, є протиположним бундестагу та федеральному уряду, а, з іншого — з'єднувальною ланкою між федерацією та федеральними землями, і тоді, коли йдеться про основні інтереси земель, насамперед — у фінансовій та управлінській сфері. При цьому слід враховувати конституційну обмеженість загального права співробітництва бундесрату при укладанні міжнародних угод. Його залучення до процесу ратифікації обмежене категорією угод, що визначені абзацом 2 статті 59, а саме тих, які „регулюють політичні відносини федерації або стосуються предмета федерального законодавства” [14]. Разом з тим абзац 2 статті 23 передбачає, що „у справах Європейського Союзу співпрацюють бундестаг та землі за посередництвом бундесрату. Федеральний уряд має інформувати бундестаг та бундесрат докладно і, по можливості, якомога раніше” [15]. Абзаци 3—6 цієї ж статті визначають межі впливу палат парламенту на формування позиції федерального уряду. Так, якщо за бундестагом визнається можливість висловити своє ставлення до участі уряду в прийнятті правостановлюючих актів Європейського Союзу, яке враховується в переговорному процесі, то участь бундесрату передбачається у випадках, коли він мав би співпрацювати у відповідному внутрішньодержавному заході, або коли б це стосувалося внутрішньодержавної компетенції земель. Зауваження бундесрату мають враховуватися федеральним урядом, але при цьому пріоритет все ж таки надається загальнодержавній відповідальності федерації. Це положення зберігає силу і тоді, коли „суттєво зачеплені виключні законодавчі повноваження земель”, хоча в цьому випадку передбачене делегування федерацією прав, що належать ФРН як члену Європейського Союзу, призначеному бундесратом представнику земель.

Абзац 2 статті 32 Основного закону врегулює також взаємовідносини між федерацією та землями у тих випадках, коли угода, що укладається федерацією, „зачіпає особливі відносини однієї із земель”: „її доводи мають бути своєчасно заслухані” [16].

Положення статті 23 доповнюються законом про співробітництво федерації та земель у справах Європейського Союзу від 12 березня 1993 р. та домовленістю від 29 жовтня 1993 р. між федеральним урядом та урядами земель про співробітництво у справах Європейського Союзу по виконанню §9 цього закону [17]. Таке детальне врегулювання є опосередкованим свідченням того, що європейська політика в Німеччині належить до тих політичних сфер, де федерація та землі знаходяться в стані конкуренції. Зафіксований у статті 23 компроміс був не чим іншим, ніж спробою знайти „тривалий модус вивенді” [18].

Членство Федеративної Республіки в ЄС призводить до прогресуючого розмивання межі між внутрішньою та класичною зовнішньою політикою, тому що європейська політика дедалі активніше вторгається у нові політичні сегменти, перетворюючись у „європеїзовану внутрішню політику” [19]. Це з усією очевидністю доводить галузь юстиції та внутрішніх справ, яка первісно належала до виключної компетенції федеральних земель. Останні рахувалися, і, як виявилось, небезпідставно, з тим, що федерація, використовуючи положення абзацу 1 статті 24 Основного закону („Федерація може на підставі закону передавати здійснення своїх суверенних прав міждержавним устано-

вам”) [20], намагатиметься всупереч їх інтересам та прагненням делегувати сфери компетенції з національного на наднаціональний рівень. З іншого боку, в ході переглядів європейських угод сформувався певний стереотип: втрати федеральними землями компетенції та суверенних прав на користь Європейської спільноти, згодом Європейського Союзу, супроводжувалися компенсаціями у вигляді розширення можливостей участі земельних урядів у формуванні європейської політики на федеральному рівні. Однак більшість федеральних земель внаслідок кадрового та фінансового дефіциту виявилися не здатними повною мірою забезпечити виконання закріплених за ними відповідних конституційних прав і не зацікавленими в їх дальшому розширенні [21]. У результаті суперечливого практичного досвіду сторін у сфері європейської політики стаття 23 Основного закону була включена до порядку денного спільної комісії бундестагу та бундесрату щодо модернізації федерального державного устрою, робота якої тривала з жовтня 2003 р. по грудень 2004 р.

У пошуках методів гальмування цієї політики федерації та протистояння інтервенціям Європейської спільноти у їх „внутрішні справи” федеральні землі обрали дві тісно пов’язані між собою тактики. Перша з них спрямована на отримання місця за переговорним столом та у органах, які готують та координують переговорний процес, як на національному, так і на європейському рівнях. Друга переслідує мету закріпити за собою певну область „внутрішніх справ”, яка б була захищена від федеральних та європейських зазіхань.

У зв’язку з переговорами щодо підготовки Єдиного європейського акту (1986 р.) та Маастрихтської угоди (1992 р.) федеральні землі з самого початку зробили ставку на тактику максимальної присутності. З огляду на те, що Маастрихтська угода підлягала ратифікації конституційною більшістю як бундестагом, так і бундесратом, федеральні землі на чолі з Баварією поставили згоду останнього в залежність від посилення їх прав на співучасть у вирішенні європейських питань. Їх позиція по відношенню до федерального уряду була настільки сильною, що деякі експерти визначали її як „шантаж” [22].

Федеральний уряд намагався здійснити ратифікацію Маастрихтської угоди на базі абзацу 1 статті 24 Основного закону, натомість федеральні землі вважали, що ситуація вимагає створення нової конституційно-правової бази для цього. Результатом досягнутого компромісу — який мав насамперед політико-конституційний, а не конституційно-правовий характер [23] — стала стаття 23 Основного закону, яка означала зміну парадигми в європейській політиці Німеччини та у тій ролі, що відіграють федеральні землі. Вона створила не тільки нову правову основу для делегування федерацією своїх суверенних прав міждержавним об’єднанням, а й водночас систему співучасті земель у процесі прийняття рішень у сфері європейської політики, яка відповідає німецькій законодавчій моделі. В залежності від того, до якої політичної галузі належить те чи інше питання, що обговорюється в Брюсселі, федеральний уряд має „враховувати” або ж „істотно враховувати” позицію бундесрату. В свою чергу, в тих випадках, коли керівництво переговорним процесом може бути передане представнику земельного уряду, він зобов’язаний „пильнувати за загальнодержавною відповідальністю федерації” [24].

Переговори щодо Амстердамської (1997 р.) та Ніщської (2000 р.) угод, а також дебати в ході підготовки угоди про Європейську конституційну угоду стали практичним випробуванням застосування положень статті 23. Як і раніше, федеральні землі домагалися реалізації власних вимог щодо каталогу компетенції та піднесення ролі

комітету регіонів Європейського Союзу, погрожуючи вето в бундесраті. Саме Європейська конституційна угода надавала федеральним землям додаткові засоби в цьому плані. До них, насамперед, належить так званий „механізм раннього попередження”, який уможлилював безпосередню участь національних парламентів у процесі європейської законотворчості, передбачаючи серед іншого можливість висловлення бундесратом „субсидіарного осуду” в разі встановлення порушень принципу субсидіарності. Рішення Європейської Комісії про запровадження з вересня 2006 р. практики надання національним парламентам для попереднього розгляду проектів усіх нових законодавчих актів означало, з точки зору федеральних земель, імплементацію важливих елементів цього механізму.

На думку більшості німецьких експертів, позиції федерального уряду на переговорах у Брюсселі не відповідають політичній та економічній вазі країни. Причина цього вбачається у недостатній координації європейської політики. До організаційних недоліків у цьому плані відносяться: брак обміну інформацією між представниками залучених міністерств, висування на передній план відомчих інтересів на шкоду узгодженій позиції федерального уряду, подекуди невизначеність щодо того, яке федеральне міністерство здійснює координуючі функції, недосконалий механізм визначення переговорних позицій федерального уряду, який звужує можливості досягнення надійних домовленостей із іншими зацікавленими європейськими партнерами [25]. Фактором, що додатково ускладнює процес координації, є започаткована у 1990-х роках тенденція до поширення присутності та відповідного зростання ролі федеральних земель на брюссельській сцені [26].

Деякі федеральні землі, насамперед — Баден-Вюртемберг та Баварія, за останні роки суттєво наростили потенціал своїх представництв у Брюсселі. В результаті сумарно у 16 представництвах земель зайнято 170 співробітників — стільки ж, скільки у постійному представництві Німеччини [27]. Заява прем'єр-міністра Баварії Е. Штойбера на церемонії відкриття нового представництва у вересні 2004 р. щодо того, що Брюссель „сьогодні в багатьох областях для Баварії важливіший, ніж Берлін” [28], наочно ілюструє зміну пріоритетів у спрямуванні ресурсів та політичній увазі. Також і новообраний прем'єр-міністр Баден-Вюртембергу Г. Еттінгер всупереч традиції здійснив свій перший закордонний візит у травні 2005 р. не до Парижа, а до Брюсселя, де провів низку зустрічей з керівництвом Європейської Комісії. На думку експертів, згадані федеральні землі набули статусу справжніх „багаторівневих гравців” у політичній системі Європейського Союзу [29].

На цьому тлі, однак, не втрачала значення і лінія на збереження сфер відповідальності. Федеральні землі були змушені констатувати, що низку їх, зокрема — забезпечення умов життєдіяльності, вони не зможуть у перспективі захистити від європейських конкурентних норм. Тому в рамках дебатів щодо Євроконституції ними була висунута вимога більш чіткого розмежування компетенції між ЄС, федерацією та землями.

Незважаючи на критику практики застосування статті 23, яка особливо поживилася на початку 2004 р., уряд канцлера Г. Шрьодера на загал позитивно оцінював її. Так, у відповіді на малий запит фракції ХДС/ХСС щодо участі Німецького бундестагу та бундесрату у справах Європейського Союзу, федеральний уряд, представлений зовнішньополітичним відомством, стверджував, що у небагатьох випадках розбіжностей між федерацією та землями йому вдавалося провести свою лінію, і вони не справили негативного впливу на його участь у переговорному процесі. Протягом

1998—2002 рр. Бундесрат 28 разів вимагав „адекватного врахування” своєї позиції, у 17 випадках вони були відхилені федерацією як необґрунтовані, що, у свою чергу, було акцептовано Бундесратом [30]. Відомство федерального канцлера дотримувалося, очевидно, дещо іншої інтерпретації, якщо брати до уваги заяву канцлера Г. Шрьодера відносно того, що „перейняття федеральними землями представництва федерації” в Брюсселі призведе „до хаосу” [31]. В цьому він отримав підтримку з боку тодішнього керівника уряду землі Північний Рейн-Вестфалія, соціал-демократа П. Штайнбрюка, який критикував розбудову діяльності представництв федеральних земель у Брюсселі, що, на його думку, „призводить частково до какофонічного хору, який послаблює німецьку позицію” [32].

У правовій доктрині Німеччини досі залишається відкритим питання, чи має право федерація, незважаючи на положення абзацу 3 статті 32, укласти угоди в сфері законодавчої компетенції земель. У політичній практиці це питання розв'язується так званою ліндауерською домовленістю [33] від 14 листопада 1957 р. між федерацією та землями, якимі землі уповноважили федерацію при укладанні міжнародних угод діяти й у сфері їх законодавчої компетенції. Типовим прикладом є угоди про культурне співробітництво, які ФРН уклала з понад 90 країнами (подібна угода між урядом України і урядом Федеративної Республіки Німеччина була підписана 15 лютого 1993 року і набула чинності 19 липня 1993 р.) [34].

Що стосується виконання міжнародних угод, то здійснення необхідних заходів, включаючи прийняття відповідних законів, залежить від внутрішньодержавного розподілу компетенції. Однак федерація має право втрутитися і примусити землі виконувати угоду навіть у сфері їх законодавчої компетенції, якщо це продиктовано необхідністю виконання її положень.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що у Європейському Союзі в рамках інтеграційних процесів відбувається процес формування третього, регіонального рівня політичної системи. Йдеться про трьохрівневу Європу, де кожний рівень наділений відповідними повноваженнями на основі принципу субсидіарності. Цей регіональний рівень є, однак, дуже асиметричним, неспівмірним з двома іншими — національним і наднаціональним. Зсуви, які регіони спричинили у європейській політичній системі, залишаються наразі в рамках і у логіці національних держав. Це найбільш адекватно відображає ситуацію, що склалася, за якої регіони набувають усе більшого економічного та політичного значення, але національні держави потрібні для забезпечення інтересів своїх громадян через нерівномірність економічного розвитку.

Трансформаційні процеси в Україні висувають на порядок денний питання розвитку її територій. З проголошенням європейської інтеграції стратегічною метою зовнішньополітичного курсу України виникла потреба врахування європейського досвіду у вирішенні регіональних проблем. Більше того, активізацією співробітництва між регіонами України та ЄС шляхом розвитку міжрегіонального і транскордонного співробітництва можна отримати перші конкретні результати саме європейської інтеграції України і фактично прискорити як процес співпраці України з ЄС, так і інтеграцію України до спільного європейського простору.

У зв'язку з цим важливого значення набуває необхідність розробки науково обґрунтованої регіональної політики України в контексті реалізації її євроінтеграційної стратегії. Сучасний розвиток регіональної політики ЄС важливо проаналізувати для вироблення і реалізації відповідного проекту в Україні. Проте це не

означає повної механічної імплікації структури регіональної політики держав—членів Євросоюзу в Україні, адже вона має свою географічну, суспільно-політичну і особливо — економічну специфіку.

Посилання та література:

1. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland.— Berlin.— 2003.— S. 28.
2. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland.— Berlin.— 2003.— S. 28.
3. Grundgesetz — Landesverfassung Baden-Württemberg i. d. F. vom 9. Juni 2000.— 2003.— S. 117.
4. Verfassung des Freistaates Bayern und ergänzende Bestimmungen.— München: Beck.— 2005.— S. 36.
5. *Stoiber E.* Wir denken viel zu defensiv // Münchner Merkur.— 2003.— Nr. 80.— 5. April.— S. 3.
6. Donau-Anrainer gegen Türkei-Beitritt // Frankfurter Allgemeine Zeitung.— 2005. Nr. 18.— 22. Januar.— S. 6.
7. <http://www.bild.de/BILD/news/politik/2008/03/18/was-macht-beckstein/anders-als-stoiber.html>
8. *Durchdenwald Th.* Das letzte erinnerungsträchtige Treffen von Teufel Tours // Stuttgarter Zeitung.— 2005.— Nr. 48.— 28. Februar.— S. 5.
9. *Teufel E.* Die Verfassung bietet die Chance, Europa vom Kopf auf die Füße zu stellen // Stuttgarter Zeitung.— 2003.— Nr. 107.— 10. Mai.— S. 5.
10. *Heptner B.* Politischer Zehnkämpfer Koch // Frankfurter Allgemeine Zeitung.— 2003.— Nr. 115.— 19. Mai.— S. 4.
11. *Esslinger D.* Das undiplomatische Korps // Süddeutsche Zeitung.— 2005.— Nr. 34.— 11. Februar.— S. 9; *Schmiese, W.* Die ruppige Reise des Roland Koch // Frankfurter Allgemeine Zeitung.— 2005.— Nr. 35.— 11. Februar.— S. 6.
12. *Seidel P.* Die Zustimmung der Bundesregierung zu Verträgen der Bundesländer mit auswärtigen Staaten gemäß Art. 32 III GG.— Berlin: Duncker & Humblot.— 1975.— 176 S.
13. Das Karlsruher Übereinkommen. Wegweiser für grenzüberschreitende Zusammenarbeit.— Bonn.— Auswärtiges Amt.— 1977.— 28 S.
14. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland.— Berlin.— 2003.— S. 38.
15. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland.— Berlin.— 2003.— S. 24.
16. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland.— Berlin.— 2003.— S. 28.
17. Gesetz über die Zusammenarbeit von Bund und Ländern in Angelegenheiten der Europäischen Union vom 12. März 1993 (EUZBLG) und die Vereinbarung vom 29. Oktober 1993 zwischen der Bundesregierung und den Regierungen der Länder über die Zusammenarbeit in Angelegenheiten der Europäischen Union in Ausführung von §9 des Gesetzes vom 12. März 1993 über die Zusammenarbeit von Bund und Ländern in Angelegenheiten der Europäischen Union // Europarecht. Textausgabe mit einer Einführung von Prof. Dr. Hans-Joachim Glaesner und Prof. Dr. Roland Bieber.— Baden-Baden.— 2002.— 918 S.
18. *Schneider H., Jopp M., Schmitz U.* Eine neue deutsche Europapolitik. Rahmenbedingungen — Problemfelder — Optionen.— Bonn: Europa-Union-Verl.— 2001.— S. 247.
19. *Sturm R.* Das neue deutsche Regierungssystem. Die Europäisierung von Institutionen, Entscheidungsprozessen und Politikfelder in der Bundesrepublik Deutschland.— Opladen, Leske + Budrich.— 2001.— 259 S.
20. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland.— Berlin.— 2003.— S. 25.
21. *Engel Ch.* Kooperation und Konflikt zwischen den Ländern: Zur Praxis innerstaatlicher Mitwirkung an der deutschen Europapolitik aus der Sicht Nordrhein-Westfalens. // Europapolitik und Bundesstaatsprinzip. Die „Europafähigkeit“ Deutschlands und seiner Länder im Vergleich mit anderen Föderalstaaten.— Baden-Baden, Nomos-Verl.-Ges.,— 2000.— S. 53.
22. *Hennis, W.* Auf dem Weg in eine ganz andere Republik. Die geplante Verfassungsreform verschiebt die Stütze des Grundgesetzes // Frankfurter Allgemeine Zeitung.— 1993.— 26. Februar.— S. 35.

23. *Pröpfer M.* Die Mitwirkung des Bundesrates an der europapolitischen Willensbildung.— Gießen.— 1997.— S. 36.

24. *Calliess Ch.* Innerstaatliche Mitwirkungsrechte der deutschen Bundesländer nach Art. 23 GG und ihre Sicherung auf europäischer Ebene // Europapolitik und Bundesstaatsprinzip. Die „Europafähigkeit“ Deutschlands und seiner Länder im Vergleich mit anderen Föderalstaaten.— Baden-Baden, Nomos-Verl.-Ges.,— 2000.— S. 13—26.

25. *Bulmer S., Jeffery Ch., Paterson W.* Deutschlands europäische Diplomatie Die Entwicklung des regionalen Milieus // Weidenfeld, W. (Hrsg.): Deutsche Europapolitik. Optionen wirksamer Interessenvertretung.— Bonn.— 1998.— S. 99.

26. Kommission von Bundestag und Bundesrat zur Modernisierung der bundesstaatlichen Ordnung. Stenografischer Bericht. 3. Sitzung.— Berlin.— 2003.— 12. Dezember.

27. *Verbeet M.* Kleinkariertes Größenwahn // Der Spiegel.— 2004.— Nr. 46.— S. 80.

28. Grußwort des bayerischen Ministerpräsidenten Dr. Edmund Stoiber anlässlich der Eröffnung der bayerischen Vertretung in Brüssel am 29. September 2004.— Manuskript.— S. 1.

29. *Wessels W.* Lobbying in einem erweiterten Europa — Bedingungen für die Europafähigkeit deutscher Länder. Sieben Thesen.— Ms.— Köln.— 2003.— 74 S.

30. Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Thomas Silberhorn, Volker Kauder, Marco Wanderwitz, weiterer Abgeordneter und der Fraktion der CDU/CSU.— Deutscher Bundestag.— Drucksache 15/1961.— 10. November 2003.— S. 3.

31. Interview mit Bundeskanzler Gerhard Schröder // Die Zeit.— 2004.— Nr. 48.— 18. November.— S. 3.

32. Süddeutsche Zeitung.— 2005.— Nr. 99.— 30. April/1. Mai.— S. 5.

33. *Hartung, B.* Die Praxis des Lindauer Abkommens.— Köln; Berlin; Bonn; München: Carl Neumanns KG.— 1984.— 190 S.

34. Угода між Урядом України і Урядом Федеративної Республіки Німеччина про культурне співробітництво від 15 лютого 1993 року // Історико-архівне управління МЗС України.

3.3. Стратегічні засади входження України до європейського простору

Успішне сходження Європейського Союзу, та залучення до свого складу країн Центрально-Східної Європи імперативно поставило ряд важливих теоретичних і практичних проблем. В їх числі *визначення географічних меж інтеграційного об'єднання, перспектив для європейських країн пострадянського простору, зокрема можливостей входження України до складу об'єднаної Європи*. Очікуване безпрецедентне розширення (яке сталося у 2004 р., коли 10 країн ЦСЄ поповнили лави ЄС), спонукало керівництво України якомога раніше визначитися стосовно власних перспектив. Необхідність чіткого та всебічного визначення інтеграційної стратегії була спричинена даним перебігом подій і формуванням у зв'язку з цим принципово нової геополітичної ситуації. Пріоритетним напрямом офіційний Київ визначив європейську інтеграцію.

Підкреслимо, що Україна ще в „Основних напрямках зовнішньої політики”, затверджених Верховною Радою 1993 р., чітко сформулювала прагнення поповнити сім'ю європейських країн і ввійти до європейського простору [1]. На рубежі століть, коли у практичну площину постало питання входження до ЄС країн ЦСЄ, Україна, практично, одна з держав пострадянського простору чітко ставила мету поповнити лави Євросоюзу. Адже для трьох країн Балтії це питання було практично вирішеним, Білорусь і РФ не ставили у практичну площину таких амбітних планів, а Молдова через ускладнення з Придністровською республікою не могла наполягати на інтеграції до ЄС.

Спираючись на Угоду про партнерство та співробітництво між ЄС та нашою державою, яка набрала чинності у березні 1998 р. [2], виходячи із цивілізаційного вибору і сповідуючи європейські демократичні цінності та з метою реалізації стратегічного курсу на європейську інтеграцію і створення передумов для набуття Україною членства в Євросоюзі у червні 1998 р. Указом Президента України було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу. У документі зазначалося, що ЄС у процесі свого розвитку досяг „високого рівня політичної інтеграції, уніфікації права, економічного співробітництва, соціального забезпечення та культурного розвитку” [3]. З огляду на таке становище, *пріоритетними напрямками європейської інтеграції у Стратегії України були визначені:*

- адаптація національного законодавства до законодавства ЄС, забезпечення прав людини, що полягає у зближенні із сучасною європейською системою права;
- економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною і Євросоюзом, важливими чинниками яких було визнано уніфікацію національної економіки на засадах СОТ, лібералізацію та синхронізоване відкриття ринків ЄС та України;
- інтеграція України в контексті зміцнення загальноєвропейської безпеки в усіх її вимірах, а принципи її неподільності мають стати гарантією власної безпеки України;
- політична консолідація та зміцнення демократії, яка передбачає неухильне поглиблення політичного діалогу та спрямована на гарантування політичної

стабільності, забезпечення мирного розвитку і плідного співробітництва всіх європейських націй, зміцнення демократичних засад в українському суспільстві;

— адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС, яка означає реформування цієї сфери з активним залученням інститутів і програм об'єднаної Європи;

— культурно-освітня і науково-технічна інтеграція, що полягає у впровадженні європейських норм і стандартів у освіті, науці і техніці, поширенні власних культурних і науково-технічних здобутків у країнах Євросоюзу;

— регіональна інтеграція як поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України та державами — членами і кандидатами в члени ЄС;

— галузева співпраця щодо розвитку транспортних, електроенергетичних та інформаційних мереж, а також у сферах наукових досліджень, промисловій та сільськогосподарській кооперації;

— співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, що є одним з головних напрямів діяльності ЄС і актуальною проблемою для України, зумовленою не лише наслідками аварії на ЧАЕС, а й загальним станом вітчизняного довкілля [4].

Важливим положенням Стратегії Києва було проголошення прагнення до зовнішньополітичної консолідації, спрямованої насамперед на зміцнення європейської безпеки. Як зазначено в документі, з одного боку, вона включає всебічне входження України в європейський політичний, правовий, економічний, інформаційний, культурний простір, а з іншого — ідентифікацію політики ЄС щодо України, відокремлення її від політики ЄС щодо Росії та підтримку державами Європи й світовим співтовариством стратегії інтеграції України до Євросоюзу.

У цьому контексті важливим визначалося співробітництво з Європейською Комісією, Європейським парламентом та іншими загальноєвропейськими інституціями, а також поглиблення відносин з окремими державами — членами ЄС. Зауважимо, що істотною складовою зовнішньополітичної консолідації слід вважати згоду ЄС на поступове залучення України до міжрегіональних ініціатив Союзу, а одним з реальних внесків на шляху до зближення політичних позицій України та ЄС було б досягнення згоди щодо спільної позиції в ООН з глобальних міжнародних питань [5].

Щодо внутрішньополітичної консолідації, яка базується на виборі, зробленому українським суспільством на користь інтеграції до ЄС, вона, як зазначено в Стратегії, включає насамперед зміцнення демократії та верховенства права в державі. В документі відзначалося, що європейська інтеграція сприятиме становленню громадянського суспільства в Україні і подальшому формуванню української політичної нації як повноправного члена сім'ї європейських націй. Однак політична консолідація не може відбуватися за рахунок односторонніх кроків, тому на період до набуття Україною статусу асоційованого члена ЄС слід послідовно дотримуватися принципу паритетності, додаючи від ЄС рівноцінних зустрічних кроків [6].

Відзначимо, що на основі Стратегії було розроблено план щодо здійснення практичних, цілеспрямованих, і послідовних кроків з реалізації завдання набуття повного членства в Євросоюзі. Цей план був окреслений у Посланні Президента України до Верховної Ради „Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002—2011 рр. [7]. Серед завдань з досягнення відповідності критеріям членства і **для створення передумов для вступу в ЄС були виділені наступні завдання та відповідні терміни їх виконання чи досягнення:**

— набуття Україною членства в СОТ (2002—2003 рр.);

- проведення переговорного процесу і підписання Угоди про асоціацію України та ЄС (2002—2004 рр.);
- проведення переговорного процесу щодо створення зони вільної торгівлі між Україною і ЄС (2003—2004 рр.);
- приведення законодавства України у відповідність до вимог законодавства ЄС у пріоритетних сферах (2002—2007 рр.);
- виконання процедур, необхідних для набуття чинності Угодою про асоціацію (2004—2007 рр.);
- проведення переговорного процесу та створення митного союзу між Україною і ЄС (2005—2007 рр.);
- повне виконання Угоди про асоціацію та копенгагенські критерії членства в ЄС (2007— 011 рр.);
- створення реальних передумов вступу України до Європейського Союзу (2011 р.) [8].

Водночас з метою об'єктивної оцінки реальності досягнення поставлених завдань слід подати й підходи Брюсселя стосовно України в цей час. Значна інтенсифікація передвступного переговорного процесу Євросоюзу з державами ЦСЄ — кандидатами на вступ обумовила необхідність визначення ЄС основних напрямів співробітництва з країнами, які після приєднання до організації нових членів стануть сусідами розширеного Союзу. Наголосимо, що завдання співпраці ЄС з Україною були сформульовані в грудні 1999 р. прийнятою Гельсінським самітом Європейської Ради Спільною стратегією ЄС щодо України [9]. Підкреслимо, що українська дипломатія активно виступала за прискорення терміну прийняття даного документу. МЗС України, вітчизняними посольствами у країнах ЄС-15 проводились інтенсивні консультації. Окрім цього, Уповноважений українського уряду, перший заступник міністра закордонних справ А. Бутейко здійснив бліц-турне в Брюссель та до столиць найбільш впливових держав об'єднання влітку 1998 р., щоб донести позицію офіційного Києва. Однак на саміті ЄС в Кельні у червні 1999 р. відповідна Спільна стратегія Євросоюзу була прийнята тільки стосовно Росії. Головуюча на той час в ЄС Німеччина лише сприяла узгодженню принципових положень майбутнього документа. Зрештою *прийнята Спільна стратегія ЄС на Гельсінському саміті в грудні 1999р. щодо України стала досить важливим політичним документом стосовно зовнішньополітичних прагнень сторін*. Підкреслимо, що в документі відносини ЄС до України визначалися як до вельми важливої держави регіону, розвиток яких, за баченням лідерів провідних західноєвропейських країн, потребував спільних зусиль, а її європейський вибір — підтримки [10].

У контексті політичного співробітництва України з ЄС прийняття Спільної стратегії оцінювалося керівництвом у Києві як, безумовно, позитивна подія. З боку ЄС було вперше офіційно підтримано європейські прагнення України, зроблений нею вибір. Брюссель та країни—члени Євросоюзу запропонували Україні свій різноманітний досвід будівництва сучасних політичних, економічних, соціальних та адміністративних структур, повною мірою визначаючи, що „основний тягар відповідальності за впровадження досвіду, як і за майбутнє України, лежить на ній самій”.

Звісно, що прийняття в цей час такого документу з політичного погляду було певним досягненням. Завдяки зусиллям української сторони ставлення, рівень відносин з Україною Брюссель не лише виокремлював із загальної власної східної стратегії, а й спільно і позитивно відгукнувся на євроінтеграційні прагнення

офіційного Києва. Однак політики офіційного Брюсселя засвідчили, що вони не були готовими надати конкретну відповідь на наполегливі прагнення української дипломатії щодо обговорення перспективи укладання так званої асоційованої угоди між сторонами. Тобто зазначені Україною вище бажані терміни щодо окреслення власної перспективи й надії на те, що рішення Гельсінського саміту призведуть до зміни її статусу у відносинах з ЄС, не виправдалися.

У преамбулі до Спільної стратегії зазначалося, що Україна була першою з нових незалежних держав колишнього СРСР, які підписали в 1994 р. із Співтовариствами партнерську угоду, і що політика ЄС щодо України ґрунтується на твердому переконанні в тому, що „повне виконання цієї угоди є передумовою успішної інтеграції України в економіку Європи та допоможе Україні підтвердити її європейську ідентичність”. Саме такі підходи були характерними для офіційної позиції Євросоюзу.

За нашою оцінкою, варто підкреслити наступне. По-перше, навіть у разі позитивної оцінки Єврокомісією економічного розвитку України в 1999 р., такі очікування навряд чи могли б реалізуватися. Адже і відносини ЄС з країнами—кандидатами на вступ були побудовані згідно з Європейськими (асоційованими) угодами, положення яких не містили конкретної вказівки щодо визначеної перспективи членства або термінів вступу. Винятком була угода з Польщею, у преамбулі якої, за ініціативи польської сторони, було записано, що Польща має намір набути повноправного членства в Союзі.

По-друге, сама постановка Україною питання щодо укладення асоційованої угоди в той час як основної мети, певно, була передчасною, оскільки суперечила практиці прийняття Брюсселем нових інтеграційних планів, виходячи з попередніх позитивних результатів. Взагалі ж, механізм взаємодії політичних інституцій ЄС з третіми країнами наприкінці 1990-х років був достатньо визначеним, а повне виконання комплексу вимог ЄС щодо держав-аплікантів розглядалося як необхідна умова подальшого поглиблення співробітництва.

По-третє, ЄС в цей період справедливо висловлював занепокоєність політичним кліматом в Україні, застереження щодо демократичності президентських виборів 1999 р. Так, Євросоюз, підкреслюючи роль міжнародних організацій, які здійснювали моніторинг процесу демократизації, надавав особливого значення тісній співпраці України з Радою Європи та ОБСЄ. Брюссель прийняв до уваги висновки моніторингової місії ОБСЄ, Бюро демократичних інститутів та прав людини щодо президентських виборів 1999 р. в Україні, відзначив, що їх проведення не відповідало низці зобов'язань перед ОБСЄ. З огляду на майбутні вибори, рекомендувалося уважно поставитися до рекомендацій, зроблених моніторинговою місією ОБСЄ в її звіті; виконати свої зобов'язання та привести законодавство у відповідність до норм і стандартів Ради Європи, зокрема виконавши зобов'язання, взяті Україною під час вступу до РЄ в 1995 р. [11].

Критичне ставлення до використання владою адміністративного ресурсу в ході виборів засвідчало, що позиція Брюсселя залишилася незмінною — поглиблення політичного діалогу з Україною ЄС розглядав передусім як основний інструмент впливу на процеси демократизації і дотримання прав людини.

Таким чином, досягненню стратегічної мети Києвом завадили наявні політичні проблеми та відсутність в Україні і всередині самого ЄС внутрішніх передумов для піднесення на новий рівень і розширення двостороннього співробітництва. Водночас для подолання цих проблем Європейський Союз визначив такі стратегічні цілі щодо України:

— зробити свій внесок у розбудову стабільної, відкритої, плюралістичної демократії в Україні та зміцнення стабільно функціонуючої ринкової економіки (тобто передбачені УПС цілі внутрішніх трансформацій перехідного періоду в Україні);

— посилити співробітництво з Україною у сфері збереження стабільності та безпеки в Європі й усьому світі, знаходячи ефективне спільне вирішення проблем, які постали перед континентом;

— розширити економічне, політичне та культурне співробітництво і співпрацю в галузі юстиції та внутрішніх справ” [12].

У Брюсселі фактично визнавали, що наявний ступінь демократизації суспільно-політичного життя в Україні не сприяє інтенсифікації політичного діалогу з ЄС. Значалося, що лише „успішні перетворення принесуть піднесення не тільки Україні, але й усьому регіонові. Для забезпечення успіху цього процесу мають відбутися реформи, спрямовані на зміцнення демократії та правопорядку, а також соціально-економічні реформи в напрямі створення працюючої ринкової економіки” [13].

Іншими словами, аналіз політичного перебігу подій після президентських 1999 р. виборів по лінії Київ—Брюссель ніяк не можна визначити позитивним для досягнення стратегічних цілей Україною. Навпаки, взаємовідносини зазнали низки невдач через те, що в Україні виникли проблеми з розвитком демократії, свободою слова, ускладнення для роботи ЗМІ тощо. Перед українською стороною постали також завдання неухильного забезпечення прав людини, дотримання верховенства закону.

Також визнавалася необхідність зближення внутрішнього законодавства України із законодавством ЄС та відповідного реформування національної правової системи. Передумовами успішного економічного та соціального розвитку визначалося створення в Україні сучасного громадянського суспільства, включаючи заохочування зміцнення зв'язків між неурядовими організаціями Союзу та України. Наголошувалося на великому значенні наявності конкурентного, сприятливого для інвесторів, підприємницького середовища в Україні.

Значущість розвитку демократичних політичних інститутів та громадянського суспільства в Україні демонстрували політики в Брюсселі під час підготовки, проведення та імплементації так званого Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою, який пройшов 16 квітня 2000 р., і неодноразових застережень щодо прямої залежності надання допомоги ЄС від результатів демократизації, проведення економічних реформ. Це стосувалося як фінансової допомоги МВФ по лінії ТАСІС, а також закриття Черніобільської АЕС та надання коштів для будівництва компенсуючих потужностей [14].

Зіткнувшись з рядом відчутних ускладнень, Київ прагнув запобігти ізоляції України від європейської спільноти після розширення Євросоюзу. Наполегливість України, політико-дипломатичний супровід кроків її державного керівництва отримував у кінцевому рахунку підтримку ЄС в загальноєвропейських, регіональних та світових структурах і сприяння інтеграції України в європейську та світову економіку.

Водночас, незважаючи на те, що Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу містила положення щодо розроблення спільної з ЄС позиції в ООН з глобальних питань міжнародного життя, Спільна стратегія Євросоюзу обмежилася пропозицією зміцнити механізми консультацій між ним та Україною в рамках УПС, Ради Європи та Організації Об'єднаних Націй та застереженням щодо подальшого по-

глиблення та розширення політичного діалогу з Україною на вищому посадовому та міністерському рівнях як двостороннього, так і через використання союзних механізмів.

Створення в Україні більш привабливого інвестиційного клімату, відповідні зміни законодавства, переговори з провідними державами та інші кроки щодо прискорення вступу до СОТ давали можливість ставити питання щодо створення в майбутньому зони вільної торгівлі між ЄС та Україною, як це передбачено УПС.

Виконуючи взяті зобов'язання й у відповідності з Указом Президента України, Київ 15 грудня 2000 р. заклав Чорнобильську АЕС, в червні 2001 р. скасував реєстрацію місцезнаходження іноземців в Україні. Починаючи з 1 липня 2001 р. реєстрація осіб, які в установленому порядку в'їжджають в Україну, здійснюється тільки в пунктах перетину державного кордону. Подальшу реєстрацію іноземців, які на законних підставах тимчасово перебувають в Україні, та їх паспортних документів в органах внутрішніх справ відтоді скасовано [15].

Протягом наступних років Верховна Рада прийняла в новій редакції закони України „Про громадянство України”, „Про біженців”, „Про еміграцію”, Україна приєдналася до Конвенції „Про статус біженців” від 1951 р. і відповідного Протоколу від 1967 р., було прийнято рішення про реформування Прикордонних військ, створено Державний комітет у справах охорони державного кордону України, проведено Економічний форум з питань розвитку прикордонного співробітництва. У 2002 р. розпочалося виконання спільного з Євросоюзом плану з боротьби з організованою злочинністю і нелегальною міграцією [16].

Відзначимо, що підхід Євросоюзу та інших міжнародних організацій до проблем внутрішньополітичного розвитку в Україні, на загальну думку, позитивно вплинув на проведення виборів до Верховної Ради в березні 2002 р. Під час Копенгагенського саміту ЄС — Україна в липні того ж року представники Євросоюзу наголошували, що Україна наблизилася до відповідності стандартам ОБСЄ і Ради Європи щодо вільних і чесних виборів [17]. Така оцінка створювала передумови подальшої інтенсифікації співробітництва в інших сферах взаємовідносин: в торговельно-економічній, інвестиційній галузях, в науково-технічній тощо.

Проте активізація досягнення стратегічних цілей Києвом набула нових вимірів у період напередодні розширення ЄС 2004 р. та подій, пов'язаних з так званою Помаранчевою революцією. Україна активно відстоює визнання з боку європейських чільників законного права претендувати на членство в Євросоюзі у відповідності до його статутних документів, зокрема статті 49 Договору про Європейський Союз та статті 1 і 58 конституційних засад ЄС. При цьому все більше усвідомлюється необхідність поєднання євроінтеграційних амбіцій з неухильним провадженням внутрішніх політичних та економічних перетворень.

Поряд з цим, державне керівництво в Києві, відчуваючи ускладнення з досягненням євроінтеграційної мети, прагнуло віднайти й інші важелі щодо зміцнення економічного розвитку, зокрема посилення співробітництва з Росією, Білоруссю та Казахстаном в рамках створюваного Єдиного економічного простору (ЄЕП). Певним політичним силам видавалося, що від прогресу у цьому напрямі залежатиме можливість запровадження між Україною та ЄС також більш тісних відносин [18].

Україна завжди позиціонувала себе активним прихильником процесу входження до Євросоюзу країн-претендентів із ЦСЄ, на відміну від Росії, яка тією чи іншою мірою обумовлювала своє ставлення до східного розширення ЄС. При цьому

офіційний Київ підкреслював власний європейський вибір та стратегічну мету, пропонував єврочиновникам необхідність селективного підходу до європейських країн пострадянського простору з боку ЄС. Прагнення Євросоюзу формувати спільну східну стратегію оцінювалося українським керівництвом негативно. Про це свідчили виступи представників України на березневій 2003 р. конференції Україна—ЄС „Ширша Європа: перспектива України”. Цей захід проводився Брюсселем з метою узгодження позицій сторін у світлі підготовленої ЄК позиції „Ширша Європа — сусідство: нові рамки відносин з новими східними та південними сусідами” [19]. Як оцінювали експерти, даний документ став свого роду компромісом між прагненнями офіційного Києва мати більш чіткі інтеграційні перспективи та бажанням Європейського Союзу не зв'язувати себе конкретними зобов'язаннями перед Україною. Саме тут запропонований Брюсселем особливий статус сусідства, виводив у подальшому відносини ЄС—Україна на формат співпраці, що співмірний аналогічному рівню попереднього співробітництва Євросоюзу з країнами ЦСЄ. Водночас такий статус не відкривав безпосередніх інтеграційних перспектив і визначав стосунки ЄС з Україною у загальноприйнятному для Євросоюзу форматі.

Показовими були результати чергового саміту Україна — ЄС, який проходив у жовтні 2003 р. в Ялті після приєднання України до ЄП. Верховний представник ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки Хав'єр Солана, викладаючи позицію щодо такого підходу Києва, наголошував, що чим кращими будуть відносини України з Росією, тим краще від цього буде усім. Застереження стосувалися того, щоб зобов'язання, які Україна бере на себе в рамках ЄП, гармоніювали з тими, які Київ уже взяв на себе стосовно ЄС і під час перемовин щодо вступу до СОТ. Євросоюз виявив прихильність до створення зони вільної торгівлі в рамках нового формування, вказуючи лише на те, щоб ця зона не характеризувалася якимись вилученнями або обмеженнями. За оцінкою надзвичайного і повноважного посла Франції в Україні Філіппа де Сюрмена, завдання полягало в запобіганні перетворення ЄП на митний союз, бо за таких умов справа гармонізації двох курсів була б унеможливленою [20].

Саміт 2003 р. у Ялті став важливим з погляду формування спільних підходів сторін у відносинах з розширенням ЄС. На розв'язання економічних питань та ймовірних труднощів була націлена підготовка Плану дій. Причому цей план пропонувалося розробляти спільно. Представники Брюсселя факт сусідства ЄС та України розглядали як шанс, яким слід скористатися обом сторонам.

Водночас у співпраці з Україною пріоритетом номер один ЄС справедливо назвав зміцнення в країні демократії, верховенства права та суспільних інститутів. Як уже стало традицією, Євросоюз заявив про те, що в Україні потрібно гарантувати свободу мас-медіа, захист журналістів, верховенство права, провести правову і адміністративну реформи тощо [21].

Набуття членства в ЄС десятьма новими країнами—членами, в тому числі традиційними партнерами Польщею, Угорщиною, Балтійськими державами, а також новий статус України як безпосереднього сусіда ЄС, коли довжина спільного кордону становить майже одну п'яту кордонів України, значно підвищили коефіцієнт підтримки позиції нашої держави в рамках ЄС і відповідальності української сторони перед Євросоюзом за впровадження європейських стандартів та цінностей.

Розширення ЄС відкрило для України нові стратегічні перспективи та додаткові можливості для поглиблення євроінтеграційної політики. В цілому, формування на

кордоні України важливого інтеграційного об'єднання з єдиними торговельними правилами, тарифами та процедурами потенційно вигідне нашій країні, оскільки це суттєво спрощує ведення бізнесу з європейськими компаніями, покращує умови торгівлі та сприяє появі нових інвестиційних можливостей для України. Разом з тим, у короткостроковій перспективі для України протягом певного часу можливі прояви низки негативних наслідків розширення, в тому числі торговельно-економічного характеру.

За визначенням сторін, наближення ЄС до українських кордонів мало також вагоме значення для поглиблення двостороннього співробітництва в напрямі підвищення безпеки та стабільності на континенті. Залишаючись поза межами Євросоюзу, Україна успішно асоціюється з процесом здійснення спільної європейської політики безпеки та оборони. В Києві враховують, що за останнє десятиліття ЄС спромігся суттєво розвинути свою військову складову як важливу ланку ЄПБО. Зокрема, створення і розвитку військових контингентів дозволило Євросоюзу взяти на себе виконання миротворчих місій у Європі і поза її межами [22].

Процес активного формування європейського, безпекового простору та механізму його функціонування охоплює всі рівні співробітництва європейських держав. Повноцінним учасником європейської системи безпеки може бути й Україна. Повнота участі нашої держави у формуванні цієї системи безпосередньо залежить від ініціативності та активності України як контрабуратора міжнародної безпеки загалом і європейської безпеки зокрема.

Україна вже тривалий час є активним учасником багатостороннього співробітництва у сфері міжнародної безпеки. Має досвід спільних дій під егідою ООН, ОБСЄ та НАТО і здобула завдяки участі в них вагомий міжнародний авторитет. Участь України в ЄПБО регулюється „Угодою між ЄС та Україною про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу із врегулювання криз”.

Україна була безпосереднім учасником Поліцейської Місії ЄС у Республіці Македонія (2003—2005 рр.), важливою є українська співпраця з Євросоюзом у вирішенні проблеми статусу Косова, а також вона залишилася учасником Поліцейської Місії ЄС у Боснії та Герцеговині (2003—2008 рр.).

Новий відлік відносин України з ЄС, визначення їх перспектив слід розглядати в контексті президентських 2004 р. виборів в Україні та подальших демократичних змін в нашій державі. Події так званої Помаранчевої революції, під час якої український народ продемонстрував свою прихильність до європейських демократичних цінностей, значно додали потенційних перспектив на євроінтеграцію. Свідченням цього стали не лише офіційні заяви чільників ЄС, а й значна прихильність громадян країн—членів Євросоюзу до українських прагнень. Найвиразнішими є дані соціологічних опитувань, за якими більше половини опитуваних підтримують перспективу вступу України до ЄС. Демократичні зміни в Україні сприяли переосмисленню її ролі на континенті.

Водночас слід зазначити, що відсутність послідовності та єдності помаранчевих сил у демократичних перетвореннях України не дозволили скористатися повною мірою набутою міжнародною підтримкою для втілення стратегії на євроінтеграцію [23]. В результаті внутрішніх ускладнень вітчизняна дипломатія не змогла забезпечити новий формат відносин з Євросоюзом, домогтися окреслення більш чіткої перспективи поглиблених відносин з Брюсселем. Тому *основною відносин даного ета-*

пу України з ЄС стала не перспектива членства, а відповідний трирічний План дій, що був спільно розроблений та затверджений в Брюсселі 21 лютого 2005 р. під час засідання Ради з питань співробітництва ЄС — Україна. План дій став своєрідною „дорожньою картою” поточних справ поступового наближення України до ЄС; у Плані міститься комплекс практичних заходів, спрямованих на поглиблення двостороннього співробітництва в таких важливих сферах, як політичний діалог, соціально-економічні перетворення, торгівля, ринкові реформи, юстиція та внутрішні справи, енергетика та низка інших.

Іншими словами, українська сторона продовжила попередній підхід і погодилася на лінію Брюсселя у двосторонніх відносинах щодо впровадження Європейської політики сусідства за умов спільного узгодження пріоритетних напрямів співробітництва.

Саме в такому ключі проходили наступні саміти Україна—ЄС. Так, груднева 2005 р. в Києві зустріч на вищому рівні не стала історичним проривом. На саміті розглядалися результати поточної діяльності України у виконанні положень УПС та Плану дій як подальший розвиток двосторонніх відносин у звичному форматі нашої держави з цією організацією [24]. На прес-конференції у Представництві Єврокомісії в Києві зазначалося, що на серйозні стратегічні зрушення Києву не слід розраховувати. Досягненням можна було вважати отримання Україною ринкового статусу, відзначення поширення свободи слова та розвиток засобів масової інформації.

Тому, не отримавши позитивного сигналу від Брюсселя стосовно вирішення стратегічно важливих євроінтеграційних перспектив, Україна, розв'язуючи поточні проблеми двосторонніх відносин, все ще прагне наближатися до Європейського Союзу, так би мовити, малими кроками. Ними стали 10-й саміт Україна—ЄС у жовтні 2006 р. в Гельсінкі, а також 11-й саміт у вересні 2007 р. в Києві та 12-й у Парижі 2008 р. Під час першої зустрічі були парафоровані, а в 2007 р. ратифіковані дві угоди: про реадмісію, а також про спрощення візового режиму. Київ і Брюссель домовилися, що умови реадмісії стосуватимуться лише тих громадян, які, очевидно, проходили через територію України. Також ЄС, погодившись на пропозиції Києва, узяв на себе зобов'язання надавати фінансову допомогу для облаштування місць тимчасового перебування таких громадян і переправлення їх у ті країни, звідки ці громадяни прибули до ЄС [25].

Укладення угоди про спрощення візового режиму є одним із важливих елементів нового формату відносин України з Європейським Союзом. Ратифікація відповідних угод наблизила досягнення мети української сторони — формування простору вільного пересування наших громадян, створення повноцінного безвізового режиму між Україною та ЄС. У реалізації цієї мети певну підтримку надало укладання наприкінці 2007 р. угод про малий прикордонний рух з Угорщиною, Словаччиною та Польщею. Угоди мають на меті пом'якшення наслідків вступу цих країн до Шенгенської зони для населення прикордонних українських територій. (Про це йдеться далі у окремому розділі). Така лінія Києва знаходить розуміння і підтримку з боку ЄС, на відміну від того, що питання європерспективи залишається відкритим.

Підтвердженням цього можуть слугувати і оцінки Голови Єврокомісії Жозе Баррозу на прес-конференції за підсумками саміту Україна—ЄС у Гельсінкі. Ж. Баррозу чітко пояснив, чому питання про членство України не стоїть на порядку денному ЄС: „На це питання є дві відповіді — Україна не готова і ми не готові. Україна ще повинна впровадити реформи, і сьогодні в ЄС країни—члени не готові взяти на себе відповідальність за ще одного члена”. За його словами, така відповідь не є негатив-

ним сигналом. „Навпаки, ми хочемо стимулювати Україну продовжувати економічні, політичні реформи”, — наголосив Баррозу [26].

Водночас відзначимо, що, навіть при всіх застереженнях, Євросоюз прагнув реагувати на діяльність української влади щодо досягнення стратегічної мети євроінтеграції, зокрема у рамках *Європейської політики сусідства*. ЄПС протягом 2006—2008 рр. зазнала певної диференціації для країн-сусідів, що прагнуть до інтеграції з ЄС. Так звані „привілейовані відносини” стали відповіддю на устремління України. З метою посилення механізмів ЄПС у грудні 2006 р. було прийнято стратегію „Посилюючи Європейську політику сусідства”. В ній були викладені пропозиції з удосконалення даної політики. З огляду на потреби матеріально-фінансового забезпечення діяльності *в рамках ЄПС на період 2007—2013 рр., було запроваджено механізм „Європейського інструменту сусідства й партнерства”* (ЄІСП). І про всі „за” та „проти” цієї ініціативи йдеться в окремому розділі.

Тут відзначимо, що Україною в рамках ЄІСП була розроблена Національна індикативна програма на 2007—2010 рр., реалізацію якої Євросоюз підтримав, в тому числі й фінансово. Основними пріоритетами програми, важливими з погляду інтересів України, є:

- розвиток транспортних та енергетичних мереж;
- охорона навколишнього середовища;
- прикордонний та міграційний менеджмент, митна справа, боротьба з організованою злочинністю;
- культурний обмін, зв'язки між людьми, обмін інформацією;
- протидія нелегальному поширенню зброї.

Прискіпливий аналіз ЄІСП свідчить, що цей інструментарій є, здебільшого, орієнтованим на запобігання політичній та економічній нестабільності у певних регіонах і не дає однозначної відповіді на євроінтеграційні прагнення України.

Про певний пошук шляхів трансформації східної політики Євросоюзу свідчить також ініціатива Німеччини щодо втілення нової концепції Політики сусідства у вигляді так званої ініціативи „ЄПС-плюс”. Нова ініціатива передбачає:

- запровадження механізму „розширеної асоціації” для тих держав, які прагнуть набути членства в ЄС;
- створення сприятливих умов для залучення до ЄПС Росії;
- активізацію політики ЄС на Кавказі та в Центральній Азії [27].

Іншими словами, представники нової генерації політиків у ФРН, як власне й у Франції та інших державах—членах об'єднаної Європи диференціюють країни, які перебувають на східному кордоні інтеграційного об'єднання. І цей чинник вітчизняна дипломатія може більш дієво використовувати в подальшому.

Певним заохоченням України до проведення демократичних перетворень став і факт проведення 11 саміту Україна—ЄС 14 вересня 2007 р., тобто напередодні дострокових парламентських виборів. За оцінкою Григорія Немири, тогочасного директора Центру європейських та міжнародних досліджень, а нині віце-прем'єр-міністра з європейської та міжнародної інтеграції, саміт у Києві мав більш символічне значення як свідчення того, що Євросоюз вважає, що Україна стоїть міцно на шляху консолідації демократії, здатна провести вибори прозоро і чесно.

Досягненням зовнішньополітичної стратегії протягом останніх років стало входження України до СОТ у 2008 р., коли була здійснена законодавча та підготовча діяльність стосовно узгодження вітчизняного законодавства і проведені переговори з країнами—

членами цієї організації. За баченням ЄС, створення зони вільної торгівлі з Україною має базуватися на її членстві у СОТ. Тому діяльність української влади лягає в площину наближення до Євросоюзу поетапно: через майбутнє створення зони вільної торгівлі, підготовки укладення поглибленої угоди з ЄС, створення митного союзу, набуття статусу асоційованого, а згодом і повноправного члена інтеграційного об'єднання.

Зазначимо, що українській стороні, виходячи з положень Європейської політики сусідства, вдалося унеможливити появу нових розподільчих ліній на своєму західному кордоні. Європейська сторона, згідно договору, має забезпечити сприятливий порядок в'їзду в країни—члени ЄС громадян України — держави, яка активно співпрацює з ЄС в багатьох сферах, зокрема — боротьбі з нелегальною міграцією, організованою злочинністю та тероризмом, здійснює реформування прикордонного менеджменту, міграційно-візової політики та правової системи [28].

Важливим у цьому зв'язку став політичний діалог щодо врегулювання проблем Придністров'я. Згідно з Планом дій, Україна виявила готовність до співпраці у Придністровському врегулюванні, зокрема у вирішенні питання спільного контролю кордону на українсько-молдовській ділянці, включно з сектором Придністровської республіки, з метою протидії контрабанді. В цьому контексті Європейський Союз надав допомогу для зміцнення прикордонної інфраструктури України, проведення демаркації державного кордону та запровадження системи обміну інформацією щодо переміщення товарів та осіб. Мандат Місії ЄС на українсько-молдовському кордоні у 2007 р. продовжено на наступний дворічний період.

У рамках зазначеного процесу, Україна здійснила кроки з посилення міграційного режиму. Зокрема, у липні 2007 р. було внесено відповідні зміни до Правил в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію. Інтенсивна співпраця України з Євросоюзом у сфері управління міграційними процесами принесла помітні результати, зокрема підготовлений до введення пункт тимчасового перебування „Журавка”.

Здійснюються активні кроки у сфері протидії торгівлі людьми. У березні 2007 р. була запроваджена Програма протидії торгівлі людьми на період до 2010 р. У листопаді 2007 р. Україна приєдналася до Конвенції Ради Європи з питань протидії торгівлі людьми (з її наступною ратифікацією).

Слід підкреслити, що *новою ініціативою Європейського Союзу щодо України та інших пострадянських держав стала політика Східного партнерства*, що була сформульована наприкінці 2008 на початку 2009 рр.. Дана ініціатива розроблялася Польщею і Швецією спочатку лише стосовно Києва. Її метою було створення передумов, які б у подальшому відкрили двері Україні на членство в ЄС. Однак у контексті інших ініціатив країн — членів ЄС даний проєкт вилився у програму Східного партнерства. Адже не-присутність Євросоюзу на Схід від своїх кордонів, а також посилення інтеграційних відносин об'єднання з новопостаналими країнами Балкан, з чорноморськими країнами (запровадження 2007 р. Чорноморської синергії як регіональної ініціативи), процес поглиблення відносин із південними сусідами ЄС (Середземним об'єднанням) стали дієвими спонуками до розробки Східного партнерства. В такому контексті стає більш зрозумілим підхід Брюсселя та його бачення відносин з Україною [29].

Прискіпливий аналіз „східного партнерства” свідчить про незначне зростання фінансової допомоги нашої та іншим країнам і про певні інші вигоди. Останнє відноситься до ідентифікації шести східних держав: України, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії та Молдови як партнерів, а не лише географічно близьких країн. Та-

кож слушним та виграшним для офіційного Києва постане формування інтегрованої системи управління кордонами; ініціативи щодо вирівнювання соціально-економічного рівня розвитку регіонів (Криму); інституційна підтримка реформ; а також допомога у модернізації газотранспортної системи.

Звичайно, виникає питання: чи наближає нова ініціатива ЄС Україну до нього, чи це витончена дипломатична гра заради заспокоєння ретивих київських політиків? І це постає своєрідним викликом для нашої держави [30]. Адже Україна ще не досягла відповідних соціально-економічних критеріїв, які висуває ЄС до країн-претендентів, для вітчизняного політикуму ще не стали повсякденними атрибутами європейські політичні норми і демократичні цінності, сформовані вітчизняні інститути громадянського суспільства доволі мало впливають на життя країни. Однак ми маємо брати до уваги й те, що у випадку попередніх розширень остаточно рішення про запрошення країни-апліканта, здебільшого, було політично мотивованим, що на момент вступу до ЄС високі соціально-економічні критерії досягалися не всіма претендентами.

Наголосимо, що детальний аналіз реалізації можливостей цього проекту для України подається в одному із наступних розділів. Тут варто лише вказати, що ця ініціатива жодним чином не повинна применшувати зусиль Києва щодо реалізації своїх інтеграційних планів та модернізаційних перетворень.

Виходячи із засад об'єктивності, відзначимо, що вступ до ЄС України залежить як від результативності українських зусиль, результатів демократичних перетворень, так і від спроможності та готовності Європейського Союзу до такого кроку. Така готовність може бути досягнута на якісно новому рівні інтеграції всередині самого Євросоюзу. Адже кілька років пошль в ЄС проявлялися відчутні ознаки „втоми від розширення” об'єднання.

Важливим етапом інтеграційного процесу всередині самого Євросоюзу стало ухвалення в Лісабоні у жовтні 2007 р. Договору про реформу, який спирається на менш амбіційне і більш реалістичне бачення майбутнього розвитку ЄС. Тобто, після тривалої паузи, викликаній невдачею з прийняттям проекту євроконституції, Договір відкриває шлях до подальшої інституційної консолідації Європейського Союзу. Багато що зміниться в Європі після референдуму в Ірландії на початку жовтня 2009 р., коли більшість ірландців підтримали Лісабонський договір. Масштаби перемоги стали справжнім сюрпризом навіть для найбільших оптимістів. Майже 70 відсотків ірландців не лише сказали „так”, а й надали всьому Європейському Союзу відчутний поштовх для майбутнього розвитку ЄС і, певно, кращого майбутнього всього континенту. Після першого референдуму 2008 р. здавалося, що Лісабонський договір не має перспектив на ухвалення, як і попередньо Конституція ЄС. Парадоксально: завдяки глобальній економічній кризі й дуже раціональному підходу ЄС до Дубліна — не надто нав'язливого, але переконливого — Євросоюз уникнув ще однієї кризи у своїй історії. За Ірландією Лісабонський договір схвалили і Польща. Тепер справа залишилася лише за Чехією [31].

Ухвалення Лісабонської угоди надає так би мовити зелене світло інституційній реформі, яка покращить функціонування Європейського Союзу. Найбільш помітною зміною стане скасування неефективної системи шестимісячного президентства і запровадження постійної посади президента ЄС, який обиратиметься на строк 2,5 року.

Згідно з новою угодою, створюється інша нова посада — де факто міністр закордонних справ ЄС, який допомагатиме державам—членам формулювати єдину спільну зовнішню політику. Для цього буде створено зовнішню дипломатичну службу ЄС.

Лісабонська угода також поступово запроваджує чіткішу й простішу систему голосування в Раді Європи, обмежуючи право вето й збільшуючи кількість сфер, в яких використовуватиметься так звана подвійна більшість. Нова угода дуже істотно збільшить повноваження Європейського парламенту — найдемократичнішого інституту ЄС. Уперше в історії члени Європарламенту зможуть ухвалювати зобов'язуючі рішення в таких галузях, як бюджет ЄС, сільськогосподарська політика і рибальство, транспортна політика та структурні фонди. Євродепутати також зможуть впливати на законодавство ЄС стосовно внутрішніх справ та судової системи. Водночас зростає роль парламентів країн — членів ЄС у законодавчому процесі. Вони зможуть скаржитися, якщо вважатимуть, що законодавство Євросоюзу суперечить субсидіарному принципу. З другого боку, Європейська комісія змушена буде консультуватися з національними парламентами щодо своїх законодавчих пропозицій.

Лісабонська угода надасть юридичних повноважень Європейській хартії основних прав, відповідно — все законодавство ЄС, включаючи внутрішні справи, має відповідати цій Хартії. Звісно, громадяни Євросоюзу матимуть право боротися у судах проти будь-якого регулювання ЄС, спираючись при цьому на свої права, прописані в Хартії. Останнє, але не менш важливе. Лісабонський договір відкриє легальний шлях для всіх тих, хто бажає залишити ЄС. Всі скептики Євросоюзу зможуть тепер, окрім лементу, зробити що-небудь конкретне.

В цілому ЄС знову починає рухатися по шляху не лише реформ, а й поглиблення інтеграції. З огляду на такий перебіг подій, Україна, як і інші претенденти на входження до об'єднаної Європи, має більше перспектив. Адже дотепер чимало офіційних осіб ЄК використовували сумнівність перспектив ухвалення Лісабонської угоди для виправдання або як реальний аргумент проти подальшого розширення Європейського Союзу. Нині такі аргументи малодієві. За слушною оцінкою депутата Європейського парламенту М. Сівець, це добра новина для України [32].

Відзначу, що такий перебіг подій, в принципі, створює сприятливіші передумови для формування позитивної відповіді на європейські прагнення України. Даною ситуацією слід раціонально скористатися і вітчизняним політикам, і дипломатам.

Україні, її дипломатії, слід формувати проукраїнську підтримку у європейських структурах і — селективно — у більшості, якщо не в кожній державі. Про те, що останнє можливо, говорить практика Польщі. В цій державі з початку 2009 р. в державній установі, яка опікується всім колом інтеграційних проблем, — в Управлінні Комітету європейської інтеграції створено унікальний підрозділ, — відділ технічної допомоги Україні. Зазначимо, що в жодній з інших країн Євросоюзу такого органу, який організаційно переймався б обміюванням інтересів країни — не члена об'єднання, немає. Даний відділ створено без наполягань з боку Києва [33]. В даному зв'язку, природно, постає питання щодо інтегрування з боку вітчизняного МЗС і його закордонних представництв у інших державах ЄС, подібних чи аналогічних підрозділів, груп підтримки тощо. Адже, окрім названої структури, вже протягом певного часу дані меті слушно сприяють Українсько-Польська конференція та Українсько-Литовська комісія з питань європейської інтеграції. І такий підхід варто стверджувати й надалі.

Загалом же, *для більш успішного просування в досягненні стратегічних цілей на європейську інтеграцію Україна має розробити добре опрацьовану відповідну Державну програму на кілька років на основі глибокого аналізу, врахування помилок та нових викликів.* У ній мають бути відображені заходи подолання кризи і піднесення соціально-економічного розвитку країни, тактично-технічні кроки, конкретні захо-

ди щодо адаптації європейських норм і цінностей, імплементації чітких правових заasad, підготовки управлінських і підприємницьких, освітянських кадрів ВНЗ, а також низка ґрунтовних просвітницьких заходів щодо ознайомлення широкого громадського загалу з практикою життя європейської спільноти. Майбутньому входженню до європейського інтеграційного об'єднання мають прислужитися започатковані вже нині: вивчення курсів і спецкурсів з євроінтеграції, практики буття в ЄС учнівською та студентською молоддю, формування і розширення громадських об'єднань на підтримку європейського поступу держави тощо.

Таким чином, неупереджений аналіз свідчить, що в політико-дипломатичному вимірі інтеграційного поступу України до ЄС її спіткала низка невдач. Амбітної мети, яка ставилася в Стратегії інтеграції України до ЄС, а саме — досягнення асоційованого членства у 2007 р. — не досягнуто. Далі, чинність Угоди про партнерство і співробітництво офіційного Києва й Брюсселя, як головного для них правового документа відносин, закінчилася в березні 2008 р. На порядку денному імперативно стоїть розробка нового політико-правового документа. Проте ця справа гальмувалася через особливості політичної ситуації в Україні протягом останніх років, а також відповідними вимогами Євросоюзу.

На сучасному етапі офіційний Київ прагне спільно розробити й укласти Посилену угоду між Україною і ЄС. Процес її підготовки проходить непросто, в кілька етапів. Вітчизняні дипломати і політики мають докласти чимало зусиль, щоб реалізувати можливість схвалення цієї угоди на саміті Україна—ЄС, що відбудеться у грудні 2009 р. [34]. Нова угода має стати важливим політико-правовим документом, що замінить УПС, визначить шляхи і рівень політичних відносин та співпраці у зовнішній політиці, політиці безпеки, торгівлі, прикордонного співробітництва, в енергетиці, в галузі ядерної безпеки й охорони навколишнього середовища тощо.

Тобто можливості окреслення європейської перспективи нашої країни в Києві пов'язують з укладанням нового базового договору між Україною та ЄС. За баченням Міністерства закордонних справ України, нова угода, засади і текст якої узгоджується тепер дипломатами, має дозволити країні здійснити у найближчій перспективі суттєвий якісний перехід від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та майбутньої економічної інтеграції. Представництво України при ЄС зазначає, що „кінцева мета майбутньої угоди — посилення і поглиблення політичного співробітництва між Україною та Євросоюзом, посилення торговельно-економічного співробітництва на основі створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, закладення умов для поступової інтеграції української економіки до внутрішнього ринку Європейського Союзу” [35]. Також Угода передбачатиме поглиблене співробітництво по секторах економіки: у питаннях стандартизації, ветеринарного контролю, визнання придатності промислової і сільськогосподарської продукції, а також у енергетиці, юстиції та внутрішніх справах, у питаннях європейської політики безпеки та оборони.

Як стверджують сторони, зона вільної торгівлі слугуватиме основним елементом нової поглибленої угоди. Нині існує спільна консолідована позиція Єврокомісії та країн—членів ЄС стосовно того, що створенню зони вільної торгівлі між Києвом та Брюсселем має прислужитися приєднання України до Світової організації торгівлі. Тим самим має виправдатися застереження про взаємозв'язок між наявним у Плані дій України — ЄС положенням щодо вступу України до СОТ і наступним формуванням зони вільної торгівлі з Євросоюзом.

Таким чином, можна зробити наступні висновки. Для українського керівництва виявилися дещо неточними прогнози і сподівання щодо досягнення кінцевої та проміжних задач європейської інтеграції. Це змушує владу до більш ретельного аналізу як причин гальмування, так і шляхів нарощування темпів проведення демократичних реформ і виведення України на нові якісні параметри. Серед гальмівних причин слід особливо виокремлювати причини внутрішнього та зовнішнього характеру, що стосуються нашої держави та Євросоюзу.

Диференційований підхід офіційного Києва до держав об'єднаної Європи із числа Західної та Центральної і Східної частин, врахування і використання прихильності нової генерації політиків спроможне обернутися активною підтримкою наших інтеграційних прагнень. Продовження практики приєднання України до заяв і позицій Європейського Союзу з регіональних та міжнародних питань разом з посиленням підтримки постійно діючих двосторонніх механізмів співробітництва з новими державами—членами, зокрема, Українсько-Польською конференцією та Українсько-Литовською комісією з питань європейської інтеграції, стануть важливими чинниками в набутті досвіду інтеграції до Євросоюзу. Слід виходити із того, що розширення ЄС за рахунок країн Центральної і Східної Європи, з якими наша держава поділяє спільний історичний досвід, відкриває нові можливості в сфері євроінтеграційного поступу України, використання нею в цьому прихильності нових членів об'єднаної Європи.

Посилання і література:

1. Основні напрями зовнішньої політики України, схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР.— 1993.— № 33; // Політика і час.— 1993.— № 7.— С.94—96.
2. Угода про партнерство та співробітництво. Повний текст Угоди, підписаної між Європейським Союзом та Україною в Люксембурзі 16 червня 1994 року.— К.— 1995.— 90 с.
3. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу. Затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 року № 615 / 98.— Сайт МЗС України — Публікації <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2823.htm>
4. Там само.
5. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу. Затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 року № 615 / 98 (із змінами, внесеними Указами Президента України від 12 квітня 2000 року № 587 / 2000 та від 11 січня 2001 року № 8 / 2001).— Сайт МЗС України.— С. 55.
6. Послання Президента України до Верховної Ради України „Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки” [Документ Microsoft Word, 346 КБ]: Сайт МЗС України. Публікації.— <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2822.htm>
7. Там само.
8. Спільні прес-релізи за підсумками самітів Україна—ЄС. Сайт МЗС України. <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2822.htm>
9. Спільна стратегія ЄС щодо України [РОР, 156 КБ]. Сайт МЗС України — Публікації.— <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2822.htm>
10. European Council Strategy 1999 / CFSP on Ukraine // Bulletin EU 122 — 1999. Annexes to the Presidency conclusions (6/7).— P. 1—2.
11. *Котійка В.В.* Еволюція співробітництва ЄС — Україна: від концепції „партнерства” до „стратегії сусідства” // Актуальні проблеми міжнародних відносин.— Вип.59.— Ч.І.— К., 2006.— С. 3—4.
12. Угода про партнерство та співробітництво. Повний текст Угоди, підписаної між Європейським Союзом та Україною в Люксембурзі 16 червня 1994 року.— К.— 1995.— 90 с.; European Council Strategy 1999 / CFSP on Ukraine // Bulletin EU 122 — 1999. Annexes to the Presidency conclusions (6/7).— P. 1—2.

13. Шнирков О.І., Копійка В.В., Муравйов В.І. Україна — Європейський Союз: економіка, політика, право.— К.: ВПЦ „Київський ун-т”, 2006.— С. 167.
14. Гривунік І. Реалістська версія євроінтеграції // Держава і право. Вип.31.— К.,2006.— С. 593—622.
15. Юрчишин В. Рух України до ЄС: домагатися не „точкових” успіхів, а системних перетворень // Національна безпека і оборона.— 2005.— №7.— С. 32—36.
16. Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького.— К.— Юридична думка, 2005.— С. 148.
17. Treaty of European Union. Commission of European Committee. Brussels,— 2002.
18. Кудряченко А.І., Рудич Ф.М., Храмов В.О. Геополітика. / Підр. Реком. МОН України.— К.: МАУП.— С. 189.
19. Шнирков О.І., Копійка В.В., Муравйов В.І. Україна — Європейський Союз: економіка, політика, право.— К.: ВПЦ „Київський ун-т”, 2006.— С.118.
20. Флоненко Р.Ю. Україна — ЄС: остаточний вибір засад розвитку держави // Віче.— № 9—10.— Травень 2007.— С. 45—47.
21. Розширення Європейського Союзу: нові можливості та перспективи для України: Матеріали засідання „круглого столу” 17 груд. 2003 р./ Ред. П.М. Рудяков; Нац. Ін-т Стратег. Дослідж.— К.: НІСД, 2004.
22. Шпек Р. Україна — ЄС: крок до членства // Політика і час.— 2007.— №5.— С. 8—12.
23. По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції: За матеріалами міжнар. наук. семінару „Перед визнанням:Україна та Європа після Помаранчевої революції”, Київ, НаУКМА, 30 вересня 2005 р.:36. наук. ст. Гейр Флікке (заг.ред.), Сергій Кисельов (заг.ред.) — К.: Атіка, 2006.— С. 57.
24. План дій Україна — Європейський Союз. Європейська політика сусідства. Сайт Міністерства закордонних справ України. Публікації від 12 грудня — 2007. <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2983.htm>
25. Час „політики”, „інтеграції”, „економіки”: події, огляди та новини // Політика і час.— 2007.— № 7.— С. 6.
26. Спільна стратегія ЄС щодо України [РОР, 156 КБ]. Сайт МЗС України — Публікації.— <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2822.htm>
27. Експертна доповідь. Україна в 2007 році: Внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку.— К.— 2008.— С. 181.
28. План дій Україна — Європейський Союз. Європейська політика сусідства. Сайт Міністерства закордонних справ України. Публікації від 12 грудня — 2007. <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2983.htm>.
29. Україна в Концепції „Східного партнерства”.— Міжнародна конференція.— Київ, 26 березня 2009 року.— Фонд К. Аденауера, Інститут євроатлантичного співробітництва.
30. Євроінтеграція України: реалії, необхідність, перспективи. Інститут європейських досліджень НАН України. Матеріали „круглого столу”. Частина 1. // Віче.— Серпень 2009.— № 16.— К.— 2009; Інтерв'ю Заместителя министра иностранных дел Украины Константина Елисеева „Главреду”, 30.04.2009.
31. На шляху Ліссабонської угоди залишилась одна країна // Інтерфакс-Україна — 10 жовтня 2009; Ирландцы одобрили Лиссабонский договор <http://korrespondent.net/world/987098>.
32. ЄС на п'ятій швидкості, Інтерв'ю з М. Сівець, членом Європейського парламенту // День, 8 жовтня 2009.
33. Кудряченко А. Європейський вибір України: досягнення, виклики та перспективи // Віче.— № 16.— 2009.— С. 2—3.
34. Ющенко квапить Баррозу з угодою // День.— 16 жовтня 2009.
35. Шпек Р. Україна — ЄС: крок до членства // Політика і час.— 2007.— №5.— С. 8—12.

3.4. Підтримка Німеччиною євроінтеграційних прагнень України

Географічна належність України до Європи є незаперечною. Проте, що Україна прагне належати до об'єднаної Європи — Європейського Союзу — реально заявляють українські політики, дипломати, науковці. Протягом майже 20 років сходження як незалежної нашої держави утвердила себе повноправним суб'єктом європейського і світового співтовариства, здобула міжнародні гарантії безпеки, уклала договори про дружбу і співробітництво практично з усіма країнами-сусідами, стала важливим чинником стабільності та незворотності демократичних процесів на Європейському континенті.

Свою миролюбність, передбачуваність та налаштованість до розвитку добросусідських відносин Україна стверджує тим, що, поповнивши 1991 р. сім'ю європейських держав, уклала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом — економічним велетнем континенту, Договір про співробітництво і партнерство з Росією — своїм найбільшим сусідом, Хартію про особливе партнерство з НАТО — наймогутнішим гарантом безпеки та низку інших важливих міжнародних договорів. Офіційний Київ, взявши курс 1998 р. на інтеграцію до європейського та 2002 р. до євроатлантичного простору, прагне сформувати взаємовигідні відносини з більшістю країн європейської спільноти, західного світу.

Визначаючи стратегічні засади зовнішньополітичної діяльності, затверджені ще 1993 р. парламентом „Основні напрями зовнішньої політики України” наголошують, що розширення стосунків із західноєвропейськими державами створює умови для відновлення давніх політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків нашого народу з європейською цивілізацією. З іншого боку, це створює передумови для прискореного відродження національної економіки, утвердження високих демократичних цінностей. Співробітництво з цим колом держав стає надійною основою для розширення участі України в європейських структурах та майбутнього інтегрування народногосподарського комплексу України до загальноєвропейського і світового економічного простору.

З огляду на історію та практику будівництва об'єднаної Європи, варто завжди враховувати роль та значення позицій провідних держав цієї спільноти з тим, щоб скористатися їхньою підтримкою. Однією з держав—засновниць спочатку Європейських співтовариств, а потім — і нинішнього Європейського Союзу, була Федеративна Республіка Німеччина. ФРН практично завжди мала відчутний вплив на перебіг подій у повоєнній історії континенту. Нині ця держава постає своєрідним локомотивом європейських інтеграційних процесів.

Не менш важливим є й той факт, що доленосні для Європи події сучасної історичної доби пов'язані з досягненням державної єдності Німеччини та сходженням незалежної України. Справді, здобувши суверенний статус у сучасній Європі, зазначені держави посідають чільне місце й справляють вельми відчутні впливи на нинішній і подальший перебіг подій на цілому континенті. Така оцінка є переконливішою з огляду на історичне минуле наших країн і народів та реальні дії наших держав, які по-новому усвідомлюють та обстоюють власні національні інтереси й од-

ночасно сприяють широким демократичним перетворенням. Возз'єднання Німеччини 1990 р. детонувало наступні трансформаційні перетворення на європейському обширі, а суверенний розвій незалежної України у 1991 р. доленосно відлунув на перебіг подій на одній шостій частині суші земної кулі, якою був гігантський Радянський Союз. Наші держави досить красномовно уособлюють нові, в порівнянні з повоєнними десятиліттями, обриси політичного ландшафту Європейського континенту й сучасного світу.

Ці вагомі події свідчать про можливість народів по-новому підходити і розв'язувати больові і зтяжні проблеми цивілізаційного поступу. Адже повоєнний со-рокарічний розкол німецького народу, як і кількасотрічна бездержавність, чи квазідержавність українського народу, були неприродними явищами, що спроможні були детонувати не лише динамічні турбуленції, а й далекосяжні за наслідками руйнівні чи навіть згубні явища. Відтак, саме оновлений розвиток обох держав постає символом трансформаційних зрушень і демократичних перетворень у широких масштабах і уособленням зміни європейської ментальності та цінностей на рубежі тисячоліть.

Певно, що занепад тоталітарних ідеологій, від яких відчутно постраждали наші народи, став ефективним поштовхом до започаткування нової системи цінностей. Як свідчать наступні демократичні перетворення у наших державах, у центрі їх системи цінностей постає життя окремої людини і громадянина, народу та нації. Приклад наших двох держав засвідчує відчутні зміни поглядів мільйонів людей континенту, їх життєвого середовища, а також їхніх щоденних уподобань і цінностей.

Такі важливі ментальні зміни на рубежі ХХ—ХХІ століть в Європі стали для неї доленосними. Оновлена сучасна Європа та багатополосний світ, як, утім, і природні чинники та національні інтереси, формують нову систему міжнародних взаємовідносин. У площину цих радикальних змін, посилення глобалізаційних процесів у світі протягом двох останніх десятиліть лягають процеси поглиблення та поширення інтеграції в оновленій Європі. Нині об'єднана Європа-27 постає своєрідним економічним велетнем, до якого прагнуть долучитися й інші держави континенту, в тому числі й Україна.

Тому вельми важливо, аналізуючи розвиток демократичних процесів на континенті, з'ясувати місце та роль у них України і об'єднаної Німеччини, розкрити засади та рівень політичної і економічної підтримки з боку ФРН демократичних перетворень і євроінтеграційних прагнень нашої держави.

Слід зазначити, що в період демократичних змін початок політичних контактів між Україною та Німеччиною було покладено ще до відновлення незалежності нашої держави. Свій перший офіційний закордонний візит голова Верховної Ради України Л. Кравчук у квітні 1991 р. здійснив саме до ФРН, яка тільки за півроку до цього досягла об'єднання й отримала цілковитий суверенітет у вирішенні своїх внутрішніх та зовнішніх справ, що був втрачений з крахом націонал-соціалістичної диктатури. Зустрічі та переговори української делегації з федеральним президентом Р. фон Вайцзекером, міністром закордонних справ Г.-Д. Геншером уможливили донесення до політичного керівництва Німеччини важливої інформації щодо спрямованості змін у суспільно-політичному житті України, бачення перспектив розвитку непростой ситуації в тогочасному СРСР та ролі України в цих процесах.

Показово, що в липні того ж року в рамках візиту до Радянського Союзу федеральний канцлер Г. Коль відвідав Київ. З огляду на прийняту Верховною Радою

Україні 16 липня Декларацію про державний суверенітет України під час зустрічі Л. Кравчука з Г. Колем були роз'яснені принципи підходи України щодо розбудови власної державності, основних напрямів зовнішньополітичної діяльності, підвалини якої тільки закладалися. Йшлося також про перспективи відносин між Україною і Німеччиною.

Звісно, позиція німецької сторони визначалася стриманістю й обережністю, однак одночасно почалося більш активне і прискіпливе вивчення ситуації в тогочасній Україні, зокрема, і нещодавно відкритим генеральним консульством ФРН. Проте перелом у цьому плані стався лише після проголошення незалежності України. За короткий період — від 24 серпня до референдуму 1 грудня 1991 р. — Україну відвідали голова німецького бундестагу Р. Зюсмут, федеральний міністр фінансів Т. Вайгель, низка впливових парламентарів. Подальшому налагодженню політичних контактів сприяло проведення 18—25 жовтня 1991 р. Днів культури Німеччини в Україні. Представництву німецьку делегацію очолював міністр закордонних справ Г.-Д. Геншер, який мав ряд зустрічей з вищими посадовими особами України. Формування нового ставлення до України політичних кіл і широкого загалу в Німеччині сприяли конкретні кроки української дипломатії, подолання інформаційної ізоляції.

Важливою подією для розвитку двосторонніх відносин став візит до ФРН міністра закордонних справ України А. Зленка 19—22 грудня 1991 р. Під час переговорів до відома німецької сторони було доведено, що Україна віднині виступає незалежним, самостійним суб'єктом міжнародних відносин з усіма наслідками, які з цього випливають. Була висловлена впевненість, що Німеччина продемонструє розуміння нових історичних реалій і визнає незалежність України. Звернімо увагу й на те, що для об'єднаної Німеччини, що була вельми заангажована на керівництво СРСР, зокрема — М. Горбачова, це була справа доволі непроста.

Однак гору брав реалізм, підходи історичної перспективи розвою трансформаційних перетворень, в яких започатковану ініціативу німецьких громадян уже переймали українські. Слід зазначити, що ФРН однією з перших серед країн „великої сімки” — вже 26 грудня 1991 р. — визнала незалежність України. 17 січня 1992 р. між двома державами були встановлені дипломатичні відносини. За місяць, 18 лютого, посол ФРН у Києві Хеннеке граф фон Бассевітц як перший в Україні посол іноземної держави вручив свої вірчі грамоти президентові України [1].

Через місяць у Бонні розпочало роботу посольство України у ФРН, а 27 квітня 1992 р. посол України вручив вірчі грамоти федеральному президенту. Наприкінці 1992 р. розпочало свою діяльність і генеральне консульство України в Мюнхені — перша вітчизняна консульська установа сучасної історичної доби за кордоном.

Іншими словами, схвалення незалежної України, утвердження її нової якості на континенті було активно підтримано ФРН з найперших кроків офіційного Києва на міжнародній арені. Однак стосунки Федеративної Республіки Німеччини з незалежною Україною у перші півтора роки не можна назвати інтенсивними і динамічними, що стосується створення політико-правових засад. Це, за баченням вітчизняного дослідника А.І. Кудряченка, можна пояснити тим, що ФРН певний час розглядала формування відносин з СНД, в тому числі і з Україною, через відносини з Москвою [2]. Показовим у цьому плані було й те, що перший візит за кордон в якості президента України Л. Кравчук здійснив 3—4 лютого 1992 р. саме до Німеччини. Насичена програма візиту включала переговори з федеральним президентом Р. фон Вайцекером, федеральним канцлером Г. Колем, а також зустрічі з лідерами фракцій

німецького парламенту, міністрами. Вже через два місяці відбулася наступна зустріч Л. Кравчука та Г. Коля, під час якої було докладно обговорено стан та перспективи розвитку двосторонніх відносин, насамперед — в економічній сфері, а також актуальні міжнародні проблеми.

Характер та тональність цих зустрічей значною мірою визначалися заявою Л. Кравчука про готовність України прийняти з країн колишнього СРСР на постійне проживання до 400 тисяч депортованих свого часу з території України німців. Ця ініціатива була позитивно сприйнята урядом ФРН, вона свідчила про демократичні засади, які сповідувала Україна, прагнучи розв'язати такі непрості й болючі проблеми людей, що постраждали від тоталітаризму. З метою створення договірної бази для остаточного врегулювання всього комплексу питань були, відповідно, у червні 1993 р. та у вересні 1996 р. укладені дві міжурядові угоди про співробітництво у справах депортованих осіб німецької національності та взаємне забезпечення прав національних меншин та про співпрацю у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні. Не вдаючись у деталі, підкреслимо, що здійснені заходи мали свої результати (скромніші від очікуваних) — Україна в очах ФРН, як й інших держав, сприймалася позитивно в контексті творення нової Європи. Тому федеральний уряд об'єднаної Німеччини для підтримки німецької меншини в Україні надав загалом майже 70 млн марок [3]. Це була відчутна не лише матеріальна, а й моральна підтримка нашої держави.

Відтоді інтенсивний обмін візитами керівників міністерств та відомств України й Німеччини сприяв налагодженню співробітництва на урядовому рівні в різних галузях. Їх результатом стало не лише підписання перших міжурядових угод про співробітництво у сфері комунікацій, але й прийняття показового проекту щодо захисту навколишнього середовища „Установка для вилучення сірки з димового газу для ІХ енергоблоку Добротвірської електростанції” [4].

Обопільне прагнення до активізації економічної співпраці отримало наповнення завдяки започаткуванню діяльності створеної міжурядової Ради з питань економічного співробітництва, після першого засідання якої в березні 1992 р. у Берліні робота набирала розмаху. Вже в лютому 1993 р. була укладена міждержавна угода про сприяння здійсненню і взаємний захист інвестицій, а також міжурядові — про необмежену свободу пересування та про культурне співробітництво [5]. Відбулося наступне засідання Ради з питань економічного співробітництва у Києві.

У травні 1993 р. у Баварії пройшли Дні України як комплексний захід у Мюнхені, Регенсбурзі та Нюрнберзі, що є містами-партнерами відповідно Києва, Одеси та Харкова. Тобто одночасно стартувала культурна й економічна програми, у яких взяли участь представники низки українських підприємств, банків, страхових компаній, спільних підприємств. Проведення Днів України в Баварії очолила урядова делегація з прем'єр-міністром Л. Кучмою. Останній, окрім зустрічей з баварським керівництвом, провів у Бонні переговори з федеральним президентом Р. фон Вайцекером, міністром фінансів Т. Вайгелем та міністром економіки Г. Рексродтом.

Нових вимірів у розвитку взаємовідносин додав офіційний візит федерального канцлера Г. Коля до України 9—10 червня 1993 р. Підписана Спільна декларація про основні відносин між Україною і ФРН фіксувала домовленість про проведення двосторонніх консультацій з питань, що становлять обопільний інтерес на різних рівнях; розвиток зв'язків та обмінів між парламентами; розширення зв'язків між землями і містами Німеччини та окремими регіонами і містами України; а також про

сприяння розвитку контактів між громадськими і політичними організаціями двох держав.

Така палітра намірів та практичної діяльності відкривала нові можливості для України як європейської держави. На це спрямовувались і підписані угоди про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки; про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища; про співробітництво у розв'язанні проблем ліквідації ядерних озброєнь; про співробітництво у справах депортованих осіб німецької національності та взаємне забезпечення прав національних меншин; з питань, що становлять взаємний інтерес у зв'язку з ядерно-технічною безпекою і радіаційним захистом; про міжнародне автомобільне сполучення; про направлення німецьких викладачів у навчальні заклади України тощо.

Аналізуючи якісні складові взаємовідносин та оцінюючи результати цього візиту федерального канцлера Німеччини, свого часу професор А.І. Кудряченко справедливо характеризував його як своєрідний психологічний та політичний прорив, коли не лише були підписані більше десяти двосторонніх політико-правових документів, а й український вектор у східній політиці ФРН утверджувався окремим напрямом. Зазначимо, що відтоді об'єднана Німеччина вже не сприймає Україну, образно кажучи, через московські окуляри, а формує відносини і з Кремлем, і з офіційним Києвом цілком відокремлено.

Договір про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки включав низку домовленостей, покликаних сприяти інтенсифікації і диверсифікації двосторонніх економічних відносин. Важливою стала фіксація домовленості щодо надання державних гарантій для експортних кредитів на можливо сприятливих умовах. Завдяки цьому значною мірою були забезпечені німецькі поставки в Україну, які склали понад третину українського імпорту з країн Європейського Союзу.

Водночас договір містив деякі положення, що вказували на їх пріоритетний для договірних сторін характер. Так, визначалися конкретні галузі, в яких сторони зобов'язувалися у межах своїх можливостей підтримувати і заохочувати співробітництво підприємств та організацій, серед них: хімія і фармацевтика; машинобудування; інфраструктура, транспорт і телекомунікація; металургія; регіональне планування, житлове і міське будівництво. Очевидно, що цей перелік визначався насамперед інтересами української сторони, яка намагалася в такий спосіб долати кризу в цих галузях економіки. Водночас це також лягало в площину підходів ФРН щодо ефективності секторальної співпраці з європейськими державами.

У свою чергу німецька сторона, заявивши про готовність підтримувати створення ринкової економіки в Україні, запропонувала на додаток до заходів з надання допомоги з боку міжнародних організацій передачу Україні у формі консультативної і технічної допомоги досвіду, накопиченого під час переходу від планового господарства до ринкової економіки у нових федеральних землях. У договорі зазначалося, що технічна допомога зосереджуватиметься переважно на таких основних напрямках: приватизація і демонополізація підприємств, торгівлі і сектору розподілу товарів; утворення структур середнього і малого підприємництва; утворення системи з надання фінансових послуг; сільськогосподарський сектор; співробітництво в галузі безпеки ядерних реакторів.

Україна, підписавши ці двосторонні документи, як й інші держави європейського Сходу, враховувала потужний економічний і зростаючий політичний потенціал

ФРН, спрямованість її господарських зв'язків на розширення співпраці, доклала зусилля за цими напрямками для того, щоб скористатися можливостями підтримки у трансформаційних перетвореннях і у входженні до об'єднаної Європи. Адже Німеччина посідала серед європейських країн одне з перших місць за своєю економічною могутністю, рівнем науково-технічних досягнень, і вже тривалий час була державою-лідером світової торгівлі. Підходи України ґрунтувалися на економічних інтересах, на сформованих політичних підвалинах взаємної вигоди.

Нових форм зазнала співпраця та підтримка Німеччини європейської ходи України в наступні роки. Про саме таку підтримку керівником уряду ФРН було заявлено на зустрічі президента України Л. Д. Кучми та федерального канцлера Г. Коля, яка відбулася у рамках саміту НБСЕ в Будапешті у грудні 1994 р. Під час зустрічі лідерів двох країн було розширено діапазон пошуків вирішення загальноєвропейських проблем за участю нашої держави. Німеччина продемонструвала розуміння і такт у проблемі набуття нашої країною без'ядерного статусу. Високу оцінку отримали приєднання України до програми „Партнерство заради миру”, Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та підписання Меморандуму про гарантії безпеки [6].

Діяльною стала підтримка України й на парламентському рівні. Під час офіційного візиту у квітні 1995 р. до Німеччини делегації Верховної Ради України на чолі з її головою О. Морозом українські та німецькі парламентарі обмінялися думками щодо законодавчої практики двох країн, шляхів поглиблення контактів та підтримки бундестагом вступу України до Ради Європи. Одним з результатів візиту стало створення в бундестазі парламентської групи „Україна”, до складу якої увійшли понад 20 депутатів [7].

Про обопільне прагнення до масштабнішої політичної та економічної співпраці, готовність політичного керівництва Німеччини послідовно надавати сприяння Україні в процесі її просування в європейський політичний простір засвідчили результати візиту в липні 1995 р. президента України Л. Кучми до Німеччини. Проведені переговори з Г. Коєм, Р. Герцогом, К. Кінкелем, Т. Вайгелем, а також правлячим бургомістром Берліна Е. Дитгеном і прем'єр-міністром Баварії Е. Штойбером продемонстрували зацікавленість ФРН мати в особі України надійного, передбачуваного політичного партнера. Під час переговорів було підтверджено збіг позицій України та Німеччини з принципових питань європейської безпеки, розбудови відносин з ЄС, діяльності ОБСЕ та її місії в Києві, перспектив особливих відносин України з Північноатлантичним альянсом, вступу нашої країни до Ради Європи.

Згідно з домовленістю лідерів двох держав, було започатковано спеціальний механізм консультацій на рівні заступників керівників низки міністерств двох країн під головуванням зовнішньополітичних відомств з метою постійного моніторингу та оперативного вирішення кола актуальних питань взаємовідносин.

Виразну підтримку європейської ходи нашої держави надав вересневий візит Г. Коля до України 1996 р. Велими принципове значення мала зроблена федеральним канцлером у Києві заява, що „Європа потребує незалежної та демократичної України, рівно ж, як і Україна потребує Європи” [8]. Результати переговорів федерального канцлера з вищим політичним керівництвом України продемонстрували готовність Німеччини і в подальшому надавати дієву підтримку прагненню України до інтеграції в європейські структури, зокрема, що стосується створення зони вільної торгівлі з ЄС, а також зміцнення співпраці з Північноатлантичним альянсом НАТО в рамках програми „Партнерство заради миру”, і при розбудові відносин

особливого партнерства з Альянсом. Була підписана Спільна заява урядів України та ФРН про посилення співробітництва, а також низка інших двосторонніх документів щодо нових проектів співпраці у різних сферах [9].

Подальшого розвитку набували відносини на найвищому державному рівні, міжпарламентські та міжвідомчі. З офіційними візитами відвідали Україну голова німецького бундестагу Р. Зюсмут, федеральний міністр охорони навколишнього середовища та безпеки ядерних реакторів А. Меркель, глава зовнішньополітичного відомства К. Кінкель, оборонного — Ф. Рюе та інші урядовці.

Непересічною подією став державний візит федерального президента Німеччини Р. Герцога в лютому 1998 р., який був першим в історії двосторонніх відносин. Відбулися його переговори з президентом, прем'єр-міністром Головою Верховної Ради, Головою Конституційного суду України. Значна увага була приділена гуманітарній та культурній проблематиці відносин. Під час візиту федеральний президент заявив, що „Україна політично та економічно перебуває на вірному шляху, незважаючи на всю скруту повсякдення”, а також, що „Україна належить Європі не лише географічно, а й політично, культурно і традиційно” [10].

Слід підкреслити, що дієвою підтримкою з боку офіційних кіл об'єднаної Німеччини євроінтеграційних прагнень України стала і запроваджена якісно нова форма двосторонніх відносин наших держав. А саме — політичні консультації на найвищому рівні, започатковані в травні 1998 р. в Бонні. Становлення та розвиток цієї форми співпраці засвідчили зростаючу взаємну довіру та практичну готовність до поглиблення співробітництва в різних сферах та ширших межах. До цього часу такий механізм існував тільки у відносинах Німеччини з найвпливовішими країнами Заходу, а також з Польщею і дещо пізніше — з Росією.

Перші українсько-німецькі міждержавні консультації під головуванням президента України Л. Кучми та федерального канцлера Німеччини Г. Коля пройшли в урядовій резиденції Петерсберг. Під час консультацій українська сторона підтвердила незмінність курсу на здійснення демократичних перетворень і ринкових реформ. З боку німецького керівництва була підтверджена однозначна підтримка України як важливої складової європейської спільноти. Під час зустрічей міністрів закордонних справ детально обговорювалися шляхи співпраці обох держав у процесах євроінтеграції та з інших міжнародних питань.

Зазначимо, що розуміння й підтримка курсу Києва на європейську інтеграцію з боку ФРН на політичних консультаціях та подальших переговорах дипломатів наших держав додавали політичному керівництву України снаги і аргументації на користь розробки та прийняття відповідного державного курсу в червні 1998 р. Узятий курс на євроінтеграцію України, суттєві складові затверджені указом президента Л. Кучми відповідної Стратегії були донесені до політичного керівництва не лише дипломатичними працівниками, а й спеціальним уповноваженим уряду України, першим заступником міністра закордонних справ А. Бутейком під час його переговорів у відомстві федерального канцлера, міністерстві закордонних справ та з керівником парламентської групи „Німеччина—Україна” у німецькому бундестазі. Як засвідчує подальший перебіг подій, підходи України були не лише з належним розумінням сприйняті, а й отримали відповідну підтримку, незважаючи на зміни в уряді ФРН.

Важливо підкреслити, що українсько-німецьке співробітництво на рубежі століть не лише зазнає впливу внутрішньополітичних складових розвитку в обох державах,

а й визначається загальними тенденціями становлення нової системи міжнародних відносин. Важливою метою європейської зовнішньої політики все більше постає поширення європейської моделі безпеки і стабільності на сусідні регіони. Тому одними з провідних тем переговорів стають питання сприяння з боку Німеччини у просуванні України до європейських та євроатлантичних структур, а також участь нашої країни у врегулюванні конфлікту на Балканах та інших кризових регіонах. Ці питання мали особливе значення з огляду на головування Німеччини в 1999 р. у „Великій сімці” та у першому півріччі — в ЄС і ЗЄС. З українського боку наголошувалося на необхідності розробки Європейським Союзом реальної стратегії щодо України, яка передбачала б набуття нею в перспективі асоційованого, а з часом і повного членства в Євросоюзі.

Так, при обговоренні актуальних європейських проблем зазначалося, що Україна намагається виступати не тільки споживачем європейської безпеки, а й її контрибутором. Маючи великий потенціал, Україна прагне використати його на користь загальноєвропейських інтересів, що наочно відбилося, зокрема, в її активній позиції у врегулюванні конфліктів у Косово та Абхазії, участі у процесах мирного врегулювання в Боснії та Герцеговині.

На других українсько-німецьких міждержавних консультаціях під головуванням президента України Л. Кучми та федерального канцлера Німеччини Г. Шрьодера в липні 1999 р. в Києві була підтверджена життєздатність і ефективність започаткованої з попереднім урядом ФРН якісно нової форми співпраці. Ці консультації стали найбільш представницькою зустріччю політичного керівництва двох держав за всю попередню історію двосторонніх відносин. У них взяли участь керівники десяти українських та семи німецьких федеральних міністерств.

Під час зустрічей президента України та федерального канцлера наголошувалося, що розвиток міждержавних консультацій є виявом налаштованості України та Німеччини на стабільне і в перспективі стратегічне партнерство, що це новий щабель сходження двох держав до єдиної Європи ХХІ століття. У центрі уваги переговорів керівників зовнішньополітичних відомств знаходилися питання інтеграції України до Європейського Союзу, стабілізації ситуації в Косово. Була висловлена вдячність за підтримку Німеччиною позиції України щодо реалізації її стратегічного курсу на поступову інтеграцію до ЄС протягом головування першої в цьому об'єднанні в першій половині 1999 р. Зазначалося, що Німеччина за цей час зробила значний внесок у поглиблення стосунків між Україною та Євросоюзом, покращання взаєморозуміння сторін, за головування ФРН була розроблена Спільна стратегія ЄС щодо України. Щоправда, дана Стратегія була прийнята вже на Гельсінському саміті ЄС.

Ще однією формою підтримки й позиціонування України в колі держав оновленої Європи була участь президента нашої країни у проведенні VII—IX-ї неформальних зустрічей глав держав Центральної та Східної Європи, відповідно, в Угорщині у квітні 2000 р., в Італії у червні 2001 р. та в Словенії у травні—червні 2002 р. На цих форумах завжди відбувалися бесіди президента України з федеральним президентом Німеччини, з іншими колегами.

Відзначимо, що наступні міждержавні політичні українсько-німецькі консультації довели свою значимість та доцільність. У їх рамках проходили переговори, засідання профільних секцій, а також пленарні засідання обох делегацій. Проведені переговори довели, що політичне керівництво ФРН залишається відданим намірам сприяти нашій державі в реалізації курсу на європейську інтеграцію. У цьому зв'язку

важливою була заява федерального канцлера Г. Шрьодера на четвертих консультаціях 2001 р. про те, що Німеччина використовує свій вплив у Європейській комісії для визначення чіткого графіку підготовки угоди про асоційоване членство України. Йшлося про те, щоб Україна разом з Комісією ЄС склала план просування до асоційованого членства, визначила кроки, що мають бути здійснені обома сторонами для досягнення статусу асоційованого члена. А під час п'ятих українсько-німецьких консультацій німецька сторона запевнила в допомозі Україні зі вступом до Світової організації торгівлі та з подоланням усе ще існуючих проблем. Г. Шрьодер заявив про свій намір підтримати Україну в її прагненні отримати від ЄС статус держави з ринковою економікою, як тільки нею буде виконано всі необхідні для цього передумови.

Однак ускладнення внутрішньополітичного характеру, а також відчутні впливи зовнішньополітичних чинників негативно впливали на просування України до чисельно зростаючої об'єднаної Європи, що відбивалося й на можливостях реалізації заходів підтримки з боку Німеччини. Досить лише назвати касетний та кольчужний скандал в Україні, а також навколо її політичних чільників, величезну повінь та дострокові парламентські вибори й реформатування коаліції у ФРН. У ці роки українсько-німецькі політичні відносини зазнали відчутного охолодження. Таке становище не змогла змінити і тристороння зустріч лідерів України, Росії та Німеччини у червні 2002 р. у Санкт-Петербурзі та підписання спільної заяви про співпрацю у викирстанні українських продуктопроводів.

Усі ці чинники, як і значне розширення та природне наростання ускладнень з поглибленням інтеграційних процесів у ЄС, відтермінували формування консолідованої позиції до українських прагнень та відповідних бачень і напрацювань щодо них у Німеччині.

Для Євросоюзу нинішній період є досить складним і важливим. Йдеться про масштабне розширення Європейського Союзу та способи збереження його дієздатності після об'єднання Європи-27. Прийняття так званої Європейської Конституції зробило б Європейський Союз демократичнішим, прозорим і ефективним. Тогочасний федеральний міністр закордонних справ Німеччини Ф.-В. Штайнмаєр був твердо переконаний у тому, що Європа досягне успіху в єднанні [11]. У свою чергу, колишній посол ФРН в Україні Д. Штюдeman впевнений, що Німеччина була й залишається однією з рушійних сил європейської інтеграції [12]. Для України надзвичайно позитивним є те, що подальше розширення ЄС, незважаючи на конституційно-політичну кризу, не було остаточно зупинено.

Перебіг подій в Україні, пов'язаний з президентськими виборами в ній, знайшов палке відлуння в Німеччині. Зокрема, перемогу В. Ющенка 26 грудня 2004 р. у ФРН сприйняли як перемогу новонародженого українського громадянського суспільства. Німецькі політики, більшість громадян країни, як і вся європейська спільнота, уважно слідкували за подіями, якими супроводжувалася Помаранчева революція. Тогочасному послу ФРН в Україні Д. Штюдemanу вона нагадувала події в НДР 1989 р. Далі, при всій заангажованості Г. Шрьодера на Л. Кучму в силу попередніх численних зустрічей, німецький канцлер у найкритичніші моменти двічі особисто провів телефонні розмови з президентом РФ В. Путіним. Зокрема, у розмові 27 листопада 2004 р. Г. Шрьодер закликав російського лідера, незважаючи на його поспішні поздоровлення бажаному кандидату, погодитися на повторне голосування другого туру виборів президента України.

Масована і правдива інформація про тогочасні події в Україні справила величезне враження на всі верстви німецького суспільства. Тому виправданим був той підвищений інтерес, з яким у ФРН поставилися до першого візиту нового українського лідера президента В. Ющенка на початку березня 2005 р. На той час у нього вже відбулися перші контакти з політичним керівництвом Німеччини. У рамках візиту відбулися його переговори з канцлером ФРН Г. Шрьодером, зустрічі з президентом Х. Кьолером, головою бундестагу В. Тірзе, міністрами та головою ХДС і фракції ХДС/ХСС у бундестазі А. Меркель. Апогеєм візиту став виступ В. Ющенка на пленарному засіданні німецького бундестагу. Президент України став загалом двадцять другим іноземним політиком, якому було надано це право з 1949 р., і першим, хто отримав його ще до завершення перших ста днів перебування на посаді.

Під час переговорів з федеральним канцлером, окрім іншого, було досягнуто домовленості щодо збереження механізму двосторонніх політичних консультацій, висловлено готовність сторін обговорити шляхи створення систем енергобезпеки України та ФРН, а також відновити тристоронні консультації між Києвом, Москвою та Берліном щодо створення консорціуму з управління та розвитку газотранспортної системи України. Г. Шрьодер запевнив у подальшому сприянні з боку ФРН інтеграційним прагненням України, заявивши, що Німеччина буде й надалі „відвертим партнером України в тому, що стосується європейських структур”.

Слушними для України стали й запевнення керівника МЗС ФРН Й.Фішера стосовно того, що Німеччина підтримує поступове зближення України з ЄС через отримання статусу країни з ринковою економікою, набуття членства в СОТ, завдяки виконанню Плану дій Україна—Євросоюз, а також укладення нової посиленої угоди після закінчення чинності УПС. При цьому робився особливий наголос щодо необхідності постановки реальних завдань з європейської інтеграції Києва.

Під час наступних зустрічей високих посадовців неодноразово засвідчувалася підтримка реформаторського курсу керівництва нашої держави з боку федерального уряду Німеччини. Показовими в цьому відношенні стали і українсько-німецько-польські консультації з регіональних питань, що відбулися у квітні 2005 р. у Берліні. Важливий зміст цієї зустрічі стосувався можливостей зміцнення стабільності в Центральній та Східній Європі. Важливим результатом консультацій стала оприлюднена на спільній прес-конференції заява канцлера ФРН Г. Шрьодера щодо підтримки з боку Німеччини євроатлантичних прагнень України.

Також, після того, як у листопаді 2005 р. у Німеччині було сформовано „велику коаліцію” в складі консерваторів (ХДС/ХСС) та соціал-демократів (СДНП), в коаліційну угоду було внесено окреме положення щодо України: „Нашою метою залишається подальша підтримка процесу демократичних і економічних реформ в Україні. Ми за реалізацію визначених у рішенні ЄС від 21 лютого 2005 р. кроків з поглиблення відносин між Україною і ЄС. Ми виступаємо за те, щоб Україна знайшла своє місце в Європі”. Отже, навіть, незважаючи на наявність нерегульованих проблем, українсько-німецький політичний діалог мав успішно розвиватися.

Однак зазначимо, що в подальшому в силу низки причин, особливо за президента В. Ющенка та першої каденції канцлерства А. Меркель, українсько-німецькі відносини втратили свою динаміку та привілейованість високого політичного рівня. Зокрема, вже в лютому 2006 р. у своїй промові на 42-й Мюнхенській конференції з політики безпеки в рамках обговорення стратегічних засад НАТО А. Меркель, окремо зупинившись на Україні та Грузії, відзначила, що „не має бути автоматичною ре-

акція щодо перспективи членства в НАТО України та Грузії” [13]. У політичних колах ФРН у цей період не отримали підтримки євроатлантичні прагнення офіційного Києва. Про це однозначно висловлювався депутат бундестагу М. Меккедь та інші політики. Зокрема, він підкреслював, що американцям українці сьогодні потрібні в Іраку або ще десь, так само, як їм потрібен був Узбекистан під час операції в Афганістані. Їм потрібні партнери під спеціальні проекти [14]. Ми, політики, в Німеччині маємо бути впевнені: Україна за жодних обставин не зрадить євроінтеграційній орієнтації. І для цього в Києві повинні не говорити про членство в ЄС, а зосередитися на конкретних проектах — в Одесі, Харкові і Донецьку [15]. Говорячи про перспективи нашої країни, політик стверджував, що він особисто переконаний, що Україна належить Європі, однак, якщо Київ підніме питання членства зараз, то отримає одну відповідь — „ні”. На його думку, наша країна ще далека від виконання так званих Копенгагенських критеріїв [16].

Слід визнати, що в Україні існують не лише проблеми і між у Європі, на що є багато причин. Певно, що й кадровий дипломатичний склад у центрі та в дипломатичних місіях в Німеччині далеко не все робить, аби повніше й переконливіше донести лінію України та належним чином інформувати керівництво своєї держави про адекватність формування та сприйняття відповідних цілей. За всіх пояснень, з прикрістю доводиться констатувати, що напрацьовані механізми, форми й рівень співробітництва попередніх років значною мірою знецінені. Проте підтримка вітчизняного курсу на євроінтеграцію потрібна, в першу чергу, Україні, а не іноземним лідерам.

Німеччина сподівається, що буде продовжено політику євроінтеграції. В Україні також є розуміння того, що і український уряд, і президент України мають проводити узгоджену лінію, стануть надійними партнерами на переговорах щодо майбутніх відносин між Україною та Європейським Союзом. Не підлягає сумніву й те, що друзі України, до яких належить і Німеччина, схильні до того, щоб наша країна належала до цієї демократичної сім’ї.

За оцінкою аналітиків і прихильників України, головування ФРН у ЄС у першій половині 2007 р. не вирішило проблем щодо активної підтримки євроінтеграційних прагнень України. Перша офіційна зустріч В. Юценка і канцлера А. Меркель відбулася лише в лютому 2007 р. Президент України в Берліні запевнив, що в нашій країні з розумінням ставляться до дещо скептичних настроїв у ФРН та ЄС щодо подальшого його розширення. „Ми це розуміємо і поважаємо”, проте, як зазначив український президент, „ми переконані, що Європейський Союз потрібен Україні не менше, ніж Україна Євросоюзу”. За визначенням глави Української держави, Європейському Союзу сьогодні бракує інформації про Україну, внаслідок чого українські можливості залишаються недооціненими [17].

Проте зниження динаміки й духу політичних відносин на найвищому рівні не може закрити прагнень ФРН не лише інтенсифікувати двосторонні стосунки, а й підтримати за своїм баченням курс України на входження її до європейського простору. Так, у 2007 р. Ф.-В. Штайнмайер, глава МЗС Німеччини як держави, що головувала в ЄС, дав старт переговорам щодо нової поглибленої Угоди між Євросоюзом та Україною.

Аналізуючи стан справ, відомий німецький політолог В. Шнайдер-Детерс писав, що „федеральне міністерство закордонних справ Німеччини запропонувало лише політику сусідства зі знаком „плюс”, керуючись неприкритим наміром запобігти ви-

никненню в просторі між ЄС і Росією вакууму в плані інтеграційної політики й безпеки. З огляду на практично перманентну політичну кризу в Україні інтенсифікація за німецького головування в ЄС „Європейської політики сусідства” (ЄПС) та надання їй знаку „плюс” мало велике значення. Передусім, „ЄПС — плюс” мала на меті уможливити для країн—сусідів Євросоюзу, і для України, сумісність їхнього законодавства з ЄС у найширшому сенсі та проведення інтеграційних кроків селективно і секторально, виходячи з їхньої актуальності. Оскільки центральною темою для Євросоюзу в період німецького головування була енергетична безпека, то на засіданні Ради Європи в березні 2007р. була затверджена спрямована в майбутнє програма дій у галузі енергетики, де окреслювалися важливі відправні точки для співпраці між ЄС та Україною. Підкреслювалося, що Німеччина бажає бачити Україну своїм стабільним партнером. На думку німецької сторони, важливою передумовою для просування бажаним для України європейським шляхом буде стабільність як результат конституційної реформи та зміцнення засад правової держави.

У подальшому українська сторона, певно, недооцінюючи реальність і відповідні переваги секторальної інтеграції, якої дотримувалися в Німеччині, навіть зі значними запереченнями МЗС, віддала перевагу новій політиці ЄС, сформульованій як „Східноєвропейське партнерство” з шістьма країнами СНД. Проте аналіз цих підходів та всіх „за” і „проти” цих ініціатив є окремою темою, й про це йдеться в подальших розділах монографії.

Варто наголосити, що непроведення політичних консультацій між Україною та Німеччиною на вищому рівні, активна протидія Берліна й Парижа приєднанню Києва до Плану дій щодо членства в НАТО на саміті Альянсу в Бухаресті у квітні 2008 р. дали привід говорити про виразне „охолодження” українсько-німецьких відносин та затьмарення перспектив наближення України до ЄС. У Німеччині початок переговорів про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС обумовлювали підписанням протоколу про вступ України до СОТ. Водночас у Берліні з розумінням сприйняли запропоновані українськими високопосадовцями пропозиції щодо започаткування між Україною та Євросоюзом експертного діалогу з питань розроблення і подальшої реалізації спільної „дорожньої карти”, спрямованої на запровадження взаємного безвізового режиму між Україною та ЄС, підходи щодо поглиблення політичного діалогу, співробітництва в освітній, культурній та гуманітарній сферах.

На тлі виразного зниження підтримки України, її євроінтеграційних прагнень з боку ФРН певним зрушенням на високому політичному рівні мав стати довгоочікуваний перший візит А. Меркель як федерального канцлера Німеччини до Києва 21 липня 2008 р. Однак атмосфера протистояння між владними інститутами в Україні, завищені очікування глави держави та позиція канцлера унеможливили досягнення бажаного психологічного прориву. Стосовно амбітних визначень В. Ющенком майбутньої угоди і членства в інтеграційному об'єднанні його візаві А. Меркель погодилася з тим, що „майбутню посилену угоду Україна—ЄС можна охарактеризувати як угоду про асоціацію, і це дуже важливий крок. Тільки не слід плутати це з перспективами членства в Євросоюзі”. За її твердженням, „йдеться про інтеграцію, зокрема — економічну, а не про членство”. З огляду на те, що ФРН і в майбутньому має залишатися рушійною силою інтеграційного процесу, А. Меркель вважає, що „відносини Україна — Німеччина нині є доволі тісними. Ми маємо не лише економічні, а й політичні контакти. Німеччина яскраво висловлює зацікавленість у відносинах з Україною як економічного, так і загальнополітичного характеру” [18].

Також відзначимо, що на рівень політичного взаєморозуміння і підтримки європейського курсу України з боку офіційних кіл Німеччини мали негативний вплив так звані кризові явища у відносинах Києва з Москвою щодо оцінок історичного минулого, позиціонування в рамках СНД, а особливо — пов'язаних з транзитом енергоресурсів до ФРН й інших держав Європи. Ці явища недодавали оптимізму щодо виходу на вже втрачений рівень політичної співпраці України з об'єднаною Німеччиною.

Експерт фракції соціал-демократів з питань енергетики бундестагу ФРН Р. Гемпельманн висловив переконання, що з метою запобігання енергетичних криз у майбутньому слід зібрати разом три сторони так званого „газового питання”: Україну, Росію і ЄС. „Поставки газу з Росії — спільний інтерес для Москви, Києва та Брюсселя. Нарешті це слід зрозуміти й виробляти разом рішення на тривалу перспективу”. За визначенням політика, ідеї на кшталт „фінансової допомоги Україні від ЄС — це пропозиції, які вирішують проблему лише на кілька місяців, однак не гарантують ефективної і тривалої успішної співпраці”. За словами Гемпельманна, раціональність підходів полягає в тому, що слід сформулювати разом спільний інтерес і, таким чином, вирішувати проблеми різних сторін. Посередником на таких тристоронніх зустрічах, на думку члена бундестагу, міг би бути ЄС або Єврокомісія, також доцільно запросити до пошуку виважених рішень представників європейського газового бізнесу. Це мали б бути компанії, які вже мають досвід роботи з Україною та Росією.

Політична нестабільність в Україні і жорстка боротьба за владу між провідними партіями протягом останніх років значно вплинула на зниження авторитету нашої держави в Європі та світі. Не викликає довіри й нестабільне українське законодавство, виникає низка труднощів у підприємств з іноземним капіталом, спільних українсько-німецьких підприємств.

У період світової фінансово-економічної кризи названі негативи нашої державі слід якомога швидше долати. Це, зокрема, дозволить повніше скористатися можливостями, що випливають з анонсованої урядом ФРН програми сприяння кредитуванню реального сектору економіки німецькими кредитно-фінансовими установами загальним обсягом до 17,5 млрд євро. Показово, що проведені у вересні 2009 р. посольством України у ФРН консультації в міністерстві економіки і технологій підтверджують можливість використання українською стороною окремих аспектів цієї програми. ФРН проводить інтенсивні консультації щодо програми з Єврокомісією, оскільки йдеться про певну форму державних субсидій. Уряд у Берліні очікує на позитивну реакцію Брюсселя та планує розпочати реалізацію передбачених програмою заходів до кінця 2009 р. За баченням посольства, інтерес української сторони можуть викликати плани німецького уряду щодо викупу через „KfW” „гермесовських запорук”, оскільки цей інструмент активно використовується німецькими банками та компаніями в експортно-імпорتنих операціях з Україною [19].

Таким чином, аналіз підтверджує, що урядова „велика коаліція” ФРН проводила суто прагматичний курс щодо прагнень України на євроінтеграцію, який лягав у площину її власних пріоритетів та бачень всієї східноєвропейської політики Німеччини цього періоду. Це стосується і контексту загальноєвропейського процесу, відносин з Росією та іншими країнами СНД. Водночас реалізації українського потенціалу зв'язків з ФРН та підтримки Берліном вітчизняного курсу на тіснішу взаємодію з розширеним Євросоюзом все ще перешкоджають завищені очікування

владних інститутів і перманентна, політична криза в Україні, а також відчутно ослаблений кадровий потенціал на німецькому напрямі та відсутність чіткої, продуманої стратегії Києва щодо інтенсивного розвитку українсько-німецького співробітництва в усіх сферах міждержавних відносин.

Проте проведені парламентські вибори у ФРН та вже сформована нова урядова коаліція правих партій на чолі з А. Меркель та К. Вестервелле привносять відчутно нові можливості щодо посилення підтримки Німеччиною європрагнень України. Так, у передвиборчій програмі Вільної демократичної партії було офіційно визнано право України претендувати на членство в Європейському Союзі. Це записано в програмі партії, представник якої 28 жовтня 2009 р. став віце-канцлером та очолив міністерство закордонних справ ФРН. У програмі ВДП, що представляє німецьких лібералів Європарламенту, зазначено: „Країни Західних Балкан мають середньо- і довгострокову перспективу вступити в ЄС, яку підтримують ліберали. Довгостроково це стосується й України”. Дотепер німецькі партії уникали однозначної позиції щодо перспективи членства України в Євросоюзі.

За слушним визначенням патріарха ВДП О. Ламсдорфа, „для німецьких лібералів ясно, що Україна — центральна, важлива країна в Східній Європі. Це країна з великим і, на нашу думку, дотепер фактично нереалізованим потенціалом, яка може відігравати важливу роль для стабілізації в Східній Європі і майбутнього добробуту”. Водночас німецький політик відзначав, що таку позицію не слід ототожнювати з обіцянкою Україні вступу протягом визначеного часу, або з обіцянкою надати їй у швидкому майбутньому статус кандидата на приєднання до Європейського Союзу [20].

Колишній міністр закордонних справ І. Фішер обстоює тези, що слід покласти край московській політиці поділу і володарювання, прийнявши спільну енергетичну стратегію для ЄС; що зобов'язання ЄС перед Україною для збереження її незалежності слід виконувати; що все це необхідне для того, щоб послати чіткий сигнал Росії про те, що об'єднана Європа не бажає пасивно спостерігати за тим, як Росія повертається до політики великої держави. Проте не можна втрачати з поля зору спільні інтереси, які пов'язують Росію й Захід. Спільні стосунки мають бути підтримані в максимально можливій мірі [21].

Українським державникам і політикам — нинішнім та майбутнім, — з огляду на спадковість та наступність зовнішньої політики ФРН, слід використовувати й підходи останніх років зовнішньополітичного відомства Німеччини і його чільників. Так, міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайер і його польський колега Р. Сікорські, закликаючи до недопущення газової кризи, подібної тій, що мала місце в січні 2009 р., обіцяли Україні підтримку і в подоланні економічної кризи, і в її наблизненні до ЄС. Останнє стосується і домовленостей щодо формування договірно закріпленої зони вільної торгівлі України з ЄС та завершення переговорів щодо підписання посиленої угоди про співпрацю сторін [22].

Вітаючи Федерального канцлера Німеччини Ангелу Меркель з нагоди перемоги ХДС на виборах до бундестагу, президент України висловив сподівання на те, що формування нової парламентської коаліції сприятиме посиленню підтримки з боку ФРН України на пріоритетних напрямках нашої зовнішньої політики, зокрема — у питаннях європейської та євроатлантичної інтеграції України, а також подальшому зближенню наших країн. Прем'єр-міністр Ю. Тимошенко зазначила, що для неї особисто й для всього світу впевнене та сильне керівництво канцлером країною під час кризи стало прикладом. У свою чергу, А. Меркель висловила сподівання на те, що в

Україні і Німеччині після формування в листопаді нового німецького уряду є всі можливості поглиблювати співробітництво, робити його динамічнішим і ефективнішим [23].

Оцінюючи нинішню ситуацію та роблячи прогноз на майбутнє, надзвичайний і повноважний посол Німеччини в Україні Ганс-Юрген Гаймзют вважає, що європейська політика одержить новий імпульс, і Німеччина працюватиме над тим, щоб наблизити Україну до Євросоюзу. Для всіх зрозуміло, що коли урядова партія, лідер якої Гідо Вестервелле стає віце-канцлером, підтримує розширення ЄС, у тому числі за рахунок України в „довгостроковій перспективі”, то це вельми важливі принципові засади. Посол слушно наголошує, що „поки що ми не можемо назвати точного строку вступу до Євросоюзу, оскільки багато чого залежить від самої України. Однак ми щодня працюємо над тим, щоб нарощувати взаємодію між Україною і ЄС” [24]. Справді, що це є добрий знак і справедливим є твердження, що тепер, як ніколи, справа просування до простору ЄС залежить від України.

Таким чином, українській стороні слід ретельно проаналізувати весь спектр відносин з Європейським Союзом з урахуванням досягнень і пророхунків, визначити пріоритети перетворень в Європейському контексті. Слід також враховувати, що Європі потрібна стабільна Україна, яка не являє собою загрозу. Ми маємо наближатися до стандартів Європейського Союзу, навіть якщо ЄС при цьому не дає жодних перспектив. Проведений аналіз засвідчує вельми переконливо, що європейський зовнішньо-політичний курс України матиме успіх, найвірогідніше, тоді, коли він спиратиметься на розуміння і підтримку такої потужної європейської держави, як Німеччина.

Література та посилання:

1. *Солошенко В.В.* Українсько-німецькі відносини у 90-х роках ХХ століття 07.00.02 Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.— К.: КСУ, 2005.— С. 24.
2. *Кудряченко А.* Україна, Росія, Німеччина: взаємовідносини на переломі // Розбудова держави.— 1994.— № 8.— С. 56—58.
3. *Кудряченко А.І., Грабарчук Г.О.* Україна й Німеччина — двосторонні відносини на початку 90-х років.— К.: Знання.— С. 17.
4. *Abkommen zwischen der Regierung der Ukraine und der Regierung der Bundesrepublik Deutschland über die Zusammenarbeit auf dem Gebiet des Umweltschutzes.*— № 358 Juni 1993.
5. Угода між Україною і Федеративною Республікою Німеччина про сприяння здійсненню і взаємний захист інвестицій.— № 235 від 15 лютого 1993 року.; Угода між Урядом України і Урядом Федеративної Республіки Німеччина про необмежену свободу пересування.— № 234 від 15 лютого 1993 р.; Угода між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про культурне співробітництво.— № 236 від 15 лютого 1993 року.
6. *Коль Г.* Це важливий крок уперед // Політика і час.— 1993.— № 7.— С. 8; *Vereinbarung zwischen dem Ministerium für Verteidigung der Ukraine und dem Bundesministerium der Verteidigung der Bundesrepublik Deutschland über die Bedingungen der gegenseitigen Sicherstellung von offiziellen und Arbeitsbesuchen.*— № 1615 (16.08.1993).— Арк. 1—2.
7. *Кудряченко А.* Зовнішньополітичні засади незалежної України // Віче.— 1996.— № 8.— С. 137.
8. *Олійник О.* Україна — Німеччина: разом до нової Європи // Урядовий кур'єр.—1996.— № 166-167 (861-862).— С.1—3.
9. *Кривонос Р.* Інтеграція велить не квапитись і не впадати у відчай // Віче.— 1996.— № 12.— С. 101.
10. Німецький президент відвідав Україну. До сучасної історії двосторонніх відносин // Українське слово.— 1998.— № 6 (2903).— С. 10.

11. Штайнмайєр Ф.-В. Председательство Германии в ЕС в 2007 г. // Deutschland.— 2006.— №6.— С. 4—6.
12. // День.— 2003.— № 21 (446) 7—13 червня.— С. 2.
13. // Die Welt.— 2004.— 19 Februar.— S. 8.
14. <http://podrobnosti.ua/opinion/2006/05/03/309853.html>.
15. <http://rnc.org.ua/interviews/mekkel>.
16. rnc.org.ua/interviews/mekkel/.
17. Прес-служба Президента України Віктора Ющенка. 8.01.2007. <http://wap.president.gov.ua/news>
18. Альтернативи просуванню до Європи немає. // Урядовий кур'єр.— 2008.— № 133.— 23 липня.— С. 1—2.
19. Зустріч в Міністерстві економіки та технологій ФРН. 03.09.09. // <http://www.mfa.gov.ua/germany/>
20. Німецька партія вперше визнала перспективу вступу України в ЄС 04.06.2009. // <http://news.finance.ua/ua/toplist/~1/2/162416> 12.
21. // День.— 2008.— №155.— 2 вересня.— С. 1—2.
22. Європейська підтримка для України — Штайнмайєр і Сікорські разом у Києві 18 червня 2009. <http://ua.korrespondent.net/wordabus/873627>.
23. Ющенко и Тимошенко поговорили по телефону с Меркель.— <http://korrespondent.net/ukraine/politics/983915>
24. Німеччина пообіцяла працювати над вступом України до ЄС.— <http://gazeta.ua/index.phpid=309420>.

Державна установа «Інститут всевітньої історії України»

3.5. Економічні виміри євроінтеграції України

Важливими складовими реалізації стратегії на європейську інтеграцію були і залишаються заходи щодо соціально-економічної трансформації народного господарського комплексу та зростання добробуту громадян України, а також гармонізація вітчизняного законодавства з європейським. Відомо, що ці зміни проходять і нині проходять не завжди однозначно, намічені цілі та терміни їх досягнення часто не витримуються. Україна стикається з труднощами системного порядку на макроекономічному рівні.

Після багаторічного панування адміністративно-командної системи економіка України, як і інших республік колишнього СРСР, була ослабленою й структурно деформованою. Проте стартові можливості України, в яких розпочиналися реформи, були значно сприятливіші в порівнянні з іншими новими незалежними державами. Про це свідчили розрахунки й оцінки не лише українських, але й закордонних дослідників та фахівців. Так, в 1986—1991 рр. виробничі та експортні показники України були вищими за загальносоюзні. Середньорічні темпи приросту ВВП України за п'ятирічку склали 2,6%, а промислової продукції — 3,8%. За оцінками Дойче Банку, Україна серед всіх союзних республік мала найвищий рейтинг можливостей (потенціалу), розрахованих за сукупністю дванадцяти основних характеристик: рівня індустріалізації та експортного потенціалу промисловості, сільськогосподарського виробництва та експортних можливостей АПК, рівня самозабезпеченості промисловими товарами і мінеральними ресурсами, рівня освіти, розвитку інфраструктури та схильності населення до підприємництва, географічної близькості до Європи тощо. За своїм рейтингом Україна випереджала країни Балтії, Росію, залишаючи далеко позаду інші країни пострадянського простору [1].

Однак в силу ряду причин суб'єктивного та об'єктивного порядку офіційний Київ не повною мірою скористався тими потенційними можливостями задля трансформаційних перетворень. У першу чергу давалася взнаки відсутність у керівництва держави виваженої стратегії реформ. Також великої шкоди завдала невідповідність до лібералізації цін, яка запроваджувалася з 2 січня 1992 р. Перші кілька років після набуття незалежності в Україні відзначалися досить глибокою економічною кризою. Неспроможність економічної політики, тактичні маневрування державного керівництва країни обернулися гіперінфляцією, різким спадом виробництва та життєвого рівня населення [2].

Нелегкий шлях трансформаційних перетворень у подальші роки, чималі зусилля державної влади, різних її гілок, напружена праця мільйонів співвітчизників принесли як для економіки країни, так і для її громадян позитивні зрушення. Лише на рубежі століть була подолана соціально-економічна криза; вітчизняний народногосподарський комплекс, зазнавши суттєвих макроекономічних змін, став помітно зростати й у громадян з'явилися надії на подальше поліпшення становища. Метою і засобом досягнення значно вищого рівня соціально-економічного зростання став стратегічний вибір курсу офіційного Києва на євроінтеграцію.

Адже наслідки гальмування з економічними реформами в Україні особливо рельєфно проявляються тоді, коли ми порівнюємо її показники з аналогічними даними країн ЦСЄ, які ввійшли до Євросоюзу. Останні різко покращили свої соціаль-

но-економічні показники. На відмінну від України, яка мала до нинішньої світової фінансово-економічної кризи середньорічний дохід на душу населення у 2007 р. лише 2200 дол. на рік, у Польщі цей показник зріс — до 9800 дол. на рік, в Латвії — до 10000 дол., Литві — до 10250 дол., Естонії — 14120 дол. на рік. Навіть Румунія вийшла за цим показником на рівень 6340 дол. на душу населення [3].

Привабливість ідеї „повернення до Європи” багато в чому пояснюється бажанням населення пострадянських країн отримати доступ до благ вже успішної цивілізації. Далі постає надія суспільства на досягнення європейської якості життя, високого рівня добробуту і соціального забезпечення, гуманних підходів до соціальної організації трудових відносин, стандартів Європейської соціальної хартії і відповідних директив ЄС. Разом з тим, адекватна вимогам часу соціальна політика є значною мірою імперативом, але вона не терпить популізму, сподівань щодо можливості найпростішого шляху вирішення соціальних проблем. Хоч Україна й має достатньо об’єктивних передумов для послідовного наближення до стандартів життя в країнах ЄС, однак головною її проблемою на шляху євроінтеграції залишаються вкрай низькі показники, порівняно з цими країнами, щодо задоволення життєво важливих потреб населення.

Саме трансформаційні перетворення та європейський вибір відкривають перед Україною унікальну можливість виходу на якісно вищий рівень розвитку суспільства і держави, надають кожному її громадянину шанс для розкриття власного потенціалу. Водночас, щоб скористатися перевагами від входження у простір об’єднаної Європи, впровадити високі європейські соціальні, економічні та політичні стандарти, Києву необхідно опанувати сучасні моделі економічного зростання, забезпечити стабільно високі показники соціально-економічного розвитку на довгострокову перспективу.

За сім років, що передували нинішній світовій фінансово-економічній кризі, стало відчутне зростання ВВП в Україні, а його динаміка дозволяла оптимістичніше оцінювати перспективи євроінтеграції нашої держави в економічному вимірі [4]. До того ж Євросоюз із 2007 р. продемонстрував здатність інтегрувати такі сусідні країни, як Румунія і Болгарія, в яких дохід на душу населення складав близько третини від середнього по Євросоюзу. Раніше такі порівняно небагаті країни членами ЄС ще не ставали. Згадане свідчить: успіх євроінтеграції залежить не лише від характеристики економіки країни—претендента, а й від впевненості ЄС у її сумісності з європейською практикою, з точки зору засад ринкового розвитку і демократії, обмеження впливу корупції, відповідності нормам і правилам СОТ. Результати останніх кількох років свідчать як про адаптивність української економіки до політичних зрушень, її гнучкість та відповідну ринкову орієнтованість, а з іншого боку — уразливість, залежність від світової економічної кон’юнктури. Криза засвідчила, що найбільш слабким є вітчизняний банківський сектор. Нагромаджений економічний, підприємницький та інституційний потенціал має забезпечити перехід країни від посткризового відновлення до динамічного розвитку на основі ринкової соціально орієнтованої моделі економіки. Саме ці засадничі принципи і європейські стандарти мають стати вирішальними у досягненні нашою державою стратегічних цілей.

Формування нової якості економіки є надзвичайно важливим для майбутнього України. Нинішній низький, за європейськими мірками, рівень життя населення, розрив у доходах різних його груп є однією з причин нерозвиненості „середнього класу”, низького ступеня довіри українських громадян до всіх інститутів влади. По-

долання теперішнього соціального песимізму і апатії на основі нових соціальних і економічних стандартів покликано забезпечити гарантії стабільного розвитку української демократії і самої української державності.

Про готовність суспільства до модернізації країни свідчать зміни у системі його цінностей: зростає частка тих, хто поділяє ініціативність і, навпаки, зменшується питома вага тих, хто дотримується традиційних настанов „зрівнялівки”. Це створює сприятливе підґрунтя для максимально повної реалізації інтелектуального, трудового та підприємницького потенціалу країни завдяки наближенню рівня оплати праці до рівня її продуктивності, формування дієвого та гнучкого ринку праці. Одночасно має бути розпочато радикальне реформування соціальної сфери у напрямі підвищення її ефективності та цільової спрямованості.

На тлі нинішньої світової фінансово-економічної кризи в Україні особливої гостроти набули проблеми з виплатами заробітних плат працівникам різних сфер, питання підняття прожиткового мінімуму та дотримання соціальних стандартів для більшості верств населення. Владні структури не завжди виважено підходять до розв’язання цих нагальних проблем, здебільшого нехтують формуванням засад та підвалин щодо посткризового соціально-економічного розвитку.

Слід піддати глибокому аналізу те становище, що серед основних чинників економічного підйому в останні передкризові роки головним було збільшення внутрішнього споживчого попиту та прискорене зростання експорту. Динаміка українського експорту протягом 2006—2007 рр. засвідчила відчутну активізацію вітчизняних експортно орієнтованих підприємств завдяки розширенню торговельної присутності на традиційних ринках, зокрема ЄС та Російської Федерації, а також через лібералізацію доступу на відносно нові ринки збуту продукції. До числа останніх слід віднести збільшення поставок на ринки США після надання Україні статусу країни з ринковою економікою та скасування поправки Джексона—Веніка. Разом з тим, структура експорту як в ті, так і в кризові роки істотно не змінилася. У ній, як і раніше, домінують товари з низькою часткою доданої вартості. Відтак розвиток вітчизняної економіки у найближчому майбутньому також суттєво залежатиме від зовнішньої кон’юнктури, імперативно постає необхідність вирівнювання вітчизняного торговельного балансу та підвищення інвестиційної привабливості України [5].

Дана постановка питання набуває особливого звучання і з огляду на існуючу практику взаємовідносин нашої держави з Європейським Союзом, прагненням більш успішно проводити курс на євроінтеграцію, досягнення відповідної сумісності політичної, економічної та соціальної сфер. Як відомо, вже тривалий час головним документом, що визначав правові засади, форми і методи співпраці, була Угода про партнерство і співробітництво. Проте після важливих політичних змін в Україні у 2004 р. та прагнення її нової влади придати імпульсів щодо реалізації євроінтеграційної стратегії були напрацьовані і апробовані нові форми, розроблялися і втілювалися відповідні ініціативи з боку Брюсселя. Враховуючи той факт, що їх дієвість у експертів викликає різні оцінки, варто зупинитися на окремих із них, з’ясувати рівень ефективності та відповідність можливостям сторін.

З огляду на прагнення української влади успішніше просуватися у напрямі євроінтеграції та прагнучи розвинути ширший і більш реальний спектр співробітництва, Європейський Союз з оновленою демократичною владою України здійснив ряд масштабних заходів. Так, 21 лютого 2005 р., під час засідання Ради з питань співробітництва, Україна та ЄС підписали трирічний План дій — двосторонній політичний

документ. Він містив конкретні заходи по розширенню політичної співпраці та поглибленню економічної інтеграції України до Європейського Союзу.

План дій був покликаний вивести на якісно вищий рівень відносини України та ЄС порівняно з існуючими рамками УПС. Водночас, як відзначають експерти, існував певний дисбаланс дій та зобов'язань сторін в рамках Плану дій. Так, згідно з цим планом, на Україну припадає переважна кількість зобов'язань у сфері внутрішніх демократичних перетворень, економічних реформ та адаптації національного законодавства до норм та стандартів ЄС в низці секторів економіки. Практичний внесок Євросоюзу у реалізацію Плану дій зводився до технічної та фінансової допомоги у рамках новоствореного механізму допомоги „Європейський Інструмент партнерства та сусідства”. Останій передбачав сім наступних заходів: 1) надання ринкового статусу економіці України в контексті антидемпінгових розслідувань; 2) укладення угоди про спрощення візового режиму; 3) поглиблене співробітництво в рамках регіональної безпеки; 4) поглиблене співробітництво у сфері придністровського врегулювання; 5) поширення на Україну фінансування Європейського Інвестиційного Банку; 6) поглиблення секторальної співпраці (енергетика, транспорт, науково-технологічна сфера); 7) участь України у тематичних програмах та агентствах ЄС. Відзначимо, що практично всі зобов'язання Брюссель виконував з притаманною йому послідовністю. Так, механізм приєднання до заяв Євросоюзу з міжнародних питань був започаткований Україною і Євросоюзом у 2004 р.; взяті зобов'язання щодо визнання ринкового статусу було реалізоване на саміті Україна — ЄС в Києві у грудні 2005 р.; угода про спрощення візового режиму була підписана у червні 2007 р. та набула чинності з 1 січня 2008 р. Були задіяні й інші складові механізму співпраці [6].

Основним внеском Європейського Союзу в рамках Плану дій постало проголошення перспективи поглибленої економічної інтеграції України до ЄС, тобто доступ до внутрішнього ринку об'єднаної Європи після належного проведення внутрішніх політичних та економічних реформ.

Водночас слід відзначити принципову розбіжність у поглядах України та ЄС стосовно кінцевої мети співпраці в рамках Плану дій. Брюссель розглядає його як інструмент участі України в Європейській політиці сусідства, яка позиціонується як альтернатива процесу розширення ЄС. Україна зважає ПД підготовчим етапом для виведення двосторонніх відносин на якісно новий рівень, переходу від принципів партнерства та співробітництва у рамках УПС до принципів політичної асоціації та економічної інтеграції в рамках „нової посиленої угоди”. Укладення цієї угоди у такому форматі („європейська асоціативна угода”) повинно створити передумови для підготовки до набуття Україною членства в Євросоюзі. Таке бачення, як відомо, не знаходить підтримки серед чиновників ЄС та політиків провідних країн об'єднання.

Україна і Брюссель погоджуються з тим, що одним з пріоритетів співробітництва на найближчу перспективу має стати поглиблення економічної інтеграції. Цієї мети планується досягти шляхом укладення всеосяжної та поглибленої угоди щодо зони вільної торгівлі (ЗВТ), яка передбачатиме лібералізацію у сфері руху товарів, капіталів та послуг, широку гармонізацію нетарифних інструментів економічного регулювання (технічні стандарти). Згідно з позицією ЄС, формальні переговори щодо створення ЗВТ з Україною зможуть розпочатися після фіналізації вступу України до СОТ. Тому вступ нашої держави до СОТ 2008 р. став важливим рубежем і для започаткування переговорів щодо ЗВТ без виключень і обмежень.

Наголосимо, що поряд із співробітництвом у рамках Плану дій, протягом останніх років значно активізувалися відносини України та Євросоюзу в низці інших галузей, розширився арсенал співробітництва. Так, Україна вже тривалий час бере участь у реалізації спільної європейської політики безпеки та оборони (ЄПБО). З 2002 р. наша держава стала учасником Поліцейських місій ЄС в Боснії і Герцеговині та Республіці Македонія. У лютому 2006 р. Україна направила миротворчий контингент до складу оновленої Поліцейської місії ЄС в БіГ. Правова основа цієї співпраці була закладена з підписанням 13 червня 2005 р. Угоди про участь України в операціях Європейського Союзу з врегулювання кризових ситуацій, а також Угоди про безпекові процедури обміну інформацією з обмеженим доступом. Укладено Угоду про участь в операціях Євросоюзу з врегулювання кризових ситуацій, яка потребувала ратифікації Верховною Радою України.

У 2005 р. започаткована практика приєднання України до позицій та заяв ЄС із регіональних проблем та питань міжнародного життя. Таким чином, вже протягом цих років Україні надано право бути складовою позицій Євросоюзу, яким користуються країни—кандидати та країни—члени Європейського Союзу. Іншим важливим елементом взаємодії у сфері зовнішньої та безпекової політики став механізм двосторонніх консультацій між Україною та Генеральним Секретаріатом Ради ЄС з питань зовнішньополітичного планування, які дають змогу координувати позиції України та ЄС із цих питань. Партнерство між Україною та ЄС з регіональних питань пройшло успішну перевірку під час президентських виборів у Білорусі у березні 2006 р., коли Україна солідаризувалася з оцінками ЄС недемократичного характеру виборів, та водночас утрималася від підтримки санкцій Брюсселя проти білоруського керівництва. Завдяки налагодженим каналам діалогу, позиція України була з розумінням сприйнята Брюсселем і діалог щодо Білорусії продовжився у форматі регулярної участі нашої держави у конференціях країн-донорів під егідою ЄС щодо підтримки демократичного розвитку Білорусі.

Важливою віхою у співробітництві з Європейським Союзом у цій сфері стала активізація позиції України з проблем придністровського врегулювання. Це дало змогу зрушити з місця даний процес, сприяло зростанню довіри до України як впливового гравця у забезпеченні європейської безпеки і стабільності. Завдяки підтримці України 1 грудня 2005 р. розпочала роботу Прикордонна Місія ЄС на українсько-молдовському кордоні, 16 березня 2006 р. був відновлений повноцінний митний та прикордонний контроль на придністровській ділянці українсько-молдовського кордону. Все це надало значного поштовху процесу повернення придністровських суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності у правове поле Молдови.

Питання можливої участі ЄС у процесі знищення та утилізації боєприпасів в Україні порушувалося під час проведених протягом 2005—2007 рр. засідань Трійки робочої групи Євросоюзу з питань експортного контролю (COARM) — Україна, Трійки робочих груп з питань глобального роззброєння і експортного контролю та з питань нерозповсюдження ЗМЗ (CONOP/CODUN) — Україна, а також під час робочих зустрічей з представниками Європейської Комісії та Генерального Секретаріату РМ ЄС. Першим практичним кроком в напрямку розвитку такої співпраці стало схвалення 29 листопада 2005 р. Радою ЄС рішення щодо виділення 1 млн євро до Трестового фонду НАТО/ПЗМ на реалізацію в Україні проекту щодо ліквідації 133 тис. тон застарілих боєприпасів, 1,5 млн одиниць легкого озброєння і стрілецької зброї та 1 тис. одиниць переносних зенітно-ракетних комплексів. На даний час у

структурах Європейського Союзу продовжується процес вивчення проектних пропозицій української сторони. У найближчій перспективі очікується, що ЄС виділить додатково біля 800 тис. євро до Трастового фонду НАТО/ПЗМ. У Брюсселі розглядають можливість започаткування власного проекту із ліквідації наслідків надзвичайної ситуації в с. Новобогданіка. Продовжуються консультації з метою реалізації рішення Європейської Комісії щодо виділення Україні 4 млн євро на ліквідацію протипіхотних мін у відповідності до Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення (Оттавська конвенція).

ЄС також визнає важливу роль України в забезпеченні безпеки і стабільності на континенті, а також її високий промислово-технологічний потенціал у військовій сфері, що підтверджується практикою запрошення нашої держави до проведення військових навчань за участю підрозділів ЄС. Водночас, досі не зрушилося з мертвої точки вирішення питання залучення потенціалу України у сфері авіатранспортних перевезень для реалізації завдань у рамках Європейської політики безпеки та оборони.

Варто відзначити, що торговельно-економічне співробітництво сторін вже традиційно динамічно розвивається. З року в рік стабільно зростає зовнішньоторгівельний оборот між Україною і Європейським Союзом та прямі іноземні інвестиції з країн ЄС в українську економіку. На сьогодні Україна посідає 31 місце серед торговельних партнерів Євросоюзу по імпорту та входить до 20-ки основних торговельних партнерів ЄС по експорту (18 місце). За товарообігом Україна знаходиться на 25 місці серед основних торговельних партнерів ЄС. Такий розподіл позицій відповідає торгівлі України зі світом (на 24 місці по імпорту, на 32 — по експорту та на 26 — за показником товарообігу у 2008 р.) [7].

Підтримуючи співробітництво з переважною більшістю держав світу, Україна традиційно зберігає як домінуючі міжнародні відносини по лінії: „Захід — Україна — Схід” або у звуженому варіанті: ЄС — Україна — Росія. На напрями економічної взаємодії України з Європою, США, Канадою та СНД у 2008 р. припадала лівова частка (близько 73%) вітчизняного зовнішнього товарообігу. Показник торгівлі України у 2008 р. становив: з Росією близько 24%; з усіма країнами СНД — 37,7%; а з ЄС-27 — 30,8% та всіма країнами Європи (без урахування колишніх республік СРСР) — 33%. Ці дані говорять про співмірність відповідних коефіцієнтів [8].

Проте більш прискіпливий аналіз структури взаємовідносин Києва із країнами світу є вкрай незадовільним для національного економічного та господарського комплексу. Так, за загальним збільшенням зовнішньої торгівлі товарами і послугами протягом останніх років, зокрема після вступу до СОТ, лише за 2008 р. від’ємне сальдо у торгівлі товарами Україна має з кожною третьою державою світу, а його об’єм складав 18,5 млрд американських доларів. Це свідчить про значну уразливість вітчизняної торгово-економічної діяльності, особливо в умовах світової кризи. І даний висновок стосується торгівлі як з країнами СНД, так і інших регіонів. Половина обсягів від’ємного сальдо припадає на 5 пострадянських держав, в тому числі РФ, Білорусь, Казахстан, Туркменістан і Узбекистан. Із 40 решти країн Європи Україна має від’ємне торговельне сальдо з кожною другою, а з ЄС — з двома третинами держав, зокрема із Естонією, Литвою, Польщею, Румунією, Словенією і Чехією. Такий стан справ є вкрай незадовільним, його слід якомога скоріше виправляти, — наголошувалося на засіданні „круглого столу” у травні 2009 р., який проводив Інститут європейсь-

ких досліджень НАН України. Слід якісно поліпшувати економічний розвиток, нарощувати обсяги експорту та підтримувати вітчизняне виробництво [9].

У товарній структурі торгівлі Україна — ЄС зберігаються тенденції експорту продукції переважно з низькою часткою доданої вартості (чорні метали і вироби з них — 34,73%, мінеральні продукти — 20,55%, сільськогосподарська продукція — 8,09%) та імпорту високотехнологічної і промислової продукції. Зокрема — це механічне обладнання та машини — 33,37%, транспортні засоби та шляхове обладнання — 13,41%, хімічна продукція — 10,69%.

Слід звернути увагу на існуючі проблеми щодо формування та обміну статистичними даними між Україною та Європейським Союзом. Скажімо, особливо це стосується достовірності та сумісності статистики. Так, лише за перші десять місяців 2007 р. показники розбіжності між даними Евростату та Держкомстату України склали: по товарообігу — 7,0 млрд євро, по експорту ЄС в Україну — 5,07 млрд євро та по імпорту ЄС з України — 1,9 млрд євро. Найбільш за обсягами розбіжності у даних дзеркальної статистики щодо товарообігу сторін мали місце у торгівлі Україною з Польщею (1,66 млрд євро), Німеччиною (1,55 млрд євро), Болгарією (0,97 млрд євро) та Італією (0,99 млрд євро).

З 2007 р. активно проводиться робота по формуванню правового базису поглибленого співробітництва Україна—ЄС. Досягнуто помітного прогресу у переговорах щодо економічної та секторальної частини нового базового договору, що має прийти на заміну УПС, зокрема, сформовано проект положень щодо окремих секторальних питань. Результативні обговорення відбувалися й у рамках підготовки до створення поглибленої зони вільної торгівлі Україна—ЄС нового типу. Після вступу України до СОТ розпочалися офіційні переговори щодо створення поглибленої зони вільної торгівлі Україна—ЄС. Положення щодо ЗВТ мають визначати правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів та, частково, робочої сили між Україною та Євросоюзом, а також для регуляторного наближення, спрямованого на поступове входження економіки України до спільного ринку ЄС.

Актуальним у торговельно-економічному співробітництві залишається встановлення діалогу з зовнішньоторговельної статистики, з'ясування та усунення причин розходження статистичних даних. Нарощування від'ємного для України сальдо торгівлі з ЄС також загострило важливість вирішення комплексу питань, пов'язаних з доступом української продукції до ринків Європейського Союзу. Поряд з диверсифікацією експорту через отримання можливості поставок продукції тваринного походження, промислової та машинобудівної продукції з більшою часткою доданої вартості, на порядку денному також залишаються існуючі обмеження через запровадження ЄС антидемпінгових заходів. Зокрема, за поточних умов для українських виробників майже повністю закритий ринок азотних мінеральних добрив ЄС, неприйнятним для України є використання ЄК в ході антидемпінгових процедур перерахунків цін на газ на підставі цін в ЄС або США. Зважаючи на високі зобов'язання, прийняті на себе Україною при вступі до СОТ, все більшого значення набуває питання захисту інтересів вітчизняних інвесторів, зокрема — у сфері входження та заснування компанії на ринках фінансових та банківських послуг Євросоюзу.

У сфері регуляторного співробітництва реалізуються домовленості щодо приєднання України до Угоди про оцінку відповідності та прийнятності промислової продукції (АСАА), підготовки до започаткування промислового діалогу для стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва, співробітництва у сфері сільсько-

го господарства, санітарії та фітосанітарії. Зростає нагальність забезпечення належної підготовки української промисловості до роботи в умовах запровадження ЄС нового законодавства з реєстрації, оцінки та авторизації хімічних речовин („REACH”), започаткування окремого діалогу з використанням географічних позначок, залучення експертної допомоги ЄК до адаптації податкового кодексу України.

Звичайно, що з огляду на амбітність цілей та підходів української влади, зокрема президентської команди, підходи ЄС, що закладені у Плані дій, не задовільняли Україну. Результати співпраці мали б бути кращими — це розуміли і в Брюсселі. Тому тут розроблялися інші заходи і продовжують опрацьовуватися відповідні ініціативи. Наступним кроком у розвитку відносин Євросоюзу з Україною та країнами, які потенційно можуть претендувати на членство в ньому, стала Європейська політика сусідства, оприлюднена у вигляді робочого документа (Комюніке) Єврокомісії. Детальний аналіз її дієвості, як і ефективності сучасної ініціативи щодо Європейського партнерства з країнами пострадянського простору, розглядається окремо в наступних розділах. Тут лише підкреслимо, що нові ініціативи мали, за первинним задумом, визначати дії Європейського Союзу по відношенню до сусідніх з ним країн і регіонів (у тому числі й до України, й до регіону Східної Європи, або, користуючись термінологією ЄС,— „Нових незалежних держав”, до якого вона належить) на найближчий період часу. А за прогнозами, даний період часу може охоплювати від 7—10 до 12—15 і більше років.

Аналізуючи соціально-економічні аспекти співпраці спрямованої на євроінтеграцію України, слід підкреслити, що існуючий запас міцності, терпимість громадян мають бути використані належним чином. Це має бути безвідносно до того, чи вдасться досягти амбітних цілей Києву. Резерв часу на експерименти вичерпаний. Вже нині має реалізовуватися стратегія модернізації країни на основі зміцнення конкурентоспроможності національної економіки, розкриття національних конкурентних переваг і забезпечення стабільно високих темпів економічного зростання. Адже посилення інтегрованості країни у світове економіко-правове середовище, підвищення відкритості національної економіки висувають дедалі жорсткіші вимоги щодо адекватності національної економіки сучасній міжнародній конкуренції і на цій основі утвердження належного місця України в світовому й європейському поділі праці.

Звичайно, що вступ України до СОТ у 2008 р. суттєво позначився на залежності вітчизняної економіки від світової та від надмірної орієнтації окремих галузей економіки на експорт продукції неглибокої переробки чи з невисоким рівнем наукоємності. Водночас вже реальний перебіг справ засвідчує, що станом на осінь 2009 р. прощотва щодо фіскальної та банківської дестабілізації були надто перебільшеними. Гривня, попри прогнози, зміцнилася, а промисловість, „провалившись” у попередні місяці в середньому на 30—40% порівняно з минулим роком, досить міцно „зависла” на цьому рівні. Це дозволяє говорити, за словами Я. Жаліло, президента Центру антикризових досліджень, про те, що Україна досягла певного „дна” кризового падіння. Своєю чергою, це стало підставою для більш оптимістичних оцінок перспектив економіки, які дедалі частіше лунають з боку представників уряду.

Як відомо, „дно” кризи характеризується тим, що, минувши етапи „шоку” від впливу світової кризи, спроб ігнорувати та „пересидіти” кризи, суб’єкти господарювання вже переходять на стадію пошуку шляхів адаптації до реалій кризового і посткризового світу. Відбувається реструктуризація бізнесу відповідно до особливостей

попиту, конкурентної ситуації та нової вартості ресурсів, раціоналізація очікувань щодо коротко- та середньострокової перспективи і прийняття на основі цього рішень щодо ввезення/вивезення капіталу, інвестування, запозичення/кредитування, дій на валютному, фондовому ринках тощо. Ступінь успішності таких адаптаційних процесів є критичним чинником, який визначатиме темпи посткризового відновлення української економіки. У свою чергу, ця успішність залежить від того, наскільки сприятливою для розвитку вітчизняного бізнесу (і яких саме його секторів) постає економічна політика, що здійснюється в державі [10].

Період, коли Україна перебувала в ролі пасивної жертви кризових явищ світової економіки, борючись з їхніми негативними проявами, минув. Нині першочерговими завданнями є подолання викликаної кризою економічної рецесії всередині країни та боротьба за нове місце на посткризових світових ринках.

За оцінками експертів, підґрунтя відновлення української економіки має скласти цілеспрямована розбудова внутрішнього попиту, який зміг би, принаймні частково, замінити втрату частини зовнішніх ринків металургіями, хіміками та машинобудівниками, а головне — сприяти поступовим змінам структури економіки, які б зменшували її залежність від зовнішніх ринків. Це вимагатиме зміни підходів та пріоритетів економічної політики, яка досі була орієнтована скоріше не на заохочення економічного зростання, а на стримування його темпів з метою збереження стабільності економіки. Орієнтири курсової та монетарної політики мають відповідати проактивній моделі антикризової політики, яка не гальмує, а навпаки — заохочує економічну активність.

Аналіз підтверджує, що сучасному етапу економічної глобалізації притаманно: посилення міжнародної конкуренції у сфері інноваційних та інтелектуальних ресурсів для створення національних конкурентних переваг; загострення конкуренції між країнами за капітали, робочу силу, ресурси, та технології; посилення і впровадження більш витончених засобів протекціонізму у відповідь на спроби вирівнювання міжнародного економіко-правового середовища та експансію регіональних і світових лідерів; підвищення ролі енергетичної безпеки у міжнародній політиці, а також розширення застосування практики економічного впливу для досягнення політичних цілей і навпаки [11].

Глобалізація висуває перед Україною проблему пошуку форм і методів адаптації національного економічного та політико-правового середовища до сучасних вимог здійснення міжнародних економічних відносин. Початок практичної фази переговорів з ЄС щодо утворення зони вільної торгівлі після набуття членства у СОТ, реалізація інтеграційних домовленостей з країнами ЄСП відкривають для України нові перспективи та можливість підвищення конкурентоспроможності національної економіки і водночас містять нові виклики нинішній національній економічній моделі.

Спроможність української економіки надати адекватну відповідь на зовнішні виклики обмежена комплексом системних перешкод, пов'язаних з притаманними економічній політиці України у попередні роки повільністю, непослідовністю та нерівномірністю реформування основних складових національної економічної системи. Попри безперервний період невпинного економічного зростання (1999—2007 рр.), протягом якого ВВП в реальному вимірі збільшився в 1,7 разу, промислове виробництво — удвічі, інвестиції в основний капітал — більш ніж утричі, в економіці України не тільки зберігаються, а й поглиблюються суттєві структурні деформації [12]. Вони формують довгострокові перешкоди динамічному підвищенню її

конкурентоспроможності, призводять до недостатньо ефективного використання національного економічного потенціалу, а відтак — відставання у рівні соціально-економічного розвитку.

На сучасному етапі спостерігається різке зростання зовнішнього корпоративного боргу, який на кінець 2009 р. може сягнути майже 40% ВВП. Разом з державним боргом України це постає потенційною загрозою фінансовій дестабілізації. Криза унаочнила високий рівень залежності внутрішньої економічної динаміки від попиту на вітчизняну експортну продукцію на світових ринках.

Випереджальне зростання експортоорієнтованих галузей і виробництв за послаблення ролі внутрішнього попиту як чинника економічного зростання містить у собі загрози фрагментації національної економіки, підвищення соціального та регіонального розшарування суспільства і формування політико-економічних груп, які лобіюватимуть інтереси експортерів у супереч національним інтересам.

Знижується дієвість інструментів реалізації економічної політики. Причинами цього є: прийняття обмежень, пов'язаних із зобов'язаннями Української держави перед міжнародними економічними та фінансовими організаціями; недостатній рівень розвитку ринкових інститутів, прозорості співпраці влади, бізнесу та громадянських інститутів, що змушує до застосування в окремих секторах економіки важелів „ручного керування”; активізація корпоративних лобістських впливів, що обумовлюють спроби прийняття непрозорих суперечливих рішень в окремих сферах економічної діяльності; активний вплив політичних чинників, обумовлений специфікою перебігу політичних подій, що спонукає до прийняття популістських замість стратегічних рішень тощо.

Заради об'єктивності відзначимо, що зниження дієвості неринкових інструментів проведення економічної політики є об'єктивним процесом, пов'язаним з демонтажем неринкових складових національної економічної системи. Водночас за нинішніх умов соціально-економічної кризи нагальною постає потреба якісного оновлення та пошуку сучасних важелів і інструментів економічної політики.

Слід також відзначити, що тривалий період часто вкрай непослідовних та суперечливих перетворень в економічній, соціальній, політичній сферах обумовив нагромадження значних суперечностей у ціннісних орієнтаціях українського соціуму. Це засвідчують дані досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України ще у передкризові роки. Найбільше адаптованих до нових ринкових умов виявилось серед молоді (38,4%) та тих, хто має першу стадію вищої освіти (41,7%) або повну вищу освіту (37,6%). Кожен другий з підприємців, дрібних бізнесменів, фермерів вважає, що йому вистачає вміння жити в сучасних умовах. Більше за інших готовими до змін виявляються мешканці великих міст, де активній життєвій стратегії віддають перевагу 61% респондентів проти 54% мешканців малих міст і 40% селян. Істотно зріс рівень соціального самопочуття представників найактивніших соціальних верств: молоді й працівників кваліфікованої розумової та фізичної праці [13].

З іншого боку, і про це слід особливо наголосити, що наведені дані свідчать про наявність доволі сприятливого підґрунтя подальшого поширення цінностей самореалізації широкого загалу в економічній сфері.

Водночас вельми значною перешкодою залишається брак інформації та практики щодо діяльності громадянського суспільства. Понад 75% населення не знають, як діяти, аби вирішувати важливі соціальні проблеми, 80% — як впливати на діяльність органів місцевої влади, а 90% — на вирішення питань державної політики. І хоча ча-

стка тих, хто вважає себе здатним впливати на рішення влади, збільшується, вона досі є незначною.

В такому контексті важливим постає результат подій листопада—грудня 2004 р., а саме — усвідомлення громадянами значущості власної позиції щодо здійснення суспільних змін, коли відбувся перехід від загального декларування ролі громадян у розвитку своєї країни до активізації участі у вирішенні актуальних питань. Якщо у 2003 р. лише 41% населення говорили про свою власну відповідальність за майбутнє країни, то восени 2007 р. таке почуття висловили вже 57%. Проте громадянська енергія людей не знаходить відповідного конструктивно-практичного втілення, і українські громадяни продовжують пов'язувати надії на краще майбутнє не з власними зусиллями, а з появою більш компетентної влади. Так, 50% опитаних покладають на державу відповідальність за матеріальне забезпечення громадян і лише 26% поділяють думку, що „люди самі повинні нести більше відповідальності за те, щоб себе забезпечити”; 63% вважають, що „державу має нести відповідальність за пенсійне забезпечення громадян” і лише 16% покладають відповідальність на самих людей; 54% визначають, що „державу повинна нести відповідальність за забезпечення всіх громадян житлом” і тільки 23% переважно орієнтовані на відповідальність за це самих людей [14].

Таким чином, у структурі ціннісних орієнтацій українського суспільства спостерігається суперечливе поєднання ліберально-модернізаційних та патерналістсько-консервативних тенденцій, що має враховуватись у діях влади, які впливають на суспільну поведінку населення.

Стратегічним завданням у вітчизняних реаліях постає створення умов для розвитку та ефективного застосування національного людського, трудового та інтелектуального потенціалу. Розбудова соціально орієнтованої ринкової економіки, яка заохочуватиме громадян до продуктивної праці та надаватиме сприятливі можливості для неї, покликана поєднати цінності індивідуальної активності щодо піднесення рівня життя та самореалізації на благо суспільства, подолати загрозливі тенденції його фрагментації та соціальної зневири, втрати відчуття причетності до формування майбутнього власної держави.

Нині в українській економіці вже нагромаджено певний економічний та інституційний потенціал, який повинен стати дієвою основою переходу від посткризового відновлювального зростання до етапу динамічного розвитку в рамках ринкової соціально орієнтованої моделі розвитку. Навіть з урахуванням відчутних турбуленцій, пов'язаних з нинішньою фінансово-економічною кризою, у вітчизняній економіці в цілому завершено становлення значної частини інститутів ринкової економіки, фінансової системи, мережі підприємств, які можуть стати основою „осередків економічного зростання”, нагромаджено певний національний капітал. Інституційний комплекс вже достатньо розвинений для того, аби оптимально функціонувати через впровадження рівності „правил гри” та ринкові механізми саморегуляції. Він може стати підґрунтям збалансованого динамічного розвитку національної економіки, забезпечувати ефективність ринкових важелів економічної політики так само, як у країнах Європейського Союзу.

З підвищенням відкритості економіки України відбувається зростання її привабливості для іноземних інвесторів. Це послаблює проблему дефіциту інвестиційних ресурсів, створює сприятливі умови для розвитку в українській економіці новітніх виробничих та управлінських технологій, містить потенційну можливість підвищен-

ня на внутрішньому ринку попиту на продукцію інвестиційного і виробничого призначення, вироблену в Україні.

В умовах зростання конкурентного тиску та наближення до світових цін на енергоресурси утворюються дієві стимули практичного впровадження інновацій та здійснення інвестиційних проектів, спрямованих на укріплення конкурентоспроможності виробництва, насамперед його енергоефективності. Такі зміни підвищують попит на інновації в економіці та у суспільстві в цілому, закладають підвалини позитивних структурних зрушень.

Створюються потенційні умови для поступового перерозподілу фінансових ресурсів до високотехнологічних галузей виробництва, що дозволить у середньо- та довгостроковій перспективі компенсувати ефект від втрат конкурентоспроможності в традиційних для України галузях промисловості, послідовно формувати підґрунтя постіндустріальної моделі розвитку.

Водночас при розробці відповідної стратегії держави має бути врахована низка обмежень, які окреслюють можливості вибору інструментів соціально-економічної політики й фактично формують нову модель останньої. Заходи економічної політики мають враховувати соціальні очікування громадян та забезпечувати прозорий взаємозв'язок з поліпшенням якості їхнього життя. Посилення орієнтації ресурсних потоків на інвестиційні потреби мають компенсуватися розширенням можливостей реалізації трудового та підприємницького потенціалу країни й збільшенням доходів населення саме на цій основі.

Спираючись на створені основні складові ринкової економічної системи, необхідно надавати пріоритет розбудові прозорого конкурентного поля, забезпеченню рівності „правил гри” суб'єктів ринку, деполітизації та демонополізації підприємницького середовища, що дозволить максимально скористатися ринковими механізмами регулювання та звести до мінімуму ручне керування та адміністративне втручання в економічні процеси.

Інструменти та заходи економічної політики мають застосовуватися у жорсткій відповідності до європейської прийнятої практики, норм рівності конкурентного середовища, рівнодоступності, що серед іншого передбачено й міжнародними зобов'язаннями України та досить жорстко контролюється зовнішньоторговельними партнерами.

Водночас має постійно зміцнюватися спроможність економіки України протистояти негативним зовнішнім впливам, які зростають у міру збільшення її відкритості. Важливими кроками в цьому мають стати також послідовне звуження сфери впливу тіньової економіки та ришуче зниження рівня корупції.

Обов'язковими умовами ефективності модернізаційної стратегії у соціально-економічній сфері покликані стати консолідація влади, мінімізація конфронтації її гілок, забезпечення ефективної взаємодії та співпраці навколо визначених стратегічних завдань.

Провідним серед них є стратегія випереджаючого поступу, яка ґрунтувалася б на утвердженні інноваційної моделі розвитку і структурної перебудови економіки. Україні ще бракує якісних характеристик економічних змін і якості життя громадян. Випереджуюча модель розвитку в Україні має ґрунтуватися на підвищенні ролі ринку новітніх технологій, оптимізації державного регулювання інноваційної діяльності. Комплексний підхід до проблем державної інноваційної політики в контексті євроінтеграції ви-

магає детального аналізу як створюваних державою умов підприємницької діяльності, так і оцінки ефективності діяльності бізнесу [15].

Зрозуміло, що найважливішою рисою економічного розвитку країн—членів ЄС постає удосконалення структури виробництва в результаті науково-технічних інновацій. Структурні зміни, що відбулися протягом останніх десятиліть, полягають передусім у тому, що в розвинених національних економіках країн—членів організації суттєво збільшилася доля високотехнологічних галузей господарства, зросла роль інформаційних технологій, підвищилася цінність „гуманітарного капіталу” і знань як самостійного чинника виробництва.

Провідні країни Євросоюзу вирізняє високий рівень спеціалізації, а також розвитку продуктивних сил на базі інформаційного й високотехнологічного способу виробництва. Ці держави зосередили вагомую частину світового науково-технічного потенціалу. Для об'єднаної Європи характерна промислова кооперація, зближення економічних структур зростання спільних заходів із охорони навколишнього середовища, вторинне використання ресурсів та нових джерел енергії. Пріоритетними напрямками наукової і технологічної політики ЄС в XXI ст. визначені активізація комунітарних зв'язків між науково-дослідними інститутами, підтримка інновацій та інноваційного підприємництва, створення сучасного інформаційного суспільства, підвищення конкурентоспроможності економіки Євросоюзу й забезпечення його сталого економічного розвитку, збереження екологічної системи та біосфери. Саме реалізація зазначених завдань створить умови переходу європейської спільноти до збалансованого за усіма параметрами соціально-економічного розвитку як передумови нового рівня якості життя [16].

Вельми важливим виміром євроінтеграції України покликана стати співпраця у формуванні ЄС єдиної енергетичної політики, коли Брюссель зможе виступати одним голосом із зовнішніми енергетичними партнерами. На початку січня 2007 року Єврокомісія визначилася із головними цілями енергетичної політики ЄС, якими мають стати: протидія зміні клімату; створення конкурентного єдиного ринку, що забезпечить кращі можливості вибору для споживачів енергії; зменшення вразливості на зовнішні чинники. ЄК поставила за мету підвищити енергозбереження на 20 %, збільшити використання відновлювальних джерел енергії та чистих вуглеводнів і посилити роль атомної енергетики, провокуючи дебати в ЄС щодо перегляду політик держав—членів у галузі атомної енергетики. Реалізувати цю мету ЄС планує через поліпшення співпраці між головними постачальниками, транзитерами та споживачами енергоносіїв, забезпечення взаємопов'язаного, прозорого і вільного від дискримінації енергетичного ринку та поширення правил внутрішнього ринку ЄС на сусідні країни.

Підкреслимо, що саме українсько-російський газовий конфлікт у січні 2006 р. був вагомим чинником, що спонукав до постановки питання формування єдиної енергетичної політики Євросоюзу, а наступні конфлікти між Києвом і Москвою лише прискорили кристалізацію проблеми і підходи держав Європейського Союзу. Тогочасна поява стратегічного документу ЄС з енергетики засвідчила, що ЄС уперше заговорив про потребу в уніфікації енергетичної політики.

Україна може виграти від цього процесу. Адже ЄС посилить свою увагу та допомогу для розширення єдиного енергетичного ринку на сусідні країни, а крім того — єдина енергетична політика може запустити диференційований підхід, який застосовували країни—члени ЄС у своїх енергетичних відносинах з третіми країнами, пе-

редусім, йдеться про специфічні німецько- та французько-російські відносини. Однак це окрема і далеко неоднозначна проблема.

Водночас уже згадувані недосконалість структури вітчизняного виробництва й необхідність реструктуризації промисловості протягом останніх років є чи не найголовнішою темою наукових дискусій в Україні. Збільшення питомої ваги паливної промисловості (до 11,4% в галузевій структурі промислового виробництва), чорної та кольорової металургії (до 23,9%), електроенергетики (до 16,3%) свідчить про значне відставання розвитку галузей, які виробляють продукцію кінцевого споживання. Перехід від ресурсоспоживаючої до ресурсозабезпечуючої моделі змінив структуру національного виробництва не на користь потенційно найбільш диверсифікованих та придатних до реструктуризації галузей. За оцінкою науковців, в Україні відбулося формування експортосировинної моделі економіки, що притаманна слаборозвиненим країнам світу.

Відзначимо, що у влади є розуміння негативної сутності зазначених змін. Тому саме з метою розвитку засад інформаційного суспільства, ефективного використання можливостей інформатизації для піднесення вітчизняних науки, освіти, культури, підприємницької діяльності, зміцнення міжнародних зв'язків уже в 2000 р. було прийнято Указ Президента України „Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні”. Визначено, що забезпечення широкого доступу до цієї мережі громадян та юридичних осіб усіх форм власності в Україні, належне представлення в ній національних інформаційних ресурсів є одним з пріоритетних напрямів державної політики у сфері інформатизації.

Проте практика реалізації прогресивного нормативного акта далека від того, щоб її оцінювати як успішну. Нерідко замість втілення в життя важливих норм даного Указу державні органи влади, скоріше, стримують можливості розвитку Інтернету в Україні. Навіть в урядовій програмі „Український прорив: для людей, а не для політиків” питання інформатизації суспільства розглядаються у контексті лише завдань міністерства транспорту і зв'язку, а підключення шкіл до Інтернету, навіть після критики президента В. Ющенка, передбачається тільки через кілька років.

Забезпечити відкритість у діяльності владних структур та здійснити зрозумілу для суспільства політику можна за допомогою створення в Україні „електронного уряду”. Обов'язкове розміщення на веб-сторінках органів виконавчої влади суспільно важливих нормативно-правових актів, інформації про перелік і умови отримання громадянами послуг, які надаються відповідними органами, про стан виконання програм і планів, зразків документів і таке інше має забезпечити ефективну взаємодію держави і суспільства, надати громадянину можливість знайомитися з рішеннями влади і впливати на них. На думку експертів, в економічно розвинених країнах комп'ютерні технології „електронного уряду” не лише надзвичайно поліпшують діяльність виконавчих владних структур, а й сприяють ефективності процесу прийняття рішень, декілька їх проекти попередньо виставляються для широкого громадського обговорення. Значною перешкодою є той факт, що населення України не охоплене достатньою мірою комп'ютерними системами, а прямий доступ до Інтернету, за різними оцінками, мають лише кілька відсотків її громадян.

Таким чином, усе зазначене вище стосовно соціально-економічного поступу України повинно бути визначальним при формуванні програмних документів виконавчою владою, зокрема Програми економічного та соціального розвитку на 2010

рік, Державного бюджету на 2010 та наступні роки, державних цільових програм і реалізації заходів поточної соціально-економічної політики держави.

Соціально-економічна політика має виходити із завдань забезпечення розкриття зазначеного потенціалу позитивних структурних зрушень задля досягнення прискореного економічного зростання, надання йому сталості у довгостроковій перспективі, достатньої для того, аби забезпечити реалізацію соціального вектора економічного розвитку, послідовне наближення рівня та якості життя населення України до європейських стандартів. Головне завдання економічної політики України — це подолання кризи та утримання стійкої динаміки та поліпшення якості економічного зростання як головної та обов'язкової умови підвищення соціальної спрямованості економічного розвитку країни, досягнення співмірності якісних показників з рівнем держав — членів Європейського Союзу.

Посилання та література:

1. *Сискос Е.* Европейский Союз и трансформация экономики Украины.— К.— 1997.— С. 46.
2. Економічний і соціальний розвиток України в 1995 році. Щорічна доповідь Президента України про внутрішню та зовнішню політику України.— К.— 1996.— С. 5.
3. Україна—ЄС: двосторонні торговельні відносини.— Delegation of European Commission to Ukraine and Belarus.— 12.12.2007. <http://www.delukr.ec.europa.eu/page36090.html?template=print>
4. Експертна доповідь. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку.— К.— 2007.— С. 124.
5. Спільні прес-релізи за підсумками самітів Україна—ЄС. Сайт МЗС України. <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publikation/print/2822.htm>
6. Україна — ЄС: на шляху до нового формату відносин. Матеріали міжнародного „круглого столу” (Київ, 24 квітня 2008 р.).— С. 34.
7. Розрахунки автора за даними Держкомстату України за 2008 рік. Експрес-випуск від 17.03.2009 р.— № 59.
8. Держкомстат України за 2008 рік. Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами за 2008 рік.
9. Євроінтеграція України: реалії, необхідність, перспективи. Інститут європейських досліджень НАН України. Матеріали „круглого столу”. Частина I // Віче.— № 16.— 2009.— С. 1—5.
10. *Жаліло Я.* Кризу „в головах” слід лікувати антикризовим мисленням // День.— № 179.— 7 жовтня 2009.
11. Вектори економічного розвитку України / Україна в 2005—2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку.— К.: НІСД, 2009.— С. 217—222.
12. Там само.— С. 230—232.
13. Експертна доповідь. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку.— К.— 2007.— С. 133.
14. Експертна доповідь. Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку.— К.— 2008.— С. 156.
15. Кінах А. Ділова спільнота вимагає прийняття загальнонаціональної антикризової програми // Голос України.— 2009.— 9 квітня.— С. 3.
16. *Кудряченко А.І.* Мисабонська програма Євросоюзу — відповідь на сучасні виклики // Трибуна.— 2009.— № 9—10.— С. 42.

3.6. Спільна зовнішня і безпекова політика Європейського Союзу та можливості України

Закінчення „холодної війни” радикально змінило спектр загроз, що періодично виникають перед людством. На зміну традиційним ризикам ядерного протистояння великих держав прийшли виклики загальної нестабільності. Поворотним моментом у створенні фактично постмодерної моделі Європейського Союзу став Маастрихтський договір 1992 р. Його п'ятий розділ зобов'язує членів ЄС активно й відкрито підтримувати зовнішню політику й політику безпеки Євросоюзу „в дусі лояльності та взаємодопомоги” [1]. Утім, слід мати на увазі той факт, що, вибудовуючи відносини з Євросоюзом, маємо справу з „постмодерною” політикою, що спирається не лише на військовий, а, головним чином, на економічний та культурний вплив. Німецький історик Д. Лангевіше слушно зазначає, що „ми є свідками народження нової Європи, однак і вона все ще складається з націй та національних держав, а національні ідентичності не так легко звести до єдиного європейського знаменника” [2].

Розвиток правових засад спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу відбувався разом з еволюцією європейського права. Відповідно до положень Римського договору 1957 р., започатковувалася процедура погодження спільних зовнішньополітичних рішень на нарадах експертних груп та на зустрічах міністрів закордонних справ. З метою просування процесу європейської інтеграції Європейська комісія, як зазначає її колишній співробітник С. Гоці, використовувала „клаузулу гнучкості”, адже стаття 308 Римського договору 1957 р. передбачала, що на „пропозицію Комісії Рада одностайно вживає належних заходів щодо способу дії Спільноти в секторах, безпосередньо не передбачених, за умови, якщо це потрібно для досягнення однієї з цілей, встановлених договором” [3].

Маастрихтський договір започаткував політико-правовий процес створення функціонального механізму спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу. Зокрема, „стаття J1” визначила основні цілі зазначеної політики: захист основних цінностей, інтересів і незалежності Євросоюзу, посилення безпеки Євросоюзу в усіх формах, підтримка миру, посилення міжнародної безпеки, сприяння міжнародному співробітництву, розвиток та посилення демократії. Однак збереглася невідповідність між проголошеною метою посилення впливу ЄС на міжнародній арені та неефективним механізмом імплементації політичних рішень. Колишній державний секретар США Г. Кіссінджер іронічно запитував, який номер телефону має особа, котра відповідає за проголошену спільну зовнішню та оборонну політику ЄС? Тривалий час це запитання не мало відповіді [4]. Хоча Німеччина, Франція, Бельгія активно підтримували ідею європейської оборони, а Велика Британія, Нідерланди, Данія віддавали перевагу НАТО. Тому в Маастрихтському договорі „стаття J4” розмежувала поняття „безпека” та „оборона”. Політика безпеки стала складовою спільної зовнішньої та безпекової політики, однак у формально правовому сенсі — лише першим кроком до „спільної оборони”, що стане можливою тільки після і в разі досягнення компромісу щодо ролі Західноєвропейського союзу в стосунках Євросоюзу та НАТО [5].

Подальше вдосконалення правового забезпечення спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу здійснювалось у форматі положень

підписаного 2 жовтня 1997 р. Амстердамського договору. Зокрема, було запроваджено нову посаду Верховного представника у справі спільної зовнішньої та безпекової політики. Верховний представник веде від імені Європейської Ради політичний діалог з третіми країнами та міжнародними організаціями (стаття 24 Договору про ЄС). 1 березня 1999 р. Амстердамський договір набув чинності. Внаслідок цього до правового поля ЄС було внесено Шенгенський доробок. Виникла потреба глибшої координації питань безпеки та було започатковано практичне оформлення структур, що мають забезпечити реалізацію спільної зовнішньої та безпекової політики [6]. Крім того, Амстердамський договір (1997) доповнив інструментарій спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу спільними стратегіями, які покликані визначити цілі, тривалість, засоби, які потрібні для реалізації спільної зовнішньої політики Євросоюзу. Також було передбачено можливість виникнення ситуації „спільної оборони”. У червні 1999 р. на посаду Верховного представника з питань спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС був призначений колишній Генеральний секретар НАТО Х. Солана. Загалом політична та військова інфраструктура Євросоюзу основана на трьох одиницях ухвалення рішень та керування: Комітет з питань політики та безпеки, Військовий комітет Євросоюзу, Військовий штаб Євросоюзу [7].

У грудні 2000 р. в Ніцці прийняли нову редакцію Амстердамського договору. Тоді було визначено порядок голосування щодо важливих питань спільної зовнішньої та безпекової політики більшістю у дві третини голосів від загальної кількості мандатів Європейської Ради. Зокрема, такий порядок голосування встановлювався для обрання Верховного представника з питань спільної зовнішньої та безпекової політики [8]. Отже, Австрія отримала 10 голосів, Бельгія — 12, Болгарія — 10, Велика Британія — 29, Греція — 12, Данія — 7, Естонія — 4, Ірландія — 7, Іспанія — 27, Італія — 29, Кіпр — 4, Латвія — 4, Литва — 7, Люксембург — 4, Мальта — 3, Нідерланди — 13, Німеччина — 29, Польща — 27, Португалія — 12, Румунія — 15, Словенія — 4, Словаччина — 7, Угорщина — 12, Фінляндія — 7, Франція — 29, Чехія — 12, Швеція — 10 голосів [9]. Завдяки цьому принципу найбільші країни—члени Європейського Союзу зберегли контроль за прийняттям усіх стратегічних рішень. Згідно з положеннями Договору Ніцці, запроваджено поняття „ посилена співпраця”, що передбачає участь у ній щонайменше восьми держав—членів. У такому випадку право накладання вето однією з держав-учасниць не застосовують [10].

Таким чином, для України більш-менш надійне „коло друзів” в Євросоюзі складається з безпосередніх сусідів, до яких входять Польща, Словаччина, Угорщина. Також за певних обставин Естонія, Литва, Латвія, Болгарія та Румунія можуть забезпечити не більше 85 голосів у Раді Європейського Союзу на користь України, наприклад, у разі гіпотетичного розгляду питання офіційної заявки на членство. Цього, на жаль, замало. Адже кваліфікована більшість після розширення Євросоюзу до 27 держав—членів становить: 1) „проста” більшість голосів держав—членів при ухваленні рішень на підставі пропозиції від Європейської комісії, в інших випадках — дві третини голосів; 2) кваліфікована більшість становить 258 голосів з 345; 3) голосування з ініціативи держави—члена повинно забезпечити не менше 65% від загальної кількості населення Євросоюзу [11]. Таким чином, Україні заради досягнення нової якості своєї європейської інтеграції потрібна підтримка „старих” держав—членів Євросоюзу.

У розпал німецько-французького протистояння позиції США в іракському питанні 20 червня 2003 р. Верховний представник Європейського Союзу з питань

спільної зовнішньої та безпекової політики Х. Солана представив проект стратегії безпеки Європейського Союзу. У грудні 2003 р. зазначена стратегія була затверджена під амбіційною назвою „Безпечна Європа у кращому світі”. Головною метою було проголошено захист спільних цінностей, забезпечення сприятливих умов для розширення та розвитку Європейського Союзу, створення умов для ефективної участі в процесах врегулювання гострих конфліктів, забезпечення міжнародних гуманітарних операцій, непоширення зброї масового ураження та роззброєння, сприяння захисту демократій та прав людини, захисту навколишнього середовища. Цей документ, визначаючи ключовим завданням боротьбу проти міжнародного тероризму, нагадує аналогічну стратегію США [12].

29 жовтня 2004 р. глави держав—членів Європейського Союзу підписали проект першої спільної Конституції. Вона передбачала можливість участі збройних сил Європейського Союзу в бойових діях у рамках миротворчих операцій у форматі боротьби з тероризмом (стаття III-210). Стаття I-40, абзац 3 встановлювала зобов'язання країн—членів „удосконалювати свої військові можливості”. Стаття 40, абзац 6, зобов'язувала до „встановлення структурованого співробітництва в рамках Союзу”. У четвертому абзаці цієї статті йдеться про те, що „рішення про військові дії приймає Рада Міністрів” [13]. Стаття III-231 (стаття про лояльність) зобов'язала країни—члени Європейського Союзу надавати активну і безумовну підтримку політиці безпеки ЄС. Партнери по Євросоюзу мали утримуватися від будь-яких дій, що суперечать інтересам ЄС, або таких дій, які можуть завдати шкоди ефективності його дій на міжнародній арені (стаття III-235). Проект Конституції не передбачав створення постійних збройних сил Європейського Союзу. Однак малі за кількістю населення країни Євросоюзу та претенденти на вступ були занепокоєні перспективою втрати впливу внаслідок затвердження процедури „подвійної більшості” в процесі прийняття рішень. Загалом проект Конституції здавався перемогою теорії федералізму над функціоналізмом. Це, на думку колишнього європейського комісара Г. Ферхойгена, мало перетворити Європейський Союз на світову потугу [14]. Заряди реалізації цієї мети Конституційний договір мав пройти процедуру ратифікації всіма державами—членами Євросоюзу. Втім, 29 травня 2005 р. більшість громадян Франції (54,87%) на референдумі проголосували проти ратифікації першої спільної Конституції Європейського Союзу. Це була не остання неприємність для Євросоюзу. 1 червня 2005 р. 63% громадян Королівства Нідерланди проголосували на референдумі проти ратифікації Конституції Євросоюзу [15].

На зміну відхиленому проекту Конституції у грудні 2007 р. прийшов Лісабонський „Договір реформ”, який зафіксував зміну структури органів управління. Відповідно до його положень, принцип кваліфікованої більшості планувалося застосовувати для прийняття рішень в 51 галузі діяльності Європейського Союзу [16]. Лісабонський договір залишив інструменти проведення спільної зовнішньої та безпекової політики, такі як спільні стратегії, спільні дії, спільні рішення та декларації [17]. Однак вкотре на референдумі в Ірландії більшість громадян висловилися проти ратифікації Лісабонського договору.

Внаслідок цього вибори до Європейського парламенту 7 червня 2009 р. відбулися на засадах норм Договору Ніцци. Так само 16 вересня 2009 р. Ж.-М. Баррозу був переобраний на другий п'ятирічний термін на посаду Голови Європейської комісії. Долю процесу ратифікації Лісабонського договору 2 жовтня 2009 р. вирішив повторний референдум у Ірландії. Незалежно від його позитивного результату зро-

зуміло, що й надалі буде дуже важко диференціювати національні та європейські повноваження у сфері зовнішньої політики та безпеки. Адже „Європейський Союз базується на міжнародних договорах, та це значно більше, ніж традиційна міжнародна організація. Це — політичне утворення і система, але це значно менше за традиційну національну державу” [18]. Таким чином, структурно спільна зовнішня та безпекова політика Євросоюзу є справжнім лабіринтом. З одного боку, питання спільної зовнішньої політики та політики у сфері безпеки залишаються в компетенції міжурядових механізмів. Адже, наприклад, відповідно до принципу субсидіарності, потрібні вагомі та переконливі підстави для обґрунтування втручання Євросоюзу, зокрема, й до національних інтересів держав—членів у сфері зовнішньої політики. Водночас встановлено застереження на випадок надзвичайних ситуацій. У такому разі Євросоюз повинен гарантувати захист суверенних інтересів безпеки держави—члена, подолання внутрішніх або зовнішніх криз, а також дотримання міжнародно-правових зобов'язань задля збереження миру і міжнародної безпеки [19]. З іншого боку, спільна зовнішня та безпекова політика спирається на взаємодію Європейської Ради, Європейської комісії, президента Євросоюзу, верховного представника та його апарату, політичних комітетів, робочих груп, посольств у третіх країнах. Також у випадку кризових міжнародних ситуацій Європейська комісія може діяти через механізм швидкого реагування за допомоги співробітників створеного 1991 р. Офісу з гуманітарної допомоги (ЕЧНО — European Community Humanitarian Office). Щоправда, ефективність цих механізмів перебуває під сумнівом. Адже, наприклад, Федеральний Конституційний Суд Німеччини на основі констатації того факту, що Євросоюз має право здійснювати тільки конкретно обмежену компетенцію у визначених секторах, заперечив „державність” Євросоюзу.

Однак реалії системи міжнародних відносин, що формується на межі ХХ—ХХІ століть, імперативно вимагають проведення спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу. Війна в Косово 1999 р. засвідчила потребу включення постконфліктних Балкан до Євросоюзу. Вирішити цю проблему було непросто. Європейському Союзу не вдалося уникнути прямого втручання. Аби зупинити територіальний розпад Македонії, 24 лютого 2003 р., незважаючи на грецьку критику, розпочалася миротворча операція Європейського Союзу в цій балканській країні. Це стало можливим завдяки зняттю турецького вето на виконання угоди між НАТО та ЄС щодо використання ресурсів Північноатлантичного альянсу у військово-політичних операціях Європейського Союзу [20].

На фоні зазначених суперечностей 16 квітня 2003 р. країни—члени Європейського Союзу прийняли Афіненську декларацію на підтримку вступу до ЄС десятиох нових країн—членів. Цей крок став свідченням дієвості спільної зовнішньої політики Європейського Союзу [21]. Оскільки дві частини Європи знову поєдналися, розширення Європейського Союзу у 2004 р. було названо „найуспішнішим актом зовнішньої політики, коли-небудь здійсненим Євросоюзом” [22]. Балканське розширення за рахунок Болгарії та Румунії, що відбулося 1 січня 2007 р., поставило проблему нестабільності у Південно-Східній Європі на актуальний порядок денний зовнішньої політики Європейського Союзу [23]. Гострими в цьому регіоні виглядають міждержавні суперечки. Греція досі незадоволена назвою країни „Македонія”. Туреччина сподівалася на те, що ісламізація Балкан сприятиме її просуванню до Європейського Союзу [24]. Європейські праві розглядають таку перспективу як відродження турецької загрози, відсунутої від Відня ще 1683 р. Проте комісар Євро-

пейського Союзу з питань розширення О. Ренн запевняє, що Європейський Союз „визначає себе через спільні цінності своїх членів, а не за географічним принципом” [25]. Дискусія між прихильниками ціннісного та прагматичного підходів до розширення Європейського Союзу спонукала баварського політика Е. Штойбера зазначити, що після можливого вступу до ЄС Македонії, Хорватії та Туреччини й доведення кількості країн—членів до 30, необхідно буде встановити остаточні кордони об'єднаної Європи [26].

Справжнім викликом для спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу стала проблема визначення статусу Косово. Нагадаємо, що резолюція №1244 Ради Безпеки ООН передбачала створення цивільної адміністрації Місії ООН у Косово. Головним завданням було визначено підготовку краю до незалежності. У рамках цих зусиль 2001 р. було прийнято „Конституційні рамки для Косово”. Зокрема, було легалізовано створення албанського самоврядування. Однак до 17 березня 2008 р., коли в односторонньому порядку було проголошено незалежність Косово, ООН виконувала функції контролю зовнішніх зносин, безпеки, митної та фінансової політики. Після проголошення незалежності Косово цей факт не визнали члени Євросоюзу Греція, Іспанія, Румунія, Словаччина. Кожна з країн—„відмовниць” має власні „сепаратистські” проблеми: Греція стурбована претензіями на свої території Албанії, Іспанія не хоче визнавати незалежність Басконії, Румунія не хотіла створювати прецедент для Придністров'я, а Словаччина була стурбована напруженими стосунками з угорською меншиною. Косовський прецедент синхронізувався з конституційною кризою в Бельгії. Багатша Фландрія хотіла „відокремитися” від Валлонії. У свою чергу каталонські та шотландські націоналісти ставили перед Європейським Союзом питання щодо можливості залишитися в складі Євросоюзу в разі свого самовизначення як незалежних держав. Таким чином, косовське питання знову, як у 1999 р., зафіксувало факт недосконалості спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу.

Черговим свідченням цього факту є різні позиції держав Євросоюзу щодо перспектив вступу Туреччини. Втім 3 жовтня 2005 р. розпочалися офіційні переговори про вступ Туреччини до Європейського Союзу. Безперечно, членство у Європейському Союзі бажане для економічних інтересів Туреччини. Внаслідок цього, зокрема, буде легалізовано турецьку робочу силу в багатьох „старих” країнах—членах Євросоюзу. Мусульманський світ також зацікавлений у вступі Туреччини до Європейського Союзу як „троянського коня”. Найбільше вступ Туреччини люблять США, які розглядають це як гарантію зміцнення євроатлантичного союзу. Аргументи противників вступу Туреччини стосуються передусім демографічних проблем, адже турки в разі приєднання до Євросоюзу матимуть більшість у Європейському парламенті. Відкритим залишається й питання адаптації шаріату до європейського права [27]. Втім, головне, що в разі вступу Туреччини до Європейського Союзу, можливо стане реалізація мрії США та Великої Британії, які виступають за перетворення Європейського Союзу на просту зону вільної торгівлі без будь-якої політичної інтеграції та глобальних амбіцій. На перешкоді вступу Туреччини стоїть слабкість структур, недостатня консолідованість Євросоюзу після кількох масштабних розширень. Водночас не можна не брати до уваги й такий аргумент: „Якщо перед Туреччиною остаточно зачиняться двері ЄС,— зазначає З. Бжезинський,— не можна буде виключати відродження в цій країні ісламських релігійно-політичних традицій і, як наслідок, радикальної (вірогідно, з внутрішніми потрясіннями) зміни

її міжнародного курсу” [28]. Поки що серйозні проблеми зі вступом не лише у Туреччини, а й у Албанії, Боснії та Герцеговини, Македонії й Сербії. Вони залишаються на периферії процесу розширення ЄС [29].

Звичайно, розширення Євросоюзу ускладнило процес погодження спільних зовнішньополітичних інтересів. Про вплив розширення Євросоюзу на спільну зовнішню політику свідчать дані про бюджетні видатки у 2005—2006 рр.

Таблиця 1. Бюджетні видатки Євросоюзу [30]

Стаття видатків (млрд євро)	Бюджет 2005	Бюджет 2006
Спільна сільськогосподарська політика	448,5	551,0
Структурні заходи	332,4	335,6
Внутрішні політики	88,0	88,9
Зовнішні політики	55,5	55,3
Адміністрація	66,3	66,7
Резерви	00,4	00,5
Допомога державам—кандидатам	33,3	22,9
Компенсаційні виплати	11,3	11,1

Приблизно такі само пропорції фінансування окремих статей видатків зберігаються й на період до 2013 р. Як бачимо, розширення ЄС вимагає стільки фінансових та інших ресурсів, що їх просто не вистачає на адекватне фінансування спільної зовнішньої та безпекової політики Євросоюзу.

Водночас „цивілізаційне відчуття” кордону Євросоюзу вже сформовано. Нагадаємо, що в 2004 р. Європейська комісія підготувала пропозицію специфічного підходу Європейського Союзу до країн, що залишилися поза процесом розширення, але мають спільний сухопутний чи морський кордон з ЄС. Йдеться про „Європейську політику сусідства” (ЄПС). Її офіційна мета полягає в запобіганні створення нових ліній поділу в Європі, у пошуканні сприяти утворенню своєрідного „кола друзів”, тобто держав, близьких з політичного, економічного, цивілізаційного поглядів Європейському Союзу. Однак ЄПС не передбачає можливості членства держав, віднесених до категорії сусідів. З самого початку ЄПС була спрямована на 15 держав: Алжир, Вірменію, Азербайджан, Білорусь, Єгипет, Грузію, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Молдову, Марокко, Сирію, Туніс, Україну та Палестинську автономію. Зрозуміло, що ці країни надто різні, тож ЄПС встановлює лише загальні принципи відносин з ними. Одним з головних принципів є індивідуальний підхід до партнера згідно з його потребами та рівнем розвитку співпраці з ЄС. Росія, хоча й є сусідом ЄС, відмовилася від участі в ЄПС. Москва у відносинах з Брюсселем претендує на формування відносин стратегічного партнерства в межах чотирьох „спільних просторів”: торговельно-економічному, безпековому, політично-правовому та культурному просторах. Утім, у силу перманентної політичної конфронтації Кремля головним чином з новими країнами—членами Євросоюзу, відносини так і не вийшли на задекларовані рубежі.

Водночас ЄПС не стала альтернативною подальшому розширенню ЄС, адже 2005 р. розпочали переговори про вступ Македонія, Хорватія, Туреччина, а в грудні 2008 р. Чорногорія подала офіційну заяву про набуття членства в Євросоюзі. Албанія 28 квітня 2009 р. також подала офіційну заяву на вступ до ЄС [31]. Як слушно зазначають вітчизняні дослідники В. Копійка та Т. Шинкаренко, неможливо вести мову про подальше географічне розширення Євросоюзу „без кардинальних концептуальних змін у підходах до європейського будівництва” [32]. Таким чином, неминучим можна вважати відносно тривалу перерву в процесі розширення Євросоюзу. На перешкоді стрімкому продовженню цього процесу опинилася не лише „втома” Євросоюзу та його держав від попередніх великих хвиль розширення, а й світова економічна криза, що поставила під сумнів дієздатність ключового принципу задіяного в процесі розширення Євросоюзу та пов’язаного з практичною солідарністю. Звичайно, Європейський Союз не може розширюватися безкінечно. Тому тактика ЄС полягає у створенні поясу стабільності навколо себе шляхом поширення демократії, політичної стабільності та долучення до простору соціально-економічного добробуту.

У цьому контексті Україні належить важливе місце у східноєвропейській стратегії Європейського Союзу. Формування позиції Євросоюзу щодо України після 1991 р. відбувалося за умов кількісного збільшення та якісного вдосконалення структури Європейського Союзу. Підписана в червні 1994 р. Угода про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом передбачала в перспективі набуття Україною статусу країни — асоційованого члена. Однак „втома” Європейського Союзу від розширень та проблеми системних реформ в Україні завадили швидкій реалізації цього проекту.

24 лютого 1998 р. було створено Раду з питань співробітництва між Україною і Євросоюзом. Вона мала контролювати імплементацію домовленостей, досягнутих під час самітів Україна—Євросоюз та на нарадах „Трійки” Євросоюзу (поточного, колишнього та наступного головуючого) та України. 11 червня 1998 р. указом президента України Л. Кучми було затверджено „Стратегію інтеграції України до Євросоюзу”. У зазначеному документі були сформульовані головні напрямки співробітництва, виходячи з оптимістичного розрахунку набуття статусу асоційованого члена у 2011 р. У форматі спільної зовнішньої політики Євросоюз у грудні 1999 р. на гельсінському саміті погодив „Спільну стратегію щодо України”. Тоді переговорний процес тривав під впливом військово-політичних подій у Косово першої половини 1999 р. Зважаючи на різку реакцію Російської Федерації на дії НАТО в Косово та загальне загострення стосунків між Заходом та Кремлем, ЄС дійшов висновку, що партнерство з Україною справді є важливим фактором миру й стабільності в Європі. Однак Україні було дуже важко створити політичні передумови для проведення реформ, потрібних для отримання статусу кандидата на вступ до Євросоюзу. Тому напередодні найбільш масштабного за історію європейської інтеграції розширення Європейського Союзу Європейська комісія висунула робочу концепцію „європейського сусідства” для так званих „нових сусідів” розширеного Європейського Союзу: Білорусі, України, Молдови [33].

Визначальними факторами, що впливають на формування курсу Євросоюзу щодо України, є те, що Україна розташована на „цивілізаційному розломі”, а також суттєва різниця між стандартами та якістю життя в Євросоюзі та Україні [34]. Причому цивілізаційні відмінності наглядно проявилися під час подій грудня 2004 р., коли Захід і Схід України продемонстрували протилежні симпатії не лише до різних кан-

дидатів на посаду президента України, а й до геополітичної орієнтації держави. Зазначена дихотомія, а також включення української політичної еліти до перманентної боротьби за владу та перерозподіл ресурсів негативно позначилися на темпі реформ. Романтичні очікування „стрибка” в Євросоюз, властиві для 2005–2006 рр., змінилися певним розчаруванням. Попри цей факт, важливим результатом переорієнтації зовнішньополітичної стратегії України стала фактична тотожність зовнішньополітичних заяв України та дипломатичних оцінок, які актуальним подіям міжнародних відносин давав Європейський Союз. Не менш важливою стала участь військово-повітряних сил України в транспортуванні вантажів для контингенту європейських країн НАТО в Афганістані. Водночас послідовна орієнтація української дипломатії на Євросоюз та НАТО позначилася на стані українсько-російських відносин. Російська Федерація обрала тактику протидії, насамперед, євроатлантичним прагненням України. Зазначена орієнтація Києва позитивно сприймалася новими країнами—членами НАТО та Євросоюзу, але викликала занепокоєння у держав „старої” Європи, які були стурбовані гострою реакцією Росії.

14 вересня 2007 р. на саміті Україна—Європейський Союз у Києві обговорювалися проблеми виконання Плану дій Україна—Європейський Союз, що складався з 71 пункту. Виконання кожного з них є важливим для адаптації національного законодавства до норм та правил Європейського Союзу, що „має закласти міцний фундамент подальшої економічної інтеграції” [35]. Коментуючи перспективи відносин з Україною, міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмайєр зазначав: „ми ведемо переговори про нову посилену угоду. ЄС розглядає таку угоду як взірцевий документ для розбудови політики сусідства в цілому” [36]. Втім, 23 лютого 2008 р. президент України В. Ющенко заявив, що вважає „Європейську політику сусідства” тимчасовим інструментом поліпшення стосунків між Україною та Євросоюзом. Реагуючи на це, комісар Європейської Комісії з питань зовнішніх зносин та європейської політики сусідства Беніта Ферреро-Вальднер на початку 2008 р. запропонувала створити єдиний економічний простір у рамках ЄПС, аби по периметру Європейського Союзу сформувавши демократичну зону стабільності та глибокого торговельно-економічного співробітництва. Заради цього країни—учасники „Європейської політики сусідства” мають адаптувати до свого національного законодавства близько двох третин законодавства Європейського Союзу. А проте, країни „сусіди” не матимуть можливості брати участь у структурних фондах та розробці й прийнятті рішень. Україна як флагман ЄПС, за задумом ініціаторів цього проекту, має бути „зразком” для решти країн. Однак такий підхід суперечить національній стратегії України щодо європейської інтеграції. Тому Україна не хоче згадок про „Європейську політику сусідства” в тексті нової угоди про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом. Натомість Україна сподівається закріпити положення про те, що, залежно від готовності, вона реалізує своє право на членство в Євросоюзі.

Після запеклих внутрішньополітичних дебатів 5 лютого 2008 р. Україна в Женеві підписала заключну угоду про вступ до Світової організації торгівлі. 18 лютого розпочалися переговори про поетапну угоду щодо створення зони вільної торгівлі з ЄС. Україна пропонувала, аби було створено умови для вільного пересування товарів, послуг, робочої сили та капіталів між Україною та Європейським Союзом. Однак досвід свідчить, що такі переговори тривають довше, ніж планувалося.

Важливим напрямком співпраці України та Євросоюзу є взаємодія з питань регіональної стабільності. Після підписання у 1997 р. Московського меморандуму

Україна разом з Росією стала країною — гарантом виконання домовленостей щодо придністровського врегулювання. Такий статус об'єктивно обумовлювався значенням придністровської проблеми для забезпечення національної безпеки України. Формат переговорів за участі посередників — України, Росії, ОБСЄ, Молдови та Придністров'я як зацікавлених сторін переговорів було створено для розробки пропозицій щодо визначення статусу Придністров'я в рамках спільної держави з Молдовою. Починаючи з 2005 р., діє Місія Європейського союзу з надання допомоги на кордоні (European Union Border Assistance Mission — EUBAM). Наприкінці 2007 р. її мандат було продовжено ще на два роки. Головним результатом для України стало припинення розмов про величезні обсяги контрабанди зброї з придністровського регіону. Українська прикордонна служба отримала цінний досвід, діючи на кордоні з Молдовою на основі європейських стандартів. Зокрема, Україна звернулася до Європейського Союзу з проханням про допомогу в демаркації державного, 425 км, кордону з Молдовою. Однак процес придністровського врегулювання призупинився. Було зрозуміло, що від затягування вирішення конфлікту програють обидві сторони. Україна наполягає на розв'язанні конфлікту мирними засобами на основі збереження територіальної цілісності Молдови та з урахуванням інтересів населення Придністров'я.

За результатами парламентських виборів у Молдові 3 квітня 2009 р. в Кишиневі сталися масові заворушення. Україна запропонувала Європейському Союзу ще раз підтвердити суверенітет та територіальну цілісність Республіки Молдова. Тим часом у молдовському парламенті не вдалося обрати нового президента, що стало приводом для дострокового розпуску парламенту. На позачергових виборах 29 липня 2009 р. перемогу святкували опозиційні до компартії політичні сили, що виступили за вступ Молдови до НАТО та Євросоюзу. Однак сталої більшості в парламенті так і не виникло. Політична дестабілізація Молдови підсилювала придністровський сепаратизм. Унаслідок цього посилювалася загроза „балканізації” Чорноморського регіону.

Зазначимо, що ключове місце України в Чорноморському регіоні враховується у зовнішньополітичній стратегії Європейського Союзу. 14 лютого 2008 р. у Києві відбулася зустріч міністрів закордонних справ країн—членів Європейського Союзу та держав Чорноморського регіону в форматі „Чорноморська взаємодія”. Було започатковано процес чорноморської взаємодії у конкретних напрямках транспорту, енергетики, безпеки, охорони навколишнього середовища, культури та науки. Учасники консультацій підтвердили, що чорноморський регіон — це невід'ємна частина єдиної Європи і співпраця в цьому регіоні має належним чином відповідати загальній логіці європейської інтеграції. Європейський Союз підтримує чорноморські ініціативи щодо проблем енергетики, безпеки та боротьби проти тероризму.

Вирішенню зазначених проблем мав сприяти План дій щодо ЄПС для України, розрахований на 2005—2008 рр. У березні 2008 р. Україна сподівалася на спільну оцінку ЄПС, що мала бути проведена в контакт з Європейською комісією. Висловлювалися припущення, що „керівництво України в офіційному політичному діалозі з ЄС, незалежно від власної позиції щодо визнання Косово, отримає зручну нагоду посилити тиск на ЄС з метою схилити його до подвоєння зусиль у справі врегулювання „заморожених” конфліктів відповідно до принципів суверенітету та непорушності кордонів, передусім у Придністров'ї” [37]. Однак Придністровська Республіка звернулася до ООН, Ради Європи та ОБСЄ з пропозицією визнати її незалежність.

У документі йшлося про те, що 17 лютого 2008 р. Косово вписало нову сторінку в історію сучасної геополітики. Це є прецедентом для визнання незалежності інших держав, що самовизначилися [38]. Однак США та Євросоюз заперечували проти поширення косовського прецеденту на пострадянський простір.

Чергова дестабілізація становища в Південно-Східній Європі спонукала Євросоюз до інтенсифікації діалогу з Україною. Зокрема, цей процес активізувався на міжпарламентському рівні. 12 травня 2008 р. відбулося засідання першої Міжпарламентської конференції представників депутатських груп дружби парламентів України та країн—членів Європейського Союзу „Міжпарламентський діалог Україна — Європейський Союз”. Основним питанням порядку денного стала проблема підготовки нової угоди між Україною та Європейським Союзом, що мала бути підписана у формі угоди про асоціацію. Однак Україні вкотре запропонували статус „привілейованого партнерства”, основу якого мали становити „поступова економічна інтеграція” і „поглиблення політичного співробітництва”. „Посилена угода” не давала чіткого правового статусу України у відносинах з Європейським Союзом.

Заповнюючи ніші в системі угод з Євросоюзом, 6 березня 2008 р. Верховна Рада України ратифікувала Протокол до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами—членами (УПС) про приєднання Республіки Болгарія та Румунії до УПС, підписаний 27 березня 2007 р. у Брюсселі. Того ж дня парламент ратифікував Угоду між Україною та Європейським Союзом про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу із врегулювання криз, підписану 13 червня 2005 р. в Люксембурзі [39]. Набуття чинності зазначеної угоди нарешті узакошило механізм консультацій України з Європейським Союзом щодо вирішення конфліктних питань, яких вистачає у сучасних міжнародних відносинах. 19 березня 2008 р. у Брюсселі відбулося засідання у форматі „Україна — Трійка політико-безпекового комітету Європейського Союзу”, який засвідчив, що механізм консультацій з питань європейської безпеки нарешті запрацював.

Водночас на порядку денному залишалися питання виконання Україною Плану дій з Євросоюзом. 12 березня 2008 р. на засіданні уряду прем'єр-міністр Ю. Тимошенко всім міністерствам та відомствам доручила невідкладно почати роботу над реалізацією двадцяти трьох додаткових заходів до Плану дій Україна — Європейський Союз. Ця робота була розрахована на рік [40]. Нарешті 16 травня 2008 р. Україна офіційно стала 152-м членом Світової організації торгівлі. Політична доцільність досягнення негайного прориву в стосунках з Європейським Союзом обмежувала прагматичний розрахунок національних інтересів.

Тим часом на експертному рівні країн Євросоюзу тривав процес пошуку оптимальних моделей співпраці з східноєвропейськими та кавказькими партнерами. 26 травня 2008 р. на зустрічі міністрів закордонних справ країн Європейського Союзу Польща та Швеція запропонували розробити так зване „Східне партнерство” для України, Азербайджану, Грузії, Білорусі, Молдови та Вірменії. Декларованою кінцевою метою „Східного партнерства” мало бути скасування візового режиму та створення зони вільної торгівлі. Про набуття членства після реалізації проекту в документі не йшлося. Серед майбутніх потенційних членів Європейський Союз бачив лише балканські країни та Туреччину. Тому реалізувати „Східне партнерство” поляки та шведи пропонували виключно в рамках політики сусідства. Зазначений проєкт вважається суто регіональним за аналогією з „Середземноморським союзом”.

Нагадаємо, що з Росією Європейський Союз має ще й „Північне партнерство”. За цих обставин, здається, головне, аби сам Європейський Союз не заплутався у власних ініціативах та не розтринькав фонди, що виділяються на зазначені проекти. Зрештою, Європейська комісія отримала завдання визначити розмір фінансування „Східного партнерства”. У 2010—2013 рр. було заплановано виділити 600 мільйонів євро. Однак з цією сумою не погодилися країни—члени Євросоюзу з півдня Європи, насамперед — Франція. Вони були занепокоєні тим, що щедре фінансування східноєвропейських країн позначиться на зменшенні субсидіювання середземноморських сусідів Європейського Союзу. Франція вимагала, аби була затверджена сума не більша за 250 мільйонів євро [41].

Зазначимо, що до початку восени 2008 р. світової фінансово-економічної кризи досить оптимістично оцінювався потенціал співпраці. 2—4 червня 2008 р. у Києві відбувся восьмий раунд переговорів між Україною та Європейським Союзом щодо підготовки так званої посиленої угоди про зону вільної торгівлі. Крім того, на порядку денному залишалися питання погодження міграційної політики. 19 червня 2008 р. Комітет Верховної Ради України з питань європейської інтеграції розглянув виконання Угоди між Україною та Європейськими Співтовариствами про реадмісію та про спрощення оформлення віз. Обидві угоди були ратифіковані українським парламентом 15 січня 2008 р. Пропонувалося, аби положення про запровадження безвізового режиму стало ключовим у новій посиленій Угоді між Україною та Європейським Союзом. Однак європейські партнери не поспішали випереджати події, тому вимагали спочатку виконання положень угоди про реадмісію, проведення в Україні реформ в міграційно-візовій сфері та управлінні державними кордонами.

20 червня 2008 р. на брюссельському саміті Європейського Союзу було остаточно підтримано ініціативу „Східного партнерства”, „спрямованого на посилення політики Європейського Союзу щодо східних партнерів з Європейської політики сусідства у двосторонньому та багатосторонньому форматах”. Європейська Комісія отримала від Ради Європейського Союзу доручення доопрацювати пропозиції та знову розглянути їх навесні 2009 р.

Прийнявши 1 січня 2007 р. до своїх лав Болгарію та Румунію, Європейський Союз перетворився на провідного гравця в Чорноморському регіоні. Свідченням цього можна вважати задекларований намір ЄС виділити на реалізацію чорноморських проектів близько 1,7 млрд євро [42]. Зрештою, 22 липня 2008 р. міністри закордонних справ країн Європейського Союзу погодилися, що нова угода з Україною називатиметься „Угода про асоціацію”. Українські дипломати наполягали, щоб у документі було передбачено надання Україні офіційного статусу асоційованого члена Європейського Союзу, а також зафіксовано перспективу приєднання до Європейського Союзу. Цю пропозицію підтримували Латвія, Литва, Естонія, Польща. Однак Бельгія, Люксембург, Нідерланди та Іспанія публічно виступили проти. Зазначалося, що не на часі передбачати майбутню форму відносин Києва та Брюсселя. Зміст угоди залишався предметом дискусій. Україні важко було розраховувати на більше, адже жорстка внутрішня боротьба за владу завадила їй виконати в повному обсязі прийнятий 2005 р. План дій Україна—Європейський Союз, особливо у сфері гармонізації законодавства та його дотримання.

Утім, важко не помічати оцінок „Європейської політики сусідства (ЄПС) представниками української громадськості та експертного середовища. Зокрема, вітчизняний публіцист і культуролог М. Рябчук, небезпідставно вважає, що ЄПС „радше

виключає Україну з Європи, ніж сприяє її включенню”. В ідеалі має діяти принцип інтеграції. „Для більшості українців заперечення їхнього європейської перспективи є фактично запереченням їхньої ідентичності, символічним заштовхуванням їх назад у російську Євразію” [43].

Майже напередодні „офіційного” початку світової економічної кризи 9 вересня 2008 р. за головування Франції відбувся черговий саміт Україна — Європейський Союз. Україна намагалася переконати європейців у необхідності умовно поділити нову угоду про співпрацю на дві частини — політичну та економічну та підписати першу частину. Європейський Союз не погоджувався на це, але збирався надати Україні формальний статус асоційованого члена. Однак за тиждень до проведення саміту в Україні загострилася внутрішньополітична криза, пов'язана з протистоянням навколо питання проведення позачергових парламентських виборів. Тому Євросоюз відмовився фіксувати положення про те, що „на основі загальних цінностей і європейського вибору України” двері до ЄС будуть відкриті. Зрештою, через короткозорість українських політиків позитивне формулювання було замінено на негативне. Угода про асоціацію не передбачає формату майбутніх відносин України та Євросоюзу. Щоправда, було зазначено, що „посилена” угода про співпрацю між Україною та Європейським Союзом включатиме механізми взаємодії з питань енергетичної безпеки, протидії нелегальній міграції, лібералізації візового режиму для українських громадян. Угода фіксує основні напрями співпраці: структурна співпраця (секторальне співробітництво з конкретними галузями українського народного господарства), взаємодія в енергетиці (особливий акцент робиться на інтеграції України до європейського енергетичного ринку), військова співпраця, створення зони вільної торгівлі, запровадження діалогу щодо безвізового режиму. Однак жоден із цих важливих напрямів співпраці, як впродовж 1994—2009 рр., тобто за п'ятнадцять років, показав досвід виконання Угоди про партнерство та співробітництво, не було доведено до стану „досконалості”. Заради порівняння зазначимо, що приблизно за такий само час критеріїв членства в Євросоюзі досягли навіть такі далеко не „відмінники” трансформаційного процесу, як Болгарія та Румунія. Натомість вітчизняна еліта до останнього, здається, сподівалася, що провал процесу ратифікації першої спільної Конституції ЄС, навпаки, зробить структури Євросоюзу менш жорсткими та спростить подальше його розширення [44].

Насправді Україна може отримати асоціацію, а не асоціативне членство в ЄС. Аналогічний статус співпраці з Євросоюзом мають неєвропейські країни, такі як Марокко, Туніс, Чилі, Єгипет. Україна таким чином була поставлена в цей ряд. Символічно, що, за підсумками вересневого 2008 р. саміту, президент Франції Н. Саркозі запевнив, що, на думку Європейського Союзу, Угода про асоціацію з Україною „не закриває жодного шляху, так само, як і не відкриває жодного шляху”. Європейський Союз таким чином хотів підкреслити спільність цінностей з Україною, спільність історії. У цьому була вся користь для України від цього статусу. Водночас Н. Саркозі запевнив, що Європейський Союз „проти нових розподільних ліній в Європі, ми не можемо допустити поділу Європи на сфери впливу”. Навіть заплановане створення зони вільної торгівлі виглядає більш вигідною справою для Європейського Союзу, ніж для України. Адже за підсумками 2007 р. з країн Європейського Союзу в Україну було ввезено товарів на 22 млрд євро, а куплено в Україні товарів лише на 12 млрд євро [45].

Фактично Україні запропонували „асоціювати” зачинені двері до ЄС з відчиненими. На відміну від інших угод про асоціацію, навіть тієї, яка мала бути підписана з

Сербією, угода з Україною не має чіткого положення про отримання в перспективі статусу країни—кандидата на вступ до Європейського Союзу. Поки що Україна залишалася у статусі „буферної зони”, у якій всі зацікавлені сторони збиралися підтримувати баланс сил та інтересів, не допускаючи ситуації, коли одна зі сторін мала би реальні переваги. На превеликий жаль, цей небезпечний для самої України статус, ніби за мовчазною домовленістю, прийняли і Захід, і Росія. Нагадаємо, що Євросоюз, зважаючи на значення своїх відносин з Росією, не запровадив масштабних санкцій, коли 8—12 серпня 2008 р. відбувся російсько-грузинський „бліцкриг”. Цього не сталося навіть після визнання Кремлем незалежності Абхазії та Південної Осетії.

Зрештою, 2—3 грудня 2008 р. міністри закордонних справ країн НАТО знову відмовили Україні та Грузії в офіційному наданні плану дій щодо набуття членства. „Стабільна внутрішньополітична нестабільність”, властива у 2004—2009 рр. обом країнам, ускладнила процес євроатлантичної інтеграції. Завершальною „песимістичною” подією 11 грудня 2008 р. на саміті Європейського Союзу стало погодження принципів „Східного партнерства”. Його офіційно було запропоновано Україні, Молдові, Грузії, Вірменії, Азербайджану. Не виключалася й можливість участі в цьому партнерстві Білорусі. Було зафіксовано ідею підписання угод про асоціації та перспективу створення зони вільної торгівлі. Для цього держави—претенденти повинні будуть прийняти всі законодавчі акти Євросоюзу та визнавати вердикти Європейського Суду. Крім того, громадянам країн—учасників обіцяно відкриття спеціальних візових центрів для одержання шенгенських віз.

Важко не погодитися з думкою про те, що європейські інтеграційні перспективи України можна представити у сценаріях „останніх рубежів, моделі довготермінового зближення, ідеї часткового членства, сценарію вибіркового зближення” [46]. За цих обставин Україні „життєво важливо не допустити нового розколу Європи, європейсько-євразійського протистояння, що загрожує або втратою незалежності, або перетворенням України на плацдарм протиборства як європейських, так і позаєвропейських центрів сили” [47].

Проблеми з транзитом російського газу територією України, що загострилися впродовж 1—19 січня 2009 р., погіршили імідж України в Румунії, Словенії, Угорщині. Тобто в країнах—членах Європейського Союзу, що вважалися потенційними „адвокатами України в Європі”. Проблема зимового енергетичного голоду Європи обговорювалася 5 лютого 2009 р. на пражській зустрічі „Трійки” Україна—Європейський Союз на рівні міністрів закордонних справ. Тоді Україна запропонувала вироблення єдиної енергетичної стратегії з ЄС у форматі Європейської енергетичної хартії. Водночас сумним результатом українсько-російської газової війни стало послаблення в Євросоюзі довіри до України як до надійного партнера. Цьому сприяла й відсутність реальних, а не декларативних кроків у напрямі європейської інтеграції. Визнаючи фактичний провал реалізації національної програми адаптації українського законодавства до норм Європейського Союзу, 14 січня 2009 р. Верховна Рада України прийняла Закон України про внесення зміни до „Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Зокрема, передбачалося, що „перший етап Програми розрахований на період до завершення дії УПС” [48].

Невизначеними за умов світової економічної кризи були й перспективи формування зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. Адже Європейська комісія очікувала в 2009 р. потужної рецесії в зоні євро. Прогнозувалося скоро-

чення ВВП 16 країн зони євро на рівні 1,9%. Унаслідок цього зростали бюджетні дефіцити. Майже вичерпаним виглядав потенціал використання українських споживачів для збуту європейських товарів, адже на Україну важким тягарем ліг зовнішній борг. Якщо на 1 січня 2005 р. він складав 30,6 млрд дол. США, то за період 2005—2008 рр. зріс на 74,4 млрд дол. США і продовжував зростати у 2009 р.

Для Європейського Союзу українсько-російські газові війни зими 2005 та 2009 рр. стали уроком. Було прийнято рішення про диверсифікацію видів енергоносіїв, джерел їх походження, способів транзиту. Європейський Союз також висловлював зацікавлення в об'єднанні українських і європейських електричних та енергетичних систем. Водночас ЄС не був готовий укладати з Україною прями контракти на постачання російського газу на українсько-російському кордоні. Зокрема, 28 січня 2009 р. під час переговорів у Вроцлаві між президентом України В. Ющенком, його польським колегою Л. Качинським та головою на той час у ЄС чеським прем'єр-міністром М. Тополянком різними були оцінки українсько-російського газового конфлікту. Польський президент Л. Качинський назвав його продовженням дій Росії у серпні 2008 р. проти Грузії. На його думку, „це елементи тієї самої політики відновлення російських впливів, а навіть домінування в регіоні”. У зв'язку з такими цілями Росії в інтересах усіх країн ЄС, України і всіх країн басейнів Чорного і Каспійського морів, щоб така політика, закликав керівник Польської держави, „не завершилась успіхом”. Натомість прем'єр-міністр Чехії М. Тополянек відверто зазначив, що „Угоди можуть включати все, папір може витримати багато, але справжня європейська інтеграція буде продемонстрована у вирішенні газового питання, оскільки свобода і незалежність наших країн у рамках Євросоюзу залежить від поставок нафти і газу” [49].

Нарешті, 7 травня 2009 р. у Празі відбувся інавгураційний саміт „Східного партнерства”. Сума, виділена на його фінансування, свідчила про периферійність зазначеного проекту в системі пріоритетів Євросоюзу. Символічно, що на надзвичайному саміті 1 березня 2009 р. ЄС відмовився задовольнити пропозицію Угорщини про створення спеціального стабілізаційного фонду для центральноєвропейських країн—членів. За умов світової економічної кризи не варто було розраховувати на більше фінансування „Східного партнерства”. Більшість країн—членів Євросоюзу переконані, що перспективи європейської інтеграції України визначаються результатами президентських виборів 2010 р. Причому, незалежно від їхнього результату, перебільшеними виглядають очікування прориву під час головування в ЄС Польщі в першому півріччі 2010 р. Адже наразі східна політика Польщі формується в контексті європейської східної політики.

Загалом політика „Східного партнерства” має чимало потенційних можливостей, але й викликів. Якщо ЄС їх не сприйматиме щодо України, йому доведеться постійно реагувати на загрози зі Сходу. Співробітник Лондонської школи економіки і політичних наук П. Ханна в монографії „Другий світ: імперії і вплив за нового світового порядку” відверто зазначає, що „Україна поки що надто велика та надто бідна країна для вступу до ЄС, але вже не надто радянська” [50]. Вітчизняний історик Я. Грицак прогнозує, що в наступні 25 років Україна існуватиме як національна держава. У підсумку Україна стане членом Європейського Союзу — за умови, що сам Союз не розпадеться до того часу [51].

Відверто кажучи, поки що Україна не відповідає жодному із затверджених 1993 р. „копенгагенських критеріїв” членства в Європейському Союзі. Наприклад, велика кількість пропозицій щодо змін Конституції України та ризики внутрішньополітичної

дестабілізації за результатами кожних наступних або позачергових виборів, відсутність дієвого громадянського суспільства свідчать про нестабільність української демократичної системи. За економічними „копенгагенськими” критеріями, українська економіка не готова до конкуренції на спільному європейському ринку. Світова криза застала нашу економіку в стані кризи внутрішньої. Тому Україна в 2008—2009 рр. мала одні з найгірших соціально-економічних показників, порівняно з іншими європейськими країнами. Курс гривні обрушився, відбувався вплив капіталів, а інфляція мала небезпечні показники. Від’ємне сальдо зовнішньої торгівлі перевищило 18 мільярдів доларів. Зростала зовнішня заборгованість економіки за резервів, що зменшувалися. Валютні борги підвищували попит на іноземну валюту, тиснули на курс гривні, розпалюючи інфляцію. Причому експорт до країн СНД у „докризових” 2007—2008 рр. був загалом на третину більший, ніж до країн Євросоюзу.

За цих обставин Україна запропонувала Європейському Союзу останній стратегічний аргумент — свою газотранспортну систему. На той час уже було чимало бажаючих відібрати в Україні право бути головним газовим диспетчером Європи. Зрештою, 23 березня 2009 р. у Брюсселі відбулася спеціальна конференція, присвячена модернізації газотранспортної системи України. Проект оновлення ГТС України був розрахований на сім років та мав кошторис близько 3 млрд євро. Треба було модернізувати трубопроводи, метрологічні станції тощо. Ціною згоди європейських партнерів на це була інтеграція України до європейського енергетичного ринку. У відповідь Росія погрожує Європі новим відключенням газу в разі неврахування інтересів „Газпрому” в процесі модернізації української газотранспортної системи. Відповідно до тексту декларації, від 23 березня 2009 р. український уряд узяв на себе зобов’язання забезпечити незалежність оператора з транзиту газу зокрема, шляхом реалізації директиви Євросоюзу від 2003 р. про загальні правила внутрішнього ринку природного газу. При цьому реформування газового сектору України повинно було завершитися до кінця 2011 р., що мало бути відображено в угоді про асоціацію між Україною та Євросоюзом, а також в угоді про приєднання України до енергетичного співтовариства. Однак, наприклад, Туреччина, яка вже веде переговори про вступ до Євросоюзу, не поспішає приєднуватися до „Європейського енергетичного співтовариства”, оскільки воно обмежує національні можливості управління енергетичною політикою.

Попри суттєве обмеження українського суверенітету над ГТС, хоч би як цей факт прикривався пропагандистськими зусиллями, важливо, що в спільній заяві України та Євросоюзу чітко задекларовано стратегічне значення української ГТС як складової загальноєвропейської енергетичної інфраструктури. Тим самим Євросоюз показав, що не вважає Україну та її ГТС зоною виняткових російських інтересів. Однак такий розвиток подій не влаштував Росію, яка поступово встановлює контроль над газопроводами Болгарії, Сербії, Словаччини, Білорусі, Молдови, навіть над підземними сховищами газу в Західній Європі. На шляху реалізації цього стратегічного задуму якраз і перебуває Україна зі своєю найбільшою в Європі ГТС.

Натомість, після підписання брюссельського меморандуму для України проблема полягала в подальшій синхронізації роботи її ГТС з роботою єдиної системи газопостачання Росії. За цих обставин реальними є ризики щодо виконання всіма сторонами положень Брюссельської енергетичної декларації. Про рівноправне партнерство навряд чи можна вести мову за умов різкої асиметрії „вагових категорій” партнерів. Наприклад, порівняно з 2007 р., у 2008 р. з 4 млрд дол. США до 8 млрд дол. США зросло негативне сальдо у торгівлі України з Євросоюзом [52].

Напередодні офіційного старту президентської виборчої кампанії 2010 р. загострилася боротьба впливових міжнародних гравців за вплив на визначення геостратегічної орієнтації України. Перший хід зробив російський президент Д. Медведєв, який 11 серпня 2009 р. звинуватив керівництво України в ініціюванні системного погіршення російсько-українських відносин. Європейський Союз дистанціювався від оцінок стану стосунків Києва та Москви. Це й не дивно, адже відносини Євросоюзу з Росією перебували не в кращому стані. Впродовж 2008—2009 рр. сторони так і не спромоглися підписати нову Угоду про співпрацю та співробітництво на заміну документу 1994 р. Крім того, на початку вересня 2009 р. прес-секретар Генерального секретаря НАТО А. Фог-Расмусена запевнив, що у НАТО немає зобов'язань щодо гарантування безпеки України. Звісно, якщо виходити з букви міжнародного права, не справді так. Однак гіпотетичні радикальні територіальні зміни на пострадянському просторі навряд чи відповідають інтересам збереження міжнародного миру та стратегічної стабільності. За цих обставин на перегляд заслуговує Будапештський меморандум 1994 р. про умови ядерного роззброєння України. Однак малоімовірним виглядав варіант укладання зобов'язуючих двосторонніх угод з кожною з ядерних держав, зокрема — щодо міжнародного гарантування нейтралітету України. По-перше, жодна з „великих” держав не піде на індивідуальні зобов'язуючі гарантії безпеки України, по-друге, тим самим Україна не зміцнить свою безпеку. Все одно доведеться робити стратегічний вибір між ідеями членства в одному з військово-політичних союзів. Причому варіант приєднання до військових структур Євросоюзу не варто розглядати, зважаючи на відсутність останніх. Можливості співпраці у форматі спільної європейської політики безпеки можливі лише для країн—членів Європейського Союзу. Реально лише НАТО залишається єдиним гарантом європейської безпеки. За цих обставин перебільшеними можна вважати оцінки, які досягненням українського європейського інтеграційного курсу 24 серпня 2009 р. дав президент України. Зокрема, В. Ющенко зазначив, що „ми здолали колосальну дистанцію у відносинах з Європейським Союзом. Уже найближчим часом очікуємо на справді історичну подію — укладання з ЄС угоди про асоціацію Україна—Європейський Союз. Цей результат був немислимий навіть чотири роки тому” [53]. Однак залишалися сумніви щодо реалістичності досягнення такого результату в розпалі президентської виборчої кампанії в Україні на київському грудневому 2009 р. саміті з Євросоюзом. Навіть у разі підписання Угоди про асоціацію. Нагадаємо, що міжнародні угоди зазначеного типу мають на меті налагодження близьких стосунків між певними державами, регіонами або міжнародними організаціями та Євросоюзом і можуть бути реалізовані у різних формах. Зокрема, так звана конституційна асоціація стосується заморських (неєвропейських) держав та територій, що підтримують особливі відносини з державами—членами Євросоюзу. Натомість, договірна асоціація може існувати у форматі асоціації розвитку (сприяння економічному розвитку), асоціації вільної торгівлі (налагодження тісних економічних зв'язків з одночасним скасуванням митних обмежень) та асоціації вступу (підготування до вступу в Європейський Союз) [54]. Зрозуміло, що Україна не може розраховувати на статус Норвегії, яка не є членом Євросоюзу, але економічно повністю інтегрована до нього. Найбільш дипломатично виважену та реалістичну оцінку перспектив співпраці дав голова представництва Європейської комісії в Україні Жозе Мануель Пінту Тейшейра, який зазначив: „Аби розпочати переговори, потрібна політична воля, аби завершити переговори — більше, ніж політична воля, а для реалізації домовленостей необхідна ціла революція в роботі всієї системи, прийняття законодавства та виконання його норм” [55].

Заради цього європейський інтеграційний проект України має стати стратегічною державною програмою не на рівні декларацій, а на всіх щаблях повсякденної роботи влади. Без цього навряд чи можливо буде ефективно налагодити й співпрацю з Євросоюзом у сфері спільної зовнішньої та безпекової політики. Для України така послідовна співпраця важлива з огляду на національні інтереси. Хоча Європейський Союз залишається міжнародною організацією, яка має мало шансів перетворитися на федеративну „наддержаву” з єдиною юрисдикцією на всій території, єдиною системою органів державного управління, єдиним державним правом та спільною ідентичністю, проте історія європейської інтеграції свідчить, що ідея єднання народів Європи поступово втілювалася в суспільних нормах та інститутах, механізмах соціального контролю. Вона перетворилася на цінний соціальний капітал, що вплинув на формування нинішньої реальності Євросоюзу. І запліщувати очі на цей факт уже неможливо.

Посилання та література:

1. *Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення.— К., 2001.— С. 262.
2. *Лангевіше Д.* Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі.— К., 2008.— С. 5.
3. *Гоці С.* Європейська комісія: процеси ухвалення рішень і виконавчі повноваження.— К., 2007.— С. 17.
4. *Ehrhart Hans-Georg, Jaberg Sabine, Rinke Bernhard, Weldmann Jörg.* Die Europäische Union im 21. Jahrhundert. Theorie und Praxis europäischer Außen-Sicherheit und Friedenspolitik.— Wiesbaden, 2007.— С. 44.
5. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980—2000 роки): підручник / Л.Ф. Гайдук, В.Г. Кремень, Л.В. Губерський.— К., 2001.— С. 282.
6. *Regelsberger Elfriede.* Die Gemeinsame Außen und Sicherheitspolitik der EU. Konstitutionelle Angebote im Praxistest. 1993—2003.— Baden-Baden.— С. 29.
7. *Гердеген М.* Європейське право.— К., 2008.— С. 477.
8. *Weidenfeld Werner.* Nizza in der Analyse. Strategien für Europa.— Gutersloh, 2001.— С. 103.
9. *Frankfurter Allgemeine Zeitung.*— 2000.— 12 Dezember.— С. 4.
10. *Гердеген М.* Європейське право.— К., 2008.— С. 92.
11. *Гердеген М.* Європейське право.— К., 2008.— С. 135.
12. *Fraser Cameron.* Europas neue Sicherheitsstrategie // Internationale Politik.— 2004.— №1.— С. 39.
13. *Weidenfeld Werner.* Die europäische Verfassung in der Analyse.— Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung, 2005.— С. 262—263.
14. *Verheugen Gunter.* Europa muß Weltmacht werden // Internationale Politik.— 2005.— №1.— С. 34.
15. *Frankfurter Allgemeine Zeitung.*— 2 Juni 2005.
16. *Энтин М.А.* Евросоюз: договор о реформе // Современная Европа.— 2007.— №4.— С. 19.
17. [http://www.auswaertigesamt.de/diplo/de/Europa/Aussenpolitik/GASP/Instrumenten Gasp.html](http://www.auswaertigesamt.de/diplo/de/Europa/Aussenpolitik/GASP/Instrumenten%20Gasp.html).
18. *Дайнен Д.* Дедалміцніший союз.— К., 2006.— С. 180.
19. *Гердеген М.* Європейське право.— К., 2008.— С. 119.
20. *Кудряшова Ю.* Турция и политика безопасности ЕС // Обозреватель.— 2006.— №12.— С. 97.
21. Erklärung der Mitgliedstaaten der EU anlässlich der Unterzeichnung des Beitritts Vertrags von zehn Kandidatenländern zur EU // Internationale Politik.— 2003.— №9.— С. 83—85.
22. *Kok W.* Enlarging the European Union — Achievements and Challenges (Report to the European Commission), EUI/RSC — http://www.ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/kok/report_kok_en.pdf.
23. *Bosikov Alexander.* Bulgarien vor dem EU-Beitritt // Europäische Rundschau.— 2006.— №4.— С. 76.
24. *Zippel Wilfred.* Spezifika einer Südost Erweiterung der EU. Die Türkei und die EU-Türkei Beziehungen.— Baden-Baden, 2003.— С. 44.

25. *Rehn O.* Building a New Consensus on Enlargement: How to match the strategic interest and functioning capacity of the EU // Speech given at the European Policy Centre.— Brussels.— 19 May 2006.— P. 3.
26. *Stoiber Edmund.* Die Erweiterungsfähigkeit der EU — Perspektiven und Grenzen // Politische Studien.— 2007.— № 1—2.— S. 18.
27. *Kramer Heinz.* A Changing Turkey. The Challenge to Europe and the United States.— Washington: Brookings Institution, 2000.— P. 32.
28. *Бжезинський З.* Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство.— М., 2004.— С. 89.
29. *Bohle Dorothea.* Europas neue Peripherie. Transformationen und transnationale Integration.— Munster, 2002.— S. 43.
30. *Гердеген М.* Європейське право.— К., 2008.— С. 278—279.
31. Голос України.— 2009.— 29 квітня.— С. 4.
32. *Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення.— К., 2001.— С. 50.
33. *Beichelt Timm.* Die Europäische Union nach der Osterweiterung.— Wiesbaden, 2004.— S. 195.
34. *Timmermann Heinz.* Zur Strategie der EU gegenüber den Neuen Nachbarn — Ukraine und Belarus // Osteuropa.— 2003.— №11.— S. 1620.
35. Joint Declaration of the EU — Ukraine Summit on 14 September 2007 in Kiev // EU/Ukraine Action Plan.— P. 1.
36. *Штайнмайер Ф.-В.* „Взірцевий проект” для України // День.— 2008.— 13 лютого.— С. 1.
37. *Бобичук Н.* Косово — висновки для України. Міжнародно-правовий аспект // Дзеркало тижня.— 2008.— №7.— 23—29 лютого.— С. 5.
38. Голос України.— 2008.— 28 лютого.— С. 5.
39. Голос України.— 2008.— 6 травня.— С. 7.
40. Голос України.— 2008.— 13 березня.— С. 3.
41. Голос України.— 2009.— 26 лютого.— С. 3.
42. *Гриневецький С.* Чорне море: зона стабільності чи внутрішнє море НАТО? // Голос України.— 2008.— 13 березня.— С. 3.
43. *Рябчук М.* Україна—Європейський Союз: від віртуального партнерства до реального співробітництва // Всесвіт.— 2006.— № 11—12.— С. 175.
44. *Яворська Г.* Криза навколо Конституції ЄС та євроінтеграційні перспективи України (про необхідність застосування багатоваріантних сценаріїв у політичній практиці) // Стратегічна панорама.— 2005.— №3.— С. 51—56.
45. *Наумов А.* Саммит Украина—ЕС: слова новые, содержание старое // Еженедельник 2000.— 12. IX. 2008.— С. 3.
46. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: підручник / В.А. Манжол та інші; за ред. Л.В. Губерського.— К., 2008.— С. 351.
47. Там само.— С. 319.
48. Закон України „Про внесення зміни до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. 14 січня 2009 р. // Голос України.— 2009.— 31 січня.— С. 10.
49. Голос України.— 2009.— 30 січня.— С. 27.
50. *Khanha Parag.* The Second World: Empires and Influence in the New Global Order.— London, 2008.— P. 20.
51. Профіль.— 2008.— № 31—32.— С. 69.
52. *Кінах А.* Ділова спільнота вимагає прийняття загальнонаціональної антикризової програми // Голос України.— 2009.— 9 квітня.— С. 3.
53. Із промови Президента України Віктора Ющенка з нагоди 18-ї річниці незалежності України // Голос України.— 2009.— 26 серпня 2009.— С. 6.
54. *Гердеген М.* Європейське право.— К., 2008.— С. 465.
55. Киевский телеграф.— 2009.— 27 марта—2 апреля.— С. 4.

3.7. Європейська система забезпечення якості вищої освіти та механізми її імплементації в Україні

Створення єдиного європейського освітнього простору поставило на порядок денний налагодження та розвиток між європейськими країнами тісної співпраці щодо забезпечення якості вищої освіти та постійне проведення її оцінки. Приєднання України до Болонського процесу актуалізувало необхідність забезпечення сучасного рівня якості вищої освіти, що має бути адекватною викликам часу, відповідати нагальним і перспективним потребам особи, суспільства і держави та узгоджуватися з європейськими стандартами якості.

Загальновизнаним є той факт, що саме якісні показники розвитку освіти свідчать про ефективність суспільного поступу держав в умовах світової глобалізації, а майбутнє країни залежить від якості вищої освіти, оскільки саме в її системі формується найважливіше багатство держави — людський капітал. Тому забезпечення якості освіти в єдиному європейському освітньому просторі є однією з головних умов привабливості і конкурентоспроможності європейської вищої освіти та довіри, мобільності й мотивації студентів.

Євроінтеграційний поступ системи вищої освіти України детермінує подальше комплексне з'ясування сутності європейської системи забезпечення якості вищої освіти задля використання її кращих здобутків у процесі оновлення національної системи якості освіти. З огляду на вищевикладене, нам бачиться за доцільне висвітлення основних засад, принципів і стандартів європейської системи якості вищої освіти та аналіз процесу її імплементації в Україні в контексті входження національної системи вищої освіти до європейського освітнього простору.

У розвинутих європейських країнах, де середня освіта стала всезагальною, а вища — масовою, ефективність підготовки фахівців у вузах визначає стабільність економіки країни не тільки на поточний момент, а й на перспективу. Причому відбувається це в умовах активізації ділової конкуренції та глобалізації життєвого укладу. Ключовими параметрами визначення суспільно-економічної значущості освіти вважаються ефективність і якість. Ефективність зазвичай розглядається як економічна або економіко-управлінська категорія. Поняття якості охоплює, поряд з економічними, соціальні, пізнавальні та культурні аспекти освіти. Фактично, якість — це інтегральна характеристика освітньої діяльності та її результатів.

Традиційно якість освіти пов'язується зі змістом і формою навчального процесу, який, як правило, базується на кваліфікації і досвіді викладачів. Проте, як зазначає Ю. Адлер, швидкість змін, що відбуваються у світі, змушує переглянути усталені погляди та не залишатися осторонь від процесу змін ні в структурі, ні у формі навчального процесу [1, с. 66]. Більшість сучасних фахівців схиляється до думки, що *якість освіти* — це наявність певних системно-соціальних якостей і характеристик, які визначають відповідність системи освіти прийнятим вимогам, соціальним нормам, державним освітнім стандартам. Тому сьогодні *якість освіти* розглядається як багатовимірне поняття, що охоплює всі аспекти діяльності вищого навчального закладу: навчальні та академічні програми, наукову і дослідницьку роботу, професорсько-викладацький склад і студентів, навчально-матеріальну базу і ресурси [2, с. 171]. Під *якістю*

вищої освіти розуміється сукупність якостей особи з вищою освітою, що відображає її професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість, обумовлює здатність задовольняти і особисті духовні і матеріальні потреби, і потреби суспільства [3]. Системою якості фахівці вважають сукупність організаційної структури, методик, процесів і ресурсів, необхідних для здійснення управління якістю [4]. Система оцінки якості вищої освіти, за нашим баченням, являє собою сукупність організаційних і функціональних структур, норм і правил, діагностичних та оціночних процедур, які, ґрунтуючись на єдиній концептуально-методологічній основі, забезпечують об'єктивну оцінку освітніх досягнень студентів, ефективності діяльності ВНЗ, якості освітніх програм з урахуванням запитів та вимог основних користувачів результатів системи оцінки якості освіти.

Основою оцінки якості вищої освіти та професійної підготовки, а також якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів, незалежно від їх типів, рівнів, акредитації та форм навчання, є *стандарти вищої освіти*. Зарубіжні освітяни під освітнім стандартом розуміють ступінь оволодіння матеріалом, необхідним для досягнення мети; він розглядається як еталон належного й бажаного рівня навчальних досягнень. Зокрема, відомий експерт А. Тайджнман вважає, що стандарти освіти умовно можна розглядати як окреслення результатів відповідно до визначення цілей освіти, які на загальнодержавному рівні встановлює уряд. При цьому головною проблемою даних стандартів є те, що базові цілі визначають суб'єктивно, а з плином часу вони змінюються. Саме тому стандарти підлягають перегляду за певний період часу [5, с. 16—17]. Систему стандартів вищої освіти України складають державний стандарт вищої освіти, галузеві стандарти вищої освіти та стандарти вищої освіти вищих навчальних закладів [3].

Під імплементацією прийнято розуміти фактичне здійснення міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні через трансформацію міжнародно-правових норм в національні закони та підзаконні акти. У вузькому сенсі процес імплементації європейської системи забезпечення якості вищої освіти передбачає транспонування законодавчих актів Європейського Союзу, включаючи створення порядку та процедур їх впровадження. У широкому сенсі цей процес включає також тлумачення, практику застосування, забезпечення дотримання та виконання органами державної влади правових норм, які відповідають європейському праву в освітній галузі.

Історично сформувалося три основні моделі якості освіти: 1) англійська, що базується на внутрішньому самооцінюванні якості в межах певного вищого навчального закладу; 2) французька, що передбачає зовнішню оцінку вищого навчального закладу на предмет його відповідальності перед суспільством; 3) американська, що поєднує риси як англійської, так і французької моделей [6, с. 124]. При оцінці якості освіти європейська освітня спільнота спирається, здебільшого, на три засадні підходи: *репутаційний* (на основі експертних оцінок), *результативний* (за об'єктивними показниками) і *загальний*, що ґрунтується на принципах тотального управління якістю (Total Quality Management, TQM) та вимогах до систем менеджменту якості Міжнародної організації зі стандартизації (International Organization for Standardization, ISO).

Проблема якості освіти до 1980-х рр. в європейських університетах була нагальною і першочерговою. Проте, як зазначають експерти, при цьому були відсутні особливі механізми та інструменти контролю за якістю і на рівні інституційного управління, і на урядовому рівні. Управління якістю вищої освіти було частиною не-

формальних саморегульованих механізмів академічного співтовариства, не пов'язаних із зовнішньою оцінкою та суспільною відповідальністю [7, с. 7].

У 70—80-х рр. XX століття національні системи вищої освіти окремих європейських країн зазнали суттєвих змін. Спільним для всіх країн було істотне скорочення державного впливу і перехід від державного контролю до самоуправління вищих навчальних закладів. Диверсифікація джерел фінансування вищої освіти обумовила необхідність оцінювання діяльності університетів залежно від певних показників. З початку 80-х рр. минулого століття в багатьох європейських країнах стали привертати до себе увагу концепції якості освітнього процесу. Першими європейськими країнами, що розпочали процеси контролю за забезпеченням якості в системі вищої освіти, були Великобританія, Франція та Нідерланди. У Великобританії з 1984 р. набула поширення думка про те, що основними об'єктами при оцінці системи вищої освіти мають бути „якість” та „капіталовкладення”. Того ж року у Франції було створено Національний комітет з якості, а в Нідерландах у наступному, 1985 р., було опубліковано урядовий документ під назвою „Вища освіта: автономність та якість”. В інших європейських країнах розпочалося обговорення питання щодо доцільності введення системи якості в структуру вищої освіти.

У результаті проведення реформаційних змін у національних системах вищої освіти в країнах Європи на рубежі 80—90-х рр. XX ст. започатковується розробка та використання нових методів і підходів до оцінювання якості вищої освіти. Варто підкреслити, що основною метою цих заходів є не тільки здійснення державного контролю, а й організація процесу вдосконалення самої системи освіти. У тих країнах, де відповідальність за оцінювання діяльності університетів взяла на себе держава, були засновані різні урядові органи оцінювання. В інших країнах ініціаторами діяльності в цій галузі були безпосередньо вищі навчальні заклади. Практично в кожній країні склалася власна система оцінювання якості вищої освіти, однак, на думку експертів, найкращі системи оцінювання якості було створено у Великобританії, Франції та Нідерландах, а інші західноєвропейські країни організували свою діяльність за їх прикладом [8, с. 78—83].

Постановка та початок розробки завдання забезпечення європейської якості вищої освіти хронологічно збігаються з основними етапами інтеграції західноєвропейських країн. У 1991 р. Комісія Європейської співдружності опублікувала Меморандум про вищу освіту в Європейській Співдружності, в якому було визначено роль вищої освіти у підготовці майбутніх громадян Європи, у зміцненні ідеї загальноєвропейського громадянства у створенні Європейського Союзу. У цьому документі були також сформульовані пріоритети розвитку вищої школи європейських країн, співзвучні з положеннями Сорбоннської (25.05.1998) та Болонської (19.06.1999) декларацій.

Після підписання у 1997 р. Маастрихтських угод об'єднана Європа стала реальністю. З цього часу спільна діяльність щодо забезпечення європейської якості вищої освіти набуває конкретних обрисів: відбувається децентралізація державного управління вузами, частина функцій та повноважень передається з центру в регіони, від міністерств до ВНЗ та громадських об'єднань; розширюється автономія університетів та вузьке самоврядування.

Посилення інтересу й уваги до проблем якості в системі вищої освіти протягом тривалого часу є характерним як для окремих європейських країн, так і для Європейського Союзу в цілому. Розширення західноєвропейської системи вищої освіти та

збільшення витрат на її розвиток і підтримку призводить до того, що освітні установи постають перед необхідністю демонструвати якісно новий рівень підготовки фахівців задля забезпечення конкурентоспроможності випускників вузів на ринку праці та виправдання державних і приватних інвестицій. У той же час інтернаціоналізація європейської вищої освіти визначає важливість та необхідність створення системи оцінки якості освітніх установ на міжнародному рівні.

Тривалий час на європейських теренах не існувало єдиної системи інституційної оцінки діяльності освітніх установ і в кожній країні орієнтувалися на власні підходи до забезпечення й оцінки якості вищої освіти, проте 2000 р. була утворена Європейська мережа гарантії якості у вищій освіті (European Network for Quality Assurance in Higher Education — ENQA). Її підґрунтя було закладено пілотним проектом „Європейський пілотний проект з оцінки якості вищої освіти” (1994—1995 рр.), матеріалами Рекомендацій Єврокомісії з європейського співробітництва у питаннях гарантії якості у вищій освіті (98/561/ЕС від 24 вересня 1998 р.) та текстом Болонської декларації 1999 р.

Основними завданнями ENQA, що здійснює функції контролю та гарантування якості вищої освіти в європейському освітньому просторі, є: обмін інформацією та поширення позитивного досвіду, зокрема, щодо методологічних напрацювань у сфері оцінювання якості освіти та їх практичної реалізації; експертне оцінювання та консультування з питань гарантування якості освіти на прохання країн—членів Європейського Союзу та міжнародних організацій; встановлення та підтримка контактів з міжнародними експертними організаціями.

Проблема якості освіти та її оцінки стала центральною на зустрічі у Саламанці (29—30 березня 2001 р.). Представники більш ніж 300 європейських університетів ухвалили Послання, в якому відвели провідну роль якості освіти в системі академічних цінностей, закладених у фундамент європейської освіти.

Задля формування системи забезпечення якості вищої освіти у Болонському процесі міністри країн—учасниць у Берлінському комюніке від 19 вересня 2003 р. доручили ENQA у співпраці з Європейською Асоціацією університетів (EUA), Європейською Асоціацією вищих навчальних закладів, що не є університетами (EURASHE), та Європейським студентським міжнародним бюро (ESIB, що у 2007 р. перейменовано на ESU — Європейську студентську спілку), які утворили групу E4, розробити „узгоджені стандарти, процедури та рекомендації із забезпечення якості” [9]. Розроблені стандарти і рекомендації — European quality assurance standards and guidelines (ESG) — були схвалені на конференції в Бергені 2005 р. [10, с. 83—109; 11]. Призначення ESG полягало в наданні допомоги та визначенні орієнтирів як для вищих навчальних закладів при розробці своїх власних систем забезпечення якості освіти, так і для агенцій, що здійснюють відповідні перевірки. Фактично, в ESG були закладені єдині вимоги щодо забезпечення якості освіти в зоні європейського освітнього простору.

Європейські стандарти і рекомендації складаються з трьох частин і пропонують *три групи стандартів*: 1) внутрішнього забезпечення якості у вищих навчальних закладах; 2) зовнішнього забезпечення якості вищої освіти; 3) забезпечення якості у діяльності агенцій із зовнішнього забезпечення якості.

Основні вимоги Європейських стандартів та норм щодо *внутрішнього забезпечення якості вищої освіти* на рівні вищого навчального закладу наведено в таблиці 1 [12].

Таблиця 1. Європейські стандарти та норми щодо внутрішнього забезпечення якості освіти у вищих навчальних закладах

Стандарт	Вимоги стандарту
1. Методика та процедури забезпечення якості	1.1. Наявність методики та процедур забезпечення якості освіти і стандартів навчальних програм. 1.2. Усвідомлення важливості якості освіти та її забезпечення. 1.3. Необхідність розроблення стратегій постійного удосконалення й поліпшення якості освіти.
2. Затвердження, контроль та регулярний перегляд програм і їх визнання	2.1. Наявність у навчальних закладах офіційного механізму затвердження навчальних програм та їх визнання. 2.2. Регулярний перегляд навчальних програм та систематичний контроль за їх виконанням і реалізацією.
3. Оцінювання знань студентів	3.1. Оцінка якості знань студентів за узгодженими критеріями, нормами та методами.
4. Гарантія кваліфікованості викладацького складу	4.1. Навчальні заклади мають бути впевнені у кваліфікованості та компетентності викладачів. 4.2. Необхідність регулярної перевірки роботи та кваліфікації викладачів.
5. Засоби навчання та підтримка студентів	5.1. Забезпечення навчальними закладами доступності засобів навчання. 5.2. Контроль за відповідністю засобів навчання навчальним програмам.
6. Інформаційні системи	6.1. Навчальні заклади збирають, аналізують і використовують відповідну інформацію для ефективного управління навчальними програмами та іншою діяльністю.
7. Інформування громадськості	7.1. Навчальні заклади регулярно публікують найновішу, достовірну та об'єктивну інформацію (якісну, кількісну) про свої навчальні програми та іншу діяльність.

Основними завданнями зовнішнього забезпечення якості вищої освіти постають: захист національних академічних стандартів вищої освіти, акредитація навчальних програм та освітніх установ, захист споживачів освітніх послуг, надання об'єктивної та достовірної інформації про навчальні програми та освітні установи, поліпшення якості знань.

Європейські стандарти і норми щодо зовнішнього (державного) забезпечення якості вищої освіти наведено в таблиці 2 [12].

Таблиця 2. Європейські стандарти та норми щодо зовнішнього (державного) забезпечення якості освіти у вищих навчальних закладах

Стандарт	Вимоги стандарту
1. Використання процедур внутрішнього забезпечення якості освіти	1. Зовнішнє (державне) забезпечення якості освіти базується на процедурах внутрішнього забезпечення якості.
2. Розвиток процесів зовнішнього забезпечення якості освіти	2. Мету і завдання суб'єктів забезпечення якості освіти визначають до початку реалізації процедур; методи якості освіти, які при цьому використовуються, мають бути опубліковані.
3. Критерії для прийняття рішень	3. Будь-які рішення щодо зовнішнього забезпечення якості освіти повинні базуватися на чітко визначених та опублікованих критеріях, що мають постійний характер.
4. Відповідність процедур поставленим завданням	4. Усі процедури щодо зовнішнього забезпечення поставлених завдань якості освіти мають бути розроблені з орієнтацією на реалізацію поставлених завдань.
5. Звітність	5. Звіти формуються чітко, зрозуміло для певної читацької аудиторії та оприлюднюються; читач повинен мати доступ до всіх рішень та рекомендацій звіту.
6. Додаткові процедури	6. Методи забезпечення якості, які базуються на рекомендаціях щодо реалізації певних заходів, мають будуватися на чітко визначених процедурах послідовного виконання (додаткових процедурах).
7. Регулярний контроль	7. Зовнішнє забезпечення якості освіти здійснюється регулярно з певним циклом; інтервал циклу і процедури контролю чітко визначаються та оголошуються заздалегідь.
8. Системний аналіз	8. Здійснюється моніторинг якості освіти, результати якого регулярно публікуються.

Норми щодо міжнародного забезпечення якості вищої освіти, що здійснюються незалежними агентствами, наведено в таблиці 3 [12].

Таблиця 3. Європейські стандарти та норми щодо міжнародного забезпечення якості освіти у вищих навчальних закладах

Стандарт	Вимоги стандарту
1. Використання процедур зовнішнього забезпечення якості освіти	1. Врахування незалежними агенціями (міжнародним забезпеченням якості освіти) наявності та ефективності процедур зовнішнього (державного) забезпечення якості.
2. Організаційний статус	2. Агенції із зовнішнього забезпечення якості освіти мають бути офіційно визнаними компетентними установами європейського освітнього простору і мати статус юридичної особи.
3. Діяльність	3. Здійснення агенціями діяльності із зовнішнього забезпечення якості освіти на регулярних засадах.
4. Ресурси	4. Наявність у агенцій відповідних людських та фінансових ресурсів та обладнання задля ефективного зовнішнього забезпечення якості освіти.
5. Визначення місії	5. Наявність у агенцій чітко визначеної мети і завдань своєї діяльності, доступно сформульованої для громадськості.
6. Незалежність	6.1. Агенції мають бути незалежними настільки, щоб самостійно нести відповідальність за свого діяльність. 6.2. На висновки та рекомендації агенцій не повинні впливати сторонні особи — ВНЗ, міністерства, інші зацікавлені особи.
7. Критерії та процедури зовнішнього забезпечення якості освіти, що їх використовують агенції	7. Критерії та процедури, використовувані агенціями, визначаються заздалегідь і мають бути доступні для широкого загалу; такими процедурами зазвичай є самооцінювання, зовнішнє оцінювання групою експертів, публікація звіту, додаткові процедури, що базуються на рекомендації звіту.
8. Процедура підзвітності	8. Агенції мусять мати процедури своєї власної підзвітності.

Фактично європейська система забезпечення якості вищої освіти нині реалізується на трьох рівнях: на рівні кожного вищого навчального закладу, на рівні держави та на міждержавному рівні, зокрема серед тих держав європейської спільноти, які є учасниками Болонського процесу. Пояснення такого підходу полягає в тому, що якість освіти залежить від системи чинників, що формують трьохвимірний функціональний простір, а саме: 1) від академічного середовища, яке здійснює само-

оцінку освітньої діяльності; 2) від держави (та її інституцій), які аналізують реалізацію наказів і постанов; 3) від ринку, який визначає рівень попиту на фахівців на ринку праці.

Отже, загальноєвропейськими підходами до об'єктивної оцінки рівня підготовки фахівців у вищій школі постають: система внутрішньої самооцінки, незалежність організацій, що здійснюють зовнішню оцінку (тобто комплекс зовнішніх експертів), а також широка гласність та врахування специфіки ринку праці.

Заключним етапом формування європейської системи забезпечення якості вищої освіти можна вважати створення 4 березня 2008 р. в Брюсселі Європейського реєстру забезпечення якості (European Register of Quality Assurance, EQAR), засновником якого стала група E4. *Мета діяльності* EQAR полягає у забезпеченні прозорої і доступної інформації про надійні європейські агенції із забезпечення якості освіти, а також сприяння мобільності студентів та підвищення довіри до вищих навчальних закладів. *Головною умовою* занесення до вищезначеного реєстру було визначено відповідність ESG та низці інших критеріїв, окреслених у доповіді групи E4 на конференції у Лондоні 2007 р. [13].

Серед ключових завдань створеної Європейської системи забезпечення якості освіти варто виокремити наступні: сприяння забезпеченню освітніх установ необхідними ресурсами (кадровими, фінансовими, матеріальними, інформаційними, науковими, навчально-методичними тощо); організація навчального процесу, адекватного сучасним тенденціям розвитку національної та світової економіки та освіти; контроль за освітньою діяльністю вищих навчальних закладів та якістю підготовки фахівців на всіх етапах навчання та на всіх рівнях: рівні вузу, державному та міжнародному (європейському) рівнях.

Основні принципи Європейської системи забезпечення якості вищої освіти полягають у зацікавленості студентів і роботодавців, а також суспільства в цілому у високій якості вищої освіти; ключовій важливості автономії закладів і установ та усвідомленні ними відповідальності за неї; наявності оптимальної й ефективної системи зовнішнього забезпечення якості, що відповідає своїй меті й не ускладнює роботи навчальних закладів більше, ніж це необхідно для виконання цією системою своїх завдань.

Принципи гарантування якості вищої системи в єдиному європейському освітньому просторі наведені в рисунку 1.

У Комюніке конференції Європейських міністрів, відповідальних за вищу освіту (Льовен і Лувен-ла-Ньов, 28-29 квітня 2009 р.) зазначається, що „...до 2020 р. Європейська вища освіта має зробити вирішальний внесок у реалізацію Європи знань, яка є висококреативною й інноваційною. Стоячи перед викликом старіння населення, Європа може досягти успіху в цій справі за умови, якщо вона максимально розкриє таланти і здібності всіх своїх громадян та повністю долучиться до навчання впродовж життя і більш широкої участі у вищій освіті” [14].

Приєднання у 2005 р. України до Болонського процесу спричинило необхідність приведення у відповідність до європейських стандартів якості національної вищої освіти, яка має відповідати міжнародним вимогам, забезпечуватись вищим навчальним закладом і гарантуватись державою.

Гарантування якості вищої освіти на рівні держави досягається як через розробку нормативно-правових, організаційних, науково-методичних та інших документів, що регламентують систему державного контролю якості освіти, так і через оптиміза-

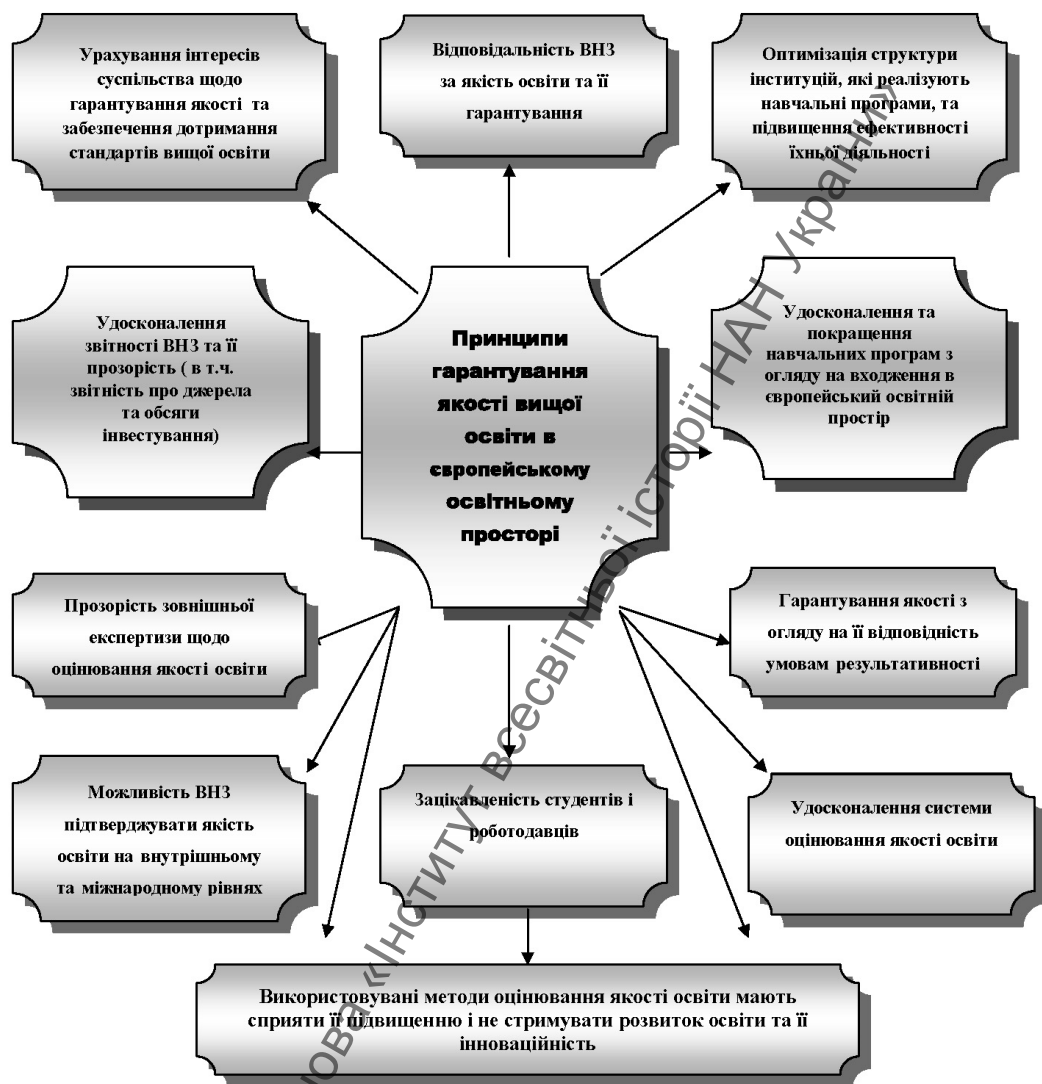

Рисунок 1. Принципи гарантування якості вищої освіти в європейському освітньому просторі

цію мережі вищих навчальних закладів та їх діяльності. Серед нормативних документів, спрямованих на забезпечення якості освіти, варто виокремити Постанову Кабінету Міністрів України від 31.12.2005 р. № 1312 „Про невідкладні заходи щодо запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти” [15], наказ Міністерства освіти і науки України від 13.07.2007 р. № 612 „Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року” [16], Указ Президента України „Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні” (№ 244/2008 від 20 березня 2008 р.) [17].

З метою подальшого розвитку національної системи освіти, забезпечення якості вищої освіти та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство були підготовлені проекти Законів України „Про внесення змін до Закону України „Про вищу освіту” із врахуванням вимог і рекомендацій Болонського процесу, „Про післядипломну освіту”, „Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів України (щодо формування та розміщення державного замовлення на прийом, на навчання та випуск фахівців)”, „Про внесення змін до законів України „Про наукову та науково-технічну діяльність”, „Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків”. Міністерством освіти і науки України було розроблено план з покращення та адаптації національної системи забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів та норм Європейської мережі забезпечення якості: щодо внутрішнього забезпечення якості у вищих навчальних закладах; зовнішнього забезпечення якості вищої освіти; створення національної агенції із забезпечення якості вищої освіти відповідно до Європейських стандартів та рекомендацій із забезпечення якості.

У вересні 2007 р. було запроваджено систему ранжування вищих навчальних закладів, а в липні 2008 р. створено робочу групу з розроблення національної рамки кваліфікацій з вищої освіти (наказ МОНУ від 03.07.2008 р. № 602). У грудні 2007 р. Українську асоціацію студентського самоврядування було прийнято до Європейського студентського союзу, а в березні 2008 р. Україна стала повноправним урядовим членом Європейського реєстру забезпечення якості, що можна вважати дієвим поступом України в напрямі забезпечення європейського рівня якості вищої освіти.

Запроваджена в українських вузах система внутрішнього забезпечення якості освіти реалізується через процедури ліцензування й акредитації. Ця система контролю здійснюється через самооцінювання діяльності вищого навчального закладу за певними кількісними та якісними критеріями, визначеними стандартами вищої освіти, і через регулярне опитування (анкетування) студентів, випускників та роботодавців. Система контролю якості освіти на рівні вищого навчального закладу охоплює: контроль якості навчального процесу (його організацію, кадрове та дидактичне забезпечення); контроль якості підготовки фахівців (оцінювання знань, результатів працевлаштування та подальшого кар'єрного зростання випускників). Внутрішня оцінка рівня забезпечення якості освіти у вищому навчальному закладі здійснюється також через систему ректорських контрольних робіт і систему державних екзаменаційних комісій. У провідних вітчизняних ВНЗ сьогодні створюються організаційні структури з внутрішнього забезпечення якості вищого навчального закладу відповідно до вимог Болонського процесу.

Зовнішня система забезпечення якості (зовнішнє експертне оцінювання діяльності вищого навчального закладу) в Україні перебуває на стадії проведення заходів щодо адаптації національної системи забезпечення якості до стандартів і рекомендацій із забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. Зокрема, розпочалося формування системи моніторингу і визначення рейтингу вищих навчальних закладів, яка при оцінюванні діяльності вузів орієнтується на міжнародні показники (індикатори). З метою співробітництва і вивчення досвіду діяльності Європейської мережі забезпечення якості в державній акредитаційній комісії було створено спеціальний відділ. Проте вже сьогодні окремі університети самостійно звертаються до міжнародних агенцій з акредитації.

Фактично, ми можемо стверджувати, що на національному рівні існує налагоджена система забезпечення якості, яка охоплює всі навчальні заклади в системі вищої освіти і включає внутрішню і зовнішню оцінку якості та публікацію результатів.

Проте, не зважаючи на існування відпрацьованої роками системи забезпечення якості та певні інноваційні зрушення у сфері контролю якості вищої освіти, Україна поки що не досить повно відповідає загальноєвропейським вимогам у цій царині. За даними інвентаризації виконання групою країн—учасниць вимог Болонського процесу за 2007 р., Україна отримала за індикаторами забезпечення якості освіти оцінку 3,5 за п'ятибальною шкалою при загальній оцінці країн—учасниць за цим показником — 4,1 [18]. У Національному звіті України із запровадження положень Болонського процесу за 2007—2009 рр., підготовленому до конференції міністрів європейських країн в Лувені (квітень 2009 р.), зазначається, що лише окремі вищі навчальні заклади мають власну стратегію постійного підвищення якості, що відображена на сайтах ВНЗ. Хоча майже всі вищі навчальні заклади публікують оновлену, неупереджену та об'єктивну інформацію про програми та кваліфікації, що надаються у вузі, проте процедуру внутрішнього ухвалення, моніторингу та періодичного перегляду програм і кваліфікацій запровадили лише окремі ВНЗ [19].

Зауважимо, що на сьогодні в галузі вищої освіти України не існує жодної сертифікованої державою системи якості. З одного боку, це пов'язано з добровільністю сертифікації систем якості вузів, з іншого — вищенаведений факт свідчить про надзвичайну актуальність питання запровадження сертифікованих систем якості у вищих навчальних закладах України. Маємо також констатувати, що нині в Україні відсутні незалежні агенції із забезпечення якості. Міжнародна оцінка стану зовнішньої системи забезпечення якості освіти в Україні дається в Аналітичному звіті Болонського Секретаріату—2009, підготовленому на основі Національного звіту України. Так, стадія розвитку зовнішньої системи забезпечення якості в Україні оцінюється в 3 бали, а рівень міжнародної участі студентів у забезпеченні якості — в 2 бали [20].

Заходами на шляху оптимізації національної системи якості вищої освіти можуть стати ретельне вивчення та узагальнення даних про існуючі системи забезпечення якості знань у провідних європейських навчальних закладах, про інноваційні моделі в управлінні якістю освіти на основі європейських стандартів освіти. Паралельно з цим має здійснюватися повний, постійний, прозорий та об'єктивний моніторинг якості освіти, що має зосереджуватися не тільки на контролі навчального процесу, кадрів, науково-методичного забезпечення, матеріальної бази тощо, а, в першу чергу, на контролі знань студентів і особливо випускників, визначаючи рівень їхньої компетентності і конкурентоспроможності.

Одним з варіативних напрямів, що може слугувати підвищенню якості вищої освіти у вітчизняних вузах та дозволить їм забезпечити конкурентоспроможність своїх випускників, має стати розробка та запровадження національної системи менеджменту якості відповідно до вимог міжнародного стандарту ISO 9001-2000 „Система менеджменту якості. Вимоги”. Цей стандарт базується на восьми принципах тотального менеджменту якості (Total Quality Management, TQM), містить універсальні вимоги до систем якості і спрямований на забезпечення якості і підвищення задоволеності споживачів. На думку міжнародного аудитора систем якості Л. Віткіна, українські вузи ще „недостатньо розуміють або взагалі не знають переваг від застосування передових методів і принципів загального менеджменту якості TQM і тому їх не застосовують” [21].

З огляду на існуючий освітянський дискурс щодо впровадження оптимальної системи забезпечення якості, цікавим з теоретичного погляду і корисним в практичній площині видається інформаційний огляд проектів програми Європейського Союзу TEMPUS „Підвищення якості вищої освіти”, в якому, серед іншого, зазначається, що „...забезпечення якості освіти поки що знаходиться на ранній стадії еволюції в багатьох країнах-партнерах програми TEMPUS. Хоча акредитація є загальноприйнятною процедурою і почасти включає ту чи іншу форму самооцінки, процес акредитації не завжди привносить в навчальні заклади культуру якості” [22, с. 7].

Враховуючи різновекторність сучасних поглядів, підходів та пропозицій щодо складових універсальної європейської системи якості вищої освіти, авторитетним видається висновок міжнародної освітньої спільноти, викладений в матеріалах II всесвітнього форуму „Акредитація та забезпечення якості вищої освіти” (Париж, 2004 р.), що немає і не може бути абсолютно ефективною інтернаціональною системи забезпечення гарантії якості вищої освіти. „Кожна країна вирішує це питання з урахуванням особливостей національної системи вищої освіти. Але ми не повинні в цьому питанні обходити світовий та загальноєвропейський досвід, а найшвидше об'єднатися з існуючими інституціями”, — зазначається в рішенні Колегії Міністерства освіти і науки України від 2 червня 2005 р. [23, с. 3]. Тому на нинішньому етапі модернізаційних зрушень в освітянській галузі нагальною постає потреба у виробленні комплексного підходу до формування дієвої й ефективною національної системи якості в царині вищої освіти.

Аналіз Європейських стандартів забезпечення якості вищої освіти дозволяє виділити основні напрями імплементації європейської системи забезпечення якості освіти в Україні, які стосуються і внутрішнього, і зовнішнього забезпечення, а також діяльності агенцій з забезпечення якості. По-перше, має бути чітко визначена стратегія і тактика забезпечення якості освіти, а відповідно до цього — політика, процедури і виконавці повинні мати офіційно визначений статус. По-друге, існує необхідність формулювання, оприлюднення і послідовного дотримання критеріїв, на яких має базуватись діяльність із забезпечення якості вищої освіти. По-третє, доцільно надати можливість брати участь у процесах забезпечення якості освіти всім зацікавленим сторонам. По-четверте, слугувати публічності і доступності усієї інформації з питань забезпечення якості освіти мають регулярний моніторинг і звітність вузів, офіційних установ відомств, а також незалежних агенцій якості.

Сприяти покращенню якості вищої освіти, серед іншого, може створення незалежних агентств з гарантування якості. Однак оперативне розв'язання цього питання в Україні виявляється доволі проблематичним з огляду на відсутність попереднього досвіду, подекуди замовчування й ігнорування важливої інформації та існуючої зарубіжної практики в цьому напрямі. Проте діяльність таких агенцій могла б стати не лише альтернативою процедурі державного ліцензування та акредитації, а й здатна була б сприяти вузам у підготовці до проходження комплексних перевірок та надавати їм потужну інформаційну підтримку.

Імплементації основних засад європейської системи якості вищої освіти на українських теренах могло б прислужитися здійснення наступних заходів:

1. Розробка рекомендацій щодо запровадження Національних стандартів та рекомендацій для забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти.

2. Створення ефективною системи акредитації та Національного освітнього акредитаційного центру.

3. Розробка та запровадження правових механізмів участі роботодавців у процедурі контролю та суспільної відповідальності за якість вищої професійної освіти.

4. Активізація заходів щодо підвищення рівня участі студентів у національній системі забезпечення якості.

5. Удосконалення рейтингової системи оцінювання результатів діяльності вищих навчальних закладів як інструменту управління якістю вищої освіти.

6. Запровадження постійно діючого моніторингу якості вищої освіти з урахуванням світового, європейського та національного досвіду.

7. Введення в дію практики забезпечення доступності і прозорості інформації з питань забезпечення якості у вищій освіті на всіх рівнях: окремого ВНЗ, національному та міжнародному.

8. Підвищення міжнародного рівня участі України у зовнішній системі забезпечення якості.

Зважаючи на те, що імплементація стандартів європейської системи якості вищої освіти — це один з реформаційних заходів у процесі модернізації національної вищої школи, ми маємо враховувати той факт, що будь-які реформації та інновації в освітній царині — процес тривалий і кропіткий, якому можуть бути притаманні як надмірний ентузіазм, так і відчутний спротив, що інколи може з відвертим опортунізмом. У цьому зв'язку спадають на думку слова Річарда Паскаля: „Живі системи не можна примусити розвиватися лінійно. Непередбачувані обставини є неминучими. Тому завдання менеджерів полягає в тому, щоб навчитися тривожити організацію, підштовхуючи їх до бажаних результатів та коригувати курс мірою розвитку подій” [24].

Отже, зближення освітніх систем європейських країн у світлі Болонського процесу детермінує визначення і розв'язання домінантних завдань у царині якості вищої освіти та актуалізує необхідність впровадження європейських стандартів вищої освіти на українських теренах. Розбудова національної системи контролю якості освіти має спиратись і на порівняльні критерії, механізми і методи їх оцінки відповідно до вимог ENQA, і на власні напрацювання й здобутки в цій галузі.

Аналізуючи євроінтеграційний поступ національної системи вищої освіти в цілому і процес імплементації європейських стандартів якості освіти зокрема, слід визнати, що цілі, поставлені Болонською Декларацією та Лісабонським порядком денним, досягнуто далеко не повною мірою і в Україні, і в європейських країнах. Як відмічалось на міжнародній конференції в Лувені-ла-Ньов 28—29 квітня 2009 р., привабливість європейських університетів зростає, однак далеко не тим темпом, на який сподівалися, і необхідно зробити максимум з того, що було заплановано на період до 2010 р. На жаль, ще не здійснено наукового прориву, який дозволив би створити в Європі мережу дослідницьких університетів, що не поступаються північноамериканським [14]. Фактично, сьогодні ми можемо констатувати, що Болонський процес не буде завершено у 2010 р., і він отримав новий орієнтир — 2020 р. На своїй новій фазі він має забезпечити високий ступінь взаємної відкритості національних систем вищої освіти, легкий перехід студентів з однієї в іншу.

З огляду на те, що наші суспільства сьогодні стоять перед наслідками глобальної фінансової й економічної кризи, дедалі більшої значущості набуває піднесення ролі вищої освіти та забезпечення її якості. „Щоб досягти сталого економічного відродження і розвитку, динамічна й гнучка європейська вища освіта спрямовуватиме зусилля на інновації, що ґрунтуються на інтеграції освіти і науки на усіх рівнях. Ми визнаємо,

що вища освіта має відігравати ключову роль, щоб успішно відповісти викликам, що стоять перед нами, сприяти культурному і соціальному розвитку наших суспільств. Таким чином, ми вважаємо суспільне інвестування у вищу освіту найвищим пріоритетом”, — зазначається у Коюніке конференції Європейських міністрів, відповідальних за вищу освіту (Льовен і Лувен-ла-Ньов, 28—29 квітня 2009 р.) [14].

Відповідно до перспективних планів Болонського процесу на 2010—2020 рр., в Європі має бути гарантована якість вищої освіти у відповідності до загальноприйнятих стандартів, реалізація яких має спиратись на Європейську систему забезпечення якості. Висока якість вищої освіти має ґрунтуватись також на наукових дослідженнях, інноваціях та розвитку креативності. Основною вимогою на всіх рівнях вищої освіти має стати досконалість. У перспективі має бути побудована дуже відкрита в міжнародному відношенні освітня система, де поєднуються конкуренція у світовому масштабі з політикою партнерства з іншими регіонами світу, налагодженням постійного діалогу через Bologna Polisy Fora.

За баченням заступника міністра освіти та науки України Т. Фінікова [25], проєкція перспективних планів європейського простору вищої освіти на вітчизняну систему вищої освіти полягає в необхідності:

1. Розробки національної системи (рамки) кваліфікації вищої освіти.
2. Запровадженні нової інституційної структури трьохциклової системи, нових напрямів підготовки фахівців з вищою освітою.
3. Запровадженні з 2009—2010 навчального року нової ECTS (Європейської кредитно-трансферної системи, що прийнята ЄС в жовтні 2008 р.) та єдиної для всіх українських ВНЗ національної системи оцінювання навчальних досягнень студентів.
4. Розвитку програм навчання відповідно до вимог Болонського процесу та програм „Tuning”.
5. Запровадженні спільних ступенів та спільних (спеціальних) програм для іноземних студентів.
6. Створенні механізмів визнання попереднього навчання (формального, неформального, неофіційного).
7. Впровадженні додатку до диплома європейського зразка.
8. Створенні національних агенцій забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів і рекомендацій Європейської мережі забезпечення якості (ENQA) та їх приєднання до Європейського реєстру забезпечення якості (EQAR).
9. Створенні агенції з академічного визнання і міжнародного обміну як національного центру Європейської інформаційної мережі із визнання (ENIC/NARIC).
10. Розвитку системи рейтингів відповідно до Берлінських принципів ранжування ВНЗ.
11. Зростанні національної та міжнародної мобільності студентів та викладачів, створенні системи студентських грантів та позик мобільності.
12. Розробленні та впровадженні системи професійних стандартів як основи для модернізації державних освітніх стандартів.

У зв'язку з вищевикладеним, ми схиляємося до думки, що є необхідність, по-перше, у формуванні власної національної стратегії розвитку, орієнтованої на послідовну інтеграцію в Європейський (і світовий) освітній простір, що спирається на сучасні практики функціонування та розвитку кращих зарубіжних аналогів; по-друге, у виробленні кожним університетом власної унікальної організаційної моделі, що дозво-

лить створювати та розвивати стійкі конкурентні переваги (кращі навчальні програми, створення наукових знань, партнерство з бізнесом тощо).

Вищенаведена інформація дає підстави для висновку, що система вищої освіти України мусить іти шляхом взаємного наближення власних напрацювань та новітнього європейського досвіду в питанні вироблення чітких стандартів якісної освіти. Доцільним, на наш погляд, є посилення уваги до таких напрямів роботи, як створення систем якості освіти різних рівнів; розробка систем менеджменту якості та створення незалежних агентств з гарантування якості вищої освіти.

Прагнучи досягти найкращих результатів за усіма напрямками вищої освіти, ми відповідаємо на виклики нової епохи, що вимагає постійного зосередження уваги на якості. Тісна співпраця з європейською мережею з гарантування якості у вищій освіті, яка сьогодні виступає основним виразником освітніх прагнень європейської спільноти, має надати якісно нового виміру модернізаційним зрушенням у вітчизняній системі вищої освіти.

Посилання та література:

1. Адлер Ю. А вуз и ныне там... // Стандарты и качество.— 2002.— №4.— С. 66—68.
2. Вища освіта України і Болонський процес: навч. посіб. / В.Г. Кремень (ред.).— Тернопіль: Навчальна книга—Богдан, 2004.— 384 с.— Бібліогр.: с. 360—367.
3. Закон України „Про вищу освіту” [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2984-14>.
4. Каменская Е. Обеспечение качества высшего образования: российский опыт в международном контексте. // Alma Mater („Вестник высшей школы”).— 2001.— № 6.— С. 16; Кісіль М.В. Оцінка якості вищої освіти // Вища школа України.— 2005.— № 4(14).— С. 82—87; Похолов Ю.В., Чучалин А.И., Могильницький С.Б., Бовс О.В. Обеспечение и оценка качества высшего образования // Высшее образование в России.— 2004.— № 2.— С. 12—27.
5. Моніторинг стандартів освіти. Приєвчано Джонові Ф. Ківзу / Альберт Тайджман (ред.), Ірина Пилипчук (пер. з англ.).— Л.: Літопис, 2003.—328 с.
6. Якименко Ю.І. Вдосконалення системи контролю якості вищої технічної освіти та Болонський процес // Матеріали Всеукраїнської наради ректорів вищих технічних навчальних закладів „Вища технічна освіта України і Болонський процес”, 18 березня 2004 р., м. Харків / Асоціація ректорів вищих технічних навчальних закладів України; Національний технічний ун-т „Харківський політехнічний ін-т”.— Х.: НТУ „ХПІ”, 2004.— 197 с.
7. Международная система обеспечения качества и признания квалификаций в высшем образовании в Европе (Материал форума ОЭСР „Интернационализация высшего образования: управление процессом”, 3—4 ноября 2003 г., Тронхейм, Норвегия) / Дирк Ван Дамм, Питер Ван дер Хиден, Кэролин Кэмпбелл. Агентство по обеспечению качества высшего образования, Великобритания [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.oecdcentre.hse.ru/material/public/qualities.pdf>.
8. Себкова Х. Акредитація і забезпечення якості вищої освіти в Європі // Вища школа.— 2005.— № 2.— С. 77—84.; Себкова Х. Акредитація і забезпечення якості вищої освіти в Європі [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://library.uipa.kharkov.ua/library/BD/BolonProz/3_Stati_iz_periodicheskikh_i_prodogaugshiesha_izdaniy/nov2.htm.
9. Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education in Berlin on 19 September 2003. „Realising the European Higher Education Area” [Електронний ресурс].— Режим доступу: www.bologna-berlin2003.de/pdf/Communique1.pdf.
10. Стандарти та норми забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти // Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу. Документи і матеріали.— Ч. 3.— / За ред. С.М. Ніколаєнка.— Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006.

11. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area [Електронний ресурс].— Режим доступу: www.bologna-bergen2005.no/Docs/00-Main_doc/050221_ENQA_report.pdf;

12. Загородній А. Європейська система забезпечення якості вищої освіти [Текст] / Загородній А.Г. // Вища школа: науково-практичне видання.— Київ: Тов. „Знання”. — 2006.— №4.— С. 15—22; Загородній А. Європейська система забезпечення якості вищої освіти. [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://library.uipa.kharkov.ua/library/BD/BolonProz/3_Statii_iz_periodicheskikh_i_prodolgaugshiesia_izdaniy/Evr_sist_zab.htm;

13. Report to the London conference of ministers on a European Register of Quality Assurance Agencies [Електронний ресурс].— Режим доступу: www.enqa.eu/pubs.lasso.

14. Болонський процес 2020 — Європейський простір вищої освіти у новому десятиріччі. Комюніке конференції Європейських міністрів, відповідальних за вищу освіту, Льовен і Лувен-ла-Ньов, 28—29 квітня 2009 р. [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/komunike_2009_ukr.doc.

15. Про невідкладні заходи щодо запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти. (Постанова Кабінету Міністрів України від 31.12.2005 № 1312). [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/cardnpd>.

16. Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року. (Наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 13.07.2007 року). [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/laws/MON_612_07.doc.

17. Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні. (Указ Президента України № 244/2008 від 20 березня 2008 року). [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7618.html>.

18. Bologna Process Stocktaking London 2007 [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.dfes.gov.uk/londonbologna>.

19. Болонський процес. Національний звіт: 2007—2009. [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/zvit_2005_2007_ukr.doc.

20. Основні досягнення в системі вищої освіти України 2007—2009. [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/dosyag_2007_2009_ukr.doc.

21. Віткін Л.М. Місце України у світовій та європейській якості // Стандартизація, сертифікація, якість — 2002.— № 3(18).— с. 43—49; Віткін Л. Деякі аспекти впровадження систем менеджменту якості освіти у вузах / Матеріали 4-ої щорічної міжнародної конференції „Розбудова менеджмент-освіти в Україні”, СЕМЕ. [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.management.com.ua/be/be024.html>.

22. Повышение качества высшего образования (Обзор проектов Темпус).— Люксембург: Офис официальных публикаций Европейских сообществ, 2009. [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://eacea.ec.europa.eu/tempus/doc/quality_ru.pdf.

23. Про вдосконалення системи акредитації як механізму забезпечення якості освіти на рівні вимог міжнародної освітньої спільноти. (Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 2 червня 2005 р. Протокол № 5/3-6). [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/laws/02_06_05_2.doc.

24. Паскаль Р. Законнi природи и бизнеса // Искусство управления.—2001.— № 3. [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.markus.spb.ru/navalochnaaya/pascal1.shtml>.

25. Фініков Т.В. Вища освіта України в європейському просторі вищої освіти та наукових досліджень. За матеріалами Народи Міністрів освіти європейських країн (м. Лувен, Бельгія 27—29 квітня 2009 р.). [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://www.iteach.com.ua/files/vnz-seminar-2009/finikov_3.PPT#256,1.

3.8. Євроінтеграційні перспективи України у світлі реформування Євросоюзу

Серед факторів та обставин, які у своїй сукупності за традицією визначали й продовжують визначати євроінтеграційні перспективи будь-якої країни, чи не найважливіше місце посідає внутрішня налаштованість Європейського Союзу й окремих його країн—членів на включення цієї країни до елітного „клубу” найбільш економічно розвинених та політично зрілих держав, яким аж ніяк небезпідставно прийнято вважати ЄС.

В одних випадках така налаштованість „працює” на користь країни—кандидата, полегшуючи їй проходження підготовчого етапу, присторюючи перебіг необхідних для одержання членства в ЄС „процедурних” моментів і перетворюючи де-факто на просту формальність переговори з Європейською Комісією щодо вступу. В інших, навпаки, ускладнює процес адаптації до заявлених ЄС вимог, створюючи ситуацію, в рамках якої різного роду проблеми й ускладнення виникають буквально на кожному кроці.

Прикладом першого варіанта можуть служити країни Центральної Європи — Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина,— а також Балтії. Найяскравіший приклад другого — Туреччина [1].

Фактор внутрішньої налаштованості Євросоюзу в найбезпосередніший спосіб стосується й України. У цьому випадку є чимало підстав говорити про те, що сприйняття об'єднаною Європою (зокрема, євробюрократією й європейською громадською думкою) України здійснює стримуючу дію на український національний „проект” євроінтеграції. Зміст цього сприйняття визначається, за нашим баченням, насамперед такими основними моментами.

По-перше, виразно неоднаковим усвідомленням цивілізаційної близькості й навіть ідентичності українців та європейців, яка — ця близькість — для української сторони є незаперечною й до того ж історично вкоріненою з часів Київської Русі, тоді як з європейського боку викликає серйозні сумніви, якщо й не заперчується беззастережно [2].

По-друге, систематичним і послідовним застосуванням Євросоюзу в процесі його розширення „пакетного” (регіонального) підходу до окреслення кола країн-кандидатів на членство в ньому.

Після того, як Україною було з різних — як внутрішніх, так і зовнішніх, у тому числі контекстуальних, як об'єктивних, так і суб'єктивних — причин змарновано шанс бути включеною до першої у новому столітті „хвилі” євророзширення, разом з країнами Вишеградської групи, Балтії, а також Словенією, Мальтою, Кіпром,— негативна тенденція у цьому відношенні для Києва збереглася, призвівши, зрештою, до його об'єднання в одному „пакеті” з українопроблемними з огляду на перспективи єврочленства Грузією, Білоруссю, Молдовою (найближчим часом до них, судячи по всьому, з ініціативи Брюсселя буде долучено ще й Азербайджан та Вірменію).

По-третє, суперечливою міжнародною репутацією України як відверто „проблемної”, неблагополучної країни, котра продовжує перебувати на стадії глибоких трансформаційних перетворень на шляху від соціально-економічної та держав-

но-політичної системи, сформованої за часів СРСР, до повноцінної ринкової економіки й демократичного устрою [3].

Нарешті, по-четверте, геополітичними й геостратегічними інтересами та цілями ЄС і його провідних країн—членів, які з перебігом часу не залишаються незмінні, проте виявляють помітну тенденцію до консервативності, до стійкої спадкоємної „ув'язки” з інтересами й цілями відповідних суб'єктів міжнародних відносин як у більш, так і в менш віддаленому минулому.

Внаслідок цього офіційний Київ має нині всі підстави для того, щоб відчувати розчарування результатами своїх зносин з ЄС, що пояснюється насамперед значним розривом між, з одного боку, самооцінкою та очікуваннями української сторони, а з іншого — реальною ситуацією, міжнародною репутацією України та сприйняттям її євроінтеграційних претензій в Європі.

Як свідчить аналіз ключових документів Європейського Союзу та засад зовнішньої політики більшості його держав—членів, Україна як партнер ЄС під кутом зору її претензій на статус потенційного члена або хоча б кандидата на вступ до нього не розглядається. Жоден з документів ЄС не передбачає можливості приєднання до нього України. Про це не задується навіть як про віддалену в часі перспективу.

Між офіційними Брюсселем та Києвом досі зберігається помітна різниця у розумінні сутності нинішнього стану справ у європейсько-українських відносинах та варіантів їх подальшого розвитку. В той час як українська сторона однозначно ставить перед собою амбіційне завдання досягти у середньостроковій перспективі „повноправного”, а у короткостроковій — „асоційованого” членства в ЄС,— представники різних груп впливу й центрів ухвалення рішень усередині самого Євросоюзу готові будувати зв'язки з Україною на засадах „поглибленої взаємодії”, „особливого сусідства” або — віднедавна — у форматі „Східного партнерства” без будь-яких гарантій щодо перспективи членства і навіть згадок про таку перспективу.

Додаткових складнощів для подальшого поповнення Євросоюзу новими членами, до якого теоретично мала б певні шанси долучитися й Україна, додає процес внутрішнього реформування ЄС, зумовлений низкою причин, не останньою серед яких слід вважати його безпрецедентне розширення у попередній період.

Розширення Європейського Союзу в 2004—2007 рр. за рахунок тепер уже не лише країн власне європейських „заходу” та „півночі”, а й „центру” та „сходу”, яке планувалося на підставі переважно геополітичних міркувань та критеріїв, знаменуючи собою повернення „старою” Європою втраченої колись частини її традиційної „периферії”, — перетворилося на останній поштовх до здійснення давно назрілих змін всередині ЄС.

Висновок, згідно з яким розширення слід розглядати ще й як вагомий крок уперед у процесі реформування ЄС, останнім часом усе більшою мірою перетворюється в європейському експертному середовищі майже на загальновизнаний. Це розширення до того ж стає одним з факторів, який визначатиме характер та конкретні особливості реформи [4].

Після вступу дожини нових членів Європейський Союз остаточно втратив ту свою первинну гомогенність, що була характерна для початкових стадій європейського інтеграційного процесу. Разом з нею значною мірою втрачається й внутрішня цілісність об'єднаної Європи.

Досягнення нової цілісності, яка б повністю відповідала усім без винятку новим умовам та обставинам, у короткостроковій перспективі видається малореальною че-

рез надто високий ступінь невідповідностей та розбіжностей, які склалися й „законсервувалися” нині на різних рівнях ЄС й у різних сферах його діяльності. Чимало з проблем, наприклад, накопичилося у сфері економіки, яка становить підґрунтя європейської інтеграції як такої.

Економічні позиції ЄС на світовій арені після його розширення, незважаючи на наявність низки серйозних проблем, мають шанси стати з часом ще міцнішими. Позитивна динаміка виявляє тенденцію до збереження й на наступний період. Внаслідок цього на порядок денний рано чи пізно могло б бути поставлене питання про претензії Євросоюзу на статус найбільш потужної і стабільної економіки світу (уже сформульовані 2000-го р. у формі так званої „Лісабонської стратегії”, розрахованої на десятирічний період), а також на конкуренцію зі США за глобальне економічне лідерство.

Глобальна фінансово-економічна криза 2008—2009 рр., щоправда, внесла й продовжує вносити серйозні корективи у плани розвитку ЄС і його країн—членів. Антикризові програми Єврокомісії й національних урядів відволікають на себе чимало з тих ресурсів, які б мали забезпечувати економічне зростання цього об’єднання.

До того ж перші проміжні підсумки реалізації Лісабонської стратегії ЄС не дають підстав для особливого оптимізму. Реалізація країнами—членами Євросоюзу основних положень цієї стратегії помітно відстає від графіків, які вважалися оптимальними з огляду на вирішення головного стратегічного завдання: перетворення ЄС до 2010 р. на найбільш конкурентну й динамічну, засновану на використанні „високих” технологій економічну систему в світі, здатну добитися кращих макроекономічних показників, ніж економіка Сполучених Штатів Америки. Європейці поки що не відмовляються від Лісабонської стратегії, проте вже визнають той факт, що у ЄС немає шансів обігнати США за рівнем економічного розвитку ні 2010-го, ні в наступні 5—7 років.

Завдання пошуку додаткових інструментів зростання й оптимізації економіки та підвищення її конкурентоздатності в умовах глобалізації та кризи, залишаючись для ЄС одним з найважливіших пріоритетів, виконує, разом з тим, ще й функцію вагомого стимулу в процесі його реформування.

Як один з можливих напрямів реформування Євросоюзу європейські експерти називають такий варіант розвитку подій, за якого в Європі протягом наступних кількох років буде сформовано окреме інтеграційне „ядро”, в ролі якого має виступити існуюча нині „зона Євро”. Мова при цьому де-факто йде про створення в межах ЄС зони поглибленої економічної інтеграції, в якій доцільно було б впроваджувати більш координовану бюджетну та податкову політики. Вважається також, що слід було б добиватися того, щоб всі рішення, особливо в сфері оподаткування, ухвалювалися по можливості на основі принципу кваліфікованої більшості.

Останні розширення стали для об’єднаної Європи подіями позитивними й конструктивними. Разом з тим, кількісне збільшення її просторових рамок об’єктивно перетворилося на каталізатор існуючих проблем, а також на потенційне джерело нових викликів і загроз. Воно загострило внутрішні суперечності, що знайшло своє виявлення і в економічній, і в політичній, соціальній та інших сферах.

До найбільш гострих із цих суперечностей і проблем варто за станом на сьогоднішній день віднести такі: зниження темпів економічного зростання; неспроможність подолати високий рівень безробіття; загострення соціальних проблем; далеку від очікуваної результативність просування вперед процесу стирання відмінно-

стей між двома Німеччинами; недостатньо оперативне впровадження спільної зовнішньої політики та політики безпеки; різниця у підходах окремих країн—членів організації боротьби проти міжнародного тероризму; ставлення до Росії; збереження істотної різниці у рівнях економічного розвитку між „старими” й „новими” членами ЄС тощо.

Проблеми, які стоять нині перед Євросоюзом, можна об'єднати в кілька основних груп. Це, по-перше, проблеми економічного й антикризового характеру. Потім — проблеми, зумовлені інституціональними змінами всередині ЄС. Далі — „проблеми зростання”, а також проблеми, пов'язані з процесами та обставинами глобального характеру й змісту (глобалізація являє собою принципово важливе члo, а також контекст розширення і реформування ЄС).

У сприйнятті самих європейців нове розширення виступило як один із системних викликів, з якими Євросоюз зіткнувся на початку ХХІ століття.

Пошук інструментів подолання внутрішніх суперечностей та механізмів мінімізації їхніх можливих негативних наслідків стає для об'єднаної Європи додатковим стимулом для переходу до завершальної стадії процесу реформування ЄС, розпочатого на початку 90-х рр. ХХ століття після ухвалення дійсно історичного рішення щодо перетворення Європейських Співтовариств на Європейський Союз.

Після значного розширення Євросоюзу зміни у будь-якому із сегментів спільного європейського економічного, політичного, безпекового простору стають не лише ще більш вірогідні, а й невідворотні. Здатність до докорінних змін виявляє й виявлятиме у майбутньому і кожен із цих просторів, узятий у цілому. Ступінь динамічності ЄС відчутно зростає, сягаючи найвищого за останні 20—25 років рівня.

Наслідки розширення виявлятимуться поступово, як у коротко-, так і в середньо- та довгостроковій перспективі, причому практично в усіх сферах і на всіх рівнях. Конкретні форми їх прояву не піддаються вичерпному опису й прогнозуванню з погляду нинішніх уявлень. Ці наслідки можуть бути як прямі, так і опосередковані. Вони зачіпатимуть не лише Євросоюз, а й інші країни, прилеглі регіони, всю світову систему міжнародних відносин, позначаючись, зокрема, й на відносинах Брюсселя з Україною.

Можна з великою долею вірогідності прогнозувати, що найближчим часом внутрішні перетворення в Європейському Союзі триватимуть з наростаючою інтенсивністю. Важливу роль у цьому процесі відіграватиме пошук нового співвідношення між, з одного боку, повноваженнями спільних європейських органів та інституцій, з іншого — збереженою частиною суверенітету кожної з країн—членів. Не слід виключати, що одним з наслідків реформування може виявитися виникнення всередині ЄС двох або трьох і навіть чотирьох неформальних угруповань у складі кількох країн—членів, а також загострення суперечностей між подібними угрупованнями.

Наріжним каменем реформування Євросоюзу у тому вигляді, в якому цей процес відбувається зараз, є прийняття європейської Конституції, а його сутність значною мірою полягає у підвищенні рівня „керованості” Союзу, посиленні ступеню дієвості європейських інституцій і структур.

У ході вироблення проекту тексту Конституції, його узгодження і підписання главами держав та урядів країн—членів ЄС виникло несподівано багато проблем і ускладнень. Про глибину й рівень цих ускладнень свідчить хоча б той факт, що підписання Конституції, заплановане на кінець 2003 р., вдалося здійснити лише у червні 2004-го після тривалих консультацій і пошуків компромісних варіантів по

ряду позицій і положень проекту, а ратифікувати підписаний документ в парламентах усіх країн—членів з першої спроби так і не вдалося.

Нині, коли до проекту Конституції внесено певні зміни, основним питанням залишається його ратифікація кожною з 27-ти країн—членів, яка — ратифікація — і цього разу аж ніяк не обіцяє бути формальністю. Про це свідчать, зокрема перебіг подій та результати референдуму в Ірландії. Навіть підтримка цього оновленого документу у жовтні 2009 р. вартувала чималих зусиль та віднайдення компромісів у рамках ЄС для цієї держави.

Спостерігачі не виключають активізації одразу в кількох країнах ЄС, зокрема в Німеччині, Франції, Великій Британії, Італії, а також у Польщі й Словаччині політичних сил, ставлення яких до дальшого продовження й поглиблення євроінтеграції відзначається демонстративною стриманістю.

На особливу увагу при цьому заслуговує той факт, що політичні сили та їхні лідери, які обстоюють таку позицію, виступають за зміщення акцентів у державній політиці в бік захисту національних інтересів і пошуку шляхів подолання соціально-економічних проблем власної країни, що особливо позитивно сприймається населенням цих країн під час економічної кризи. Така позиція свідомо протиставляється політиці „солідарності” („cohesion”), що її сповідує нині більшість урядів у провідних столицях Європи.

Не варто забувати, що на передостанніх виборах до Європейського Парламенту серед переможців опинилися такі відверто антиєвропейські партії, як британська Партія незалежності, шведська „Юнілістан”, польська „Самооборона”, а також одіозні, радикально-екстремістські партії, котрі традиційно посідали маргінальне місце в європейській політиці (французький Національний фронт, ірландська „Шинн Фейн”, бельгійський „Влаамс”).

Завершення процесу вступу до Євросоюзу нових членів здатне, як вважається, додати гостроти соціально-економічним питанням, викликавши до того ж загострення суперечностей між групами країн усередині ЄС.

Незважаючи на наявність серйозних проблем і загроз, Європейський Союз продовжує нині зберігати за собою місце найуспішнішого інтеграційного проекту другої половини ХХ і початку ХХІ століття у світі. Він при цьому вдало реагує на виклики, що виникають, демонструючи здатність до підтримки позитивної динаміки й знаходження компромісних рішень, які або чи іншою мірою задовольняють усіх його членів.

Перспективи подальшого розвитку Євросоюзу після його значного розширення (якщо розвиток, відповідно до ліберальної традиції, розуміти як „впорядковані зміни” — orderly change), пов’язані, по-перше, з внутрішнім реформуванням і, по-друге, з перетворенням на глобального „гравця” й ще активнішим включенням у світову боротьбу за ресурси.

Серед таких перспектив слід насамперед назвати:

- подальше збільшення кількісних параметрів існування й діяльності за рахунок прийняття нових членів (Хорватія, Албанія, інші країни Західних Балкан, а також, можливо, Туреччина);
- подолання наслідків глобальної кризи й відновлення економічного зростання з впровадженням більш координованої та послідовної спільної бюджетної та податкової політики;
- ратифікація європейської Конституції й досягнення на її основі вищого рівня керованості й цілісності Євросоюзу;

- розширення своєї присутності і впливу на нові регіони (Кавказ, Середня Азія, у більш віддаленій перспективі — Близький Схід тощо);
- вироблення оновлених алгоритмів двосторонніх відносин зі США як глобальним лідером і з Росією як найбільшим сусідом, регіональним лідером, основним партнером у забезпеченні енергоносіями;
- консолідація й поглиблення як політики, так і повсякденної практики європейської „солідарності“;
- реальне проведення спільної зовнішньої політики та політики безпеки;
- приведення у відповідність з оновленими конкретно-історичними обставинами у світі концепції застосування ядерної зброї та принципів ядерного стримування;
- наповнення практичним змістом Європейської політики сусідства та програми „Сіхдне партнерство“;
- повноцінна адаптація нових членів;
- нейтралізація негативних явищ та тенденцій у політичній, економічній, соціальній сферах у кожній окремо взятій країні—члені ЄС.

Суб'єктами внутрішнього реформування Євросоюзу в ситуації, що склалася, можуть виступити різні країни—члени та групи країн, у кожній з яких для цього існують власні мотиви.

Так, наприклад, роль основного реформаторського центру цілком до снаги традиційним „локомотивам“ європейського інтеграційного процесу — Франції та Німеччині. Разом з тим, заслуговує на уважне вивчення й точка зору, згідно з якою зближення Парижа й Берліна в нинішніх умовах могло б „травмувати“ інших членів ЄС, викликати з боку когось з них опір будь-яким франко-німецьким ініціативам, перетворившись фактично на чинник стримування процесу європейського реформування.

Очевидно, усвідомлюючи як важливість і перспективність франко-німецьких ініціатив для всієї Європи, так і можливі негативні наслідки зближення Франції та Німеччини, ці країн прагнуть намітити новий формат своєї майбутньої спільної діяльності.

Разом з Іспанією ними свого часу було заявлено про „єдність“ трьох європейських грандів та їх готовність надати „старій Європі“ новий поштовх до розвитку й нову енергію. „Спільною історичною місією трьох країн“ було назване „будівництво єдиної Європи“, а найголовнішою метою визначено досягнення рівня економічного розвитку, на якому можна буде „вирішувати проблеми людей, які її (Європу) населяють“.

Значний інтегруючий потенціал має на сьогоднішній день існуюча в рамках ЄС „зона євро“. Її привабливість тривалий час ґрунтувалася на такому міцному фундаменті, як стабільно високі показники економічного зростання, які традиційно перевищують аналогічні показники в цілому по Євросоюзу. Фінансова криза внесла корективи у цю ситуацію, проте аж ніяк не знизила потенціал розвитку, наявний у цій зоні.

Вступ до ЄС нових членів, кожен з яких ще не готовий до приєднання до „зони євро“, ще більшою мірою погіршує загальну ситуацію в Євросоюзі, збільшуючи розрив між цією „зоною“ й іншими членами. Європейці нині активно зайняті пошуками адекватного алгоритму прийняття нових членів ЄС до „зони євро“, проте таке прийняття, будучи позитивне й вигідне з політичних міркувань і принципу „солідар-

ності”, не має належного економічного обґрунтування, здатне спровокувати небезпечні наслідки навіть у короткостроковій перспективі.

На роль інтеграційного „ядра” в Європі може, як вважається, претендувати так зване „ядро оборони”, до складу якого мали б увійти Німеччина й Франція, а також Велика Британія та декілька країн, які „не є провідними гравцями”. Основні цілі й гасла, під якими „ядро оборони” повинно було б здійснювати свою діяльність, спрямовану на поглиблення євроінтеграції, це: посилення інтеграції військово-промислового комплексу (особливо у сфері високих технологій); перетворення „старомодних” європейських армій у сучасні „інтервенціоністські сили”; здійснення поліцейських функцій на зовнішніх кордонах ЄС (зокрема в Боснії та Герцеговині, у Косово й, можливо, у Південній Осетії й Абхазії).

На рівні потенційних можливостей в Європі існує й може найближчим часом виявити себе більш виразно ще й „енергетичне ядро”, у посиленні якого зацікавлені насамперед не окремі країни—члени ЄС, а транснаціональні корпорації, ділова активність яких здійснюється у сфері енергетики.

Усе, що пов’язане з енергетикою, з животною проблемою забезпечення енергоресурсами, включаючи джерела надходження цих ресурсів до європейського споживача, а також діючі й потенційні маршрути їхнього транспортування, має для ЄС особливу вагу й пріоритетне значення.

Отже, реформування Європейського Союзу після його розширення перебуває нині у новій фазі: фазі планування й проведення конкретних змін. Метою цих змін, як і реформування в цілому, є подальше поглиблення євроінтеграційного процесу. Не менш важливим аспектом реформування слід вважати пошук нових моделей відносин з іншими країнами у рамках Європейської політики сусідства та „Східного партнерства” як нових пріоритетних форматів спільної зовнішньої політики ЄС.

Новим кроком у розвитку відносин Євросоюзу з країнами, які потенційно можуть претендувати на членство в ньому, стала Європейська політика сусідства (ЄПС — ENP: European Neighbourhood Policy), оприлюднена у вигляді робочого документа (Комюніке) Єврокомісії.

Оцінки й висновки, сформульовані у цьому документі, мали, за первинним задумом, визначати дії Європейського Союзу по відношенню до сусідніх з ним країн і регіонів (у тому числі й до України, й до регіону Східної Європи або, користуючись термінологією ЄС, „Нових незалежних держав”, до якого вона належить) на найближчий період часу, який, за прогнозами, міг охоплювати від 7—10 до 12—15 і більше років.

Запропоновані оцінки й висновки мали попередній, у багатьох випадках — надто загальний, характер. Яскравий приклад — характеристика політичного діалогу як одного з механізмів Європейської політики сусідства. Запропонована формула: „Через ЄПС сторони будуть посилювати свій політичний діалог і зроблять його більш ефективним”, — повністю позбавлена конкретики. Не відзначається конкретністю й формулювання, вжите в іншому розділі Комюніке, згідно з яким „ЄПС має вдосконалити рамки й посилити інтенсивність політичної співпраці з партнерськими країнами, а також зробити цю співпрацю ефективнішою”. Згадана обставина відкриває широкі можливості для того, щоб у межах певного діапазону трактувати й інтерпретувати текст Комюніке по-різному.

Так, скажімо, як це зробив колишній комісар ЄС з питань розширення Г. Ферхойген, заявивши по гарячих слідах, що Комюніке, крім усього іншого, повинно

„стримувати претензії на членство (мається на увазі членство в ЄС) таких країн, як Україна”. Подібну інтерпретацію, хоча вона, безперечно, й має право на існування, не слід розглядати як єдино можливу.

У вступній частині Комюніке, після згадки про те, що „своїм історичним розширенням... Європейський Союз зробив значний крок уперед у підтримці безпеки й процвітання на європейському континенті”, а також констатації того, що європейці „здобули нових сусідів і стали ближчі до старих”, — зроблено один принципово важливий висновок. Згідно з ним, ці обставини, тобто: розширення ЄС, зміна його зовнішніх кордонів, здобуття нових сусідів і наближення до сусідів старих, — у своїй сукупності, „створили як сприятливі можливості, так і виклики” і для самого ЄС, і для його сусідів.

Ідея доцільності поділу країн—сусідів Євросоюзу на „нових” і „старих” (і, відповідно, впровадження в обіг категорій „нового” і „старого” сусідства) є в Комюніке Єврокомісії позначеною, проте детально не розробленою; не слід виключати того, що на цьому аспекті ЄПС буде зосереджено увагу Брюсселя в ході її подальшої розробки й конкретизації.

„Нове сусідство” в Брюсселі розглядають як прямий результат останнього розширення Євросоюзу, роблячи на зв'язку між цими двома явищами — „нове сусідство” й розширення — особливий наголос. Україна, разом з Росією, Молдовою та Білоруссю, включається європейцями до кола „нових сусідів”, хоча інформація щодо того, які цей факт може мати для неї й її євроінтеграційної стратегії наслідки, у тексті Комюніке відсутня.

Саме у координатах діалектичного поєднання „плюсів” та „мінусів” бачать автори документа місце Європейської політики сусідства у загальній системі стратегічних орієнтирів і пріоритетів Європейського Союзу. ЄПС пропонується розглядати насамперед у контексті двох головних обставин. З одного боку — як свого роду „відповідь на нову ситуацію”, що склалася після розширення і, значною мірою, внаслідок цього розширення. З іншого — як нове виявлення з боку ЄС „підтримки зусиль, спрямованих на досягнення цілей Європейської стратегії безпеки”.

Комюніке ЄК не окреслює Європейську політику сусідства вичерпно. Основне завдання документа полягає в тому, щоб дати уявлення про ситуацію на зовнішніх кордонах ЄС, що склалася після його розширення (у тому числі — й оцінку стану справ у сфері політики, економіки, а також співпраці з Євросоюзом у країнах—сусідах). Результати цієї роботи мали бути передані до Ради ЄС та Європейського Парламенту для подальшого спільного опрацювання й „укладання плану наступних кроків, спрямованих на просування вперед Європейської політики сусідства”. На етапі формування цього плану ті чи інші положення, закладені у варіант ЄПС, запропонований ЄК, будуть коригуватися, уточнюватися, конкретизуватися. Для країн—сусідів ЄС, у тому числі й для України, це, принаймні на рівні теорії, відкривало додаткові можливості для відстоювання власних інтересів.

До прикметних і значущих особливостей ЄПС слід віднести наполегливе прагнення його авторів підкреслити те, що основні положення нової стратегії мають тяглість і є логічним продовженням тих напрацювань з даної проблематики, що мали місце в інституціях ЄС напередодні прийняття документа. В якості точки відліку в процесі вироблення таких напрацювань пропонувався спільний лист до Ради Євросоюзу від Х. Солани та К. Паттена (серпень 2002 р.) та інше Комюніке ЄК — „Ширша Європа — Сусідство: Нові рамки для відносин з нашими східними та південними сусідами” (11.03.2003 р.).

Аналіз тексту Комюніке підтверджує обґрунтованість подібного погляду: запропонований варіант стратегії ЄПС не містить у собі принципово нових ідей і постулатів порівняно з тим, що було за різних нагод і на різних рівнях проголошено Євросоюзом у період 2002—2004 рр. Є підстави розглядати відсутність новизни як одну з концептуальних засад документа, що логічно випливає із завдань і цілей, досягнення яких передбачається у рамках Європейської політики сусідства. ЄПС покликана „наповнити новою силою (reinforce) існуючі форми регіональної та субрегіональної співпраці”, а також „окреслити рамки для її (співпраці) дальшого розвитку”. Для європейців за нинішніх обставин збереження статус-кво у відносинах з більшістю сусідів має свої переваги, даючи змогу забезпечити стабільність ситуації. Разом з тим, це закладає внутрішню суперечність і створює передумови здатні знизити динаміку європейського інтеграційного процесу й істотно обмежити його просторові межі.

Однією з головних цілей ЄПС було проголошено намір Європейського Союзу „посилити” (reinforce) відносини з „партнерськими країнами” (маються на увазі країни—сусіди). Разом з тим, про конкретні шляхи й механізми такого посилення мова не йде. Формат „партнерства”, декларований у Комюніке ЄК стосовно країн-сусідів, нічим не відрізняється від формату „сусідства”.

Відсутність чітко сформульованих нових ідей, а також розрахованих на перспективу (в тому числі й перспективу нового розширення за рахунок вступу когось з країн—сусідів) підходів у сфері відносин із сусідами з боку ЄС об’єктивно створило для частини з них ситуацію невизначеності. Ця ситуація здійснила стримуючий вплив на розвиток процесу європейської інтеграції, обмеживши його на багатьох напрямках і ділянках.

Показово, що європейська сторона вважала за доцільне в тексті документа звернути спеціальну увагу на той факт, що ЄК мала „попередні обговорення з партнерами у Східній Європі та Південному Середземномор’ї (у наведеному переліку партнерів згадується сім країн, включаючи Україну), з якими має чинні Угоди про партнерство і співробітництво або Угоди про асоціацію”, і ці обговорення „підтвердили їхню (партнерів) зацікавленість у ЄПС”. Стосовно України пропонується формула навряд чи може з належною адекватністю репрезентувати увесь спектр її пропозицій, намірів і вимог, які мали місце у двосторонніх відносинах з ЄС протягом останніх кількох років, які зрештою оформилися у повноцінну державну стратегію європейської інтеграції. Про всі ці пропозиції й наміри українська сторона регулярно й систематично інформувала представників Європейського Союзу.

З точки зору українських євроінтеграційних планів і прагнень, украї важливе значення мала закріплена у документі готовність Єврокомісії та Євросоюзу „поділитися перевагами від розширення ЄС-2004 із сусідніми країнами”. Пріоритетними сферами виявлення цих переваг європейці вважають посилення стабільності, безпеки та процвітання. Певне занепокоєння частини із сусідів ЄС при цьому може викликати наявність у відповідному фрагменті тексту Комюніке спеціального уточнення щодо того, що „переваги” поширюватимуться „на всіх, хто в цьому зацікавлений” (for all concerned). Це уточнення може мати різні трактування й безпосередньо залежати від того, якою саме виявиться оцінка, що її має дати Єврокомісія з приводу ситуації в кожній з країн—сусідів і стану її двосторонніх відносин з Європейським Союзом. При цьому варіант розвитку подій, у рамках якого європейська сторона може на власний розсуд проголосити того чи іншого із своїх сусідів таким, що „не виявляє достатньої зацікавленості”, й, отже, не може розраховувати на поширення переваг, не виключається.

Перспективною для України, з огляду на поглиблення її співпраці з ЄС, а також уточнення свого статусу у відносинах з ним виглядала запропонована в Комюніке формула: „привілейовані відносини із сусідами”. „Привілейоване сусідство” могло б за певних умов і обставин виявитися для української сторони більш прийнятним форматом, ніж просто „сусідство” або „особливе сусідство”, про яке деякий час вела мову європейська сторона на переговорах з українськими офіційними особами. Тим більше, якби цей формат вдалося наповнити позитивним для України конкретним змістом.

„Привілейовані відносини” можуть, як зазначено в Комюніке ЄК, будуватися тільки на основі „взаємної прихильності до спільних цінностей”. В іншому місці документа до „спільних цінностей” як фундаменту двосторонніх відносин Євросоюзу із сусідами додано ще й „спільні інтереси”.

Найважливішим практичним інструментом здійснення Європейської політики сусідства в ЄК вважали двосторонні Плани дій. Ці Плани мали бути переглянуті, обопільними зусиллями сторін, адаптовані до умов поточного моменту й „оновлені”.

Важливість Плану дій для кожного із сусідів ЄС полягала, крім усього іншого, ще й у тому, що його успішне виконання могло відіграти вирішальну роль у переведенні двосторонніх відносин на наступний рівень. Європейська сторона не виключала можливості того, що він потребуватиме й іншого документального оформлення (new contractual links), тобто зумовить підписання між ЄС і країною—сусідом замість чинної Угоди про партнерство і співробітництво (або Угоди про асоціацію) договору нового типу.

В Комюніке оптимальним, з точки зору європейців, форматом такого нового договору між Євросоюзом та кимсь з його сусідів називався формат „Європейської угоди сусідства” (European Neighbourhood Agreements). Посутнє наповнення й рамки такої угоди мають визначатися в кожному конкретному випадку окремо, виходячи з оцінки ступеня виконання Плану дій і загального просування вперед двосторонніх відносин. Сформульована Європейською Комісією пропозиція щодо можливого впровадження нового типу договірних відносин покликана зняти з порядку денного двосторонніх європейсько-сусідських взаємин проблему, пов’язану з прагненням тієї чи іншої із сусідніх країн добитися згоди ЄС на підписання Угоди про асоціацію як вирішального підготовчого кроку до переговорів про членство.

„Ключовим партнером” (key partner) ЄС у його „безпосередньому сусідстві” було названо Росію, поглибленню й наповненню реальним змістом двосторонніх відносин з якою в Європі, як відомо, останнім часом приділяється дедалі більше уваги. З точки зору європейців, ці відносини вже нині мають характер „стратегічного партнерства” й повинні розвиватися далі саме на цій основі.

Цей факт є надзвичайно важливим для України, для поглиблення й можливого уточнення концепції регіонального співробітництва і євроінтеграційних планів. Російський контекст української стратегії євроінтеграції набуває в цьому зв’язку ще більш вагомого значення.

Для стратегії ЄС характерний принциповий і послідовний регіональний підхід до претензій сусідів на вступ до Європейського Союзу. Ставлення Єврокомісії й Євросоюзу в цілому до країн—сусідів у найбезпосередніший спосіб залежить від розуміння Європою місця, ролі й значення тих регіонів, які та чи інша із цих країн представляє. Не менш важливою при цьому є й оцінка регіональних геополітичних параметрів. Частина із сусідніх з ЄС регіонів (Західні Балкани) має більш позитивну,

інша частина — більш нейтральну (Середземномор'я) або навіть негативну (Східна Європа), з огляду на євроінтеграційні перспективи, „репутацію”.

Фактор регіональної приналежності країни здатний здійснювати сильніший вплив на формування уявлення про перспективи її вступу до ЄС, ніж фактори, пов'язані з оцінкою рівня її економічного й політичного розвитку та ступеня відповідності існуючим критеріям членства.

Внаслідок цього, скажімо, така країна, як Боснія й Герцеговіна з усе ще напівзруйнованою після громадянської війни 1992—1995 рр. економікою, низьким рівнем життя й органами державного управління федерального рівня, які ще остаточно не сформовані й продовжують перебувати у стадії становлення, — одержує відчутні євроінтеграційні переваги у порівнянні з Україною й дуже непогані перспективи на членство в ЄС до 2012—2015 рр.

Особливістю Комюніке, яка привернула до себе спеціальну увагу, але, разом з тим, не могла вважатися цілком новою, бо ґрунтувалася на низці попередніх кроків Євросоюзу, стала рекомендація щодо підключення до співпраці з ЄС у рамках Європейської політики сусідства країн Південного Кавказу. Це — єдиний регіон, який не має з ЄС спільного кордону. Поширення ЄПС на нього може служити непрямым підтвердженням серйозності намірів Євросоюзу прийняти до своїх лав Туреччину, територія якої являє собою природну зв'язку між Європою та кавказькими країнами.

Для відносин з регіоном Середземномор'я, включаючи Близький Схід, у Комюніке так само, як і в ряді попередніх робочих документів Єврокомісії останнього часу, було передбачено формат „стратегічного партнерства”. Новим важливим уточненням підходу Брюсселя до співробітництва з цим регіоном була пряма вказівка на те, що імплементація такого партнерства відбуватиметься на основі імплементації ЄПС. Остання, в свою чергу, буде віділюватися в життя через відомий і уже достатньо мірою апробований і розвинутий „Барселонський процес”, а також Угоди про асоціацію (Association Agreements) з кожною з країн регіону.

Комюніке ЄК зайвий раз продемонструвало чітку й послідовну зорієнтованість європейців на використання вже існуючих інструментів і механізмів співпраці із сусідами замість того, щоб шукати нові можливості й розробляти нові моделі. Згідно з оцінкою ЄК, відносини ЄС з більшістю країн, на які поширюватиметься ЄПС, „є вже високо розвинуті” (are already highly developed). Для регіону Східної Європи при цьому базою для здійснення наступних кроків у розвитку двосторонніх відносин пропонується вважати існуючі Угоди про партнерство і співробітництво. Для української сторони, яка наполягає на необхідності заміни УПС на договір іншого формату, такий підхід може містити у собі ряд додаткових ускладнень.

Україна, на відміну від Росії, згадувалася в тексті Комюніке не окремо, а в тих чи інших переліках, разом з іншими країнами—сусідами, об'єднана з ними на підставі тих чи інших факторів, включаючи й суто формальні, тобто такі, які не беруть до уваги реальний рівень євроінтеграційної активності країни. Цей факт свідчить, очевидно, про те, що Єврокомісія ще досі не виробила остаточно уявлення про українські перспективи як потенційного кандидата на членство ЄС і не є готовою до рішучих кроків, спрямованих на заохочення євроінтеграційних прагнень України.

Серед таких переліків заслуговує на особливу увагу кваліфікація України як „транзитної країни” (разом з Білоруссю, Марокко, Тунісом) у розділі, присвяченому перспективам співробітництва ЄС та країн—сусідів у галузі енергетики. За певних

обставин такий погляд європейців на Україну міг би бути, очевидно, використаний для поглиблення європейсько-української співпраці, для збагачення її новими підходами та інструментами.

Важливим елементом Комюніке ЄК слід вважати деталізовану характеристику тих чи інших конкретних напрямів і практичних механізмів, які мають бути присутні в реалізації Європейської політики сусідства. Кожен із цих напрямів і механізмів заслуговує на уважне вивчення українською стороною, на вироблення щодо нього спеціальних зустрічних пропозицій.

Це, наприклад, стосується економічних проектів у галузі енергетики, транспорту, захисту навколишнього середовища, інформаційних технологій, науки та інновацій; гуманітарних проектів на рівні інститутів громадянського суспільства (в тому числі по лінії міжлюдських — *people-to-people* — контактів); транскордонного співробітництва та співробітництва у різних сферах у рамках „регіональної співпраці на східних кордонах ЄС”.

Отже, євроінтеграційні перспективи України в світлі нової стратегії ЄК у сфері Європейської політики сусідства залишалися не до кінця визначені. Зберігалися загальна стриманість, певний скептицизм, бажання дистанціюватися від України й, особливо, її претензій на членство в ЄС з боку європейської сторони. Те ж саме стосується прагнення офіційного Києва з'ясувати оцінку Брюсселем своїх шансів на вступ до Євросоюзу не лише у коротко-, а навіть у середньо- або довгостроковій перспективі.

Разом з тим, нова стратегія ЄПС давала Україні додатковий привід для постановки на порядок денний двосторонніх українсько-європейських відносин ряду важливих питань як концептуального, так і суто практичного характеру. Глибокого вивчення й обговорення на різних рівнях потребувала, наприклад, проблема уточнення європейського погляду на Україну в системі координат, що визначаються формулами: „нове сусідство”, „привілейоване сусідство”, „партнерська країна”, „транзитна країна” тощо.

Важливим завданням для Києва слід було вважати вироблення власних пропозицій, спрямованих на уточнення, поглиблення, адаптацію до нової ситуації, що склалася після розширення ЄС, вже існуючих інструментів та механізмів двосторонньої і багатосторонньої (у тому числі — регіональної) співпраці.

Формат Європейської політики сусідства так і не вдалося наповнити конкретним змістом щодо України. Так і не взявшись як слід за реалізацію ЄПС, Євросоюз запропонував своїм сусідам у регіоні Східної Європи та Кавказу новий формат відносин, визначивши його як „Східне партнерство”.

Піддавати вельми детальному аналізу цей формат на даний момент було не зовсім коректно, з огляду на його офіційне започаткування у травні 2009 р. в Празі, в столиці країни, що головує на той час в ЄС. Слід лише вказати, що цей проект та можливості, які він надає країнам ініціативи „Східного партнерства”, розглядаються окремо в іншому розділі монографії. Ступінь його дієвості чи декларативності визначиться з часом, хоч факт загального і недиференційованого підходу до кола країн, зазначених в Ініціативі Брюсселя, визнає й переважна більшість представників Європейського Союзу, в тому числі — з числа високих чиновників Єврокомісії та експертів.

Включення України до „Східного партнерства” має для неї дихотомне значення. З одного боку, це означає, що її остаточно вміщено в новий регіональний (точніше — міжрегіональний) „пакет”, тепер уже разом не лише з Білоруссю й Молдовою, а й з

країнами Кавказу. З іншого,— що Брюссель дає Києву однозначний сигнал щодо більш вираженого підходу стосовно таких амбіційних, але не підтверджених єдністю прагнень і дій владних верств, їх копіткою діяльністю претензій на членство в ЄС. За нашим баченням і з огляду на проведений вище аналіз проблем і викликів, з якими зіткнувся ЄС,— 27 країн—членів, справедливість таких оцінок збереже свою актуальність у найближчі 20—25 років.

Посилання та література:

1. Див. про це: *Кустарев А.* Кемалістская Турция на пути в Европу.— www.politcom.ru, 13 окт. 2003 г.
2. Див.: Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. Матеріали наукової конференції.— К., Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАНУ.— 2004.
3. Див.: Елементи стратегії ЄС щодо України.— Інституційні реформи в ЄС.— 2003.— Вип. 4.— С. 61—70.
4. Див.: *Шпек Р.* ЄС: динаміка розширення і розвитку.— Розширення ЄС.— 2003.— Вип. 1.— С. 45—53.
5. Див.: *Душанич Й.* Пакеты антикризисных мер ведущих стран ЕС (Великобритания, Франция, Германия).— www.politika.rs, 5.05.2009.

3.9. Трансформація влади в Україні в контексті європейських стандартів

Сучасний етап розвитку держави, реалізація євроінтеграційного курсу вимагають удосконаленої моделі державного управління, наповнення місцевого самоврядування реальним змістом, що відповідало б сучасним вимогам. Це зумовлює необхідність ретельного вивчення процесів трансформації і децентралізації функцій і повноважень держави, формування нової якості публічної влади шляхом надання населенню якісних державних послуг, здійснення адміністративної реформи та втілення в життя принципів реального місцевого самоврядування, як системи державного управління. Проте децентралізація не може бути альтернативою ефективному централізованому управлінню. Далеко не всі завдання можуть або повинні бути децентралізованими — відповідний баланс централізації і децентралізації є ключовим чинником ефективного функціонування системи державного управління. Децентралізація є формою автономії, а не незалежності. Децентралізовані громади залишаються інтегрованими в державу, яка здійснює контроль за законністю їх дій, але не опікується кожним їх кроком.

У щорічних оцінках суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку „Україна в 2007 році”, підготовленому Національним інститутом стратегічних досліджень слушно відзначалося наступне твердження, що „повноцінна організація системи місцевого самоврядування є однією із важливих ознак демократичної держави. Вона забезпечує необхідні засади для деконцентрації влади в країні і, тим самим, закладає важливий механізм для здійснення народовладдя”. Також важливим постає конституційний підхід стосовно того, що саме „реалізація місцевого самоврядування дає можливість підвищувати як ефективність управління в державі, так і відповідальність та контроль її громадян, за прийняття політичних рішень” [1].

Система побудови влади в Україні, з точки зору втілення конституційного принципу народовладдя, характеризується кризовими явищами. Основною ознакою є недостатня спроможність органів влади забезпечити адекватну участь народу в управлінні суспільно-політичними та соціально-економічними процесами в державі, а відтак врахувати інтереси переважної більшості людей і гарантувати їм гідний рівень життя.

Аналіз власного та європейського досвіду свідчить, що кожний історичний етап розвитку країни вимагає відповідних підходів у делегуванні владних повноважень від держави до органів місцевого самоврядування. Зокрема, організація державної влади розвинутих країн Заходу базується на її децентралізації, поєднаній із сильними інститутами місцевого самоврядування. Таким чином, децентралізована модель в умовах сталого соціально-економічного розвитку довела свою перевагу над централізованою.

Діюча в Україні система організації влади на місцевому рівні потребує вдосконалення відповідно до загальноприйнятих європейських принципів, закладених у Європейській хартії місцевого самоврядування, зокрема принципу субсидіарності, який полягає у наділенні найближчих до людини ланок влади максимальними за даних умов повноваженнями.

З моменту здобуття незалежності Україною соціально-економічний розвиток не відбувається рівномірно по всій країні, що веде до занепаду окремих промислових та сільських районів, або так званих депресивних територій. Через „зрівнялівку” у принципах оподаткування місцеві органи самоуправління залишаються залежними від бюджетних надходжень, що обраховуються Міністерством фінансів та місцевою виконавчою владою. Місцеві збори та податки складають тільки незначну частку доходів, що утворюються на місцевому рівні. В результаті виділені фінанси зібрані на місцях податки недостатні для забезпечення надання громадянам державних послуг на всіх рівнях, як того вимагають соціальні стандарти та норми. Внаслідок — недоступність та низька якість базових громадських послуг для населення на місцевому рівні, диспропорція територіального розвитку країни.

Саме тому на даному етапі українського державотворення головним напрямом трансформації публічної влади в Україні має бути її децентралізація. Після здобуття Україною незалежності були спроби реформування місцевого самоврядування, формування його оптимальної моделі. Підписавши у 1997 р. Європейську хартію про місцеве самоврядування, Україна офіційно визнала децентралізацію та участь громадян в управлінні невід’ємними елементами європейського нормативного розуміння демократичного управління.

Невідповідність наявної моделі публічного адміністрування реаліям сьогодення є джерелом різних суперечностей та напружень у регіонах, зумовлює виникнення конфліктів місцевих, регіональних і центральних інтересів. А це, в свою чергу, веде до зниження якості послуг, що надаються населенню державними структурами, непрозорості місцевої політики та втрати державного контролю за процесами регіоналізації.

Після падіння тоталітарно-авторитарних режимів у країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) різниця між політичними системами, інституційним забезпеченням реалізації державної політики між провідними країнами Заходу та новими демократіями була критично великою. Європейські структури, як більш високо формалізовані та успішно функціонуючі, визначили завдання утвердження ліберальної демократії як умову для отримання соціальних та матеріальних винагород пост-соціалістичними країнам. Європейські організації не змушують національні уряди проводити реформи чи не стимулюють їх робити це, надаючи допомогу: держави, які не здійснили необхідні інституційні зміни, позбавляються „винагород”, зокрема, перспектив членства в цих престижних організаціях.

Подібний підхід, що застосовувався ЄС, набув форми політики європеїзації, яка пояснюється у двох вимірах. Перший — це припущення, що з 1992 р. — моменту підписання Маастрихтського договору — політика в країнах — членах співтовариства та власне політика Європейського Союзу підлягають єдиним закономірностям, тенденціям та мають спільні політичні наслідки, що досягається через гармонізацію нормативно-правового поля.

Відповідно до другого підходу, європеїзація розглядається, як двосторонній процес взаємодії між європейським та національним (субнаціональними) рівнями політичного процесу та управління [2].

Розуміння сутності процесу європеїзації сприяє аналізу причин та моделей здійснення децентралізації в країнах ЦСЄ, яка була однією з основних трансформаційних реформ в цих суспільствах. В основі національних проектів формування ефективного місцевого самоврядування була саме згадувана стратегія політичної

обумовленості, що проводилася Радою Європи і, насамперед, Європейським Союзом. Визначені європейські стандарти публічного управління та регіональної політики, з одного боку, і прагнення центральноєвропейських держав набуття членства в ЄС, з іншого, значно пришвидшили правове оформлення передачі частини управлінських функцій державою місцевим територіальним громадам та органам влади регіонального рівня.

Для центральноєвропейських суспільств на зламі 1980—1990-х років формування чи, в деяких випадках, реставрація місцевого самоврядування та локальної демократії означали не стільки шлях до підвищення ефективності надання громадських послуг чи, навіть, форму відновлення локальної ідентичності, а, насамперед, демонстрацію їх європейської ідентичності, шлях до престижного клубу країн. Водночас, якщо „старі” члени ЄС наприкінці ХХ століття здійснювали перехід від системи місцевого управління до місцевого врядування, то центральноєвропейські кандидати вирішували більш прагматичне завдання заміни вертикальної системи публічного управління горизонтальною, а також вступу у це інтеграційне утворення.

Децентралізація системи публічного управління безпосередньо не є вказаною серед цього мінімального набору вимог до країн—претендентів, однак, опосередковано, вона є важливою для забезпечення такого політичного критерію, як незалежність, прозорість, відповідальність та ефективність інститутів публічного управління. Вже у грудні 1995 року у Мадриді Європейська Рада також вказала на потребу в рамках перед-вступних стратегій (англ. Pre-accession strategies) забезпечити пристосування адміністративних структур країн—кандидатів до умов Співтовариства, з метою їх поступової та гармонійної інтеграції.

У 1998—1999 рр., як відомо, серед понад 30-и розділів політичних, соціальних та економічних критеріїв досягнення центральноєвропейськими країнами „acquis communautaire”, було визначено також досягнення стандартів регіональної політики ЄС. Саме в контексті цього розділу переговорного процесу аналізувався механізм управління на субнаціональному і, опосередковано, на місцевому рівнях, оскільки інституційна система прийняття рішень розглядалася як важливий елемент пристосування адміністративного простору країн—кандидатів до регіональної політики ЄС, зокрема доступу до його Структурних фондів.

Навіть до початку безпосередніх переговорів — у липні 1997 р.— Європейська Комісія, наприклад, вказувала на потребу вдосконалення територіальної організації Польщі та її інституційних структур, з метою їх пристосування до майбутнього управління ресурсами з європейських фондів, що вимагало перегляду меж воєводств, поділу повноважень між муніципалітетами чи створення додаткового рівня місцевого самоврядування [3]. Одночасне рішення про укрупнення воєводств та передачу їм значної частини повноважень щодо стратегічного та просторового планування територій стало свідченням не стільки відновлення історичного регіонального поділу Польщі, як прагнення адаптувати її адміністративно-територіальну структуру до стандартів регіональної політики ЄС. Це підтверджує і досвід Чеської Республіки, яка у 1997 р. була оцінена Європейською Комісією як країна, що „не має регіональної політики”, і в якій „відсутні представницькі органи самоврядування між рівнем держави та муніципалітетів”, що стало підставою для висновку про інституційну неготовність країни до використання правил структурної політики Співтовариства [4]. Подібний висновок був зроблений і щодо готовності інституційного середовища Словаччини до структурної та регіональної політики ЄС, що, в контексті

загальної негативної оцінки європеїзації країни, стало додатковою причиною для перенесення початку переговорів про вступ на більш пізній період. Таким чином, прагнення до вступу у ЄС, яке було основним орієнтиром внутрішньополітичного розвитку центральноєвропейських країн у 1990-х — на початку 2000-х рр., стало додатковим стимулом для здійснення децентралізації управління в країнах регіону, зокрема формування ефективного місцевого самоврядування. Формування регіональних структур було результатом впливу саме європейського чинника, позаяк країни—кандидати під час переговорного процесу повинні були продемонструвати прогрес щодо створення сприятливого адміністративного середовища для здійснення структурної та регіональної політик ЄС.

Взагалі, для держав ЦСЄ перехід до умов самоврядування означав зміну форми організації суспільного життя. У соціалістичний період законодавство більшості країн цього регіону, з формально-юридичної точки зору, передбачало існування місцевого самоврядування, однак ця самоврядність була лише декларованою, оскільки система влади на місцевому рівні була: по-перше, недемократичною (представницькі органи формувалися за допомогою механізму номінації кандидатів, місцеві вибори виконували функції демонстрації лояльності громадян); по-друге, централізованою (питання, важливі для життєдіяльності громади, вирішувалися на вищих рівнях влади і, зокрема, структурами правлячих комуністичних партій); місцеві ресурси були складовою частиною державних; амальгамованою з системою державного управління (міське самоврядування було зобов'язане захищати державні та локальні інтереси).

Неоднорідність функціонування тоталітарно-авторитарних режимів у ЦСЄ вплинула на зміст та динаміку постсоціалістичних реформ, включно з децентралізаційною. Країни, де інститути клієнт-патронських відносин та корупції не були домінуючими (Польща, Угорщина, Чехія у складі Чехословаччини, НДР), зуміли здійснити радикальну зміну еліт і як результат у стислі строки сформувавши середовище для розвитку місцевої демократії, на відміну від патримоніальних режимів (Болгарія, Румунія, Словаччина у складі Чехословаччини), де формальні правові зміни здійснювалися здебільшого старими комуністичними елітами. У Радянському Союзі взагалі поняття „міське самоврядування було запроваджено у юридичний обіг Законом СРСР від 9 квітня 1990 р. „Про загальні засади місцевого самоврядування місцевого господарства в СРСР”, тобто у період, коли більшість центральноєвропейських країн вже здійснювали його повноцінну інституалізацію. В колишньому СРСР вперше були надані принаймні формальні гарантії автономії і виборності місцевих рад, а базовим рівнем місцевого самоврядування визначалися село, селище, місто, район у місті [5].

Найбільших успіхів у створенні правових та ресурсних рамок для функціонування місцевого самоврядування досягли країни, які упродовж соціалістичного періоду розвивалися відповідно до моделі „національного комунізму”, не були надмірно обтяжені неформальними практиками, на взірець патрон-клієнтелізму, патримоніалізму, і в яких наприкінці 1980-х р. вже було сформовано страту політичної контролі, або ж де відбулося її динамічне просування на державні посади на початку 1990-х р. мали стратегію здійснення реформ. Існування різних пріоритетних завдань у решті країн — як-от завершення війни на Західних Балканах, формування повноцінної державності у частині країн (колишні республіки СФРЮ, СРСР),— а також значний вплив неформальних інститутів у політичному житті, здійснення демо-

кратичних реформ старими елітами зумовило значну тривалість різних етапів децентралізації, незавершеність цього процесу навіть у 2000-х рр.

Зокрема, у країнах пострадянського простору, хіба-що окрім прибалтійських держав, національні еліти не вважають, що формування місцевого рівня влади є важливою складовою не лише консолідаційної, але й інституалізаційної стадії демократизації. Як результат, загальнонаціональні органи влади зберігають такі ж повноваження, як і у період соціалізму. Окрім того, навіть юридичне трактування понять „самоврядування”, „територіальна громада” („муніципалітет”, „муніципальне утворення”) не є сталими. Саме тому, незважаючи на існування відмінних, з точки зору інституційного оформлення, моделей місцевого самоврядування — формально децентралізованої (Російська Федерація — до 2003 р.), змішаної (Вірменія, Грузія, Україна), державного централізованого управління, де локальні уряди виконують функції „державної влади на місцевому рівні” (Білорусь, країни Середньої Азії та Казахстан), вони поділяють спільні ознаки: нестачу власних ресурсів у місцевого самоврядування, прямі чи непрямі форми впливу та контролю держави за місцевим самоврядуванням, зокрема шляхом делегування повноважень чи призначення контролюючих державних посадовців, відсутність збережених демократичних традицій управління та політико-культурних орієнтацій еліт та населення.

Узагальнюючи практику здійснення децентралізації та формування місцевого самоврядування в країнах ЦСЄ, можна виділити комплекс чинників, що визначили спрямованість та зміст реформ.

Історичний досвід місцевого самоврядування. Традиції організації управління на місцевому рівні, без сумніву, зіграли роль додаткового важеля для вибору певних інституційних моделей місцевого самоврядування та швидкості їх правового оформлення. Якщо брати до уваги лише досвід управління у період соціалізму (1945/1948 — 1989 рр.), то проведення декількох спроб децентралізації у 1960—1970-х рр. у Польщі мало наслідком досить динамічне досягнення компромісу між елітами на зламі 1980—1990-х рр. щодо потреб формування змін як територіальних одиниць, що володіють автономією від держави. Волгодчас, у більшості інших країн регіону, включно Україна, у соціалістичний період місцеве управління здійснювалося лише посередництвом територіально-ієрархічної системи рад (комітетів), тож самоврядна сутність територіальних громад (муніципалітетів) була повністю знівельована, що, врешті-решт, значно ускладнило формування інституту місцевого самоврядування. Однак, наприклад, у чеських землях існував значний досвід самостійного управління в містах, інших муніципалітетах в умовах їх перебування у складі Австрійського королівства, Австро-Угорщини, першої Чехословацької республіки, тож схвалення усього переліку нормативно-правових актів, необхідних для функціонування місцевого самоврядування відбулося швидше, аніж у сусідній країні.

Рівень підготовленості політичної та інтелектуальної еліти до проведення децентралізації. У Польщі зміст децентралізаційної реформи був розроблений фахівцями-„урбаністами” ще упродовж 1980-х рр. на основі аналізу проблем територіального розвитку країни та узагальнення релевантного західного досвіду. Окрім того, експерти з академічного та університетського середовища, заручившись підтримкою частини нової політичної еліти з середовища близького до „Солідарності”, спромоглися на прийняття у 1989—1990 рр. польським парламентом пакета законів з децентралізації. Це свідчило про спроможність вирахувати і скористатися часовим проміжком, коли центральна бюрократія та національна політична еліта є ослабленими, і тому готовими

пристати на зменшення своїх повноважень та ресурсів. Такий „експертний прорив” був відсутнім в інших цільових країнах, що, врешті-решт, негативно вплинуло на часову динаміку правової інституалізації місцевого самоврядування.

Мотиви, з яких національні еліти формували систему місцевого самоврядування. Без сумніву, що правові важелі оформлення систем місцевого самоврядування знаходяться в руках правлячої політичної еліти національного рівня, однак мотиви, з яких вони вдаються до цього кроку інституційного вибору, є різними. У більшості постсоціалістичних країн правлячий клас, зазначаючи тиску місцевих еліт, прагнув підвищити ефективність надання громадських послуг, а, останні, окрім того, досягти розосередження влади у суспільстві по вертикалі. Водночас, наприклад, у Російській Федерації демократичні норми Конституції 1993 р., базового закону про місцеве самоврядування 1995 р., про автономію муніципалітетів не були свідченням „благородних” намірів політичної еліти створити ґрунт для органічного зростання демократичних традицій врядування на місцевому рівні. Мотиви були набагато більш прагматичними, а саме: заручитися підтримкою та лояльністю місцевих політичних еліт, шляхом формальної передачі їм частини владних повноважень, у протистоянні федерального центру з регіональними елітами, а також прагненням пришвидшити вступ до Ради Європи.

Готовність суспільства до впровадження принципів самоврядування. Досвід започаткування децентралізації у частині країн цільового регіону, наприклад, в Словаччині, Росії, Україні, ілюструє насамперед неготовність суспільств у 1990-х рр. прийняти нову форму публічної влади, яка вимагає вищого рівня соціальної організації, що, врешті-решт, визначило потребу реформатування інституційної системи місцевого самоврядування (Словаччині — у 1998—2000 рр.; Росії — у 2003 рр.). Наприклад, у словаків соціальна апатія на локальному рівні, значною мірою, пояснювалася історичним комплексом нездатності приймати самостійні — від іноземних впливів, „центру” — рішення, що пояснюється відсутністю значного досвіду власного державотворення, стереотипом виконання ролі „молодшого брата” (при угорцях, чехах). Як результат, децентралізація була легко загальмована правлячою коаліцією та урядом, очолюваним прем’єр-міністром В. Мечіаром. Вони упродовж 1993—1998 рр. вдало використовували прагнення словаків щодо вирішення їх повсякденних локальних проблем за допомогою „сильної руки” держави.

Зовнішній вплив, зокрема — європейських організацій. Інтеграційні структури — Рада Європи, і насамперед — Європейський Союз, зіграли вагомую роль у пришвидшенні децентралізації, наприклад, у такій проблемній у 1990-х рр., з точки зору європеїзації, країні, як Словаччина. Тиск європейських інституцій, зокрема стратегія політичної обумовленості ЄС, привели до того, що новий проєвропейський уряд упродовж 1998—2000 рр. зумів у сфері реформи публічного управління наздогнати більш успішні на той час Чеську Республіку та Польщу. Водночас, бажання набуття членства в Раді Європи стало одним з чинників прийняття Державною Думою Росії Закону „Про загальні принципи місцевого самоврядування в Російській Федерації” у 1995 р.

Таким чином, швидкість інституційного оформлення місцевого самоврядування у країнах Центральної та Східної Європи, окрім адміністративно-територіальних, економічних, а також політико-кон’юнктурних чинників, залежала від стану суспільства та спроможності його еліти цю реформу впровадити. Методи політичного спонукання, які використовувалися Радою Європи та ЄС для впровадження необхідних стандартів публічного управління, пришвидшили прийняття пакету необхідного законодавства.

З огляду на *актуальність завдань демократизації державної влади в Україні*, вельми важливо проаналізувати процеси розбудови держави, формування засад місцевого самоврядування крізь призму практики країн Центральної і Східної Європи. Україна, за оцінкою ряду експертів, перебуває останнє десятиліття скоріш у стані постійного політичного шоку, боротьби за владу, ніж у конструктивному русі розбудови держави [6]. Інституційні реформи є реакцією на зміни внутрішнього середовища та прагнення максимального використання у власних інтересах владного ресурсу різними політичними силами. До досвіду і напрацювань фахівців та експертів, їх рекомендацій спостерігається прохалодно байдуже ставлення. Відповідальність за дієздатність, оптимальність роботи системи дуже опосередкована. Тому потрібна більш чітка, врівноважена система поділу прав та обов'язків між державною владою та місцевим самоврядуванням. Система публічної влади існує і функціонує за рахунок податків з населення та підприємств для того, щоб діяти у суспільних інтересах. Проте, за наявних умов переходу України до демократії, механізм дії публічної влади потребує подальшого розвитку та вдосконалення. Державне управління має бути оптимізоване і трансформуватися таким чином, щоби бути зрозумілим і підконтрольним суспільству. Одним із способів оптимізації державного управління є децентралізація — передача певної частини повноважень органам, які не є підпорядкованими центральній владі, а обираються чи створюються громадою.

Основним критерієм ефективності такої моделі є якість та доступність різних видів публічних послуг для населення. Насамперед йдеться про такі послуги, як:

- Соціальні — призначення пенсій, субсидій та пільг;
- Адміністративні — дозволи, акредитація, сертифікація, реєстрація (актів громадянського стану), тощо;
- Інші муніципальні та комунальні послуги.

Конституція України гарантує громадянам комплекс прав і свобод, які передбачають забезпечення державою: достатнього життєвого рівня (ст. 48), житла (ст. 47), гідних умов праці (ст. 43), правової допомоги (ст. 59), освіти (ст. 53), охорони здоров'я (ст. 49), здорового довкілля (ст. 50), соціального захисту (ст. 46), можливості підприємницької діяльності (ст. 42) тощо. [7].

Механізм реалізації цих гарантій формується як надання відповідних державних (публічних) послуг. Про це свідчать закони України „Про соціальні послуги”, „Про житлово-комунальні послуги”, „Про освіту”, „Про оподаткування прибутку підприємств”, Основи законодавства про охорону здоров'я, розроблення проекту Концепції розвитку системи адміністративних послуг в Україні, в яких запроваджені поняття соціальних, освітніх, медичних, комунальних, адміністративних, державних послуг. Таким чином формується система надання державних (публічних) послуг, які базуються на конституційних засадах.

Разом з тим, у Конституції відсутнє поняття державної послуги як такої, її правового статусу, тлумачення в контексті ідеології державного управління як системи, спрямованої на надання послуг населенню.

Адміністративна реформа у розвинених демократичних країнах — довготривалий, постійний процес, адже кожна нова ситуація вимагає змін, удосконалень, кращої якості надання послуг та функціонування державної служби. Мета адміністративної реформи — поетапне створення такої системи державного управління, яка забезпечить утвердження України як розвиненої, правової, цивілізованої, конкурентоспроможної європейської держави з високим рівнем життя, соціальних стан-

дартів та демократії. Досягнення цього вимагає приведення державних та урядових інституцій у відповідність з новою політичною системою та європейськими стандартами публічного адміністрування.

Трансформація державної влади шляхом децентралізації універсальне явище, що відображає процеси перерозподілу повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування. Якщо більше децентралізовано державну владу, то:

- 1) постає більша частка економічних методів впливу на керований об'єкт управління;
- 2) формується гнучкіша управлінська система;
- 3) існують більше розвинуті демократичні інститути, міцніша сама демократія.

Характерні риси місцевого самоврядування визначаються:

- самостійністю суб'єкта, що не є складовою державного механізму управління;
- здійсненням публічної влади частиною народу — членами конкретної територіальної громади;
- здійсненням громадою („місцевим співтовариством“) народовладдя у межах певної території як безпосередньо (референдум, вибори, сходи та ін.), так і через органи місцевого самоврядування;
- наявністю особливого суб'єкта — громади — мешканців певної території;
- наявністю особливого об'єкта управління — питання місцевого значення;
- самостійністю, вираженою в організаційній відокремленості, а також у праві на фінансово-економічні ресурси;
- відповідальністю за свою діяльність, що забезпечується різними формами контролю з боку населення;
- поєднанням засад інституту громадянського суспільства і державної влади, в якому баланс державних і місцевих інтересів забезпечується законом.

Основними недоліками системи місцевого самоврядування в нашій країні є вади структурно-організаційного характеру. Районні та обласні ради не мають власних виконавчих органів, ці повноваження виконують місцеві державні адміністрації відповідних рівнів. Необхідно зазначити, що управління місцевими справами може здійснюватися:

- як за допомогою призначених центральною владою органів і посадовців державної адміністрації на місцях — органів територіального державного управління, що виступають як периферійна ланка державного апарату (повноваження яких реалізуються шляхом деконцентрації влади);
- так і через представницькі та виконавчі органи, що обираються безпосередньо населенням як органи самоврядних адміністративно-територіальних одиниць — органи місцевої публічної влади, що іменуються органами місцевого самоврядування, повноваження яких переважно реалізуються шляхом децентралізації влади.

Враховуючи, що поняття трансформації державної влади є вихідним для характеристики природи явища місцевого самоврядування, воно має розглядатись як ключовий суб'єкт децентралізації влади. Децентралізувати владу в Україні можна лише здійснивши адміністративну реформу.

Між поняттями „адміністративна реформа“ та „трансформація влади“ є чіткий нерозривний взаємозв'язок: щоб подолати кризу влади, її треба децентралізувати; водночас децентралізація владних повноважень і має стати суттю адміністративної реформи.

Адміністративна реформа — комплексна перебудова наявної системи адміністрування в державі за для забезпечення ефективного функціонування влади. Отже, вона полягає у реформуванні взаємозв'язків певних інституцій, їхньої структури та взаємодії на всіх рівнях усіх адміністративно-територіальних одиниць, які також мають бути реформовані, і передусім — одиниці базового рівня.

Ключовими завданнями адміністративної реформи в частині, що стосується публічного адміністрування, є:

- законодавче розмежування повноважень управління різних тілок влади на найвищому політичному рівні;
- розподіл адміністративних і політичних функцій у системі виконавчої влади;
- перебудова системи центральних органів виконавчої влади за функціональним принципом з метою уникнення дублювання повноважень і функцій, оптимізації їх структури;
- децентралізація функцій державного управління, передача повноважень та відповідних ресурсів від центральних до місцевих органів влади з метою сприяння формуванню економічно самодостатніх територіальних громад;
- правове врегулювання питань надання публічних адміністративних послуг органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, чітке розмежування відповідальності за надання послуг громадянам між різними рівнями публічної влади;
- зміна статусу місцевих державних адміністрацій і перетворення їх з органів, що виконують програми соціально-економічного розвитку самоврядних територій, на органи виконавчої влади, що здійснюють контрольно-наглядові функції;
- розробка якісно нової концепції адміністративно-територіальної реформи;
- вироблення єдиної концепції щодо територіальної громади, її повноважень залежно від розміру території і чисельності населення;
- запровадження в діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування комплексної системи управління якістю на основі міжнародних стандартів;
- вдосконалення механізмів залучення громадськості до децентралізованого розвитку й ухвалення рішень (на регіональному і місцевому рівнях);
- забезпечення відкритості, прозорості, підзвітності та відповідальності органів влади, а також прогнозованості результатів їх діяльності.

Реформування системи державного управління треба розпочинати з регіонального та місцевого рівнів. Зміни мають відбуватися згідно з європейським принципом субсидіарності, а також сприяти розширенню сфери компетенції органів місцевого самоврядування, надання їм ширших повноважень. Це, зокрема, підкреслювалося у Рекомендаціях Ради Європи щодо місцевої та регіональної демократії в Україні ще у 2001 р. [8]. Також у цьому документі було рекомендовано вирішити питання зміцнення місцевого та регіонального управління і самоврядування в Україні шляхом прийняття пакета законів, так званого „Муніципального Кодексу”. Україна цього не зробила й досі [9].

Забезпечення процесу децентралізації публічної влади має бути розпочате з прийняття Закону „Про адміністративно-територіальний устрій України”, який покликаний врегулювати об'єднання громад, визначення території і меж адміністративно-територіальних одиниць, порядку вирішення питань адміністративно-територіального устрою. Відповідно, потребуватиме внесення змін Закон „Про місцеві

державні адміністрації”, прийняття нової редакції Закону „Про місцеве самоврядування в Україні”, а в перспективі бажано прийняти Закон „Про статус області та регіональне самоврядування”.

Важливою проблемою у процесі здійснення конституційної реформи є визначення основних критеріїв і механізмів забезпечення ефективності державного управління. Ефективність державного управління загалом має розглядатися, як основна оціночна категорія управлінської діяльності, що означає оптимальне співвідношення людських, організаційних, часових, науково-технічних, матеріальних та інших ресурсів. Її забезпечення означає досягнення поставленої соціальної мети за максимально можливої економії суспільної праці, що втілюється завдяки діяльності апарату управління, яка включає мету, засоби, процес і результат [10].

За сучасних умов ефективність державного управління слід розглядати як цінність морально порядку поряд з такими чинниками, як раціональність, продуктивність, демократизм, справедливість, професіоналізм та ін. Слід подолати обмежену логіку однопічного економізму, яка зумовлює ототожнення системної трансформації суспільства і ринкових перетворень економіки, коли ефективність управління визначається співвідношенням досягнення мети за найменших фінансових затрат. Суто економічна ефективність може не тільки не збігатися з ефективністю державного управління, як цілісною характеристикою функціонування політико-правової системи, а й принципово суперечити їй. Соціально ефективне управління повинно враховувати рівень продуктивності праці, темпи і масштаби приросту національного багатства, рівень життя населення згідно зі стандартами розвинених країн, стабільність суспільних відносин.

Регулюючим чинником управлінської діяльності виступає право. Тому надзвичайно важливим питанням є забезпечення державно-правової ефективності. Від неї залежить якість організаційної ефективності управління, що дозволяє швидко і з найменшими затратами досягти поставленої мети — модернізації країни, досягнення політичних, економічних та соціальних європейських стандартів [11].

Навіть побіжний аналіз свідчить, що реалізація конституційних прав і свобод людини нині забезпечується державою далеко не повною мірою. Ці права повинні забезпечуватися державними органами через надання громадянам соціальних, освітніх, медичних, комунальних та адміністративних послуг. Однак якість цих послуг залишається низькою. Причинами такого становища є не лише брак економічних можливостей чи правової культури, але й недосконалість самого механізму їх забезпечення.

Проблема насамперед у тому, що у чинній Конституції відсутній термін „адміністративна послуга”, тому дане поняття має тлумачитися у контексті ідеології державного управління як системи, спрямованої на надання послуг населенню, та потребує законодавчого закріплення. Разом з тим, Концепція адміністративної реформи в Україні передбачає формування нових засад здійснення державної влади, що забезпечить „...створення умов для реалізації прав та свобод громадян, а також надання їм широкого кола державних, зокрема управлінських послуг” [10]. У розвинених демократичних країнах таку ідеологію викладено у спеціальних актах: „Хартії громадян” у Великобританії, „Хартії державних службовців” в Італії, „Хартії клієнтів” у Бельгії тощо. Запровадження стандартів публічних послуг разом із системою показників та інструментарієм вимірювання ступеня реалізації встановленого стандарту у Європі вважають практичним виконанням конституційного права громадян на отримання послуг. Орієнтація на якість обслуговування населення визначає ефективність державного управління для громадян. У зв'язку з цим одним з ключових на-

прямів адміністративних реформ, проведених у країнах розвиненої демократії, було запровадження оцінювання ефективності роботи органів влади у зв'язку з якістю надання публічних послуг. Конкретні критерії ефективності діяльності органів влади щодо надання послуг мають певні відмінності в кожній країні, спільними для них є універсальні принципи побудови відносин між державою та громадянами [11]. Такими базовими принципами є:

- верховенство права як основа прав і свобод людини і громадянина, справедливості та гуманізму у публічній діяльності;
- законність як підґрунтя публічної адміністрації відповідно до повноважень та у порядку, визначеному законом;
- відкритість як доступність для громадян інформації про діяльність та рішення публічної адміністрації;
- процедурна справедливість, яка гарантує зважене та неупереджене застосування права, поваги до людини, захисту її честі та гідності;
- пропорційність як вимога щодо обмеження адміністративних дій метою, яку необхідно досягти, а також обов'язку публічної адміністрації зважати на наслідки своїх рішень, дій та бездіяльності;
- підконтрольність як обов'язковий внутрішній та зовнішній, у тому числі судовий, контроль за діяльністю публічної адміністрації;
- відповідальність як обов'язок кожного адміністративного органу публічно відповідати за свої дії та прийняті рішення перед особою та суспільством.

Запровадження критеріїв оцінки надання публічних послуг органами влади у багатьох розвинених демократичних країнах допомагає їм точніше оцінювати ефективність державного управління, діяльності влади. Зокрема, всі країни, що входять до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), розробили цілісну систему виконавчих критеріїв і на національному рівні мають обов'язкові програми щодо забезпечення підтримки даної оціночної системи, прозорі та гнучкі механізми перегляду методів, форм, інструментів та системи управління в цілому і самих результатів діяльності, загальнодоступних публічних послуг однакового рівня та якості.

В Європейських системах управління використовуються такі системи забезпечення та оцінювання якості, як TQM (Total Quality Management), SQMS (Scottish Quality Management System), ISO (International Standardization) та інші.

Органам влади необхідно проводити аналіз своєї діяльності, визначати, чому її результати виявляються гіршими від очікуваних або, навпаки, перевищують прогнози.

Критерії оцінки результативності діяльності органів державного управління є також інструментом підвищення ефективності взаємодії органів публічної влади з громадськістю. Вони демонструють, наскільки результативно працює орган місцевої влади, за якими напрямками та в якому обсязі він використав наявні фінансові ресурси. Завдяки цим критеріям громадськість має можливість контролювати діяльність влади.

Нормативно-правове забезпечення раціональної системи державного управління та місцевого самоврядування, має здійснюватися, зокрема, через нову редакцію Законів України „Про Кабінет Міністрів України”, „Про державну службу”, „Про політичні партії”, „Про об'єднання громадян”, „Про місцеве самоврядування в Україні”, та „Про місцеві державні адміністрації”. Ці Закони мають унормувати розмежування повноважень та взаємодію в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, процедури місцевих референдумів, ініціатив, слухань та інших форм волевиявлення населення, порядок вирішення питань адміністратив-

но-територіального устрою України, що безумовно підвищить рівень надання публічних послуг громадянам України.

Особливо треба відзначити передумову розвитку будь-якої з країн — це рівномірність економіки у регіональному (географічному) розрізі. Суперечливість тенденцій макроекономічного розвитку України та еволюція чинників економічного зростання сформували специфічний регіональний вимір останнього. Аналізуючи проблеми розвитку України та її регіонів, переважна більшість українських науковців відзначає збереження значних нерівномірностей, диференціації регіонального соціально-економічного розвитку та наголошує на необхідності впровадження науково обґрунтованої державної політики структурних перетворень регіональної економіки, що базується на принципах комплексного, пропорційного підходу в процесі стратегічного планування регіонального розвитку [12].

Відтак створення міцного економічного підґрунтя для втілення місцевою владою своїх функцій і реалізації питань життєзабезпечення громадян, послідовне пом'якшення регіональних диспропорцій розвитку було визначено в Україні одним з ключових пріоритетів державної політики. Шляхи зміцнення ролі регіонів у соціально-економічному розвитку країни, практичне втілення ідеї щодо зростання їх конкурентоспроможності шляхом упровадження дієвої державної регіональної політики, структурних перетворень на рівні економіки регіонів. Загальною ознакою структурної перебудови регіональної економіки за цей період стали її стихійність, неврегульованість, збереження значної диспропорційності. У цей час в Україні статус регіонів-лідерів остаточно закріпився за м. Києвом, Донецькою, Дніпропетровською, Харківською областями, де у 2008 р. проживало 29,1 % наявного населення України, проте було зосереджено 45,9 % валової доданої вартості (ВДВ) країни, 47,4 % — промислового виробництва. Структурні диспропорції регіонального розвитку значною мірою зумовлені нерівномірністю розподілу інвестиційної діяльності по регіонах. Підтверджується це статистичними даними: на згадані вище 4 регіони у 2008 р. припадало 44,6 % інвестицій в основний капітал та 50,6 % прямих іноземних інвестицій [13]. Інші регіони України, представлені в основному сільськогосподарськими районами, тією чи іншою мірою обслуговують регіони.

Стратифікацію рівнів розвитку регіонів України підтверджують значні розбіжності в їх забезпеченості бюджетними ресурсами. Так, на 1 гривню відрахувань з місцевих бюджетів до державного бюджету у 2007 р. було отримано трансфертів з державного бюджету: Тернопільською областю — 11,16 грн; Вінницькою — 8,59 грн; Черкаською — 8,40 грн, тоді як для м. Києва цей показник становить 68 коп., для Донецької та Київської областей — 2,60 грн, для Дніпропетровської — 2,89 грн тощо.

Наочним виявом диспропорційності територіального розвитку України є наростання відмінностей у показниках валового регіонального продукту (ВРП) та ВРП на одну особу. Так, якщо у 2000 р. співвідношення між максимальним (м. Київ — 5965 грн) та мінімальним (Чернівецька область — 1411 грн) значенням ВРП на одну особу складало 4,2 разу, то вже у 2004 р. це співвідношення склало 6,6 разу, а у 2007 р. — 6,8 разу (м. Київ — 49795 грн; Чернівецька область — 7369 грн.). Лише в 6 регіонах (м. Київ, Дніпропетровська, Донецька, Полтавська, Запорізька та Харківська області) ВРП на одну особу у 2007 р. перевищував середній показник по країні. Зазначимо, що у середині 1990-х років такий розрив був меншим і складав між максимальним (м. Київ — 142,8 % до середнього по Україні) та мінімальним (Закарпатська область — 53,3 % до середнього по Україні) лише 2,7 разу [14].

Такі диспропорції перерозподілу інвестиційних ресурсів на рівні регіональної економіки не можна пояснити тільки фінансово-економічними чинниками, що впливають на формування уподобань потенційних інвесторів. Вагомим чинником активізації інвестиційних процесів є наявність чи відсутність сприяння з боку місцевих органів влади.

Характерно, що динаміка промислового виробництва регіонів значною мірою визначається структурою регіональних промислових комплексів. Регіони, в яких суттєву питому вагу в структурі промислового виробництва складають паливна, видобувна та металургійна галузі, протягом останніх років здебільшого демонструють досить помірні темпи зростання. У цілому слід констатувати, що протягом 2004—2008 рр. економікам регіонів-лідерів промислового розвитку здебільшого була притаманна орієнтація на використання традиційних природних ресурсів та екстенсивних факторів конкурентних переваг.

Негативні наслідки диференціації у складі національної економіки регіонів-лідерів промислового розвитку, які одночасно виконували й функцію валютних донорів країни, далися взнаки з настанням світової фінансової кризи у другому півріччі 2008 р. Зміна кон'юнктури на світових ринках (падіння попиту та цін на товари сировинної групи та напівфабрикати, насамперед на продукцію металургійного та хімічного виробництва) зумовила й стрімке падіння обсягів виробництва та погіршення соціально-економічних показників насамперед у промислових регіонах, які традиційно мали статус „лідерів” регіонального розвитку: Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській областях тощо.

Стрімке падіння обсягів виробництва у східних регіонах, висока питома вага монофункціональних міст (та районів), відсутність потенційних можливостей та досвіду розвитку альтернативних видів економічної діяльності (зорієнтованих на потреби внутрішнього ринку), відсутність традицій „заробітчанства” — сприяють „консервації” кризової ситуації в цих регіонах та загострюють низку загальнонаціональних проблем (поповнення державного, місцевого бюджетів, виплати працівникам бюджетної сфери та соціальні виплати тощо).

Відповідно до Стратегії, державна регіональна політика має спрямовуватися насамперед на розв'язання проблем підвищення інвестиційної привабливості регіонів та інноваційної активності в них; розвиток виробничої та соціальної інфраструктури; мінімізацію регіональних диспропорцій у сфері соціально-економічного розвитку регіонів; посилення міжрегіональних зв'язків; раціональне використання людського потенціалу. Відповідно, на період до 2015 р. Стратегією визначено чотири стратегічні завдання у сфері регіонального розвитку: підвищення конкурентоспроможності регіонів та зміцнення їх ресурсного потенціалу; розвиток людських ресурсів; розвиток міжрегіональної співпраці; створення інституційних умов для розвитку регіонів [14].

З метою створення умов для підвищення конкурентоспроможності регіонів (як основи їх динамічного розвитку та усунення значних міжрегіональних диспропорцій) у 2008 р. розроблено Концепцію державної регіональної політики. Відповідно до положень Концепції [15], з метою створення повноцінного середовища для життєдіяльності людей на всій території України, забезпечення просторової єдності держави та сталого розвитку її регіонів постало питання щодо визначення основних правових, організаційних, економічних, соціогуманітарних та екологічних засад державної регіональної політики. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 січня 2009 р. № 41-р було створено робочу групу з розроблення проекту Закону

України „Про засади державної регіональної політики” [16]. Група має підготувати і подати Уряду проєкт Закону. А відповідальним виконавцем є Міністерство регіонального розвитку та будівництва України.

Основною метою державної регіональної політики є забезпечення високого рівня якості життя людини незалежно від місця її проживання, забезпечення соціальної та економічної єдності держави. Практичне втілення цієї мети потребує створення сприятливих умов для збалансованого економічного розвитку регіонів та зменшення міжрегіональних структурних диспропорцій; інтеграції регіонів у єдиний політичний, правовий, економічний, інформаційний простір; оптимального використання соціально-економічного потенціалу регіонів з урахуванням природних, екологічних, географічних особливостей, етнічних і культурних традицій; підвищення конкурентоспроможності регіонів [17].

Основним інструментом, засобом децентралізації є адміністративно територіальна реформа України. В організаційному плані реформу слід розпочинати лише тоді, коли буде створено її достатнє нормативно-правове, кадрове та фінансове забезпечення. Реформу потрібно проводити поетапно, проте в досить стислий проміжок часу.

Запровадження нової системи АТУ не можна здійснювати як окремо взятую реформу. Ефективності від реформи можна очікувати лише через деякий час і лише за умови, що вона здійснюватиметься у комплексі з урегулюванням проблем що стосуються місцевого самоврядування, бюджетної політики, комунальної власності, ухвалення водного, лісового, житлового кодексів.

Слід також зазначити, що проведення масштабної реорганізації адміністративно-територіального устрою на першому етапі може призвести до погіршення якості державного управління. Кваліфікація і компетенція державних службовців на регіональному рівні нижчі за столичний рівень. Тому без попередньої підготовки управлінського персоналу реформа на місцях може просто „забуксувати” [18].

Україна потребує зміни територіального устрою. Цей процес зумовлений інтеграційними зусиллями держави щодо наближення до європейських стандартів, прагненням удосконалити систему державного управління, підвищити ефективність регіональної політики тощо. Необхідність реформування АТУ задекларована найвищими владними інституціями и державі та зазначена у низці важливих документів. На сьогодні існують на працювання щодо концептуальних засад та доволі обґрунтовані орієнтири відносно можливої конфігурації системи адміністративно-територіального поділу держави.

Під час планування реформи АТУ важливо враховувати низку обставин. Насамперед те, що дана реформа не може бути здійснена як одноразова блискавична акція завдяки заслугам певної політичної сили, що знаходиться при владі. Це питання повинно стояти над поточною політичною ситуацією. Проведення реформи потребує внесення змін до Конституції України, а відтак — консенсусу в цьому питанні більшої політичної сил у Верховній Раді України [19].

Підсумовуючи, зазначимо, що сучасний стан надання державних послуг населенню в Україні далекий від світових стандартів. Це пояснюється історичними (адміністративний спадок від Радянського Союзу) та політико-економічними причинами. Власний досвід вирішення проблем державного адміністрування в Україні обмежений, тому владі при реформуванні адміністративної системи слід взяти за основу практику розвинених світових демократій, а суспільству через неурядові інститути контролювати їх роботу. Висока якість взаємодії держави та суспільства гарантуватиме стабільну обопільну підтримку.

Для ефективного впровадження процесів децентралізації необхідно:

- продовжити, спираючись на науково обґрунтовані концептуальні засади, системне реформування інститутів публічної влади України, удосконалити її політико-правові основи та провести на оновлених конституційних засадах парламентську, адміністративну, територіальну, судово-правову реформи і реформу місцевого самоврядування;
- забезпечити прозорість роботи державних органів щодо розробки засад адміністративної реформи, реформи місцевого самоврядування та поетапного вдосконалення адміністративно-територіального устрою України, враховуючи історичні, географічні, економічні, мовні, релігійні, культурні та інші чинники, а також обґрунтовані пропозиції органів і представників місцевого самоврядування;
- вжити подальших заходів щодо запровадження податку на нерухомість, дотримання природного порядку стягування податку на землю (повністю залишивши його в бюджеті територіальної громади), внесення змін до бюджетного та податкового законодавства з метою створення гарантованих умов для забезпечення стабільної майнової і фінансової бази стосовно здійснення органами місцевого самоврядування власних повноважень, формування бюджетів розвитку, а також фінансового забезпечення у гарантованих державою обсягах, виконання ними делегованих повноважень, що виключить існуючу нині залежність місцевого самоврядування від органів виконавчої влади;
- невідкладно внести зміни до законодавства про місцеві вибори щодо запровадження під час їх проведення максимально ефективних виборчих систем та процедур (через інтеграцію в систему пропорційного представництва механізмів самовисування за списком, об'єднати вибори ради і голови громади, передбачивши, що кандидат на посаду міського голови йде першим номером у списку та ін.), які б відповідали Конституції України, а також враховували б особливості окремих адміністративно-територіальних одиниць і водночас сприяли політичному структуруванню суспільства [20]. Саме так визначають завдання вітчизняні експерти.

Таким чином, аналіз організації системи місцевого самоврядування в Україні показує, що нині є доволі широкі законодавчо закріплені повноваження. Водночас якість їх реалізації і реальної децентралізації не відповідає сучасним вимогам та курсу на європейську інтеграцію. Особливо це проявляється у сфері бюджетування та підвищенні економічних можливостей органів місцевого самоврядування. Якість та спектр надання публічних послуг регіональними структурами влади не може задовольняти громадян, не відповідає європейським стандартам. Становище зміниться на краще тоді, коли не лише децентралізація та субсидіарність стануть засадничими у діяльності органів місцевого самоврядування, але й зросте рівень професійності кадрів, активність участі територіальних громад у суспільно-політичному житті, а також буде вдосконалено фінансово-економічне забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування. Слід також наголосити, що рівень громадського контролю органів влади, зокрема місцевого самоврядування, має значно підвищитися. Цьому має прислужитися й підвищення рівня поінформованості громадян щодо існуючих механізмів взаємодії їх з цими органами. Лише комплексний підхід уможливить забезпечення зростання рівня функціонування місцевого самоврядування до вимог часу та європейських критеріїв.

Посилання та література:

1. Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку.— К.— НІСД.— 2007.— С. 80.
2. Borzel T. Towards Convergence in Europe? Institutional Adaptation to Europeanization in Germany and Spain / Tania Borzel // Journal of Common Market Studies.— 1999.— Vol 37.— No 4.— P. 597—616.
3. Agenda 2000 — Commission Opinion on Poland's Application for Membership of the European Union, DOC/97/16, Brussels, 15th July 1997.
4. Agenda 2000 — Commission Opinion on the Czech Republic's Application for Membership of the European Union, DOC/97/17, Brussels, 15th July 1997.
5. Разработка новых правил игры в старых условиях / Ред. М. Мунтяну, В. Попа.— Том 3: Органы местного самоуправления в Восточной Европе, на Кавказе и в Средней Азии.— Будапешт: OSI / LGI, 2001.— 822 с.
6. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: У 3 т./За ред. акад. НАНУ В.М. Гейця.— К.:Фенікс.— 2007; Сиденко В.Р. Глобалізація — європейська інтеграція — економічне розвиток: українська модель: У 2 т./В.Р. Сиденко.— К.: Фенікс.— 2008.
7. Конституція України.— К.— 2005.
8. Рада Європи. Постійна конференція місцевих і регіональних влад Європи. Рекомендація 102 (2001); Про стан місцевої й регіональної демократії в Україні <http://www.coe.kiev.ua/docs/kmpbe/r102%282001%29.htm>
9. Експертна доповідь „Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2006 році”.— С.— 97.
10. Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти.— К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003.—С. 464.
11. Саймон, Герберт А. Адміністративна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції; Пер. з англ. вид.—Вид. перекл. і допов. числен. заув. авт.—К.: АртЕк, 2001.—С. 105—106.
12. Темненко Н., Загоруля О. Законодавче регулювання питання надання адміністративних послуг органами виконавчої влади // Сайт Мін.юст. Коментарі фахівців (архів 2005).
13. Державне управління: навч. посіб.— 2-е вид., випр. і допов./ А.Ф. Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна, Л.Ю. Гордієнко / За ред. А.Ф. Мельник.—К.: Знання, 2004.— С. 158.
14. Черевко О.В. Стратегія соціально-економічного розвитку регіонів України: монографія / О. В. Черевко.— Черкаси: Брама-Україна, 2006.— 424 с.
15. Держкомстат <http://www.ukrstat.gov.ua/>
16. Постанова від 21 липня 2006 р. № 1001 Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1001-2006-%EF>
17. Концепція державної регіональної політики / Схвалена на засіданні Кабінету Міністрів України 2 липня 2008 року <http://www.minregionbud.gov.ua/index.php?id=895>
18. Про утворення робочої групи з розроблення проекту Закону України „Про засади державної регіональної політики”: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 січня 2009 р.— № 41—р. <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
19. Україна в 2005—2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / За заг. Ред. Ю.Г. Рубана.— К.: НІСД, 2009.— 655 с.
20. Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / За заг. Ред. Ю.Г. Рубана.— К.:НІСД, 2007.— 538 с.

3.10. Україна і стратегії розвитку єврорегіонів

Тенденції глобальних світових процесів дозволяють по-новому оцінити місце прикордонних територій у розвитку міжнародних відносин. Прагнення регіонів багатьох держав знайти своє місце серед учасників міжнародного співробітництва вимагає проведення спільних досліджень соціально-економічних проблем прикордонних територій, результатом яких повинна стати поява проектних рішень і обґрунтувань з метою їхньої практичної реалізації на національному і міжнародному рівнях. У зв'язку з *актуалізацією* наприкінці ХХ ст. *регіональної проблематики* і на рівні груп країн, і на рівні внутрішніх територій, регіони почали розглядатися з позицій водночас і внутрішніх національних, і інтернаціональних утворень. Потужний регіональний рух стає дедалі більше домінуючою тенденцією світового розвитку. І з практичної, і з академічної позицій комплексний процес євроінтеграції і розширення ЄС сприяв приверненню уваги до *прикордонних регіонів як до зон міждержавної взаємодії*. Національні ринки інкорпуються в ширший європейський економічний простір, у той час як субнаціональні ринки розвиваються, відображаючи зростаючу функціональну і культурну важливість регіонів.

Враховуючи обставини, що мають місце в суспільно-економічному житті України, і проблеми вдосконалення механізму зовнішньоекономічних зв'язків, а також кон'юнктуру зовнішнього ринку, слід зазначити, що нині відбувається інтенсивний пошук нових форм і методів економічного співробітництва. Саме тому процес становлення і розвитку субрегіонального міжнародного співробітництва виходить на перший план. Однією з ефективних форм діяльності субрегіональних об'єднань, а разом з тим — територіальної відкритості України, можуть бути транскордонні регіони (*єврорегіони*).

Протягом останніх років в Україні одним з перспективних напрямів розвитку транскордонного співробітництва є діяльність місцевих органів влади в рамках єврорегіонів, що здійснюється з метою об'єднання зусиль в економічній, соціальній, науковій та екологічній сферах. Єврорегіони є вищою організаційною формою транскордонної співпраці, що характеризується наявністю системи управління та фінансування цієї діяльності. В ЄС єврорегіони вже сприймаються як суб'єкти міжнародної діяльності. Більшість з них має спільну Концепцію розвитку транскордонного регіону з урахуванням європейських, національних та регіональних інтересів. Позитивними прикладами розвитку єврорегіональної співпраці можуть бути Німеччина, Чехія, Угорщина та Польща, де єврорегіони створені за периметром кордонів цих держав. І про це вже йшлося в одному з попередніх розділів.

У центрі уваги при обговоренні українського досвіду створення і функціонування єврорегіонів, зважаючи на те, що законодавча база України дозволяє поки що лише імітувати на своїй території ці європейські моделі, на першому місці є саме *правовий аспект*. Згідно з Конституцією України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надається Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України: вони стають актами прямої дії і для регулювання відповідних відносин не потребують додаткових актів внутрішнього законодавства.

Оскільки Верховна Рада України прийняла Постанову „Про приєднання України до Європейської конвенції про основні принципи транскордонного співробіт-

ництва між територіальними общинами або органами влади 1980 року” [1], то ця Конвенція за своєю еквівалентністю фактично посідає місце серед законів України і прирівнюється за юридичною силою до міжнародних договорів. Звичайно, що прийняті 1995 р. Додатковий протокол і 1998 р. протокол № 2 до Конвенції також входять до законодавства, що регулює транскордонне співробітництво. Серед українських нормативних документів, що складають основу правового поля у даній сфері, насамперед слід назвати Закони України „Про зовнішньоекономічну діяльність” (1991) [2], „Про міжнародні договори України” (1993) [3], „Про місцеве самоврядування в Україні” (1997) [4], „Про місцеві державні адміністрації” (1999) [5], „Про транскордонне співробітництво” (2004) [6].

Регулювання транскордонного співробітництва та створення і функціонування євро регіонів також регулюється міждержавними договорами (зокрема, Угоди про добросусідські відносини та співробітництво підписані з Угорщиною (6.12.1991 р.), Польщею (18.05.1992 р.), Словаччиною (29.06.1993 р.), Румунією (2.06.1997 р.) Молдовою (23.10.1992 р.) [7].

Необхідність удосконалення нормативно-правової бази транскордонного та міжрегіонального співробітництва була визначена в Розпорядженні Кабінету Міністрів України „Про заходи щодо реалізації Концепції державної регіональної політики” (13.09.2001 р.) та Постанови Кабінету Міністрів України „Про деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та євро регіонів” (29.04.2002 р.). Закон України „Про транскордонне співробітництво” серед іншого нормативно визначає мету та принципи державної політики у сфері транскордонного співробітництва, повноваження суб’єктів транскордонного співробітництва України, принципи та форми державної підтримки транскордонного співробітництва та його фінансове забезпечення. Однак, на думку експертів, цей закон фактично ігнорує роль транскордонного співробітництва як інструменту територіального та регіонального розвитку. Можливі форми державної фінансової підтримки транскордонного співробітництва в ньому фактично відсутні.

Розширення Європейського Союзу до кордонів України та реалізація Програми сусідства ЄС (ENPI) зумовлює удосконалення аспектів євро регіонального співробітництва. Використання євро регіональних структур для активізації транскордонного співробітництва дедалі більше утверджується в регіональній політиці як інтеграційний механізм, який безпосередньо реалізується у прикордонні. Повне охоплення периметрів кордонів більшості європейських країн євро регіонами створює уніфіковане середовище для реалізації регіональної політики ЄС та політики національних держав у сфері транскордонного співробітництва. Нові інструменти регіональної політики ЄС, які використовуються в Програмі сусідства ЄС, зумовлюють необхідність перегляду ставлення до євро регіонів в Україні та пошуку нових шляхів вирішення проблем, що існують та виникають у транскордонних регіонах. Механізм та інструментарій реалізації Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на період до 2010 р., хоча і дещо схожі на європейські, проте в них відсутній механізм використання євро регіонів як інституції транскордонного співробітництва. Саме тому надзвичайно актуальним постає завдання розробки нових механізмів активізації євро регіонального співробітництва та утвердження їх як організаційної, економічної і координаційної платформи транскордонної співпраці, як це відбувається на кордонах країн — членів ЄС [8].

Рис. 1. Єврорегіони на кордонах України

На кордонах України на сьогодні створено сім єврорегіонів (див. рис. 1): „Буг” (Україна, Польща, Білорусь, 1995), „Карпатський єврорегіон” (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, 1993), „Нижній Дунай” (Україна, Молдова, Румунія, 1998), „Верхній Прут” (Україна, Молдова, Румунія, 2000), „Дніпро” (Україна, Росія, Білорусь, 2003), „Слобожанщина” (Україна, Росія, 2003) та „Ярославна” (Україна, Росія, 2007).

Нині процес створення нових єврорегіонів на інших територіях України знову активізувався. Львівською облдержадміністрацією поновлено розгляд питання доцільності створення єврорегіону „Сян” за участю Львівської області та Підкарпатського воєводства (Польща), подібна робота розпочалася в Донецькій та Луганській областях. На „сьогоднішньому кордоні” Україна — ЄС прикордонне співробітництво між регіонами та територіями України, Польщі, Угорщини, Словаччини та Румунії розвивається в рамках чотирьох єврорегіонів — Карпатського, „Буг”, „Нижній Дунай” та „Верхній Прут”. Розвиток кожного зі згаданих єврорегіонів має деякі особливі проблеми формування та функціонування.

До проблем Карпатського єврорегіону слід віднести його вже стартову „етно-політизацію”, наслідком якої стало залучення до транскордонних ініціатив Міністерства закордонних справ та інших центральних урядових структур більшою мірою, ніж місцевих та регіональних органів влади та економічних інституцій та структур. На думку дослідників, це призвело до неприродного збільшення його території (161 192 кв. км з населенням 16 млн чол.), що стало однією з причин фактичної стагнації функціонування цього єврорегіону.

З досвіду розвитку інституційних інструментів транскордонного співробітництва єврорегіону „Буг” варто згадати, мабуть, лише створення в рамках єврорегіону Депозитно-кредитного банку в м. Луцьк.

Дещо окремо позиціонується єврорегіон „*Нижній Дунай*”. Експерти визнають певний прогрес, досягнутий завдяки транскордонному співробітництву між регіонами *України, Румунії і Молдови* в рамках цього єврорегіону, у вирішенні проблем розвитку прикордонних територій, розв’язанні проблем транскордонного характеру та зняття напруги у прикордонних зонах трьох держав. Разом з тим експерти вважають, що діяльність єврорегіону є надто бюрократизованою. Рівень залучення до транскордонного співробітництва бізнесових структур і громадського сектору (окрім структур із „грантового” супроводу та бізнес-оточення місцевих влад) в Одеській області залишається низьким. Ще одна проблема полягає в тому, що різко відмінним є ступінь асиметрії (*розвиненості реальної інституціональної основи регіонального розвитку та транскордонного співробітництва*) країн—членів цього єврорегіону. Найвищим він є в румунській частині єврорегіону, де завдяки зусиллям місцевих влад, бізнесових структур, а після прийняття Закону „*Про регіональний розвиток у Румунії*” (18.07.1998 р.) — завдяки державній підтримці, створено розгалужену мережу реально працюючих інституцій регіонального розвитку, які безпосередньо залучені до просування транскордонного співробітництва румунськими повітами — членами єврорегіону. В Одеській області, як і в інших регіонах України, такий інституційний базис наразі *лише формується*, на жаль, без суттєвої підтримки та контролю з боку держави.

Особливістю ж єврорегіону „*Верхній Прут*” є те, що в його рамках апробується така модель транскордонного співробітництва, як екоєврорегіон, що власне і обмежує зміст його функціонування.

Характерною особливістю розвитку єврорегіонів зі спільною участю *України та Румунії* знову ж є те, що, на відміну від Західної Європи, де транскордонне співробітництво покликане, головним чином, *стимулювати економічне зростання і життєвий рівень громад, розташованих у периферійних зонах держав*, тут йдеться не стільки про співпрацю економічного характеру, скільки *про захист і збереження етнічної, культурної, історичної та мовної самобутності румунської меншини в Україні та української в Румунії*.

Таким чином, стає зрозумілим, що на поточному етапі важливою загальною проблемою прикордонного співробітництва є *звужений спектр мотивацій та інтересів до безпосереднього співробітництва між прикордонними громадами та територіями*. Зокрема, однією з проблем державного управління прикордонним співробітництвом є те, що основним „*мотивом*” партнерства в рамках єврорегіонів наразі є не стільки можливість розв’язання спільних проблем транскордонного характеру, скільки *гра інтересів представників місцевого істеблішменту та їх бізнес-оточення, особисті стосунки між представниками прикордонних місцевих органів влади та самоврядування, які працюють у прикордонних регіонах цих країн і виступають рушійною силою транскордонних проєктів*. У контексті вказаних вище проблем необхідно знайти спосіб перейти від контактної ролі інституту „*єврорегіон*” до реальної інтегративної та планувально-координуючої ролі в розвитку прикордонних територій.

Експерти відзначають, що вступ країн—сусідів України — Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії до ЄС (2004—2007 рр.) *автоматично не сформував нові механізми інтенсифікації транскордонного співробітництва на її кордоні*. Незважаючи на покращення фінансування з боку ЄС, структурні проблеми прикордонної співпраці залишилися незмінними і їх можливо подолати лише із зміною державної політики та управлінських стереотипів усіх партнерів. За нових геополітичних умов євроре-

гіони, що діють на західних кордонах України, потребують докорінних змін організаційних механізмів та філософії свого подальшого існування, інструментів розвитку співпраці з європейськими структурами. Зокрема через те, що значним викликом „міжлюдському” співробітництву на кордонах, що стихійно підтримувало певний рівень взаємодії між прикордонними регіонами, стало входження країн—сусідів України до Шенгенського простору і встановлення нового візового режиму. Це вже призвело до ускладнення руху та контактів між людьми, інститутами громадянського суспільства, управлінськими та підприємницькими структурами.

Наразі можна прогнозувати наступні етапи розвитку прикордонного співробітництва України в умовах входження країн—сусідів до Шенгенського простору:

- *етап адаптації* до європейських стандартів, який буде складним і навіть болючим (введення шенгенських віз, обмеження вільного пересування громадян, труднощі зі створенням ефективних механізмів співпраці);
- *етап реалізації* закладеного в транскордонному співробітництві потенціалу, який принесе відчутні результати в плані соціально-економічного розвитку, що має призвести до формування нової системної якості транскордонного співробітництва.

Дані проблеми можливо комплексно вирішувати на основі *вироблення концепцій подолання асиметрії рівнів розвитку прикордонних територій* (програми спільного розвитку прикордонних територій України й Угорщини, України і Словаччини, прийняті органами місцевого самоврядування цих країн, які є взірцевими і для інших країн—сусідів, а також Стратегія розвитку транскордонного співробітництва Карпатського євро регіону на 2007—2011 рр., яка повільно, але все ж реалізується). Позитивним є те, що дані програми працюють, а проблеми, що виникають під час їх реалізації, оперативно вирішуються скоріше пошуком компромісів силами дипломатичних відомств, акредитованих у західному регіоні України, зокрема в Закарпатській області, аніж чіткою координацією діяльності відповідних державних органів.

За роки створення та існування євро регіонів змінилися внутрішні і зовнішні умови їх розвитку та підходи до територіальної співпраці на європейському та національному рівнях. Це породжує системні проблеми в їхній діяльності, без розв’язання яких ця інституція не може відігравати роль активного актора на європейській арені територіальної співпраці. Зазначимо **причини виникнення таких проблем**:

- недосконалі та не цілком актуальні Статuti євро регіонів;
- різні підходи держав—членів до перспектив подальшого розвитку євро регіонів;
- відсутність уніфікованих джерел фінансування діяльності євро регіонів.

Основні проблеми, що на даний час гальмують діяльність євро регіонів, наступні:

- відсутність системного підходу до організації транскордонної співпраці;
- низький рівень залучення організацій громадянського суспільства до діяльності євро регіонів;
- незначна частка економічних проектів серед реалізованих транскордонних, які переважно мають політичну або культурну спрямованість;
- неадекватність повноважень місцевих і регіональних органів влади завданням активізації транскордонного співробітництва, зокрема у форматах, передбачених програмами Європейської політики сусідства;
- неналежний рівень підготовки кадрів в органах регіонального рівня, недостатня кількість фахівців з розробок заявок щодо залучення коштів міжнародних фінансових структур, створення спільних транскордонних проектів тощо.

- недосконалість системи моніторингу та оцінки вже реалізованих транскордонних проектів, що ускладнює процес відбору проектів на отримання фінансування.
- невідповідність компетенцій національних сторін, спричинена різними системами адміністративно-територіального устрою держав—членів. Це викликає проблему визначення аналогічних адміністративних одиниць з однаковими повноваженнями, особливо на місцевому рівні, в рамках яких могла б розвиватися співпраця;
- відсутність єдиних джерел фінансування в рамках програм співпраці, крім пілотних фінансових інструментів у передвступному для Польщі, Угорщини, Словаччини та Румунії періоді (PHARE CBC), а також перших операційних програм, що реалізувалися в рамках Ініціативи Спільнот INTERREG IIIA 2004—2006 і недосконалої програми TACIS CBC для України, коли не функціонувала жодна конкретна програма сприяння розвитку — і не лише в інвестиційній сфері, а й щодо сприяння багатосторонній міжлюдській та інституційній співпраці;
- нерівномірність та різні компетенції виконавчих структур кожної з національних сторін. Для ефективної співпраці оптимальним варіантом стало б утворення в їх рамках професійних виконавчих структур, скажімо — у формі асоціацій органів місцевого самоврядування або агенцій регіонального розвитку територій, що входять до кожної з національних частин євро регіону і були б уповноважені регіонами виступати відповідними Національними Представництвами, здійснювали б координацію співпраці, забезпечували б участь громад в діяльності євро регіону, володіли б відповідними компетенціями для здійснення виконавчих функцій у кожній з національних сторін*;
- на прикладі Карпатського Євро регіону можна побачити проблеми асоціації надто великого територіального масштабу (19 регіонів п'яти держав, відстань між центрами яких подекуди сягає 500 кілометрів), що, зрозуміло, спричиняє труднощі у багатосторонніх контактах в рамках асоціації, а співпраця переважно реалізується у двосторонньому форматі;
- політичне рішення про створення Карпатського Євро регіону, що охоплює близько 16 мільйонів населення, величезну територію та різні за рівнем розвитку та потребами регіони так само показує й неспроможність повноцінного функціонування структури, породжує кризу ідентифікації регіонів-учасників себе з асоціацією і у свою чергу, послаблює рівень зацікавленості частини з них у діяльності Карпатського Євро регіону;

І Європейський Союз, і Рада Європи протягом трьох останніх десятиліть перебувають у пошуку *оптимальних механізмів територіальної співпраці*. Новим її інструментом Рада та Парламент Європейського Союзу визначають Європейські угруповання територіальної співпраці (*European Grouping of Territorial Cooperation*) [9]. У той

* Після періоду відсутності такої виконавчої структури в Україні у 2008 р. Національним Представництвом України в Карпатському Євро регіоні голови Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької обласних рад визнали нею Асоціацію органів місцевого самоврядування „Євро регіон Карпати — Україна”, членами якої на даний час є 63 органи місцевого самоврядування та їх асоціації, а саме 2 обласні ради, 21 районна рада, 5 міських рад, 2 селищні ради та 30 сільських рад, а також 3 об'єднання: Асоціація гірських районів Львівщини „Бойківські Бескиди”, Асоціація органів місцевого самоврядування регіону Гуцульщини та Асоціація місцевих рад „Ради Львівщини”.

же час, члени Ради Європи дискутують щодо Третього протоколу до Мадридської конвенції, що зробить можливим створення так званих „Угруповань євро регіональної співпраці” (*Euroregional Co-operation Grouping*) [10]. У зв’язку з цими ініціативами європейських структур в євро регіонах, учасником яких є Україна, а також державною владою України необхідно **ініціювати**:

- перегляд Статутів та інших нормативних документів з метою пристосування їх до положень документів ЄС та Ради Європи, що регулюють територіальну співпрацю;
- забезпечення системного й інноваційного підходу до організації транскордонної та євро регіональної співпраці;
- законодавче унормування питання розширення повноважень місцевих органів влади в Україні щодо вирішення спільних з регіонами сусідніх держав завдань регіонального та місцевого розвитку;
- визначення транскордонного співробітництва в рамках євро регіонів одним з пріоритетних напрямків стратегічного розвитку регіону та передбачення в місцевих бюджетах України коштів на підтримку програм і проектів транскордонного співробітництва;
- посилення економічної спрямованості співробітництва в рамках Європейської політики сусідства, зокрема — у сфері зовнішньої торгівлі, в контексті нової поглибленої Угоди про партнерство між Україною та ЄС;
- розробку та запровадження ефективної, прозорої системи проектного менеджменту, моніторингу та оцінки вже реалізованих проектів;
- забезпечення популяризації серед громадськості ідей євро регіонів, транскордонного співробітництва та Європейської політики сусідства, зокрема [11].

Ініціативи, висвітлені вище, **дозволять** у середньостроковій перспективі:

- покращити ефективність діяльності євро регіонів, членом яких є Україна, шляхом залучення до співпраці громад, визначення рамок діяльності та перспективних джерел фінансування євро регіонів, уніфікації структури та визначення „правил гри” їхніх членів;
- залучити до транскордонного співробітництва та співпраці з країнами ЄС більшу кількість регіонів, що мають значний потенціал розробки спільних проектів;
- створити „центри зростання” на базі євро регіонів за участі України, що сприятиме розвитку малого підприємництва, суміжних галузей економіки, ринкової інфраструктури, створення нових робочих місць та подолання соціального напруження;
- підвищити ефективність використання технічної та фінансової допомоги ЄС у рамках реалізації транскордонних проектів, спрямованих на вирішення найактуальніших проблем прикордонних територій;
- розширити міжрегіональне та транскордонне співробітництво з новими членами ЄС, поглибити євро інтеграційні процеси;
- збільшити рівень довіри до українських партнерів з боку закордонних інвесторів і міжнародних організацій, що сприятиме зростанню інвестиційної привабливості та зміцненню конкурентоспроможності України в контексті глобалізаційних процесів.

Таким чином, при створенні сприятливих умов прикордонні території зможуть найближчим часом перетворитися на **кон’юнктурутворювальний чинник міжнарод-**

них економічних зв'язків, а функціонуючі євро регіони створюють мультиплікаційний ефект активізації зовнішньоекономічних зв'язків і раціонального використання продуктивних сил та природно-економічних ресурсів прикордонних територій. Україна, займаючи вигідне геополітичне положення в Європі, далеко не повною мірою використовує цей чинник у вирішенні своїх соціально-економічних проблем. Зокрема, це стосується і зовнішньополітичних зв'язків через формування субрегіональних транскордонних об'єднань. Крім того, сучасна політична ситуація не завжди відкриває особливо сприятливі можливості для проведення внутрішніх реформ, а також для прогресу на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції. Від влади очікують активної підтримки прикордонних регіонів у їхньому прагненні налагодити ефективну транскордонну співпрацю та долучитися до сучасних інтеграційних процесів на теренах ЄС. У той же час, подальше зволікання з налагодженням транскордонної співпраці в зоні нових кордонів ЄС, особливо на тлі доволі болісного введення візового та жорсткішого митного режиму, сприяє формуванню у населення прикордонних регіонів, місцевої та центральної влади негативного іміджу розширення ЄС, подолання якого вимагає значно більше зусиль, ніж своєчасна підтримка наявних напрацювань у сфері транскордонної співпраці.

Посилання та література:

1. Про приєднання України до Європейської конвенції про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами влади: Постанова Верховної Ради України від 14.07.1993 р. // ВВР. 1993.— № 36.— С. 370.
2. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р. // ВВР УРСР. 1991.— № 29.— С. 377.
3. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 р. // ОВУ.— 2004.— № 35.— С. 2317.
4. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. // ВВР.— 1997.— № 24.— С. 170.
5. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 р. // ОВУ.— 1999.— № 18.— С. 774.
6. Про транскордонне співробітництво: Закон України від 24.06.2004 р. // ОВУ.— 2004.— № 29.— С. 1947.
7. Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорською Республікою http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=348_004; Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=616_172; Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та Словачською Республікою <http://uazakon.com/document/trpart05/isx05787.h>; Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною та Республікою Молдова від 23.10.1992 р. // ОВУ.— 1997.— № 115.; Договір між Україною та Республікою Молдова про економічне співробітництво на 1998—2007 роки від 23.10.1998 р. // ОВУ.— 1999.— № 27.— С. 1261.
8. Мікула Н. Євро регіони: досвід та перспективи.— Львів: ІРД НАН України, 2003.— С. 122.
9. EC Regulation No. 1082/2006 of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on a European Grouping of Territorial Cooperation.
10. Draft Protocol No. 3 to the European Outline Convention on Transfrontier Cooperation between Territorial Communities or Authorities concerning Euroregional Cooperation Groupings (ECG), LR-CT(2007)8.
11. Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики / За заг. ред. Ю.Г. Рубана.— К.: НІСД, 2008.— 186 с.

3.11. „Східне партнерство” і можливості для країн — учасниць

Розуміння сутності ініціативи „Східне партнерство” неможливо без з’ясування причин та передумов її появи. Східне партнерство розроблялось Польщею і Швецією для України. Мета — створення передумов, які би в подальшому відкрили двері Україні до членства в ЄС. Проте можливості Польщі переформулювати Східну політику ЄС обмежені. Це спричинено тим, що до вступу Польщі в ЄС, Європейський Союз запровадив власну політику щодо своїх країн—сусідів під назвою Європейська політика сусідства. Крім того, Європейський Союз не узгодив Польські ініціативи, розпочаті після розширення ЄС у 2004 р. Відсутність узгодження була викликана переважно характером пропозицій. Наприклад, польські заходи, розпочаті в ЄС після Помаранчевої революції, ставили за мету надання Україні перспективи членства, або, коли Європейський Союз проігнорував спроби Польщі посилити східну політику ЄС, переважно тому, що вони не задовольнили позицію всіх членів ЄС. Досвід Польщі в запровадженні власних заходів у Європейському Союзі довів, що всі члени ЄС можуть узгодити лише ті ініціативи однієї країни—члена ЄС, які мають дійсно європейське підґрунтя.

Причини та передумови появи ініціативи „Східне партнерство”. У 2008 році збільшилися шанси схвалення прагнень Польщі з приводу східної політики ЄС, що було спричинено діяльністю Франції в Середземному Об’єднанні. На початку цього року президент Франції Ніколя Саркозі запропонував у ЄС запровадити в межах ЄС нову регіональну платформу співпраці, яка збирала б окремих учасників з Європейського Союзу, а також середземноморських країн — не членів ЄС — стратегічних партнерів для Франції. Французька пропозиція в початковій формі не була схвалена всіма членами ЄС, особливо заперечувала Німеччина. Лише після того, як пропозицію Франції було перетворено на більш помірковану ініціативу (ініціатива стає відкритою для всіх країн ЄС), в березні 2008 року Середземне Об’єднання отримало узгодження ЄС. Схвалення Європейським Союзом Середземного Об’єднання створило ситуацію, в якій ЄС навряд чи відмовився б від будь-якої іншої подібної регіональної ініціативи, яка стосувалась би відмінного географічного простору. Особливо, якщо б ця інша ініціатива була узгоджена та знаходилася в межах Європейської політики сусідства, подібно до пропозиції Франції.

Іншою причиною для запровадження Східного партнерства є відсутність присутності ЄС у Східній Європі як регіоні. Процес розширення ЄС на Балкани, поглиблення інтеграції ЄС з чорноморськими країнами (запровадженням у 2007 р. Чорноморської синергії — регіональної ініціативи, спрямованої на поглиблення співпраці ЄС з чорноморськими країнами та зміцнення зв’язків між країнами Чорноморського регіону) і процес поглиблення відносин із південними сусідами ЄС (Середземним Об’єднанням) створюють ситуацію, в якій присутність ЄС у Східній Європі без запровадження в дію цих регіональних ініціатив була б набагато меншою [1].

Ці причини сприяли тому, щоб Ініціатива була представлена до розгляду міністрів закордонних справ країн ЄС 26 травня 2008 року в Брюсселі під час зібран-

ня Ради зі Загальної Політики ЄС та Ради з питань Міжнародних Відносин (GAREC) і схвалена в червні 2008 р.

Проте Євросоюз побачив у Східному партнерстві інструмент для реалізації дещо іншої мети, яка відрізнялась від первинної, запропонованої поляками для України. Головною метою Східного партнерства є укріплення та поглиблення інтеграції між ЄС, країнами Східної Європи та Південного Кавказу, паралельно із процесом поглиблення інтеграції між ЄС, країнами Чорного моря та Середземномор'я, який зараз триває. У короткостроковому періоді Східне партнерство повинно зменшити відмінності між діяльністю ЄС у Чорноморському та Середземноморському регіонах, та політикою ЄС щодо країн Східної Європи та Південного Кавказу. У довгостроковому періоді Східне партнерство планує поглибити інтеграцію між ЄС та країнами—не членами ЄС — представниками ініціативи.

Російсько-грузинська війна на Південному Кавказі значно прискорила її прийняття, оскільки ЄС був змушений якось реагувати на поширення нестабільності з цього регіону [2]. Після подій на Кавказі Європейська Рада звернулася 1 вересня 2008 року до Європейської Комісії з проханням представити свою пропозицію раніше, ніж це передбачалося. Провівши консультації зі своїми східними партнерами, Європейська Комісія пропонує поглибити двосторонні відносини з ними та запровадити нову багатосторонню основу для співпраці.

Російсько-грузинська війна стала початком процесу творення багатополярного світу, що означає розподіл сфери впливу в Європі. Цією війною Росія показала Європі кордони російської сфери впливу, якою є пострадянський простір і на відносини з яким Європа не має права претендувати. З іншого боку, Шенгенською зоною Євросоюз сам позначив свої східні кордони, за межі яких він не збирається поширюватись. Так фактично між ЄС і Росією утворилась лінія розподілу сфер впливу в Європі. Отже, якщо виникли такі кордони і процес поширення ЄС на Схід припинився, то необхідно облаштувати безпечне оточення, створити такий стабільний пояс навколо Європейського Союзу, щоб тут не було ні терористів, ні ніяких інших проблем з цієї території щодо його безпеки не виникало. Відтак питання безпеки стало спільним інтересом для країн ЄС в ініціативі Східного партнерства. ЄС розмірковує, що ця ініціатива допоможе йому, з одного боку, захиститись від Росії поясом більш-менш безпечних і лояльних до ЄС сусідніх країн, а з іншого — знівелювати нову лінію розмежування в Європі.

Невипадково ініціатива Східного партнерства трактується Євросоюзом як невід'ємна частина Європейської політики сусідства. Політика сусідства була прийнята для того, щоб замирити нових претендентів на членство в Європейському Союзі, включаючи й Україну, і щоб вони не лізли в Євросоюз. Але при цьому поставало питання, як бути з сусідніми країнами, що залишилися поза межами європейського інтеграційного поля. Стало зрозуміло, що політика сусідства не мала конкретного змістовного наповнення. Інструменти цієї політики були однаковими по відношенню до всіх сусідів ЄС. Політика сусідства не мала перспективи, тому що у кожній країні ЄС виявилися свої сусіди. У Франції — середземноморські країни, у Британії — Європа і Америка, у німців головним пріоритетом є Росія, у нових членів ЄС (менших за своєю політичною та економічною вагою, ніж старі члени) — Україна. Східне партнерство враховує цей недолік Європейської політики сусідства, так як містить набір конкретних інструментів, які враховують специфіку регіону цієї східної периферії Європи. Проте недолік залишається тому, що зберігається спільний підхід до

всіх країн регіону, без врахування особливостей їх розвитку. Оцінка інтересів та позицій шести країн, на яких розповсюджується ініціатива „Східне партнерство”, суттєво різняться. Між тим, щоб ініціатива „Спільного партнерства” знайшла своє реальне втілення й була успішною, необхідна спільність інтересів країн, які об’єднали б їх у цій ініціативі, та відповідна політична воля національних урядів. У залежності від цих двох чинників країн-учасниць можна поділити на декілька груп.

Першою виступає Україна, яка є безумовним лідером у реалізації євроінтеграційних прагнень на пострадянському просторі. Власне на її досвід євроінтеграційні проекти, як то Угода про асоціацію, Угода про спрощення візового режиму та механізм запровадження зони вільної торгівлі, пропонуються іншим п’яти країнам.

Найбільш загальним критерієм поділу країн, яким пропонується Ініціатива, є власне саме відношення до неї: сприйняття або несприйняття. Свідченням несприйняття можна вважати відмову президентів Білорусії і Молдови прийняти участь у першому Празькому саміті „Східного партнерства”. Отже до країн, які не виявили цілковитого бажання прийняти участь в Ініціативі, можна віднести Молдову та Білорусь. При цьому причини такого небажання двох країн є кардинально протилежними. Молдова вважає як на рівні правлячої еліти, так і опозиції, що ця Ініціатива стане на заваді швидкому приєднанню їх країни до ЄС. Зокрема, президент Молдови В. Воронін порівняв її зі спробою створення ще одного СНД, тільки під контролем ЄС. „Східне партнерство” — це пропозиція перш за все для Вірменії, Грузії та Азербайджану, для яких європейська перспектива дуже віддалена”, — заявив він [3].

Для Білорусії, політичний режим якої зовсім не прагне бути в Європі і перейматись демократичними стандартами, запрошення до ініціативи виявилось неочікуваним. Проте її президент Олександр Лукашенко розгледів у цій ініціативі певну можливість для маневру у складних відносинах з Москвою. Тому власне і послав на Празький саміт першого віце-прем’єра Володимира Семашка. Виходячи з таких позицій Молдови і Білорусії, цілком вірогідно, що реально Ініціатива буде втілюватися в життя не у форматі шести, а у форматі чотирьох країн: України, Азербайджану, Грузії та Вірменії. Слід зазначити, що ці країни теж суттєво різняться між собою в позиціях та інтересах відносно ініціативи „Східне партнерство”. Ці відмінності, як і спільне, можна виявити у їхньому ставленні до форм відносин, платформ та цілей „Східного партнерства”.

У цілому „Східне партнерство”, як з боку ЄС, так і з боку країн-учасниць, передбачає реалізацію двох груп цілей: *ідеологічних і прагматичних*.

Ідеологічний вимір, в кінцевому рахунку, ставить ці країни перед цивілізаційним вибором, а саме: орієнтацією на Європу та європейські структури, а не на Євразію та Росію. До цього ж ідеологічного виміру відноситься побудова демократичних режимів у країнах, що приєднуються до Ініціативи, повага до прав людини та компетентне адміністративне управління.

У прагматичних цілях вбачають насамперед можливість отримання фінансової та технічної допомоги від ЄС, а також можливість втілювати свою політику шляхом балансування між інтересами ЄС та Росії. Іншим критерієм оцінки є пріоритетність багатостороннього чи двохстороннього формату співробітництва в рамках ініціативи „Східного партнерства”, а також їх відношення до чотирьох багатосторонніх політичних платформ та ключових ініціатив.

Грузія

Для Грузії пріоритетними видаються насамперед ідеологічні цілі: інтеграція в європейське співтовариство та проведення демократичних реформ. Очевидно, в інший час Грузія, яка вважалася фаворитом Заходу на Кавказі, могла би розраховувати на більш вагому інтеграційну перспективу. Проте після поразки в російсько-грузинській війні авторитет Грузії та її президента в очах офіційного Брюсселя і країн ЄС виявився значною мірою підірваним. У такій складній геополітичній, економічній та внутрішньополітичній ситуації „Східне партнерство” для Грузії є якщо не журавлем, то хоча б синицею в руках. Більшої перспективи Грузії Євросоюз надати не наважиться, враховуючи її конфронтаційні відносини з Росією та побоюючись різкої реакції останньої. Тож не дивно, що президент Грузії, опозиція та грузинське суспільство оптимістично дивляться на участь своєї країни в ініціативі „Східного партнерства”. Як зазначив президент Грузії Михайло Саакашвілі: „Вперше Грузія організовано, інституційно включається в Європейський Союз, про що ще рік тому було складно навіть мріяти. Це результат обставин, що змінилися після серпневого вторгнення Росії” [4]. Для повернення свого позитивного сприйняття Європою та США Грузія в цій ініціативі буде віддавати перевагу багатосторонньому формату співробітництва. Серед платформ ключовою для Грузії, очевидно, стане перша платформа — демократія, належне управління та стабільність. Контакти між людьми для Грузії не є такими важливими, оскільки грузинська діаспора, переважною мірою, мешкає в Росії та пострадянських країнах, а не в Європі. Що стосується енергетичної безпеки, то Грузія вже й так задіяна в міжнародних енергетичних транспортних коридорах, які проходять через її територію і втілювалися переважно при підтримці США, а не ЄС.

Якщо говорити про прагматичні цілі участі в Ініціативі, то Грузія в рамках Європейського інструменту сусідства і партнерства на 2007—2010 роки може розраховувати на 120 млн євро, тоді як для Молдови ця сума склала 209,7 млн євро.

Проте все ж таки головний інтерес Грузії на сьогодні сконцентрований у сфері безпеки, найбільший дефіцит якої вона відчуває. Але в цій безпековій сфері і рамках ініціативи „Східне партнерство” Євросоюз мало що може запропонувати Грузії. Ініціатива ЄС уособлена в плані Медведєва-Саркозі мала дуже важливе значення для припинення російсько-грузинської війни і збереження державного суверенітету Грузії в серпні 2008 року. Проте вона не вирішила стратегічних завдань Грузії в сфері забезпечення її національної безпеки і територіальної цілісності. Ключову роль в реалізації цих завдань у сфері безпеки Грузії будуть відігравати НАТО і США. Відтак членство в НАТО буде залишатись головним завданням зовнішньої та безпекової політики Грузії. Усе це дає підстави передбачати, що відносини між ЄС і Грузією в ініціативі „Східного партнерства” не будуть таким інтенсивними і всеосяжними, як, наприклад, з Україною.

Азербайджан

Президент Азербайджану Ільхам Алієв розглядає проект „Східне партнерство” як новий і важливий формат, що може й повинен зміцнити відносини між Азербайджаном і ЄС, у рамках якого необхідна реалізація нових спільних проектів з метою вирішення актуальних для Азербайджану й азербайджанського суспільства завдань у політичній, соціально-економічній і гуманітарній сферах.

Основні цілі нового проекту ЄС повністю збігаються з головним вектором внутрішньої й зовнішньої політики президента Ільхама Алієва. Це — зміцнення ре-

форм усередині країни й досягнення відносин з ЄС і його країнами—членами рівня стратегічного партнерства. У цьому основа азербайджанських інтересів до проекту „Східне партнерство” і, у той же час, причина зацікавленості ЄС у співробітництві з Азербайджаном.

Що стосується преси й інших засобів масової інформації, то, як в опозиційних, так і в провладних періодичних виданнях і електронних ЗМІ, широко висвітлюється нова ініціатива ЄС. Відношення всіх ЗМІ до цього питання однозначно позитивне. Виключенням є деякі публікації, у яких констатується факт незначної фінансової допомоги Азербайджану в рамках проекту і піддається критиці політика Євросоюзу відносно Південного Кавказу. Зокрема, критика аргументується відсутністю в Євросоюзу прагматичного регіонального підходу й активної інтегрованої енергетичної політики провідних європейських країн. „Східне партнерство” розглядається офіційним Баку як серйозний проект, участь у якому може істотно підсилити міжнародні й регіональні позиції Азербайджану.

Негативним, з погляду азербайджанської сторони, є необгрунтовано дратівлива реакція деяких представників політичних кіл Росії, що вбачають у цій ініціативі антиросійську спрямованість.

Предметна участь Азербайджану в реалізації даної ініціативи може вплинути на вирішення також внутрішніх завдань, пов'язаних із проведенням реформ у тих або інших секторах економіки й соціальної сфери, включаючи адаптацію законодавства й запровадження європейських стандартів в Азербайджані. Це завдання президент країни Ільхам Алієв розглядає в якості стратегічного, про що він неодноразово заявляв на всіх рівнях.

Азербайджан виходить із пріоритетності двостороннього формату, тому що включає для себе будь-яке співробітництво з Вірменією. Позиція Азербайджану в даному питанні не зміниться доти, поки вірменські збройні сили не покинуть окуповані території Азербайджану. Співробітництво з Вірменією, як би цього не хотіли в Брюсселі й інших європейських столицях, без цієї умови неможливе, чи то під егідою Європейської політики сусідства, Східного партнерства, чи якого-небудь іншого проекту. Однак це не є підставою для ігнорування вигідного співробітництва в даному форматі з іншими країнами, наприклад, із країнами Чорноморського й Балтійського регіонів, з якими в Азербайджану існують справді дружні, взаємовигідні й довірчі відносини.

Від „Східного партнерства” Азербайджан хотів би, в першу чергу, інтенсифікації процесу європейської інтеграції і якнайшвидшого врегулювання вірмено-азербайджанського конфлікту навколо Нагірного Карабаху. У всіх основних документах, які ЄС підписав з Азербайджаном, насамперед в Угоді про партнерство й співробітництво (УПС) від 1996 року, однозначно підтверджується суверенітет, територіальна цілісність і непорушність кордонів Азербайджану. Більше того, у Плані дій ЄС—Азербайджан, прийнятому в листопаді 2006 року, який є своєрідною „дорожньою картою” двостороннього співробітництва між ЄС і Азербайджаном, Євросоюз узяв на себе конкретне зобов'язання „підсилити політичну підтримку зусиллям Мінської групи ОБСЄ по врегулюванню конфлікту навколо Нагірного Карабаху на основі відповідних резолюцій РБ ООН та документів і рішень ОБСЄ”.

Азербайджан розраховує на те, що ця принципова позиція ЄС і його країн—членів збережеться і при реалізації програми „Східне партнерство”, яка розглядається як розвиток положень УПС і Плану дій.

Другою пріоритетною метою участі Азербайджану в „Східному партнерстві” є інтеграція його національної економіки, особливо її нафтового сектору, у європейську економічну систему для того, щоб продукція, зроблена в Азербайджані, відповідала європейським стандартам і мала вільний вихід на ринки Заходу.

Отже, відносно „Східного партнерства” Азербайджан буде переслідувати суто прагматичні цілі. Серед політичного спектра цілей це, насамперед, зближення з ЄС і використання його як додаткового ресурсу в балансуванні з Росією. Така мета цілком вкладається в багатовекторну зовнішню політику Азербайджану, яку останнім часом намагається втілювати його президент Ільхам Алієв. До прагматичних цілей відноситься також намагання досягти європейських стандартів у системі державного, адміністративного управління та соціальної сфери.

Що стосується платформ, то для Азербайджану важливими будуть тільки дві з них: енергетична безпека і наближення до галузевих економік ЄС. Угоди про „мобільність і безпеку” та контакти між людьми не будуть актуальними для Азербайджану по причині відсутності спільного кордону з ЄС. Реальна ж, а не декларативна, демократія не зовсім вписується в модель розвитку тієї держави, яка вибудовується в Азербайджані.

Очевидно, Азербайджан не доведеться бачити в багатосторонньому форматі співробітництва. Присутність Вірменії в ініціативі „Східне партнерство” обмежує участь Азербайджану форматом двохстороннього співробітництва.

Вірменія

Для Вірменії запрошення до ініціативи „Східного партнерства” стало привабливим проектом всилу складних внутрішніх та зовнішніх обставин, у яких опинилася ця країна. Внаслідок окупації частини території Азербайджану під час конфлікту навколо Нагірного Карабаху, Вірменія опинилася фактично в міжнародній ізоляції. Вірменія має надзвичайно складні стосунки зі своїми сусідами. На сході — вороже налаштований до неї Азербайджан, на півдні — Туреччина, дипломатичні відносини з якою до цього часу відсутні. З Іраном у Вірменії дуже складні цивілізаційні, релігійні та політичні розбіжності. На півночі — Грузія, яка знаходиться в стані конфронтації з Росією, із-за чого Вірменія відчуває посилений тиск з боку Росії.

Однобічна воєнно-політична та економічна орієнтація на Росію не принесла бажаних результатів. Вірменія залишається самотньою у вирішенні своїх геополітичних, воєнно-політичних, економічних та соціальних проблем. До того ж, Вірменія не має спільного кордону з Росією і зв'язки двох країн здійснюються через територію Грузії. Надії на остаточне врегулювання нагірнокарабаського конфлікту за допомогою Москви у вірменській еліті теж не залишилось. Нещодавній візит президента Вірменії до Росії знову раз підтвердив намір Кремля розігрувати карту Нагірнокарабаського конфлікту у власних інтересах. Однобічна орієнтація на Росію в економічній сфері призвела до повної стагнації економіки країни та збільшення її економічної залежності. Фактично Вірменія опинилася в стані не тільки зовнішньополітичної, але й економічної ізоляції. Міжнародні інвестиції відсутні, власних немає. Росії вигідніше тримати країну в залежному стані, ніж вкладати інвестиції в її розвиток. Міжнародні енергетичні коридори також пройшли повз територію Вірменії. В даних умовах ініціатива „Східне партнерство” може слугувати для Вірменії значним шансом для подолання міжнародної зовнішньополітичної та економічної ізоляції.

Отже, Вірменія має об'єктивну потребу в підвищенні рівня політичної взаємодії з Євросоюзом, наближенні до європейського економічного простору, участі в забезпеченні енергетичної безпеки на межі між Європою та Азією, фінансовій допомозі. Як зазначив керівник місії Єврокомісії у Вірменії посол Рауль де Луценборгер, „Включення країни в нову ініціативу ЄС „Східне партнерство“ може стати додатковим стимулом для більш тісного співробітництва республіки з євроструктурами. Для Вірменії, яка знаходиться в нестабільному регіоні, нова ініціатива може стати певним гарантом стабільності і безпеки” [5].

Чим, власне, важлива сама Вірменія для ЄС і чому їй була запропонована ця ініціатива? Адже її реалізація буде залежати не тільки від Вірменії, але й від тих інтересів, які переслідують євроструктури у відносинах з цією країною. Очевидно, така пропозиція була обумовлена насамперед падінням авторитету Грузії як передбачуваного партнера і гаранта безпеки міжнародних енерготранспортних коридорів, які проходять через її територію. Відтак провідні країни ЄС переводять свою увагу на Вірменію, розуміючи необхідність розширення цього кавказького коридору, що знаходиться між Росією та Туреччиною. Вірменія важлива для ЄС і з точки зору зміцнення європейської периферії. Адже, як зазначається в тексті Ініціативи „Забезпечення стабільності, більш ефективного державного управління і економічного розвитку країн, розташованих на сході від Європейського Союзу, відноситься до його життєво важливих інтересів”. Тож, як стверджується в повідомленні МЗС Вірменії, „...новий формат співробітництва з ЄС містить в собі значний потенціал, і Вірменія має намір активно приймати участь в цій програмі” [6].

Які напрямки співробітництва та платформи Ініціативи є важливими для Вірменії? В ініціативі „Східне партнерство” Вірменія буде переслідувати як ідеологічні, так і прагматичні групи цілей.

Серед ідеологічних груп цілей для Вірменії найбільш привабливим є наближення до європейського цивілізованого простору. Належність Вірменії до цього простору вірменська еліта пояснює християнством, яке виникло в їх країні ще в 4-му столітті нашої ери, коли православної Москви ще не існувало. Саме в цьому релігійно-християнському контексті вірмени розуміють для себе євроінтеграцію, як повернення до своїх коренів.

Серед прагматичних політичних цілей, які цікавлять вірменську політичну еліту є прагнення створити в образі Євросоюзу деяку протизвагу впливам Росії і США в регіоні [7].

До економічних прагматичних цілей, які буде переслідувати Вірменія в ініціативі „Східне партнерство”, необхідно віднести укладання угоди про зону вільної торгівлі з ЄС у перспективі, розвиток регіональних ринків шляхом підключення до мережі вільної торгівлі з країнами—учасницями Ініціативи, вдосконалення місцевого самоврядування і адміністративного управління, боротьба з корупцією.

Вірменія, безумовно, зацікавлена у фінансовій допомозі. Проте сума в 98,4 млн євро, яка призначена для неї в рамках Європейського інструменту сусідства, не видається значною. Участь у програмах ініціативи із зазначеної тематики Вірменія готова здійснювати як у багатосторонньому, так і в двосторонньому форматах. Для цього у Вірменії немає суттєвих перепон. Що стосується платформ, то, очевидно, що не всі вони однаковою мірою цікавлять Вірменію та її уряд. Перша платформа, виходячи з того правлячого режиму, який склався у Вірменії, не стане предметом зацікавленості. Більше того — нав'язування йому демократичних стандартів може

суттєво загальмувати участь цієї держави в реалізації ініціативи „Східне партнерство”. Демократія в цій країні може бути цікавою хіба що для опозиції. Контакти між людьми теж не являють для Вірменії значного інтересу, оскільки вірменська діаспора значною мірою мешкає в США та Росії, а не в Європі. Укладання Вірменією договорів „мобільності і безпеки”, які передбачають створення інтегрованих структур управління кордоном, приведення системи притулків у відповідності до стандартів ЄС, що буде сприяти спрощенню легального перетину кордону з країнами Шенгенської зони, не видається реальним. Адже Вірменія немає спільного кордону з ЄС. Очевидно, що з усіх 4-х платформ найбільшу зацікавленість у Вірменії викличе енергетична безпека. В цій темі Вірменія розглядає себе як транзитер енергетичних ресурсів центрально-азійського регіону до Європи [8]. В рамках цієї платформи Вірменія буде проявляти зацікавленість до проектів з відновлювальних джерел енергії та створення Південного енергетичного коридору. Проте головним зовнішнім чинником, який буде чинити вирішальний вплив на участь Вірменії в зазначених проєктах і ініціативі „Східного партнерства” в цілому, є і буде залишатись Росія.

Чинник Росії

Ідея Східного партнерства видавалась компромісним рішенням у відносинах ЄС щодо Росії. В чому видається цей компроміс з погляду ЄС? З одного боку, Європейський Союз начебто визнає ту реальність, що країни, на які поширюється Східне партнерство, залишаються в сфері впливу Росії. Європейські чиновники постійно повторюють, що Східне партнерство не проти Росії, маючи на увазі російську реакцію на розширення НАТО. Росія ж розцінює цю ініціативу як зазіхання ЄС на російську сферу впливу. Чому? Тому що, запроваджуючи Східне партнерство, ЄС намагається зберегти європейську орієнтацію країн—учасниць, що знаходяться в російській „зоні”. Східне партнерство спрямоване на підтримку внутрішніх трансформацій у напрямку спорідненості з ЄС, що забезпечить країни ЄС від зовнішніх викликів і загроз на його східному кордоні. Це, власне, є поширення впливу шляхом „м'якої сили” (Soft Power). Відтак — об'єктивно „Східне партнерство” сприятиме намаганням цих країн послабити російський вплив на них. Хоча при цьому необхідно зазначити, що концепція спільних чотирьох просторів, запропонованих Євросоюзом Росії в рамках відносин стратегічного партнерства, закладає набагато більші можливості для зближення ЄС та РФ, ніж подібні чотири платформи, представлені в ініціативі Східне партнерство для шести країн—учасниць.

Інструментальні переваги Східного партнерства

Очевидною перевагою Східного партнерства є присутній в ньому принцип диференціації та інструменталізації. *Конкретними інструментами* реалізації цих принципів виступають:

- нові угоди про асоціацію, включаючи глибокі та комплексні угоди про зону вільної торгівлі для тих країн, які прагнуть і готові брати на себе відповідні далекосяжні зобов'язання з ЄС;
- комплексні програми за фінансової підтримки ЄС для покращення адміністративної спроможності країн-партнерів;
- поступова інтеграція в економіку ЄС (із дотриманням асиметрії, необхідної економікам країн—партнерів), включаючи юридичні зобов'язання щодо наближення регуляторних норм;

— заохочення країн—партнерів до розвитку мережі вільної торгівлі між ними;
— укладення „договорів мобільності та безпеки“, які сприятимуть простішому легальному перетину кордону ЄС, посилюючи при цьому заходи, спрямовані на боротьбу з корупцією, організованою злочинністю та незаконною міграцією. Ці договори також передбачатимуть приведення системи притулків у відповідність стандартам ЄС і створення інтегрованих структур управління кордонами з остаточною метою запровадження безвізового режиму для усіх країн—партнерів;

— Європейська Комісія вивчить можливості для розвитку трудової мобільності з перспективою більшої відкритості ринків праці ЄС;

— програми, спрямовані на соціально-економічний розвиток країн—партнерів, зокрема у напрямі подолання гострих соціально-економічних розбіжностей між цими країнами;

— створення чотирьох багатосторонніх політичних платформ: демократія, належне управління та стабільність; економічна інтеграція та зближення з політичними курсами ЄС; енергетична безпека; контакти між громадянами для подальшої підтримки окремих реформ країн—партнерів;

— ключові ініціативи: програма інтегрованого управління кордонами; сприяння розвитку малих і середніх підприємств; сприяння розвитку регіональних ринків електроенергії, енергоефективності та відновлюваних джерел енергії; розвиток Південного енергетичного коридору; співпраця з попередження стихійних лих і техногенних аварій, готовності до них і реагування;

— посилення соціально-культурних контактів і більше залучення громадянського суспільства та інших зацікавлених сторін, включаючи Європейський парламент [9].

Отже, Східне партнерство — це набір конкретного інструментарію, і там немає ніяких зобов'язань, що Україна буде членом ЄС, ніякої перспективи членства в Східному партнерстві немає, але є інструментарій, через який ми можемо відкривати канали Європейського Союзу для втілення інтеграційних проектів на терені України. Тобто — підтягнути Україну через конкретні проекти, які сьогодні не прописані, але сам формат таких відносин буде сприяти наповненню по мірі знаходження спільних інтересів між Європейським Союзом і Україною. Такий формат буде давати можливість наповнювати цю ініціативу конкретним інструментарієм, конкретними проектами. Тобто, це, власне, є стратегія євроінтеграції малих кроків, коли не ставиться, і в цьому, звісно, є вади, кінцева загальна мета, а ставиться питання підтягнути Україну ближче до економічного та політичного клімату Євросоюзу.

* * *

Для України, яка вже розпочала переговорні процеси і по Угоді про асоціацію, і по зоні вільної торгівлі, і по скасуванню безвізового режиму, і по приєднанню до Енергетичного Співтовариства, Східне Партнерство є можливістю зафіксувати в нових нормативно-правових рамках намічені й нові перспективи інтеграції до Європейського Союзу. Україна також має всі шанси стати провідною країною в Східному Партнерстві і, таким чином, закріпити за собою роль регіонального лідера під егідою ЄС. Враховуючи найбільш успішне просування України на шляху європейської інтеграції серед країн—партнерів, наша держава може розраховувати на підвищену увагу з боку ЄС. Але єдиним можливим шляхом для України набути в перспективі членства у Європейському Союзі є успішне виконання кропіткої домашньої

роботи з реформування всіх сфер життєдіяльності, сприятливі умови для чого можуть бути створені в рамках Східного Партнерства [10].

Посилання та література:

1. *Козловська А.* Східне партнерство — інструмент для повної інтеграції з ЄС. // *International Review*, 2008, No. 2 — С.47.
2. Там же.
3. *Експерт*, № 17—18.— 2009.— 11 травня. <http://expert.ua/articles/806786/>
4. Там же.
5. *Рауль де Луценбергер:* „Восточное партнерство” может помочь развитию сотрудничества на Южном Кавказе. *PanARMENIAN.Net*. <http://www.panarmenian.net/interviews/rus/print/?nid=127>.
6. *Гамлет Матевосян.* Армения намерена активно участвовать в „Восточном партнерстве”. ЕРЕВАН, 7 мая — РИА Новости, 07/ 05/ 2009 http://rian.com.ua/CIS_news/20090507/78147499.html.
7. *Игорь Таро.* Восточное партнерство — заранее проигранная битва? // *Postimees*, 2009, 7 мая. <http://www.inosmi.ru/text/translation/248941.html>.
8. *Михаил Агаджанян.* Программа „Восточное партнерство”: Армения „обречена” на европейский успех. <http://www.noravank.am/ru/?page=analytics&nid=1629>.
9. Східне партнерство — інтенсифікація відносин України та ЄС. // *Бюрократ*, № 23—24 (76—77) від 27/12/2008. / <http://www.center.gov.ua/ua/publication/content/812.htm>.
10. Східне Партнерство: фінішна пряма до затвердження / Український незалежний центр політичних досліджень, № 5/565, 02 березня 2009 року. / <http://eu.prostir.ua/library/233052.html>.

Частина IV. Європейська культурно-цивілізаційна визначеність України

4.1. Цивілізаційна визначеність України: сутність, проблеми, перспективи

Зростання популярності цивілізаційного підходу в аналізі суспільного розвитку детермінувало дискусію навколо багатьох проблем: класифікацій цивілізацій, сутності окремих цивілізацій, в тому числі глобальної — людської, методології використання цивілізаційного підходу тощо. Одночасно виявилось, що класифікації цивілізацій за одним критерієм (культурологічним, релігійним, расовим тощо) не розкривають багатоманітність цивілізацій і цивілізаційних процесів, примітивізують сприйняття сучасного світу. Наприклад, виокремлення так званої „європейської цивілізації” за типом культури деформує науковий аналіз цивілізацій.

Дійсно, чи можна США віднести до „європейської цивілізації”? Генетично — можна. А в реальності США перетворилися в субрегіональну (а може і в глобальну) цивілізацію зі специфічним етичним складом, способом мислення і життя, впливом на сучасний світ. Навіть філологи усе частіше говорять про „американо-англійську” мову, а культурологи визначають американську культуру як специфічний „трансінтернаціональний” феномен.

Тому ґрунтовні цивілізаційні дослідження, як правило, ґрунтуються на класифікаціях, які включають у себе кілька характеристик. Якщо нація, або народність (етнічна група) має мову, культуру, специфічний спосіб життя, вірувань тощо, то чи має право дослідник відмовити цьому суб'єкту світового цивілізаційного процесу у праві на визначеність регіональної, або осередкової цивілізації?

Варто також більш прискіпливо поставитись до класифікацій за типом виробничих відносин (рабовласницька, феодална, буржуазна, комуністична) або за технологіями (доіндустріальна, індустріальна, постіндустріальна). У сьогоdnішньому глобалізованому світі важко знайти у „чистому вигляді” доіндустріальні, індустріальні і постіндустріальні цивілізації. Рівень спеціалізації і автоматизації виробництва дозволяє будь-яку продукцію, хоча б частково, виробляти в будь-якій країні.

У теперішніх умовах відбуваються суттєві зміни в класифікації згідно критерію впливу цивілізацій на події у світі. Якщо ще двадцять років тому існували (умовно) дві глобальні цивілізації — капіталістична і соціалістична (комуністична), зі своїми лідерами — США та СРСР, а також „третій світ” у стані вибору, то сьогодні існує на-

чебто домінуюча капіталістична цивілізація на чолі з супердержавою — США, „третій світ” десь зник, третьосортними державами ніхто не хоче бути, а соціалістичні держави мають такі характеристики, що міра їх „соціалістичності” піддається сумніву. Такі ж держави, як Китай та Індія, претендують на звання супердержав, а Росія прагне відновити себе у цій ролі. Незвично виглядає такий наднаціональний утвір, як ЄС. Що це — прообраз нової супердержави? Чи європейська цивілізація конституюється у новій субрегіональній якості, відокремлюючись від Північноамериканської цивілізації? Чи щось інше?

Ще більш умовні класифікації — „західна”, „східна”, „євразійська”, „арабська”, класифікації за релігіями тощо. Хоча ми звично користуємося ними. Наш євроцентричний підхід не завжди підходить іншим народам, де панують інші реалії. Ми в нашому цивілізаційному аналізі будемо виходити з класифікації політики — глобальна, регіональна, локальна, осередкова. Глобальна і регіональна політика — це дуже різні сутності. В різноплановому, багатодименсійному світі Захід захищає свої інтереси, а не вирішує проблеми незахідних країн всупереч своїм. Захід та його військово-політичний блок НАТО забезпечують безпеку західної цивілізації, а не перебудовують інші цивілізації з альтруїстською метою. Сьогодні поняття „Захід” більше використовується ідеологічно або історично, оскільки „Захід” розколовся, а конкуренція США і ЄС стала очевидною. Це повною мірою відноситься до України, яка є яскраво вираженим лімітрофом Європи і ареною змагань західних і євразійських цінностей [1]. Але які цивілізаційні цінності захищає Схід і Євразія? Важко сказати.

Українська регіональна цивілізація: самоідентифікація нації і громадянина.

Проблема специфіки, характерних рис української регіональної цивілізації, яка інколи визначається неологізмом „українська політична нація” — це значною мірою „табула раса” (*tabula rasa*.— *лат.*) соціального пізнання не тільки поза межами України, а й у ній самій. В аналізі цього феномену — героїчне і знеславлене минуле (постімперський комплекс частини населення), і почуття другорядності (синдром „молодшого брата” Росії), і стійка толерантна компонента традиційної свідомості, й наше особливе амбівалентне відношення до Сходу і Заходу, й небажання з наукових позицій подивитись на геополітичне і гео економічне становище України, а мрійливо-хімеричні міркування про унікальність України.

Бачення політичної, економічної, соціальної і культурної проблематики через призму української регіональної цивілізації — новий науковий напрям, що може бути використаний як ключ для розуміння багатьох проблем сучасної України.

Сьогодні в соціальному пізнанні багато невирішених методологічних проблем. По-перше, втратив популярність формаційний підхід до історії в умовах, коли так звана „найпрогресивіша комуністична формація” виявилася міфом. По-друге, соціальне пізнання, яке спирається на категорії українського національного характеру, національних традицій, національної ідеї, інколи виявляється малоефективним. Національна культура в широкому розумінні завжди прикрашає себе, табує усвідомлення деяких фрагментів реальності, висуває загальнолюдські цінності (працелюбність, моральність, гостинність тощо) на роль суто національних, а негативні риси національного характеру оголошує як несуттєві, часткові. По-третє, суто аналітичний підхід до дійсності підривається суперплюралістичним (який найчастіше виступає під маскою постмодернізму), релятивістським баченням історичного процесу, коли історії відмовляють на повторюваність, на загальні закономірності, а кожен історичний факт тлумачать окремо, поза системою фактів і явищ.

У цих умовах увага фахівців-суспільствознавців до цивілізаційного аналізу ситуації в Україні зростає. Особливо важливо, на наш погляд, подолати марксистську тезу, що усі люди породжені процесом праці [2]. З цієї тези випливає хибний висновок, що культури принципово єдині, оскільки відбивають цей процес і є лише деякі формаційні, стадіальні і фольклорні відмінності, які з історичним прогресом стираються. Звідси ж випливає переконання, що може бути єдина методологія аналізу європейських, азіатських, африканських народів, їх розвитку, і відсутні специфічні пізнавальні проблеми. Достатньо розробити єдину для усіх соціальну теорію і вона надасть можливість де завгодно відшукати істину. Наприклад, соціальну теорію, яка побудована на критеріях класового і формаційного аналізу. Ну, а якщо в деяких суспільствах класів не було, а були стани, і в формаційну схему вони не потрапляють, то ми їм і класи знайдемо, і формацію відшукаємо.

Але життя людства багатобарвне, багато в чому залежить від географічних та економічних умов, від військово-політичної ситуації в регіоні і світі. Так, є спільні риси в розвитку людства і їх треба досліджувати. В той же час історія багатьох народів перервана штучно. Деякі народи вижили після європейської, азіатської та інших форм колонізації, а деякі просто були знищені. Індіанцям Америки, слов'янському племені прусів, Хазарському каганату, Стародавньому Хорезму та іншим народам і країнам, які щезли, або майже щезли з вини колонізаторів, або завойовників, немає справи до загальних формаційних аналізів. Вони були слабші і були знищені. Тому до людства треба підходити як до багатоякісної єдності, яка існує і розвивається і за загальними, і за специфічними законами. Доля окремих країн і народів багато в чому залежить від випадковості.

Сучасні українські суспільні науки — породження європейської історії і науки. Європоцентристський підхід панує в них, дуже часто вони ігнорують специфіку локальних цивілізацій, історичну реальність, в тому числі в Україні. Тим більше, що і Російська імперія, і більшовизм фальсифікували українську історію і сучасність (у ті часи).

Вітчизняна ж історія і реальність нетотожна ні західноєвропейській, ні російській історії і реальності. Україна не вкладається ні в „правильну”, нормальну західноєвропейську, ні в євроазійську, російську модель розвитку. І в цьому специфіка і велика проблема України, як „мосту” між Заходом і Сходом, „санітарного кордону” між НАТО і Росією, „міжцивілізаційного простору” між європейською і євроазійською культурами. Отже, аналіз української реальності суттєво ускладнюється тим, що Україна близька і до Західної Європи, і до Євразії (Росії). З цього випливає ілюзія, що немає потреби в методологічних опосередкуваннях ні щодо західноєвропейської науки і світогляду, ні щодо євразійської науки і світогляду. В той час як і те, й інше є інакшим, інакше світоглядним по відношенню до України як регіональної цивілізації.

Якщо закони фізики, відкриті в Англії, вірні в Україні, то економічні закономірності, сформульовані Смітом і Рікардо, в Україні діють специфічно, тому що ці закони не настільки універсальні, щоб перемогти національну специфіку, культуру, домінуючу ментальність водночас і назавжди. Якщо ринок в Англії більш природний, то в сучасній Україні ринок спочатку повинен виграти конкуренцію з колгоспами, су-перцентралізацією економіки, з традиціями господарювання, сплата податків і т.ін.

Отже, плідність сучасних дискусій щодо України як нової країни і регіональної цивілізації залежить від вміння вийти за межі крайнощів метаісторичних схем і релятивістських мікроаналітичних (а частіше — умоглядних) підходів і показати, що

народ, який має багатомілітну історію, національну культуру, мову, свій спосіб життя, свій національний характер, своє бачення міжнародних відносин і свої ролі у світі, має усі ознаки регіональної цивілізації. А монолітна вона чи розколота — це вже інша справа.

Сьогодні актуалізувалася проблема удосконалення суспільствознавчої методології, яка б орієнтувалася не стільки на розробку схем метапереходів від формації до формацій, скільки на реальний аналіз глобальних, регіональних, світоглядних, виховних проблем. Методологія ефективна, якщо вона націлена на пошук розумної міри абстракції, адекватного ракурсу розгляду специфіки конкретного суспільства, аналізу конкретних процесів у ньому. Завжди важливо пояснити не тільки спільне в суспільствах, а й логіку формування відмінностей між суспільствами (культурних, соціальних, політичних, економічних), знайти критерії для окреслення суттєвих і несуттєвих відмінностей окремих систем суспільства. Наприклад, армії рівноцінних за кількістю населення і географічними умовами країн, навіть зі схожою організаційною структурою, можуть виявитися зовсім різними за боєздатністю.

Будь-яке суспільство повинно мати механізми свого відтворення і збереження, що притаманні йому й залишаються всупереч зовнішнім і внутрішнім загрозам, викликам історії. Чому Швейцарія в минулому знайшла механізми свого збереження, відтворення, а Україна — ні? Невже різниця тільки в державах-сусідах? Невже сусіди Швейцарії — Франція, Німеччина, Австро-Угорщина, Італія — були менш агресивними, ніж Польща, Росія, Кримське Ханство? І тільки в цьому істина?

При цивілізаційному аналізі на перший план виходить дослідження здатності суспільств підтримувати свої відтворювальні механізми на рівні, достатньому для виживання і забезпечення від деградації. Якраз тут виявляється сутнісна, фундаментальна різниця, що існує в історії між народами, їхніми спільнотами, які, всупереч зовнішнім і внутрішнім небезпекам, продовжують ефективно самовідтворюватися, і тими суспільствами, які не змогли (втрапили здатність) відтворювати себе як суб'єктів історії. Останні складають довгий список зниклих народів і держав.

Ефективність відтворювальної діяльності конкретних суспільств визначається двома головними факторами: а) зовнішніми небезпеками, які можуть знищити потенціал самовідтворення або стимулювати внутрішню дезорганізацію суспільства; б) внутрішніми небезпеками, що дезорганізують, підривають життєздатність суспільства, знижують рівень його творчих потенцій, що склалися історично (громадянські війни, нецивілізовані форми боротьби за владу, етнічні і релігійні конфлікти і т.д.).

Саме існування суспільств і блоків залежить в кінцевому підсумку від здатності людей, які їх складають, зберігати відповідність своїх можливостей відповідати реальним і потенційним загрозам, дезорієнтуючим інноваціям (наприклад, вестернізація є інноваційною загрозою традиційним суспільствам).

У той же час життєздатність суспільств у сучасну епоху багато в чому залежить від здатності сприймати позитивні інновації внутрішнього і зовнішнього характеру, встановлювати зв'язки з іншими країнами на рівні вимог часу. Наприклад, тоталітарні і запізнілі традиційні суспільства, які стали закритими і працюють на досягнення застиглого, або догматичного ідеалу („жити, як жили наші предки”, „будувати арийську державу”, „створювати ідеальну цивілізацію — комуністичну”), приречені на зникнення через неминучу боротьбу з іншим, відкритим світом. Дійсно, відкрита суперцивілізація розвивається ефективніше, тому що зорієнтована на змагальність,

конкуренцію, підвищення ефективності виробництва, науки, освіти, на освоєння нових форм діяльності.

Різниця між закритими і відкритими суспільствами має багато конкретних форм. Виявляється вона і на рівні особи. В тоталітарних і закритих традиційних суспільствах особа повністю підпорядкована цілому, оскільки система цінностей таких суспільств вимагає придушення ідеологічних і політичних інновацій, свободи мислення і дій вище зазначеного владою або традицією краю (зрізати усе, що перевищує визначену межу — „закон газонокосарки”). Відкрита цивілізація орієнтує особу, соціальні групи на розвиток здібностей до інновацій, на свободу мислення, дій, слова, прав і обов'язків. У першому випадку функції особи жорстко підпорядковані державній або традиційній структурі, в другому — держава прагне забезпечити простір розвитку особи і людським спільностям у межах демократичних норм.

Ця відмінність суспільств є методологічною основою для їх пізнання. На сучасному етапі історії людство розглядає свій соціокультурний розвиток, рівень демократії і права особи як предмети особаєвої уваги. Виникнення нового підходу до цивілізацій — переломний рубіж історії людства. В той же час жодна конкретна цивілізація не має права нав'язувати свої цінності як універсальні — ні європейська, ні субрегіональна північноамериканська. Універсальні цінності людської цивілізації — це сукупний результат творчості усіх конкретних цивілізацій, хоч, може, неоднаковою мірою. Однак тільки такою може бути якісно нова відповідь людей на вирішення складних проблем сучасної епохи.

Сьогодні ще важко визначити, до якої цивілізації належить Україна. В нашій країні співіснують тоталітарна і ліберальна культури мислення і дій. Конфронтація, розкол орієнтацій та системи цінностей — це характерні риси суспільного життя. Більш того, в культурі й способі життя кожної людини спадок традиціоналізму, тоталітаризму й риси лібералізму переплетені в такі химерні схеми, що інколи здається, що і суспільство і особа зависають (застрали) в добі межичасся, в міжцивілізаційному просторі.

Самоідентифікації української політичної нації як регіональної цивілізації і „політичного українця” як громадянина України заважають деякі історичні і сучасні цивілізаційні фактори.

Історично склалося, що доля України визначалась останні декілька століть нашими сусідами, особливо — Австро-Угорщиною, Польщею, Росією. Потім „російський фактор” став домінуючим. Тому історичний розвиток в Україні здійснювався начебто в тому ж напрямі, як і всюди в Європі, — в межах регіональних і культурних відмінностей. І одночасно Україна була в зоні великоросійського впливу („Москва — Третій Рим”, „Росія має особливу долю і місію”, „шлях Росії — інакший від європейського, він євразійський”).

З перетворенням Великого князівства Московського на царство російський народ був оголошений богоносієм, а потім, після об'єднання церкви з державою (за Петра I) в Російській імперії, фактично ця імперія стала богоборчою державою („Третій Рим”). Тому традиція Російської Православної Церкви — спиратися на вплив влади, демонструвати близькість політичній владі. РПЦ, наприклад, отримавши значну свободу дій, сама прагне „віщати”, давати поради владі і населенню щодо політичних дій, отже — втручається в політику.

Відмінності цих двох підходів — європейського і євразійського — накладали відбиток на спосіб мислення і поведінку людських спільностей, особистості, на оцін-

ку місця України у всесвітній історії, визначали інший порядок історичних змін, ніж в Європі, інші ідеології і механізми політичних й економічних змін.

Тому маємо результат: з одного боку, за багатьма економічними, політичними, освітніми показниками — розвитком промисловості, урбанізації, освіти, цін, особливостями мислення, і способу життя — Україна докорінно не відрізняється від середніх західних (європейських) стандартів. З другого, — зберігаються значні відмінності між західноєвропейською спільнотою і українською політичною нацією (суспільством) — в соціальному складі, в економічному і політичному мисленні, в низькій дисципліні та продуктивності праці, в правосвідомості, в соціальній психології, в моралі тощо. Але ці відмінності не є доказом виключної унікальності української цивілізації або нашої євразійської самобутності. Так, є відставання країни в економічному розвитку і науково-технічному прогресі, в соціальній психології і політичній свідомості. Але норма самобутності України не вище норми самобутності Португалії, Греції, Шотландії або Норвегії. Це своєрідність її руху по загальному шляху для всіх країн і народів Європи, це співвідношення між загальним і частковим.

Погляд на Україну як на регіональну цивілізацію може бути не прийнятним для частини російських суспільствознавців, які вважають, що Україна постає складником російської (слов'янської, православної, східнохристиянської) цивілізації. За такою позицією стоїть російська цивілізаційна самосвідомість XVIII—XX століть. До краху СРСР єдність соціокультурних основ імперії не піддавалася сумніву в офіційній науці і політиці. Тільки події 1991—1992 рр. виявили соціокультурну безпідставність імперії, в тому числі — в слов'янському секторі. Виявилося, що Російська імперія, СРСР як держави були політичною скріпою, політичним обручем, з'єднуючим частини, які не є органічно єдиними. Як і всі імперії, це була штучна цивілізація. Навіть сьогодні, коли СРСР розпався, постає питання вже про збереження Росії як цивілізації.

Цивілізаційна цілісність України на сучасному етапі теж поки що не беззаперечна, оскільки існує протест частини населення проти „українізації” (якої фактично немає), а збереження соціокультурного різноманіття як духовного багатства країни не завжди оцінюється як сильний бік українського державотворення. В той же час цивілізаційна цілісність України можлива через суперетнічний (як політичної нації), суперкультурний характер державних інститутів громадянського суспільства, форм національної свідомості і самосвідомості. Питання стоїть жорсткіше, ніж у філософському розмірковуванні про майбутнє України: чи зможуть органи влади і етнічні громади країни знайти нові підходи до міжкультурного спілкування, до обміну символами і нормами різних культур без взаємознищення, а навпаки, зі збереженням їх ціннісного змісту.

Так, до цього часу Україна частково перебуває в лімітрофному стані (проміжному) між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями. Але в цьому є і позитивна сторона. Вона може при своєму самовизначенні як регіональна цивілізація здобувати найкраще в обох цивілізаціях, збагачуючи свою. Амбівалентність багатьох характеристик суспільного життя України дозволяє більш „м'яко” входити в сучасні глобальні процеси, зворотньо впливати на наших сусідів.

У той же час у взаємовідносинах людей в Україні ще багато щиросердності, відкритості, однак вистачає і категоричності та ворожості, які неприйнятні для західної „цивілізованості”, а в Україні є практично нормою спілкування. Негативістське став-

лення до влади і ближнього свого, анархічність думок і дій — це живить нігілізм, самоїдство, безкомпромісність у суспільному і особистому житті, надає специфічність „українській цивілізованості”.

Думка, що Україна іде таким собі загальноєвропейськом шляхом завалася б прийнятною, якщо не звертати увагу на беззаперечний факт: українська регіональна цивілізація має багато рис порубіжної, суміжної цивілізації. До таких цивілізацій відносять ті, які відзначаються неоднозначним, часто конфліктним переплетенням характеристик базової (національної) культури і двох великих типів цивілізаційного розвитку людства, між якими регіональна цивілізація знаходиться. Безумовно, вона, врешті-решт, стає частиною великої регіональної цивілізації, але довго зберігає риси порубіжності. Таких локальних цивілізацій у світі досить багато в Латинській Америці, Африці, Азії, Європі. В Європі до країн порубіжної цивілізації можна віднести пострадянські країни, більшість країн Балкано-Дунайського регіону, навіть Іспанію та Португалію, які запозичили зразки культури своїх колоній, в культурі яких зберігаються зразки мавританської культури з часів, коли на Піренейському півострові панували маври (араби). Але Іспанія і Португалія, які деякий час були закритими країнами-цивілізаціями, зараз інтегруються в Європейський Союз.

Країни—цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших специфічнішим способом вирішення докорінних проблем способу життя, більш різноманітною культурою. З одного боку, це позитив, а з іншого — в деякі моменти ця порубіжність стає негативом: можуть ускладнюватись механізми співіснування культур, релігій, мов тощо. Домінування різноманітності може виступати силою, що дестабілізує цілісність суспільства.

В етнічно однорідних країнах-цивілізаціях завжди існує деяка цілісна основа — фундамент цивілізації, наприклад, духовно-релігійний. У порубіжних цивілізаціях ця основа неоднорідна, тому і проблеми складніші. Наприклад, Великобританія набула рис порубіжності, коли на проблеми міжнаціональних відносин між англо-саксами, кельтами, скотами, британцями наклались проблеми релігійного розколу.

У країнах-цивілізаціях порубіжного типу можна виокремити три основних типи міжкультурних контактів*:

1. Відкрито вороже протистояння. Це найбільш примітивно-жорсткий тип взаємодії культур, а інколи й способів життя, коли „чуже” (чужоземне) відторгається, але з ним постійно вступають у контакт. Такий тип взаємодії несе великий руйнівний потенціал для суспільства і цивілізації. Наприклад, українська регіональна цивілізація формувалась під час ворожого протистояння зі степовиками (в тому числі з татаро-монголами), з Польщею, Литвою, Московією, Австро-Угорщиною, які в різні часи прагнули стерти автохтонну українську культуру.

2. Взаємодія, взаємозв'язок культур близьких, духовно пов'язаних релігією, спільним етнічним походженням, мовою. При цьому кожна сторона контактів лишається самостійною і нової культурної або політичної якості не виникає. Приклад — мусульманські, слов'янські, християнські, романо-германські країни. Така взаємодія суттєво впливає на свідомість людини, на історичні і міжособові контакти. Цей тип взаємодії одночасно має проміжний характер, але водночас виявляє стій-

* Міжкультурні контакти тут розглядаються в широкому аспекті, як частина соціокультурних явищ. Відділити культурні і соціальні аспекти міжнаціональних, міжрелігійних, політичних відносин дуже складно, занадто тісно вони взаємопов'язані.

кість. Наприклад, взаємодія слов'янських народів у трикутнику Україна—Росія—Білорусь носить дуже складний характер, але зберігає усталеність, що може ставати або не ставати основою нової соціокультурної і політичної якості.

3. Синтезна взаємодія — коли народжується якісно нове явище, суттєво інше від того, що являли собою окремо первісні учасники контакту. Сьогодні, наприклад, Європейський Союз є інституційованою основою західноєвропейської цивілізації.

Отже, для цивілізацій у класичному розумінні більше характерний синтез, для порубіжних цивілізацій — складна взаємодія симбіозних і синтезних складових. Якщо у порубіжній цивілізації перемагає синтезна складова, то вона прямує до класичної цивілізації (або цивілізації-держави, як, наприклад, Німеччина). Якщо перемагає симбіозна складова (Австро-Угорщина, Росія, Югославія, Велика Колумбія, Пакистан до відділення Бангладеш і т.д.), то ця цивілізація-держава приречена на розпад. Тому в Україні важливо усіма цивілізованими засобами підтримувати синтезні процеси соціокультурного і політичного розвитку — взаємозбагачення культур, релігійну і етнічну толерантність, недопущення расового і міжетнічного протистояння, широке вивчення національних і „світових” мов тощо.

У деякі періоди у формулі цивілізаційного синтезу можуть домінувати різні складові: світська або релігійна система цінностей, державно-політична, економічна діяльність. Звідси — різне співвідношення між економічною, політичною, культурно-духовною підсистемами цивілізаційної системи: може змінюватися їхнє підпорядкування. Наприклад, в Україні сьогодні держава вийшла на перше місце. Її роль в синтезних процесах вище, ніж культурна і економічна.

Вихід на перший план тієї або іншої складової визначає динаміку цивілізаційного процесу. Культурна складова діє повільніше, хоч і більш глобально. Політична та економічна складові підштовхують динаміку цивілізаційного процесу, але більш вразливі на впливи зовнішнього характеру (війна, світова криза і т.д.), частіше є причиною соціальних конфліктів.

Усі порубіжні цивілізації (великі й малі) характеризуються незавершеністю свого історичного обличчя. Наприклад і сучасна українська цивілізація перебуває в процесі становлення, основні її риси ще не до кінця визначилися, в ній ще живі залишки цивілізацій, до яких входили різні частини України, — російської, австро-угорської, польської. Західноєвропейський вплив в українській цивілізації присутній, але не визначальний. В соціально-культурний генетичний код цієї цивілізації він закладений нарівні з іншими. Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства нечітка, суперечлива. Чи перетвориться Україна на складову західноєвропейської цивілізації або на щось особливе, яке буде включати західні цінності, але не зводитися до них? Це питання залишається відкритим.

У всякому разі Україна завжди залежала від центральноєвропейської специфіки формування етносів, культур, держав, оскільки сформувалась на території Внутрішньої Київської Русі*. Західноєвропейська і Східноєвропейська цивілізації (Росія) різною мірою впливали на Україну. В останнє десятиріччя вектор цих впливів суттєво змінився. І для національних груп, і для особи це стало фактором „соціальної турбулентності”, поштовхом до перегляду соціокультурної і політичної ідентифікації.

* Зовнішня Київська Русь, як ми уже підкресливали в інших працях, мала інші порубіжні культури та історії (як і грецькі та римські колонії), які суттєво відрізнялись одна від одної і від материнської культури Внутрішньої Київської Русі.

Цивілізаційна ідентифікація України цікава і з наукової точки зору, і з погляду формування свідомості і самосвідомості соціальних груп і особистостей. Виважений аналіз проблем цивілізації і цивілізованості України неодмінно веде до розуміння проблем „цивілізованість — гуманізм” та напрямку цивілізаційного розвитку нашого суспільства. І тут ми зустрінемо як позитивні оцінки західних або східних цивілізацій, так і жорстку критику курсу України на зближення або з Західною Європою, або з Євразією.

Одним з напрямів такої критики є критика розриву принципів, цілей гуманізму і практики їх здійснення. Він представлений суспільствознавцями, які перебували і частково перебувають серед прибічників християнського, загальноцивілізаційного гуманізму, а проте, їх не влаштовує західноєвропейський ідеал гуманізму, який склався в європейській культурі, філософії і політології Нового Часу, особливо у XX столітті. Частину ж цих критиків не влаштовує ідеалізація людини, яка за природою більш приземлена і егоїстична, ніж це вважають мислителі, схильні обожнювати людину (див. роботу М. Хайдеггера „Лист про гуманізм”).

В Україні є групи суспільствознавців, які поділяють вищезазначені теоретичні і методологічні позиції. Але в нашій країні є багато людей, які взагалі не вірять в український проект входження у світову цивілізацію і побудову демократичної, соціальної і правової держави. Логіка мислення цих людей така: по-перше, Україна настільки відстала від країн, які є лідерами світового розвитку, європейської цивілізації, що ніколи не зможе їх наздогнати, по-друге, спосіб життя в Україні склався євразійський, або аутсайдерський, або ізоляціоністський, як наслідок — ізоляція від Європи і багатовікового панування Росії; по-третє, українська еліта зорієнтована на пограбування власного народу, народ звик до цього і спокійно дозволяє себе постійно обдурювати і грабувати. Виходу з цієї ситуації немає. Наводяться й інші аргументи.

Виважений аналіз проблем гуманізму передбачає вивчення історичного та інтелектуального контексту, коли і де розвивався дійсний і фальшивий гуманізм, які соціальні, інтелектуальні та моральні сили стояли за тими чи іншими формами гуманізму і псевдогуманізму, що за історична традиція у країні, що бере на озброєння ідеали гуманізму.

Можна багато чого прийняти у тій критиці гуманізму, про яку йшлося раніше. Але не все. Дійсно, розмови про гуманізм, про суспільство, де не буде держави, де люди будуть жити за формулою — „Від кожного за здібностями і кожному за потребами” — були ідеологічним прикриттям антигуманної практики тоталітаризму. У той же час необхідно констатувати факт, що у 60—80-х роках розробка гуманістичної проблематики в СРСР та інших країнах „соціалістичного табору” була спробою (хай і наївною, дещо утопічною) протистояння антигуманній дійсності, спробою її гуманізувати. А єдиною можливістю в ідеологічному плані тоді було опертя на „молодого” Маркса, коли він ще не набув якості жорсткого ідеолога класової боротьби і здійснення світової пролетарської революції та встановлення диктатури пролетаріату. Вірно і те, що навіть „молоде” марксове розуміння гуманізму теж потребує критичного переосмислення. Варто також пам’ятати, що марксова концепція того часу спиралася на відомий моральний імператив І. Канта, в основі якого знаходився християнський принцип — ставитись до іншої людини, як до мети, а не як до засобу.

У XXI столітті потребує переосмислення і сучасний ідеал гуманізму в цілому. Світ за останні півстоліття так змінився, що деякі соціально-культурні, політичні, есте-

тичні, правові, економічні ідеали в цілому і гуманізму, зокрема, необхідно переглядати, уточнювати, особливо у зв'язку із загальною перебудовою світових економічних, політичних, військових, інформаційних відносин.

Ідеали і принципи гуманізму будуть уточнюватись на принципах об'єктивного і реалістичного аналізу сучасної людини, її економічного, політичного, культурного та соціального світу, норм поведінки сучасних країн та еліт. Процеси глобалізації, хоч і неоднозначні, суперечливі, все повніше сприйняття кожною людиною себе як частки загальної людської цивілізації, зниження рівня глобального військового протистояння та інші світові та регіональні процеси впливають на ідеали суспільства, держави, соціальних груп і осіб, але не відмінюють їх.

Необхідність цивілізаційної ідентифікації України, створення в ній повноцінного відкритого суспільства, основними елементами якого є громадянське суспільство, демократична соціально-правова держава — ця мета домінує зараз у свідомості населення України. І кожна особистість прагне знайти своє місце в такому суспільстві. Але ця домінація ще не набрала невідворотного характеру. Тому цивілізаційна визначеність України залишається актуальною проблемою для держави і громадянського суспільства.

Лімітрофні характеристики української політичної цивілізації. До цього ми більше зосереджували увагу на соціальному аспекті української цивілізації. Тепер же варто більш уважно розглянути інший аспект — політико-культурний простір її існування. Цивілізації — це такі історичні системи спільностей, логіка функціонування і розвитку яких у кожний період визначається не тільки суспільствами, які існують в цьому періоді, а й політико-культурними інваріантами попередніх періодів, перспективами розвитку держави і суспільства.

Для України необхідно усвідомлювати не тільки свій особистий шлях розвитку як держави-цивілізації, а й попередні впливи таких держав, як Росія і СРСР, Австро-Угорщина, Польща, Кримське Ханство, Велике князівство Литовське, Туреччина і навіть Візантія, яка впливала на Київську Русь і Україну не тільки під час свого розквіту, а й після загибелі. Ці держави були локальними, регіональними і світовими (глобальними) цивілізаціями та впливали на Україну не тільки політично, а й цивілізаційно. Зараз інші вектори цивілізаційної трансформації.

Кожна регіональна цивілізація має два плани реальності: по-перше, актуальна цивілізація — існуюче суспільство з центром-домінантом і зовнішніми впливами; по-друге, меморіальна цивілізація — зв'язок „зліпків” попередніх станів цієї цивілізації з тим або іншим центром-домінантом і зовнішніми впливами. Україні нікуди не подітись від історії, коли її центрами-домінантами були Галич, Львів, Чигирин, Батурин, Харків та інші міста, а її історію творили інші держави і правителі. Цивілізація нагадує комету, „голова” якої є актуальною цивілізацією, а „шлейф” — це меморіальна цивілізація.

Глобальні, регіональні цивілізації виникають однаково — у формі держави або групи держав. Одні держави-цивілізації стають світовими імперіями на різних основах, інші — залишаються локальними „світ-системами”. Первісні „світ-системи” у вигляді держав не обов'язково розповсюджують цивілізаційні цінності на всі імперські території. Це повністю не вдалося жодній імперії — Росії, Великій Британії, Німеччині, Франції, Іспанії, Португалії тощо. Вони можуть нав'язати свою мову, релігію, спосіб життя для еліт, навіть правила дорожнього руху, але цивілізаційні ознаки автохтонних націй усе одно переможуть.

Динаміка формування цивілізацій включає соціокультурний процес як систему зразків свідомості і поведінки, що передається з покоління в покоління з певними тенденціями і впливами. Інколи буває навіть витискування однією культурою іншої або проводиться цілеспрямована культурна експансія. Достатньо звернути увагу на сучасну експансію американської культури в ту ж Європу.

Розглядаючи історію людства, ми бачимо, що майже всі цивілізації (навіть монгольська і арабська) формувались, з одного боку, в королівствах, князівствах, імперіях, а з іншого — в націях. Основна структура національної цивілізації-держави має складний вигляд. До неї входять: спільна мова, національна культура, національна економіка, спільна валюта, політична система, громадяни, природні умови, інші взаємодіючі цивілізації (національна цивілізація сьогодні не є ізольованою системою і залежить від інших цивілізацій) [3].

В історії людства мало існувало ізольованих, закритих цивілізацій, таких як Месопотамська, Ацтеків, Інків, Камбоджійська та деякі інші. Навіть Єгипетська, Індійська, Давньогрецька запозичали технології ведення сільського господарства, кораблебудування, іригаційних систем, зброярства і т.д. Що ж до Японії, яка, ми вважаємо, була довгий час напівзакритою цивілізацією, то китайські зразки цивілізації були перенесені туди в 6—7 ст., а європейська цивілізація прийшла туди в 19 ст., американська — в 20 ст. Отже, переважна більшість цивілізацій сформовані в деяких компонентах завдяки „переносу цивілізацій”.

Перенесення цивілізації може здійснюватись трьома загальними (головними) методами: по-перше, прямим методом завдяки пересуванню людей, міграціям та природним шляхом, коли більш сильні цивілізації поступово поглинають слабкі; по-друге, непрямим (опосередкованим), коли цивілізаційні цінності переносяться завдяки інформації (ЗМІ, книги, документи, товари, технології); по-третє, через завоювання або окупацію іншими націями. Результати „переносу цивілізацій” можуть бути різними: інші цивілізації залишають в національній цивілізації сильний або слабкий вплив, нова агресивна цивілізація знищує автохтонну, національна цивілізація набуває суперечливого характеру, коли національні і перенесені цивілізаційні зразки перманентно конфліктують між собою і т.д. На нашу думку, в Україні ледь не реалізовувався останній варіант. Його зупинила національна революція 1989—91 рр. Але варіант конфлікту цивілізаційних цінностей усередині України спостерігається і сьогодні, зокрема — в політичній сфері найбільш яскраво.

Є багато визначень України в геополітичному сенсі: „міст” між Заходом і Сходом, „санітарний кордон” між НАТО і Росією, „центр” Чорноморсько-Балтійської співдружності і т. д. У кожному з цих визначень є частка істини і частка (частина) нових міфів.

Наразі Україна ще не „міст”, тим більше не „центр” ніяких співдружностей. Поки що Україна — лімітроф [4] для Росії та Європи, проміжний, міжцивілізаційний простір між західноєвропейською і російсько-євразійською цивілізацією. Притому лімітроф із подвійною оцінкою. Європа (натовська) вважає східні кордони України лінією розламу між Європою та Росією (Росія з тюркськими анклавами і є окремою російсько-євразійською цивілізацією). А Росія вважає західні кордони України лінією розламу між НАТО й СНДівським простором, позначаючи останній як зону своїх особливих інтересів.

Лімітрофне положення, стан — це проміжне цивілізаційне положення і стан. Якщо народ „лімітрофа” не вкорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації,

то самовизначення цього народу у формі незалежної держави залишається проблематичним, як і створення своєї регіональної або локальної цивілізації. Така ситуація була однозначно жорсткою в епоху „холодної війни” між НАТО і Варшавським договором. Тепер, коли США стали претендувати на роль світового арбітра в однині, діапазон маневру лімітрофів Європи, у тому числі й України, розширився, оскільки Росія через програш у „холодній війні”, розпад СРСР й нинішні внутрішні негаразди, слабкі місця влади не може нав’язувати своєї волі сусіднім лімітрофам. Навпаки, вторгнення в Чечню призвело до того, що всередині Росії створений лімітроф, який став зоною суперництва Росії і мусульманського світу.

Україна є лімітрофом у трьох значеннях.

У геополітичному вона дійсно виявилася між НАТО і Росією. В економічному — між країнами з переважно ринковою, соціально орієнтованою економікою Заходу і хаотичною, грабницько експлуатованою новим правлячим класом економікою Росії. У духовно-моральному — між тоталітарним, моноідеологічним і лжеморальним минулим і невизначеним, навіть Невідомим Майбутнім, яке функціонує у формі соціальної утопії (міфу) про багатопартійну, правову, демократичну державу, основу якої ще тільки закладено. Усі три значення характеризують межовий, перехідний характер держави і суспільства.

Щоб зрозуміти, чому Україна здобула незалежність, стала лімітрофом для Росії та НАТО, треба глобально подивитися на геополітичні й економічні зміни у світі. Ми побачимо, що це не випадковість, а закономірний результат історичного процесу, у всякому разі — підсумок світового розвитку в 1946—86 рр.

У 1946 р. країни-переможниці в Другій світовій війні почали Третю світову війну між собою за світове панування, що отримала назву „холодної війни”, але такою не була. Ідеологічна і психологічна війна лише супроводжувала збройну боротьбу двох блоків держав у Європі й Азії, Латинській Америці й Африці, на суші й на морі. Один блок вів війну під гаслом „світової комуністичної революції”, інший — під гаслом захисту „свободи і світової цивілізації”. Кілька разів ця збройна боротьба загрожувала переростанням у ядерну війну („Берлінська криза”, „Карибська криза”, „Корейська війна” і т. д.). Провидіння воляло, аби світ уникнув ядерної війни.

Ця Третя світова війна („холодна”) закінчилася повною поразкою для СРСР. Він утратив своїх сателітів в усьому світі і розпався сам.

Підсумки поразки СРСР і його розпаду часто подають у трьох інтерпретаціях: а) інтерпретація США — вільний світ переміг тоталітаризм, створено модель моноцентричного світу, що дозволить уникнути глобальних збройних конфліктів [5]; б) інтерпретація нових „партій влади” у постсоціалістичних країнах [6] — відхід від тоталітаризму, торжество демократії, входження до світової цивілізації; в) інтерпретація комуністів, які зазнали поразки, — тимчасова перемога капіталізму, нова хвиля гноблення народів, тимчасовий відступ перед новим наступом марксизму-ленінізму.

Немає сенсу коментувати названі інтерпретації, тим більше, що вони змінюються. Історія розставить акценти і покаже, де міфи, а де реальність. Однак варто лише вказати, що Росія ніколи не погодиться на програш і через певний час здійснить спробу реваншу. Питання лише в тому, у якій формі буде реалізовуватися ця спроба.

Нас же цікавить інша проблема: який шлях оберуть країни-лімітрофи, у тому числі й Україна, коли все рідше застосовується форма військової окупації переможених країн? Навіть в Іраку, поставленому на коліна, США не зважилися здійснити окупацію всієї країни і наважилися залишити війська на тривалий термін тільки з

другого разу. Досвід війни у В'єтнамі їх дечому навчив. Друге вторгнення здійснено тільки після тривалої військової, інформаційної і психологічної підготовки до нього усього світу.

Частина країн-лімітрофів прямо оголосила: ми йдемо в об'єднану Європу і НАТО. Білорусь поки що вирішила триматися колишньої метрополії, але коливається. Кавказькі країни-лімітрофи шукають шляху входження до тюркського світу, вибирають шляхи неприєднання чи приєднання. Центральнопівнічні країни все далі йдуть від Росії і шукають собі нових союзників в особі Китаю, Ірану, Туреччини.

Україна в перше десятиріччя свого існування зайняла подвійну позицію: ні на Захід, ні на Схід, а точніше — позицію „буриданового віслюка” [7]. Така позиція диктувалася об'єктивними і суб'єктивними факторами. Об'єктивні — це існуюче розходження між Східною і Західною Україною в орієнтаціях на державність і союзництво; страх перед реакцією Росії, якщо Україна надто активно почне від неї „відходити”; не дуже дружнє ставлення до корумпованої, суперкризової України з боку Західної і Центральної Європи („такий друг нам не потрібен”). Суб'єктивні — нерішуча, подвійна позиція всіх головних суб'єктів влади — президентів, урядів, парламентів; подвійність оцінок громадської думки „про вибір шляху”; відсутність у країні легітимних, харизматичних лідерів, які могли б очолити і повести країну якщо і не до „світлого майбутнього”, то хоча б до більш-менш стабільного — з роботою, зарплатнею, теплом у квартирах і т.д. Тільки останні п'ять років Україна заявляє про входження до ЄС і НАТО. Але перспективи входження туманні.

Така подвійність у політиці України не могла бути нескінченною, оскільки державна позиція „буриданового віслюка” в сучасному світі, як правило, трагічна. Країни-лімітрофи згодом втрачають економічну чи політичну незалежність, у крайньому разі, залишаються „зоною нестабільності та конфліктів”.

Україна була змушена підтвердити обраний шлях до Європейського співтовариства у 2005 р. і зайнятися пошуком нових форм співробітництва, аби забезпечити гарантії незалежного розвитку як від Заходу, так і від Росії.

Однак і в цьому випадку Україні варто шукати шлях подальшої докорінної перебудови економіки, політики, інформаційної сфери. Повернутися до ситуації, коли переважну частину нашої промисловості складав військово-промисловий комплекс, а Україна становила частину військово-промислового комплексу СРСР і Варшавського Договору, уже не вдасться. Тому заклики до „відновлення старих зв'язків з Росією” історично безпідставні. Навіть якщо теоретично уявити варіант створення Союзу Слов'янських Республік (ССР) у складі Росії, України й Білорусі, що дуже малоймовірно, то й тоді це буде не відновлення „старих зв'язків”, а створення нової системи. Як говорив Геракліт, не можна двічі ввійти в ту саму воду.

Знайти своє місце у світі — центральне завдання будь-якої новосформованої держави. Для цього структурам влади необхідно усвідомити, чим є нова держава, куди вона рухається, якими інтелектуальними, економічними й політичними ресурсами володіє, хто її партнери і супротивники. Ідея політичного самовизначення нової регіональної цивілізації повинна бути підкріплена економічним і духовним самовизначенням нації, встановленням нового типу цивілізаційних зв'язків з сусідами і зі світом в цілому.

Політичне самовизначення нової цивілізації іноді розглядають як національне самовизначення, що не є слушним. Національне самовизначення — це більш широ-

ке поняття. Це й політичне гасло, і стадія в етнополітичному розвитку, і правовий принцип, і економічна стратегія, і психологічний процес, й ідеологічна концепція. Політичне цивілізаційне самовизначення — одна зі складових частин національного самовизначення. При цьому, стосовно України, націю ми розуміємо як громадянську, політичну, поліетнічну спільноту, що ширше за етнічну належність, коли йдеться про моноетнічну спеціально неструктуровану соціальну й політичну спільноту.

Політичне цивілізаційне самовизначення не зводиться до факту проголошення незалежності і створення державних атрибутів. Воно є об'ємнішим від державного і включає також формування громадянського суспільства з розвинутою політичною свідомістю його представників і зовнішні політичні, культурні, наукові, освітні та інші зв'язки зі світом. Фактор формування національної політичної свідомості в багатоетнічному суспільстві дуже важливий. Наприклад, не так просто в Україні домогтися, щоб неукраїнець вважав себе українцем у політичному сенсі як громадянин держави. Однак не менш важливо стати державою і нацією в очах світу, розвинути багатоступеневі зв'язки з цим світом.

Показником лімітрофізму України є не тільки низький рівень національної політичної свідомості, а й нестійка політична система країни, аморфні політичні інститути. Начебто ми маємо, за прикладом інших країн, повний набір політичних інститутів — президента, парламент, уряд, судову владу тощо, — але у той же час ми не маємо стійкої, ефективної політичної системи. У результаті — українська політика часто безплідна, особливо у внутрішньополітичному аспекті. Вона також дуже далека за формою від зразків демократизму — неpubлічна, криміналізована, кланово-олігархічна. Політика так і не стала засобом реалізації суспільного договору між населенням і владою (чи ж владною елітою), а також засобом побудови ефективних міжнародних зв'язків.

Можна навіть сказати, що немає предмету договору — масштабного соціального проекту перетворення країни, в якому визначені цілі й засоби їх реалізації, визначена взаємна відповідальність народу і влади. Обіцянки перед виборами не є навіть сурогатом такого проекту. А передвиборні політичні програми — це швидше образні агітки чи політичні слогани для прикриття ситуації: цілісного проекту перетворення країни — яку країну ми створюємо, куди і як ідемо — немає ні в кого з політичних лідерів.

В Україні публічна політика досить часто беззмислова. Дискусії в парламенті, в уряді і їх результат — закони і постанови — лише приховують реальну боротьбу за джерела доходу і розподіл бюджету. ЗМІ в основному дають різні інтерпретації навколополітичних ігор. І, що дивно, але цілком укладається в предмет політичної психології мас (юрби), частині народу навіть подобається одержувати повідомлення зі ЗМІ про те, хто і як їх грабує, а частина до цих повідомлень вже збайдужіла — „у владі всі такі”.

З відзначеного можна зробити кілька висновків: 1) в Україні за роки незалежності так і не з'явилася публічна політика, яка пропонувала б вибори як засіб кардинальних соціальних змін через принципові дискусії з актуальних питань розвитку країни; 2) криза політичних інновацій і технологій дуже глибока, вибори перестали бути призначенням депутатів усіх рівнів, що відбувалося в УРСР, однак перетворилися на спосіб продажу товару в гарній упаковці без гарантії якості; 3) тому на виборах і перший, і другий, та й третій президенти вважали за свою головну заслугу — збереження громадянського миру, тобто, те, що вони не допустили громадянської

війни в країні, яка й не була до неї схильною. Але при цьому ніхто не бере на себе відповідальності за те, що модернізаційного економічного розвитку майже немає, не існує реального демократичного політичного процесу, населення перманентно люмпенізується й деморалізується, а країна дуже повільно і неакцентовано заявляє про себе як оригінальну державу — цивілізацію.

Вихід у цій ситуації необхідно шукати в переході до принципово нової публічної політики — до законодавчо визначених форм контролю за владою: звітів уряду, парламенту, президента про виконання взятих зобов'язань, до різних форм відкликання обраних осіб у випадку їх бездіяльності чи антинародної діяльності, а також до вироблення нових підходів у зовнішній політиці, щоб вона стала зрозумілою для світу.

Країні, що не визначилася з цінностями власної цивілізації, з тим — іти в Європу чи бути до кінця з Росією, без реформації основ української політики не можна вижити: ресурси політичної міцності лімітрофної країни вичерпуються. Відтак, одним з найважливіших завдань України на найближче десятиліття є подолання лімітрофності свого становища в економіці та політиці, а також у суспільній та особистій свідомості. Останнє, напевно, у першу чергу.

Дуже довго Україна була зосереджена на зовнішніх факторах свого існування: шукала своїх друзів і ворогів, ринки збуту і фінансові ресурси, домагалася визнання „центром Європи” і опозиціонером Росії в СНД і т. д. Прийшов час зосередитися на своїх внутрішніх проблемах, особливо — економічних.

Лімітрофність України в економічній сфері очевидна. Зовнішньоекономічна стратегія де-факто склалася в дусі торгово-посередницької моделі, коли в експорті переважає сировина й напівфабрикати, а в імпорті — готові товари. Тим самим консервується низькотехнологічна структура виробництва, а Україна перетворюється на додаток до економік західних країн, тобто — слабозрозвинену „тубільну” країну, якій можна збувати будь-які, у тому числі й неякісні, товари. Фактично замість всебічної інтеграції зі світовим економічним простором Україна інкорпорується до цього простору як анклав, де зберігається специфічна економічна система, й у її модернізації „зовнішній світ” мало зацікавлений. Тому очікувати, що „багатий дядько” прийде і зробить економічні реформи, украй легковажно.

Стратегічні інтереси України, навпаки, вимагають максимально швидкого інтегрування у світовий економічний й інформаційно-науковий простір через завоювання свого місця в регіональній і світовій економіці. Ніхто добровільно не створить Україні економічного режиму найбільшого сприяння. Економічний перерозподіл світу в одній з його іпостасей — це перерозподіл ринків збуту, завоювання нових споживачів продукції тієї чи іншої країни або фірми. Тому пошуки нової української цивілізаційної самоідентифікації прямо пов'язані з жорстокою сутичкою в економічній сфері не тільки з країнами Заходу, а й з партнерами по колишньому СРСР, що випускають подібну до нашої продукцію. Національна ідея в сучасних умовах має не тільки політичну, а й економічну складову. Відпущений нам час на подолання лімітрофності досить обмежений.

Пошук оптимальної економічної стратегії необхідно будувати на основі прагматизму, а не романтичних мрій. А тактика, що реалізує стратегію, повинна враховувати сильні і слабкі сторони змісту і форм співробітництва наших партнерів, розходження в їхніх інтересах, конкуренцію за ринок України, міжнародну конкуренцію корпорацій і т. д.

Дотепер зовнішні умови цивілізаційного становлення і розвитку України дуже сприятливі. Статус неприєднання поки що відвертає загрозу зовнішньої агресії. У неї немає явних ворогів, готових застосувати військово-політичний тиск. Тому немає необхідності в мілітаризації економіки і утримуванні великої армії. Транснаціональні корпорації готові співпрацювати з Україною, якщо в країні будуть сприятливий інвестиційний клімат і реальна боротьба з бюрократизмом і корупцією, якщо наша держава не буде прагнути регулювати та контролювати все і всюди. Проблема надмірного втручання держави в економіку залишається дуже гострою.

Пострадянська спроба диктату держави стосовно економіки, особливо щодо приватного сектору, не випадкова. Вона — результат незавершеного політичного проєкту зі створення нової державності, неструктурованості та незрілості суспільства, клановості влади, встановлення нового типу міжнародних зв'язків.

При реалізації стратегії подолання лімітрофності України варто виходити з гіпотези, що час існування однополюсного світу швидко мине. Але не буде й повернення до двополюсного. Уже сьогодні створюється багаторівнева міждержавна система, у якій існують політичні механізми улагодження міжнаціональних і міждержавних конфліктів, а економічні проблеми розв'язуються і на рівні нарад провідних економічно розвинутих країн („сімки”, „вісімки”, „двадцятки”), і на рівні нових міжнародних економічних інститутів, що вирішують питання фінансової допомоги, позик, квот, тарифів і т. д. Посісти гідне місце в цій системі міжнародних економічних відносин можна тільки на основі гідної національної економічної політики, дотримання цивілізованих норм співробітництва. Країна, що не ввійшла до системи сучасної світової економіки, відкидається на периферію економічного життя. У подальшому для такої країни стати рівною з іншими країнами в цивілізаційному аспекті вкрай важко.

Перспективи України як самостійного „гравця” на світовій арені. Те, що Україна ще „незахідне європейське суспільство”, усім зрозуміло і в країні, і поза її межами. Але ж більшість населення, як свідчать соціологічні дослідження, не хоче бути і „євразійцями”. Тому країні треба в першу чергу покладатися на власні сили, ставати не тільки суверенною, а й самостійною в політичному і економічному відношенні, кінцево обрати західний або незахідний шлях політичної і економічної модернізації.

Сьогодні у світі існують процеси стійкого відтворення і незахідних укладів життя, зростання економічної могутності незахідних країн (Південно-Східна Азія, як приклад) і збереження незахідних форм політичної влади. Це свідчить про те, що існує рівноцінний західний і незахідний цивілізаційний розвиток. І тільки історія розсудить, які шляхи суспільного розвитку є більш життєздатними. Для України як країни-лімітрофа ця проблема стоїть так: який шлях цивілізаційного розвитку — європейський чи євразійський — вона обирає, або ж вона залишається у стані невизначеності.

У рамках моделі рівноцінного розвитку пом'якшується експансіоністська (історико-месіанська) стратегія західної цивілізації стосовно незахідних цивілізацій. Концепція рівноцінності стверджує можливість і необхідність співіснування позитивних форм розвитку, взаємовпливу однієї на одну різних цивілізацій, збереження їх автономії, різноманіття темпів і форм розвитку. Цілісність світу і розвитку в цьому випадку постає не як протистояння і боротьба цивілізацій за ідентичність, а як процес з'єднання „різниць”, коли типологічно різні елементи цивілізацій, суспільних структур можуть існувати паралельно, зберігаючи за собою перспективи на майбутнє. По-

долання „поглинального” підходу, властивого західній (європейської) цивілізації, на користь „зберігаючого” (зберегти позитивні цінності кожної цивілізації), щоб утвердити рівноцінний, стійкий розвиток — це одна з глобальних проблем сучасності, що має для країн-лімітрофів практичний характер [8].

Тут необхідно розв’язати завдання сполучення процесу уніфікації світу, яку несе з собою процес його глобалізації, і рівноцінності моделей суспільного розвитку, що нібито суперечить уніфікації. Друга половина ХХ століття і початок ХХІ століття показали, що людське співтовариство готове до такого розв’язання. Незахідні цивілізації, наприклад, Японія, Китай, Індія, ісламські країни виробили нові стандарти самовираження, що поступово лояльно сприймаються європейською цивілізацією. З одного боку, ці країни не хочуть розглядати себе як „перехідні” країни, що йдуть у західну цивілізацію. З іншого боку — вони демонструють нові моделі економічного і політичного розвитку, ефективніші за західні на базі поєднання цінностей різних цивілізацій.

У багатьох регіонах світу відбувалося становлення нових форм суспільної самоорганізації, що базувалися на поєднанні національних традицій і ефективних механізмів сприйняття новацій, у тому числі і західного зразка.

Синтезна цивілізаційна самоорганізація [9] незахідних чи не зовсім західних суспільств, виникнувши як реакція на агресивну модернізацію європейського зразка, виступила в ролі інноваційної моделі „м’якої” модернізації, що протистоїть „шоковій терапії”, вестернізації. Тим самим ця модель: а) дозволила незахідним, чи не зовсім західним, суспільствам вибірково запозичити й освоювати новації; б) зберегла систему відтворення не цілком західного способу життя; в) пом’якшила конфлікти по лінії „Захід — не Захід”.

Україна як країна-лімітроф, проголосивши курс на Захід, але не ідучи зі Сходу, може дуже ефективно використовувати модель „синтезної цивілізаційної самоорганізації”, оскільки спосіб життя в нашій країні досить далекий від західноєвропейського й американського. Дозовано сприймати й освоювати західні, синтезовані і східні цінності, зберігати національні традиції — такий курс продуктивніший, ніж відмова від власної ідентичності на користь чужих цінностей. Лімітрофність України не повинна стати причиною втрати політичного й етнічного „обличчя”, характеристик власне українського зразка цивілізаційного розвитку.

Реальна цілісність світу не рівнозначна пануванню західної цивілізації. Так, процес „сплавлення” країн і народів у планетарну спільноту існує. Але цілісність світу, системна єдність і сумативність суб’єктів світової економіки і політики — це результат взаємодії автономних, рівноцінних суб’єктів. „Конфлікт цивілізацій” повинен трансформуватися у „співробітництво цивілізацій”, де Україна, що перебуває в зоні зіткнення, взаємодії цивілізацій, має визначити і відстоювати свою роль. Ця роль не повинна суперечити партнерству ні з Заходом, ні зі Сходом. Тут важливий методологічний орієнтир для визначення геостратегії, згідно з яким спроби форсувати включеність України до „західного світу”, ігноруючи її внутрішні сутнісні цивілізаційні характеристики, можуть виявитися вельми контрпродуктивними, дезорганізаційними.

Для країни-лімітрофа досить часто характерні безсистемна ситуація і складність (а часом і неможливість) дати відповідь, що ж у країні відбувається? А це означає, що не можна детально й у загальному вичленувати ключові проблеми країни, визначити шляхи розвитку.

У той же час можна виділити хоча б приблизні цивілізаційні (або нецивілізаційні) характеристики України — країни-лімітрофа Європи:

- розмитість кордонів між легальними і тіншовими секторами економіки, їх взаємопроникнення як майже обов'язковий етап становлення підприємницької діяльності;
- зсув державного сектору економіки „у тінь”, що триває й досі в основі якого лежить адміністративна сваволя й аномальна податкова система;
- тісний взаємозв'язок економічної і соціальної кризи, що переводять велику частину населення в категорію „соціальних аутсайдерів”;
- домінування корпоративно-кланових форм відносин на всіх рівнях владарювання, їх перевага й у державних структурах, у тому числі в „правоохоронних” органах. І тоді Конституція країни, закони — лише заявка про добрі наміри, вони не мають серйозної регулюючої ролі в суспільстві;
- відсутність ефективних суспільних механізмів протидії сваволі держапарату, напіворганізованих і організованих злочинності;
- поступове витіснення офіційної влади зі сфери регулювання громадського життя владою політико-економічних олігархічних фінансово-економічних груп, що об'єднують представників влади, суб'єктів економічної діяльності і кримінальні структури в різних пропорціях;
- суперечлива зовнішня політика — коли постійно змінюються її пріоритети, курси, стратегічні партнери.

Багато дослідників, політики і прості жителі України всі ці характеристики зводять воедино — у країні установлена влада олігархії. Можна в чомусь не погоджуватися з категоричністю цього висновку. Але і заперечувати поширеність такої оцінки не видається можливим.

Слід при цьому бачити відмінність класичного поняття „олігархія” як основи класифікації режиму, де політична влада належить вузькій групі найбільш багатих осіб, від його нового трактування. У сучасних умовах олігархія становить симбіоз політики з фінансовим і промисловим капіталом. В Україні сьогодні є своє специфічне трактування „української олігархії”, коли йдеться про владу політико-економічних груп, що спираються на напівкримінальний чи кримінальний капітал. Це еклектичний утвір з рудиментів владної радянської адміністративної системи і нової української бюрократії, що отримали доступ до промислових і фінансових ресурсів країни завдяки належності до керування державною економікою і до керівництва країною в цілому, що об'єдналися з представниками економічних тіншових структур.

У той же час в Україні є й паростки демократії, цивілізованого бізнесу, національно-культурного відродження і розвитку. Це свідчить про те, що країна поступово просувається шляхом входження до світового процесу цивілізаційного розвитку як його автономна частина. Темпи і якість такого „входження” будуть залежити виключно від політичної волі влади і темпів цивілізаційного визначення народу, який має усі можливості більш успішно розв'язувати складні проблеми своєї самореалізації як суб'єкта історії.

Посилання та література:

1. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К., Ін-т соціології НАНУ, 2001. — С. 341—431.
2. Одні умови праці на Чукотці й Алясці, інші в Тропічній Африці. Процес праці відіграє свою роль в становленні людини. Але по-різному в різних регіонах Землі, поряд з іншими факторами: умови існування, їжа, етнічний процес тощо.

3. Див. *Кузатаре Мияхара*. Структура міжнародної цивілізації. Университет Коуб Сити. Японія (<http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/civ/miahara2.htm>).

4. Лімітроф: а) прикордонна живильна область між імперіями, цивілізаціями; б) прикордонні (біякордонні) області, що повинні були утримувати військо, яке стояло на кордонах; в) держави, що виступають „санітарним кордоном” між ворожими блоками, державами.

5. Див.: *Бжезинський*. Велика світова шахівниця...

6. Інтерпретація „партії влади” в Росії, як показують прийняті доктрини національної безпеки й оборони цієї держави, різко змінилася й зараз набула неоімперського характеру.

7. Нагадаємо, що віслюк помер від голоду, знаходячись між двома однаковими оберемками сіна. Він не зміг зробити вибір, з якого оберемка почати їсти.

8. З цього боку важливо скористатися досягненнями різних цивілізацій, зберігши національну специфіку життя й розвитку, тим самим зберегти цивілізаційну оригінальність.

9. Даний термін вводиться нами для позначення реально існуючих процесів і позицій, названих по-різному, у тому числі в Центральній і Східній Європі.

Державна установа «Інститут Всесвітньої історії НАН України»

4.2. Європейський культурно-світоглядний простір та його українські коннотації: аксіологічний вимір

Попри безсумнівні здобутки України, здійснені за час її незалежності в просуванні європейським напрямом, на сьогодні можемо констатувати зміну ставлення до неї в європейських політичних та інтелектуальних колах з оптимістичного на більш обережне й неоднозначне. Аж до того, що на офіційному рівні дедалі більше лунають сумніви, чи можна Україну взагалі вважати європейською державою і чи підставові претензії українців на європейськість.

Що прикметно, не меншою мірою зазнала змін самооцінка Україною власних європрямувальних і можливостей. З її боку також зростає обережність у ставленні до своїх європейських перспектив та розуміння того, що зовнішньополітичні досягнення не становлять панацеї й не спроможні розв'язати євроінтеграційних проблем. Позитивом того є усвідомлення, що євроінтеграція має передувати не лише формальна ратифікація різноманітних конвенцій й узгодження внутрішнього законодавства з європейським, а й певне узгодження життєвих „цінностей, стандартів, досвіду” [1]. Однак чи означає це, що ціннісні орієнтації українства аж настільки відмінні від європейських, що є підстави ставити під сумнів саму самоідентифікацію українців як європейців? І чи являють собою „європейські цінності” щось єдине, системне й усталене?

За наявністю сумнівів у належності до Європи ми, як зазначалося у виступах доповідачів на круглому столі „Україна в Європі: моделі інтеграційного поступу”, що відбувся 14.05.2009 р. за ініціативою Інституту європейських досліджень НАН України [2], потрапили в один ряд з Туреччиною. Однак, якщо у випадку з Туреччиною для негативної оцінки її євроналежності є принаймні формальні підстави, пов'язані з її географічним розташуванням (щоправда, не вони відіграють тут визначальну роль), то для заперечення європейськості українців таких підстав, видається, немає. То ж за якими ознаками, на погляд представників європейської спільноти, ми випадаємо з лав європейських народів?

Це питання тягне за собою вихід у теоретичну площину: за якими критеріями визначається і „самовизначається” належність до певного соціуму? „Процес самоідентифікації народу за визначенням передбачає звернення до своїх історичних і духовних коренів, традицій, філософії, літератури, міфології і релігії, мистецтва — всього того, що створює неповторний вигляд кожної національної культури”, — зазначає у своєму дослідженні з проблем самоідентифікації І. Сертакова [3]. „З допомогою усвідомлення своєї належності до якоїсь спільноти, — продовжує цю думку інший знавець проблеми А. Івлева, — „людина солідаризується з ідеалами й стандартами” цієї спільноти” [4]. Такі вислови можна множити [5]. Однак спільним для них є визнання того, що підставою для ідентифікації та самоідентифікації, визначення своєї належності до певної спільноти є наявність спільної з нею символічно-ритуальної системи [6] й системи цінностей [7].

З урахуванням мовленого, для Туреччини підстава для заперечення її самоідентифікації з європейською спільнотою практично лежить на поверхні; це — належність переважної більшості населення цієї країни до нехристиянського, ісламсь-

кого світу. Символічні коди ісламу та його ритуальні практики є істотно відмінними від християнських (якими на загал ґрунтована європейська культура), аж до того, що дозволяють подеколи говорити про культурну протиставленість цих двох світів.

Що ж до України, то за цією ознакою з нею „все гаразд” — ми християнська спільнота і семантичні ряди та символічно-ритуальні коди засвідчують нашу спільність з рештою європейських християнських народів. Однак не виключено, що істотні складності для визнання європейськими народами нас за „своїх” створює друга ознака — спільність (або не спільність) ціннісної системи українців з рештою європейських народів.

Однак аналіз сумірності „ціннісно-символічних кодів” Європи й України не може відбуватися поза врахуванням тих без перебільшення тектонічних культурно-світоглядних зрушень, яких зазнала європейська людність наприкінці другого — початку третього тисячоліття. Рубіж тисячоліть ознаменовано істотними змінами в людському бутті загалом і, зокрема, в бутті європейської людини. Ці зрушення, пов'язані передусім з переходом значної частини людства до нової форми організації суспільства (постіндустріальної, інформаційної тощо), відображаються в докорінній зміні світоглядних орієнтирів.

Нова світоглядна ситуація, визначальною для якої є свідома спроба подолання будь-яких панівних ментальних настанов, як таких, що обмежують людську самовизначеність і „дорослість”, отримала назву „ситуації постмодерну”. Для неї характерними є намагання поширити вимоги лібералізму на духовно-культурну сферу, урівнявши в правах не лише громадян суспільства, а й їхні світоглядні позиції. Як наслідок такого намагання відбувається руйнація випрацюваної не лише добою Модерну, а й усією європейською культурою, ґрунтованою античною й християнською спадщиною, системи цінностей. Усі світоглядні моделі, що мали місце в історії людства, серед яких панівна в ту чи ту історичну епоху розглядалася з позицій прогресу як така, до якої вів увесь попередній розвиток, нині виявили свою перехідність, відносність і тимчасовість.

Йдеться не лише про перекоструювання історичного простору на засадах інших ціннісних систем, здійснюване впродовж усієї модерної доби. Зрештою, поширення й утвердження християнства теж ішло через „деконструкцію” і язичництва, і античних духовних скарбів та авторитетів, а падіння тоталітарних режимів сучасності спричинило на вивільнених від них територіях локальні в просторі і тектонічні за глибиною процеси в людському бутті. У цьому сенсі загальний світоглядний струс постмодерну не є принципово відмінним від усіх попередніх. Його „катастрофічність” можна вбачати саме в тому, що руйнацію життєвих самоочевидностей поширено „вглиб”, на самий світоглядний фундамент. Світ як об'єктивний і самотождний у своїх змінах і суперечностях виявився цілковито відносним і залежним від „сенсотворчої роботи” людини, зумовленої, своєю чергою, наявними для неї „культурними ландшафтами”, „дискурсивними практиками” тощо.

Заразом і розвиток науки, зокрема її „точної”, природознавчої частини, що стрімко відбувався впродовж минулого століття, лише поглиблював світоглядну кризу, привносячи в саме наукове знання все більший і більший людиномірний „осад”, виявляючи невикорінюваність „нерефлектованого складника” будь-якого світогляду з науковим включно. Несподіване збільшення насиченості антропним складником найточніших наук (фундаментальної фізики, космології, самої цариці наук — математики), виявлення неусувних апіорних засад самої науковості, науки як світогля-

ду, звернення до виявлення і аналізу таких засад, властивих іншим історичним формам світогляду, іншим культурам, з одного боку, а з іншого, — акцентоване переживання „катастрофічності” буття і його байдужості людині, підсилене реальною катастрофічністю минулого століття й відображене екзистенціалізмом, наприкінці його щодалі більше підсилювали негативне ставлення до всіх і всіляких „репресорів” людини — некритично нав’язуваних „апріорій” (гранднаративів).

Та ще очевидніше ці зміни відобразилися у філософській думці, що за визначенням є своєрідним „осередком згущення” аксіоматичних засад культури, її архетипів, переведення їх з неявних форм організації свідомості у форми організації всесвіту. Як аргументована, структурована, систематизована частина світогляду, філософія є рефлексією світогляду над власними змістами, способом надання комунікативним структурам онтологічного статусу і маніфестації цінностей. Отож при дослідженні ціннісних, морально-етичних та культурно-світоглядних змін доцільно звертатися передусім до відповідних філософських концепцій як їх фактуальної бази.

Характеризуючи ситуацію, що склалася в культурній самосвідомості європейського світу в останні десятиліття і отримала загальну назву постмодерну, дослідники та теоретики цього явища (Ж. Бодрійар, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ф. Джеймісон, Ж. Лакан, Ж.-Ф. Ліотар, Р. Рорті, М. Фуко та ін.) попри істотні розходження, спільні в одному: її визначальною рисою є принципове неприйняття системності, ствердження неможливості світоглядної та жанрової єдності, а отже — світоглядна й стилістична поліцентричність. Останній бастион породженої Просвітництвом й виплеканої Модерном системності, конститутивним первнем якої був Розум, тим самим, видається, розвінчано. Як зазначає Дж. Сорос: „Просвітництво було святом сили розуму, запаливши натхненням творців американської Декларації незалежності та Білля про права. Віра у розум призвела до крайнощів за часів Французької революції з її неприємними побічними ефектами; і все ж таки це був початок сучасності. Тепер ми маємо двохсотрічний досвід розвитку Доби Розуму і, як розумні люди, мусимо визнати, що розум має свої обмеження. Приспів час для розвитку концептуальної структури, яка базується на визнанні нашої погіршимості. Там, де розум припускається огріхів, погіршимість може досягти успіху” [8].

Делегітимація метанаративів, супроводжувана руйнацією лінійної історії і ствердженням натомість „лінійності” ціннісного світу через „урівняння в правах” будь-яких цінностей, перетворення історичного поступу на набір не детермінованих культурно-світоглядних „зрушень”, — таким сьогодні вимальовується культурно-світоглядний простір Європи. Більше того — визнання нинішньої поліцентричності світу самий філософський постмодернізм беззастережно екстраполює на всі історичні епохи. Зосереджуючись на запереченні чинності стверджуваних Модерном самоочевидностей людського буття, а серед них — світоглядної спадкоємності і загалом тягlosti духовно-культурної історії людства, філософський постмодернізм свідомо відмовляється від власної історичної контекстуальності, загальної вписуваності нинішньої ситуації в контекст історичного розвитку людства (що неодноразово відзначалося в працях вітчизняних дослідників філософського постмодернізму В. Лук’янца [9], О. Соболя [10]).

Глобальний перегляд культурно-історичної, світоглядної спадщини людства філософська думка кваліфікує як антропологічну кризу, а в межах традиції постмодернізму вона була означена тривожною метафорою „смерть людини” (М. Фуко [11]). Втрата усталених ціннісних орієнтирів, десакралізація світоглядних настанов не

лише тягне за собою певну світоглядну розгубленість, а й надзвичайно активізує пошуки людиною свого місця у світі, актуалізує проблематику, пов'язану з визначенням закономірностей культурно-історичного буття людини, означенням фундаментальних буттєвих інваріантів та архетипів.

Відмова від одновимірної „об'єктивності” минулого—сучасного—майбутнього, проголошення рівновартності буттєвих проєктів як основоположного світоглядного принципу, включення до царини ліберального підходу до освоєння дійсності не лише соціально-політичних, а й світоглядних сфер, привертає філософську увагу до проблем ствердження найвищою цінністю вже не лише людського життя й особистості, а й екзистенції, ствердження принципово антропологічного у своїх засадах змісту людського буття. А дослідження специфіки нинішньої світоглядної ситуації вимагає передусім виявлення ціннісно-змістовних, архетипових ліній, спільних для всієї європейської культури як певного континууму та виявлення закономірностей історичних модифікацій світогляду в його антропологічному вимірові.

Водночас становлення єдиної Європи (а тим більше — розширення Євросоюзу й включення до нього колишніх країн соціалістичного табору) зі свого боку потребує виявлення спільних європейським обширам ціннісних засад суспільного життя в цілому і штובה до їх формування. Відтак, розпочатий в середині минулого століття в рамках міжконфесійного і — ширше — міжрелігійного діалогу, екуменічний рух, що його метою є знаходження на аксіологічному ґрунті порозуміння між представниками різних культурно-світоглядних спільнот, зазнав „секуляризації” й ініціював культурологічні та філософські пошуки в цьому напрямі. До них долучилася й Україна, від самого початку незалежності значною мірою зорієнтована (принаймні, в особі її інтелектуальної еліти) на європейський вектор культурно-цивілізаційного розвою.

Вести мову про співмірність чи не співмірність ціннісних, духовно-культурних засад європейської та української людності поза контекстом нинішніх європейських світоглядних реалій, як уже зазначалося, неможливо. А вони окреслюються як такі, ціннісним центром яких є неусувний антропний складник, іманентний результатам пізнавальної діяльності людини незалежно від генези, природи й способу пізнавальних стратегій, прийомів і технік. Іншими словами, вектор сьогоднішнього світоглядного пошуку Європи вказує на людину в її не лише ціннісному, а й „світобудівному”, конститутивно-онтологічному вимірі. І з цього погляду, питання „європейськості” українства трансформується в питання: як і наскільки ці пошуки співмірні українським запитам і чи маємо їхню суголосність в „анамнезі”?

З огляду на мовлене вище, сьгодні важливо хоча б пунктирно окреслити вузлові точки пошуку такої співмірності: знайти в європейському культурно-світоглядному „масиві” інваріантні „антропні” теми, прослідкувати їхню тяглість і нинішню „прописку” в мозаїчно організованому культурно-світоглядному просторі сучасної Європи та простежити історичну долю їхніх українських відповідників. Варто, однак, реалізацію такої спроби випередити ще однією загальною „передмовою”, що торкається розглядуваної аксіологічної сфери.

Свого часу радянський, а пізніше — американський, учений Володимир Лефевр, засновник математичної психології, під час проваджуваних ним досліджень зіштовхнувся з фактом існування двох різноспрямованих етичних систем, яким він, не надто переймаючись термінологічним пошуком, дав назву Першої й Другої [12]. Так само експериментально він виявив, що Перша морально-етична система притаманна

представникам суспільств, умовно називаних Західними (або ж, у термінології Карла Поппера — відкритими) [13]. Друга — представникам суспільств Східних (замкнених). Їхніми головними характеристиками є, в першому випадку, надання переваги особі (одиночному) над будь-яким загальним і тлумачення загальному як похідного від поєднання одиниць; неможливість поєднання доброї мети з поганими засобами її досягнення; орієнтація на пошук порозуміння й компромісу в спілкуванні. Натомість — замкнене суспільство формує в його представників пошнуровування загальному як найвищої цінності, від якої будь-яке одиничне є похідним і не самоцінним; виправдання будь-яких окремо засуджуваних засобів досягнення мети благородністю самої мети; орієнтацію на конфронтаційну поведінку.

Зв'язок між поглядом на особу як вихідну цінність і орієнтацією на пошук порозуміння очевидний: якщо будь-яка особа є цінністю, то за нею визнано право бути собою — інакшою щодо будь-кого іншого, а отже, моє існування й мої власні погляди є лише одними з можливих, а я самий, відповідно, мушу шукати порозуміння з тим, Іншим, який не гірший за мене. Відповідно, в Другій морально-етичній системі діють протилежні закономірності. Оскільки особа тут не є цінністю, а є лише похідним і вторинним від єдності (спільноти, громади, нації, суспільства, держави тощо), то й „я” маю право на існування лише тією мірою, якою „я” є відповідний загальногромадським ознакам і якою в моїх поглядах відображено потреби й інтереси громади. І коли я щось висловлюю, то, власне, це висловлюю не „я” як такий, це радше громада висловлює себе через мене. Тоді будь-хто, хто не погоджується зі мною, тим самим зазіхає на мою спільноту як найвищу цінність, конфронує зі спільнотою і є, відповідно, її ворогом. У такій ситуації той, хто не погоджується зі мною, не лише не вартий мого порозуміння з ним, а й мусить бути щонайменше наведений на мої позиції, або ж навіть знищений. Якщо Перша система формує у своїх носіїв толерантність до Іншого та його інакшості, то Друга — войовничість щодо нього і його несприйняття.

Отже стрижнем відмінності систем є протилежна оцінка одиничного й загальногромадського (особи й громади). Вона ж спричиняє й відмінності в поведінкових орієнтаціях. Перша система, орієнтована на динамічний розвиток суспільства, в якому вона поширена, створює сприятливі умови для прийняття новацій та будь-чого іншого взагалі. Вона забезпечує, таким чином, можливість різноманітних трансформацій суспільства та його діалогу з іншими, відмінними від нього. Панування Другої забезпечує стабільність, незмінність характеристик суспільного життя (аж до його стагнації) і, відповідно, відторгнення новацій та несприйнятливості, вороже ставлення до всього, що виходить за рамки встановленого, загальноприйнятого.

Динамічний (упродовж століть) розвиток Європи як цілого й окремих її регіонів, зокрема, назагал засвідчує, що, за великим рахунком, її ціннісна система належить (і, як буде показано в подальшому, належала в усі часи, починаючи від часів античності) до морально-етичного типу названого В. Лефевром „Першим”. Провідне місце в її ієрархії посідає одиничне (особа). Які ж архетипові лінії включає вона і чи таке ж провідне в культурно-світоглядному плані місце обіймають їхні українські коннотації? Спробуємо послідовно окреслити відповіді на ці питання.

Серед перших, хто несподівано для самих себе наштовхнувся на проблему людиномірності буття, традиційно називають давньогрецьких софістів. Протагорівське „людина є мірою всіх речей” перетворилося в цьому сенсі вже на кліше, філософську й наукову тривіальність. А проте, вже на початках людської історії, відголоси якої до-

несла до нас міфологія, існує самоочевидна впевненість у проголошеній потім античністю в особі Сократа співмірності мікрокосму й макрокосму, людини й Усесвіту. Давньоіндійська думка твердить: світ не лише створений з тіла Пуруші. Той Пуруша, який фігурує в санскр'ї, — другий первень буття, який, навіть позбавлений активності й саморозвитку, не зводиться до першого (пракриті-матерії), хоч і глибинно пов'язаний з ним: його єдиною функцією є спостереження, відображення пракриті. Таким чином було зафіксовано: дух не є самодостатнім, він не породжується матерією, однак його існування істотно пов'язане з нею, і саме так, що, задля того, щоб існувати, дух має відображувати, щоб бути самим собою він потребує Іншого. Уже тут, у правиточах людської думки, вирує відчуття-переконавання в співмірності, принципівій „еквівалентності” природи й духу, світу й людини.

Однак у координатах магічного мислення Давнього Сходу людина тією ж мірою, якою була співмірна світові, була нелегітимною, позаяк — однічною [14]. Виникнення специфічної „цивілізаційної” (техніко-комунікативної) ситуації в античному суспільстві призвело до руйнації „магічного” світу архаїки і формування іншої світоглядної „конструкції”, якою легітимізується феномен однічного як причетного до особливо-го — („ейдосу”). Стрижнем її „аксіоматичного світоглядного набору” слугувала така „самоочевидна істина”: світ, органічним складником якого є людина, є усе ж чимось іншим щодо неї. І як до „іншого”, до світу спрямовує людина свої запитання. За всієї розмаїтості світу в нього є (мусить бути!) єдина першооснова, яка, однак, є такою, що уможлиблює урізноманітнення й існування різного. Різне, різність, відтак, стає чимось онтологічно необхідним, обов'язковим і самозрозумілим складником буття, аксіологічною. Від різного як від необхідного і обов'язкового факту буття відштовхується античний світогляд. Різне, таким чином, осмислюється як умова буття, набуває онтологічної легітимності, пересувається з негативного (на якому воно перебувало в архаїчних та Давньосхідних культурах) до позитивного аксіологічного полюсу.

Провідним світоглядним архетипом античності стає ствердження онтологічності Різного: змісти різні навіть у своєму абсолютному бутті. Згодом батько християнства Августин Блаженний канонізує цей непомітний спадок античності в концепції екземпляризму: образи-ейдоси, народжені Творцем, перебувають у ньому і мають божественну природу. Різноманітне, однічно-зразкове, унікально-примірникове отримає статус істинного.

Християнським середньовіччям збережено ідею „правочинності” й онтологічної необхідності однічного як складника світобудови. І більше: саме вона, ця ідея, входить як визначальний складник до неусвідомлюваної, нерелектованої, „природної” основи, на якій вибудовано архітектоніку середньовічного світогляду. Спричинена особливостями світоглядно-антропологічного змісту християнської культури Середньовіччя, трансформація її ціннісних і символічних засад призводить до морально-етичної легітимізації і, відтак, легалізації людини.

З часів Орігена, Тертуліана, Аврелія Августина християнська думка виразно маркує однічне як дещо позитивне, прийнятне і схвалюване, як певну цінність. Хоч би як парадоксально це прозвучало, однак мислителі номіналістичної традиції, акцентуючи й аргументуючи цю думку, фактично продовжують лінію, закладену Західними апологетикою й патристикою. Переосмислена як конститутивний елемент Космосу, існування якого становить необхідний полюс морально-етичного виміру світобуття, легалізована особистість стає архетиповою для європейської культури надцінністю, що, своєю чергою, задає параметри світоглядної, культурно-

ціннісної архітекτονіки всього європейського історичного обширу, культурного й, зрештою, цивілізаційного поступу. Відтак, здійснена античним світом, онтологічна легітимація людини стає тим світоглядно-антропологічним чинником, який, навіть за зникнення суспільних умов, позірно „необхідних” для його підтримування в соціальному бутті, залишається впливовим для духовно-культурного простору середньовічного суспільства.

Ренесанс (і Південний, італійський, і Північний, німецький) лише посилює виниклу на європейських обширах тенденцію ствердження особи-одиночного як легітимного й легального, вносячи в цю ідею свої нюанси, й розпочне вивільнення людини з-під опіки будь-якого „загального репресора”. Якби в розпорядженні людини знаходилося стільки ж засобів, скільки й у Бога, вона здатна була б створити світ, ствердить Марселіо Фічіно. Її творчі здатності обмежені лише кількісно, та не якісно. Йому вторять і Піко делла Мірандола, стверджуючи відсутність у людини якогось Богом завдалегідь завданого призначення, і представник північного Відродження Еразм Роттердамський, наголошуючи, що лише початок та кінець людського буття, народження та смерть у руках Божих, усе ж інше залежить виключно від самої людини. Мірандола наголосить: людина за своєю необмеженістю істота виняткова, лише в неї — свобода волі і вибір способу діяння. Еразм Роттердамський додасть: між вирішальними моментами життя і смерті людина цілковито вільна.

До ренесансної системи ціннісних координат належать, таким чином, передусім креативний статус людини, що перетворилася на суб'єкта, та її необмежений активізм. Належить і уявлення про людину як вінця творення, найвище досягнення у світі, незалежно від того, кому це досягнення приписано — Богові чи природі. ***Вогонь свободи, розпалений „похмури” Середньовіччям і палко підтриманий Ренесансом, уже не згасне. І Модерн, з його кричущою науковою спрямованістю, з його непереборним гносеологізмом від самих своїх початків, від Декарта й Спінози, раз за разом повертатиметься до свободи.***

Людина Модерну існує немов у двох вимірах, що не перетинаються, — системно-соціальному й духовно-культурному, стосунки яких у період зрілого Модерну стають конфліктними. Саме конфліктність двох неспівмірних світів, у яких перебуває модернова людина, викликають до життя феномен самоусвідомлення екзистенції. Границею модернової доби стане усвідомлення висхідної, нездоланної трагедійності людського буття.

Виниклим разом з появою машинного виробництва способом соціальних комунікацій, людина Модерну поставлена в умови, де народжена Відродженням особистість, з одного боку, вимушено набуває ознак протиставленого світові суб'єкта, а з другого, — зазнає шаленого нищівного тиску, розчиняється й руйнується. Саму ж комунікативну модель розбудовано на засадах протиставлення суб'єкту й об'єкту. Отож головними світоглядними завданнями Модерну є, по-перше, віднайдення умов самозбереження й самоствердження людини як суб'єкта, активної сторони взаємодії, по-друге, виявлення засад співмірності цих сторін взаємодії (відтак провідною постає проблема пізнання) і, по-третє, відтворення всіх можливих форм стосунків тих самих суб'єкта й об'єкта. Перше завдання розв'язується всією філософією Нового Часу. Друге — її класичною частиною (до появи окремого феномену Німецької Класики). Третє — Німецькою класичною філософією.

Випрацювані Новим Часом аксіологеми, розташовані на позитивному оцінково-му полюсі, такі. Усе, що існує, розвивається, прогресує. Прогрес, рух, розвиток

посідає позитивне місце в системі світоглядних ціннісних координат Модерну. Базовою цінністю для Модерну залишається свобода одиничної людини — унікальної істоти, яка не підпадає під закони природного світу. Однак нова доба переживає цінність свободи по-своєму, насичуючи її енергетикою активізму. Свобода — це не тільки і не стільки свобода волі особи, свобода її морального вчинку (як її розуміло Середньовіччя), і не свобода творення як ейдетичної об'єктивації (як її розуміло Відродження), скільки свобода як активність *причинення*, свобода об'єктивації самого суб'єкта. Вістря такої об'єктивації спрямоване на подолання розриву між творцем і творенням, що співіснують на „паритетних засадах”.

Німецька класика впритул підходить й до питання про людиномірність буття. Пріоритет у виявленні й дослідженні „онтології” морально-етичного, „вчинкового світу” людини, його цілковитої протилежності світові природних детермінацій, несутимності законів двох світів належить основоположнику Німецької класичної філософії Імануїлу Канту. Категоричний імператив Канта тим то й відрізняється від законів „природи”, трансцендентальних спричиненостей, що самий нічим, жодною природою не спрочинений, а приймається вільно. У ньому немає жодної „доцільності”, ані грану онтологічного змісту. І саме тому він — цінність. *Воля, здатна на самообмеження, — ось найвища цінність Європи, уможливлена античністю й народжена християнським середньовіччям.*

Та вже у філософемах Фіхте й Гегеля виявилася трагічна антиномічність такої необмеженої у своїй свободі волі, зрозумілої як *ratio*: тією ж мірою, якою йде ствердження беззастережної цінності свободи, втрачається значущість одиничного в тій царині свободи. Подальші світоглядні трансформації здійснюватимуться передусім у спробах дослідити й подолати цю антиномічність. Повернути людині втрачений сенс її одиничного існування, віднайти таку структуру світобудови — онтологічну, соціальну або ж морально-етичну, за якої людина уможлиблюється як цінність, що нею неможна знехтувати, надати людині — не лише носію розуму-мислення, а живій, чуттєвій, смертній істоті — можливість бути не перехідним моментом, а істотним, наповненим змістом, важливим складником буття — таке завдання постало перед світоглядною думкою після Гегеля. Звідси — антропологічна орієнтація філософії Фюєрбаха. Звідси — своєрідне повернення до Аврелія Августина і оголошення волі як виключно людської ознаки в Шопенгауера й Ніцше, волі як джерела такої індивідуальності людини, котра виводить її з-під влади всесвітнього загального.

Посткласика, з якої зростає сучасний світогляд і його квінтесенція — сучасна філософія (а за своїми спрямуваннями до сучасної належить і майже вся філософія минулого ХХ століття), прикметна своєю відмовою від притаманної Модерну гносеопроблематики. Післягегельська філософія є реакцією на світоглядне нищення своєї провідної цінності — людської одиничності. А проте, перші спроби онтологічного порятунку, які й складають посткласику, здійснено на ґрунті беззастережного панування раціоналізму як такої світоглядної системи (в даному разі йдеться про вузьке значення цього терміну), за якої одиничне як елемент визначальної щодо нього системності приречене на „вічне повернення”, підпорядкування загальному.

Посткласика окреслює різні варіанти такої підпорядкованості. Особистість виступає або „сукупністю суспільних стосунків” (марксизм), або „об'єктивацією волі до життя” (Шопенгауер), або, піднесена у своїй волонтарності, заступає місце самого загалу, стаючи щодо іншого таким самим репресором (Ніцше). Фрейд же перетворює її на страждальне поле битви двох систем — органічної та соціальної.

Перші ластівки сучасної — антропологічно зорієнтованої, спрямованої на звільнення людини з-під утисків „раціо”, аполлонівського, родового, навіть класової експлуатації виникли ще в XIX столітті. Згодом екзистенціалізм — не важливо, чи буде він атеїстичним, а чи релігійним, доведе трагедійність протистояння „раціо” й екзистенції до межі. Тим протистоянням второвано шлях до нинішньої боротьби проти „лого” і т.п. центризмів. І наступний пошук здійснюється в тому ж самому напрямі, окресленому всім розвоєм європейського світогляду та європейської філософії від античності до XX століття, — в напрямі подальшого зміцнення цінності одиничного й унікального в людині і в бутті.

Світоглядна криза, в яку вступило минуле століття, загострила проблему існування самоочевидностей і, відповідно, цінностей як таких, що безпосередньо пов'язані з ними і з них зростають. Світоглядні пошуки першої половини минулого століття, попри невтішні висновки позитивізму, феноменології й екзистенціалізму щодо неусуєвності „нередукованого складника” пізнавальних стратегій, ним лише не обмежувалися. Мірою того, як європейський світ усвідомлював свою єдність як єдність спільних цінностей, зростала й увага до природи й тенеми самих цінностей.

Уже в роботах Е. Касіра світ людини постає як світ символічних форм, конститутованих висхідними цінностями, а культура в цілому — як об'єктивованій ціннісно-символічний зміст буття людини, символічно значуща побудова світу. Символ же — єдиний інструмент освоєння дійсності. Щодо більше дилема, яка в історії філософії мала загальний світоглядно-продукувальний вигляд „світ — людина”, набувала вигляду (корелятивного Шпенглерівському): „цивілізація — культура”. І саме культурницький напрямок культивував не лише пошук джерел культурних, духовно-ментальних та ціннісних трансформацій у часі і просторі людського буття, трансформацій, зрезультованих і зафіксованих у філософській думці, а й ставив питання про їх природу, статус, джерело й генезу. Увага до культурного буття людини цей пошук підсилювала.

До переорієнтації дослідницької уваги істориків на ментальні характеристики мешканців історичних епох, на ментально-духовні зміни як історичні факти доклали зусиль і представники „школи аналів”, і їхні колеги-філософи, незалежно від репрезентованих ними напрямів. Зусиллями семіологів, структуралістів, постструктуралістів і деконструктивістів (М. Серр, Ф. Сосюр, К. Леві-Стросс, Р. Барт, Ж. Дельоз, М. Фуко, Ж. Дерріда, П. Кассовські), спрямованими на виявлення надіндивідуальних структур — владних мовних тощо, які на досвідомому рівні задають структуру здійснюваних і у тому здійсненні раціоналізовуваних практик, уведенням уявлень про психоісторію або „екзистенційну історію” (Ф. Арієс), різні життєві ритми європейської історії, що притаманні „холодним” і „гарячим” суспільствам (К. Леві-Строс), різність „лінійно-кумулятивного” часу техніко-технологічного розвитку та нелінійного часу культури (П. Рікьор) второвано шлях до руйнації народженого на початках середньовіччя християнським і стверженого в добу модерну науковим світоглядами лінійного уявлення про хід історії. Водночас дедалі більше уваги приділялося тим духовним, ментальним і — ширше — світоглядно-культурним апріоріям, що виявлялися як конститутивні для історичних змін і для організації самого буття людини.

На розгляді цінностей як фундуєчих історико-культурні відмінності зосереджувалася увага неокантіанців, зокрема Баденської школи, а згодом і феноменологічної герменевтики. У концепції В. Віндельбанда історія розглядається як зміна циклів

усвідомлення й утілення цінностей. Як апіорні й трансцендентальні, цінності постають конститутивною основою розгортання буття людини. Найвищі цінності — істина, благо, краса й святість є, за В. Віндельбандом, позачасовими й позаісторичними принципами, чинними в усі історичні епохи. Як такі, цінності виступають вододілом між світом природних закономірностей і власне людського буття. Вони не „існують, а значать” і надають значення одиничному факту. У такому контексті питання про генезу самих цінностей не могло бути поставлене. Не ставиться воно й у П. Рікбора, попри його розгляд історії, як такого процесу, що „знаходить свою власну людську характеристику через виникнення і зростання цінностей, які філософ спроможний відшукати і зрозуміти як розвиток свідомості” [15].

Б. Баух і Г. Ріккерт намагалися встановити механізм взаємн між цінностями й дійсністю, який перший пов'язував з поняттям ідеї як „усеохопної функції єдності”, а другий, підкреслюючи надбуттєвий і трансцендентний характер цінностей, висновував ідею передування сенсу предметному буттю. При тому поступово відбувався зсув уваги до сфери психічного переживання як „місця”, у якому сенс хоч і не породжується, однак виявляється. Таким, у кінцевому підсумку, був і вектор руху Магдебурзької школи. Радикального вигляду такий напрям досяг у концепції Ф. Brentano, який редукував поняття цінності до суб'єктивного змісту почуття, котре об'єктивував.

Та, попри певну евристичну плідність зсуву напряму пошуків до царини психічного, загальна гносеологічна заангажованість обох некантіанських шкіл, розгляд цінностей в контексті суб'єкт-об'єктної поляризації світу, вельми умовно чинної для культурної сфери, обмежували можливості неокантіанства та інших шкіл, чия проблематика була дотичною, в дослідженні феномену цінностей та сенсу.

Психологізація проблематики світоглядних апіорій, що була природною для К. Юнга і відлилася в тлумачення архетипу як формального, „змістовно порожнього” психічного утвору, своєрідної „категоріальної структури” психіки, чистого формотворчого елементу сприйняття, простежується й у структуралістів. Водночас питання генези тих базових структур, хоч би й визнати їх структурами психіки, а хоч стверджувати їхній об'єктивний щодо людини статус як інваріантних структур організації смислів і символів, і, головне, проблема їх історичних змін практично не піднімалася.

Однак можна констатувати, усі потоки, що ними рухалася філософська думка минулого століття, вели до невогнаного висновку: світоглядні змісти кожної епохи вибудовано на певному світоглядно-антропологічному, аксіологічному фундаменті. Ці світоглядні апіорії є чуттєвою, само собою зрозумілою основою, яка, будучи неусвідомлюваною для самої людини, задає їй напрями розгортання людського буття, конститує його, визначає самовідчуття людини у світі. І те, що до такої аксіоматичної основи різні мислителі відносили такі складники (або зводили її до них) як міф, цінність, архетип, гранднаратив, лише доводить: проблема виявлення, аналізу й співвіднесення самих апіорій є чи не провідною проблемою філософського сьогодення, а її розв'язання веде до переосмислення самого місця людини у світі, в історичному й універсальному бутті. І, якщо вдається до історичних аналогій, можна порівняти „роботу”, проведenu філософською думкою минулого століття в галузі відшукування „першооснов” культурного буття людини, з тією, що була здійснена філософськими першопрохідцями античності, — мілетцями в галузі пошуку першооснови світобудови. Як і мілетці, мислителі минулого століття довели одне — те, що

„першооснова” існує, — безперечно. А от що вона являє собою — це справа довільна. Мілетці показали: і вода, і повітря, і вогонь, і апейрон за своїми суттєвими властивостями мають право претендувати на цей статус, однак у такому статусі виявляють свої „недоліки”. Щодо „світоглядних першооснов” те саме — їхню обов’язкову наявність і водночас довільність їх конкретного „вигляду” ствердив постмодерн. До цих „першооснов”, як зазначає С.Б. Кримський, належать „нерефлексивний досвід, аксіоматичні основи, багаж емпіричної очевидності, парадигми й моделі світовідношення”. Усе це „створює певний для кожної історичної епохи базис безсумнівності, фундаментуючий предметну сферу культурно-історичної інтерсуб’єктивності, розуміння й взаєморозуміння всередині тієї чи іншої цивілізації” [16]. І пали естафета має переходити до сучасних „елейців”, „піфагорійців” тощо з „сократами”, „платонами” й „аристотелями” включно, з тим, аби виявити спільний ґрунт для всіх „варіантів першооснов”, реконструювати механізми його перетворень і виявив та їх кореляцію з іншими виявами людського буття.

З появою феномену філософського постмодернізму світоглядні опозиції Модерну не лише втрачають свою „діалектичність”, позаяк їхні члени демонструють цілком інші стосунки, ніж повсякчасний перехід одного в інше, не лише пересуваються в площину урівнювання членів опозицій, а й, відповідно до зміни ситуації, отримують інший, адекватний новому історико-культурному контексту термінологічний вираз. Колишне протиставлення раціонального й ірраціонального, упорядкованості й потоку, загального й одиничного змінюється опозицією ідентичності й сингулярності, влади й анархії, інваріанту (структури, дискурсу) й варіативності (відкритості існування). Неідентичність одиничного існування його узагальнюючим практикам відіграє рятівну щодо людини функцію. Термінологічна розбіжність, за якої альтернативними „ідентичності” виступають по чергово „філософія сингулярностей” (П. Вірлію), „варіативність кодів” (Р. Барт), „мислення інтенсивностей” (Ж. Ліотар), „суверенні моменти” (Ж. Батай), принципове, у згоді з засадничими принципами заперечення самими „учасниками постмодерністської змови” наявності в них спільної основи не може приховати той факт, що працюють вони *у спільній ціннісній системі координат, де визнання права на волю й неволю за іншим автоматично ґрупує всіх тих, хто його визнає, в одному ґурті — ґурті прибічників свободи вибору*. Тієї, до речі, свободи, що визнавалася фундаментальною цінністю з часів християнського Середньовіччя і є такою дотепер в межах згадуваної Першої морально-етичної системи. І в цьому світоглядний Постмодерн, попри стверджувану ним самим винятковість, неспорідненість з європейським історико-культурним континуумом, є все ж достойним спадкоємцем і нащадком останнього.

Постмодерн, таким чином, становить завершальну фазу зміни світоглядної парадигми Модерну, фазу, під час якої відбувається формування цілком відмінної від попередньої доби системи цінностей і відповідних „апріорій”, головною з яких слід визначити самоочевидну цінність екзистенційної і сенсотворчої свободи людської особистості. До безсумнівних світоглядних його здобутків слід віднести, по-перше, визначення комунікації як функціонуючої системи дискурсивних практик, через яку „інваріантний” (аналог апріорій) нав’язуються особистості. І, по-друге, сенсотворчу значущість нетотожності одноосібного суб’єкта комунікації дискурсивним інваріантам.

У новопосталій світоглядній парадигмі (формування якої наразі не закінчено, однак головні апріорії вже вимальовано) ствердження рівностатусності й рівнозначу-

щості дискурсивних практик, екстрапольоване на історичний процес, спричиняє руйнацію лінійного (чи спіралеподібного) поступу, знімає обмеження прогресу лише його техніко-технологічним виявом, зрештою — інспірує відмову від випрацюваного минулим уявлення про історичний розвій як розвій сенсів.

Здобутки постструктуралізму і постмодерну надихають не тим, що права різних дискурсів урівняно (хоч і цим також, позаяк тим самим стверджено рівноцінність різних „моделей буття”, у тому числі й історичних), а тим, що пошук позаструктурних, непідвладних дискурсу складників людського буття здійснюється на комунікативних обширах без їх політико-технологічного забарвлення, на ясперсівсько-буберівських обширах „Я — Ти” (П. Клоссовські, Ж. Бодрійяр, Ж. Батай, Р. Барт, П. Верілію), де вирують сенси, „стосунки” між якими є номадичними (або констеллятивними, якщо використати термінологію першопрохідця ідеї „не репресивних” зв’язків Т. Адорно).

А що ж Україна?

Її європейський поступ розпочався в умовах загальноєвропейської світоглядної кризи, яка на вітчизняному ґрунті поглибилася ще й тим, що цінності тоталітарного світу, начебто зруйновані і відкинуті, не знайшли на пострадянських обширах адекватної заміни. Звичка до одномірної світоглядної визначеності посттоталітарна людина опинилася віч-на-віч зі світом, у якому духовно-культурні, моральні й світоглядні настанови й цінності перебувають в еклетичному зв’язку, що підсилює відчуття загальної розгубленості. І в цьому сенсі світоглядні пошуки України є аналогічними європейським: і Європа, і Україна одночасно опинилися на світоглядній межі, за якою — вибудова нових ціннісних координат. Та чи був схожим шлях до цієї межі? Відважуся стверджувати: був!

Наголос на важливості, визначальному значенні світоглядних і духовно-культурних вимірів людського буття знаходимо у філософських концепціях майже всіх вітчизняних мислителів. Загальновідомо, що однією з визначальних рис національної української філософії є її кордоцентричність. „Філософія серця” найяскравіших українських мислителів класичної доби — Григорія Сковороди й Памфіла Юркевича стверджує найвищою цінністю „серце” як точку перетину в людині особистісно-людських якостей — розуму, волі й „екзистенції, того одиничного, унікального й неповторного, що й робить людину людиною й саме такою, а не іншою. При тому й розум, і воля — це загальнолюдські якості, а отже — певною мірою вони, хоч би якими виключно людськими були, виступають щодо людської особистості узагальнювальними чинниками, а тому й „репресорами”. Лише „серце” є тим істинним, що уможливає органічний „сплав” унікально-одиничного й загально-родового.

Не меншою мірою стосується це й попередників Г. Сковороди та П. Юркевича: починаючи від Іларіона, автора „Слова про Закон і Благодать”, авторів Києво-Печерського патерика, Феодана Прокоповича тощо, знаходимо ту ж увагу й повагу до внутрішнього світу людини, розгляд її як мікрокосму, значущого для макрокосму. Українська світоглядна думка, відлита у філософські й художні твори, демонструє послідовно проведений ліній на підкреслене поцінювання людської особистості, а філософські пошуки спрямовано на ствердження виключного значення внутрішнього світу людини й неповторності особистісного існування. Як висновує один з найкращих знавців української філософії В.С. Горський, починаючи від перших писемних філософських пам’яток, з XI століття, „в українській культурі складається філософія, домінуючу тенденцію якої утворює екзистенційно-антропологічна редукція філософського знання” [17].

Відтак кордоцентризм української філософії, перші мотиви якого подибуємо ще у творачих мислителів початку II тисячоліття, несподівано перегукується з провідною тематикою європейських світоглядних пошуків кінця того ж тисячоліття! Лейтмотив найсучасніших здобутків європейської думки — людиномірність буття, цінність унікальності людської особистості, життя й живе як цінність, той лейтмотив, що став для Європи власною несподіванкою, для українства був і залишається органічним, іманентною рисою національного світогляду.

На особливості культурного буття українства, його відмінність від російського буття, спричинені пануванням у російському суспільному житті „загальності (Бог і цар) над особистістю”, а в українському — „особистої свободи”, звертає увагу М. Костомаров ще 1861 р. в роботі „Дві російські народності”. Націологічні та історіософські розвідки представників української діаспори, зокрема, Д. Чижевського, О. Бочковського, О. Зибачинського, М. Шлемкевича, продовжують традиції високого поцінювання духовно-культурного й світоглядного складника в історичній долі народів і надання переваги особистого над загальним у ціннісній ієрархії.

Надзвичайно важливим є те, що національні традиції української філософії передбачають звернення до смисложиттєвих і світоглядних проблем людського буття з позицій значущості життєвого світу людини, невичерпності її змістів жодним з проявів родового буття. Навіть у радянській традиції, обмеженій офіційною марксистською доктриною, за панування якої проблема світоглядних основ людського буття розглядатися не могла, „Київська” філософська школа як екзистенційно спрямована отримала світове визнання. Ізольована за залізним муром імперії, практично без будь-якого доступу до інформації, до європейських світоглядних здобутків XX століття, стиснута жорсткими рамками марксистської ідеології, українська філософська думка часів СРСР, спираючись лише на власні національні світоглядні традиції й національну культурну спадщину, не лише рухалася в тому ж напрямі, що й європейська, а й була на вістрі сучасних смисложиттєвих проблем, доносячи до читача цінності, цілком суголосні тим, які для Європи становили тогочасну новацію. І, що прикметно, українська розробка „ціннісних новацій” подеколи випереджала європейську, як це сталося, скажімо, з творчою спадщиною Олеса Бердника, яким ще в третій чверті минулого століття створено без перебільшення грандіозну філософему онтологічної значущості людської особистості в її екзистенційному вимірі.

Ще в радянський час проблематику світоглядних основ життя людини в усіх її проявах було піддано глибокому дослідженню в роботах фундатора світоглядно-антропологічної школи В. Шинкарука. Продовжуючи ці ідеї, В. Табачковський вийшов на проблематику колізій людського світовідношення. Проблеми світоглядних основ культури й людського буття посідають важливе місце у творчому доробку Є. Андроса, М. Булачова, Г. Горак, А. Губерського, В. Загороднюка, В. Іванова, О. Оніщенка, М. Парасенка, О. Яроша, О. Яценка. Проблемам екзистенційних вимірів людського буття присвячені роботи І. Бичка, М. Поповича, В. Табачковського, Н. Хамітова, а його смисложиттєві орієнтири досліджуються в працях Б. Головка, Г. Горак, С. Кримського, В. Куценка, А. Лоя, Є. Осічнюка, В. Пазенка, Б. Параконського, О. Яценка, Т. Яшук.

Сьогодні осмисленню основ буття людини в українській філософській думці присвячено роботи А. Бичко, С. Возняка, П. Ігнатенка, В. Горського, В. Лісового, В. Нічик, Я. Стратія. Дослідження світоглядних констант крізь призму сучасної західної філософії здійснюється в працях Б. Головка, А. Гордієнка, А. Єрмоленка, С. Кошар-

ного, А. Лоя, В. Ляха, Н. Поліщук, Є. Причепія, Л. Ситніченко, О. Соболев. Онтологічні ж корені культури тематизуються в роботах В. Андрущенка, Є. Бистрицького, О. Гомілко, Р. Кобця, І. Лосева, М. Михальченка, С. Пролєєва, Л. Шкляра. Вітчизняна філософська думка ХХ століття також неодноразово зверталася до проблеми архетипових чинників буття людини і структурованих принципів та засад організації окремих його сфер. Аналіз засад наукового світогляду здійснено в роботах П. Йолана, С. Кримського, О. Кравченка, В. Кузнєцова, В. Лук'янича, М. Поповича. Виявленню співвідношення раціональних і нераціональних складників у культурно-історичному процесі присвячено творчість В. Кизими. Питання генези та функціонування „неусувного аксіоматичного складника” розробляють О. Білокобильський, Л. Гармаш, В. Менжулін. Проблеми функціонування архетипів у культурному бутті людини є однією з провідних у філософському доробку С. Кримського.

Хоч би як наголошувати на „редукції” української філософії доби середньовіччя і Модерну, її ігноруванні логіко-раціоналістичних побудов, однак, не можна не визнати: настрої, які опанували світоглядну думку Європи в минулому столітті, були іманентно притаманні українській національній філософії впродовж усього її існування. Цінність особи разом з цінністю спільноти — ось світоглядна формула українства, відбита в художній творчості, у філософських концепціях, у культурних артефактах у цілому. „Я й моя воля (воління) в єдності з цінністю того, що більше, ніж я” — таким є переживання українцем свого місця у світі. У цій специфіці українства закорінено й драматизм української історії. Однак у цьому ж — величезний потенціал на майбутнє у світі, де цінність людської особи корелює з її свободою та співвіднесеністю з вічними цінностями — етичними.

Інша річ, що коли йдеться про світоглядну єдність українства в цілому, маємо небезпечну картину розшарування країни на два регіони, в одному з яких, Східному, надто глибокі коріння пустила ієрархія цінностей, притаманних Другій (за В. Лефевром) морально-етичній системі. Поблирення двох цих систем у межах однієї країни з їх локалізацією в різних її частинах створює небезпечну, потенційно заряджену конфліктом ситуацію. Парадокс такого співіснування в тому, що в той час, як представники Першої системи толерантні до своїх світоглядних опонентів і схильні до визнання за ними права на існування в їхній самобутності, носії Другої налаштовані конфронтаційно, і право на існування відмінних від них „західняків” визнають лише за умови їхнього перетворення на таких самих „східняків”. В умовах постійного зіткнення прибічників визнання альтернативи з поборниками її невизнання важко сподіватися на зниження рівня конфліктогенності в країні природним шляхом — через „переростання” або ж „розсмоктування” самої ситуації. І саме це, ця розірваність, подвійність світоглядного, ціннісного, морально-етичного простору України послуговує, видається, для підозр в неєвропейській належності українства.

Чи можливе подолання світоглядного розколу країни? — Можливе. Через цілеспрямоване формування спільної системи цінностей, що забезпечують толерантне сприйняття Іншого — „європейських” чи, радше, українських національних цінностей. І це, власне, те саме завдання, яке стоїть нині перед об'єднаною Європою.

Посилання та література

1. Постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Державної цільової програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008—2011 роки

від 02.07.2008 р. № 594 http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=144132789&cat_id=36810841&ctime=1215509617744

2. Матеріали круглого столу „Україна в Європі: моделі інтеграційного поступу” // Віче.— № 16, 2009.— С. 1—22.

3. *Сертакова И.Н.* Категория красоты как средство культурной самоидентификации и перцепции в странах востока // Аналитика культурологии, 2008.— №2 (1F) <http://analiculurolog.ru/index.php?module=subjects&func>

4. *Ивлева А.Ю.* Об этнической идентичности и культурной самоидентификации. VII конгресс этнографов и антропологов России (Саранск, 9—14 июля 2007 г.) // Регионоведение, 2008.— № 2.— С. 54—55.

5. Див.: *Абаджи О.В.* Место традиции в культурной самоидентификации // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2007, № 2, ч.1.— С. 148—156.; *Гириц К.* „Насыщенное описание”: в поисках интерпретативной теории культуры. Антология исследований культуры.— Т. 1.— СПб.: Университетская книга, 1997.— 728 с.; *Кассирер Э.* Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии.— М., 1988.— С. 31—95; *Клакхон К.К.М.* Зеркало для человека. СПб.: Евразия, 1998.— 352 с.; *Сузова Е.Э.* Самоидентификация человека в культуре // Vita Cogitans: Альманах молодых философов.— Вып. 1.— СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002.— С. 98—102.

6. *Абаджи О.В.* Там само; *Гириц К.* Там само; *Дюркгейм Е.* Первісні форми релігійного життя.— К.: Юніверс, 2002.— 424 с.; *Кассирер Э.* Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии.— М., 1988.— С. 31—95;

7. *Абаджи О.В.* Там само; *Гириц К.* Там само; *Дюркгейм Е.* Первісні форми релігійного життя.— К.: Юніверс, 2002.— 424 с.; *Лефевр В.А.* От психофизики к моделированию души // Вопросы философии.— 1990.— № 7.— С. 25—31.

8. *Сорос Джордж.* Загроза капіталізму. Критика, 1998.— № 1. <http://www.gilan.uar.net/krytyka/1/ds.html>

9. *Лук'янець В.С.* Постмодерн: філософія світоглядного розчарування // Філософські обрії 2002, №7 / В. Лук'янець // Київ—Полтава 2002.— № 7.— С. 3—15.

10. *Соболь О.М.* Постмодерн і майбутнє філософії. К.: Наукова думка, 1997.— 186 с.

11. *Foucault M.* Nietzsche, la Genealogie, l'Histoire, in Hommage a Jean Hyppolite, P.U.F., 1971.— P. 145—172.

12. *Лефевр В.А.* От психофизики к моделированию души // Вопросы философии.— 1990.— № 7.— С. 25—31.

13. *Поппер Карл.* Відкрите суспільство та його вороги. Т. I. У полоні Платонових чарів / Пер. з англ. Олександр Коваленко.— К.: „Основи”, 1994.— 444 с.

14. *Метельова Т.О.* Світоглядно-антропологічні основи західноєвропейської філософії: від архаїки до модерну.— К.: Українська книга, 2003.— 280 с.

15. *Рикер П.* Объективность и субъективность в истории // Рикер П. История и истина.— СПб.: АЛЕТЕИЯ, 2002.— С. 35—57.

16. *Крымский С.Б.* Философия как путь человечности и надежды.— К.: Курс, 2000.— С. 208.

17. *Горський В.С.* Історія української філософії. К.: Наукова думка, 2001.— 376 с.

4.3. Солідаризм: європейський досвід суспільної консолідації для України

За умов глобалізації та постіндустріального розвитку на межі XX і XXI століть відбулося переосмислення значущості та конфігурації політичних ідеологій — відбувся, так би мовити, дрейф від їх класичного вигляду у бік „гібридизації”. Саме останні ідеологічні новоутворення були покликані давати оперативнішу відповідь на виклики часу. Вельми помітним явищем у житті провідних держав розвинутої демократії став пошук альтернативної концепції поступу, відомий за визначенням як „третій шлях”. Одними з перших, хто на практиці реалізував пошук „третього шляху”, були представники політичних сил Великої Британії. Відповідно до нових підходів кожна з британських політичних течій — лейборизм, консерватизм і лібералізм — у практичній державній політиці на зламі століть трансформувалась і всотала в себе елементи найрізноманітніших класичних ідейних течій.

На нинішньому етапі розвитку вже аксіоматичним постало твердження, що індустріальна та постіндустріальна демократія неможливі без „соціалізації” держави, надання їй функцій соціального регулятора — так званого welfare state. Нині є вагомі підстави констатувати, що сучасні розвинуті демократичні країни, з певною часовою різницею, проте всі без винятку прийшли до необхідності інституалізації механізмів подолання соціальних протистоянь і катаклізмів, забезпечення соціальної злагоди й миру. Подібна політика утверджувалась у вигляді різних форм взаємодії, моделей відповідно до умов та потреб кожного суспільства, отримавши загальне визначення політики соціального партнерства.

Для сучасної України, яка сповідує демократичні цінності, вельми актуальним є завдання пошуку і визначення власного шляху, найоптимальнішого, виходячи з досвіду європейських держав, та формування і подальший розвиток системи соціального партнерства. Тут має стати в добрій нагоді належне врахування вітчизняної специфіки та використання досвіду європейських держав, які у цій царині вже ствердили свій поступ. Трансформаційні перетворення в нашій державі спричинили, окрім позитивних зрушень, ще й появу чималих проблем, пов'язаних з майновим розшаруванням суспільства, економічним спадом, демографічними викликами. Водночас за умов нарощування глобалізаційних процесів саме тільки подолання економічного відставання від високорозвинених держав Європи та світу не може бути самоціллю. Без визначення стратегії розвитку суспільних відносин і побудови ефективної системи соціального співробітництва недосконало проведені перетворення сучасної історичної доби в епоху інформаційно-технологічного розвитку вже обернулися соціальною, а відтак і політичною нестабільністю, і в підсумку мають відчутно вразливі, якщо не руйнівні наслідки. Відтак все нагальнішим постає завдання унеможливити подібну небезпеку для нашої відносно молодого країни. Врахування всієї складності широкого кола соціальних проблем, прагнення їх подолати, а також потреба дати відповідь на глобалізаційні виклики привертають увагу і державників, і науковців, і широкого суспільного загалу.

Популізм чи соціальна відповідальність? Аналіз здійснюваних вітчизняним політикумом пошуків шляхів подолання кризових явищ, які останнім часом то з

більшою, то з меншою силою вражають економіку і суспільно-політичну сферу, дають підстави говорити про безвідповідальність та популістські підходи більшості українських політиків. З огляду на це, владні верстви мають визначитися, що повинно стати головним: *популізм чи соціальна відповідальність*? Адже політичні маніпуляції і популістські загравання з народом, зведеним політиками до рівня „електорального ресурсу”, вже нині мають згубні наслідки. На думку аналітиків, „поступово формується великий „безпритульний” електорат, який потребує „третьої сили”... який прагне реалізації гасел Майдану (які, між іншим, не містять у собі нічого екстравагантного, а являють програму демократичного оновлення країни й реалізації на практиці національної Конституції). Чи з’явиться така сила замість банкрутів, які нині скакають на політичній сцені України?” [1]. Отже, йдеться про те, що об’єктивно назріла потреба в появі в українському політикумі позужної політичної сили, яка б ставила за вищу свою мету реалізацію споконвічного народного прагнення до свободи та самовизначення, до гідного життя і самоповаги. Такою мала б стати своєрідна партія діалогу, посередництва між владою і народом, котра виходила б із засадничого конституційного принципу, що народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Політика такої партії мала б бути спрямована на підтримку і розвиток кращих родових ознак і чеснот українського народу — його працьовитість, мудрість і моральність, жертвовність, толерантність, солідарність і передбачуваність. Але це в ідеалі.

Разом з тим існує й реальна перспектива скористатися народними очікуваннями і, кинувши в черговий раз гасла популізму, осідлати хвилю протестного електорату й „серфінгувати” до отримання владних повноважень. На подібні думки з цього приводу наводить перебіг подій в Латинській Америці. Цей регіон за своїми природними й людськими ресурсами та кадровим потенціалом не є найбіднішою частиною світу, однак за розподілом економічних дивідендів і соціальних благ для свого населення є найнесправедливішим, а тому й найбільш нестабільним. Що й засвідчують численні військові перевороти й збройні заколоти. Внаслідок електоральних протестів найбідніших верств населення регіону, котрі проросли на родючому ґрунті економічних і соціальних прорахунків останніх років, на сьогодні близько десятка країн Латинської Америки мають ліві уряди. На думку аналітиків, „після десятиліть флірту з економічним лібералізмом Латинська Америка повернула ліворуч... Латиноамериканські виборці стіли по горло ліберальною моделлю економічного розвитку, котра була популярною на континенті у 1980-х і 1990-х роках” [2]. Кожна з цих країн пройшла свій шлях „відмови” від лібералізму в процесі реформ. Чилі — після довготривалої диктатури, Аргентина — після правління Карлоса Менема, Бразилія — після Енріке Кордозо. Крім цих країн, ліві популісти прийшли до влади в Венесуелі, Нікарагуа, Еквадорі та Болівії. Звичайно, було б дещо спрощено говорити про „глобальне полівіння” Латинської Америки, оскільки „шкала лівизни” варіюється від ліберальної демократії до неприкритого популізму: якщо Чилі й Уругвай тяжіє все-таки до лібералізму, а Венесуела й Болівія до популізму, то Бразилія та Аргентина перебувають десь між цими „полюсами”.

Українські дослідники — доктор соціології Едуард Афонін та кандидат наук з державного управління Олександр Радченко — проводять паралель між станом демократії в Україні і тими рисами „дефективної демократії”, які описані відомим аргентинським політологом Гільермо О’Донеллом: „Для режиму характерна впевненість у тому, що перемога на президентських виборах дає переможцеві право управляти країною на

свій розсуд. Тільки він усе знає: президент та довірені його радники — альфа і омега політики. Водночас „очевидно”, що будь-яку протидію — з боку парламенту, політичних партій, груп інтересів, вуличного натовпу — необхідно ігнорувати. **Порядок полягає** в тому, що шляхом справедливих виборів формується більшість, яка дозволяє своїм лідерам на декілька років стати єдиним утіленням і тлумачем вищих інтересів нації. При цьому нерідко використовуються такі методи, як додаткові вибори. Вибори пов'язані з великими емоціями і високими ставками: кандидати борються за можливість управляти країною практично без будь-яких обмежень. **Президент розглядається** як втілення нації, месія, головний хранитель і знавець її інтересів. Політика його уряду може слабо нагадувати його передвиборні обіцянки — хіба президентові не передано і повноваження управляти на власний розсуд? Із цих позицій інші інститути — суди і законодавча влада — лише перешкода, навантаження до переваг, що їх статус демократично обраного президента дає на внутрішній і міжнародній арені. Підзвітність таким інститутам уявляється як перешкода до повноти здійснення влади, делегованої президентові. **Така демократія** дає президентові очевидну перевагу практично повної невідповідності (по горизонталі). У зв'язку із цим не викликають здивування різкі коливання популярності президента в країні — від ролі посланого Богом рятівника до становища поверженого Бога. У результаті **партія або коаліція**, що привела президента до перемоги, приходить у відчай від втрати його популярності і відмовляє в парламентській підтримці політики, яку той їм „відсунув”. Це посилює політичну ізоляцію президента, у нього виникають труднощі у формуванні стабільної законодавчої коаліції і виявляється схильність ухилятися від проблем, маневрувати або розбещувати парламент та інші інститути” [2].

Відтак українські керівники мають зрозуміти, що „латиноамериканський шлях” розвитку може привести до неоднозначних перспектив вітчизняного обшару. На даному етапі слід визнати, що деякі латиноамериканські уряди, будучи вправними гравцями, показали свою здатність віртуозно використовувати соціальні проблеми задля реалізації своїх поточних політичних інтересів, протиставляючи себе своїм опонентам з правого табору. Лідери й ідеологи цих лівих течій засвідчили свій професіоналізм і здатність вловлювати ідеологічні електоральні потреби жителів регіону й максимально оперативного реагувати на них. Однак чи може ця форма „демократури” слугувати для України взірцем для наслідування? Скоріше за все, вона має бути прикладом того шляху, який нам необхідно оминати, якщо вже ми задекларували шлях „євроінтеграції”.

За нашим баченням, у цьому зв'язку слід більше уваги звернути на пошуки та вибір „третього шляху” лідером англійського лейборизму Тоні Блером. Цей шлях наочно засвідчує, що проблеми ХХІ століття вимагають нового (постмодерного) підходу до конструювання державної ідеології та внутрішньої політики, оскільки кожна з „класичних” ідеологій окремо — лібералізм, консерватизм та соціал-демократія — виявили обмеженість у виконанні своїх соціальних функцій.

Ідеологічна концепція для реформування лейбористської партії Великої Британії була опрацьована в середині 1990-х рр. Ентоні Гідденсом і широко оприлюднена 1998 р. в книзі „Третій шлях: майбутнє соціал-демократії”. У цій праці було переглянуто цінності й орієнтири лівого руху шляхом розширення платформи в правому спектрі. Британське суспільство в цілому сприйняло викладені ідеї, спрямовані на врахування інтересів більш широких кіл. Нову філософію вітали політично близькі уряди Європи, насамперед німецькі і французькі. За океаном Гіларі Клінтон, навпаки, визначила „третій шлях” як теорію, що „звільнює в одну купу консерватизм і лібе-

ралізм, капіталізм і опору на державу, наше сьогодення й минуле, людські слабості й Слово Боже, ідеї пізнього комунізму й початку третього тисячоліття”. Поведінка Г. Клінтона була дещо несподіваною, оскільки її чоловіка Біла Клінтона з його „новою демократією” записували в прибічники „третього шляху” [3].

Однак, попри всі критичні зауваження й претензії до ідеї „третього шляху”, підсумки трьох виборчих кампаній — 1997 р., 2001 р. й 2005 р. — засвідчували, що британці віддавали перевагу реформатору Блеру, а консерватори, які залишилися твердими у своїх переконаннях, констатували, що багато їхніх програмних пунктів були поглинуті програмою лейбористів. Не дивлячись на різноманітні скандали навколо Тоні Блера, владі лейбористів і після його відставки нічого не загрожує, а критика „третього шляху” сприймається суспільством досить поблажливо, що засвідчує життєздатність цієї ідеології — принаймні на найближче майбутнє. Все це привертає увагу до британського досвіду хоча б тим, що урядовий курс уникає різких радикальних кроків, дотримується крайньої обережності й небажання здійснювати реформи такими темпами, які б могли відлякувати виборця. Для України, очевидно, розуміння цього досвіду вкрай важливо.

За свідченням Ентоні Гідденса, який, хоч і відійшов від Тоні Блера, однак залишився прихильником „третього шляху”, ця ідеологія не була лише програмою конкретних дій „нових демократів” США чи „нових лейбористів” Британії. У реальності „третій шлях” утілював у собі зусилля соціал-демократичних партій у всьому світі переглянути свої програмні положення після падіння соціалістичної системи й розпаду „двополюсного світу”. Завдання „третього шляху” полягало у вирішенні двох ключових проблем: повернення після довгої перерви соціал-демократичних партій до влади і пошук виходу з кризи, в якій опинилася соціально-економічна модель розвитку, заснована на ідеях кейнсіанства. У 1990-ті роки „третій шлях” розвивався головним чином у формі критики ідеології неолібералізму, що на той час була широко затребувана і, ніде правди діти, на певний час виявилася ефективною. Однак у колективній монографії „Прогресивний маніфест” (2003 р.) Е. Гідденс виступив за переосмислення і збагачення ідеології „третього шляху” концепціями „убудованого ринку” (embedded market) і „держави-гаранта” (ensuring state) [4].

Ставилося питання: в якому розумінні ринок має бути „убудованим”? Насамперед — він повинен бути вмонтованим в культурну й правову матрицю конкретного суспільства з тим, щоб забезпечити його функціонування на основі механізму широкої народної довіри. З погляду „убудованого ринку”, немає необхідності керуватися ідеєю мінімальної держави, оскільки на практиці аж до початку нинішньої фінансово-економічної кризи не існувало жодної індустріально розвинутої країни, де б частка державних витрат у ВВП помітно знижувалася впродовж десятиліть. Більше того, в розвинених країнах присутність уряду й держави відчувається повсюди. Дійсно, ринки функціонують успішно лише за умов конкуренції, однак справедливо й те, що природні монополії об’єктивно обмежують їх діяльність. Отже, немає підстав думати, що приватні компанії заздалегідь перевершують державні, особливо за умов монополії. Зрозуміла річ, у сфері охорони здоров’я і освіти послуги можуть надаватися й на ринкових принципах, однак існують переконливі докази, пов’язані з поняттями соціальної солідарності, справедливості й громадського благополуччя, на користь обмеження такої діяльності певними рамками з боку держави.

Ентоні Гідденс зауважує, що нині широку підтримку в суспільстві отримала теза про те, що в теорії й у практиці Великої Британії в 1980—1990-ті рр. приватизації

було „надто багато”. Між тим, державне втручання часто необхідне не лише за умов недієздатності функціонування ринку, а й у разі необхідності підвищити ефективність роботи ринку. На початку XXI ст. у Британії спостерігалося збільшення прибічників ідеї „економіки співучасті”. Відбувалися глибокі зрушення щодо того, як люди сприймають бізнес і його легітимність, унаслідок чого модель „капіталізму акціонерів” втрачає свою привабливість. Над бізнесом нависли хмари не лише внаслідок низки корпоративних скандалів у світовій економіці, а й тому, що мотивація його діяльності була поставлена під запитання. Відтак зростає необхідність більш широкого і послідовного впровадження механізмів „співучасті”, оскільки поки що корпорації у своїй практичній роботі бажують власноруч визначати і коло „співучасників”, і межі відповідальності між ними. Зараз неопрогресивісти в Британії пропонують взяти на озброєння ідею „громадянської економіки” (civil econopty), яка являє собою аналог і в певній мірі продовження громадянського суспільства, що означає: громадянська економіка має бути вибудована так, щоб бізнес повернув собі легітимність у очах широких мас населення насамперед завдяки розширенню меж своєї соціальної відповідальності.

Відбувається еволюція розуміння ролі держави в суспільному процесі. У той час як ліберали колись відстоювали ідею „мінімальної держави” (іншими словами — „нічного сторожа”), неоліберали розширювали рамки до „допоміжної держави” (забезпечення громадян ресурсами для подальшого вільного плавання), то прибічники „третього шляху” виходять на розуміння „держави-гаранта” (держава не лише забезпечує громадян ресурсами, а й гарантує певні стандарти надання цих послуг, наприклад — освіти).

На межі XX і XXI століть відбулося переосмислення конфігурації тої чи іншої ідеології у бік відходу від їх „класичної” форми і створення „ідеологій-гібридів”, що оперативнісінько мають давати відповідь на виклик часу. Відповідно, кожна з британських політичних філософій — лейборизм, консерватизм і лібералізм — в практичній державній політиці трансформуються в ідеологічні державні доктрини, що набирають форми певних комбінацій найрізноманітніших елементів класичних ідейних течій. На практиці існує „мале ядро”, що включає в себе найфундаментальніші принципи ліберальної демократії, якими й керуються всі усталені британські ідеології. Інші ідеології — консерватизм та лейборизм — представлені певним набором принципів, що формують „велике ядро”, ще якісь ідеології перебувають „на периферії” і їх принципи можуть бути затребувані за тих чи інших обставин. У підсумку державна ідеологічна доктрина являє собою відкриту систему, що сприйнятлива до ідеологій-конкурентів, а їх взаємодія утворює залежно від обставин різноманітні ідейні конфігурації, в яких на перший план виходить то одна, то інша складова при неодмінному збереженні засадних принципів „великого ядра”.

„Ідеології-гібриди” на відміну від вчень догматичного штибу, не перебувають у застиглому вигляді, а постійно розвиваються, змінюють свою конфігурацію. Їх перевага полягає в тому, що вони не лише обумовлюють і визначають практику, а й спираються на неї. Саме до такої „ідеології-гібриду” й відноситься „третій шлях”, що при всій його позірній еkleктичності виявляє свою життєздатність, оскільки неоконсервативська ідеологія завжди перебуває в стані змін і, в певній мірі, концептуального переосмислення. Ця якість допомагає таким ідеологіям адаптуватися до нових історичних умов, бути затребуваними партійно-політичними силами, оскільки поєднання спадкоємності й адаптивності — доконечна передумова їх успіху. Саме завдяки

цим якостям „третього шляху” як провідної ідеологічної доктрини — успішним вплетенням у лейбористську ідеологію і ліберальних, і консервативних елементів — „нові лейбористи” Великої Британії й завдячують своїми успіхами на виборах 1997, 2001 та 2005 років.

Звичайно, тут виникає питання про „доктринальну чистоту й незайманість” вихідної партійної ідеології, бо може відбутися і своєрідний „переворот”, коли не лише периферійні течії, а й велике ядро конкретної партійної ідеології може виявитися під загрозою „поглинення” з боку конкуруючої системи цінностей. Ось тоді вже відбувається не модернізація, а докорінна ломка політичної платформи партії.

На думку аналітиків, сьогодні ще рано судити, чи є „третій шлях” модернізацією ідеології лейборизму за рахунок периферійних ліберальних і консервативних течій, а чи спробою „перевороту” на базі вихідної версії „нового лібералізму”. Для остаточного розв’язання цього питання ще залишається потреба в певній історичній перспективі. Не виключений і третій варіант — „третій шлях” виявиться базою для чергового міжпартійного консенсусу, що подолає традиційний поділ британського (і небританського) ідеологічного простору, стане свого роду ідеологічною амальгамою, що включатиме в себе ліберальні, консервативні й соціалістичні компоненти.

Йдеться не про якісь довільні ідеологічні комбінації, а про відповідність ідеологічної доктрини виклику часу й необхідності вирішення проблем конкретного історичного періоду. Йдеться також про певні політичні цикли, що на прикладі Великої Британії проглядаються таким чином: „новий лібералізм”, а потім і етатистська соціал-демократія віддзеркалювали собою наростання колективістських настроїв у першій половині ХХ століття, коли країна переживала процес складання зрілих інститутів індустріального суспільства. У 1970-ті роки домінуючою стає концепція „вільної ринкової економіки”, що розвивалася на базі наростання індивідуалістських настроїв за умов переходу британського суспільства до постіндустріального типу розвитку. Тоді консервативна партія зуміла здійснити соціально-економічну модернізацію завдяки реанімації концепції класичного лібералізму в поєднанні з традиційними для британського консерватизму цінностями націоналізму, ієрархічності державної влади і соціального авторитаризму. Однак ближче до кінця 1990-х рр. поява доктрини „третього шляху” стала своєрідною реакцією на посталі проблеми переходу постіндустріального суспільства на стадію розвитку інформаційного суспільства. З’явилася об’єктивна потреба в досягненні нового міжпартійного консенсусу, домінуючу роль в якому посіли б „нові лейбористи”, які в основу своєї ідеології „третього шляху” поклали концепцію соціального лібералізму, поєднавши їх з частиною спадщини консервативних, ліберальних і колективістських цінностей. Можна сподіватися, що на новому витку економічних і соціальних трансформацій логіка політичних циклів має знову привести до необхідності нової партійно-політичної модернізації, а поки що питання про те, чи відбувається заміна „третього шляху” на більш ефективні ідеологічні побудови, залишається відкритим. Отже, як показує досвід історії, ідеологічна доктрина „третього шляху” не є кабінетною вигадкою теоретиків, а реальною практикою, що впродовж десяти років ефективно втілюється в життя у Великій Британії. І не лише в цій країні.

„Третій шлях” сучасної Європи. За умов значного наростання загрози конфронтаційності в суспільстві, зрозуміла річ, об’єктивно з’являється потреба в пошуку того „соціального клею”, який би зміг об’єднати розколоте суспільство в одне ціле. І тут, як засвідчує досвід історії, в ролі такого „клею” при становленні національних

держав у Європі завжди виступала загальнонаціональна ідеологія солідаризму. Енциклопедії та словники іншомовних слів передають значення солідаризму (від лат. *solidus* — міцний, нерушимий) як філософську сукупність моральних норм, керуючись якими людина шукає не розбіжностей в суспільстві, а злагоди, заснованої на спільності інтересів, єдності думок і дій та відчутті спільної відповідальності. Найцінніше для прибічників солідаризму — принцип автономії особистості, гарантія громадянських прав. Відтак у сьогоденній європейській думці солідаризм є вченням про суспільство, яке утверджує солідарність його складових частин. Солідаризм міцно протистоїть тоталітарним вченням класової чи расової боротьби. В основі його лежить людська особистість: вона може бути лише цілю, але жодним чином не засобом. У протилежність індивідуалізму й лібералізму, солідаризм наголошує на тому, що особистість існує не сама по собі: своїми знаннями, своєю культурою, своєю пов'язаністю з рукотворним середовищем людина зобов'язана іншим людям. Людське „Я” неможливо відділити від „МИ”, а це відчуття спільного „МИ” і є основою кожної спільноти. Відповідно, неминучі в ній конфлікти слід вирішувати не прагненням однієї зі сторін пригнати іншу, а пошуком спільних для обох сторін цінностей і підпорядкуванням інтересів, що зіткнулися, цим спільним цінностям. У підсумку солідаризм є насамперед способом діяльності: пошуку в людях того, що їх об'єднує, а не того, що їх роз'єднує [5].

У річищі практичної політики солідаризм є стратегією мобілізації соціуму в період серйозних криз і загроз. Ця стратегія різко підвищує мобілізаційні можливості соціуму і ефективність його життєдіяльності за рахунок синергетичного ефекту, що виникає при усвідомленні різними соціальними групами спільності інтересів та здійснення ними узгоджених дій. Що важливо для України, солідаризм передбачає серйозні обмеження (і самообмеження) преференцій еліт соціуму при одночасному збільшенні навантаження на них. При цьому обов'язки еліт вважаються первинними, а права і привілеї надаються елітам виключно з метою ефективного виконання відповідних обов'язків перед соціумом. У той же час солідаризм ставить за завдання жорстко класти край соціальному утриманству, паразитизму і нехтуванню солідарними стереотипами поведінки на всіх рівнях соціуму. Ступінь жорсткості на пряму залежить від масштабу поточної кризи чи наявних загроз. Спокійне життя, а в певних межах навіть саме виживання периферії соціуму і його маргінальних елементів (в тому числі й серед еліти), дає їй не гарантується.

Характерно, що після завершення кризи й після ліквідації найнебезпечніших загроз солідаристська держава, як правило, демонтується. Ініціатором цього демонтажу виступають самі правлячі еліти, які поспішають зняти з себе додаткове навантаження і розширити обсяги своїх преференцій. При цьому еліти спираються на підтримку соціальної периферії й маргінальних елементів, надаючи їм певні соціальні гарантії чи пільги за одночасного скорочення обсягу їх обов'язків чи повинностей. У вузькому смислі термін солідаризм іноді використовується як синонім корпоративізму, де в протилежність марксизму, класова боротьба замінялась би класовим співробітництвом в ім'я процвітання держави-корпорації [6].

Як це вже ведеться у світі, „моду” на солідаризм ввели французи — сам термін „солідаризм” вперше використав П'єр Леру в 1840-х рр. У Франції ж це вчення розвинули юрист Леон Буржуа, соціолог Еміль Дюркгайм та інші. Основоположні засади західного солідаризму як християнського вчення опрацювали німецькі мислителі, в тому числі Генріх Пеш і Освальд Нелль-Бройнінг. Їх ідея „соціально-відпо-

відального ринкового господарства” лягла в основу програмних засад багатьох європейських політичних партій: французьких центристів, австрійської Народної партії, християнських демократів в Німеччині, Італії й Бельгії. На тому ж ґрунті християнського соціального вчення, в його католицькому переломленні, виросла, починаючи з 1977 р., й польська Солідарність.

Не хотілось би, щоб поняття „солідаризм” сприймалось як ще одна рятівна соціальна теорія, що поповнила собою безліч тих „ізмів”, якими була багата історія Європи впродовж останніх двох-трьох сторіч. Як правило, всі ці рятівні „ізми” співпадали в головній ознаці — всі вони вишукували в суспільстві шкідливі, паразитичні сили, які нібито зловмисно заважали народному щастю й добробуту. Ворогів знищували, проливалася кров, а вже через декілька місяців після революційного розбою наступав період суспільного паралічу. За цих умов перші солідаристи й висунули ряд аргументів, які б протистояли цьому революціонаризму, наголошуючи на тому, що спільність інтересів і шляхів їх забезпечення є більш надійним вектором суспільного розвитку.

Засновником французького солідаризму, як уже зазначалося, став публіцист П'єр Леру (1797—1871 рр.). Парадоксально, але факт — саме Леру увів у широкий обіг термін... *соціалізм* — для вчення, заснованого на ідеях загальнолюдської солідарності [7]. Термін тут же був підхоплений Оуеном, Прудоном, Марксом. І ще впродовж довгих років під назвою „соціалізм” революційні вчення мирно уживалися з реформаторськими. Аж до 1848 р.— появи „Маніфесту Комуністичної партії”, де було затавровано філантропію й остаточно було зроблено ставку на класову боротьбу. В 1851 р. між реформаторами й революціонерами вже пролягло провалля: Леру і його учні проповідували соціальний лад, заснований на науці, вірі в силу справедливості й еволюції суспільства без політичних потрясінь. Почалося цькування Леру та його друзів, вони позбавилися заробітку й змушені були емігрувати, проте на жодні компроміси з революціонерами солідаристи не пішли.

1854 р. виникає нова школа французького солідаризму — школа Шарля Ренув'є. Кінець XIX століття у Франції пов'язаний з іменем Леона Буржуа — юриста за освітою, автора чисельних робіт з питань права, соціології й економіки. Л. Буржуа був в уряді міністром народної освіти, юстиції та закордонних справ, а в 1895 р. він став головою Ради міністрів Франції. Викладаючи свою теорію соціального контракту — одну з основних теорій французького солідаризму, Леон Буржуа писав: „Справедливість не реалізується в суспільстві, члени якого не визнають себе його боржниками. Жоден результат інтелектуальної, моральної чи фізичної діяльності людини не може бути досягнутим власними її силами, її власною персоною... Людина, що живе в суспільстві і нездатна жити без нього, є боржником щодо нього... Всі знання, якими я володію,— результат велетенської роботи, проробленої впродовж віків; мова, на якій я говорю, опрацьована незчисленними поколіннями людей... Жоден акт виробництва неможливий без знарядь виробництва, які хтось винайшов, тощо. Я всім цим користуюсь, як можу я заявити себе незалежним від суспільства, якому я повинен? З огляду на це я фактично, вільно чи невільно, взяв на себе повинність, якою я не маю права знехтувати, не ставши неспроможним боржником... Зобов'язання стосовно інших людей не є результатом довільного рішення; вони є просто оплатою тих переваг, які суспільство надає своїм членам” [8]. На подібних основах і сформувалася Франція XX століття — як видно, і від соціалізму, і від класичного лібералізму ці засади солідаризму рівновіддалені.

Вже наприкінці XIX століття у Франції солідаризм вважався офіційною ідеологією Третьої республіки. Країна вийшла з низки кризових ситуацій, суспільство структурувалося, й попит на солідаризм спав, поступившись місцем іншим „ізмам”. У тридцяті роки XX століття солідаризм взагалі тихо зійшов з політичної арени, віддалившись у тишу професорських кабінетів послідовників Еміля Дюркгайма, які були далекі від практичної політики. Наступала нова епоха, і в різко поляризованому світі умиротворителям-солідаристам місця не знайшлося. Однак, саме на початку століття були закладені основи нинішнього французького добробуту.

Іншої „національної” форми набув солідаризм у Великій Британії. Традиційно ми сприймаємо англійську історію як розмірений еволюційний потік у впорядкованому річищі з підстриженими газонами обабіч затишних котеджів. Проте, ще в XIX столітті на флоті широко практикувалося таке покарання як „кільювання” — протягування матроса під кілем. Кому поталанило, той умирав відразу. Ця дисциплінарна міра покарання виконувалася без вироку суду — просто за наказом офіцера і часто за незначний проступок. Що вже говорити про умови виробництва за часів ринкового фундаменталізму! Тисячі дітей працювали по шістьнадцять годин на добу, на нічну зміну їх зачиняли в цеху, де вони іноді гинули під час пожеж. Деяких дітей не випускали з рудників і вони втрачали зір як рудникові коні. Побиття фабричних дітей дослідник Джеймс Майлз порівнював з покаранням чорних рабів у штаті Кароліна.

Цікавою була аргументація захисників цієї системи „лібералізму без берегів”. За словами одного з перших ліберальних економістів сера В. Петті, „позбавлено смислу писати громадянські закони, які суперечать законам природи”, адже виживає сильніший. Його колеги також повторювали думку, що жити природними законами — найбільше щастя для людини. А якщо це так, то має існувати повна свобода господарювання й конкуренції: якщо життя робітників важке, то, мовляв, при „штучному” втручанні в природний плін господарського життя все навколо стане ще гіршим. Іншими словами, з економічних закономірностей „вільного ринку” виводилися так знайомі нам сьогодні в Україні непорушні закони всього життя та його правового оформлення.

Було зрозуміло, що перейти від подібної правової системи (з її каторжним трудом п'ятилітніх дітей і шибеницями для бродяг) до нинішніх європейських принципів лише шляхом проповідування гуманних моральних норм нереально. Натомість відбувався комплексний тиск на владу: і з боку профспілкового руху, і з боку церкви, і з боку солідаризму, який наприкінці XIX століття набув у цій країні не політичного, а юридичного характеру. Без перебільшення можна сказати, що зміна юридичного мислення у Великій Британії — прямий наслідок впливу правових ідей солідаризму, насамперед ідей французького юриста Леона Дюгі (1859—1928 рр.), що викликали широкі дискусії в англійських колах. „Світ права,— писав Л. Дюгі,— не є замкнутим у собі світом, як намагаються довести деякі юристи; насправді це — світ конкретних фактів, що повинні бути пояснені і класифіковані, світ людських воль, які мають бути осмисленими в їх конкретних проявах: необхідно визначити й оцінити соціальний ефект, який ці волі вчиняють...”

Існуючій абстрактній системі Дюгі протиставив систему *об'єктивного права* — засновану, за його уявленнями, на громадських зв'язках, що дійсно існують у навколишньому світі. Основним таким зв'язком учений вважав солідарність, учення, що було ним опрацьовано досить детально. Наскільки ідеї Дюгі є актуальними для сьогоденної України, можна судити хоча б з того, що законодавство, за його думкою,

має забезпечити розвиток людини й суспільства, сприяти солідаризації людей. Більше того — мало б карати за порушення солідарності. Об'єктивне право має стати вище законодавчих палат; закон стає таким лише тоді, коли відповідає принципам солідаризму, а в протилежному випадку він лише узаконює безpraw'я. Тобто, перед нами одна з перших спроб покласти в основу життя солідаристські принципи — загальнолюдські, як назвали б їх сьогодні. І хоч би як там було, однак загальні принципи, про які писав Леон Дюгі та англійський юрист Томас Гіл Грін (1836—1882 рр.), невдовзі стали базою англосаксонської правової системи. Щоправда, відтоді вони вже не називалися солідаристськими. Та й сам юридичний солідаризм як окремий напрям припинив існувати, він перетворився на органічну частину європейського юридичного мислення як такого. Так було завжди — відігравши свою роль і виконавши поставленні завдання, солідаризм відступив у тіні інших систем і шкіл. Його самостійне буття почало здаватися сумнівним і непотрібним.

Особливо слід наголосити, що одного разу у своїй півтораковікій історії солідаризм виявився скоріше гаслом, а не практичним курсом для впровадження в життя. Сталося це в 20-30-ті роки ХХ століття. Відповідно на кризу ліберальних демократій, що довели до розв'язання Першої світової війни, була радикалізація суспільного життя. Франція бурхливо соціалізувалася, Німеччина коливалася між червоним і коричневим проваллям, а лави симпатиків Радянського Союзу, що демонстрував свою жорстку життєздатність, множилися. На зміну ліберальному принципу *людина без держави* (державна — лише „нічний сторож“) утверджувався принцип *держави без людини*. За цих умов демократія, у тій наявній формі, виявилась нежиттєздатною, принаймні, мало конкурентною.

За цих умов європейська думка звернулася до солідаристських рекомендацій. Передбачалося посилити роль держави, однак подбати про те, щоб „нічний сторож“ не перетворився на „Левіафана“. Завдання полягало в тому, щоб зберегти демократію, змінивши при тому її методи й форми. Багатопартійність з її корупцією й хаосом видавалася тоді не так способом буття демократії, як підставою до її ліквідації. Тоді, на думку багатьох солідаристів, місце багатопартійності мала зайняти безпартійна демократія з прямою виборністю найгідніших: писалися програми й опрацьовувалися проекти „безпартійних парламентів“ (чи не перегукується це з нинішнім закликami перейти в Україні до позапартійної коаліції у Верховній Раді?). Але на цьому шляху виникали загрози — хто має правити? Чи безлика народна маса, здатна проголосувати за будь-кого, чи така ж безконтрольна й самопризначена псевдоеліта радянського з'язка? І тоді відповідь приходила нібито само собою зрозумілою: ні перші, ані другі, оскільки в кожному народі є потенційна „правляча верства“, жертвна й відповідальна, здатна висловити волю народу. Зміни мали стосуватися й економіки: замість стихійно мало виникнути спрямоване (але не кероване) державою, регульоване (але не плановане) ринкове господарство.

І тут виникала низка проблем: ким буде ця „правляча верства“ і наскільки „відповідальною“ й „жертвною“ вона виявиться? Чи може „жертвоність“ замінити професіоналізм, або наскільки вони можуть бути поєднані? Зрозуміло, що відповідь на ці запитання в кожній країні мала бути своя — все залежало від рівня політичної культури народу, яка лише й могла влити конкретний зміст у пропоновані солідаристами форми. З одного боку, досвід виходу США зі стану „Великої депресії“ та й подальший розвиток провідних європейських держав продемонстрували велике значення регулюючої ролі держави. У критичні періоди ця роль різко підвищується

навіть в ультраліберальних США, де при державній владі перебуває порівняно тонка щодо загальної маси населення верства професіоналів, що конкурують між собою. Щоправда, утопічною виявилася ідея безпартійного розвитку, не в останню чергу, можливо, внаслідок глибокого укорінення партійної системи в практику політичного життя Європи. Багато залежало й від того, наскільки точку рівноваги між державою і громадянським суспільством у тій чи іншій країні було перейдено, а відтак — наскільки ефективним буде крок у бік більшої державної зарегульованості, чи не виходитиме він за межі здатності до самокорекції.

Особливо показовим було випробування ідей солідаризму практикою Італії 20—30 рр. XX століття. Один з інтелектуальних лідерів європейського солідаризму — Вільфредо Парето (1848—1923 рр.), послідовник Огюста Конта (1798—1857 рр.), Еміля Дюркгайма (1858—1917 рр.) та згадуваного Леона Дюгі, відомий в основному як творець корпоративної теорії суспільства, однак спеціалісти знають його і як автора перших математичних моделей суспільних і економічних процесів. За умов поглиблення кризових явищ у світі корпоративна модель віщувала перспективу досягнення соціальної гармонії — на противагу і більшовизації Євразії, і занепаду ліберальної демократії в Європі. Здавалося, що для Італії вона виявиться тією панацеєю, яка виведе країну з кризи — ідеї Парето були широко затребувані молодим італійським фашизмом.

На сьогодні ця сторінка в пошуку своєрідного „третього шляху” між двома іншими — шляхом фундаментального лібералізму і шляхом більшовизму, що обидва вели до прірви — сприймається деяким як незмивана пляма й неспокутуваний гріх, що назавжди поклав ганебне тавро на ідеї корпоративізму й солідаризму. Однак історичний процес завжди розвивається шляхом спроб і помилок, і на той час не лише солідаристи ставилися до Б. Муссоліні з симпатією й надією. Дослідник солідаризму Валерій Сендеров звертає увагу на те, що Осгін Чемберлен (1863—1937 рр.) відгукувався про Б. Муссоліні як про „видатну людину”, яка „працює не покладаючи рук для величі своєї країни”. Навіть така постать, як Вінстон Черчілль (1874—1965 рр.), після відвідування Риму заявив, що „коли б він був італійцем, то не знімав би з себе фашистської чорної сорочки”. Ллойд Джордж (1863—1945 рр.) публічно погоджувався з Черчіллем у тому, що корпоративна система „є досить багатообіцяючою концепцією” [9].

Звісно, можна знайти багато приязних висловлювань з боку видних європейських політиків тих років і на адресу А. Гітлера і Й. Сталіна. Однак є й різниця — Гітлера й Сталіна боялись, а тому намагались заспокоїти їх дипломатичними висловлюваннями, а себе (чи громадську думку своїх країн) теж заколисати. Муссоліні ж ні в кого на той час страху не викликав, расові пристрасті спочатку не відігравали в італійському фашизмі жодної ролі. Непримиренний до своїх політичних суперників, режим Муссоліні був на перших порах досить поміркованим, порівняно зі сталінським чи гітлерівським. Більше того, Муссоліні ще в 1934 р. відгукувався про Гітлера як про „надзвичайно небезпечного ідіота”, а його націонал-соціалізм охарактеризував тваринною імітацією фашизму. У Муссоліні насамперед йшлося про те, що основою корпоративної держави проголошувалася солідарність. У такий спосіб, здавалося йому, соціальної гармонії можна було досягти еволюційним шляхом, без революційної ломки держави і суспільства, без насильницького перерозподілу власності.

Однак цей флірт фашизму й солідаризму виявилася безперспективним, а, разом з тим, і про це слід наголосити окремо, ілюзорною виявилася і спорідненість фашизму

та солідаризму. Щоб зрозуміти, чому Муссоліні на перших порах сприймав ідеї Парето, слід враховувати, що в італійського фашизму не було свого ні „Комуністичного маніфесту”, ані „Майн Кампф”. Як політичний рух, він формувався стихійно, без якоїсь визначеної власної ідеології. Та коли така ідеологія сформувалася, то виявилось, що нею став елементарний етатизм, де держава була тим „Левіафаном”, який підім’яв під себе всі сектори суспільного життя. Все це закономірно привело італійський фашизм до природного союзу з „тваринною пародією” німецького націонал-соціалізму, і до співучасті у злочинах нацизму. Солідаристські попутники в чорних сорочках були розчавлені державною машиною, сподівання на мир і гармонію в суспільстві виявилися марними. Однак при тому корпоративізм як гасло продовжував функціонувати, дискредитуючи тим самим і саму ідею солідаризму.

Висновок, який робить В. Сендеров у своєму дослідженні, є досить актуальним і для тієї ідейно-політичної боротьби, яка нині розгортається в Україні: „Так скінчився італійський епізод солідаризму, по-суті й не розпочавшись. Однак саме він і служить єдиною мішенню лівих критиків центристської доктрини. Логіка зрозуміла: до звичайного безграмотного ототожнення нацизму і фашизму додається ще одна підтасовка, що суміщає фашизм і солідаризм, а звідси — один крок до ототожнення солідаризму з гітлеризмом. І цією демагогією заперечення нібито докорінно зняті...” [10]. Так і сучасні українські критики солідаризму і корпоративізму не утруднюють себе необхідністю вникати в усю складність і різноманітність суспільного розвитку, йдуть прокладеним радянською пропагандою шляхом огульного наліплення налічок нацизму на всі різновиди теорії солідаризму й практики корпоративізму. При цьому вони випускають з поля зору те, що саме в Німеччині солідаризм і виявив себе чи не найбільш яскраво й послідовно. Але відбулося це вже після краху нацизму, в Німеччині 50-х років XX століття.

Саме тоді для відродження зруйнованої країни відчувалася гостра потреба в цілісній світоглядній доктрині. Це нині в ситій і устаткованій Європі можна дозволити собі пофілософствувати в контексті постмодернізму, коли „світогляд свободи підміняється свободою від світогляду”. У 50-ті роки для травмованого гітлерівським тоталітарним нацизмом народу такий собі „лібералізм без берегів” навряд чи міг стати світоглядом свободи.

Досить відверто про непросту ситуацію того часу засвідчує Освальд фон Нелл-Бройнінг — один з видних західних вчених, що зробив значний внесок у розвиток теорії й практики солідаризму. Тоді, згадує він, „нашою свідомістю керували дві основні думки: те, що ми пережили, не повинно повторитися; і друга — ми повинні створити таку суспільну систему, яка б забезпечила розумну й здорову рівновагу між вільним самовиявом індивіда та його обов’язками щодо суспільства. При цьому шок, отриманий від тоталітаризму, спонукав нас у випадку сумніву схилитися скоріше в бік свободи, ніж у бік соціальних зобов’язань” [11].

Чи не провідну роль у формуванні світогляду нової Німеччини відіграла католицька церква, яка замість скомпрометованого нацизмом поняття „солідаризм”, стала вживати термін „християнське соціальне вчення”. Чому саме церква активізувала свою діяльність у повоєнні роки? З одного боку, зазначає Нелл-Бройнінг, часто-густо „політики ведуть не ту політику, яка потрібна народу, а ту, яка забезпечить їм перемогу на виборах”. І це потрібно враховувати й піддавати критиці. З другого боку, слід було зважати на стан суспільної свідомості: „саме слово „солідаризм” не відіграло ніякої ролі при відродженні вільної частини Німеччини після кінця нацистсь-

кого панування. Солідаристські ідеї чинили вплив, однак ніхто не вживав слово „солідаризм”... І я не наполягаю. Мені важливо, щоб робилася справа; мені байдуже, яке ім'я буде дано новонародженому. Якщо ми хочемо, щоб люди здійснили ці ідеї, то ми насамперед маємо уникати цього слова”. Вживаючи замість поняття „солідаризм” інше — „католицьке соціальне вчення”, теоретики солідаризму виходили з конкретних реалій засміченої тоталітаризмом свідомості: „тоді це було спасіння. Сьогодні ж більша частина понять, про які ми говоримо, стала само собою зрозумілою”.

Вплив церкви на формування нового світогляду повоєнної Німеччини не означав відходу від вирішення конкретних завдань і перенесення проблем у площину християнської етики. Той же Нелл-Бройнінг зазначав: „Чи є солідаризм у першу чергу етичним принципом? Я б сказав — ні! Для мене це насамперед похідна з досвіду: так влаштовано світ. Ми, люди, пов'язані один з одним у такий спосіб, що лише так і можемо бути людьми в тому розумінні, в якому задумав людину Творець. А саме: ні як виключний індивідуум, ні як просте коліщатко у великій машині, а як істота, в якій Господь поєднав, з одного боку, неповторну, вміщену в собі й відповідальну за себе істоту, і з другого боку, істоту, яка не може вдовольнитися сама собою, а вимагає для своєї самореалізації товариства іншої людини. Найцінніше, що людина може зазнати і що вона може сотворити, взагалі неможливо реалізувати в одному індивіді. Виявити довіру іншій людині я можу, лише маючи відношення до іншої людини. Крайній індивідуаліст на це нездатний. Або бути вдячним — ця прекрасна чеснота можлива лише щодо інших людей. Абсолютний індивідуаліст — кому він може бути вдячним? Він нічого не може собі уявити під цим поняттям, не кажучи вже про його здійснення. Такі речі, як подружня любов, любов дитини до батьків, відвічна довіра дитини до своїх батьків,— усе це цінності, взагалі немислимі в індивідуумі, відділеному від суспільства. Отож, уже в цих найвищих цінностях, що наповнюють людське життя, людина воістину являє собою щось більше, ніж просто індивідуум. Вона одночасно — істота суспільна... У всьому процесі становлення і збереження нашого життя, в умовах небезпек, що загрожують нам кожен день і кожен час,— ми є залежними від взаємодопомоги з боку інших людей. Це — факти! Жодна система, ні гранично індивідуалістична, ні гранично тоталітарна, не може встояти перед цими фактами” [12].

Як правило, німецькі солідаристи доводили свої міркування до рівня практичних рекомендацій. „Науково-економічна рада”, що була дорадчим органом з управління країною, складалася з 8 спеціалістів з ринкової економіки, 8 спеціалістів з центрального планування, а сімнадцятим був сам Нелл-Бройнінг як представник церкви. Всі ці люди, за його оцінкою, відзначалися здоровим глуздом: „У нас ніколи не було конфліктів, з більшості питань ми доходили однієї думки. Можу пригадати лише одну гарячу суперечку: про те, чи зрозумів що-небудь наш міністр економіки Ерхард чи ні” (ось така несподівана оцінка діяльності „батька німецького економічного дива”) [13].

Поєднання спеціалістів-ринковиків зі спеціалістами центрального планування в одному органі приводило до пошуку „третього шляху” — синтезу, який міг містити в собі, залежно від ситуації, або більше колективістських, або індивідуалістичних елементів. Члени ради виходили з того, що в період процвітання країни можна дозволити собі багато чого, однак у ситуації крайньої потреби слід було вибирати одну-єдину можливість для спасіння. З тих пір, як існує світ, в оточеній фортеці завжди вдавалися до раціонального використання продуктів харчування, щоб не сталося

так, що сильні візьмуть собі все, а слабші загинуть. Члени ради проповідували принцип рівновіддаленості від тих чи інших бізнесових груп і відстоювали те, що найбільшою мірою відповідало вимогам ситуації.

На думку німецьких прихильників „третього шляху”, якщо з низки причин організація господарського життя за ринковим принципом є більш ефективною, то одночасно слід подбати про створення таких інституцій, які б в інший спосіб забезпечували те, чого ринок забезпечити неспроможний. На думку Нелл-Бройнінга, якщо під капіталістичним розвитком розуміти управління економікою з боку меншості, що володіє власністю на засоби виробництва, в той час як переважна більшість населення лише отримує роботу в цієї меншості, то „це абсурдний і неприродний стан”. У кращому випадку, це доводить до того, що широкі маси населення мають якісь фінансові можливості, але не мають реального впливу на суспільні процеси. Відтак реальна економічна влада акумулюється в руках все меншої й меншої частини суспільства, що в підсумку держава вже представляє лише їх інтереси. Солідаристи ставлять за завдання віднайти такі форми державного ладу, за яких не лише меншість, а й більшість могла б відчувати, що цей лад відповідає їх насущним потребам. Суспільство, наголошує Нелл-Бройнінг, має складатися з груп, об'єднаних спільними професійними і становими інтересами, організуватися в корпорації. Однак через вже згадані вище причини німецькі солідаристи почали уникати й цього поняття, вживаючи для цього термін „виробничо-функціональне співтовариство”. Суть справи полягає в тому, що всередині суспільства мають самоорганізуватися групи, що виконують різні функції щодо життєзабезпечення суспільства: народна освіта, охорона здоров'я, засоби транспорту та зв'язку, великі галузі економіки тощо.

Цікаво зазначити з погляду нинішніх проблем України, що в той час як економіка Німеччини, заснована на солідаристському принципі „соціально-відповідальної ринкової економіки”, набирала сили, в плані ідеологічному навколо ідеологів корпоративістсько-солідаристського напрямку не вщухали гарячі суперечки. Нелл-Бройнінг зазначає: „Ідея суспільного устрою, опрацьована мною, неправильно тлумачилася представниками всіх напрямів. Й іноді я думав: краще було б взагалі нічого не писати, було б спокійніше. Однак, не дивлячись на це, я переконаний у тому, що необхідно було підняти це суттєве питання. Хіба можна спростувати Маркса одними твердженнями, що він безбожник, та до того ще й єврей! Слід визнати, що Маркс правильно побачив класову структуру існуючого суспільства, але неправильно витлумачив її. Якщо в теорії Маркса не було нічого правильного, то його ідеї не стали б однією з основних світових сил. Це доводить, що в його ідеях велика динаміка. І якщо ми хочемо побороти їх, то однієї лайки не досить. Не допоможе й те, якщо зображати марксизм у перекрученому вигляді чи обеззброюватися перед ним. Слід відділити в теорії Маркса правильне його бачення класової структури суспільства від ідеологічної лужки й баласту, який він нагромадив. Однак з 1930 р. до цього часу в цій царині нічого не було зроблено! Лише нині, 50 років по тому, здається, починають займатися цією проблематикою” [14].

Зазначені міркування передають те непросто політичне становище, в якому розвивалось у Німеччині „соціальне ринкове”, чи точніше — „соціально-відповідальне ринкове” суспільство. З одного боку, нерідко депутати парламенту намагалися зсунути його курс уліво, наполягали на плановості, іноді — на регламентації цін. З другого боку, держава піддавалася нападкам за антикартельну політику, за втручання в „приватну сферу” (як це нагадує нинішню Україну!). Однак жодні нападки

не змінювали урядової настанови: нею незмінно було вільне господарство й сильна держава, що наглядала за непорушністю свободи й справедливості. Така ідеологія „третього шляху” утвердження суспільного солідаризму й забезпечила німецьке економічне диво.

А далі — доля німецького солідаризму виявилася такою ж, як і французького та англійського. Принципи цієї доктрини при всій своїй простоті залишилися зрозумілими для обмеженого кола професіоналів, були вмонтовані фрагментами в програми різноманітних політичних партій, притому що в широкій політичній дискусії вони часто витіснялися політичною демагогією на популістському рівні. Однак, вищевикладене якоюсь мірою допомагає нам визначити магістральний напрям солідаризму: це теорія і практика збалансованої взаємодії особистості, суспільства й держави. Цей баланс часто порушувався в новітній історії, і тоді суспільство кидалося від кривавої революційної бійні більшовизму до тоталітаризму. Або навпаки: клянуло, забувши про суспільну солідарність, у правих крайнощах лібералізму. І тоді назривала необхідність забезпечення відповідного балансу. В кожну країну солідаризм приходив „корпоративістським за суттю” та „національним за формою”. У Франції він був обґрунтований раціоналістично в основному річці національної філософії. В Англію він прийшов у образі вдосконаленої правової доктрини. У Німеччині його базою стало фундаментальне, багатотомне опрацювання соціальної доктрини католицької церкви.

З погляду нинішньої України, ми мали змогу переконатися, що позитиву для створення ліберального суспільства американського взірця у нас немає, хоч би й з огляду на відсутність тієї протестантської етики, що лягла в основу американської ментальності. Залишається одне — „третій шлях”, який не збиває нас із курсу до Європи, однак і не „вводить” до неї. Цей „третій шлях” є просто одним із європейських, що й засвідчує досвід найбільш розвинених європейських країн.

Розглядаючи перспективу становлення ідеології „третього шляху” для країн пострадянського простору, зокрема для Росії, Освальд фон Нелл-Бройнінг зазначав, „тут нічого неможливо сказати наперед, раз і назавжди. Усе залежить від наявності конкретних можливостей, від даної ситуації. Якщо ситуація дозволить це, то має знайтись хтось, хто візьме справу до своїх рук... Це має бути політик, якого вимагає час... Той, хто здатний здійснити це, тим самим і проявить себе як політик високого рангу... Ця людина і має знайти таку партію, яка б сприйняла його ідею, однак спочатку має бути ця людина, здатна повести за собою інших. Якщо в потрібний час така людина знайдеться, — то ці ідеї можуть бути здійснені; якщо ж вона не знайдеться, — то цей зоряний час буде упущено”. У повній мірі ці слова можна віднести й до ситуації в Україні.

До соціального партнерства. Дієвими заходами щодо утвердження в Україні „третього шляху” та зняття гостроти соціальних проблем має стати налагодження соціального партнерства як особливої системи відносин. Як свідчить історичний досвід, така система виникає між найманими робітниками та роботодавцями за посередницької ролі держави з узгодження інтересів у соціально-трудої сфері та врегулювання соціально-трудої конфліктів. Відомі дві моделі соціального партнерства — трипартизм і біпартизм. У тих країнах, де роль держави в регулюванні трудових відносин невелика (США, Канада, Велика Британія), практикується двостороння співпраця між об'єднаннями роботодавців і організаціями трудящих. Держава в такій соціальній моделі виступає лише в ролі арбітра або посередника при ви-

никненні соціальних конфліктів. Нині найрозвиненіша система соціального партнерства трипартизму існує в таких європейських країнах, як Німеччина, Швеція, Австрія тощо. Тобто за цієї системи у врегулюванні соціально-трудових відносин беруть однаково важливу участь три сторони: організації, що представляють інтереси найманих працівників, об'єднання роботодавців, держава. У слаборозвинутих країнах системи соціального партнерства немає взагалі. Оскільки система соціального партнерства існує не в усіх країнах, то її формування можливе лише за певних передумов. Сучасна система соціального партнерства у провідних країнах остаточно сформувалася в 60—70-х рр. XX століття [15].

Проте проблема врегулювання соціально-трудових відносин постала одночасно з розвитком індустріального товарного виробництва, коли власники на засоби виробництва і наймані працівники остаточно визначилися як суб'єкти трудових відносин. Оскільки їхні інтереси в соціально-трудовій сфері не збігалися, нагальним стало питання щодо створення механізму їх узгодження та врегулювання конфліктів. Звичайно, що на самому початку такий механізм виник стихійно і обмежувався боротьбою робітників за скорочення тривалості робочого дня і підвищення заробітної плати. За тогочасних умов протистояння у робітників було значно менше можливостей, ніж у власників капіталу. Адже на боці останніх знаходилися державні та владні інститути, що підтримували панівні класи передусім у визначенні оплати робітникам та правового закріплення відповідної тривалості робочого дня, тижня. За таких умов і з метою власного захисту перед наступом капіталу засобами „тиску” на державу робітники змушені були об'єднуватися, вимагаючи у влади приймати закони, що враховували б і інтереси найманих працівників. Тобто розвиток капіталізму підштовхував робітників до об'єднання. Водночас слід мати на увазі, що в багатьох країнах тривалий час діяльність профспілкових організацій була під заборонаю. І лише 1868 р. був заснований Британський конгрес тред-юніонів, у 1898 р. Бельгійська робітничка партія заснувала профспілкові комісії Бельгії, у 1906 р. розпочався організований профспілковий рух у Росії. У США робітничі організації були законодавчо визнані лише у 30-ті роки XX століття. З розвитком профспілкового руху почали виникати і об'єднання роботодавців. Тобто цей процес розвивався, образно кажучи, „знизу”.

Наприкінці XIX — початку XX століття в індустріальних країнах поступово почало формуватися і трудове законодавство. Проте у XX столітті потрібно було ще майже 50 років, щоб у теорію і практику регулювання соціально-трудових відносин між найманими робітниками і роботодавцями увійшло поняття „соціальне партнерство”. За цей період збільшилася концентрація капіталу, зросли масштаби виробництва, розвинулася міжнародна кооперація праці та інтернаціоналізація виробництва. За цих умов страйки робітників оберталися для власників підприємств уже набагато відчутнішими втратами, ніж раніше [16].

Особливо слід підкреслити, що становленню соціального партнерства у провідних державах передували і гострі класові протистояння, і потрясіння найглибшої економічної депресії 1929—1933 рр., і міжнародні катаклізми під час Другої світової війни, до цього спонукали і щодалі більше консолідований профспілковий рух, і діяльність з 1919 р. Міжнародної організації праці (МОП) та її напрацювання щодо механізму колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин, а також альтернативні підходи розв'язання трудових конфліктів, які уособлював тогочасний СРСР та інші країни соціалістичного вибору. Тобто в розвинених країнах

враховували нове співвідношення сил як на міжнародній арені, так і те, що складалося між найманими робітниками та роботодавцями. На цьому тлі профспілковий рух у провідних державах набрав потужних обертів та дедалі більше заявляв про себе як про реальну силу, з якою вже не можна було не рахуватися.

Дійсно, процесу формування системи соціального партнерства передував тривалий етап законодавчого закріплення колективно-договірної системи в більшості країн Заходу. Так, окремі норми колективно-договірної системи було внесено до датського Цивільного кодексу в 1907 р., швейцарського Кодексу зобов'язань у 1911 р. У подальшому, з процесом виділення норм трудового права в окрему галузь законодавства, набуло поширення прийняття спеціальних законодавчих актів з колективно-договірного регулювання трудових відносин. У Норвегії такий акт прийнято 1915 р., Німеччині — 1918, Фінляндії — 1924 р. У 1948 р. МОП прийняла Конвенцію № 87 про свободу асоціації і захист права на організацію, у 1949 р. — Конвенцію № 98 про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів, Рекомендації № 91 про колективні договори (1951 р.), № 94 — про консультації та співробітництво між підприємцями і трудящими на рівні підприємства (1952 р.), №113 — про консультації та співробітництво між державною владою та організаціями підприємців і трудящих (1960 р.), Конвенцію № 154 про сприяння колективним переговорам (1981 р.). Європейські країни ратифікували в різні роки вказані міжнародно-правові акти, що ввійшли до систем національного законодавства і стали обов'язковими до виконання [17].

Вагомим чинником формування системи соціального партнерства поставала й еволюція ролі держави за умов посилення концентрації виробництва, ускладнення економічних зв'язків, загострення соціальних проблем тощо. Держава як соціальний інститут все активніше почала втручатися в регулювання економічних і соціальних відносин. У багатьох країнах Західної Європи і США під тиском лівих сил і профспілок набуло розвитку соціальне законодавство. До державної соціальної політики в 40—50 рр. ХХ століття входили програми досягнення високого рівня життя населення шляхом створення державної системи освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва, програм соціального захисту, регулювання мінімального розміру заробітної плати тощо. Пізніше вони були доповнені демографічними, екологічними та іншими програмами. У програмних документах багатьох політичних партій, а також конституцій ФРН, Франції та Іспанії з'явився термін *соціальна держава* [4].

Згідно з ідеологією „держави всезагального благоденства” і „соціальної держави”, соціальна політика покликана сприяти стабілізації суспільства, залагодити конфлікти та досягти утвердження солідарності й партнерства. Саме в повоєнний період у деяких країнах Західної Європи завдяки зусиллям держави було розроблено та затверджено систему мінімальних стандартів соціального забезпечення громадян, гарантованих державою. Підсумком цієї діяльності держави була досить чітка фіксація тієї частини соціально-трудова відносин (мінімальна заробітна плата, середня тривалість робочого тижня, відпусток, розміри соціальної допомоги тощо), в яких держава виступала гарантом. Одночасно держава визначила сферу, де соціально-трудова питання могли стати предметом переговорів найманих робітників і власників капіталу (питання оплати праці, зайнятості, соціального забезпечення, що встановлюються понад гарантований державою мінімум). Завдяки зусиллям держави у більшості європейських країн було створено національні соціально-економічні

ради, до складу яких входили представники об'єднань підприємців, профспілок та держави.

Відзначимо, що становленню нової системи регулювання соціально-трудових відносин у промислово розвинутих державах вельми відчутно сприяв також розвиток у повоєнний період інститутів громадянського суспільства, демократичних процедур прийняття рішень на рівні суспільства загалом і на рівні окремих підприємств. Як свідчить досвід цих країн, тільки тоді, коли діють розвинуті демократичні процедури прийняття рішень на рівні суспільства, існує ефективний зв'язок між владними органами та громадянами. У цьому випадку уряд реагує на критичні виступи трудящих, а трудящі можуть сподіватися, що їхні виступи не будуть марними. З іншого боку, наявність демократичної правової держави є гарантією, що роботодавці, у випадку порушення зобов'язань, зафіксованих у колективних договорах з робітниками, нестимуть належну відповідальність за нехтування ними.

Всі ці та інші чинники були й залишаються дуже важливими в становленні та подальшому розвитку системи соціального партнерства в індустріально розвинутих країнах. Адже ця система нині уособлює регулювання соціально-трудових відносин, є результатом об'єктивних передумов та тривалого економічного і соціально-політичного розвитку. Величезні зміни, що відбулися в економічній та соціальній сферах сучасних західних держав, уможливили формування неконфронтаційної моделі розв'язання суперечностей інтересів найманців працівників і роботодавців і, тим самим, становлення нових вимірів суспільства.

Ознаками нового суспільства постають рівноправні партнери — найманці працівники і роботодавці, які можуть домовитися між собою у випадку виникнення непорозумінь. Класові відносини попередньої історичної доби змінили неантагоністичні взаємини між соціальними групами і прошарками, інтереси яких хоча й відрізняються, однак не докорінним чином. У стратегічному плані ці інтереси збігаються і пов'язані зі збереженням і розвитком системи ринкового господарства. Розбіжності в поточних інтересах різних соціальних верств система соціального партнерства дозволяє безболісно узгоджувати.

З огляду на викладене вище, можна визначити, що *соціальне партнерство — це дієва форма регулювання соціально-трудових відносин, яка постала внаслідок еволюції суспільства і в результаті якої непримиримі класові протистояння трансформуються в суперечності та конфлікти значно нижчого рівня, що вирішуються організаціями—профспілками й об'єднаннями роботодавців за умов контролю держави*. Головною умовою формування партнерських відносин при цьому є збіг цілей найманців працівників та власників підприємств. Якщо це відбувається на рівні перспективної мети, можливе тривале й досить стійке партнерство, якщо на рівні приватних цілей — таке партнерство буде тимчасовим. Проте, за всіх інших рівних складових, соціальне партнерство неможливе без поєднання та збігу цілей. Найманці працівники і роботодавці — це сторони, складові частини одного цілого явища й процесу: вони не можуть існувати один без одного. Навіть за умов, коли між ними виникають суперечності та конфлікти, інтереси обох сторін виробничого процесу полягають у тому, щоб знайти дієві засоби їх своєчасного та ефективного розв'язання.

Для становлення та розвитку системи соціального партнерства в Україні вже здійснено цілу низку доволі важливих кроків. Проте у владних інститутах держави побутує не завжди тверде усвідомлення того, що формування ринкової економіки об'єктивно зумовлює необхідність побудови соціальної держави, яка ґрунтується на

соціальному партнерстві між громадянами та державою, робітниками та роботодавцями, виробниками та споживачами. Подальше сходження українського суспільства потребує розвитку ідеології солідаризму, а відтак і демократичних засад, політичних та правових механізмів управління соціальними процесами. Ідеологія солідаризму в сучасних умовах України покликана стати провідною, а практика соціального партнерства — реальним втіленням її у політичну та соціально-економічну сферу. Саме ці засади розвитку спроможні вивести Україну до числа провідних демократій континенту.

Посилання та література:

1. Лосев І. Політичне „харакірі” Юлії Тимошенко // „День”.— 2007.— 17 січня.— №6.— С. 4.
2. Афонін Е., Радченко О. Чи хочуть українці демократії? Суспільно-політичні цінності і майбутнє України крізь призму законів демократичного транзиту // „Дзеркало тижня”.— 2009.— №19,— 30 травня.— С. 15; Каспрук В. Лівий „серфінг” у Латинській Америці // „День”.— 2007 р.— 23 січня.— С. 7.
3. Бекетов А. Кудя ведет третий путь? // http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/uk/newsid_1750000/1750711.stm
4. Детальніше див.: Громыко А. „Третий путь” — что дальше? // http://www.ieras.ru/gromyko_ar23.1.htm.
5. Солідаризм // <http://ntsrs.nm.ru/solidarizm.htm>.
6. Солідаризм. <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
7. Тут і далі див.: Сендеров В. Солідаризм — третий путь Европы? // http://magazines.ru/novyi_mir/2003/2/send-pr.html.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Солідаризм — идея послетоталитарной России // <http://www.posev.ru/files/articles/51.htm>.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Кудряченко А.І. Соціальне партнерство: європейський досвід і Україна // Стратегічні пріоритети.— НІСД.— 2008.— № 3 (8).— С. 132—141.
16. Семигин Г.Ю. Социальное партнерство в современном мире.— М.: Мысль, 1996.— С. 208.
17. Толкунова В.Н. Трудовое право.— М., 2002.— С. 313.
18. Негель А.С., Макаренко Л.А. Світовий досвід розвитку соціального партнерства та його формування в Україні Стратегічна панорама — К.— 2004.— № 2.

4.4. Конституційний процес і легітимізація влади: європейський контекст

Досвід Європи засвідчує, що конституційний процес є частиною модерної легітимації влади. Ось чому дискусія про принципи конституційної реформи не може вестися лише на юридичному рівні. У цьому сенсі апеляція до Венеціанської Комісії є вкрай недостатньою. Демократична легітимація не може бути зведена до формул, які мають статус очевидності.

Ключовим моментом у процесі будь-якої легітимації є визнання символічної пропозиції, чи то образ провідника, чи то інституція. А кожне визнання завжди пов'язане з ризиками людського вибору, з певною ілюзією. Ідеться про виникнення символічного порядку, що на його основі функціонують соціальні інституції й здійснюється перетворення індивіда на детермінованого соціального суб'єкта, забезпечується злотованість реальності та соціальної ієрархії. Однак символічний порядок аж ніяк не передбачає когерентність сприймання його засад. Якою є природа інтерпретації такого символічного порядку? Однією з найавторитетніших відповідей на це запитання є концепція так званої „політики визнання” Чарльза Тейлора [1].

Власне, що собою являє політика визнання? У контексті праць Чарльза Тейлора політика визнання є, по суті, наслідком переходу від ієрархічного суспільства до суспільства, в якому панує принцип загального громадянства як регулятивного ідеалу. Водночас політика визнання, якщо іти за логікою Тейлора, спрямована на визначення й утвердження нашої ідентичності в діалозі. Проте у світлі тейлорової теорії діалог являє собою лише різновид комунікативної дії і комунікативного обміну. Отже визнання в такому контексті є відповідальним і добровільним визнанням ідентифікаційної пропозиції одного з партнерів по діалогу. Щоправда, надаючи вирішального значення таким етичним концептам як „гідність”, „честь”, Тейлор усе-таки констатує, що ідентичність формується „у діалозі і боротьбі”.

За дужками при цьому залишаються питання про причини, спонуки такого визнання, а також питання про його довготривалість і стабільність. Ідеться насамперед про політичний вимір визнання ідентичностей, про визнання статусу політичних діячів. Річ у тім, що діалог не є цілковито добровільним обміном значеннями, спрямованими лише на взаємопорозуміння. Його сенс не вичерпується ані ініціюванням колективного, розділеного значення, ані зіткненням інтерпретацій. Він являє собою раціоналізовану форму широкого спектру відношень: комунікативних, відношень панування і відношень, що постають у процесі стратегічної дії. Ось чому аналіз діалогу лише з погляду внутрішньої комунікативної раціональності є недостатнім. Розгортання діалогу зазвичай уможливується через антагонізм стратегій. На це вказує пафос оскарження, який переймає будь-який діалог. Отже постає питання щодо головної спонуки до визнання й подальшої легітимації тих чи тих ідентифікаційних ініціатив. На мій погляд, такою спонукою виступає первородна асиметрія діалогу як такого. Природа цієї асиметрії — у можливості здійснювати владу лише щодо вільних суб'єктів, свобода яких провокує апеляцію, зумовлює потребу у виробленні суспільної угоди, внаслідок чого асиметрія може бути збереженою або видозміненою.

Асиметрія відношень панування втілюється й, можна сказати, кристалізується в інституціях. Саме інституції (правові, сімейні, культурницькі) є тим парадигмальним простором, у межах якого можуть бути усталені відношення панування. Визначальними тут, безперечно, є державні інститути. У них віддзеркалюється тягмість ідентифікаційних ансамблів, правова спадщина тієї чи тієї культури. Наприклад, ми бачимо, як попри демонстраційну інституціоналізацію активності етнокультурних громад у Сполучених Штатах Америки державні інституції домінують. Спираючись на англосаксонську традицію прецедентного права, історію завоювань і перемог, англійську мову. Тим часом, скажімо, у Франції принципову роль відіграють кодекси. Важко собі уявити, що етнокультурне розмаїття могло розхитати фундамент, що на ньому тримаються державні інституції цієї країни і що уможлиблює ефективне функціонування конституції на певному відтинку історичного часу.

Ідентичність як спадок та конституція як політичний проект. В історичній ретроспективі Конституції відігравали роль засадничого документа, який утверджував загальнонаціональний консенсус принципів і інтересів. У цьому сенсі Конституції легітимували національну ідентичність.

І досі триває дискусія стосовно першої писаної Конституції у світі. Лідерами історичних перегонів є Конституція Арістотеля [2] і Медінська Хартія [3]. Вже котрий рік поспіль до перегонів включено і текст Конституції Пилипа Орлика. Проте продуктивною така дискусія може бути лише тоді, коли в центрі уваги опиняються не лише теоретичні засади й принципи, а те, що Мішель Фуко називав порядком речей. Отже важливим є не лише буква Основного Закону і не лише його дух, а й політична практика суспільства, співвідношення основних соціальних страт, тип політичної культури і, отже, узвичаєність політичної поведінки еліт і громад. Скажімо, принцип поділу влад, що його обґрунтування свого часу запропонували Гоббс, Локк і Монтеск'є, годі уявити поза історичним, соціальним, геополітичним контекстами. Водночас парадоксальним чином в утвердженні політичних режимів лише інтеграл національної ідентичності відіграє вирішальну роль. Іран має республіканський устрій, однак ми не можемо сказати, що в країні панує демократичний режим. Натомість Велика Британія, Голландія, Іспанія і Бельгія — це королівства, проте саме їхні політичні режими сьогодні безпосередньо пов'язуються з поняттям демократії.

Так званий конституціоналізм знаменує початок нової доби в історії організації і легітимації державної влади. Йдеться про радикальне заперечення божественного походження монархічного суверенітету. Незважаючи на конкретні практичні застосування принципів конституціоналізму, його засадничі положення у формі регулятивного ідеалу залишаються незмінними. А саме — законодавчо обґрунтоване поєднання ідеї політичної свободи та ідеї порядку. Нині усі країни — члени Організації Об'єднаних Націй, за винятком Великої Британії, Нової Зеландії та Ізраїлю, мають конституції у вигляді спеціального документа. Проте це зовсім не означає, що останні не є демократіями з розвинутим конституційним законодавством. Довговічність конституцій здебільшого пов'язана не з юридичною досконалістю текстів, а з політичною культурою країни, її соціоісторичною традицією, базовими цінностями та національною ідентичністю. У цьому сенсі Конституція США, наприклад, є політико-юридичним маніфестом американської самоідентифікації. Американський конституційний процес ніколи не був обтяжений, як в Європейських та Азійських країнах, спадщиною монархічного урядування. Від самого початку уособленням єдності нації і її суверенітету виступала особа, обрана на загальних виборах.

Проте „порядок речей” в американському суспільстві, інституційні практики виразно дисонували з конституційними засадами. Інститут рабства в Америці на момент створення Конституції 1787 р. існував уже протягом 168 років, проте став економічно не вигідним після того, як у 1793 р. було створено машину для збирання бавовни. Дозвіл на продовження існування рабства за умов створеної Конституції стимулював конфлікт між Північчю та Півднем, адже Південні штати відмовлялися приєднуватися до Сполучених Штатів у разі скасування рабства. По суті, у Конституції санкціонувалося рабство, однак слова „раб” та „рабство” жодного разу не були вжиті в документі. Натомість використовувався евфемізм „усі інші люди”. У Біллі про права 1791 р. немає жодного слова про рабство. А так звана п’ята поправка надає гарантії людині, що не може бути „позбавлена життя, свободи або власності без відповідної процедури за законом”. Тим часом раби підпадали під дефініцію приватної власності, отже, цей закон був не для них. Томас Джефферсон, Джордж Вашингтон та Джордж Мейсон вважали рабство огидним явищем і злом, проте самі були рабовласниками. Джефферсон охоче користувався рабською працею у своєму маєтку Монтічелло. Увесь пафос Конституції та Декларації про Незалежність стосовно свобод та рівності не стосувався чорношкірих та рабів, вони не вважалися членами суспільства й були позбавлені громадянських прав. У „Нотатках про штат Вірджинія” [4] Джефферсон стверджував, що Чорні поступаються Білим з погляду зовнішньої привабливості і розумових здібностей, отже й у сенсі потенційного громадянства. Лише 37 років після смерті Томаса Джефферсона було скасоване рабство у штаті Вірджинія. І лише у 1870 році П’ятнадцята поправка до Конституції США забороняє обмеження виборчого права на расовій підставі. Проте аж до 60-х років ХХ століття у ряді Штатів при визначенні виборчого права застосовувались так звані тести на письменність, або закони, згідно з якими особа могла претендувати на виборче право лише у тому разі, коли таке право мав її дід. Прикметно, що під час виборів Президента у 1800 році (саме тоді Президентом США став Томас Джефферсон) кількість виборців складала 67 282 особи, тим часом як населення Сполучених Штатів дорівнювало 5 000 000 [5].

Тим часом, саме американська Конституція стала універсальним зразком для наслідування. Вже з кінця XVIII ст. розпочинається її триумфальна хода країнами світу. Авторитет американської Конституції передусім пов’язаний з новою політичною філософією, яка вийшла на виднокола історії завдяки прагматичній вірі в ідеали батьків-засновників. Першими учнями і наслідувачами американського теоретичного і практичного конституційного досвіду стали французи. Прикметно, що існує на черк французької Декларації прав людини і громадянина з рукописною правкою Томаса Джефферсона на полях.

Так само, як американська Конституція сором’язливо заховала рабство у евфемізмах і замовчуваннях, її наслідувачі не змогли подолати „родових плям” національної традиції, знешкодити всі негативні риси національної ідентичності. Чимало латиноамериканських країн охоче запозичували норми основного закону у свого північного сусіда. В основу конституцій Аргентини, Чилі та Венесуели було покладено філадельфійську модель [6], що, втім, не завадило диктатурам та військовим заколотам перетворитися на політичну традицію, своєрідну візитну картку південної частини континенту. Річ у тім, що економічний і символічний статус армій та військових, насамперед у таких країнах, як Чилі та Аргентина, тривалий час був вищий за статус економічних дієвців, за статус бізнесменів. Ситуація істотно змінилася після

того, як з ініціативи Піночета група теоретиків-монетаристів з так званої Чиказької школи економіки експортувала в Чилі новачі ліберальної ідеології, а військова хунта Аргентини зазнала нищівної поразки у війні, що вона вела її з Великою Британією за Фолклендські острови.

Химери конституціоналізму, „порядок речей”. XX століття позначено радикальним знеціненням духу законів, поширенням імітаційних процедур, перетворенням традицій європейського конституціоналізму, конституційного права на засіб легітимації диктатур. Так, зокрема, у процесі ідеологічного змагання між комуністичною диктатурою і західними демократіями декоративна „сталінська” Конституція 1936 року мала, з одного боку, підживлювати ліві рухи за кордоном, а, з другого — створити юридичну ширму для запланованих масових репресій.

Інший виразний приклад — прихід до влади нацистів у Німеччині на основі виборчого законодавства. У самій системі репрезентативної демократії і парламентаризму закладено низку соціальних і політичних ризиків, які повною мірою даються взнаки в добу „повстання мас” (Ортега-і-Гассет). Через сучасні міфотехніки виборці перетворюються на керовану слухняну масу. Законодавство починає відігравати роль симулякра, тобто умовності, що легітимує неписану угоду між вождями та індивідами, які беззастережно делегують зверхникам свої фундаментальні права, в тому числі і право на життя. Ризики парламентаризму чи так званої парламентської республіки полягають ще й у тому, що традиція колективного узгодження інтересів владних еліт подається під машкарою мандатної демократії. Тимчасом поза осередками колективної автономії, що охоплюють майже всі суспільні верстви, поза системою незалежного судочинства, сучасні парламентські агрегати, по суті, нічим не відрізнятимуться від Сейму Речі Посполитої, козацьких Рад української держави XVII—XVIII століть та боярських дум московського царства.

Це, вочевидь, підтвердили останні вибори президента в Росії, де результатом послідовного знищення реальної опозиції за допомогою відновленого агрегату політичної інквізиції під проводом Путіна стало утвердження конституційної піар-моделі. Її призначення — меседж формалізований правовій свідомості європейської та американської спільнот. В його основі — спроба досягти певних геополітичних цілей через формально-символічний внесок до клубу розвинених демократій.

Сама по собі демократична процедура поза фундаментальними цінностями, що пов’язуються з демократією — реальною свободою вибору, реальною свободою слова, реальною свободою зібрань, не більше, ніж легітимаційний ритуал, зняряддя ідеологічного примусу.

Осоружний досвід подвійних стандартів радянського минулого істотним чином вплинув і на конституційний процес у сучасній Україні. Від самого початку незалежності він рясніє стереотипами homo sovieticus. З одного боку, потреба позбутися правничих пут УРСР наштовхувалася на мрію частини Верховної Ради на лівий реванш. З іншого боку, цінною прощання з імперією могла стати жорстка авторитарна модель, що її нав’язував Леонід Кучма. Врешті-решт компромісу було досягнуто завдяки корпоративній солідарності депутатського корпусу. Проте компроміс став лише історичною паузою в боротьбі новонароджуваної олігархії під проводом другого президента України і строкатою спільнотою репрезентативної демократії. Привертає до себе увагу та обставина, що при цьому дедалі більше втрачають свій вплив ідеологи українського світу, свідомі захисники суверенітету, ініціюється і доводиться до завершення розкол Руху.

Від самого початку реалізація принципу поділу влад в Україні пов'язана з геополітичним контекстом. Річ у тім, що обрання форми правління мало враховувати небезпеку імперського реваншу з боку Росії, заскоченої поразкою в холодній війні. Однак двобій між парламентом і президентом, що тривав майже 10 років, і, отже, реалізація принципу поділу влад — це переважно продукт конфлікту інтересів, а не змагання політичних рухів, і тим більше — не теоретично обґрунтована потреба. У цей процес вмонтовано кризу ідентичності, що її згодом активно використовуватимуть політехнологи-українофоби.

Залежно від того, яка форма правління мала в Україні перспективи домінування, вносилися корективи і в стратегію Росії. На президентських виборах 2004 р. усі пропагандистські, розвідувальні і фінансові ресурси було сконцентровано на підтримці прокремлівського кандидата. Альтернативою поразці стала так звана конституційна реформа, в якій національні інтереси України відійшли на другий план. Реформа відкрила велике поле для маневрів, розсередження ресурсів.

Президентська сваволя чи диктатура більшості: ризики для України. І президентська вертикаль, і парламентська машина голосування однаково небезпечні для України. У випадку, коли домінує президентська вертикаль, цивілізаційний вибір країни значною мірою залежить від системи цінностей, що її сповідує глава держави. Усі ми, громадяни, при цьому стаємо заручниками його особистих уявлень про світ. Наприклад, поміркований етатистський (формально-державницький патріотизм Л. Кучми) ледь не призвів до повної втрати енергетичної незалежності через спробу створення українсько-російсько-німецького газотранспортного консорціуму.

Однак за наявності так званої парламентської республіки місце „президентської примхи” може посісти диктатура більшості, на базі реставрації контрольованого ідіотизму рад. Ідеться про створення осередків регіональної представницької демократії під наглядом керованої спікером бюрократичної верхівки Верховної Ради.

В українському випадку великі гроші і виборчі технології, імітуючи репрезентативну демократію і національну ідентичність, так само зроблять за нас „цивілізаційний вибір”. В обох випадках Україна не забезпечена від доленосних рішень, які є найбільшою загрозою суверенітету країни і можуть покласти край незалежності. Брак консолідованих національних політичних еліт, здатних захищати суверенітет держави, робить таку загрозу цілком реальною. Чи можна передбачити в самому тексті Конституції надійні механізми нейтралізації ризиків? Конституція США, наприклад, має низку запобіжників, що блокують і ймовірну президентську сваволю, і диктатуру більшості. Свого часу батьки-засновники вважали за необхідне для цього впровадити другу палату Конгресу — Сенат. Більше того, за Конституцією, Віцепрезидент одночасно є Головою Сенату з правом вирішального голосу. У французькій системі Сенат не може завадити Національній Асамблеї прийняти той чи той закон, не може поставити питання про відповідальність уряду і відправити його у відставку. Але Сенат може відповідно до статті № 89 подолати вето президента стосовно перегляду конституційних положень у разі, коли його не можна подолати на рівні Національної Асамблеї. Чи може стати друга палата запобіжником узурпації влади в Україні, чи зможе забезпечити законодавчу гілку влади від інституційного „паралічу”? За умов перерозподілу власності, процес, якому не видно краю, глибоке проникнення російського капіталу в Україну, українська палата „перів”, а точніше палата олігархів з політичною культурою нігілістичного, денационалізованого бізнесу, часто-густо кримінального походження, тих, кого називають ще компрадорсь-

кою буржуазією, може призвести до так званої федералізації, тобто неофеодалного розчленування країни, а згодом — до її цілковитої і остаточної соціальної та економічної деградації.

Уже не один рік поспіль суспільству нав'язується думка, згідно з якою новий варіант конституції породив соціально-політичну кризу. Тим часом конституція сама по собі не може породжувати кризи. Вона лише переформатовує її. Якщо її текст не є документом загальнонаціонального консенсусу, а лише документально зафіксованим компромісом політичних суперників, соціальний і економічний розвиток країни узалежнюється здебільшого персоналізованою боротьбою за владні повноваження. Це виразно засвідчив компроміс, що його було досягнуто у розпалі помаранчевої революції. При цьому зверхність владних еліт щодо виборців у процесі реалізації рації держави, популярний у посткомуністичних лідерів практичний макіавелізм, ставлять під загрозу національний інтерес. Компрометація символів, меседжів Майдану завдає конституційному процесу більше шкоди, ніж правові лакуни, внутрішні суперечності тексту, затвердженого Верховною Радою 8 грудня 2004 р. Демонстрація відвертої зневаги до групової, політичної і корпоративної солідарності, сповідування принципу конфліктної рівноваги, брутальне порушення соціальної угоди (*contrat social*) призвели до аномії та масової зневаги до трудової моралі, до недовіри, піднесеної до рівня соціального кредо громадян. Неприхований демонстративний імморалізм держави — це також найкращий ґрунт для спалаху корупції та масового імморалізму самого суспільства та поглиблення кризи ідентичності.

Політичні кризи та ідеологія перегляду. Загалом процес оновлення конституції відповідає фундаментальному принципу демократичного світогляду: єдиним джерелом влади і єдиним сувереном є народ. Проте суспільство в незалежній Україні де-факто було завжди відсторонене від конституційного процесу, тобто за конституційними новаціями не стояли вкорінені в систему громадських інтересів політичні рухи. Не відбулася загальнонаціональна дискусія з цього приводу, ЗМІ зосереджені лише на перипетіях „конституційного” протистояння головних політичних дієвців — президента, прем'єр-міністра та лідера опозиції у світлі майбутніх президентських виборів.

Зміна конституції може послужити виходом із соціально-політичної кризи, як це сталося у Франції часів переходу до 5-ї республіки. Ясна річ, не можна стверджувати, що процес створення Конституції 5-ї республіки був позбавлений політичних ризиків. Його добре усвідомлювали і теоретики нового основного документа, такі як Мішель Дебре, і локомотив реформи — генерал Шарль де Голь.

У принципах ревізії конституційних положень у Франції закладено загальнонаціональний консенсус. Перегляд розподілено між виконавчою і законодавчою владами. Ініціатива належить водночас — президентові, який подає проект за пропозицією прем'єр-міністра, і членам Національних Зборів. Ані президент республіки, ані прем'єр-міністр не можуть одноосібно розпочати процедуру перегляду, реалізація ініціативи через подання її на розгляд парламенту потребує їхньої обопільної згоди. Проте запровадження такої норми було б неможливим без попередньої згоди політичних гравців. Важливою частиною політичної філософії Конституції П'ятої республіки є ситуаційно обґрунтовані ліміти оновлень. Сумний досвід створення уряду маршала Філіпа Петена та квазідержави з адміністративним центром у Віші (після поразки у II-й Світовій війні) спонукали де Голя та його прибічників у 1958 р. закласти положення, згідно з яким заборонено розпочинати

процедуру ревізії, коли вона зачіпає питання „територіальної цілісності”. Як відомо, режим Віші проголосив себе спадкоємцем Третьої республіки, обравши офіційне самонайменування Французька держава на противагу попередній дефіції — Французька республіка. 10 липня 1940 р. Національна Асамблея (парламент) проголосувала за надання маршалу Філіпу Петену, останньому прем'єр-міністру Третьої Республіки, надзвичайних повноважень. Згодом Петен отримав титул Глави французької держави. І саме за урядування Ф. Петена Франція позбулася половини своєї території і самої столиці — Парижа.

Аби уникнути ситуативних зловживань владою задля ревізії конституції тимчасово виконуючим обов'язки президента заборонено перегляд конституційних положень у період, коли президент перебуває у відпустці.

Конфлікт інтерпретацій чи конфлікт онтологій. Слід взяти до уваги, що не існує універсальних гарантій збереження духу конституцій, так само як і чинності режимів. У Туреччині від часів Ататюрка гарантією збереження світського режиму виступає армія. В Ірані — теократична диктатура, яка спирається на корпус стражів ісламської революції. А, приміром, у США ще з часів громадянської війни важливим чинником дотримання громадянських свобод є вільний продаж зброї населенню, навіть попри усі соціальні ризики, пов'язані з цією нормою. Отже, поза системою соціальних узвичаєнь та впливовістю неформальних інституцій годі уявити чинність основного закону. Проте і вони не є сталими, трансісторичними чинниками.

Що ж до сучасної України, то не слід очікувати найближчим часом рятівного чудо-документа основного закону, який би відіграв роль сакрального тексту. Вочевидь триває криза національної ідентичності. Авторитарна свідомість політичних лідерів аж ніяк не сприяє становленню ефективної політичної конкуренції. Візантійські традиції „жрецької” держави, сакралізація неформальних інституцій унеможливають реалізацію принципу поділу влад. Стратегічна мета під назвою „переможець отримує все” дедалі більше визначає перебіг політичного процесу, знаходячи вираз у проєктах конституційного оновлення. Сьогодні важко уявити, що хто-небудь з нігілістичних поколінь, вихованих під дахом радянської тиранії, спроможеться на фундаментальне теоретичне обґрунтування закону законів, яке відповідало б, з одного боку, стану суспільної свідомості, наявній соціальній структурі, а з другого — економічним, статусним і соціокультурним потребам владних еліт.

Історія створення новітніх конституцій показала, що і Конституційні збори є лише знаряддям політичної боротьби. Їхнє призначення — легітимувати владні стратегії політичних еліт. Яскравим свідченням такого імітаційного чину може послужити універсал національної єдності. Освячені національними авторитетами положення універсалу були брутально зневажені, коли ще не висохло чорнило. Наївна віра в комунікативну дію, в чудодійну силу оприлюдненого слова, у гучний маніфест, що не мав жодних ознак юридичного документа, наштовхнулася на справжню *стратегічну дію* охоплених волею до влади політичних гравців. Немає жодного сумніву в тому, що вони добровільно не віддадуть до рук інтелектуалів справу, від якої залежать самі засади їхнього соціального буття. Крім того, важко собі уявити, яким чином можна знайти незаангажованих у різні політичні проєкти і до того ж надійно захищених від погроз і підкупу фахівців з філософії права та фахівців з конституційного права. Та й історія не залишила нам прикладів впровадження нескоригованих політиками та політичними практиками конституцій. Усі „успішні” конституції створювались і впроваджувались діячами, глибоко інкорпорованими в сучасний їм

політичний процес. Достатньо назвати імена американців Бенджаміна Франкліна і Томаса Джефферсона, венесуельців Симона Болівара і Франсіско де Міранда, французів Мішеля Дебре і Шарля де Голля. Отож ідея створення нової конституції для українців без участі політиків — це не більше, ніж просвітницька утопія.

Боротьба за конституційні зміни — це насамперед конфлікт онтологій, а не конфлікт інтерпретацій. Але восени 2008 р. вона перейшла рубікон, за яким розпочинається повна делегітимація інститутів державної влади, архаїзація політичного життя країни, коли демократична конкуренція поступається місцем двобою вождів, в якому запорукою успіху стає харизма. Ідеться про звинувачення прем'єр-міністра України у державній зраді, „самоліквідація”, а згодом відновлення нетривкої парламентської більшості, періодичне блокування роботи Верховної Ради. За таких умов найбільших ушкоджень зазнає соціальна уява громадян, а замість інтегралу національної ідентичності постають боввани анархії і конформізму.

Конституційний процес і відношення панування. Зважаючи на ту обставину, що держава дедалі більше підпорядковує своєму контролю відношення панування, те, що називають політикою визнання, коректніше було б назвати стратегією урядування. З цього погляду, мультикультуралізм є способом збереження асиметрії між телеологією державних інституцій і сегментами суспільства, що перебувають під впливом певної етнокультурної ідентичності. Політика визнання неспроможна ліквідувати ґрунт для розгортання антагоністичних стратегій, бо саме він є осердям будь-якого суспільства. Водночас вироблення легітимних запобіжників загострення антагонізмів є провідним нарративом сучасних західних демократій. Такий нарратив виразно вказує на латентне визнання іншого як вільного суб'єкта, що для нього носії влади через юстицію структурують і детермінують поле можливостей, прагнучи формувати його бажання, сподівання і думки.

Відношення панування у їхньому конкретному вияві, навіть легітимовані на інституційному рівні, не є стабільними. Своєю чергою, кожен комунікаційний акт, апеляція до партнера по діалогу або підтримує їх, або руйнує. Кожен консенсус ладен обернутися ескалацією примусу, так само як і кожен стратегічний намір чи примус багатий на відношення панування. *(Принагідно нагадаю, що стратегію прийнято розглядати: а) як позначення методів досягнення тієї чи тієї мети; б) співвідношення своїх дій і дій суперника задля досягнення переваги у грі; в) позначення способів позбавлення суперника засобів спротиву в ситуації конфлікту задля обмеження спроможностей суперника продовжувати боротьбу.)* Влада засадничо неспроможна стабілізувати себе через консенсус чи політичну легітимацію, натомість вона формує знання і виробляє дискурс, конститує символічний простір, в межах якого продукує детерміновані і дисципліновані суб'єкти [7]. Виразним прикладом такого суб'єкта були стихійні речники біло-голубих майданів зразка 2007 р., які щоразу на запитання кореспондентів відповідали кліше і формулами, виробленими політичними дівцями Партії регіонів. Фактично здійснювалося ментальне унормування індивідів. Тимчасом потреба в такому унормуванні продиктована визнанням іншого як вільного суб'єкта, що спонукає до структурування й обмеження можливостей такого суб'єкта незалежно й рефлексивно визначати власні цілі і сподівання. Таким чином, суб'єкту пропонується складна символічна гра, яка перетворює свободу на умову здійснення влади (Фуко). Ця гра, ясна річ, ніколи не завершується. З одного боку, відношення панування тяжіють до незворотності символічної реальності та соціальної ієрархії. А з іншого, — засадничо вільний суб'єкт завжди підважує будь-які легітимізаційні конструкції влади. Узвичаєння дій суб'єкта ніколи не буває настільки доскона-

лим, щоб техніки нагляду і домінування убезпечували від радикальної ревізії символічних кодів. Це можна визначити як іронічну детермінацію суб'єкта.

Прикметним у даному контексті є фундаментальне право, на якому тримається вся будівля суспільного договору Ж.-Ж. Руссо. Це право на повстання. Право на повстання і є нередуковуваним підґрунтям відношень панування. Отже, говорячи про політику визнання, слід говорити й про політику невизнання. Тримуючи в полі зору обидва аспекти, ми наближаємося до істотних узагальнень, що стосуються співвідношення між комунікацією, пануванням і стратегією.

По-перше, комунікація, панування і стратегія характеризують усі стадії суспільного діалогу, що здійснюється в сучасних демократичних суспільствах. Проте варто мати на оці унікальну спадщину тоталітаризму, надто у його пізній стадії. Річ у тім, що саме доба так званого застою спричинила усталення цілої мережі неформальних інститутів, які відігравали роль справжнього середохрестя владних відносин. Тим часом криптоінститути: Верховна Рада, партійні комітети тощо були знаряддям легітимації утопії. Вони породжували численні імітаційні практики, що подавалися як політика визнання. Це стосується і так званої національної політики. Відомо, що попри наявність республіканських ЦК у надрах апарату діяв інститут других секретарів, який фактично являв собою мережу комісарів-наглядачів. Фактично в процесі здійснення реальної політики спостерігалось протистояння між імперськими неформальними інститутами і неформальними інститутами, закоріненими в національних історіях. Тут можна згадати казахські жузи, чеченські тейпи.

Public relations як політична міфологія. Імітаційні практики, усталені упродовж застою, вочевидь масово відтворювались у пострадянський період, коли постала потреба зворотнього зв'язку між владою і соціумом і виник попит на політичні технології з вироблення лояльних індивідів, попит на PR, якщо скористатись сучасним політологічним жаргоном.

Політика визнання є різновидом комунікативної утопії і в умовах перехідних суспільств може бути тільки знаряддям змушеної ідентичності, частиною легітимаційних технологій.

Так звані PR-технології — яскравий приклад цього. В умовах західного громадянського суспільства вони являють собою різновид комунікаційних стратегій зв'язку з громадськістю — з вільною пресою, незалежними профспілками, церквою, справді відділеною від держави, тобто з центрами громадянської влади, кожний з яких протистоїть державі. Тим часом у посткомуністичному суспільстві жоден зі згаданих інститутів не є центром влади, передусім тому, що основні економічні важелі перебувають у руках держави, приватизованої різними корпораціями. Тому PR-технології виявляються сучасними різновидами політичної міфології.

Часто і соціологічні моделі, в тому числі й моделі ідентичності, вибудовуються у вигляді магічного спрощення. Прикладом тут може слугувати дослідження Центром Університету Айова даних опитування, проведеного американськими соціологами А. Міллером, Т. Клобукаром і В. Резінгером, вміщене в книзі „Україна. У пошуках національної ідентифікації (усталення репрезентації: масові й елітарні політичні підходи в Україні)” [8]. Щоб з'ясувати уявлення українців про демократію, респондентам (голосам т. зв. маси й голосам т. зв. еліти) було запропоновано такий набір предикатів: „свобода”, „правовий лад”, „відповідальність”, „влада більшості”, „рівні можливості”, „варіації в гармонії”, „ставлення до економіки”, „заперечення”. Звернімо увагу: жоден з предикатів не зачіпає суті її сучасних виявів, скажімо, таких, як

утвердження ліберальних олігархій, домінування неформальних механізмів прийняття рішень, фактична уніфікація сучасних партій. Набір предикатів — це набір фетишів ліберальної міфології. І річ навіть не в тому, що відповіді респондентів не спонукають до висновків про стан свідомості сучасних українців. Річ у тому, що в їхню потенційну реакцію вже закладено магічне спрощення, а, по суті — нав'язано уявну зрозумілість обговорюваного й здійснено примус до ідентичності.

А річ у тім, що кожен соціолог вмонтований у практики влади, отже — бере участь у символічному і практичному конституюванні індивідів, він причетний до визначення дискурсів, які покликані функціонувати як істинні. Ця обставина перетворює інтерпретатора на контролера відповідності зразків думки, сприймання та дії узвичаєному режиму істини, символічному горизонту влади. Якщо прийняти як правильне твердження, згідно з яким криза ідентифікації насправді є суперечністю між інституціональною уявою й новими інститутами, то не можна не визнати, що т.зв. PR-технології — це магічний спосіб подолання такої суперечності.

Говорячи про кризу ідентифікації, наприклад, слід говорити про кризу політичної культури радянського типу, а саме тієї політичної культури, яка породжувала суто радянські інститути з їхньою специфічною ієрархією нагляду й була їхнім базисом. Якщо в минулому імітаційні технології влади передбачали активну роль усього населення, забезпечену, своєю чергою, загрозою покарання за відмову від участі у квазіполітичній грі, то, застосовані сьогодні, вони нашттовхуються на опір.

У минулому будь-яке порушення в імітаційній програмі влади (скажімо, незначне збільшення відсотка тих, хто проголосував „проти”) неминуче закінчувалося вжиттям санкцій проти порушників. Такі „перебої” у машині голосування були винятком, а „загальне схвалення” було наслідком соціального договору. І цей договір підкріплювався страхом покарання. Тепер справа стоїть дещо інакше. Імітаційний тандем розпався, а замість нього постали механізми фальсифікації або прямого примусу. Поява альтернативних кандидатів і таємниці голосування, гарантованої процедурно, завдала удару внутрішньому цензурі. Це спричинило зміну характеру примусу: перетворення його з імпліцитного, діючого на підставі конвенції, що не афішується, на експліцитне. На жаргоні сучасних розробників т.зв. PR-стратегій цей спосіб примусу зветься адміністративним ресурсом. Розпал імітаційного тандему й необхідність вдаватися до т.зв. адміністративного ресурсу знаменують собою становлення нового типу політичної культури й появи нових форм політичної поведінки.

Референдум і примус до лояльності. Потреба у фальсифікації, у примусовому способі вибудовування колективного „ми” вказує на процес десоціалізації, який уже почали вважати чимось звичайним. Можна помилково прийняти цю десоціалізацію за формування основ громадянського суспільства. Та відчуження суспільства від влади зовсім не означає, що виникли реальні передумови для становлення громадянських інститутів. Адже сутність таких інститутів полягає в тому, щоб чинити опосередкований чи прямий тиск на владу, домагатися реалізації інтересів тих чи тих соціальних груп. Не слід, однак, плутати такі соціальні групи з фінансово-промисловими корпораціями, які самі є функціональною частиною усталеної системи влади.

Потреба у фальсифікації вказує на те, що зміст культурнополітичних проектів влади суперечить радянському типу інституціональної уяви і тільки провокує техніку саботажу. Роки існування незалежної України засвідчили, що поняття „демократія”, „національна держава”, „реформи” і надалі вібрують у масовій свідомості як міфологеми з негативним чи позитивним знаком. Фальсифікація, перетворення PR-техно-

логії (а, по суті, окремого випадку культурполітичного проекту) на майже неспростовну суспільну цінність, говорить насамперед про відродження військової моделі політики і, можна сказати, про становлення військово-політичної культури. Такий моделі властиві не співпраця і діалог, а баталія, дисципліна, військова хитрість і військова таємниця. І найближчий приклад становлення цього типу політичної культури — протистояння у питанні про всеукраїнський референдум.

Референдум 16 квітня 2000 р. і нинішні спроби президента Ющенка провести так зване народне обговорення, а згодом і референдум — це продовження протистояння гілок влади, що намітилося ще в період розробки Конституції України. Саме протистояння гілок влади, звичайно, не суто український винахід. Вони протистоять одна одній уже всилу конфлікту, функціонально закладеного змістом діяльності парламентарія й державного чиновника. Європі знадобилося півтораєста років для того, щоб, незважаючи на існування теоретичної бази узгодження інтересів законодавців і виконавців, виробити ефективні, загальноєвизнані процедури тривалості такого узгодження. Проте за ці півтораєста років також стало зрозуміло, що до демократичних форм і процедур вдавалися і консерватори, і реакціонери, й ліберали, й соціалісти [9] прикладом тут можуть слугувати швейцарські референдуми минулого століття, які були демократичною за формою й консервативною за змістом реакцією низки кантонів на обмеження привілеїв духовництва, здійснене в рамках т. зв. демократизації конституцій, проведеної в більшості кантонів країни. Разом з тим плебісцитарна форма демократії у своїй генезі належить до царини політичної міфології, породженої традиціями європейського Просвітництва.

Ідея референдуму є похідною під руссоїстської концепції суверенітету, де загальна воля тотожна волі суверена. Змістовною основою суверена, тобто суб'єкта цієї волі, за Руссо, є народ, і, таким чином, загальна воля отримує „кількісне” визначення [10]. Інакше кажучи, механічна сума думок утворює необхідність, яка за своїм значенням ставиться вище за консенсус інтересів різних соціальних груп. По суті, суверен дорівнюється до *deus ex machina*. Отже, й загальна воля перетворюється на своєрідну машину, що діє як природний закон. Ідея референдуму — це закон „прямої дії”. Але сумарна думка насправді не може бути законом, бо вона має бути відповідним чином втілена в букву закону, та вже без участі суверена. Таким чином, повноваження суверена, так само, як і у випадку парламентських виборів, комусь делегуються. Хтось має взяти на себе тягар утілення загальної волі. Кількісно визначена загальна воля персоналізується. За цих умов єдиним сувереном стає глава держави.

Беручи до уваги утопічний характер руссоїстської концепції суверенітету, що співвідноситься з утопічними уявленнями про „природну людину”, можна сказати, що ідея референдуму так само належить до царини утопії, з властивою кожній утопії репресивною функцією. Утопічний зміст ідеї референдуму стає інструментом боротьби із суспільством як сувереном, тобто системою організованих приватних інтересів, відбитих в інституціях представницької демократії. „Природна людина” перемагає людину соціальну. В межах демократичного дискурсу персоналізована загальна воля, а в деяких випадках воля „природної людини”, створює передумови для утвердження автократії. Прикметно, що в побудові німецької націонал-соціалістичної тоталітарної держави референдумам було відведено ключову роль. Так, 1934 р. загальнонімецький плебісцит підтвердив повноваження А. Гітлера як президента й канцлера рейху. На його підтримку висловилося 89,9% громадян країни. 1935 р. відбувся плебісцит з питання повернення Саарської області до складу рейху,— „за”

проголосувало 91% громадян Німеччини. А 1938 р. внаслідок проведеного в Австрії плебісциту за аншлюс висловилося 99% громадян.

Теоретична дискусія з приводу функціонального змісту різних гілок влади триває й сьогодні, а в центрі суспільної уваги деяких європейських держав залишається проблема конституційної реформи. Але частина сучасних політичних мислителів взагалі відносить до царини ліберальної міфології принципи, які стали вже хрестоматійними підвалинами демократичних конституцій. Зокрема, йдеться про принцип поділу влади. Політична реальність сьогодні є такою, що т. зв. виконавча влада не виконує закон, а діє в рамках закону, що зовсім не одне і те саме. Вона нічого не виконує. Вона править, управляє (Cornelius Castoriadis). З цього погляду, утворення (під загрозою розпуску) парламентської більшості у Верховній Раді України (січень 2000 р.), що виходило від „виконавців” — президентської адміністрації, у мовному розумінні збагатило сучасну демократію. Коли ми говоримо про суспільство як про структуроване ціле, то маємо на увазі насамперед здатність різноманітних легальних соціальних груп ефективно впливати на дії влади. Скажімо, організований галузевими профспілками загальнонаціональний страйк водіїв вантажного транспорту міг (принаймні до настання нинішньої фінансової кризи) викликати урядову кризу й спонукати центральну владу до серйозного реформування в масштабах країни. Жоден страйк у посткомуністичній Україні не призвів до якихось істотних соціально-економічних змін. Страйк в Україні став засобом боротьби між різними фінансово-промисловими угрупованнями. Страйк є ніби злиттям двох спотворених, а точніше — спрощених, образів демократії. З боку владної еліти — це уявлення про демократичну процедуру як засіб маніпуляції. З боку страйкарів — ілюзія реалізації права на страйк. Страйк, по суті, це всього лише форма демократичної легітимізації, яка править за оболонку перманентного перерозподілу влади-власності, характерного для посткомуністичних суспільств.

Що ж стосується референдуму, то спотворений, а точніше — спрощений, образ демократії, а саме уявлення про неї, як про інструмент боротьби, в цьому випадку зберігає своє значення. Симуляція народної ініціативи тут не повинна братися до уваги. У процесі організації референдумів суспільство втягується у зовсім чужу для переважної більшості громадян акцію. Тим самим воно сприяє утворенню машини спрощення в рамках демократичної легітимізації.

Як зразок цієї нової політичної культури можна розглядати і культурполітику, принаймні її символи. Етос, тобто звичай у рамках такої культурполітики вибудовується як стратегія примусу, за обов'язкового в даному разі привілею у витлумаченні культури, яким наділяє сама себе група ідеологів. А позаяк ця група ідеологів належить до Kulturkampf владної посткомуністичної еліти, ставлення суспільства до її проєктів складається приблизно за тією ж таки схемою, за якою складається його ставлення до інституціональних проєктів президентського секретаріату, в тому числі й до референдуму. Це ставлення неучасті, властиве радянському типу інституціональної уяви.

Притаманний кожній демократії примус до публічності обертається примусом до лояльності. І саме ця проблема сприяє відродженню культури саботажу та імітації, яка визначала весь брежнєвський період.

У будь-якій державі й державній інституції закладена інтенція: гранично дисциплінувати простір влади, зробити його підконтрольним. Інакше кажучи — гранично раціоналізувати цей простір, щоб забезпечити швидкість виконання та ефек-

тивність рішень, що приймаються. Водночас кожна держава прагне зберегти в таємниці справжні мотиви їх прийняття, що часто можуть мати ірраціональний характер. Таким чином, усяка публічність виявляється потенційним противником влади. І лише надзвичайний стан і війна дають змогу повною мірою реалізувати цю етатистську утопію. Радянський режим, по суті, був саме таким режимом надзвичайного стану, де культ державної таємниці та гранична підконтрольність простору влади були духом і буквою в діяльності державної машини.

З розпадом СРСР вимога публічності стала частиною проголошеної демократизації, що, врешті-решт, призвело до обрання на альтернативній і дискримінаційній основі Верховної Ради. Однак і потреба в таємниці збереглася, так само, як збереглися відпрацьовані за багаторічну радянську історію методи й механізми захисту „військової таємниці”. Це, по суті, суперечність між інституціональною уявою й новими інституціями.

Пострадянський розвиток України засвідчив, що згадана щойно суперечність знаходила розв'язання за допомогою машин спрощення, прообраз яких можна знайти ще в марксистській філософії історії, де всю різноманітність чинників, врешті-решт, було зведено до історичної місії пролетаріату, потім до місії його авангарду, а, по суті — до місії бюрократичного апарату. Пострадянська „мандатна демократія” відтворила управлінську формулу наукового соціалізму чи наукового комунізму, за якої широкі маси вивільняються від тягаря управління і перетворюються на кероване стадо (М. Бакунін). Головними інструментами т.зв. демократичної репрезентації інтересів виступають примус до соціально-політичної ідентичності, примус до публічності (референдум). Спостерігається також прагнення ідеологів надати наративам „ринку”, „реформ”, „демократії” статус цінностей культури, що можна розглядати як сучасний різновид Kulturkampf. Ідеологія як обмежувальна трансцендентна норма при цьому заміщується PR-технологіями. PR-технології недвозначно свідчать про змагання, яке розгортається між розділеними приватним чи корпоративним інтересом носіями влади за символом легітимуючої довіри. Однак при збереженні радянського типу інституційної уяви змагання це веде до самообмеження — цієї родової ознаки демократичної влади. Політичну культуру сучасного українського суспільства цілком можна назвати новою, та лише в тому розумінні, що наново складається система легітимізаційних практик, система примусу до лояльності — цей неминучий провісник і супутник диктатур.

Посилання та література:

1. Чарльз Тейлор. Мультикультуралізм і „політика визнання”.— К., 2004.
2. Ідеться про текст, що його віднайшов американський місіонер 1890 року у Єгипті. Згідно з однією з наукових гіпотез, цей текст являв собою реконструкцію засадничих принципів функціонування Афіської демократії, які нібито розробив Арістотель наприкінці 330 року до Різдва Христового.
3. Вважається, що проект так званої Медінської Хартії розробив пророк Мохаммед у 622 році. Цей документ поклав край міжклановій війні у Медіні. Внаслідок прийняття Медінської Хартії були встановлені і гарантовані права й обов'язки мусульманських, іудейських і язичницьких громад Медіни. Цим документом фактично усталювалась перша ісламська держава.
4. Thomas Jefferson. The Notes on the State Virginia, with related documents.— Boston—New York, 2002.
5. <http://www.archives.gov/federal-register/electoral-college/scores.html#1800>. (Див. також: William Gillette. The Right to Vote: Politics and the Passage of the Fifteenth Amendment.— Baltimore

(1969); *Alexandr Keyssar*. The Right to Vote: The contested History of Democracy in the United States.— NY, 2000).

6. Як відомо, 17 вересня 1797 року у Філадельфії було прийнято Конституцію Сполучених Штатів Америки.

7. Див. *Michel Foucault*. Truth and Power: in Power-Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972—1977.— NY, 1980.— P. 119.

8. *Miller A., Klobukar T., Reisinger W.* Ukraine: The Search for a National Identity (An Emergent Representation: Mass and Elite Political Approaches in Ukraine).— New-York, 2000.— P. 213—237.

9. *Шмитт К.* Политическая теология.— М., 2000.— С. 168.

10. Там само.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

4.5. Досвід становлення європейської демократії і формування моделі політичної влади в Україні

Проблема європейського вибору в українській політиці. Уже декілька років поспіль під гаслами типу „побудуємо Європу в Україні” практично всі наші політики приносять клятви на вірність європейському вибору як головному вектору розвитку нашої держави. Ще під час обговорення політреформи 2004 р. виникла жвава дискусія, в процесі якої одні фахівці порівнювали нову модель української влади, що утворилась після внесення змін до Конституції України, з сучасним німецьким прем'єр-парламентським устроєм канцлерського типу; інші розводилися про граничне наближення до британської, так званої Вестмінстерської моделі, і навіть про її подібність до французького змішаного президентства.

Однак, на превеликий жаль, реально в нашому державотворенні все ще переважає лише імітація справді демократичних реформ, за якої досвід європейської традиції побудови справжнього народовладдя не просто недостатньо враховано, а й проігноровано взагалі. В країні продовжується жаклейдоскопічна зміна різноманітних форм ерзац, або псевдодемократії, в межах яких відбувається лише імітація демократичних інститутів і процедур європейського взірця.

Цікаво, що в надзвичайно драматичній історії становлення демократії в Європі можна знайти реальні аналоги нашої сьогоденної „моделі” влади. З точки зору західної політології, так звана парламентсько-президентська республіка, яка склалась в Україні, отримала назву роздільного, або розділеного правління, або системи біцефалізму, дослівно „двоголовості” — поділу вже не гілок, а виконавчої гілки влади. Автори одного з авторитетних видань „Порівняльна політологія сьогодні. Світовий огляд” вважають, що яскравими прикладами конфліктних роздільних або розділених багатопартійних систем з неефективними коаліційними урядами були Третя і Четверта французькі республіки, італійська парламентська монархія, гранична неефективність якої сприяла перемозі Муссоліні і, особливо, Веймарська Німеччина, що врешті-решт і призвело ці країни до політичних катастроф (зокрема — на тлі наростаючої соціально-економічної катастрофи Веймарська республіка виявила свою цілковиту недієспроможність, що через перманентну парламентську кризу і постійну чехарду урядів врешті-решт призвело до восьми поспіль розпусків парламенту і приходу до влади законним шляхом (!) А. Гітлера). Фахівці прямо попереджають, що саме подібні політичні устрої є особливо небезпечними і становлять безпосередню „загрозу громадянської війни” для пострадянських держав, особливо тих, які, подібно до України, розколоті за мовною та етнічною ознаками [1]. Не випадково свого часу конституційні зміни в Україні категорично засудив Моніторинговий комітет Ради Європи та Венеціанська комісія.

Отже, маємо зовсім не міністеріалізм, або систему кабінету типу британської або німецької канцлерівського розділеного прем'єр-президентського правління, а значно гірший варіант президент-прем'єрської „двоголовості” навіть відносно веймарської моделі, яка мала ряд інституціональних запобіжників владному клінчу: право президента призначати так звані технічні уряди за ситуації парламентської кризи (що він, власне, і робив), знамениту 52 статтю про надзвичайний стан (літній рейхс-

президент Гінденбург не зміг нею скористатись через свою фізичну нездатність виконувати покладені на нього обов'язки), ефективний механізм імпічменту через оголошення всенародної недовіри, до розробки яких свого часу долучався і видатний мислитель М. Вебер.

Особливо збалансованість гілок влади порушило прийняття сумнозвісного Закону України „Про Кабінет Міністрів України”, який вкотре змінив форму політичного правління в Україні і був ухвалений вже не за ускладненою процедурою конституційних змін, як це, хоча і з відвертими порушеннями, відбулось із „політреформою”, а за процедурою прийняття звичайного законодавчого акта, що різко знизило рівень легітимності української влади взагалі! Адже, згідно з цим законодавчим актом, прем'єр-міністр значно збільшує свої повноваження. Отже, в нашому ж варіанті вищезгадана безпрецедентна біцефальність набула фактично вигляду біцефалопатичності — навіть не роздільності, а розірваності управлінської вертикалі, що зараз вимушені визнати навіть колишні активні прибічники політреформи.

Особливо небезпечно, що за граничної неефективності та дискредитації в суспільній свідомості всіх інститутів влади, наростання внутрішнього економічного колапсу, лише підсилюваного світовою фінансовою кризою, задля перемоги у виборчій президентській кампанії вкотре використовується ідея чергового реформування політичної влади, пропонуються все нові конституційні проекти, начебто покликані усунути перекоси і дисбаланси діючої політичної форми правління.

Причому активно експлуатується новий політологічний міф про те, що, мовляв, головна причина невдалого попереднього політичного реформування полягає у намаганнях запровадити так звану змішану модель влади (згадаймо схоластичну дискусію в ЗМІ, що тривала роками, яка форма правління більш ефективна і відповідає ідеалам демократії: парламентсько-президентська чи президентсько-парламентська), а тому, мовляв, потрібно перейти до однієї із класичних форм політичного правління, зокрема — „чистої” парламентської республіки. Адже європейська демократія начебто постала у боротьбі перших європейських парламентів із феодалним абсолютизмом. І якщо сучасна демократія — це передусім „диктатура закону”, то саме законодавча влада має бути покладена в основу справжнього народовладдя (не випадково не так давно О. Мороз і Ю. Тимошенко звітували Раді Європи про те, що принаймні в політичній царині ми вже побудували „Європу в Україні”, оскільки різко посилили ступінь парламентаризації української влади). Неодноразово висловлювалась і теза про те, що, мовляв, саме парламентська колегіальність найбільше відповідає громадському менталітету українців і водночас свідчить про „анти-тоталітарний” характер цього менталітету.

При цьому продовжується лінія на дискредитацію самого інституту президентства як такого, що начебто показав свою повну неефективність за правління всіх трьох голів держави, сприяє проявам „президентської диктатури” та дестабілізації загальнополітичної ситуації, каталізатором якої виступають всенародні президентські вибори. Зокрема, той же В. Ющенко, маючи після Помаранчевої революції небачено високий рейтинг і обіймаючи майже рік президентську посаду з практично необмеженими „кучмівськими” повноваженнями, не зміг скористатися ними для того, щоб хоч трохи навести в Україні обіцяний порядок.

На перший погляд, в подібних міркуваннях є раціональне зерно. Але насправді це вельми поверховий погляд. Адже в Україні ще ніколи не було повноцінного інституту президентської влади! А форма політичного правління, започаткована за

правління Л. Кучми, близька до так званого російського суперпрезиденства, яка пізніше отримала різноманітні назви типу „поставторитарний режим”, „автократія”, „олігархія”, „керована демократія”, „авторитарна демократія” і навіть „бандократія”. У західній політології подібна форма влади визначається як монократія — тобто, по суті, безконтрольна і безвідповідальна одноосібна диктатура, за якої глава держави всім керує за стародавнім монархічним принципом — „король править, але не відповідає”, тобто, втручається у все, ні за що при цьому не відповідаючи. Отже, йдеться зовсім не про конституційно інституціоналізовану сильну президентську владу, а про тиранічний за змістом і демократичний лише за формою, точніше за проформою, політичний режим, за якого поділ влади зводиться до її кулуарного переділу, а механізм розпуску парламенту і обрання його неолігархічного складу та імпічменту президента практично неможливо реалізувати. Цей устрій також має назву дуалістичної монархії; дуалістичної в тому сенсі, що такий собі президентський абсолютизм поєднується в цьому політичному устрої з існуванням суто декоративних демократичних інституцій і процедур.

Більше того, якщо вже говорити про справжній європейський досвід, то слід зазначити такі недоліки парламенту, як уповільненість і усередненість, зумовлені передусім конфліктністю фракційних інтересів, або, як казав М. Вебер, партійних клік, і, відповідно, неефективність у прийнятті важливих законодавчих актів за принципом „ні вашим, ні нашим”, схильність до лобіювання, а то й корупції, граничну анонімність (аж до узурпації влади всілякими експертними комісіями, комітетами, підкомітетами, робочими президіями або просто кулуарними групами впливу), а отже, і граничну безвідповідальність, перетворення функції розподілу бюджету на його „дерибан” олігархічно-клановими групуваннями, що мімікують під політичні партії. Це стосується і російської Думи часів Першої світової війни, і української Директорії, правління яких врешті-решт завершилося, через їхню неефективність, приходом до влади більшовизму; і реакційної іспанської монархії, що вже у двадцятому столітті породила в Іспанії кризу, котра закінчилася громадянською війною і політичним режимом генерала Франко; і Третью французької республіки, діяльність якої привела Францію до національної катастрофи — поразки від німецького нацизму, а потім — Четвертої республіки, що знов-таки не змогла запобігти загальнонаціональній кризі кінця п'ятдесятих років, яку подолав, скасувавши Четверту республіку і встановивши П'яту президентську республіку, генерал Ш. де Голль. Перманентною кризовістю і зміною майже кожні півроку чергового уряду десятки років поспіль характеризувалася вже після Другої світової війни італійська парламентська система.

Про органічні вади парламентаризму, особливо в кризових ситуаціях, писали не тільки такі видатні представники європейської теорії еліт, як Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Ж. Боден, Болінгброк, В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс і політики-консерватори Т. Карлейль, Е. Берк, а й ліберальні ідеологи західної демократії Т. Джефферсон, А. де Токвіль, Дж. Медісон, Дж. Ст. Міл, Б. Констан, Дж. Вашингтон [2]. Тому тези, що постійно лунають сьогодні в наших ЗМІ типу „найдемократичніше, що вигадано у світі, — це парламентаризм” [3], насправді не відповідають ані європейському конституційному досвіду, ані рівню сучасної західної політології.

Виникає цілком закономірне питання, чому з такою настирністю не тільки ліві, які, прагнучи стати святішими за Папу Римського, вже готові виступати мало не єдиними захисниками справжньої європейської демократії в Україні (і одночасно закликають

відновити „владу рад” на всьому об’єднаному під егідою Росії пострадянському просторі), а її лідери Партії регіонів, і БЮТ пропонують власні конституційні проекти саме парламентської республіки і навіть нещодавно мало не досягли кулуарної домовленості про те, щоб черговий раз внести зміни до Конституції з метою обрання президента парламентом, що фактично зірвало б всенародні вибори глави держави.

Відповідь на це питання можна отримати, знов-таки звернувшись до європейського досвіду. Адже в європейській історії, починаючи з перших італійських республік, виникали плутократично-кланові форми квазідемократичного правління парламентського типу Італійської Республіки дожів. Процвітали плутократичні режими реставраційного типу і за стюартівського та бурбонівського абсолютизмів, і за французької Директорії, в яких відверто домінував спекулятивний капітал; французьких республік з їх виразним плутократично-олігархічним забарвленням (перша, що виникла за становлення Франції як „країни рантьє”, отримала вельми символічну стосовно наших сьогоднішніх реалій назву „республіка трьохсот сімей”) [4].

Що ж до прибічників президентської форми влади, то вони взяли за основу так званий класичний взірець американського президентства, мотивуючи це тим, що Україна, в якій ще не розбудовані інститути громадянського суспільства, а ринкова економіка знаходиться в зародковому стані, на перехідний період потребує сильно-го президентства, фактично не заперечуючи можливості в майбутньому переходу до парламентської республіки, яку чомусь вважають еталонно європейською. Модель президентської республіки, зокрема, „закладено” у конституційному проекті В. Ющенка, який, за його ініціативою, найближчим часом повинен пройти всенародне обговорення, так званої Конституції порядку А. Гриценка. Найбільш послідовно принципи американської системи влади втілено в проекті Конституції України від партії „Свобода”, очолюваної О. Тягнибоком.

Класична президентська республіка в контексті європейського досвіду. Насправді в даному разі йдеться про один із найбільш розповсюджених політологічних забобів, поширений навіть у класичній західній політології. Адже, за моїм глибоким переконанням, американська система президенталізму аж ніяк не може розглядатися як еталонна. Створена в процесі жорсткої полеміки як конституційна форма граничного компромісу між прибічниками колегіальної і одноосібної влади, це система надто жорсткого поділу влад за принципом так званого стримування і противаг, що нерідко приводить ці влади на межі їх блокування. З погляду своєї внутрішньої конфліктності, американська модель малоприслаблена для українських реалій [5].

Згідно з Американською Конституцією, президент взагалі не може розпустити нижню палату Конгресу. В урядових призначеннях формальний глава держави надто залежний від верхньої палати — Сенату і, хоча як глава виконавчої влади він безпосередньо очолює уряд, проте навіть формально не має права законодавчої ініціативи і вимушений реалізувати його „обхідним шляхом”, через свої щорічні послання. Взагалі „притчею во язицех” є аморфність двох американських партій, що також суперечить європейському досвіду багатопартійності і протипоказано Україні, партійну систему якої більшість західних політологів називають пропорційною, або квазіпартійною.

Але найпарадоксальнішим є те, що більшість прибічників президентської системи вважають її перевагою: за Конституцією США, глава держави (який і сьогодні формально не обирається всенародно) безпосередньо очолює уряд і несе відповідальність за його роботу, що насправді є недоліком подібної форми влади! Адже це призводить (що

так і було задумано розробниками) до зайвої зануреності глави держави у поточні справи, його зацикленості на сьогоднішній день, зв'язує йому руки у розв'язанні саме не поточних справ, позбавляє стратегічного горизонту бачення доленосних для країни проблем. Не випадково більш неупереджені фахівці справедливо називають американську систему влади не президентською, а президент-прем'єрською формою політичного правління, за аналогією з посадою першого міністра або канцлера, яку справді було взято за взірець розробниками Американської Конституції і яка за часів самостійності Прусії мала дуже точну назву — міністр-президент.

До речі, на думку американських фахівців і виходячи з реальної конституційної практики, за якою імпічмент президента США жодного разу так і не вдалося провести, положення про імпічмент, його процедура, а значить і відповідальність глави держави в американському варіанті конституції також є недосконалими [6]. Отже, підкреслюю, саме за Конституцією США глава держави не має належних важелів для здійснення стратегічного курсу. Саме ці недоліки значною мірою привели до неефективності конституційних запозичень подібної системи в латиноамериканських країнах.

Виникає цілком логічне запитання: чому саме американський президенталізм більшість західних фахівців вважають, так би мовити, класичним? Йдеться про історично першу форму конституційно кодифікованої західної демократії немонархічного типу, що передбачає посаду президента, який, на відміну від невідомого парламенту монарха, безпосередньо очолює уряд, є верховним головнокомандувачем збройних сил і до якого, в той же час, може бути застосована процедура імпічменту. Не останню роль тут грає й уявлення (багато в чому позірне) про незмінність Американської Конституції і системи влади як начебто яскраве свідчення її ефективності, що підтверджується тим фактом, що США сьогодні — найпотужніша державна економічна і військова потуга у світі.

А головне це те, що сьогодні завдяки зусиллям таких видатних політиків, як Т. Рузвельт і Ф. Рузвельт, В. Вільсон, Р. Кеннеді, значною мірою, на противагу офіційним конституційним положенням, США справді є президентською республікою з реально найпотужнішими президентськими повноваженнями, включаючи концепцію так званих невідомих прав президента у разі небезпеки для країни діяти фактично за межами конституційно-правового поля [7].

Тому можна до певної міри погодитись із тим, що в режимі реальної політичної практики, або, як говорять самі американські фахівці в галузі теорії держави і права, „живої конституції”, відбулась еволюція політичної форми правління США в бік повноцінної президентської республіки. Однак хочу підкреслити, що надто велике розходження між писаним і природним правом, спираючись на традиції і прецеденти коштом офіційно кодифікованих функцій, характерні для англо-американської, а не європейської континентальної правової традиції, якраз є особливо небезпечним для наслідування подібної моделі влади Україною з її тоталітарним минулим і неоталітарним сучасним. Оскільки подібна конституційна практика, коли система влади функціонує не стільки в режимі де-юре, скільки де-факто, за нинішньої ситуації неминуче призведе в Україні до остаточного політико-правового колапсу.

Насправді ж, попри стереотип, розповсюджений навіть у західній політології, класична президентська модель влади є творінням не американської, а європейської практики державотворення, в першу чергу — французької. Ця система зовсім не випадково почала формуватись у країні, що весь час перебувала в зоні соціального катастрофізму, вона спиралася не на ліберальне розуміння, як формальну наявність прав і

свобод, а на створення, причому саме за активної участі народу, належних умов для гарантії й захисту цих прав і свобод від будь-яких, у тому числі й силових, посягань і всередині країни, і ззовні. На відміну від ліберальної демократії як участі громадян у формуванні вищих органів влади, президентська модель з демократією активного залучення громадян не просто у політичне, а й в суспільне життя (що її видатний соціологіолог М. Вебер називав плебісцитарною) є формою реального народовладдя й спрямована не стільки на забезпечення поділу, скільки взаємодії, взаємодоповнення і навіть взаємопідсилення гілок влади [8].

Президент країни, тобто дослівно — „той, що посідає попереду”, формує стратегію розвитку країни, виступає гарантом дотримання конституції та національної незалежності і територіальної цілісності країни (верховним головнокомандувачем). Тому концептуально повноцінна президентська влада, за М. Вебером, повинна базуватись на трьох фундаментальних принципах: всенародне обрання глави держави (причому — з метою отримання найвищої легітимності у разі потреби — у два тури); право проводити всенародні референдуми, в тому числі у разі своєї незгоди з рішенням законодавчої влади.

Нарешті принципове положення, яке, на превеликий жаль, не знайшло свого втілення в жодному з обговорюваних нині в Україні конституційних проєктів президентського типу: через механізм всенародного референдуму на підставі насамперед професійної невідповідності займаній посаді політично відповідальний глава держави може усуватися народом від влади. Ось чому в корені помилковим є судження про те, що пряме, або безпосереднє народовладдя — це данина минулому, мало не форма суто тоталітарного маніпулювання суспільною свідомістю, що не можна всією країною приймати рішення, які вимагають компетенції та професіоналізму, що пересічні виборці надто схильні до навіювання і прийняття не до кінця зважених рішень, і що тільки парламент уповноважений компетентно вирішувати питання щодо внесення поправок до Основного Закону [9]. Насправді право на всенародний референдум нерозривне з положенням про те, що саме народ є джерелом вищої влади й носієм суверенітету (подібне положення міститься і в статті 5 Української Конституції), і саме референдум як механізм впливу на політичне та економічне життя держави активно використовується і в країнах Європи, до якої ми так прагнемо.

Що ж до головної зауваги, стосовно того, що, мовляв, пересічні громадяни є недостатньо компетентними у складних питаннях визначення оптимальних механізмів і змісту Основного Закону, то слід пам'ятати, що головним завданням влади і, насамперед, національного лідера, яким зобов'язаний виступати президент, є не просто переконати народ у доцільності своїх дій, а й вселити впевненість у своїх силах, здатності досягти поставлених рубежів, надихнути своїх співгромадян на спільні консолідовані дії, що особливо важливо в часи важких системних криз, а головною функцією всенародного референдуму є саме мобілізуюча і консолідуюча функція. Ось чому президент не тільки за посадою, а й за покликанням завжди пам'ятає, що: „глас народу — глас божий”, „народ завжди правий”. І якщо ти не зміг знайти з ним спільної мови, то це, як кажуть, твої проблеми. Саме через референдум президент отримує додатковий вотум довіри, оцінює, на кого він може розраховувати в реалізації своєї стратегії.

Про те, що референдум є невід'ємною складовою діяльності справді національного лідера в його стосунках з народом, писав ще Наполеон, який, хоч би що там казати, використовував референдуми саме з метою отримання реальної підтримки свого

народу в критичні для країни історичні моменти. Зокрема, він відзначав, що, якщо законодавчий корпус стане гальмувати прийняття найважливіших законів, створюючи перешкоди правлячому політичному режимові, „я звернусь до Сенату, скориставшись всіма своїми правами, а в разі необхідності — звернуся за підтримкою до Народу, що вивиснується над пірамідою влади” [10]. З подібною метою проводив всенародні волевиявлення і Наполеон III, і Ш. де Голль. Зокрема, на оголошеному де Голлем референдумі з приводу введення в країні президентської моделі влади, видатного французького політика підтримали більше 80% громадян країни.

Щодо європейського досвіду, то більшість механізмів класичного президентства було закладено в Конституції Другої французької республіки майбутнім Наполеоном III: вперше у світовій історії президент обирався загальним голосуванням, уряд безпосередньо призначав міністрів, як глава виконавчої гілки влади, президент ніс відповідальність за втілення в життя стратегії розвитку країни, мав не тільки право вето на проекти законів, а й можливість власної законодавчої ініціативи [11].

Пізніше найпоширеніші головні механізми саме класичного президенталізму було реалізовано в П'ятій французькій республіці. І саме тому прийняті в західній політології такі її назви, як „напівпрезидентство”, „змішане президентство” — некоректні, адже вона значно послідовніше втілює „ідеальний тип” (М. Вебер) президенталізму, ніж американська „класична” президентська республіка. Наприклад, за Французькою Конституцією, „Уряд визначає і проводить політику Нації” (ст. 20), а „... прем'єр-міністр керує діяльністю уряду. Він несе відповідальність за національну оборону. Він забезпечує виконання законів” (ст. 21).

Президент не просто має право формувати уряд і звільняти прем'єр-міністра, а, згідно зі ст. 9 чинної Французької Конституції, „головує на засіданнях Ради Міністрів”. Згідно зі ст. 13, „Президент республіки підписує ордонанси й декрети, ухвалені Радою Міністрів”. Тобто спочатку на спільних засіданнях виробляється загальна стратегія й формулюється основний зміст урядового ордонансу, причому це рішення закріплюється спеціальним письмовим протоколом, щоб ні в кого не виникло питань з приводу того, якою є позиція глави держави, а вже потім президент, як фактичний керівник усієї виконавчої гілки влади, своїм підписом засвідчує свою персональну відповідальність за цей проект. Подібний механізм функціонування владної вертикалі у Франції нерозривно пов'язаний із підготовкою і функціонуванням корпусу, за М. Вебером, раціональної бюрократії [12], що вкрай актуально як для України, так і для всіх країн на посттоталітарному просторі [13].

Згідно зі статтею 16, „Коли інститути Республіки, незалежність нації, цілісність її території або виконання її міжнародних зобов'язань опиняється під серйозною і безпосередньою загрозою і нормальне функціонування конституційних державних влад перервано, Президент Республіки після офіційних консультацій з Прем'єр-міністром, з головами палат, а також Конституційною радою вживає заходів, які диктують ці обставини. Він інформує про це Націю посланням”. Наш же глава держави, за чинним Основним Законом, скоріше констатує виникнення надзвичайного стану, аніж оголошує його.

Однак щокороти в річці ідеї посилення не просто повноважень, а й ефективності і відповідальності виконавчої влади президент Франції, маючи право розпуску парламенту, в той же час підконтрольний йому. Причому дуже важливо, що питання про імпичмент, згідно з французькою політологічною традицією, перенесено в площину політичної відповідальності: главу держави засуджують і відсторонюють від

влади не за карний, а за службовий злочин і навіть за професійну невідповідність займаній посаді (з наступним розглядом Верховним Судом судової справи щодо того, чи не має підстави вже для його кримінального переслідування). Причому рішення приймається абсолютною більшістю народних депутатів без проміжного розгляду справи судовою гілкою влади на основі подання квазісудового органу Високого Суду Правосуддя, що складається з двадцяти чотирьох депутатів обох палат парламенту.

Нещодавно парламент Франції вніс зміни до Конституції, в яких чітко розрізняються поняття політичної і кримінальної відповідальності. Зокрема, замість терміна „вища зрада” тепер підстава для порушення процедури відсторонення глави держави формулюється як „нехтування своїми обов’язками, очевидно несумісне з виконанням його мандата”. Між іншим, за чинною Французькою Конституцією, члени уряду підлягають карній відповідальності за діяння, вчинені при виконанні своїх обов’язків. ... Вони підлягають суду Палати правосуддя Республіки (ст. 68-1), що складається з п’ятнадцяти осіб та дванадцяти парламентарів (по шість від Національних зборів і Сенату). І знов-таки залишається лише жалкувати про те, що подібний механізм відповідальності уряду не став предметом широкого наукового і громадського обговорення в Україні.

Найсумніше полягає в тому, що в історії незалежної України вже існував справді президентський проект Конституції України від 8 жовтня 1993 року, який максимально був наближений до моделі аутентичної президентської республіки і який нинішні ідеологи „сильного президента” як заборони „сильної України” навіть не згадують. Причому цей проект уже пройшов всенародне обговорення, був відправлений на доопрацювання і... був похований спільними зусиллями президента і Верховної Ради. Ось деякі положення цього документу: „Президент є політично відповідальним перед народом України” (ст. 175), „прем’єр-міністр фактично є заступником президента, зосередженим на виконанні вже сформованої стратегії” (ст. 176). Що стосується механізму імпічменту, за плебісцитарності, згідно із статтею 187, „Рішення про проведення всеукраїнського референдуму про дострокове припинення повноважень Президента за ініціативою Національних зборів приймається не менш як двома третинами голосів від встановленого Конституційного складу кожної палати. Якщо за наслідком референдуму, проведеного за ініціативою Національних зборів, народ України висловить довіру Президенту, Національні збори можуть бути розпущені Президентом у двотижневий термін після офіційного оголошення наслідків референдуму”. Більше того, розробники проекту пропонували ввести норму, за якою народ міг сам порушувати процедуру імпічменту проти вищої посадової особи (ст. 186). Окрім процедури висловлення народної недовіри, пропонувалася ще й можливість дозволу на судове переслідування президента вже після відсторонення від влади (ст. 188). Нарешті, народ мав право на супротив злочинній владі (це положення відновлено у проекті Конституції В. Ющенка). Що ж до вирішення проблеми створення ефективного механізму імпічменту глави держави, оголошуваного власним народом, то воно не тільки так і не стало предметом обговорення в процесі підготовки так званої політреформи, а й залишається незадовільним у всіх нинішніх проектах нової Конституції президентського типу.

Президентська республіка: взаємодія гілок влади. Потрібно зауважити, що П’ята французька республіка таки є напівпрезидентством в тому сенсі, що з погляду системної політології все ще залишається незавершеною як цілісна система ефективної

взаємодії гілок влади. Наприклад, згідно з вищезгаданими принципами, оголошувати референдум щодо висловлення довіри главі держави і підводити підсумки після його проведення, а також оголошувати імпичмент главі держави повинна була б не верхня палата парламенту, а повноцінний Сенат, в якому б органічно поєднувалися функції правового суду і морального осуду,— кодифікованого і природного права. Саме таку модель корпоративного Сенату спробував запровадити Ш. де Голь, черговий раз винісши свій проєкт на всенародне обговорення. Йдеться про „корпоративний парламент”, „видатну соціальну і духовну асамблею”, що складалася б із „курій”: селянської, промислової, різних видів розумової праці. Проєкт „корпоративного парламенту” був пов’язаний з ідеєю участі, що перебуває в річищі корпоративного солідаризму європейського типу [14] і не має нічого спільного з квазікорпоративізмом в стилі великої Палати фашіо Муссоліні, а тим більше з нацистським тоталітарним проєктом [15].

На жаль, Ш. де Голь так і не зміг створити справжній „корпоративно-територіальний” Сенат в проєкті закону „Про реформу Сенату” і місцевих органів самоврядування, що був відхилений на референдумі 27 квітня 1969 р. Після чого, виходячи з того, що цим народ відмовив йому у довірі, розірвавши неформальну суспільну угоду, що складало суть ідеї Руссо, Ш. де Голь повернув свій мандат носія суверенітету і пішов у дострокову добровільну відставку!

Причому реформа Сенату не випадково була пов’язана з територіально-адміністративною реформою (яка у нас, попри всі декларації, так і не проведена). Адже у більшості країн Європи існує особливий вид федералізму — автономія соціально-економічного та етнокультурного типу, а Сенат пов’язаний у процедурі формування і функціонуванні не просто з регіонами як це передбачено у нас, а саме із землями, графствами, провінціями, кортесами тощо. Отже, й український Сенат саме в традиціях українського громадськості, спорідненої не тільки з ідеєю громадянського суспільства, а й з європейським поняттям комуни (термін „громада” навіть більш змістовноємний) як основи, точніше базису, справжньої західної демократії, мав би складатися з палати корпорацій і палати громад. Концепцію подібної верхньої палати розробляли видатні європейські мислителі: Д. Юм, А. Токвіль, Ш. Монтеск’є, М. Вебер, а також видатні українські мислителі В. Липинський та М. Сціборський [16]. На превеликий жаль, адекватного розуміння вертикалі влади, побудованої від рівня місцевого самоврядування, в українському правознавстві немає, про що, зокрема, засвідчує в цілому цікава програмна стаття міністра юстиції М. Оніщука „Бікамералізм: тренди для України”, в якій справедливо відстоюється ідея Верхньої палати, але домінує хибне уявлення про її функції і механізми формування [17].

Задля добудовування взятої за взірць моделі П’ятої республіки до повноцінного президенталізму і з метою врахування українських реалій насамперед необхідно усунути можливість виникнення ситуації відсутності більшості у президентській партії у Конгресі, закладеної, за словами М. Дюверже, в американську систему влади. У деголівському „напівпрезидентстві”, де прем’єром стає глава найпотужнішої фракції, цей конфлікт, що отримав назву співжиття, або співіснування, „може набутти,— пише ще один відомий французький правознавець Ф. Бенетон,— і не раз набував характеру відвертого протистояння, яке саме по собі свідчить про початок політичної кризи в країні” [18].

Український президент повинен мати чітко прописані в Конституції підстави для розпуску нижньої палати парламенту. Тут практика П’ятої республіки, коли „Пре-

зидент Республіки може після консультацій з Прем'єр-міністром та головами палат оголосити про розпуск Національних зборів" (ст.12), нам не підходить. Зокрема, український президент повинен мати право, передбачене в деяких існуючих президентських республіках: розпускати Законодавчі збори в разі неприйняття парламентом бюджету в обумовлені терміни або його нездатності протягом визначеного часу здійснювати нормальну законотворчу роботу. Більше того, глава держави повинен отримати право розпускати парламент (який, нарешті, припинить бути Верховною Радою) і з мотивів його політичної відповідальності за діяльність, що суперечить національним інтересам країни, гарантом яких виступає президент (що де-факто і відбулось з попередньою Верховною Радою).

Принагідно хочу зазначити, що механізм відповідальності представника уряду має бути уніфікований за всією виконавчою вертикаллю: глави-губернатори культурно-територіальних автономій, існування яких, як показує європейський досвід, зовсім не тотожне федералізації країни, повинні призначатись президентом, але громадяни українських „земель” залишають за собою право, знову-таки через референдум, висловити їм вотум недовіри, отримання якого означатиме автоматичну дострокову відставку керівника місцевої влади.

Що ж до пропорційної виборчої системи, яку її „запроваджувачі” оголосили мало не головним механізмом формування повноцінних партій у Європі, то нищівній критиці її піддали вже видатні соціологи і економісти М. Вебер та Й. Шумпетер. Для реального вирішення проблеми партійного будівництва дуже цікавим є досвід запроваджені де Голлем системи двотурового голосування, за якої до другого туру виходять не двоє кандидатів, а всі, хто набрав 12,5% голосів (а у разі відсутності таких, і менше). Така процедура дає змогу відійти і праві, і ліві радикальні партії, посиливши конструктивний політичний центр (у другому турі виборці віддають свої голоси поміркованішим депутатам, у яких більше шансів бути обраними до Законодавчих зборів, а самі партії знімають менш перспективних кандидатів на користь ідеологічно близьких політичних сил).

Нарешті, для нашого випадку суттєво й те, що за двотурового голосування ускладнюється застосування адмінресурсу, а підкуп виборців буквально стає дорогим задоволенням. Важливо й те, що ця система витримала випробування часом. Адже, як показує досвід, через об'єктивні і суб'єктивні чинники, що впливають на конфігурацію влади, застосування одних і тих самих виборчих процедур у різних країнах може давати вельми різні й не завжди прогнозовані результати. Французи ж у середині 80-х спробували відмовитися від обрання депутатів у два тури на користь одного з варіантів партійного пропорціоналізму і знову повернулися до деголівського варіанту виборчої системи.

Проте суттєвою вадою двотурової системи в умовах конкретної української політичної ситуації є те, що вона передбачає наявність у країні вже достатньо розвиненої політичної системи. А нинішні українські політичні партії навіть найлояльніші західні експерти називають не інакше, як квазі-, або протопартіями.

Тому видається більш доцільним застосування одного з варіантів змішаної виборчої системи, яка не тільки максимально заохочуватиме партії шукати цікавих непересічних лідерів, а й підштовхуватиме самих лідерів активно розбудовувати ефективні партії, а також суттєво активізує політичну активність громадян. Йдеться про напівпропорційну, так звану плюриномінальну (з обмеженою кількістю мандатів) дво- або тримандатну систему виборів із застосуванням елементів панашуван-

ня (термін похідний від французького дієслова „змішувати”), тобто можливості обирати кандидатів від різних політичних сил [19].

Підіб'ємо деякі підсумки. Відомий західний історик Ерік Гобсбаум у фундаментальній праці „Століття екстремізму. Коротка історія XX століття. 1914—1991” в главі з вельми символічною назвою „Століття катастроф?” зазначає низку причин низького антикризового потенціалу парламентських систем. На його думку, парламентські механізми ефективні в періоди економічного добробуту, коли основним завданням є не примноження, а розподіл національного доходу, а громадяни виступають насамперед як споживачі. Сьогодні ж, за моїм глибоким переконанням, світ пройшов точку неповернення. Вирішення глобальних проблем сучасності, які стрімко посилюються, назавжди позбавить світосистемне ядро тих тепличних умов, за яких широкого розмаху набув і європейський парламентаризм. Зміна загальносвітової політичної кон'юнктури актуалізуватиме не тільки в Україні, а й у самій Європі використання власного досвіду державного будівництва за методологією, докорінно відмінною від попередньої [20]. Останні двадцять років політичні реформи в Європі мали переважно ліберальне забарвлення, суть якого полягає в екстраполяції принципів ринкової економіки на політичну царину (забезпечення конкуренції між гілками влади, мінімізації витрат і максимізації прибутку від діяльності політичних інститутів, пошук кількісних критеріїв ефективності демократії тощо) [21]. Однак, на противагу розповсюджуваним в українських ЗМІ міфам, в існуючих парламентських політичних системах Європи виконавча влада фактично домінує над законодавчою. Якщо врахувати, що італійський та німецький парламентаризм формувався під тиском країн—переможців нацизму з метою максимально послабити повноваження президентського інституту, щоб не допустити виникнення нових форм одноосібного тоталітарного правління, а іспанська і британська парламентська монархії значною мірою побудовані на прецедентному праві (за М. Вебером, на традиціоналістській харизмі), що передусім спирається на спільну історико-культурну традицію (яка активно руйнується, зокрема, під тиском неухильно зростаючої кількості емігрантів), в самій Європі, причому не тільки на рівні національного, а й наднаціонального права включаючи дискусії щодо удосконалення існуючого ліберального проекту Конституції ЄС [22], обов'язково буде актуалізуватися пошук активізації мобілізаційного антикризового потенціалу політичної влади, без якого не зможе вижити навіть економічно розвинена демократія.

Посилання та література:

1. Алмонд Г., Пауел Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор.— М., 2002.— С. 172—173.
2. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні.— В кн.: Феномен інновації: освіта, суспільство, культура.— К., 2008.— С. 319—328.
3. Литвин В. В мире не придумано ничего демократичне — парламентаризма // Профіль.— 2009.— № 35.
4. Докладно: Шморгун О. Світова фінансова криза в цивілізаційному вимірі // Філософська думка.— 2009.— №2.— С. 56—72.
5. Сапторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів.— К., 2001.— С. 84. Про це також пишуть інші західні дослідники. Див.: Разделение властей.— М., 2004.— С. 122—183.
6. Каппі Д. Конституція Сполучених Штатів Америки.— К., 1993.
7. Janda K., Berry J.M., Goldman J., Hula K.W. The Challenge of Democracy.— Boston—New-York: Houghton Mifflin Company, 2004.— P. 363—371.

8. Вебер М. Политические работы. 1895—1919.— М., 2003.— С. 399—404.
9. Рахманін С. Вступ до референдуму. Короткий курс // Дзеркало тижня.— 28 січня 2006 р.
10. Наполеон Б. Императорские максимы.— М., 2003.— С. 11.
11. В зв'язку з цим слід зазначити, що характеристики політичної діяльності Наполеона Третього К. Марксом є неточними, а подекуди і некоректними. Див.: *Смирнов А.* Империя Наполеона III.— М., 2003.— 283 с.
12. *Шморгун О.* Национально-копоративный авторитаризм: Шарль де Голль // Цивилизационные модели и их исторические корни.— К., 2002.— С. 328—330.
13. *Цветков В., Горбатенко В.* Демократія. Управління. Бюрократія.— К., 2001.— С. 206—207; *Оболонский А.* Мораль и право в политике и управлении.— М., 2006.— 262 с.
14. *Голль Ш. де.* Мемуары надежд. Обновление 1958—1962. Усилия 1962... — М., 2000.— С. 245—338.
15. История государства и права зарубежных стран.— М., 1991.— С. 225—227; *Данилов С.* Правовые демократические государства: очерки истории.— М., 1999.— С. 246—253; *Сциборский М.* Націократія.— Вінниця, 2007.— С. 88.
16. *Шморгун О.* Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні.— В кн.: Феномен інновації: освіта, суспільство, культура.— К., 2008.— С. 328—330; С. 378—400.
17. *Онисьук М.* Бікамералізм: тренди для України // Дзеркало тижня.— 2008.— №24.— С. 4.
18. *Бенетон Ф.* Введение в политическую науку.— М., 2002.— С. 325.
19. Докладно про механізми модернізації всіх гілок влади у їх взаємодії: *Шморгун О.* Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні.— В кн.: Феномен інновації: освіта, суспільство, культура.— К., 2008.— С. 391—410.
20. *Шморгун О.* Світова фінансова криза. Останнє попередження // Народний депутат.— 2008.— № 11.— С. 38—43; *Шморгун О.* Шанс на порятунок // Народний депутат.— 2009.— №6.— С. 26—31.
21. *Парисон Н., Меннинг Н.* Реформа государственного управления. Международный опыт.— М., 2003.— 495 с.
22. *Шморгун О.* ЄС як перспективна модель геополітичного союзу нецивілізаційного типу // Антологія творчих досягнень.— Вип. 3.— К.: ІСЕМВ, 2007.— С. 58—71.

4.6. Перспективи європейського цивілізаційного діалогу

Проблема діалогу цивілізацій всередині якоїсь цивілізації залишає враження логічної відкритості. Будь-яка усталена цивілізація і набуває свого статусу лише завдяки жорсткому домінуванню власної системи принципів. Однак своєрідність європейської цивілізації і полягає в тому, що вона в глобальній історії легітимізувалася, вижила і спричинила поступ у тому сенсі, як ми розуміємо нині „піднесення Заходу”, — саме завдяки цивілізаційному синтезу. Цей синтез відбувся у надзвичайно різноманітних, контрверсних, часом безглуздо жорстоких, але часом і піднесено гуманістичних формах. Шляхом проб і помилок, раціонального осмислення історичного досвіду та наступного ірраціонального заперечення цього самого досвіду, шляхом постійного гносеологічного експерименту як форми саморефлексії європейці прийшли до того усвідомлення цінності людського життя, котре багато в чому визначає сьогодні обриси майбутнього людства. На наше переконання, з усього цього набутку досвід тлумачення діалогічності повноцінного громадянського співжиття як варіанту інтелектуального, політичного і загальнокультурного поступу має становити першочерговий інтерес для народів, які обрали для себе європейську модель майбутнього.

Європейський громадянський діалог є невід’ємною складовою європейської інтеграції, оскільки реальна євроінтеграція не є результатом виключно переговорного процесу в кулуарах дипломатичних відомств та європейських інституцій. Це у першу чергу реальний синтез культур, реальний контакт цивілізацій. Останнє розширення ЄС було насправді не стільки розширенням, скільки відновленням порушеного Другою світовою війною цивілізаційного простору Європи. Культурно-цивілізаційні розбіжності на рівні людському не були такими кричущими, оскільки славнозвісні „європейські соціалістичні країни”, попри всі декультуризуючі впливи радянської окупації, вперто залишалися європейськими. Відповідно й нещодавній вступний діалог між Сходом та Заходом Європи за своїм базовим загальнокультурним змістом виявився значною мірою європейським. Інша справа діалог у рамках можливої транscивілізаційної Європи. Попри всі переможні реляції про свою генетичну європейськість, Україна, насправді, залишається настільки далекою від європейських стандартів громадянської кооперації, що культурно-цивілізаційний діалог з Європою постійно провалюється у прірву „паралельного монологу” культури і безкультур’я (або й узагалі нерівноправного монолігізму свободи і кріпачтва у широкому когнітивному тлумаченні). Повноцінний діалог (не лише дипломатично-бюрократичний) з Європою, нормальний діалог з Росією, продуктивний політичний і соціальний діалог всередині країни — все це залишається поки що перспективним завданням і для політиків, і для громадських організацій, і для науковців. І це не є проблема однієї лише України. Це — проблема всього тотально монолігізованого пострадянського простору, де культура суспільного діалогу завжди визначалася настроєм керівництва, оскільки не була невід’ємною характеристикою самостійного громадянського мислення. Командно-адміністративна система радянської доби просто не потребувала такого типу культури, оскільки цілком задовольнялася регулярним, добре організованим загальним схваленням своєї публічної актив-

ності. Відповідно й протягом суперечливого пострадянського періоду *логіка правди* на основі спільності *правди логіки* ще так і не стала домінантою інформаційного простору. Мабуть, тому, що така логіка значно звужує можливості використання дешевого піару і суттєво ускладнює „сезонне” зомбування суспільної свідомості. З одного боку, потреби демократизації підштовхують до інформаційної відкритості, вільного доступу до джерел і каналів інформації, до методологічного плюралізму у справі аналізу цієї інформації та підвищення суспільного контролю за її якістю, а з другого боку, політичний, економічний та соціальний партикуляризм використують саме поняття інформаційної свободи шляхом утвердження принципів т.зв. „корпоративної солідарності” та „групової”, „командної” етики. Людське спілкування, в тому числі й діалогова його форма, усе більше локалізується. Славнозвісні „закулісність” і „підкилимність” стали нормою суспільного спілжиття, перетворивши всі розмови про „відкрите суспільство” на пустопорожню балаканину. Через самоізоляцію людської свідомості внаслідок деформації ціннісних орієнтирів нова відкритість географічних кордонів сполучається із такою закритістю кордонів духовно-культурних, що робить „цивілізаційні прогалини” у часі та просторі майже нездоланими. Парадоксальність синкретичного культурно-цивілізаційного простору проявляється у тому, що найглибше і найшвидше людей єднають не культурні вершини, а культурні пустки, котрі за своїм універсалізмом і свободою вибору, багатством форм примітивізації повсякденного життя індивіда дуже часто виявляються найбільш оптимальними з погляду людської природи. Актуалізується парадоксальний висновок Клода Гельвеція про те, що „люди роблять висновки про чужі думки лише з огляду на їх відповідність їхнім власним. Тому дурня можна переконати лише дурними доказами” [1]. Цей корифей Просвітництва вважав свідомість і пристрасті людини головною рушійною силою суспільного розвитку та рішуче обстоював вирішальну роль середовища у формуванні особистості, доводячи досвідне походження моральних уявлень та їх обумовленість інтересами індивіда. Оригінально переосмисливши власний життєвий досвід перебування у стінах єзуїтського коледжу і наступного тривалого хазяйнування на посаді генерального відкупщика, К. Гельвецій дійшов висновку, що хибні уявлення не можуть випливати з чуттєвої основи пізнання, а „пояснюються різного роду афектами, невіглаством, зловживанням словами і т. д.” [2].

Можна констатувати, що за сучасної історичної доби переможного політичного піару на основі поширення хибних уявлень, а також різного роду „афектів, невігластва і зловживань словами” повноцінна діалогічність стає дуже проблематичною. Діалог між культурними ареалами ускладнюється партикуляризмом тлумачення соціальної групи як „закритого акціонерного товариства”, а діалог всередині корпоративного простору втрачає значну частку свого творчого потенціалу внаслідок жорсткої ієрархізації соціальної взаємодії і командно-адміністративної монолітизації фундаментальних світоглядних проблем. Як зауважує українська дослідниця парадигми діалогічності мислення Л.В. Озадовська: „...опозиція діалогізм/монологізм є фундаментальною. Монологізм несе в собі самовпевненість, фанатизм, нетерпимість до думки іншого”. Справедливо акцентується увага на особливій суспільній функції мови як „системі знаків, створеної людством для нагромадження і збереження інформації” і, водночас, на актуальності тези про „розчинення людини” в мові та безмежність влади останньої над людиною. При цьому слушно підкреслюється, що „ситуація діалогу є вихідною передумовою комунікативного процесу. У цьому значенні вона передуює не тільки монологічній формі висловлювання, але й феномену мови як

такої”. Надзвичайно своєчасним для нинішнього етапу політичного, соціально-економічного і духовно-культурного розвитку України нам видається авторський наголос на проблемі *істинності знання в ситуації діалогу*. Широкий спектр асоціацій породжує міркування дослідниці про те, що цінність діалогу полягає в „результаті, якого ми досягаємо”, а сам діалог — „це, передусім, спосіб або засіб досягнення цього результату”. На переконання Л.В. Озадовської, у цьому полягає головна відмінність між діалогом і звичним спілкуванням. „Якщо останнє може здійснюватися заради самого факту спілкування, то кожний конкретний діалог має свою певну мету, а успішність його визначається рівнем її реалізації” [3].

Прикладом сучасного тлумачення цієї проблеми пострадянськими інтелектуалами можуть слугувати матеріали VIII-х Міжнародних Ліхачовських наукових читань „Діалог культур і партнерство цивілізацій” [4], рецензія на які пропонується російським часописом „Вестник Европы” (№ 25 за 2009 р).

Злободенність проблематики цього наукового форуму досить своєрідно визначив посол із надзвичайних доручень МЗС РФ В.В. Попов, котрий зауважив: „Росія, що знаходиться і в Європі, і в Азії, є, за словами М.А. Бердяєва, своєрідним „Сходо-Заходом” і, очевидно, самостійною цивілізацією. І тому вона могла б відіграти, кажучи словами Д.І. Менделєєва, своєрідну роль примирителя” [5]. У зв’язку із таким миротворчим ентузіазмом можна лише зауважити, що подібну роль нинішня Росія гіпотетично могла б відігравати в сучасному світі зі значно більшою ефективністю, коли б залагодила власні соціальні й міжнаціональні суперечності та достатньо гострі конфлікти з деякими своїми сусідами на пострадянському просторі. За рівнем якості соціального діалогу і ступенем втілення ідеї справедливості сама Росія, попри всю безмежність ресурсних можливостей, ще далеко не Норвегія або Швеція, щоб запропонувати різним світам нові ідеали соціальної гармонії або якусь універсальну, зовнішню і внутрішню збалансовану систему принципів. Власне це й є, на нашу думку, однією з ключових причин аморфності усіх наддержавних утворень на теренах колишнього СРСР, поясненням відсутності на теренах колишніх радянських республіках достатньо привабливих російських політичних проєктів. За великим рахунком, між колишніми членами „великої радянської сім’ї народів” не відбувається повноцінного „діалогу культур”, місце якого надійно посідає „діалог безкультур’я”, інколи — із присмаком вельми цинічного прагматизму відверто аморальних надприбуткових проєктів. Примітивна боротьба мільйонів учорашніх радянських громадян за фізіологічне виживання не залишає духовного простору для повноцінної культурної саморефлексії, і, як наслідок, новий „гомо постсоветікус” у багатьох відношеннях насправді перебуває значно далі від Європи, ніж попередній наївний „гомо советікус”. У даному зв’язку цілком природно народжується інше запитання: а чи спроможна сама Україна, як такий собі „Заходо-Схід”, в умовах такої прогресуючої декультуризації соціального ландшафту також претендувати на роль „примирителя” (принаймні, у тих же стосунках Заходу з Росією)? Чи вона стане лише розмінною монетою у глобальній грі на Європейському континенті? Тобто, питання в тому, якою мірою сама Україна може бути не лише „каналом”, „мостом”, „ланкою” тощо, а й самодостатнім джерелом конструктивного діалогу культур і цивілізацій? Яка з цього може бути „культурно-цивілізаційна користь” особисто для неї? І які нові та старі небезпеки потрібно обов’язково враховувати? Попри нашу хворобливу схильність до публічного декларування власної культурної унікальності, насправді, ми не менш переконливо (особливо — у численних депресивних

регіонах) демонструємо всі ознаки загальнокультурної деградації в рамках моделі „гомо постсовєтікус”. Постійно доводячи до крайнощів внутрішні політичні, соціальні та міжнаціональні суперечності, ми наполегливо руйнуємо зв'язки між своїми громадянами, у той же самий час самовпевнено висловлюємо претензії на роль посередника у культурно-цивілізаційному діалозі між громадянами інших держав. Часом взагалі складається враження, що подібна самозакоханість і амбіційність тлумачення власної ролі в сучасному світі — це єдине, що залишилося спільного в пострадянських еліт на теренах колишнього СРСР.

Ю. Зобнін справедливо називає проблему „діалогу” однією з найважливіших у становленні сучасного культурного буття — і російського, і загальнолюдського. На його переконання, воля до діалогу зовсім не притаманна ані людству, ані етносу іманентно. Значно більш органічною на рівні „побутовому”, „загальнозрозумілому” є воля до монологу, який тлумачиться як „нав'язування своєї точки зору, реалізація своєї „програми”, що ніяк не узгоджується з міркуваннями і бажаннями тих, серед кого подібна „програма” здійснюється”. Узагальнюючи період „після поразки СРСР у холодній війні”, автор навіть робить висновок про те, що сама „воля до міжнаціонального діалогу виявилася нині практично втраченою”. Більше того — самі навички „діалогічного спілкування” у глобальному історико-культурному середовищі зараз, на його думку, потрібно виробляти заново.

У своєму виступі на зазначеному форумі професор соціології Йельського університету Іммануїл Валлерштайн прямо і чесно заявив про те, що „діалог вірогідний лише між рівними, у противному випадку — він перетворюється на монолог. Аналогічним чином і партнерство можливе тільки між рівними, інакше воно всього лише маска, що приховує панування однієї зі сторін. Без досягнення рівності пошук взаєморозуміння між культурами буде безнадійною утопією”. Під критерієм рівності тут передбачається критерій „життєвого успіху”, „достатку”, „багатства”.

Зі свого боку, Ю. Зобнін наполягає на тому, що діалог, навпаки, більш вірогідний не між „рівними”, а між „іншими”. У цьому, на його думку, власне, й полягає сенс діалогу як такого. Між „рівними” (відповідно до термінології І. Валлерштайна) можливий скоріше „обмін інформацією”. Ю. Зобнін особливо наголошує на очевидному дефіциті „свідомої волі до діалогу” у тій культурі спілкування, котра сформувалася за період із 1990-х років. Існуючий варіант — це „монологічність”, яка тупо генерується або зовнішніми силами, або ж є результатом диктату внутрішніх „нуворишів”. Головна біда в тому, що витворена „монологічна” культура насправді виявляється „антикультурою”, „культурою відмирання”.

На наше особисте переконання, у своїх міркуваннях Ю. Зобнін, безперечно, має рацію в усьому, окрім одного. Окрім заперечення „рівності” учасників діалогу. Як нам видається, між „рівністю” та „іншістю” не має і не може бути непримиренного гносеологічного антагонізму, хоча б з огляду на те, що рівність — це, скоріше, зовнішня ознака ієрархії системи, а „іншість” — це порівняльна характеристика внутрішніх якостей її елементів. Смислові поля цих двох понять не протистоять одне одному, а скоріше є взаємодоповнюючими. Адже і за умов рівності (особливо — у просторі діалогу) цілком можна залишатися „іншими”, і у цьому сенсі закиди на адресу І. Валерштайна виглядають, м'яко кажучи, непереконливими. Подібні закиди народжуються, мабуть, із нашого новітнього загального презирства до ідеї рівності як такої і замилювання цивілізаційної функції ідеї людської рівності у просторі наших новітніх командно-адміністративних палативів соціальної взаємодії після краху СРСР.

У своєму виступі на Ліхачовських читаннях Високий Представник Генерального секретаря ООН з питань „Альянсу цивілізацій” Жорже Сампайо (Португалія) недвозначно наголосив на тому, що „кожна нація, культура, релігія повинні проявляти терпимість одна до одної, повинні визнавати за іншими право на самобутність. Ті, хто виявляє непримиренність щодо представників іншої культури й релігії, можуть не лише нашкодити самим собі, але й викликати нестабільну ситуацію в усьому світі”.

За оцінками самих російських дослідників, проблеми внутрішньоросійського діалогу є не менш гострими, ніж проблеми діалогу міжнародного. Пошук спільної бази діалогу, спільного змісту залишається ключовим питанням внутрішньоросійського соціального спілкування. Характерно, що процес такого пошуку може залишатись глибоко індивідуальним і, у той же час, бути суспільно значимим. Приміром, відчуття потреби „деміфологізації” образу „народу” в інтелігентській свідомості є ознакою зародження якісно нового критичного мислення і результатом пошуку спільного ґрунту для діалогу. У цьому сенсі вельми актуальними і для українського сьогодення видаються міркування визнаних російських інтелектуалів на кшталт того, що „нещастя росіян — у їх легковірності” (Д. Ліхачов) або з приводу того, що „втрачено зв'язок часів, зв'язок культур — спадковість розрубана, і наше завдання відновити, зв'язати кінці цієї нитки” (В. Шаламов). Нам видається, що в даному випадку ми цілком можемо говорити про перетин двох ключових гносеологічних критеріїв повноцінності історичної свідомості: проблеми загальної здатності до самостійного судження (кантівської „Urteilsraft” у її більш широкому, а не лише естетичному тлумаченні) і проблеми захисту цілісності історичної пам'яті спільноти та індивіда.

Прагнучи віднайти реальне підґрунтя для більш прагматичного тлумачення проблем громадянської комунікації, директор Інституту філософії РАН А.А. Гусейнов у своєму виступі на згаданому форумі слушно зауважив, що „діалог (...) вимагає певного рівня соціально відповідального людського існування і розвитку”. На думку вченого, „фундаментальним протиріччям епохи” є протиріччя між „інтегрованістю” матеріальної сфери людського життя і „роздільністю” етико-культурної та духовної. „Мудрість всякого діалогу, — наголосив А. А. Гусейнов, — полягає у поєднанні загальнозначимого (універсального) із самобутнім. (...) Проблема набуває особливої гостроти і людської напруги завдяки тому, що хоча культури не рівні (і дуже сильно не рівні) між собою, тим не менш всі вони претендують на рівність. (...) Кожній культурі властивий пафос істини”. На особисте переконання філософа, для того, щоб взаємодія культур розвивалася в режимі діалогу, треба **заблокувати шляхи конфронтації** між ними й утвердити загальне правило — „три взаємопов'язані **заборони, які є безсумнівними і мають безумовний категоричний смисл** (Курсив автора). Заборона перша — на конфронтацію на культурній основі. Це означає, що культурні особливості і відмінності не можуть бути виправданням для якихось насильницьких дій. Заборона друга — на слова, дії, будь-які інші символічно-знакові прояви, котрі можуть сприйматися якоюсь культурою як образливі. Заборона третя — на абсолютистські претензії якоїсь із культур, на проголошення своєї культури втіленням „вищих істин і цілей”. Йдеться про здатність людства до вироблення єдиного етосу, подібно до того, як раніше його виробили окремі народи і культури. Питання стосується спроможності доповнити спільність основоположних моральних принципів спільністю звичних форм повсякденного життя. За словами науковця, глобальний етос — це не мрія чи фантазія. Він реально проростає у сучасному досвіді міжнародних, міжкуль-

турних взаємодій тоді, коли ця взаємодія набуває форми діалогу. Глобальний етос припускає і навіть передбачає багатоманіття національних етосів, подібно до того, як у рамках національного етосу існує множина субетосів — етнічних, релігійних і сімейних [6].

Тривога з приводу недостатнього впливу як глобального, так і національного етосу, відсутності повноцінного діалогу культур нам видається далеко не безпідставною. Як сучасні українські міжнародники, так і сучасні українські „народники” інколи чомусь вважають подібну постановку питання занадто абстрактною і ставляться до неї дещо скептично. Однак, як нам видається, сьогодні важко знайти проблему, більш актуальну і більш конкретну з погляду і політичної теорії, і реальної практики суспільної трансформації. Можна лише з жалем констатувати, що на нинішньому історичному етапі, в умовах маккіавеллістського активізму провідних глобальних гравців і прямої конфронтації регіональних інтересів, майже зупинився пошук більш ефективних шляхів зміцнення консолідуючої ролі універсальної етики. Глобальна етика традиційних міжнародно-правових універсалів у ситуації відвертого домінування деетизованих тумачень нової економічної та інформаційної свободи все більше перетворюється на своєрідний софістичний додаток моралізаторської риторики. Все частіше вона слугує суто вербальним, психолінгвістичним підмурком для безкомпромісного політичного волюнтаризму із використанням найвищелівіших деформацій системи традиційних гуманістичних цінностей. У даному контексті варто ще раз наголосити на абсолютно унікальній ролі системності суспільного та індивідуального мислення. Адже зрозуміло, що за умов глобальної етичної дезорієнтації різко знижується і системний вплив провідних міжнародних (у тому числі і європейських) інституцій. І, що надзвичайно важливо, не лише на перебіг глобальних міжнародних процесів, а, перш за все, на процеси стабілізації національних етико-правових моделей. А для формування комплексу етичних принципів молодих національних держав, особливо в умовах складного трансформаційного переходу від тоталітаризму до демократії, релятивізація позитивних етичних орієнтирів завжди є надзвичайно згубною. Адже у підсумку такої надмірної етико-правової гнучкості та політично детермінованої „підсліпуватості” інституцій, що презентувалися як визнані моральні авторитети, тоталітарний і демократичний маккіавеллізм виявляються надто схожими у площині методології міжгромадянського спілкування. Небезпечний розкол правосвідомості на міжнародному, національному, груповому та індивідуальному рівнях часом приховує реальну небезпеку цілковитого розпаду національної та індивідуальної правової моралі, остаточного публічного торжества правового нігілізму [7]. Зрозуміло, що подібна ситуація далеко не сприяє „діалогу культур”, а тим більше „діалогу цивілізацій” як багатоманітного середовища практичної взаємодії правових культур. Надто непередбачуваними стають деякі учасники діалогу, надто непрозорим предмет дискусії, а значить, і занадто обмеженим виявляється славнозвісний „простір довіри”, довіри до всього — до ідей, держав, інституцій, людей, людських думок, слів і вчинків. А поглиблення недовіри до „іншого” завжди завершується недовірою до себе. У підсумку за умов, коли девальвується довіра і до минулого, і до майбутнього (тобто коли виникає ситуація абсолютної безглуздості історичного досвіду), простір довіри до сьогодення виявляється таким мізерним і таким жалюгідним, що втрачаються будь-які можливості серйозного суспільного впливу на це сьогодення. Для діалогу України з Європою, з Росією та із самою собою це має абсолютно принципове значення. Адже зневірена „вільна гро-

мадськість” виявляється виведеною далеко за рамки такого діалогу, а „дресирована громадськість” задовольняється у цей самий час конroversними апелятивами монологічного характеру. Бракує розуміння того, що всі зазначені площини українського діалогу є нерозривно пов'язаними між собою в рамках сучасного цілісного процесу чесного державницького самопізнання незалежної української спільноти. Недостатнє розуміння такого зв'язку насправді означає нерозуміння глибинної суті цього процесу. Адже ми пізнаємо „іншого” через себе для того, щоб через „іншого” пізнати себе, щоб об'єктивно і неупереджено усвідомити себе як державну особистість. А, окрім того, що надзвичайно важливо, спільно пізнати ключові „сутності речей” як онтологічні передумови неунікного співжиття у визначенні історією географічних меж, а ключові поняття і категорії демократичного громадянського дискурсу — як спільний гносеологічний фундамент раціоналізації цього співжиття.

Цікавою в даному сенсі видається стаття того ж таки часопису „Вестник Европы” за 2007 г. (№19-20) із вельми симптоматичною назвою „Европа и Россия: вместе или порознь?”. Автором статті є відомий економіст М. Шмельов [8]. Варто зауважити, що свого часу, в епоху „закритого” андроповського раціоналізму, орієнтованого на „всебічне закручування гайок”, а потім у період „відкритого” горбачовського раціоналізму, орієнтованого на „всебічне розкручування гайок”, статті та публічні виступи цього талановитого науковця справляли чималий вплив на свідомість провінційних радянських інтелектуалів, геть збентежених раптовим плюралізмом. Після хрущовської „відлиги” горбачовська „перебудова” фактично стала другим масштабним експериментом „радянського Просвітництва”, покликаного зламати стіну непорозуміння між владою і народом. Як досить швидко з'ясувалося, стіна між владою і народом була капітальною, і її руйнація призвела до обвалу склепіння усєї будівлі. Пошуки раціональніших варіантів справедливості в рамках давно „дерационалізованої” радянської економічної моделі завершилися крахом останньої після з'ясування цілковитої несумісності правової моделі вільного громадянського вибору і позаправової сутності персоналізованої командно-адміністративної системи. Продиктоване „трансформаційним” невіглаством, тлумачення позаправової сваволі як „демократії”, а примітивного крадіяства як „економічної свободи” довершило історичну перемогу номенклатурно-кланового егоїзму. Такий сумнівний історичний результат не знижує, однак, самоцінності тогочасних інтелектуальних пошуків якісно нового майбутнього. Не дивлячись навіть на те, що реальної європейської єдності „теорії і практики”, єдності „слова і діла” (і, у підсумку, перемоги реального „спільного діла” в ім'я кращого „спільного майбутнього”) так і не було досягнуто ані тоді, ані згодом.

Як констатував М. Шмельов у згаданій нами статті, нинішнє положення Росії засвідчує, що її позиції в сучасному світі похитнулися. Її статус провідної енергетичної держави не може компенсувати втрату колишньої могутності. Тим більше, що статус енергетичного лідера не можна зберегти вічно (як і „вимушені союзи з європейцями”). На думку російського вченого, Росія не зможе ухилитися від відповіді на своє споконвічне питання: „Хто ми? Європа, чи не зовсім Європа („інша Європа”), чи взагалі щось наскільки своєрідне і самодостатнє, що застосування традиційних географічних понять просто не має жодного сенсу?” Сам особисто дослідник глибоко переконаний, що цивілізаційно росіяни „були, є і будуть, якщо не трапиться у світі якоїсь непередбачуваної катастрофи, невід'ємною частиною Європи”. Підкреслюється навіть, що „історія Росії, її духовні основи, її культура, менталітет і навіть образ життя, її глибинні ідеали та прагнення, її людські та матеріальні ресурси — все це

органічна частина європейської, а точніше — євроатлантичної цивілізації, де б у світі вона сьогодні не знаходилася”. Автор навіть робить висновок, що „історичний розвиток Росії завжди йшов у тому ж річищі, у якому йшов розвиток всієї величезної Європи”. Та все ж, на його думку, специфічна „географія Росії” спонукає до прискорення самоідентифікації. Особливої уваги заслуговує, на його переконання, проблема „освоєння ніким толком не обжитих ще незалюднених просторів, котрі становлять майже дві третини її території”. Головне питання полягає в тому, чи зможе Росія зберегти себе в існуючих географічних межах, і, відповідно, нарешті освоїти те, що вона так і не зуміла обжити, заселити й облаштувати за попередні століття.

Наведені міркування для нас цікаві не лише як певний соціально-психологічний зріз, „науковий сегмент” загального настрою сучасної російської інтелігенції. З огляду на мету нашої власної статті, ці міркування є „пробою ґрунту” російського дискурсу щодо проблем майбутнього Європейського континенту. Це є певний етапний підсумок осмислення результатів діалогу Росії та Європи і, водночас, можливість критично оцінити раціональність його загальних світоглядних підстав, раціональність самооцінки. Багато хто з українських науковців сьогодні навряд чи в усьому погодиться із запропонованою російським колегою моделлю історичної оцінки ступеня європейськості Росії. Виникає питання лише щодо мотивації такого „проєвропейського соцреалізму”: чи це обумовлено недостатнім розумінням Європи, чи викликано недостатнім розумінням Росії? (І те, й друге, нам видається досить маловірогідним у випадку аналітика такого калібру як М. Шмельов.) Чи все ж таки подібна безкомпромісна європейськість запропонованої національної саморефлексії продиктована свідомим прагненням до активного утвердження в головах співвітчизників і зарубіжних партнерів саме європейського варіанту національної ідентичності „суверенної російської демократії”. Особисто ми схилиємося саме до цього, останнього варіанту дослідницької мотивації.

Відповідно, виникає інше питання: а чи не занадто оптимістичною є і сучасна українська рефлексія власного „генетичного європеїзму”? Адже, приміром, попри високу якість нашого зовнішньополітичного діалогу з Європою, „внутрішня європейськість” наших політичних та соціальних процесів залишається достатньо близькою до європейськості колишнього Бельгійського Конго (де, до речі, правова складова інвестиційного клімату вважається європейськими бізнесменами значно більш зрозумілою, у порівнянні з Україною!).

Навряд чи можна цілковито погодитися з тезою М. Шмельова (навіть із поправкою на дату публікації) відносно того, що позиції Росії в сучасному світі похитнулися. Все ж, мабуть, не варто піддати нову Росію із Радянським Союзом, який з останніх сил прагнув впливати на перебіг подій у кожній точці планети (де треба і де не треба). Сучасна Росія — це не Росія Б. Єльцина, скромний авторитет якої був суттєво підірваний югославською кризою. Після бомбардування Белґраду та блискавичної „самовідставки” Б. Єльцина народилася зовсім нова Росія, котра, пройшовши через усі ганебні помилки і шахрайства, не лише вбереглася від „саморозпуску”, а й поволі долає своє звичне історичне презирство до власного народу. Сьогодні Україна має своїм сусідом динамічну і дуже перспективну Росію, котра за історично короткий проміжок часу суттєво зміцнила свій вплив у світі, зберігаючи реалістичний погляд на свої можливості на інтереси. Початок нового етапу прагматичної співпраці зі Сполученими Штатами, продуктивне співробітництво з провідними європейськими державами є красномовним підтвердженням обґрунтованості подібного висновку.

Аналізуючи „європейську” архетиповість багатьох історичних помилок і злочинів найпатріотичніших російських тиранів та, водночас, справедливо відзначаючи чималі заслуги Росії перед суперечливою європейською історією, М. Шмельов чесно нагадує і про те, що платою за жорстокі прогресистські експерименти з російською історією стали „перш за все десятки мільйонів людських життів, спалюваних даремно, без усякої користі для країни, а по-друге, небачений ніде в Європі низький життєвий рівень останніх чотирьох поколінь росіян, на порядок нижчий від того, що, не дивлячись на всі війни і руйнування, вдалося забезпечити Європі”. У цьому сенсі „грандіозний мирний, творчий експеримент, розпочатий в Європі п’ятдесят з лишнім років тому, має всі шанси стати не у такому вже й віддаленому майбутньому найбільшим конструктивним досягненням людства за всю історію минулих століть і тисячоліть”. Однак, попри всю пафосність загальної оцінки сучасного європейського проекту, автор, разом з тим, резонно зауважує: „Може стати. Але може й не стати”. Така авторська обережність у прогнозах обумовлена низкою цілком об’єктивних чинників. Адже, окрім існуючих і невідворотних у майбутньому міждержавних неузгодженостей та протиріч у рамках самого Євросоюзу, не можна не враховувати й нові небезпеки, котрі вже сьогодні є очевидними (або поки ще не стали очевидними). Сама перспектива подальшого розширення Євросоюзу може виявитися для нього руйнівною, оскільки ще потрібно „перетравити” попередні розширення.

На переконання М. Шмельова, найголовніше, що потрібно сьогодні Європі від Росії,— це „мир і спокій, безпека, співробітництво у боротьбі проти старих і нових загроз, включаючи співробітництво у військово-політичній сфері, протидія міжнародному тероризмові, спільна регіональна миротворчість. Для цього зовсім не потрібно якогось злиття і об’єднання, цілком достатньо партнерських або навіть союзницьких відносин, закріплених у системі довгострокових договорів... (...) Європа особливо сподівається на підтримку Росії як „традиційного заслону від експансії радикального ісламського фундаменталізму”. Росія враховується у стратегічних європейських планах і як важливий чинник забезпечення енерго-сировинними ресурсами. Чималий інтерес викликає і її значний науково-технічний потенціал та її людські ресурси, котрі з часом можуть стати важливим фактором стабілізації європейських ринків праці. Не втрачає значення функція Росії як транспортного коридору. Важливим чинником глобальної конкурентоспроможності європейського регіону є зростаючий російський ринок, російський споживач. Росія зберігає привабливість як сфера прямих і портфельних інвестицій для європейського капіталу.

Наголошуючи, що вибір подальшої долі Росії — це перш за все її власний вибір, М. Шмельов формулює своє бачення контурів її європейської ідентичності. Йдеться про „повнокровну демократію на всіх її рівнях: дієве, широко розгалужене громадянське суспільство; безумовний пріоритет прав людини і громадянських свобод; ефективну соціально-орієнтовану ринкову економіку; гідний людини рівень життя і соціальну захищеність; високорозвинену інфраструктуру країни і низку інших речей”, які поки що на безмежних російських теренах знаходяться у зародковому стані. На думку дослідника, для того, щоб російську „будівлю демократичного, ринкового і солідарного суспільства” завершити хоча б у загальних рисах, знадобиться ще „багато десятиліть і не одне покоління”. Однак, як наголошується у підсумку, відсторонитися від світових процесів неможливо, хоча росіяни ще дуже слабо до них підготовлені з огляду на те, що вони „занадто тривалий період своєї історії сиділи за

глухим парканом, відгородившись або будучи відгородженими від усього світу". На глибоке особисте переконання М. Шмельова, нинішня російська стратегія відкритої, багатовекторної політики, спрямованої у першу чергу на забезпечення своїх економічних інтересів, не повинна спричинити забуття європейського (євроатлантичного) напрямку, котрий для Росії завжди був пріоритетним.

Сьогодні можна констатувати, що загальні російські підходи і оцінки історичної ролі культурно-цивілізаційного діалогу (та, зокрема, „російсько-європейського” діалогу) мало змінилися за період після появи наведених нами публікацій „Вестника Европы”. Можна сказати, що у метафізичній площині самостійного осмислення суспільних процесів пострадянські інтелектуали є близькими до класичних європейських підходів, однак у площині практичній застаріла прихильність до рецептів „демократичного централізму” ще залишається достатньо помітною. Свідченням цього можуть слугувати, зокрема, і непоодинокі спроби адміністративного регулювання змісту наукових дискусій та самого пошуку наукової істини за допомогою вельми оригінальних розпоряджень, указів тощо (в тому числі і щодо заборони критичних оцінок дій офіційної влади). Головна методологічна проблема пострадянської гуманітаристики — відсутність достатньо стійкої традиції суспільного діалогу, оскільки всі спроби його запровадження досі завершувалися економічним провалом та управлінським хаосом. Тим не менш, в рамках демократичної моделі суспільного розвитку будь-які монологічні варіанти соціальної взаємодії не мають жодної перспективи (або ж ніякої перспективи не матиме сама демократична модель суспільного розвитку). Для європейської демократії *етика дискурсу* вже давно перетворилася на розгалужену наукову і політичну програму, котра є вагомим складовим елементом європейської суспільної теорії, так і європейської суспільної практики. Ця ланка суспільного мислення поєднує в єдине ціле європейську мораль і європейське право, перетворюючись на прагматичний стимул наукового пошуку, регулятор практичного державотворення на теренах об'єднаної Європи. Дискурсивна етика акумулює гуманістичну прагматику когнітивного змісту європейської ідеї. Ю. Габермас розглядає її як варіант „прагматичного, етичного і морального застосування практичного розуму” і у царині практичної філософії послідовно прослідковує її коріння в аристотелівській етиці, утилітаризмі та кантівській теорії моралі [9]. Ми у своїй духовній історії не зазнали більш-менш відчутного історичного впливу з боку жодної з цих філософсько-світоглядних систем, тому наше наукове і практично-політичне відчуття сутності діалогічного мислення стикається зі значно більшими ускладненнями. (Особливо якщо враховувати соціально-психологічну спадщину „діалогів” сталінізму.)

Розмірковуючи над варіантами тлумачення пізнавальної цінності діалогу, над його функцією ключового означника європейського типу мислення, варто завжди тримати в полі зору низку питань фундаментального методологічного змісту. Проблема недостатньої загальної підготовленості до конструктивного ведення внутрішньосуспільного та міжнародного діалогу є проблемою не лише нинішнього історичного етапу української історії. Це і проблема сучасної Росії, і проблема „дискурсивно розвиненої” Європи, і, зрозуміло, проблема глобального контакту цивілізацій. Прискорене глобалізацією взаємопроникнення цивілізацій невідворотно перетворює культурно-цивілізаційну сумісність на все більш впливовий чинник політичної стабільності національних держав і міждержавних утворень. Україна перебуває нині у пошуках власних рішень, деякі варіанти яких вже апробовані нашими сусідами.

Не претендуючи на остаточність та абсолютну однозначність, можна констатувати лише те, що рецепти якогось насильницького „блокування шляхів конфронтації” або ж „заборон, які є безсумнівними і мають безумовний категоричний смисл” навряд чи мають якусь демократичну перспективу взагалі, і на українських теренах зокрема, виходячи з тієї очевидної істини, що людська думка за своєю природою є вільною. Більш раціональним шляхом видається послідовна робота зі створення повноцінного, а це означає — правдивого діалогового середовища як ключової передумови реального громадянського суспільства. У цьому сенсі порівняння варіантів бачення „іншого” в Україні, у Росії та в Європі надає багатий матеріал для узагальнення інтелектуального досвіду ментальної європеїзації з урахуванням саморефлексії діалогічного мислення. Коли свого часу К. Поппер прагнув виявити способи мислення, які лежать в основі тоталітарних ідеологій, т.зв. „закритим суспільствам” він протиставляв такі суспільства, де немає владних структур, що встановлюють критерії „правильного” мислення, а створюються умови для діалогу різних ідей і взаємної критики. Водночас, у своїй соціальній філософії К. Поппер піддавав нещадній критиці „есенціалізм” і „голізм”, джерелом яких вважав філософію Платона, а також „історизм” як віру в необхідні закони історичного розвитку. Такий заклик до нової епістемологічної свободи і така спроба постулювання корисності свідомої релятивізації пізнавального процесу є цілком зрозумілою у випадку протистояння тоталітарним ідеологіям. Однак не менш цікавим нам видається й аналіз практичних наслідків таких підходів в умовах суспільства „відкритого”. Тобто йдеться про визначення і суспільне використання об’єктивних критеріїв не „правильного” (кимось узаконеного і догматизованого) мислення, а мислення „істинного”, мислення *спрямованого на пошук істини*. Адже спільність розуміння критеріїв *істинності знання* є (і завжди залишатиметься) ключовою передумовою конструктивності будь-якого суспільного діалогу, запорукою його хоча б відносної правдивості, а значить і продуктивності. Ігнорування хрестоматійних вимог до ведення діалогу спричиняють швидку смерть будь-якого діалогу вже на стадії його зародження. Пострадянські фахівці в галузі логіки наполегливо імплементують у свідомість студентства класичні міркування про те, що, приміром, діалог неможливий без спільної мови. Причому важливою є не стільки спільна знакова форма, скільки її семантика, тобто значення, якими оперують учасники діалогу. Адже у протилежному випадку сторони перестають розуміти один одного, і діалог вироджується у *логомахію*. Справедливо вважається, що взагалі діалог можливий лише за наявності спільного предмету обговорення. Тож чітке і однозначне визначення такого предмету є передумовою продуктивного спілкування. Це є необхідне зближення сторін на основі „спільного знання”, формування потенціалу довіри і взаєморозуміння і, у той же час, окреслення основних розбіжностей тлумачення однієї і тієї ж ситуації. Звісно, необхідною передумовою є і наявність прагнення до діалогу, самої потреби у спілкуванні. Гарний діалог — це не стільки битва, скільки реальна співпраця, однак така, що виключає конформізм. Але найважливішою передумовою все ж залишається свобода сторін у вираженні своїх думок, поглядів, що виключає можливість якогось фізичного або соціального тиску, якісь накази, погрози, приниження, образи тощо. Окрім того, такій формі діалогу, як дискусія, додатково притаманна ще й своєрідна „надлишковість”, котра означає відсутність обмежень на кількість учасників та поглядів на предмет обговорення. Чим ширший є спектр думок і варіантів вирішення проблеми, тим більша вірогідність взаєморозуміння сторін. Адже сам по собі „діалог — це логіко-комунікативний

процес, у якому люди взаємодіють за посередництва своїх смислових позицій. (...) Чим змістовнішим є діалог, тим багатшим стає кожний з його учасників, оскільки розвиваються творчі можливості". У цьому полягає головна відмінність і головна перевага обміну ідеями [10]. Свого часу, замислюючись над тим, який сенс щодо об'єктивного факту має істинне заперечувальне судження, Бертран Рассел намагався показати, що „істину заперечувального судження можна визначити без припущення існування негативних фактів". Філософ прагнув побудувати теорію на підтвердження цього результату, але не збирався стверджувати, що „не може бути ніякої іншої теорії, котра була б настільки задовільною". Як він, зокрема, наголошував, „в усіх безпосередніх негативних судженнях сприйняття стану свідомості, що веде до судження, буває за своєю суттю одного й того ж порядку. У наявності є образ або ідея відчуття певного класу відчуттів і є відчуття того ж класу, але відмінне від того, щодо якого є ідея. (...) Ми маємо відрізнити те, що судження виражає, від того, що воно стверджує, тобто від того, що робить його істинним або хибним" [11].

У цьому, суто епістемологічному, сенсі попперівська критика Платона як талановитого провідника принципу діалогічного мислення вже й сама не витримує критики. Так само як і пасивістична відмова від сприйняття цілісності та пошуків хоч якихось законів історичного розвитку. Подібна відмова навіть у найбільш „відкритому" суспільстві цілком може сприяти поширенню синдрому соціальної сліпоти. Зручне для будь-якої правлячої еліти публічне ігнорування причинно-наслідкових зв'язків мінливого історичного буття взагалі позбавляє будь-якої прогностичної перспективи систему державного управління. Але історична практика посткомуністичної трансформації вже переконливо засвідчила, що попри всі переваги загальнонаціонального життя за принципом „дасть Бог день — дасть Бог їжу", навіть у „найвідкритішого" суспільства досить швидко з'являються небезпечні нові вороги — підкилимно-заштункові майстри окоманілювання, котрі клепають кайдани для людського духу з неменшим завзяттям, ніж примітивні поборники прямого командно-адміністративного насильства. Внаслідок численних деєтизованих варіантів плюралізації колективного світогляду (коли заради високої ідеї національної державності необачно легітимується прагматизм якоїсь сумнівної системи цінностей, давно спростованої людською історією), в результаті релятивізації етичних постулатів і, найголовніше, розмивання критеріїв істинності знання про людину і суспільство реальний демократичний контроль суспільних процесів виявляється справою вельми проблематичною. З урахуванням потреб системності і комплексності тлумачення суспільних процесів оптимальний епістемологічний баланс Свободи і Необхідності у демократичному суспільстві є значно більш складним інтелектуальним завданням, аніж будь-яка найгероїчніша попередня боротьба з тоталітарною заангажованістю інформаційного простору. Адже в умовах наполегливої боротьби з „голізмом" та „історизмом", у процесі трансформаційної „деідеологізації" відбувається не зникнення, а лише неконтрольований розпад ідеологій (причому не лише політичних, котрі з'явилися тільки в останні століття європейської історії у т.зв. епоху Модерну). Відбувається достатньо швидка руйнація традиційних „сукупностей взаємопов'язаних ідей, уявлень та переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій" [12]. У сфері соціальної комунікації, а особливо — у просторі триваючого національного державотворення, реального перетворення спільноти на суспільство, це не може бути компенсоване лише відродженням релігійної свідомості. Адже на загальносуспільному рівні процес формування позитивних „світоро-

зумінь” і „норм поведінки”, тобто якісно нових „ідеологій-світоглядів” європейського типу не лише уповільнюється, а й взагалі припиняється, часто перетворюючи важливі гуманістичні ідеологеми на примітивні політехнологічні муляжі для повсякденного політичного шахраювання. Лібералізм, неолібералізм, консерватизм, націоналізм, анархізм, соціалізм, комунізм перетворюються на суцільну масу „політичних саргасів”, до якої відчуває цілком законну відразу будь-який практичний людський розум, зорієнтований на виживання. У подібній ситуації навряд чи можна сподіватися на реальне формування якісно нового, демократичного світогляду на основі класичної ідеологеми свободи людської думки і демократичної свободи вибору. Ідея людської свободи перетворюється на „бермудський трикутник” нового рабства людського духу, відрізаного від системного суспільного пізнання. Загальна духовна (а точніше — бездуховна) ситуація глобальної перемоги „ідеї чистогану” створює додатковий несприятливий фон для процесу формування національної свідомості. Не втрачає актуальності зауваження Г. Лебона стосовно того, що „великі основні ідеї, якими жили наші пращури, почали розхитуватися; вони втратили будь-яку міцність, і внаслідок цього сильно похитнулися також всі установи, що спираються на ці ідеї. (...) Хоч би які були ідеї, навітьні натовпу, вони можуть зробитися переважаними не інакше, як за умови втілення у найкатегоричнішій та простій формі. У такому випадку ці ідеї постають у вигляді образів, і лише у такій формі доступні натовпу. Такі ідеї-образи не поєднуються між собою ніяким логічним зв'язком аналогії або послідовності і можуть замінити одна одну геть так, як у чарівному ліхтарі одне скло замінюється іншим рукою штукаря, котра виймає їх із ящика, де вони були складені разом” [13]. А тим, хто щиро претендує на осмислене сприйняття історичної дійсності давно час визнати, що якісна експертиза істинності змісту тих ідей, котрі визначають актуальний стан суспільної свідомості, можлива лише у режими повноцінного суспільного діалогу.

Потреба в добросусідстві (по всьому периметру власних кордонів) є ключовою потребою повоєнної Європи, осердям проблеми європейської безпеки, що й українцями давно має бути усвідомлена як важлива передумова зближення з Європою та актуальний варіант прагматичного розуміння „себе в Європі” та „Європи в собі”. Постійне відчуття суттєвої різниці прагматики конкуренції та ірраціональності ворожнечі є ключовою передумовою розробки оптимальної стратегії національної поведінки у сучасному контроверсному міжнародному середовищі.

Прагнення українського громадянина до „рівноправності у свободі” (зокрема, до рівного права на доступ до європейського простору свободи) стає абсолютно легітимним лише за умови прийняття європейської системи ідеалів і принципів, європейського тлумачення свободи і справедливості та в разі реального запровадження європейського за своїм характером механізму захисту свободи і справедливості як головних суспільних цінностей. Разом з тим, складний підготовчий етап трансформації внутрішньої логіки соціальної взаємодії не повинен відбуватися за рахунок вже існуючого (хай і недосконалого, обмеженого та суперечливого) простору свободи громадянина. Приміром, самотужки зводити нову „стіну” на Сході, не зламавши реально (а не на папері) стару стіну на Заході, видається не лише недалекоглядним, а й несправедливим щодо людської гідності і перспективи фізичного та духовно-культурного виживання співвітчизників. Сказати те, що така стратегія є нерациональною з погляду інтересів громадянина — це сказати занадто мало. Така стратегія є небезпечною, оскільки перетворює національний громадянський прос-

тір на своєрідне нове європейське гетто, кордони якого є прозорими для всіх, окрім його власних мешканців. Це навіть не гетевський гомункул, котрий, попри всю свою штучність і технологічно неподолану затримку „істинного народження” все-таки спілкувався з навколишнім світом на паритетних засадах. Скло його колби не лише утримувало його самого „у певному місці”, а й захищало його несформовану сутність від зовнішнього світу. Коли зрештою скло колби розбивається, то гомункул стає вільним не наполовину, і не в односторонньому порядку. Він не просто „випливає” у море — він зливається з ним, суттєво змінюючи саме море, наповнюючи його новою якістю життя. У цьому сенсі, стратегія фортеці, що перебуває в облозі, не відповідає інтересам формування європейської свідомості українського громадянина. Адже в результаті такої стратегії громадяни опиняються у ролі пасажирів автобусу, який вигнали на залізничний переїзд, закрили шлагбаум позаду і, в той же самий час, не відкрили попереду. Коли пасажирів знають, що кожної миті може прийти глобальний поїзд, а ще й двері їхнього автобусу пропускають лише всередину, то відчуття з’являється не з приємних. Порівняно з таким „автобусом”, навіть попередня „печера Платона”, де усі повинні були дивитися лише вперед, орієнтувалися лише за розпливчатими тінями на кам’яній стіні і не мали можливості роздивитися того, що відбувається в них за спиною, починає виглядати місцем значно більш затишним, зрозумілим і безпечним.

Можна скільки завгодно сперечатися з І. Валерштайном щодо проблеми рівності учасників як передумови справжнього діалогу. Однак один з проявів рівності, „*рівність у свободі*”, не повинен викликати жодних сумнівів. Як ми вже зазначали вище, саме на потребі цього типу рівності і наголошують споконвіку дослідники логіки, коли вони вимагають відсутності фізичного, соціального та будь-якого іншого тиску у стосунках сторін. У даному сенсі *гомогенність простору свободи* є, безперечно, не лише соціальною метою, а й комунікативною передумовою. І в цьому ж сенсі надзвичайно суттєвий інтерес з погляду аналізу європейського діалогу цивілізацій становить визначення епістемологічної та онтологічної специфіки *діалогу між вільними особистостями*, а також соціальної своєрідності різноманітних варіантів комунікації „вільні”/”невільні” або ж „невільні”/”невільні”. До якої категорії учасників загальноєвропейської соціальної взаємодії потрапляють українці, залежить від самих українців, від того, ким вони стануть у власній національній державі, який потенціал особистої свободи вони зуміють задіяти у процесі реалізації своїх історичних прагнень. Якщо вони придуть до нової Європи рабами, то ними вони і залишаться.

Посилання та література:

1. Гельвецій К. Об уме. Пер. с фр. под ред. Э.Л. Радлова; вступ. ст. М.А. Дынника и Б.М. Кедрова; примеч. М.Н. Делограмматика.— М.: Мир книги, Литература, 2006.— С. 67.
2. Дынник М.А., Кедров Б.М. Клод Гельвеций / Гельвеций К. Згадана праця.— С. 5—6.
3. Озадовська Л.В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні: монографія.— К.: Вид. ПАРАПАН, 2007.— С. 8; 66; 129.
4. Див.: Диалог культур и партнерство цивилизаций: VIII Международные Лихачевские научные чтения, 22—23 мая 2008 г.— СПб.: Изд-во СПбГУП, 2008.— 528 с.
5. Зобнин Ю. Диалог как форма культурного бытия // Вестник Европы.— 2009.— № 25.— Доступ до матеріалу: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2009/25/zo26-pr.html>.
6. Там само.
7. Горенко О.М. Етика соціальної взаємодії в умовах еволюції глобальних систем // Глобалізація і глобальне управління: історичний, соціальний та політологічний виміри: Ма-

теріали міжвідомчої науково-практичної конференції (м. Київ, 12 листопада 2008 р.) / Відп. ред. С.О. Шергін.— К.: Центр вільної преси, 2009.— С. 149—151.

8. Шмелев Н. Европа и Россия: вместе или порознь? // Вестник Европы.— 2007.— №19—20.— Доступ до матеріалу: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2007/19/sh12.html>.

9. Habermas J. Diskursetik.— Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2009.— S. 360.

10. Берков В.Ф. Логика: учебник для вузов / В.Ф. Берков, Я.С. Яскевич, В.И. Павлюкевич; под об. ред. В.Ф. Беркова.— Изд. 5-е, стереотип.— Мн.: ТетраСистемс, 2001.— С. 260—262; 241.

11. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы / Пер. англ. Н.В. Воробьев; науч. ред. Э. Кольман.— К.: Ника-Центр, 2001.— С. 136—137.

12. Див.: Філософський енциклопедичний словник / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.— К.: Абрис, 2002.— С. 234—235.

13. Див.: Лебон Г. Психология народов и масс. Книга 1. Психология народов (Глава третья. Идеи, рассуждения и воображение толпы).— СПб.: Изд-во „Макет”, 1995.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ПІСЛЯМОВА

У монографії на основі широкого масиву історичних та сучасних наукових джерел, аналізу реальних політичних процесів розкриваються актуальні проблеми, можливості та перспективи ствердження незалежної України як високорозвинutoї держави в європейському і світовому просторі. Висвітлюються теоретико-методологічні засади цивілізаційної визначеності України, її суттєві ознаки, проблеми та виклики демократичного розвитку держави у XXI столітті. На широкому історичному матеріалі здійснено не лише ретроспективний огляд існування та визнання України як європейської держави, але й досліджено політико-правові, економічні, світоглядні та духовно-культурні принципи нинішніх взаємин нашої держави з далекими і близькими сусідами по континенту, їх становлення, трансформації і засади розвитку на перспективу.

Здобувши незалежність та суверенний статус у 1991 р., Україна обрала шлях демократії та утвердження європейських демократичних цінностей для свого подальшого розвитку. На відмінну від попередніх етапів державотворення, досягнення суверенного статусу Україною за сучасної історичної доби не потребувало надмірних зусиль. Особливо це стосується визнання нашої держави світовим співтовариством. Проте, це ще не означає, що Україна вельми вдало задіяла всі складові для свого геополітичного утвердження і віднайшла гідне місце в глобалізованому світі.

Зреалізувавши давню мрію — поповнити міжнародну спільноту власною державою і набути своє місце в колі інших народів світу, які плекають власну державність, український народ, як і народи молодих держав Європи та Азії, що постали останнім часом на політичній арені, переконливо довела свої креативні можливості стосовно власного державотворення та свого майбуття.

Конструктивним принципом подальшого утвердження України як незалежної держави є нагальна потреба творчого синтезу західної (соціально-політичної) і східної (християнсько-духовної) традицій. Адже в політичному розвитку сучасної України та практичній політиці відіграють і, певно, в подальшому сходженні матимуть вагоме значення цістотні складові, а також вітчизняні традиції і національні виміри. Ретроспективний аналіз підтверджує, що на утвердження України завжди, й особливо протягом бурхливого XX і динамічного XXI століть, справляв неабиякий вплив геополітичний чинник.

Незалежна Україна, ставши одночасно дієвою спонукою й уособленням геополітичних зрушень на континенті, обрала шлях глибоких демократичних перетворень, створення ринкової економіки, формування суспільства на засадах гуманізму, верховенства законів і неухильного дотримання прав людини. Саме цей шлях спроможний бути інтегруючим чинником діяльності всіх національних та етнічних верств українського народу. Ці засади імперативно вимагають консолідації інститутів влади, подолання розбрату і конфліктів серед вітчизняних політичних сил.

Незабаром виповниться двадцять років існування Української держави як суб'єкта геополітики. Цілком зрозуміло, що для успішного сходження у світовому співтоваристві Україна як незалежна держава має усвідомити себе в широкому геополітичному контексті, врахувати провідні тенденції розвитку цивілізації та розробити і втілити у практику відповідну стратегію досягнення бажаного стану вища в континентальному і світовому вимірах. Лише за цих умов та наявності політичної волі державотворців, наполегливому дотриманню науково обґрунтованої, зваженої адекватної стратегічної лінії можна бути впевненим у потужній ході України на сучасному етапі в колі демократичних держав континенту і світу.

Ця монографічна праця є слушним узагальнюючим результатом фундаментальних досліджень сучасних політичних процесів України в контексті її європейського цивілізаційного вибору. Монографія підготовлена вченими Інституту європейських досліджень НАН України у співробітництві з колегами з інших наукових установ. Цей творчий доробок започатковує поглиблений аналіз та висвітлення актуальних проблем цивілізаційних пошуків України, оновлення концептуальних засад щодо утвердження її впливовою європейською державою.

Зосереджуючи увагу на ґрунтовному аналізі складних і багатовимірних процесів утвердження нинішньої України в колі європейської сім'ї народів, авторський колектив, з одного боку, спирався на ретроспективний аналіз державотворчих надбань попередніх епох, а з іншого боку — прагнув глибше з'ясувати сутність подій нинішньої історичної доби в усій багатогранності, уникаючи категоричності та безапеляційності. Відійшовши від побутуючих за минулої історичної доби ідеологем, автори обстоюють засади об'єктивного аналізу, історизму, виваженості та врахування усіх складових чинників розвитку держави і суспільства в контексті європейських прагнень, зіставляючи як ті з них, що існували в минулому, так і нові прояви у сучасну епоху.

У ході висвітлення непростих трансформаційних перетворень у нашій державі, авторський колектив широко застосовував методи проблемно-тематичного, системного та порівняльного аналізу з метою більш глибокого з'ясування суті процесів, а також виведення уроків із практики європейських країн, національних особливостей їх демократичного поступу. Водночас члени авторського колективу свідомо прагнули показати, що, з урахуванням інтеграційних та глобалізаційних процесів і викликів сучасності, нашій державі слід брати за основу цивілізаційні виміри саме європейського зразка.

У монографії авторами зроблено висновки про те, що для утвердження України в Європі невідкладними є завдання як зміцнення і розвитку вітчизняних інституційних та національно-культурних вимірів, так і потужного використання найновіших досягнень науки і техніки, всього людського і кадрового потенціалу, формування стратегії інноваційного розвитку як дієвих засобів відчутного соціально-економічного зростання і набуття вже найближчим часом реальних рис суспільства майбутнього. Висвітлення засад пошуку оптимальних шляхів утвердження України в сучасній Європі є органічним продовженням попередніх напрацювань вітчизняних дослідників з вивчення проблем і викликів інтеграційних процесів в епоху глобалізації.

Сподіваємося, що Україна, її державні інститути будуть на висоті історичних завдань, що доля до всіх нас все ж таки буде прихильною!

Відомості про авторів колективної монографії „Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього”

- Білий Олег Васильович* — доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України.
- Богданович Іван Іванович* — кандидат економічних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту європейських досліджень НАН України.
- Бувльвінський Андрій Григорович* — кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України.
- Горелов Микола Євгенович* — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.
- Горенко Олег Миколайович* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
- Держалюк Микола Степанович* — доктор історичних наук, вчений секретар Вищої атестаційної комісії України.
- Калінічева Галина Іванівна* — кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри соціології та соціально-гуманітарних дисциплін Інституту підготовки кадрів Державного центру зайнятості України, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України.
- Кремень Василь Григорович* — доктор філософських наук, професор, академік Академії педагогічних наук України та академік Національної академії наук України, президент Академії педагогічних наук України.
- Кубальський Олег Нарцизович* — кандидат філософських наук, учений секретар Відділення історії, філософії та права НАН України.
- Кудряченко Андрій Іванович* — доктор історичних наук, професор, директор Інституту європейських досліджень НАН України.
- Лендъел Мирослава Олександрівна* — кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету.
- Мартинов Андрій Юрійович* — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

- Метельова Тетяна
Олександрівна** — кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України.
- Михальченко Микола Іванович** — доктор філософських наук, професор, завідувачий відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса, член-кореспондент НАН України.
- Мітрофанова Оксана
Олександрівна** — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, запрошений доцент університету Пантеон-Ассас Париж II (Франція).
- Мітряєва Світлана Іванівна** — кандидат історичних наук, директор регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Ужгороді.
- Моця Олександр Петрович** — доктор історичних наук, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, член-кореспондент НАН України.
- Мхитарян Наталія Ігорівна** — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, головний консультант відділу зовнішньополітичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень.
- Перепелиця Григорій
Миколайович** — доктор політичних наук, професор, директор Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії України при МЗС України.
- Реснт Олександр Петрович** — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України.
- Рудич Фелікс Михайлович** — доктор філософських наук, завідувачий відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.
- Рудяков Павло Миколайович** — доктор філологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Солошенко Вікторія Віталіївна** — кандидат історичних наук, завідувач кафедри Київського славистичного університету.
- Степанов Валерій Анатолійович** — кандидат історичних наук, заступник керівника Головної служби з питань міжнародного співробітництва Секретаріату Президента України.
- Ткаченко Василь Миколайович** — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АПН України.

- Харченко Іван Іванович** — кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії та права Бердянського університету менеджменту і бізнесу, пошукувач Інституту європейських досліджень НАН України.
- Філоненко Роман Юрійович** — кандидат політичних наук, науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України.
- Чекаленко Людмила Дмитрівна** — доктор політичних наук, професор Дипломатичної академії України при МЗС України, провідний науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України.
- Чорногор Ярослав Олексійович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, в. о. ученого секретаря Інституту європейських досліджень НАН України.
- Шморгун Олександр Олександрович** — кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України.
- Юнгер Михайло Белович** — здобувач Дипломатичної академії України при МЗС України.
- Яковенко Наталя Леонідівна** — доктор історичних наук, професор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Державна установа «Інститут європейських досліджень НАН України»

ДЛЯ НОТАТОК

Державна установа «Інститут Всесвітньої історії НАН України»

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією доктора
У45 історичних наук, професора А.І. Кудряченка.— К.: Фенікс, 2009.— С. 544.
ISBN 978-966-651-774-9

Колективна монографія науковців Інституту європейських досліджень НАН України та інших академічних інститутів, дослідницьких установ та викладачів вищих навчальних закладів є узагальнюючим результатом фундаментальних досліджень актуальних проблем сходження незалежної Української держави в колі європейських країн, аналізу її можливостей, викликів і перспектив. На широкому історичному матеріалі здійснено ретроспективний аналіз існування й визнання України як європейської держави, дослідження політико-правових, економічних, світоглядних і духовно-культурних засад нинішніх взаємин України з далекими і близькими сусідами по спільному європейському домі: їх становлення, трансформації і сучасного стану.

Монографічне дослідження становить інтерес та стане в нагоді для науковців — політологів, істориків, фахівців з міжнародних відносин і державного управління, культурологів, філософів, для політиків і дипломатів, а також для широкого кола читачів.

ББК 66.4(4Укр)
УДК [327+339.922](477+4)

Наукове видання

**Україна в Європі:
пошуки спільного майбутнього**

Керівник авторського колективу і науковий редактор
доктор історичних наук, професор *А.І. Кудряченко*

Оригінал-макет — *Гулейков В.В.*
Коректори: *Патола Е.І., Стадник Н.О.*

Написано до друку 23.12.2009 р. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 44,20. Ум. друк. арк. 42,03.
Наклад 500 прим. Зам. 9-561.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «ФЕНІКС».
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03680, м. Київ-680, вул. Шутова, 136.
www.kniga.kiev.ua

Державна установа «Інститут всевітньої історії НАН України»